

GEDRUKT BIJ DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

EEN WOORD VOORAF.

et was eene eervolle, doch zeker geene gemakkelijke taak, die de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst ons toevertrouwde, om een geïllustreerd verslag uit te brengen over de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling te Amsterdam, waarop de door Oostersche en Westersche Kunst en Nijverheid voortgebrachte schatten bijeenverzameld en het publiek ten aanschouwe gegeven waren.

Indien wij dan een oogenblik gearzeld mochten hebben, die zoo vereerende taak te aanvaarden, wij voelden ons meer dan voldoende aangemoedigd door de hoop, dat onze pogingen om haar zoo nauwgezet als mogelijk te vervullen misschien iets bijdragen zullen, al zij het ook weinig, tot de bevordering van kunst en de ontwikkeling van nijverheid; en mochten zij ooit gediend hebben den leek met edeler gevoelens voor de kunst te bezielen en den waren kunstenaar aan te sporen niet stil te staan, maar voort te schrijden op het moeielijk pad, dat langzaam maar gewis tot onsterfelijken roem voert, wij zullen ons ten volste beloond achten voor al de door ons gedane moeiten.

Wij rekenen het ons tot een aangename plicht, een woord van oprechten dank te betuigen aan de heeren de Erven H. van Munster & Zoon, voor de keurige en nette uitvoering, aan de heeren Wegner & Mottu voor de artistieke en met zorg bewerkte platen, die dit verslag tot sieraad strekken en zeker niet minder aan die heeren exposanten, die zich zoo bereidwillig getoond hebben om door hunne inlichtingen enz. ons de taak zooveel te verlichten.

JOHN F. GROLL, *Voorzitter.*
H. P. BERLAGE NZ.
J. DE HAAN.
JURRIAAN KOK.
C. T. J. LOUIS RIEBER.
A. VAN DELDEN, *Secretaris.*

INLEIDING.

et ligt zeker niet in het bestek van dit verslag of rapport, om dieper door te dringen tot het ontstaan van tentoonstellingen. De gegevens daaromtrent, zouden wij wellicht genoodzaakt zijn te zoeken in het verre Oosten, dat op zoo menig gebied het op hoogere beschaving bogende Westen vóór was.

Enkele geschiedkundige herinneringen mogen echter niet stilzwijgend worden voorbijgegaan.

Men kan aannemen, dat de eerste Europeesche tentoonstelling gehouden werd op het Champ de Mars te Parijs, tijdens het Directoire, in het 6e jaar der eerste Fransche Republiek. Terwijl de aandacht van geheel de natie toen ter tijde op het slagveld was gericht, werd ter viering van den verjaardag der Republiek deze oogenschijnlijk vreedzame wedstrijd ontworpen, met bedoelingen echter, van veel minder vredelievenden aard. Het tegenstrijdige doel, met deze eerste groote tentoonstelling beoogd, droeg dan ook zoo min voor nijverheid en kunst, als voor de 110 medewerkende exposanten, de vruchten welke men verwacht had te zullen oogsten.

In den Cour van het Louvre werd drie jaren later, in 1801, eene tweede tentoonstelling gehouden, waaraan 222 exposanten deelnamen, gevolgd door een derde in 1802, met 540 medewerkers. Ontegenzeggelijk waren deze beide eerste van het aantal „jaarmarkten,” welke men zich voorstelde te Parijs te houden, van groote betekenis voor de nijverheid. Tot blijvende jaarmarkten legden zij evenwel niet den grond, want tijdens de Republiek had geen tentoonstelling meer plaats. Eerst in 1806, onder het eerste Keizerrijk, vinden wij de volgende, door 1425 inzenders georganiseerd op de Place des Invalides. Roept men zich evenwel den gespannen toestand der staatkundige wereld, in dezen aan oorlogzuchtige

bedoelingen zoo rijken tijd, voor den geest, dan is het niet te verwonderen, dat niet alleen de voorbereiding van het vredelievend samenzijn op de plaats, gewijd aan de nagedachtenis der verminkten uit den strijd van vroegere dagen, met groote moeilijkheden te kampen had; maar ook ligt het voor de hand, dat deze tentoonstelling niet alleen geen juist beeld vermocht te geven van den stand van nijverheid en kunst, maar ook, dat zij in dit tijdperk van worsteling tusschen een oud en een nieuw geslacht, weinige of geene vruchten kon afwerpen.

Terwijl de gedachte aan deze minder gunstige resultaten allengs verloren ging, en Europa, na de stormen welke het doorleefd had, tot rust en kalmte terugkeerde toen men zich zeker begon te wanen van de bevochten vrijheid, onder andere voorwaarden aan het nieuwe geslacht verzekerd, toen was — in 1819 — Parijs andermaal getuige van een tentoonstelling op nationaal gebied, welke in het „Palais du Louvre” gedurende ruim een maand gehouden werd.

De overige landen, door het aanvankelijk succes dezer fransche nieuwigheid geprikkeld, meenden wel te doen haar voorbeeld te volgen. In 1820 werd in het zuiden der Vereenigde Nederlanden, te Gent, de eerste belangrijke tentoonstelling gehouden; in het noorden te Haarlem in 1825; in zijne O. I. bezittingen eene eerste proeve te Batavia, in 1829. Binnen Amsterdam werd, nu drie kwart eeuw geleden, de eerste tentoonstelling van vaderlandsche nijverheid gehouden, in een gebouw van 's Rijkswerf, op Kattenburg.

Bijna telken jare kon Europa op een feest der nijverheid wijzen — te Berlijn en te Parijs werden in 1834 zelfs gelijktijdig tentoonstellingen gehouden; en tijdens die periode begon men dan ook aan speciale vak-tentoonstellingen een grooter gewicht te hechten. Frankrijk was wederom de andere landen hierin vóór: in 1827 stelden ongeveer 1800 inzenders een aantal voorwerpen ten toon, welke uitsluitend op Eeredienst betrekking hadden.

Maar Frankrijk vooral, hechtte het grootste gewicht

aan de industriële tentoonstellingen; elke vijf jaren, zoude er volgens besluit van Louis-Philippe — dateerende 4 October 1833 — een gehouden worden. Dat deze wedstrijden ook werkelijk in hooge mate de aandacht trokken van andere regeeringen, blijkt uit het feit, dat uit verschillende landen, in 1839, personen naar Parijs gezonden werden om, ten behoeve van hunne regeeringen, over de tentoonstelling welke daar toen gehouden werd, verslag uit te brengen en zich op de hoogte te stellen van al die maatregelen, welke Frankrijk genomen had om de nijverheid te steunen en tot een bloei te brengen, waarop dat land toen reeds te recht trotsch mocht zijn.

In 1844 zag de stad Parijs bijna 4000—, in 1849 ruim 5000 tentoonstellers binnen hare muren.

Met dit laatste jaar begint eigenlijk de geschiedenis der internationale tentoonstellingen, welke zich in onzen tijd met koortsachtige haast opvolgen. De fransche minister van Landbouw en Nijverheid — Thouret — had namelijk het voornemen opgevat, om de Parijsche tentoonstelling van 1849 tot eene internationale te maken.

In deze zag hij het eerst een voornaam element tot zelfontwikkeling van de bedrijvige volken. Maar tegen den stroom van bedenkingen, welke vooral de protectionistische partij tegen zijn ideaal richtte, bleek hij niet opgewassen te zijn. Hij moest zijn voornemen laten varen en zwichten voor de beweegredenen van hen, die in het toelaten van de buitenlandsche industrie een groot gevaar zagen. Of die angst gerechtigd was, of niet? De beantwoording van die vraag zou — in aanmerking genomen de toestanden der verkeers- en handelswegen van die dagen — zeker tot andere resultaten leiden, dan wanneer zij op hedendaagsche toestanden betrekking had.

Door het mislukken van de poging van Thouret, was het dus niet Frankrijk, dat het geboorteland der internationale wedstrijden werd, hoewel het den eersten stoot aan tentoonstellingen gaf. Engeland opende in 1851 den eersten wedstrijd tusschen alle volken onderling, tengevolge van het besluit van Koningin Victoria, in de eerste dagen van Januari 1850 genomen.

Die tentoonstelling, die eerste echte wedstrijd, waaraan 18.000 strijders deelnamen, heeft de oogen van geheel de wereld geopend en tot zich getrokken, en een invloed uitgeoefend, als geen andere tentoonstelling daarna. Wat aan lokale tentoonstellingen had ontbroken, werd te Londen aangevuld; daár werd de menschelijke nijverheid uit alle oorden, onderling vergeleken, en een algemeene vergelijkende studie van haar voorbereid. En wien het niet onverschillig is, den algemeenen vooruitgang der laatste dertig jaren op industrieel gebied na te gaan, en daarom den „official, descriptive and illustrated catalogue” van de „great exhibition” nog eens ter hand neemt, wordt tot eerbied gedwongen voor de werkkraft der toenmalige verslaggevers, en zal zonder voorbehoud moeten verklaren, dat Engeland in 1851 in alle opzichten een grootsche daad heeft verricht, en door de voortbrengselen van de geheele wereld aan eene onderlinge vergelijking te onderwerpen, den eersten stoot heeft gegeven tot de thans zich sneller en geleidelijker opeenvolgende verbeteringen

op elk gebied van nijverheid. In 1851 is een volstrekt nuttig werk geleverd, waardoor de oogen van duizende nijveren zijn geopend. Rustig hebben deze voortgewerkt, om in 1855 te Parijs andermaal te wedijveren met — en te leeren van hun mededingers, in het voor de internationale tentoonstelling gebouwde Palais de l'Industrie in de Champs Elysées.

Frankrijk had zich ten doel gesteld, Engeland te overschaduwen; en door de voortdurende aanmoediging van de keizerlijke regeering, toegerust tot een degelijken strijd, hebben deze twee groote rijken zich gemeten, zooals zij dit wellicht nimmer weder zullen doen. Er was een schitterend feest der nijverheid aangeboden, om het bewijs te leveren, dat Frankrijk, zooals Napoleon III het zeide en wilde, niet slechts als oorlogvoerende natie, maar ook waar het den vooruitgang van kunst, industrie en wetenschap betrof, „marcha à la tête de la civilisation.”

Het paleis was een grootsch gebouw dat indruk maakte; de feesten, tijdens de tentoonstelling gegeven, waren in een woord schitterend, en de nijverheid vertoonde in eerbiedwaardige uitgebreidheid, de voortbrengselen van haar rusteloos zoeken, de talrijke vruchten van haar nog kortelings opgedane ondervindingen, de ontelbare bewijzen van den ijver en de energie van hare dienaren, of zij hoog of laag geplaatst waren.

Andermaal werd in 1862 te Londen een dergelijke tentoonstelling gehouden, welke echter reeds de sporen droeg van het feit, dat tusschen 1855 en 1862 de nijverheid niet met die reuzenschreden was vooruitgegaan, als in het daar vóór liggende tijdperk van 1851 tot 1855.

Had Engeland in 1862, gedeeltelijk om staatkundige redenen, aan de nijverheid gastvrijheid verleend, Frankrijk, toen binnen Parijs gecentraliseerd, organiseerde in 1867 louter om dergelijke redenen de tentoonstelling op het Champ de Mars. Binnen- en buitenland moesten verstomd staan voor de oogverblindende pracht en weelde, welke als het symbool en het bewijs van 's lands welvaren zouden optreden. Fabelachtige feesten — niet de rustige vergelijking der produkten van nijverheid en kunst — waren hier hoofdzak.

De invloed daarvan kon niet achterblijven, sinds tentoonstellingen aan staatkundige redenen haar oorsprong te danken hadden.

Overal waren de kenteekenen van overhaasten arbeid duidelijk merkbaar.

Weenen wilde in 1873 Parijs overvleugelen; Parijs nam weder revanche.

Dit gebeurde echter niet, dan nadat Europa vol illusiën in 1876 naar Philadelphia was getogen. De Vereenigde Staten van Noord-Amerika hadden de oude-wereld tot een wedstrijd uitgenoodigd. Hetgeen aan gindsche zijde van den Oceaan, aan vroegere tentoonstellingen ontleend, maar daár verbeterd en volmaakt, in vernieuwden vorm weder aan den oorspronkelijken vervaardiger werd aangeboden, heeft toen andermaal zijn intrede gedaan in Europa, zijn eigenlijk vaderland.

Europa heeft in 1876 op nieuw modellen aan Amerika verstrekt, waarnaar kopiën zijn genomen, welke thans

weder verbeterd en volmaakt onze markten verrijken. Aan de blijde verwachtingen van den Europeeschen handel is dan ook nog niet voldaan. Betaalt Europa echter in gelijke munt, dan moet haar nijverheid, door onvermoeiden arbeid geleid, zonder ophouden aangespoord, krachtig aaneengesloten optreden tegen de insgelijks tot de tanden gewapende Amerikaansche.

In Philadelphia is aan de geheele wereld een wel te overwegen les gegeven.

Welke voordeelen Amerika daar had opgedaan, bleek in 1878. En hoe ontzaglijk groot de indruk was, dien Frankrijk in dat jaar maakte, toen het — gedreven door hoog staatkundige belangen — weinige jaren nadat het land tot in het hart verslagen en verwoest scheen, de overige volkeren tot een vreedzamen wedstrijd uitnoodigde, en zelve met 27,000 tentoonstellers tegenover 26,000 vreemde mededingers stond; hoe volkomen het succes ook was, al was 't alleen omdat Frankrijk het vertrouwen herwonnen en een bewonderenswaardig blijk van levenskracht gegeven had, Amerika had zich den tijd ten nutte gemaakt en bleek, al wat Europa tot nu toe bijna uitsluitend had gegeven, thans eveneens aan te kunnen bieden, ja, meerendeels op voordeeliger voorwaarden. Hadden vóór 1876 de Europeesche Staten slechts het oog gevestigd gehad op een onderlingen strijd van hunne nijverheid, ná dat jaar bleek aan gene zijde van den

Oceaan een geduchte vijand zich krachtig verschanst en gewapend te hebben. Dien te moeten bestrijden, of liever, met hem te moeten wedijveren, is de goede raad in 1876 en 1878 gehoord.

Thans volgen de tentoonstellingen van Sydney en Melbourne in 1880—81. Voor Europa is de invloed van die ondernemingen nog niet te schatten.

Al kan het belang van wereld-tentoonstellingen onmogelijk meer zóó groot zijn op kunst en nijverheid, als in de eerste jaren van haar ontstaan; al hebben zij veel van haar waarde verloren, nu zij hier en daar aan den speculatiegeest van enkele ondernemers te danken zijn; al volgen zij met bijna ziekelijke haast onder verschillende benamingen, maar met dezelfde produkten, elkander op; — niemand zal ontkennen, dat zij hare nuttige zijde hebben, al dragen zij ook slechts het karakter van niet meer dan een jaarmarkt op groote schaal. Want nu hier, dan daar, terwijl zij tijdelijk plaatselijke welvaart bevorderen, geven zij de gelegenheid om den blik van het algemeen te verruimen en handelsbetrekkingen te hernieuwen of aan te knooien.

De wereld-tentoonstelling van 1883 in de oude Amstelveste heeft, in deze opzichten, zonder twijfel aan de gestelde verwachtingen voldaan.

C. T. J. LOUIS RIEBER.

DE AMSTERDAMSCH E TENTOONSTELLING.

e tentoonstellingen welke elkander in korte reeks van af 1797 opvolgden, of zij nationale, internationale, of vak-tentoonstellingen waren, zij allen hadden tot hoofddoel, de uitbreiding, den vooruitgang der nijverheid, dus de verbetering harer produkten. Hoewel het uitbreiden van handels-relatiën daarbij beoogd werd, was dit toch niet het hoofddoel. Dit streven lag echter wel — en men kan gerust aannemen alleen — ten grondslag aan de stichting der Amsterdamsche tentoonstelling. Met haar is de reeks begonnen van eene nieuwe soort, die men de handelstentoonstellingen zou kunnen noemen.

Verwonderlijk mag het heeten, dat het denkbeeld bij een vreemdeling moest opkomen, en niet reeds sinds langen tijd gerijpt was in het brein van een van Neêrlands zonen, handelaar van geboorte, een nazaat uit een van Oud-Amstels groote handelshuizen, die eens den wereldhandel dwongen. Het was een Franschman van geboorte, de heer Ed. Agostini, die zich reeds in 1878, tijdens de laatste Parijsche wereldtentoonstelling, met het denkbeeld vertrouwd maakte, om in een kleinen maar in stillen vrede voort arbeidenden Staat, in Nederland, een strijd te openen op wetenschappelijk en kunstgebied, welke tot voordeel van den wereldhandel moest strekken.

De stad Amsterdam, werd als de plaats gekozen, waar die strijd in den vorm eener tentoonstelling zou gestreden worden. Met het oog op Neêrlands overzeesche bezittingen en zijn uitgebreiden handel, zou zij den naam moeten dragen van: Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling. Behalve dat zij in hoofdzaak een vergelijkende studie van de koloniën van alle volken zou kunnen zijn, moest zij tevens gewijd worden aan de belangen van den uitvoerhandel naar- en van die koloniën.

De heer Agostini zette zijne denkbeelden in 1880 uiteen in een zaakrijk geschrift, te Parijs verschenen, en verklaarde daarin vol vertrouwen te zijn in het welslagen van de ontworpen tentoonstelling in ons land, dat sinds geruimen tijd al de zegeningen van rust en vrede genoten had. Onder aanvankelijk ongunstige voortteekenen werd zijn denkbeeld in Nederland, en vooral in Amsterdam, ontvangen; toch had in Augustus 1880, onder het voorzitterschap van den Oud-Burgemeester van Amsterdam, Jhr. Mr. C. J. A. Den Tex, eene vergadering plaats, waarop

het plan overwogen, en tevens eene commissie benoemd werd om een nader onderzoek in te stellen. In het begin van September reeds betuigde deze commissie, bestaande uit de heeren Jhr. Mr. C. J. A. Den Tex, A. C. Wertheim, D. Cordes, Prof. Asser, F. I. W. H. Schmitz, A. Daniëls, H. Schröder en den ontwerper van het plan, Ed. Agostini, volle sympathie voor het denkbeeld, om in Amsterdam eene wereld-tentoonstelling te houden. Zij kon, volgens het oordeel dezer heeren, van groot belang zijn voor den Amsterdamschen handel, en voor de zoo noodige kennis van onze koloniën.

Bovengenoemde commissie werd tot „comité d'organisation" benoemd. Deze riep in October 1880 belangstellenden reeds tot een derde bijeenkomst op, waarin de heer Den Tex verslag uitbracht van hetgeen tot nu toe was verricht, doel en indeeling der tentoonstelling verduidelijkte en een volledig plan van organisatie ontwikkeld e

Meer dan één stem werd echter nog gehoord van hen, die twijfelden aan het welslagen van eene onderneming, welke zelfs door enkelen gewaagd, ja, een droombeeld werd genoemd. Maar na een welsprekend en de bezwaren krachtig wederleggend woord van den heer A. C. Wertheim met overtuiging uitgesproken, verklaarden de tegenwoordigen zich weldra bereid om de handen aan 't werk te slaan, en te trachten het met elkander eens te worden, ten einde daarna den steun in te roepen van Regeering, Land en Stad.

En die steun bleef niet achterwege.

De Hooge Regeering beloofde dezen in moreelen zin; de Gemeenteraad stond het terrein voor de tentoonstelling, gelegen achter het Rijks-Museum, kosteloos af.

Z. M. Koning Willem III, aanvaardde het Beschermheerschap.

Ook de industrieelen bleven niet achter, want nauwelijks was het bekend, dat de gewichtige beslissing tot het houden der tentoonstelling gevallen was, of tal van nijveren deden toezeggingen voor verschillende inzendingen.

Nog ontbraken de gelden.

Maar, een waarborg-kapitaal, groot 12 miljoen gulden, werd door de Société d'Exploitation, de ondernemende firma, bijeengebracht; de Nederlandsche Regeering gaf eene subsidie van f 300,000; anderé Rijken volgden dat voorbeeld en steunden eveneens hunne industrieelen, en de tentoonstelling was verzekerd.

De voormalige Société industrielle, Tasson et Washer

te Brussel, thans de „construction industrielle," met den heer Félix Tasson als den man der praktische uitvoering, en den heer Charles Washer als bekwaam administrateur aan haar hoofd, verschaft de middelen tot uitvoering der denkbeelden van den heer Ed. Agostini, en onder de ijverige leiding, ook van deze hoofden, heeft de onderneming tot een resultaat geleid, dat ongetwijfeld vruchten zal doen rijpen die nog door menige dankbare hand moeten geogost worden.

De verschillende Comités waren samengesteld als volgt:

Eere-Voorzitters:

Z. EXC. DE MINISTER VAN KOLONIËN.
Z. EXC. DE GOUVERNEUR-GENERAAL VAN NEDERLANDSCH INDIE.
Z. EXC. DE COMMISSARIS DES KONINGS in de provincie Noord-Holland.
DE BURGEMEESTER VAN AMSTERDAM.
Comité van uitvoering:
D. CORDES, Voorzitter.
A. C. WERTHEIM, Vice-Voorzitter.
S. DE CLERCQ WZN., Gedelegeerd Lid.
ED. AGOSTINI, Commissaris-Generaal.
C. BOSSCHER.
A. MESRITZ.
M. P. PELS.
F. I. W. H. SCHMITZ.
F. TASSON.
MR. J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, 1e Secretaris.
MR. D. JOSEPHUS JITTA, 2e Secretaris.

AFDEELING I.

Koloniale Afdeeling.

DR. P. J. VETH, Hoogleraar, Eere-Voorzitter, *Leiden.*
M. P. PELS, Lid der Prov. Staten en van den Gemeenteraad, Voorzitter, *Amsterdam.*
G. BOSSCHER, Oud-Direkteur van het Binnenl. Bestuur in Ned. Indië, Vice-Voorzitter, *'s Gravenhage.*
MR. J. E. HENNY, Advokaat te Batavia, Secretaris.

L. ANKERSMIT, *Amsterdam.*
D. F. A. BAUDUIN, *'s Gravenhage.*
W. F. A. BEIJERINCK, Direkteur der Mij. „de Atlas", *Amsterdam.*
H. J. BOOL, Oud-Direkteur van Financien in Ned-Indië, Lid van den Gemeenteraad, *Leiden.*
H. DE BRUYN, Oud-Direkteur der Openbare Werken in Ned. Indië, *Rotterdam.*
D. CORDES, Voorz. v. d. Kamer van Koophandel, *Amsterdam.*
A. R. J. CRAMERUS, Direkteur der Ned. Indische Handelsbank, *Amsterdam.*
J. W. CRAMERUS, „
MR. W. K. BARON VAN DEDEM, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, en van de Prov. St., Burgemeester van *Hoorn.*
DR. F. A. C. DUMORTIER, Oud-Chef der Geneeskundige Dienst in Ned. Indië, *'s Gravenhage.*
F. W. VAN EEDEN, Direkteur van het Kol. Museum, *Haarlem.*
MR. J. VAN GENNEP, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, *Rotterdam.*
K. W. VAN GORKOM, Oud-Hoofd-Inspecteur der Cultures in Ned. Indië, *Baarn.*
A. C. JOOSTEN, Koopman, Lid van den Gemeenteraad, *Amsterdam.*
DR. C. M. KAN, Hoogleraar, „
H. B. KIP, Oud-Gouverneur van Curaçao, *'s-Gravenhage.*
AUG. MESRITZ, Koopman, *Amsterdam.*
DR. G. K. NIEMAN, Hoogleraar, *Delft.*
MR. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, Oud-Resident van Menado, *Leiden.*

J. C. NEURDENBURG, Direkteur van het zendelinghuis, van het Ned. Zend. Gen., *Rotterdam.*
M. T. H. P. PERELAER, Gep. Majoor van het Ned. Ind. Leger, *'s Gravenhage.*
J. J. VAN SANTEN, Direkteur der Ned. Ind. Handelsbank, *Amsterdam.*
MR. L. SERRURIER, Direkteur van het Rijks Ethnogr. Mus., *Leiden.*
J. G. C. C. STIERLING KUNEMAN, Oud-Asist. Res. op Java, *Amsterdam.*
DR. W. F. R. SURINGAR, Hoogleraar, *Leiden.*
P. E. TEGELBERG, Direkteur der Stv.-Mij. Nederland. *Amsterdam.*
F. C. TROMP, Lid der Prov. Staten en v. d. Gem. Raad, „
W. F. VERSTEEG, Gep. Luit-Kol. Ingenieur, „
D. D. VETH, Ingenieur, „
DR. T. C. L. WIJNMALEN, Onder-Bibliothecaris, der Kon. Bibliotheek, *'s Gravenhage.*
L. B. ZEVEIJN, Koopman, *Amsterdam.*

AFDEELING II.

Uitvoerhandel.

MR. J. LEONARD WOLTERBEEK DZN, Advokaat, Voorzitter, *Amsterdam.*
F. J. W. H. SCHMITZ, Lid v. d. Gemeenteraad, Vice-Voorzitter, „
MR. TH. STUART, Advokaat, Secretaris, „

A. A. H. BOISSEVAIN, Bankier, „
ALEX. DANIELS, Fabrikant, „
F. A. T. DELPRAT, Gep. Generaal, Oud-Minister van Oorlog, Lid van den Gemeenteraad, „
J. DROST DZN., Koopman, „
G. ELZBACHER, „
AUG. M. J. HENDRICHS, Lid van de Kamer van Kooph. „
J. L. KUINDERS, Koopman, „
J. J. LEEUWEN BOOMKAMP, Koopman, „
A. LEHMANN, Koopman, „
J. M. VAN DER MADE, Direkteur der Kon. Fabrik van stoom- en andere werktuigen, „
A. D. DE MAREZ OIJENS, Koopman, „
M. HENRY MENSING, „
AUG. MESRITZ, „
H. J. G. MIJNSSEN, Ingenieur, „
A. J. REIJNVAAN, Koopman, „
J. N. W. C. SIEBURGH, Consul van België, „
H. J. F. DE WAAL, Koopman, „
MARTIN WOLFF, „
MR. D. JOSEPHUS JITTA, Advokaat. „

AFDEELING III.

Fraaie Kunsten.

Moderne Kunsten.

S. W. JOSEPHUS JITTA, Lid van den Gemeenteraad, Voorzitter. *Amsterdam.*
C. SPRINGER, Kunstschilder, Vice-Voorzitter, „
MR. N. DE ROEVER, Advokaat en Archivaris, 1^e Secretaris, „
TH. G. SCHILL, Civ. en Bouwk. Ingenieur, 2^e Secretaris, „
H. J. DE MAREZ OYENS, Koopman, Penningmeester, „

D. A. C. ARTZ, Kunstschilder, *'s Gravenhage.*
CHARLES BOISSEVAIN, Letterkundige, *Amsterdam.*
E. COLINET, Beeldhouwer, „
C. CUNAEUS, Kunstschilder, „
JOH. GRAM, Secr. der Akademie van Beeld. Kunsten. *'s Gravenhage.*
J. C. GREIVE, Kunstschilder, *Amsterdam.*
JR. MR. W. C. M. DE JONGE VAN ELLEMEET, *Oost-Kapelle.*
HERM. F. C. TEN KATE, Kunstschilder, *'s Gravenhage.*
P. F. LAARMAN, Architect, *Amsterdam.*
W. MARIS, Kunstschilder, *'s Gravenhage.*
A. MAUVE, „
ALBERT NEUHUYS, „

C. F. PHILIPPEAU, Kunstschilder, *Amsterdam.*
 E. VON SAHER, *Haarlem.*
 K. H. SCHADD, Directeur der Omnibus Mij. *Amsterdam.*
 P. STORTENBEKER, Kunstschilder, *'s Gravenhage.*
 W. VOS, Architect, *Amsterdam.*
 A. C. WERTHEIM, Lid der Prov. Staten, *»*
 B. WIJNVELD, Hoogleraar aan de Akademie van Beeldende Kunsten, *Amsterdam.*

Retrospectieve Kunsten.

J. A. ALBERDINGK THIJM, Hoogleraar aan de Akademie van Beeldende Kunsten, *Amsterdam.*
 J. J. BOASBERG, Koopman, *»*
 ALB. BREDIUS, Ond-Directeur v. h. Rijks Museum, *»*
 E. COLINET, Beeldhouwer, *»*
 MR. C. M. DOZY, *»*
 L. H. EBERSON, Hoofd-Architect van Z. M. de Koning, *Arnhem.*
 A. J. L. GERKEN, *Amsterdam.*
 J. GOSSCHALK, Architect, *»*
 J. G. DE GROOT—JANSEN JR., *»*
 JOS. HABETS, Archivaris, *Maastricht.*
 L. C. HEZENMANS, Architect, *'s Hertogenbosch.*
 A. HOLTZMAN, Fabrikant, *'s Gravenhage.*
 MR. P. F. HUBRECHT, Secretaris-Generaal bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, *'s-Gravenhage.*
 MR. D. JOSEPHUS JITTA, Advokaat, *Amsterdam.*
 S. W. JOSEPHUS JITTA, *»*
 D. VAN DER KELLEN, Directeur v. h. Rijks Museum, *»*
 J. VAN DER KELLEN, Koopman, *'s-Gravenhage.*
 J. R. DE KRUYFF, Architect, Directeur der Rijks School voor Kunst-Nijverheid, *Amsterdam.*
 MR. HERMAN J. VAN LENNEP, Lid der Prov. Staten, *»*
 NAGTGLAS, *Middelburg.*
 MR. H. A. PAREAU, *Amsterdam.*
 MR. M. J. RIKOFF, Advokaat, *»*
 MR. N. DE ROEVER, Advokaat en Archivaris, *»*
 J. H. SCHEFFER, Archivaris-Bibliothecaris, *Rotterdam.*
 TH. G. SCHILL, Civ. en Bouwk. Ingenieur, *Amsterdam.*
 JHR. MR. VICTOR DE STUERS, Referendaris bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, *'s Gravenhage.*
 P. H. WITKAMP, Geograaf, *Nieuwer-Amstel.*

AFDEELING IV.

Bijzondere Tentoonstellingen.

MR. J. KAPPEIJNE VAN DE COPPELLO, Advokaat, Voorz. *Amsterdam.*
 T. A. VAN DEN BROEK, Koopman, Secretaris, *»*
 Jhr. J. F. BACKER, *»*
 G. W. VAN BARNEVELD KOOP, Koopman, *»*
 Jhr. H. E. BIKKER, Koopman, *»*
 F. C. DE BRIEDER, *»*
 F. BROWNE VAN STREEFKERK, *Rotterdam.*
 HENRI GOMPERTZ, Ingenieur, *Amsterdam.*
 H. G. HACKE, *»*
 MR. D. MESRITZ, Advokaat, *»*
 MR. J. W. RAMAER, *»*
 JOAN H. SCHMITZ, *»*
 W. A. TOBIAS, Assurateur, *»*
 N. WAFELBAKKER, Koopman, *»*
 C. WERTHEIM, *»*

Voor elk der afdelingen: Bloemen en planten, roci- en zijlbooten, wedrennen, toonkunst, waren afzonderlijke commissiën benoemd.

AFDEELING V.

Wetenschappelijke bijeenkomsten en Congressen.

MR. T. M. C. ASSER, Hoogleraar, Voorzitter, *Amsterdam.*
 Vice-Voorzitters.
 MR. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, Ond-Resident van Menado, *Leiden.*
 MR. C. M. J. WILLEUMIER, Advokaat en Lid van den Gemeenteraad, *Amsterdam.*
 MR. G. A. VAN HAMEL, Hoogleraar, *»*
 A. G. C. VAN DUYL, Hoofd-Redacteur van het „Algemeen Handelsblad“, *»*
 MR. D. JOSEPHUS JITTA, Advokaat, Algemeen Secretaris, *»*

Secretarissen.

THEOD. M. TROMP, Commies bij het Departement van Waterstaat Handel en Nijverheid, *'s Gravenhage.*
 Jhr. Mr. J. E. HUYDECOPER, Advokaat, Directeur der Ned. Electriciteit-Maatschappij, *Amsterdam.*
 MR. J. LUDEN, Advokaat, *»*
 MR. A. H. VAN NIEROP, Advokaat, *»*
 Benevens een vijftigtal leden.

AFDEELING VI.

Financiën.

A. C. WERTHEIM, Lid der Prov. Staten, Voorzitter, *Amsterdam.*
 W. A. TOBIAS, Assurateur, Secretaris, *»*
 benevens een-en-twintig leden.

Voor Nederland, was de Commissie van uitvoering der afdeling „Algemeene Uitvoerhandel“, samengesteld als volgt:

M. J. LEONARD WOLTERBEEK, Voorzitter.
 AUG. MESRITZ, Vice-Voorzitter.
 D. JOSEPHUS JITTA, Secretaris.
 F. A. T. DELPRAT.
 H. J. G. MIJNSSEN.

Tot inspecteur der Nederlandsche Afdeling werd benoemd, de heer J. A. N. SCHAGEN VAN LEEUWEN.

Tot Architect der Nederlandsche Afdeling werd benoemd, de heer TH. G. SCHILL.

De Nederlandsche Regeering, die, zooals reeds gezegd is, haren steun had toegezegd, richtte langs diplomatieken weg aan verschillende mogendheden een uitnoodiging tot deelneming, waaruit blijkt, dat zij in de ontworpen onderneming, zooal niet in allen deele, dan toch in hoofzaak eene handelstentoonstelling zag, die ongetwijfeld hare nuttige zijde moest hebben, en een gewenscht nieuw leven zou kunnen doen ontstaan.

In die uitnoodiging was namelijk het volgende te lezen:

„Waar men voorzeker reeds veel gedaan heeft om de „nieuwere vindingen op het gebied van kunst en nijverheid in het leven te roepen en te beschermen, is dus „wel de tijd daar, om naar middelen om te zien, ten „einde de kennis dezer streken meer algemeen te maken,

„waar de onuitputtelijke rijkdom van den bodem slechts „de wetenschap en het kapitaal, die twee machtige hef- „boomen onzer eeuw, wacht, ten einde op groote schaal „tot verhooging van het algemeen welzijn bij te dragen.”

Het verslag over de algemeene indeeling der tentoonstelling, bij die zelfde uitnoodiging gevoegd, eindigt met de volgende woorden:

„De Nederlandsche Regeering vertrouwt, terwijl zij „de overige mogendheden tot gelijke toetreding uit- „noodigt, dat deze oproeping met geestdrift zal worden „begroet, en rekt op de medewerking van alle volken, „die kolonialen- en uitvoerhandel drijven.”

Het meerendeel dier volken heeft aan dezen roepstem gehoor gegeven.

De eerste in Nederland gehouden werelttentoonstelling, wier ontstaan hierboven in korte trekken in herinnering is gebracht, werd op 1 Mei 1883, in het bijzijn van HH. MM. den Koning en de Koningin der Nederlanden, plechtig geopend.

Het hoofddoel was, zooals reeds gezegd is: uitbreiding van het handelsverkeer. Dit in aanmerking genomen, en terugziende op den grooten spoed, waarmede in den laatsten tijd de tentoonstellingen elkander hebben opgevolgd, mag men geen al te hooge eischen stellen aan de blijken van vooruitgang, waargenomen op het gebied van industrie en kunst.

Een zuiver beeld van den toestand van kunst en industrie in die landen, welke aan den wedstrijd hebben deelgenomen, heeft de werelttentoonstelling van Amsterdam niet gegeven en niet kunnen geven. Zij

was daarvoor ook niet bestemd. De industrieel echter, voornamelijk van hier te lande, die heeft *willen* zien, heeft veel *kunnen* leeren, niet alleen in het hoofdgebouw en zijn omgeving, maar ook — en niet het minst —, in de hoog belangrijke retrospectieve afdeling. De afdeling „Fraaie kunsten” was namelijk gesplitst in Moderne en Retrospectieve kunst, en elk dezer gedeelten opgedragen aan de goede zorgen eener afzonderlijke commissie.

Zoowel het heden van geheel een generatie, als het verleden waren vertegenwoordigd; Indië, Tunis, Japan, Perzië, China, waren in leven en streven te zien en te bewonderen, naast Europa: ja, voor velen kon, terwijl zij met meer dan alledaagsche aandacht hun studien op deze tentoonstelling maakten, een beeld der toekomst gezien —, een volgende bladzijde van de geschiedenis van kunst en industrie der volkeren, gelezen worden.

Uit den schat, onder koloniale handelsvlag vereenigd, is een greep gedaan, om veel van wat belangrijk was aan de vergetelheid te ontrukken, door het, voor zooverre het mogelijk bleek te zijn, in woord of beeld in deze bladen weer te geven.

Die greep zal bewijzen, dat daarbij in hoofdzak het oog werd gevestigd op datgene, wat het belangrijkste was voor den beoefenaar der bouwkunst.

Toch zal het gekozene, in een tijd als deze, nu op den bouwkunstenaar meer dan ooit de oogen gevestigd zijn, omdat zijne kunst een groote en uitgebreide is, — toch moet het met belangstelling door vele anderen ontvangen worden.

C. T. J. LOUIS RIEBER.

DE VOORGEVEL VAN HET HOOFDGEBOUW.

Te voorschijn tredende uit den doorrit van het Rijksmuseum, een gebouw, dat met zijn streng behandeld architectonisch uiterlijk, statige torens, talloze torenspitsen, diepe recessen en stijle daken ons niet ten onrechte herinnert aan een van die oude en grootsche monumenten uit de middeleeuwen, half „palazzo,” en half „fortalice,” wordt het oog verblind door de witte, marmerachtige, glinsterende en fantastisch uitzijnde façade van het Amsterdamsche Tentoonstellings-gebouw; geen grooter contrast kon denkbaar zijn en het effect was dan ook wel berekend.

Terwijl toch het eerste in het oog vallend zich vertoont als een waardige vertegenwoordiger van het koude, ernstige en degelijke Westen, geeft het laatste ons een getrouw spiegelbeeld van het zonnige, vroolijke en luchthartige Oosten.

De altijd blauwe hemel met de Oostersche omgeving ontbraken slechts om ons verplaatst te denken in die Aziatische wereld, waar eens Oost-Ariër, Turanier, Mongool en Semiet wedijverden om elkander te overtreffen door daden van krijgs- en van staatsbeleid, door ondernemingen op het gebied van handel en nijverheid en door werken van kunst in den volsten zin des woords.

Ofschoon de tijden lang vervlogen zijn, misschien om nooit terug te keeren, dat Westersche volken bij hunne naburen van het Oosten ter schole gingen, zóóveel toch van die grootsche Aziatische beschaving is nog dáár, om eene bijkans onuitputtelijke bron van studie aan te bieden, aan den met ijver en geestdrift bezielde geleerde, ten einde zijne kennis te verrijken en aan den waren kunstenaar om zijne talenten te ontwikkelen en hun tevens de welgegronde hoop te geven, dat ook hunne werken en kunstgewrochten door het nageslacht evenzeer gezocht, gewaardeerd en bewonderd zullen worden als die, welke aan hen door hunne voorgangers nagelaten zijn.

Het was een hoogst gelukkig denkbeeld van den ontwerper, om den voorgevel in Oud-Indischen of juist gezegd Oud-Oosterschen stijl uit te voeren.

Gewend aan, en misschien ook vermoeid van de overbekende, stereotype boogvormen van het moderne Oosten, wordt het oog eens aangenaam verrast door de strenge, horizontale lijnen, van wat wij gerust den klassieken stijl der Aziatische architectuur noemen mogen.

Eene nadere beschouwing van het plan en den gevel toont ons duidelijk aan, dat zij ontleend zijn aan één van die reusachtig uitgestrekte en paleisachtige verblijven der Turaansche koningen, door de laatste opgravingen aan het licht gebracht te Niniveh en Nimroedh, de opeenvolgende hoofdplaatsen der Assyrische en Babylonische rijken, aan de oevers van den Tigris en den Euphraat; en aan die, ontdekt in de eens zoo vruchtbare vlakten van Khorsabadh en Persepolis, het tegenwoordige Shiraz, de zuidelijke hoofdstad van „Farsisthan.”

Roepen zij ons ook niet in het geheugen terug, de langs den linker oever van den Boven- en Beneden-Nijl verspreide mystische en vrees inboezemende tempelfaçaden, ons als onschatbare erstukken nagelaten door de oude Egyptenaren, een volk van hetzelfde Turaansche kunstenaarsras?

De arme in het stof vertrapte „Fellahien”, hun ongelukkige en ontaarde afstammeling, nadert die gewrochten nu schoorvoetend met ontsteltenis op het gelaat en vreeze in het hart. In de volle, misschien benijdenswaardige onwetendheid met de vervolgen grootheid van zijn eigen ras, zal hij, zijn Allah aanroepende en het hoofd bedenkelijk schuddende, in fluisterende toonen, de door den weetgierigen bezoeker aan hem gerichte vraag, wie toch de bouwmeesters waren van die indrukwekkende monumenten, beantwoorden met de woorden de „Djinghs” of *Demonen, meester*. Een antwoord helaas, dat de reiziger niet alleen in de Nijl-vallei, maar ook vaak op zijne zwerftochten in andere streken van het Oosten ontvangen zal.

Dat deze bouwwerken in Egypteland, gelukkiger geweest zijn dan gene in de vlakten van Turan, om voor vernieling door het der menschheid aangeboren wandalisme gespaard te blijven en om aan het altijd voortdurend venietigingsproces der elementen, weerstand te kunnen bieden, hebben wij alléén te danken aan het bijkans onvergankelijke, uit rotsen van graniet gehouwen materiaal, waarin zij opgetrokken zijn, terwijl toch slechts hout en in de zon gedroogd leem de bouwstoffen waren, gebruikt voor gindsche.

Een ruime voorhal, voorzien in het midden met een breeden en hoogen ingang en aan de einden afgesloten door twee majestueuse torens, was het hoofddenken, nedergelegd in het plan van den architect bij het ontwerpen van de façade.

Het bont gekleurde voorhang, smaakvol en harmonieus versierd met het knop- en bloempatroon der Cashimir Shawls, dat tot de ingewijden een even duidelijke taal zou spreken als het hiërogllyphenschrift van Oud-Egypte, herinnert ons levendig aan de kostbare, rijk geborduurde tapijten, gebruikt als „*Purdahs*” aan de schitterende „*Durbars*” of hoven der Rajahs van Voor-Indië, om bij plechtige of feestelijke gelegenheden te dienen tot bescherming, tegen de brandende stralen der tropische zon.

Van afstand tot afstand wordt het opgehouden door bont gekleurde stijlen, oorspronkelijk de houten tentstijlen der Nomaden-stammen, versierd met het Paarden-kapiteel van Persepolis.

De diervorm toch was een geliefkoosd motief voor zuilbekroning in de geheele klassieke Aziatische wereld en onathankelijk van eenigen godsdienst, zoowel in algemeen gebruik bij de aanbidders van vuur en lucht en bij de vereerders van boom en slang, als bij de aanhangers van Brahma en bij de volgelingen van Boeddha's leer.

Het paard van den Zoroaster werd bij de Nagas vervangen door den ineengerolden zevenhoofdigden slangengod. Zeer rijk bewerkte en kunstig gesneden kapiteelen van deze soort treft men aan in de houten tempels van Nepaul en overal langs de Himalaya-keten, waar slang- en boomaanbidding eens de heerschende godsdienst was, getuigen de daarvan nog duidelijk zichtbare sporen in het Boeddhistisch geloof, waardoor het later werd verdrongen.

De zuilkapiteelen in verscheidene „*Chaityah*” grotten, in de Bombay Presidentie van Britsch Indië en die van de Torans of poorten der „*Stupas*” (onze moderne tumuli) van Sanchi en Barhut in Westelijk Indië, vertoonen den olifant, den stier en den tijger van den Boeddhist en den Brahmaan.

Het zou belangrijk zijn voor de geschiedenis der bouwkunst, wanneer het mogelijk ware, bewijzen te vinden, dat een andere bekende Aziatische diervorm, die van den kameel, — het lastdier bij uitnemendheid in het geheele Oosten, — welke in wilden staat nog slechts op de Thibetaansche hoogvlakten aangetroffen wordt, ooit gebruikt was als kronend of dragend motief.

Helaas, de kans is gering! Weinige reizigers en nog minder kunstenaars zijn er in geslaagd tot in die verboden streken door te dringen. En mochten enkelen al ooit zoo na tot het einddoel hunner wenschen gekomen zijn, dat zij de stille hoop eindelijk konden koesteren in hunne pogingen te slagen, eene bittere teleurstelling stond hun weldra te wachten door de dure verplichting, den inboorling opgelegd, in zijn land, aan iederen vreemde, wien ook, den toegang te weigeren.

Olifanten, het Oostersch Zinnebeeld van kracht, dragen het zware kalf van den hoofdingang en stellen elken angstigen bezoeker gerust, die twijfelen mocht aan de hechtheid van het gebouw.

Parthische ruiters, in maliekolders, gewapend met de nooit missende en doodelijk treffende javelin, staan als gereed om elken indringer te weren.

Eene rij van trotsche, rustende leeuwen, als dorpelwachters voor den ingang geplaatst, zijn niet te missen als de aangewezen beschermers van de kostbare schatten, uit alle oorden der wereld hier bijeengebracht. Zij doen ons denken aan hunne voorvaders, de groote gevleugelde en menschenhoofdige kolossen, die eens de voorportalen der paleizen te Niniveh versierden, maar ook herinneren zij ons, en wel zeer pijnlijk, aan sommige van de afstammelingen der Oud-Turaansche leeuwen, die na een drie-duizend-jarig zwerven en ondergane mishandeling verbasterd zijn, in de wanstaltige caricaturen van hun vroeger zijn, wachthoudende voor de hoofdtrap van de „*Groote Pagodah*” te Rangoon in Engelsch-Indië.

De ter weerszijden van den ingang op den buitenmuur aangebrachte basreliefs, voorstellende de trapsgewijze ontwikkeling der beschaving, zijn schijnbaar niet in harmonie met den stijl van de façade.

Het moet echter niet uit het oog verloren worden dat wij den Westerschen klassieken stijl te danken hebben aan de Grieken, een volk, waarvan de oorsprong gezocht moet worden in het Oosten, aan de oevers van den heiligen Indusstroom.

De fout door den kunstenaar begaan, dat beeldhouwwerk uit te voeren in een stijl, afwijkende, van wat gewoonlijk onder een Oostersche verstaan wordt, is dus in werkelijkheid zoo groot niet als het aanvankelijk schijnt.

In Oud-Turaanschen stijl ontworpen, zouden de twee torens met kanteelen in zigzagvorm voorzien zijn, een motief ontleend aan den „*Asherah*” of levensboom, een der hoofdsymbolen van den vroegsten godsdienst, beleden door het volk der Ariërs. Overal in de oude en moderne kunstversiering van het Oosten wordt het aangetroffen; geen Turksch, Perzisch, Yarkandsch of Indisch tapijt zonder dat, en ook in die der Westersche kunst tot op den huidigen dag. De Gothische stijl geeft er ons een zeer schoon voorbeeld van, — ja eenig in zijn soort —, in het middeleeuwsche kruis met de 12 bladeren, voor het heil en de genezing van de volkeren, en toont ons aan, in de binnen decoratie van het gebouw, tegenover hetgeen wij hier beschrijven, wat een krachtig effect kan voortgebracht worden met dat zoo schijnbaar eenvoudig motief „*den Boom des levens*”

Deze „*Vimanas*” of torens, die, als pylonen tot de Egyptische tempels gekroond zouden zijn met diep ingesneden lijsten, niet ongelijk aan eene rij versteende naar voren overhangende palmetbladeren, eindigen hier in de typische, pyramidale, terrasvormige spitsen van de oude „*dagobah*” of der moderne „*pagodah*,” die overal te vinden zijn waar Boeddhisme en Brahisme eens heerschten en dáár, waar de aanhangers van Manoe's leer en de volgers van Boedha Ghautama, den grooten Indischen hervormer, den Luther van het Oosten, hunne offers nog brengen op de heilige altaren. Helaas, niet meer bezielde door het kinderlijke en reine geloof hunner voorvaders, maar doordrongen van godsdienstige begrippen, even ontaard als de beelden misvormd zijn, die zij nu aanbidden.

De treden der torentrap, die naar den top voert, opgaande, stuiten wij op eene massief houten, gepaneleerde deur met ijzer beslagen en met metalen punten bezet, zooals nu nog aan elke stadspoort in Voor-Indië te vinden is. In vroegere tijden van binnenlandsche onlusten en bloedige oorlogen dienden zij als een krachtig beletsel tegen de aanvallen van den olifant, die daar als levenden stormram gebruikt werd; nu zijn zij slechts tot versiering aangebracht en hun oorspronkelijk doel zal wel even spoedig vergeten zijn als dat van zoovele andere motieven, die in de kunst van decoratie gebruikt worden.

Alvorens deze deur te bereiken, leidt de opgang tusschen rijk opgetuigde olifanten door, wier krachtige lichaamsbouw hen in staat stelt een balkon te dragen, behangen met tapijtwerk van hetzelfde vroolijke patroon en dat tot hetzelfde doel dient als de „*shamijana*” of voorhang van het hoofdportaal. De kolossen schijnen slechts te wachten op een teeken van hunne „*hatti-wallahs*” of drijvers, om zich statig voort te bewegen, dragende op hunne breede, terrasvormige ruggen, als een lichten last, den reusachtigen troonhemel, ons herinnerende aan den in hun geboorteland gebruikelijken „*howdah*”, die daar nooit in eenigen optocht, hetzij van wereldlijk of godsdienstig karakter, ontbreken mag.

Men twijfelt of de veelhoofdige slangen, die met hunne waaivormige kappen uit het front der howdah, onder de figuren in hoog relief van Vishnoeh te voorschijn kruipen, te beschouwen zijn, als de proto-typen van Siva's slang, eene cobra, het vergiftigste reptiel der wereld, en door hem in zijn karakter van *Vermieler* aangewend, als vrees inboezemend wapen; of als het vreedzaam symbool van het hiervan zoo zeer verschillende dier, de veelhoofdige „*Sesha-naga*”, de beschermengel der menschheid, en door de geloovigen altijd als zoodanig aanbeden met gevoelens van liefde en toegenegenheid.

Men gevoelt zich geneigd ze in dit laatste karakter te beschouwen, en ook in dat van den onafscheidelijken medgezel van Vishnoeh, de *Schepper*; zij is als zoodanig een zeer passend decoratie-motief van een gebouw, bestemd om ten toon te stellen, *niet* om uit te drukken wat de vernielende, maar wat de scheppende kracht van het menschelijk genie in staat is voort te brengen.

Dat de kunstenaar in den gevel van het gebouw, het doel, waarvoor het bestemd was, trachtte uit te drukken, is verder nog te zien aan het overdadig gebruik van dit Oostersch zinnebeeld.

Aan de kroonlijsten der beide torens zijn slangenkoppen aangebracht, de verschillende verdiepingen die de spits vormen zijn met slangenkoppen versierd, de balustrade en ook die boven het voorportaal bestaan uit slangen, gedragen door de figuren van „*Khrisnah*” den beroemdsten volksheld van het Hindoe-pantheon, het evenbeeld van den Hercules der Westersche Grieken; ja, overal komen de zevenhoofdige slangen te voorschijn, als symbolen der *scheppende* kracht.

De Tempel van „*Nakhon What*”, letterlijk „de tempel der Hoofdstad bij uitnemendheid”, in Cambodja, is op dezelfde wijze met slangen versierd, terwijl aan de 52

„*sikras*” of torens van den tempel te Baion in Siam, welke in oppervlakte die van Karnac en in hoogte tevens de reusachtige dagobah-tempel van Boro-Boedor op Java overtreft, ontelbare masken gevonden worden, zooals hier aan de torens zijn aangebracht; masken van den vierhoofdigen Brahma, de eerste godheid van de „*trimurti*” of heilige Hindoe drieënheden en in dien rang meer bijzonder vereerd als den *werkenden* schepper van het heelal.

Zelfs de voornaamste attributen van dien Triad, onder de kroonlijsten van de torens opgehangen, zijn niet vergeten. Het zijn de „*shipar*” (schild) de „*chraka*” (wiel, werpschijf of donderpijl) en de „*trisula*” (drietand), te zamen verbonden met het „*pasa*” (heilige koord), dat elke Hindoe zich om de lendenen gordt bij het bereiken van den mannelijken leeftijd.

Een niet geheel ontwikkelde knop van de „*padma*”, het Perzische fathma of fathima (een liefkoosde naam voor de schoone sexe in het oosten), de heilige lotusbloem waaruit Brahma ontsproten is, dient als het gewone bekroningsornament van de vijf verdiepingen hooge spits der „*vimanas*,” evenals de halve maan van de meloenvormige Muzelmansche koepels, de kruisbloem der Gothische pinakels en de appel- en peervormige bol in den Renaissance stijl, den top vormen. Deze „*sikras*”, in hoogte wedijverende met de hoofd-torens van het tegenoverliggende gebouw, kunnen vergeleken worden met de „*jaija stambhas*” of torens der overwinning te Chittore in Odeijpoor, opgericht door de vroegere koningen van Rajasthan (letterlijk het land der Rajahs), het tegenwoordige Rajpoetana. Deze dienden om de overwinningen te vereeuwigen, behaald door wreede daden van barbaarsheid, geweld en bloedstorting, gene staan daár ter verheerlijking van al wat het vreedzame en geduldige werk der beschaving vermag en in staat is voort te brengen.

De bouwmeester, die den gevel van het Amsterdamsch tentoonstellingspaleis ontwierp, heeft ongetwijfeld een grondige studie gemaakt van den klassieken Aziatischen stijl; anders toch zou het onmogelijk geweest zijn, het karakter er van zoo waar en getrouw en tevens zoo weinig slaafs weer te geven. Hij heeft daardoor getoond, dat ook zonder naar nieuwe vormen te jagen, — een *zucht* van den tegenwoordigen tijd, — toch wel een waardig kunstwerk kan worden voortgebracht met vormen, ouder dan die wij, Westersche volken, gewoon zijn te ontmoeten.

Daarom alle eer aan den heer Fouquiau, den genialen ontwerper van dezen gevel, en onze beste wenschen, dat hem nog meermalen de gelegenheid worde aangeboden, zijn talent zoo schitterend te toonen, als hij hier op Nederlandschen bodem gedaan heeft aan de hoofd-facade van het Amsterdamsch tentoonstellingsgebouw.

JOHN F. GROLL.

DE DECORATIE DER GEBOUWEN.

Alvorens over te gaan tot het geven van eene korte beschrijving van de inrichting en in hoofdzaak de versiering van eenige der afdeelingen, aan verschillende Rijken in het hoofdgebouw der tentoonstelling aangevoelen wij de noodzakelijkheid er hier op te wijzen, dat men deze beschrijving moet opvatten als een korte toelichting van de in deze verzameling gegeven platen, die alleen de meest gunstig geslaagde en belangrijkste der versieringen in de herinnering terugroepen.

Voor 't meerendeel zal een korte beschouwing, waartusschen hier en daar een woord van critiek is ingevlochten, voldoende zijn. De afbeeldingen toch, zoo getrouw mogelijk naar het origineel genomen, zullen voor hen, die de tentoonstelling bezochten — en onder deze vooral hopen wij onze lezers te mogen vinden — beter spreken, dan een tal van woorden. En waar wij die enkele critiesche opmerkingen ons laten ontvallen, daar herinnere men zich, dat het doel, waartoe de versiering der gebouwen en afdeelingen hebben gediend, niet door ons uit het oog is verloren.

Maakte, bij voorbeeld, de gevel van het hoofdgebouw den indruk als ware het van geaderd marmer, doordien de zinrijk geconstrueerde houten romp bekleed was met als marmer geschilderd linoleum; de afdekkingen der beide torens en het overige ornament- en beeldwerk, de leeuwen-dorpelwachters, de zoo uitstekend gemodelleerde olifanten, en niet het minst de schoone Partische ruiters en hunne strijdrossen, waren, evenals meerdere details, van gegoten gips vervaardigd, dat het edelste aderlooze marmer uit de groeven van Carrara moest nabootsen. Was dit niets dan schijn,... vergeten wij niet, met welk doel het tentoonstellingsgebouw daár stond. Als een zeer tijdelijk in dienst gesteld gebouw, mochten ook de materialen, waaruit het was opgetrokken, surrogaten zijn. Een enkele indruk was voldoende. Het geheel was een decoratiestuk van tijdelijken aard.

Wellicht had menig een liever gezien, dat de schijn was ontgaan, om meerdere waarheid in den gevel te kunnen huldigen; maar dan zou ook hun, die veel ontzgd is, het genot niet verschaft zijn geweest, een indruk van- en een herinnering aan een luchtig opgetrokken oud-Oostersch paleis mede te nemen.

Ook de versieringen van het inwendige der gebouwen moeten worden beschouwd als van geheel tijdelijken aard te zijn geweest. Het dient, bij critiek niet uit het oog te worden verloren.

Daar de hoofdgebouwen bijna uitsluitend door middel van glazen overkappingen bedekt werden, in tegenstelling met de nieuwere wijze, die voor dergelijke gebouwen, als waarvan hier sprake is, zij-licht verlangt, was in dit opzicht aan de ontwerpers van den decoratieven tooi van het gebouw een dankbare taak opgedragen. Met welk een talent, in de Belgische afdeeling der hoofdgalerij, van dat bovenlicht partij is getrokken, zal later blijken.

Nederlandsche Afdeeling. Zoodra men den drempel achter zich had van het paleis, hetwelk zooveel schatten der westersche en hoog geroemde beschaving herbergde, bevond de bezoeker zich in de afdeeling van den gastheer, die hier aan de voortbrengselen van kunst en nijverheid en de handelsproducten uit alle oorden van de wereld, de gastvrije hand had aangeboden.

Zoo hier als elders was de hoofdgalerij, die eene breedte van 20 M. had, grootendeels ingenomen door étalages, groote en kleine, van allerlei vorm en stijl en kleur, die door hare groote verscheidenheid, haar groepeerings en inhoud, voortdurend tot verder gaan uitnoodigden. En ter weerszijden van die hoofdgalerij sloten zich, als nevenaderen, de smallere zijgalerijen daarbij aan, zoo in deze als in de afdeelingen van België, Frankrijk en Duitschland, door hetzelfde Rijk ingenomen, hetwelk, hier met recht, zijne tenten op den hoofdweg had opgeslagen. Producten van andere landen waren ondergebracht, of alleen in eene zij- of in de hoofdgalerij, of in eene zijgalerij met het daarbij behoorende gedeelte der hoofdgalerij.

De versiering van de geheele Nederlandsche afdeeling was in zeer korten tijd, met betrekkelijk weinig hulpmiddelen en met veel moeilijkheden, uitgevoerd onder de leiding en naar het ontwerp van den heer Th. G. Schill, te Amsterdam.

De groote wandvlakte, waarin de hoofdingangen tot het gebouw, was in vakken verdeeld en hoogst eenvoudig versierd. In de togen of trommels boven de ingangen waren kleurige schilderstukken aangebracht, die naar de

ontwerpen waren vervaardigd van den heer G. Sturm, te Amsterdam. Twee van die vullingen zijn op plaat V weergegeven.

Prachtig van kleur en van uitvoering was het groote schilderstuk, door den heer Sturm persoonlijk uitgevoerd, en dat het hoogste paneelvak van bovengenoemden wand innam. Op plaat IV wordt van dit kunstwerk eene afbeelding gegeven naar eene door den ontwerper zelf voor dit verslag gemaakte penteekening. De plaatsing van dit hoogst decoratief werkende stuk was, als niet in 't oog vallende, eenigszins ongunstig. Slechts de enkelen, wier blikken nog niet waren afgemat door het zien van het duizelingwekkende aantal tentoongestelde voorwerpen, hebben het, hoog in het gebouw, kunnen waarnemen en roemen.

Het schilderstuk stelde de Nederlandsche Maagd in den Hollandschen tuin voor, zittende tusschen twee aan hare zijden staande kinder-figuren, die de nijverheid en den handel, hare beschermelingen, voorstelden. De Maagd steunt met haar linkerhand op een schild, waarop het Nederlandsche wapen is afgebeeld; in de rechterhand, waarmede zij haar speer omknelt, houdt zij tevens een lauwertak, uit den zich achter haar bevindenden overvloed geplukt, om die straks toe te werpen aan een van hen, die als overwinnaar zal te voorschijn treden uit de lange reeks van nijveren, op wier producten zij uit den hooge het oog, zoekende en wakende, gevestigd houdt.

De nijverheid, die een werktuig als het onmisbare hulpmiddel voor hare ontwikkeling omknelt, staat gereed aan den arbeid te tijgen; de handel, gewapend met het anker der hope, leunende en steunende op de Nederlandsche Maagd, die haar troetelkind beschermt, wacht de dingen, die komen zullen, af.

De Hollandsche tuin prijkt met bloemen uit de flora van Nederland, waarbij niet vergeten zijn die der bolgewassen, waarvan een enkel exemplaar eertijds fortuinen ten offer vroeg.

Tegenover den hoofdingang ligt de afsluiting der Nederlandsche afdeeling, tevens dienstdoende tot afscheiding tusschen deze en het gedeelte der Belgische afdeeling hetwelk in de hoofdgalerij lag. Zij bestond uit onderdeelen van de in gips afgegoten koor-afsluiting in eikenhout met koperen balusters, uit de kerk der stad Enkhuizen. Maar zooals daar ter stede dat wonderschoone overblijfsel van oud-Hollandsche kunstvaardigheid uit den besten tijd staat, dat kunstwerk, hetwelk men geneigd zou zijn toe te schrijven aan de beste Italiaansche meesters, het evenbeeld er van kon niet in de breede galerij worden geplaatst en daarbij aan de eischen voldoen. Verschillende wijzigingen waren noodig. Voor de doorgangen namelijk in de beide hoofd-gangpaden had men breedere openingen noodig, die het inlasschen van nieuwe gedeelten vorderden. Deze waren wel zooveel als mogelijk in den geest van het oorspronkelijke uitgevoerd; maar zij vermochten toch niet de bewijzen van herkomst te loochenen. Zoowel de hoofdvormen van het toegevoegde, in 't bijzonder die van de bekroning in

het midden, als het ornament van de nieuwe of bijgewerkte oude gedeelten, waren geenszins in het karakter van het oorspronkelijke kunstwerk. Overigens was de uitvoering der afgietsels, door den heer Stolzenberg, te Roermond, bezorgd, van groote verdiensten. (*)

Van uit de hoofdgalerij betrad men door poorten de zijgalerijen, vier in getal. Bij twee dezer poorten, waarvan een op plaat III is afgebeeld, bestond de versiering uit netten en tuigen, bij de vischvangst in gebruik; eene andere was geheel van touw, kabels en bundels vlas samengesteld; terwijl de vierde, in hout, een steenen eerepoort nabootste. De beide eerstgenoemde waren het gelukkigst geslaagd.

Deze toegangen of poorten waren in drie gedeelten verdeeld, als een hoofdingang: in het midden en twee kleinere ingangen ter zijde van dezen. Van den middelsten doorgang werd echter weinig gebruik gemaakt, daar de hoofdgangpaden tusschen de étalages in de zijgalerijen voor de beide kleinere toegangen gelegen waren. In overeenstemming met de behoeften waren deze poorten dus niet ingericht, hetgeen 't sterkst in 't oog viel bij de bovengenoemde vierde zijgalerij, de eerste rechts van den hoofdingang, slechts bestaande uit een houten eerepoort, geheel alleen staande. Vergelijk wij daarbij de toegangen tot de zijgalerijen van de Belgische afdeeling, dan moet worden erkend, dat de verdeling en inrichting daar meer aan de behoeften voldeed. De middelsten der drie gedeelten gaven geen toegang tot de gangpaden der nevgalerijen, maar waren voor het verkeer afgesloten op een zeer praktische en aan de circulatie ten goede komende wijze.

In alle afdeelingen waren de zijgalerijen verdeeld in een reeks van ± 5 M. breede vertrekjes, ter weerszijden van de ± 12 M. breede hoofdruimten gelegen. De voorzijde van deze afgeschoten kamertjes waren door de verschillende landen op de meest uiteenlopende wijzen gedecoreerd.

Wat de Nederlandsche afdeeling betreft, bij het aanschouwen van plaat III, waarop eene façade der vertrekjes in de zijgalerijen is afgebeeld, zal het menigeen niet ontgaan, dat vele vormen van onderdeelen, gebruikelijk bij steenconstructie hier op hout zijn toegepast. Het hout was als hout geschilderd; in andere afdeelingen kon men geheel in dit zelfde materiaal uitgevoerde steenconstructiën zien, die echter als steen waren geschilderd.

Een versiering, die aan een degelijke houtconstructie ten grondslag lag, zou beter hebben voldaan; of waar men minder karakter wenschte, eene decoratie met meer doek en minder hout. Plooien in degelijke en zware gewezen stoffen, kan men zich iets meer decoratiefs denken?

De verhoudingen voldeden over het algemeen goed; in de onderdeelen evenwel waren niet alle details van den zuiversten stempel, zoo b. v. het ornamentwerk der

(*) Daar zich in de afdeeling voor de retrospectieve kunst een ander afgietsel van dit koorhek, zonder toevoegselen van lateren tijd bevond, zal een afbeelding er van bij de behandeling van die afdeeling meer op hare plaats zijn.

zuilen en hare kapitelen, uit een soort van pâte zamen-gesteld.

Op de doodsche cartouchen boven de vertrekjes stonden de nummers der groepen en klassen te lezen, waartoe de tentoongestelde voorwerpen behoorden, onbegrijpelijke hieroglyphen voor hen, die geen gebruik van den officieelen catalogus maakten, en dit waren zeer velen, om der groote onduidelijkheids wille van dit onpractische boekdeel.

De kleuren van het wandvlak boven de afgeschoten vertrekjes waren te flets, hetgeen nog te meer uitkwam door de bonte reeks van vlaggetjes en wimpeltjes, die de kleuren vertegenwoordigden der verschillende steden, die hare wapenschilden drapeerden. Toch gaven die heldere en soms forsche tinten iets eigenaardigs aan het geheel, vooral uit de hoofdgalerij, waar men boven de étalages bijna niets dan vlaggen zag. Menig vreemdeling meende er de weerspiegeling in te mogen zien van de wereldberoemde Hollandsche netheid en helderheid. Voor 't overige droeg de decoratie hoegenaamd geen Hollandsch karakter.

De glazen bedekking der galerij, en de magere ijzeren kapconstructie, die bijna onmogelijk in de versiering kon worden opgenomen, was aan het oog onttrokken door een rijk geplooid velum van zachte tint, dat het overmatige licht tot in de juiste mate temperde.

Waar men op de mindere zorg, waarmede hier en daar gewerkt was, wat kon afdingen, daar vergete men niet, in welk een onmogelijk korten tijd alles gereed moest worden gemaakt, en met welke moeilijkheden men te kampen had. Zoo was het behangerswerk nog niet ten halve gereed, toen de architect genoodzaakt was, den aannemer van dat werk te ontslaan en hulp in 't buitenland te zoeken. Er was geen dag te verliezen; en de heer Schill verdient zeker een woord van waardeering voor de doortastende maatregelen, die hij genomen heeft, om zorg te dragen dat, niettegenstaande alle gerezen bezwaren, op 1° Mei 1883 onze geëerbiedigde Koning de afdeeling kant en klaar vond; terwijl men elders nog timmerde, of ledige ruimten te aanschouwen gaf.

De Belgische afdeeling. Het glanspunt der decoratie van de hoofdgalerij was in de Belgische afdeeling te vinden. De groote koepel, boven de ruimte tusschen de ingangen der twee middelste en tegenover elkander liggende zijgalerijen, was in alle opzichten grootsch. Het denkbeeld van den ontwerper, de Belgische Architect Bordiau getuigt daarbij van veel originaliteit. De platen VI en VII geven eene doorsnede over de as van de hoofdgalerij, ten einde zooveel mogelijk den bestaanden toestand te doen zien, die door plaat VIII zal worden verduidelijkt. Deze laatste herinnert tevens aan de fraaie etalage van de Compagnie des Bronzes, uit Brussel.

Eerstgenoemde platen toonen duidelijk aan, op welke wijze de toegangen tot de zijgalerijen waren ingericht. De afscheiding tusschen deze en de hoofdgalerij bestaat uit drie deelen, waarvan de beide buitenste, met zware donkerroode portières gedrapeerd, toegang gaven tot de gang-

paden; het middelste deel was gesloten door spiegelglas en een lambriseering, waarvoor een rustbank was geplaatst, boven welke rugleuning bloemen prijken. Deze oplossing was — de plaatsing der étalages in de zijgalerij in aanmerking genomen — een zeer gelukkige. Boven die toegangen stond, behalve het voor oningewijden onbegrijpelijke cijfer der groepen, duidelijk te lezen, al wat in de galerij werd tentoongesteld, en hooger, boven de bekronende lijst, in cartouchen, omgeven met geschilderd ornament, werden de namen opgegeven der voornaamste steden van Belgie, wier nijveren inzendingen deden. Boven dit wandvlak begon het velum, welks benedengedeelte uit groen-grijsachtig doek bestond, en in vakken verdeeld was, waarop als symbool der arbeidzaamheid de bij voorkomt; het overige van het velum was wit gelaten.

De koepel, op zichzelf beschouwd, was gelukkig van opvatting; hij ontwikkelde zich echter onvoldoende, of liever in 't geheel niet, uit de tot steun dienende wandvlakken. Dit zal echter geen der bezoekers aan deze afdeeling hebben getroffen, omdat door hooge en menigvuldige étalages in de nabijheid, een overzicht van het geheel moeilijk was; wel valt het in 't oog bij een blik op de platen VI en VII.

De ontwerper had deze fout kunnen ontgaan, en wel op de eenvoudigste wijze, door het wandvlak tusschen twee zijgalerijen, voor zooverre dit onder den koepel lag, een geringen voorsprong te geven, en dit gedeelte als dragend constructiedeel te karakteriseeren.

Het groote paneel onder den koepel, met zorg en talent geschilderd, als ware het uitgevoerd in Venetiaansch glasmosaïek, stelde een optocht van nijveren voor. Enkelen ontvangen de palmen der overwinning op hunne medestrijders uit de handen der op een troon gezeten maagd. Boven dit schilderstuk ontwikkelen zich de bijna 2.5 M. hooge consoles, die de druk van den koepel op het staande wandvlak overbrengen; en tusschen die consoles heeft men wederom gelegenheid gevonden, opschriften te plaatsen, hier de namen van verschillende takken van nijverheid of wetenschap die het best in de afdeeling waren vertegenwoordigd. Ter wille van een voldoende verlichting, kon de koepelvormige overdekking niet van ondoorschijnende stof worden gemaakt; zij moest schijnbaar van glas zijn, en was in werkelijkheid van beschilderd tule. Het gebogen vlak was door banden in 16 vakken verdeeld, die den Belgischen leeuw of de Koninklijke wapens droegen.

Over de groote zorg, waarmede deze geheele binnen-decoratie tot in de geringste onderdeelen was uitgevoerd, kan niet anders dan met den meesten lof worden gesproken.

Zooals reeds werd gezegd, was het hier in korte woorden omschreven gedeelte der hoofdgalerij haar glanspunt; dit was echter niet alleen toe te schrijven aan de decoratie.

Ook de étalages en de tentoongestelde voorwerpen brachten het hunne bij om een aangenaam, een grootsch geheel te vormen; in de eerste plaats was dit het geval

met den kiosk van de compagnie des Bronzes, die, omgeven door schoone exemplaren van exotische planten, het middenpunt innam van de koepelvormig overdekte ruimte. Zonder zulk een hoog middelstuk, in juiste verhouding tot de ruimte, waarin het geplaatst was, zou die bevredigende indruk niet verkregen zijn, en daarin zien wij het bewijs, met hoeveel oordeel te werk is gegaan door den architect, die bij het ontwerpen van de decoratie ontegenzeggelijk rekening heeft gehouden met de voorwerpen en etalages der inzenders, iets hetgeen in enkele andere afdeelingen over 't hoofd is gezien.

De aan de inzenders toebedeelde kamertjes der zijgalerijen, waren op de meest uiteenlopende wijze versierd met draperiën, waardoor een weldadig werkende afwisseling ontstond. Op de fries van de doorgaande lijst, boven die afgeschoten ruimten, waren de namen der inzenders, en op het wandvlak daarboven ornamentvullingen geschilderd, waartusschen cartouches met de namen der voornaamste Belgische steden. Het velum bestond uit twee gedeelten, waarvan het onderste met een eenvoudigen rand versierd en ondoorschijnend was, en het overige het licht getemperd door liet vallen.

Elke afscheiding tusschen twee kamertjes werd aan de voorzijde door een pilaster gekarakteriseerd, waarvoor een speer of lans stond.

Na het bezoek aan de eerste afdeeling der tentoonstelling met haar overdadig aantal wimpels, die hier aan de speeren schenen te ontbreken, kwam het menigeen voor, alsof de decoratie nog niet was voltooid. Toch was dit wel het geval.

Ook in de zijgalerijen maakte zij een zeer bevredigenden indruk, verhoogd door de groote zorg, waarmede alles was uitgevoerd, en de meestal smaakvolle wijze van tentoonstellen. In dit laatste zijn de Belgen buitengewoon vindingrijk. Wie herinnert zich niet de enorme uitstalling van spoorrails en brugliggers van Marchienne-au-Pont, in een sierlijken stapel bijeenverzameld?

België heeft dan ook op 't punt van groote tentoonstellingen reeds een goede school doorlopen. Thans nog spreekt menigeen van de in 1880 te Brussel gehouden „Exposition Nationale”, een feest ter eere van de 50-jarige onafhankelijkheid van zijn land. Daar is veel geleerd; zoo bleek op de Amsterdamsche tentoonstelling.

Engelsch-Indische afdeeling. Een eenvoudige hoofdingang, karig gedrapeerd met stoffen, welker versiering bestond uit daarop gedrukte Indische motieven, gaf toegang tot de afdeeling voor Engelsch-Indië, het land der contrasten en verscheidenheden, het land van een goden- en heldenwereld, rijk aan verbeelding, die sinds eeuwen in onvergelykelyk schoone epopecën en drama's bezongen, of op kunstvoorwerpen van allerlei aard in beeld verlevendigd is. Indië is het land, hetwelk ons in onze jeugd dat van de duizend- en één nachten was; en op lateren leeftijd bleef het voor menigeen steeds de wereld dier zelfde bekoorlijke sagen; maar voor anderen ontsloot het zich als het land der machtige en steeds scheppende fantasie, waardoor men, onder diep gepeins,

een ideaal tracht te bereiken. En voor deze werd Indië het land van den machtigen kunstzin, de geboorteplaats van voortbrengselen op het gebied van kunst en industrie, die men leert liefhebben, ja, bewonderen! De kunst van dat land wordt hoe langer hoe aantrekkelijker voor hem, wiens kennis en beschaving op kunstgebied toenemende is. Daarom zal zij in een volgend hoofdstuk van de hand van den heer J. F. Groll, nader worden besproken.

Aan de linkerzijde van de zij-galerij was een beeld gegeven van een Hindoe bazar (zie plaat IX) uit de dicht incengebouwde „Black-Town” van Bombay, de grootste koopstad en havenplaats aan de westelijke kust van Vóór-Indië. Zulk een bazar wordt gevormd door een straat, ter weërszijden begrensd door een reeks huizen, uit hout en steen opgetrokken, en die meestal uit twee verdiepingen bestaan. Het onderste gedeelte daarvan is tot winkel ingericht, waarin de meest verschillende voedingsmiddelen, kleedingstukken, handelsartikelen, enz. worden verkocht, of die tot werkplaats voor den bedrijvigen Hindoe-artist dienen.

In woord, noch kleur is echter het schilderachtige van zulk een bazar weër te geven, wanneer zij beschenen wordt door de tropische zon, of bij avond met de onbestemde en rossige verlichting van de walmende olielamp; terwijl een bonte menigte, gevormd door tal van bewoners van het modérne Babel, daar rondslenteren.

Ter tentoonstelling, waar boven de veranda, die bijna elken winkel beschermt, de overschietende ruimte tot rentegevende wandvlakte was benuttigd, waarachter een ruimte was ingericht tot pakhuis of tot bewaarplaats voor monsters van koffie en thee, scheen alleen die menschenmassa te ontbreken, om een overigens getrouw beeld van een Hindoe bazar te helpen voltooien.

Tegenover den bazaar uit de Zwarte-Stad, gaf deze afdeeling mede een denkbeeld van eene dergelijke rij winkels uit de meer Europeesche kwartieren van Calcutta, in teekening weergegeven op plaat X. Die bazaar draagt een geheel ander karakter dan de Bombaysche; hij is evenwel in overeenstemming met het karakter van Calcutta, dat, wat den aanleg der stad, de paleizen en huizen betreft, aan eene groote Europeesche stad doet denken; terwijl het leven er meer overeenkomst heeft met het Londonsche „High-life”, maar waartusschen men de groote luxe der Indische vorsten opmerkt. De winkels zijn dan ook hooger, ruimer, lichter, luxueuser.

De bazaar, waarin, behalve enkele oudheden, ook voortbrengselen te vinden waren van het naar vooruitgang strevende „Young India”, heeft, wat architectuur en kleur, en zeker niet het minst wat smaakvolle drapeering der toegangen tot de winkelruimten betreft, een blijvenden indruk kunnen achterlaten.

De inrichting dezer geheele afdeeling is blijkbaar door kundige hand bestierd geworden, met veel talent en met een niet gering succes.

Russische afdeeling. Na de Engelsch Indische afdeeling volgt ter weërszijden van de hoofd-galerij de

Engelsche, wier versiering geen aantrekkelijkheid genoeg opleverde om er over uit te wijden, en na deze volgt ter linkerzijde van de hoofd-galerij de Russische afdeeling.

De decoratie van deze werd opgedragen aan den heer heer Ed. Colinet, die ook de uitvoering bestierde. Het verdienstelijke ontwerp er voor is evenwel van de hand van den heer A. van Delden, te Amsterdam.

Op plaat XII wordt de toegang voorgesteld tot de zijgalerij, wel niet in alle deelen zooals hij na de uitvoering zich vertoonde, maar volgens het oorspronkelijke ontwerp, waarvan in zooverre door den uitvoerder werd afgeweken, dat hij de zware en rijke, rood fluweelen draperiën in zulke ruime plooiën deed hangen, dat zij een groot gedeelte der architectonische lijnen en der wapenschilden, die aan de bestemming van het geheel karakter moesten bijzetten, voor 't oog bedekte, hetgeen zeer ten nadeele was van het oorspronkelijk ontwerp. Ook in den stijl van het ornament en zijn heldere kleuren, was de juiste toon aangeslagen.

De hoofdtoegang bestond ook hier uit drie gedeelten; maar de middelste was niet, evenals elders, overbodig; want het diende tot omlijsting van een der rijkste en zeker de meest in 't ooglopende der Russische inzendingen, de verzameling van voorwerpen uit malachiet en brons vervaardigd. Bovendien waren achter deze de beste der etalages geplaatst, zoodat het geheel, van uit de hoofd-galerij gezien, een zeer rijken indruk maakte. Het denkbeeld om door de middelste der hoofdtoegangen en de sierlijke rangschikking van de tentoongestelde voorwerpen daarachter, hier bijna allen van het huis Woerffel te St. Petersburg, een gunstig effect te verkrijgen, is bij geen andere afdeelingen in toepassing gebracht, dan bij een der Fransche zijgalerijen, hoewel met minder gunstig gevolg.

Juist het tegenovergestelde denkbeeld hebben de Chinezen en Japaneezen in practijk gebracht. De eersten hebben de twee uiterste toegangen tot hunne zijafdeeling met een zwaar hekwerk afgesloten, en alleen den middelsten voor de circulatie opgehouden. De inrichting bij de Japansche zijgalerij was in gelijken zin opgevat.

Plaat XIII en XIV verduidelijkt de toegangspoort der Russische afdeeling en geeft een denkbeeld van de versiering der nevengalerij, die nader in detail wordt voorgesteld op plaat XV. Eenvoudig maar smaakvol, dat is in korte woorden hetgeen van de karaktervolle versiering der nevengalerij moet worden gezegd. De omlijsting der afgeschoten ruimten bestond hier uit hout, de paneelvullingen boven elk vertrekje uit een geschilderd doek, hetwelk kleurige, geweven stof moest nabootsen.

Plaat XV geeft tevens een voorstelling van het bureau van den Russischen gedelegeerde, en daardoor een getrouw beeld van den echten Russischen stijl, zooals die in al zijn oorspronkelijkheid en eenvoudigheid op het land wordt aangetroffen. Het materiaal, waarvan daar gebruik wordt gemaakt, bestaat uit planken; de hoogst eenvoudige, zinnrijke en naieve wijze, waardoor deze hun ornamenteelen tooi verkrijgen, verhoogt het karakter der constructie.

Want, tot zelfs in dit ornament, zoo ur-eenvoudig als het van samenstelling soms is, is die stijl karaktervol in hooge mate. Het bepaalt zich, wat de uitvoering betreft, tot het uitzagen van planken; en de hoofdvormen, die door de afmetingen der planken worden bepaald, zijn in elk ornamenteel onderdeel zonder bezwaar terug te vinden. Geen materiaal wordt noodeloos aan gezochte vormen ten offer gebracht, en de wijze van versiering door de soort van 't materiaal aangegeven. Men zie de eenvoudige versiering van de boven den nok uitstekende constructie-deelen; de uit één breede plank gezaagde dubbel en adelaar als bekroning van het raam; de eenvoudige wijze waarop de schuin loopende planken van het topgeveltje aan de onderzijde zijn versierd.

De heer van Delden is in alle opzichten getrouw gebleven aan de voorschriften van den stijl, te moeilijker vol te houden, omdat ze zoo naief en eenvoudig zijn.

Zowel de hoofdingang als de nevengalerijen behoorren tot het verdienstelijkste wat de tentoonstelling op 't punt van versiering heeft aangeboden.

Het mag evenwel niet worden ontkend, zonder daarbij een woord terug te trekken van dien lof, dat de sierlijke uitstallingen en de degelijkheid van het tentoongestelde in deze afdeeling, veel heeft bijgedragen om dien hoogst gunstigen indruk van haar te behouden. Het geheel getuigde van een fijnen en gekuischten smaak.

Spaansche afdeeling. Tegenover den hoofdtoegang tot de Russische, was die tot de Spaansche afdeeling gelegen, wier volledige decoratie eveneens opgedragen was aan den heer E. Collinet, en waarvoor het ontwerp weder geleverd werd door den heer A. van Delden.

't Sprak wel vanzelf, daar de gelegenheid er zoo gunstig voor was, dat de ontwerper tot de keuze overging van het kenmerkende onderdeel van den Arabischen stijl, zooals dit meer bepaald in Spanje inheemsch moet worden genoemd. Hij wendde dan ook den zoogenaamde hoefijzerboog aan, zoowel bij den hoofdingang als bij de architectuur der zijgalerijen, als hoofdmotief voor het constructieve gedeelte der versiering.

Trouwens, er was geen groote keuze bij eene toepassing van dien stijl mogelijk. De Arabieren waren decorateurs en hun bouwkunst munt niet uit door rijkheid van vormen, maar wel door verscheidenheid en kracht in de polychrome versiering. Daarvoor kozen zij de karakteristieke bandslingeringen, waartusschen vakken, die gevuld zijn met een streng gestijld vegetaal ornament; en ook deze samenstellingen leverden de bewijzen voor hun fijnen smaak en groote vindingrijkheid, getuige het meer bekende XIII eeuwsche gedeelte van het Āl-Hāmbra of koninklijke en versterkte Paleis, te Grenada, waarin de heer van Delden zijne motieven meerendeels schijnt te hebben gezocht. De hoofdingang tot de afdeeling bestond uit drie gelijke zeer slanke poorten met hoefijzerbogen, gedrapeerd met zware bruine portières. De vlakke wand daarboven was versierd met polychroom arabisch ornament en boven deze vakken waren draperiën in de nationale kleuren, geel en rood, aangebracht, die het wapen van Spanje en

paneelen, waarop de naam van het land was aangegeven, tot omlijsting dienden.

Van dezelfde hoefijzerbogen, maar gedrukker van verhouding, heeft de ontwerper gebruik gemaakt in de zijgalerijen. Hier zijn de zuilen achtkantig, en dus juist van vorm dan bij den hoofdingang, waar zij eenvoudig vierkant zijn gelaten, een vorm, dien men niet bij de oude arabische monumenten in Spanje aantreft. Die vorm kon echter bezwaarlijk anders zijn, omdat voor die zuilen gebruik moest worden gemaakt van de bestaande houten stijlen van het hoofdgebouw, waarvan niets is afgenomen, maar waaraan ook niets kon worden toegevoegd, daar in dit laatste geval de slanke, soms te slanke verhouding van de arabische zuil verloren zou zijn gegaan.

Het ornament was niet gelukkig van kleur; zoo dit belangrijkste onderdeel der decoratie evenwel uitgevoerd had kunnen worden onder onmiddellijk toezicht van den ontwerper zelve, dan zou deze opmerking zeker niet noodig zijn geweest; het karakter van 't ornament toch bleek goed begrepen te zijn, afgezien van enkele onderdeelen van minder belang, als b.v. de niet van renaissance invloeden vrij te pleiten ornamentale versiering van de eigenlijke bogen der zijgalerij. De kleur was niet frisch, lang niet brutaal genoeg, niet voldoende in overeenstemming met den helderen hemel en het schelle licht van het zuiden. Meer dan bij eenig ander volk, is de Arabier gesteld op heldere, onvermengde kleuren, en de Spanjaard eveneens. Menige vitrine in hun afdeeling, waarin spaansche zijde of geweven stoffen waren tentoongesteld, leverde daarvan het bewijs.

Frankrijk. Heeft België een groote plaats ingenomen op deze tentoonstelling, wellicht omdat het, in vele opzichten onder gelijke omstandigheden als Nederland, rustig maar vlijtig voortarbeidende, ook als vredelievende nabuur waardiglijk wilde optreden,... Frankrijk was hierheen gekomen, omdat het meer dan eenig ander land er belang bij had met het oog op zijn handel, en bovendien het best op de hoogte is van de beteekenis en de gevolgen van tentoonstellingen.

Van de 60.000 M² beschikbare grondvlakte onder het dak van het hoofdgebouw, hadden de 1600 Fransche inzenders er ongeveer 12.000 in beslag genomen; de Belgische afdeeling had een oppervlakte van 9000 M², terwijl door + 1160 nederlandsche inzenders, — zonder die uit de koloniën, — 6864 M² waren ingenomen.

De Fransche inzenders, bewust van het groote gewicht om hier goed toegerust ten strijde te verschijnen, en aan ons land, als koloniale mogendheid, te doen zien, wat zij vermogen, vonden aanstonds grooten steun en aanmoediging bij hunnen minister voor den handel, Dietz Monin, en dit niet zonder reden. Na het zeer geringe succes toch, hetwelk Duitschland te Philadelphia had ingeoogst, begon dat land, tot inkeer gekomen, de na 1876 volgende tentoonstellingen te overstelpen met de producten van zijne in hooge mate vooruitstrevende industrie en vooral kunst-industrie; ook gaf het toen niet onduidelijk te kennen, dat het zich vooral van de

Nederlandsche markt wilde meester maken. Gedeeltelijk is dit laatste reeds geslaagd. Terwijl Frankrijk vroeger het monopolie scheen te hebben voor den invoer van weelde-artikelen, Engeland voor de producten van zijn ijzer industrie, treedt Duitschland thans als een geduchte concurrent ter Nederlandsche markt op.

De invoer van Frankrijk in ons land neemt niet toe, maar is hoogstens constant gebleven, terwijl die van Duitschland in de laatste 15 jaren meer dan verdubbeld is en van een gemiddelden invoer van 200 miljoen gulden, in 1880 is gerezen tot bijna 500 miljoen. Frankrijk heeft uit die cijfers terecht begrepen, dat het plicht was, te Amsterdam op te komen, om zijn concurrent te bevechten, en zoowel door zijn inzendingen als door de wijze van tentoonstellen, te heerschen en te schitteren.

Daaraan gedachtig, is het waardiglijk opgetreden. Reeds door de sierlijke groepeerings in de hoofdgalerij, trok de fransche afdeeling aller aandacht. Als een symbool van wat samenwerking vermag, stond in het midden der hoofdgalerij, bij de toegangen tot de zijgalerijen, het paviljoen der Fransche commissie, aan de oprichting waarvan de beste fransche kunstenaars, en instellingen van kunst naast de eerste fransche firma's gemeenschappelijk hunne krachten hadden gewijd. Droeg dit paviljoen, in renaissance-stijl, met zorg uitgevoerd, naar het ontwerp van den architect P. Lorrain, een echt fransch karakter, in meerdere mate was dit nog het geval met de toegangen naar de zijgalerijen, met hunne zware maar artistiek gemodelleerde en afgewerkte vrouwen-figures als karyatiden, als beschermende dorpelwachters voor de dragende pilasters staande. Die eerepoorten, in nabootsing van steenarchitectuur, met hare verdere versieringen en draperiën, gaven den indruk van soliditeit en degelijkheid, opgesmukt met een den Franschen eigen smaakvolle losheid.

Boven de bekronende lijst van deze toegangen, die voortgezet was over het wandvlak, waren groote cartouches in een vakverdeling geschilderd, waarin en waarboven kleinere, die de namen droegen der voornaamste steden, alwaar de ter tentoonstelling vertegenwoordigde industriën waren gevestigd.

Het gedeelte der Fransche afdeeling in de hoofdgalerij was onbekrompen ingericht en de aangenamen indruk, dien men er ontving, was ten deele verschuldigd aan de flinke ruimte, die voor het verkeer was overgelaten. Was onder den koepel der Belgische afdeeling nog geen meerdere dan de aanwezige ruimte noodig voor den naar rust verlangenden bezoeker, dezen was een rustpunt ter hoogte der Fransche afdeeling voorzeker welgevallig. En dat werd hem daar aangeboden. In het midden van de hoofdgalerij stond een ruime rustbank; daarop gezeten, kon men een blik werpen op het paviljoen, of daartegenover, in de verte, vond het oog een rustpunt op de kleurige ceramische producten uit de ateliers van Walish, ter eene zijde op de rijke en schitterende inzending van den eenigen Barbédienne, ter andere zijde op die van de in hun industrie even hoog

staande Christofle en C^o., welke firma's geen offer te zwaar hebben geacht, om hun land waardiglijk te helpen vertegenwoordigen.

Daar, in 't hart der Fransche afdeeling, was op onbekrompen wijze een eereplaats bereid aan de eerste Fransche firma's, door wie begrepen was, dat het niet alleen plicht was tegenwoordig te zijn, maar ook dat zij door een smaakvol en aantrekkelijk geheel, een goeden indruk moesten achterlaten. Alle eer van deze rangschikking komt toe aan den architect der afdeeling, den heer Boulanger. Hoe was het hier geheel anders dan in de afdeeling van Nederland, waar met elke duimbreed gronds moest worden gewoekerd?

De Fransche nevgalerijen waren zeer eenvoudig ingericht, in den geest der Belgische, maar minder rijk en sierlijk, en wat de beschildering betrof, op verre na zoo harmonieus en levendig niet. Ook was over het algemeen van te weinig doek gebruik gemaakt voor draperiën. Deze groote eenvoud deed schade, b.v. in de afdeeling, waarin de groote hoeveelheden porselein en glaswerk, tegenover den glans der inzendingen, een doffere omgeving vereischten. Elders, in de afdeeling voor meubels, hadden de exposanten zelf op onbekrompen wijze zorg gedragen voor een sierlijke uitstalling en smaakvolle groepeerings.

Duitschland. Tusschen de afdeelingen, welke door Frankrijk en door Duitschland waren in beslag genomen, was aan de eene zijde van de hoofdgalerij de kleine afdeeling der Vereenigde Staten gelegen, over welker versiering het beter is het stilzwijgen te bewaren. Aan de andere zijde lag de Japaansche afdeeling, wat de inzendingen betrof een der grootste aantrekkingspunten der tentoonstelling, als 't ware de plaats van dagelijksche bijeenkomst voor hen, die in de stijlvolle versieringen der ornamentisten bij uitnemendheid, een leerschool voor hun eigen smaak en voor den tegenwoordigen kunstenaar zien, of wel de plaats waar wonderen van kunstvaardigheid te aanschouwen waren. Op 't gebied van de bewerking der metalen, en op dat der ceramische kunst werd daar, alles 't geen de Europeesche bodem oplevert, in de schaduw gesteld.

De zuinige decoratie van deze afdeeling was geenszins in overeenstemming met de kostbaarheid van haar inhoud. Het quasi in Japanschen geest uitgevoerde schilderwerk was blijkbaar aan ongeoeffende hand toevertrouwd geworden. De kleuren waren te flets en de teekening zonder karakter, het geheel slordig. Ten einde dit alles eenigermate te bedekken werd later een velum aangebracht, bestaande uit banen van geel, blauw en bruin doek, dat een fantastisch gekleurd halflicht doorliet, en vrij wat beter effect maakte dan het al te roode en schelle velum hetwelk de Chineezers in hunne afdeeling hadden aangebracht.

Van uit de afdeeling, waarin men de delicate kunstwerken der hoogstaande Japansche industrie had bewonderd, terugkeerende in de hoofdgalerij, om een bezoek te brengen aan de Duitsche afdeeling, werd men getroffen door hare zware ijzeren afscheiding, waarin de toegangen. De ijzeren poort was niet onaardig geconstrueerd, hoofdzakelijk uit balkijzer, maar had een zwaar en koud karakter.

Een gedeelte der versiering van de Duitsche afdeeling wat de hoofdgalerij betreft, is op plaat XI gegeven. Daaruit blijkt niet zoo zeer als uit de werkelijkheid, dat groote zuinigheid is betracht geworden. Hoeveel zulks in de neven afdeelingen even goed het geval was als in de hoofdgalerij, heeft dit nergers geschaad, noch aan het effect, noch aan de eenheid. Het geheel was met smaak uitgevoerd.

De hoofdtoegangen tot de zijgalerijen, die niet veel pretentie maakten, waren zeer eenvoudig in aanleg en opschik, slechts omlijst met uit een plank gesneden pilaster. De contouren van deze, met zijn kapiteel en zijn basement, waren met donkere lijnen afgezet en hier en daar met wat goud verlevendigd. Het hout zelf was ruw gelaten en alleen zijn kleur wat donkerder getint. Een draperie van zeer eenvoudige stafmaar goed van kleur en dessin, luchtig om de houten constructie-deelen geworpen, voltooide het geheel. Tusschen die ingangen was tegen den wand een houten boog geslagen, waarover op dezelfde wijze doek gehangen was. In dit gedeelte der afdeeling troonde de indrukwekkende inzending van Krupp en van eenige andere fabrikanten, die een goed klinkenden naam bezitten in de industrie der bewerking van grove metalen. Op eigenaardige wijze en echt decoratief, was van hun lange getrokken balken partij getrokken, om ze als 't ware dienst te laten doen als kroonlijst. Boven deze was de wand, onder het eenvoudige velum in vakken verdeeld, die de Rijks-wapens droegen. Als geheel was deze versiering zeer geslaagd, droeg een echt duitsch karakter, en was bovendien practisch en goedkoop.

De zijgalerijen waren versierd in den geest van de Russische. In plaats van de vakken met geweven stof, waren hier echter tableaux aangebracht, met allegorische voorstellingen van de verschillende kunstambachten.

Hier en daar waren in deze afdeeling, vlaggen of cartouches met opschriften, zeer smaakvol aan de bekapping opgehangen, hetgeen een levendig effect maakte.

Vergelijken wij de versiering van het Amsterdamsche tentoonstellingsgebouw met die van vroegere tentoonstellingen, dan kan niet anders worden gezegd dan dat zij over 't algemeen gunstig was geslaagd. Er is meer dan elders gewicht gehecht aan eene stijlvolle decoratie.

C. T. J. LOUIS RIEBER.

VOORGEVEL DER NEDERLANDSCH-INDISCHE AFDEELING.

Nog onder den levendigen indruk dier grootsche klassieke en moderne bouwmonumenten, gedurende ons verblijf in Azië ontvangen en daarin thans versterkt op Westerschen bodem door de geniale opvatting in den Hoofdgevel neêrgelegd, overviel ons een zeker gevoelen van teleurstelling bij het aanschouwen van de façade der Ned. Ind. afdeeling.

Was de oorzaak daarvan misschien te zoeken door vormen te ontmoeten, die in ons klimaat als die eener buiten-architectuur niet te huis behooren.

Wij betwijfelen het! Wij gelooven, dat het niet zoozéer gezocht moet worden in het verschijnsel dat eene exotische plant „Mahomedaansche architectuur” op eenen haar vreemden en niet passenden bodem overgebracht is, dan wel in de wijze, waarop die overplanting heeft plaatsgevonden.

Beide toch, de Hoofdgevel van het hoofdgebouw in klassieken Aziatischen- en de façade der N. Ind. afdeeling in „soi-disant” Mahomedaanschen stijl, gaan onder dezelfde ongunstige voorwaarden — vreemden bodem en niet passend klimaat, — gebukt; maar terwijl de eerste met hare méér dan kolossale en toch zoo meesterlijk behandelde afmetingen op ons eenen overwelldigenden indruk maakt, ons als 't ware weêr in die klassieke Aziatische architectuur-wereld terugvoert, laat de laatste ons onbezield en koud. Zij herinnert ons pijnlijk door de magere opvatting der reeds magere en schrale vormen, „mezzo puro e mezzo bastardo”, aan sommige producten van Westerschen stijl, door ons op Oosterschen bodem ontmoet.

Wij behoeven voor dergelijke verschijnselen op het gebied van architectuur, zóó ver niet te zoeken. Wij hebben slechts onze blikken rond te laten gaan in Italië, het land der schoone kunsten, „par excellence”, door Byron, den grooten Engelschen bard en enthousiast in een zijner stanzas bezongen, als „paese divino dell'arte e dell'amore”.

Ziet, hoe de Italiaansche bouwmeester den Gothischen stijl daár heeft opgevat! Vergelijkt den als een sneeuwberg schitterenden „Duomo di Milano”, een der beste gewrochten op Italiaansche Gothiek, met de geringste voortbrengselen dier kunst in Noordsche landen. Het zal dan niet moeielijk te ontkennen zijn, dat, terwijl de Italiaan in zijn eigen stijl, zoo harmonieerend, toch met zijne

fijn ontwikkelde kunstenaarsgevoelens de palm wegdraagt, hij niet in de schaduw zijner Noordsche kunstbroeders kan staan op het gebied van Gothiek.

Hetzelfde wordt ons in Lucknow, Britsch-Indië, aan geboden door onzen Hindoe of Musselman collega, toen hij in de eerste helft der laatste eeuw op Keizerlijk bevel, onder leiding van den alvermogenenden Dewan-Sahib en Amir-Khan-Bahadoer Martini-Sahib¹⁾ een ex-barbier, fransch avonturier en renegaat, den Hausmann van Shah Saftar-Jung, de keizerlijke hoofdstad in een Parijs, gelegen in de Ganges-vallei, te herscheppen had.

Die stad van de N. O. zijde binnentredende, gaan wij door eene stadspoort, in fransche renaissance, met dorische zuilen en lisenen, waarvan de verhouding van diameter tot hoogte ongeveer 1:30 is; waar de rond-boog vervangen is door een bastaard hoefijzer en een gothischen spitsboog; terwijl een grieksch tympanum op een mager en veruitstekend hoofdgestel met consolen in Hindoe-stijl versierd, dit kunstwerk kroont.

Twee monster vliegende visschen²⁾, de heraldische symbolen van Oostersche-Keizerlijke waardigheid, nemen de plaats in dier Westersche allegorische figuren, die gewoonlijk als paneelversieringen boven een boog zijn aangebracht.

Die stadspoort draagt dan ook den naam van „Kaisar Bagh-ka-Darwaza” of Keizerlijke-Parkdeur.

Zij mag keizerlijk zijn, voorwaar niet architectonisch!

Wij mogen nu onzen Musselman of Hindoe-kunstbroeder voor de slechte opvatting van onzen Westerschen stijl, niet te hard vallen. Hoe zou het toch mogelijk zijn, dat hij, een Oosterling, doordrongen van zijn eigen mystischen en symbolischen stijl en waarschijnlijk alléén geleid door slecht uitgevoerde houtgravures der Tuileries of St. Cloud Paviljoens, gestoken in de 18e eeuw, zonder diepe en ingrijpende studie en per-

¹⁾ Maître Martin, barbier, kwakzalver en jongleur van beroep, een vrai gamin de Paris, die eene eeuw geleden in Voor-Indië te land kwam, en daar aan het Keizerlijke hof te Lucknow van een K. K. lijfarts allengs verrees tot de hoogste waardigheid, van een Dewan (eerste minister) en schatkistbewaarder, en ontving zelfs het keizerlijk patent van Amir, zoo veel als prins.

Zijn lustslot: „La Martinière” kan nog gezien worden, en herinnert ons met zijne terrasvormige verdiepingen aan een niet minder „curious compound” (poespas), het American-hôtel te Amsterdam.

²⁾ Door den schrijver opgemeten en bevonden 9 Engel. voeten of bijkans 3 Meters lang te zijn.

soonlijke aanschouwing onzer Westersche architectuur, iets waardig in dien stijl kon voortbrengen.

De Heer Ary Willem Stortenbeker, architect van het Hoofd-comité, de ontwerper van de façade der Ned. Ind. afdeeling, heeft blijkbaar aan hetzelfde euvel mank gegaan. Te betreuren is het echter, dat hij niet meer partij heeft getrokken van de middelen, hem in onze eeuw zoo ruimschoots aangeboden. Wij meenen van de talloze, thans uitgegeven plaatwerken over Mahomedaansche bouwkunst en van de niet genoeg te waardeeren getrouwe en goedkoope contereitsels, voortgebracht door een dier gevoellooze, maar toch krachtigste hulpmiddelen der architectuur, de photographie. Faciliteiten, die eene eeuw geleden zekerlijk niet binnen het bereik lagen dier Keizerlijke Koninklijke Hof-architecten en Ober-Bauräthe van zijne Majesteit Kaisar-i-Lucknow¹⁾ Mannen, die door het gigantische Mausoleum van Shah Saftar-Jung, den grondvester der schitterende Mogul-Lucknow Dynastien en door het keizerlijke paleis de Imambara in hun eigen stijl uitgevoerd, getoond hebben, dat zij méér dan ten volste die hoogdravende titels verdienden.

Wel „basta” zegt de Italiaan, en zoo zeggen wij ook.

Laat ons dan haasten, die façade aan eene analyse te onderwerpen, of anders mocht ons nog voor de voeten worden geworpen het veelbeteekenende gezegde: „Res non Verba” of in kernachtig Hollandsch „Praatjes vullen geen gaatjes.”

Wat was de taak van den ontwerper, die hij te vervullen had?

Wij meenen, zonder het gebouw te zijn binnentreden, ons een graphischen inblik te moeten geven van de topoen ethnographie van het land, welker voortbrengselen op het gebied van Handel, Kunst en Nijverheid daarin verzameld zijn.

En welke is de indruk er van op landgenoot en vreemde, onbewust van het doel, waarvoor het gebouw is bestemd?

Ongetwijfeld niet die van een eilanden-groep, daaronder in de eerste plaats het eiland Java, waar, ofschoon op godsdienstig gebied het Hindoeïsme schijnbaar dood is, de geringe kunstzin van den tegenwoordigen Javaan slechts een zwak overblijfsel is van dien ééns zoo machtigen stroom van Indo-Arische (hoofdzakelijk Boeddhistische) beschaving, die als bij een tooverslag ophield te vloeien bij den val van Modjo-Pahit (Maha-Gud) in 1479.

Heeft de ontwerper dan gemeend ons een staaltje te moeten aanbieden van de architectuur van den veroveraar, den krijgshaftigen, maar artistiek onbegaafden Semiet-Arabier, een Soeni, onder wiens heerschappij, van het oogenblik dat op het laatste bolwerk van Oost-Arische cultuur de halve maan geplant was, hoegenaamd niets noemenswaardig op het gebied van architectuur en aan-

¹⁾ Kaisar (sanskrit); Kaiser (duitsch) en Caesar (latijnsch) wil zeggen „Leeuw”.

Van daar de algemeene hilariteit der Indische Rajahs, toen op de laatste groote Durbar te Delhi, Hare Majesteit Koningin Victoria, eene vrouw, als „Kaisar-i-Hind” of Leeuw van Hindostan geproclameerd werd. Wij hoorden hen zeggen „Kaisari bullah, pun Kaisar kaisa?! Eene leeuwin (kat) kan zij zijn, maar leeuw hoe is dat mogelijk?

verwante vakken voortgebracht is in den Indischen archipel.

Geen wonder toch! De overwonnen Javaan, noch minder zijn stamgenoot de Soendanees, behooren tot een kunstenaarsras; terwijl zijn nieuwe meesters, even onbegaafd als zij, niet in staat waren hen te vormen en te leiden, gelijk weleer, gedurende 9 eeuwen, de Hindoe-kolonisten het deden, die emigranten waren van de oevers der Godaverie en van de oude-Delta van den Indus, het tegenwoordige koninkrijk Cutch (Kádch) in Britsch-Indië.

In een later volgende artikel over Tunis zullen wij op de onbegaafdheid van het Semitische ras als architect-kunstenaar terugkomen.

Ware het nu van een zuiver architectonisch standpunt dan niet wenschelijk geweest, dat de ontwerper als type van een architectuur eerder die aangenomen had, waarvan tot op den huidigen dag nog zooveel reusachtige, meesterlijk uitgevoerde overblijfselen, over het geheele oostelijke gedeelten van het eiland verspreid, aangetroffen worden, dan die van een stijl, den Mahomedaanschen, waarin noch meester, noch overwonnene iets hebben voortgebracht.

Ja, wij gelooven, dat het dan nog beter ware geweest de façade in Oud-Hollandschen baksteenbouw op te trekken. Het zou ons dan ten minste hebben herinnerd aan die glorieijke dagen van Oud-Hollandschen moed, waarin een Jan Pietersz. Koen, fel belegerd in zijne nauwe Veste Batavia, den grondsteen legde van ons hedendaagsch koloniaal rijk.

Glimlach niet, waarde lezer! hoe exotisch dit idee u ook moge toeschijnen. Eilieve! wij behoeven slechts langs de kwalijk riekende grachten van Oud-Batavia te wandelen, en hier en daar zien wij nog voor onze oogen verrijzen de welbekende trapjes-gevels, die onwillekeurig onze gedachten naar het moederland terugvoeren¹⁾.

Welnu, die „question brulante”: welke stijl het meest geschikt ware geweest voor die façade terzijde gelaten, laten wij de architectuur, waarin zij thans is uitgevoerd, ééns aan een méér nauwkeurig onderzoek onderwerpen.

Zij moet ongetwijfeld een der talrijke Mahomedaansche stijlen voorstellen. Gewis behoort zij niet tot die van het oudste, maar moet onder die van het meest moderne tijdperk van verval, de Rococo gerangschikt worden. Een stijl, waarin onder het bestuur van den Ex-Khédive Ismaïl van Egypte, ten koste van millioenen schats, zoovele onsmakelijke gebouwen verrezen zijn, maar die, Gode zij dank, gelukkiger wijze voor ware kunst, gedeeltelijk verdwenen zijn door het bombardement van Alexandrie en de revolutie in Egypte, . . . nog frisch in ons geheugen.

Ware de ontwerper ietwat bekend geweest met Mahomedaansche architectuur, hij zou zeker in zijn

¹⁾ De schrijver zag voorbeelden van dergelijke Oud-Hollandsche baksteen-architectuur in andere plaatsen van ons voormalig Koloniaal Rijk in Voor-Indië, thans in Engelsch bezit. Onder anderen het Hollandsche Kommandants-Huis te Surat in de Bombay-Prezidentie, in het Fort Prins Frederik Hendrik, aan de Coromandel kust, enz.

façade die „minārs” (minarets) of torens niet hebben aangebracht. Alléén toch aan gebouwen voor godsdienstig gebruik worden zij aangetroffen, en somtijds aan die van den profanen stijl, wanneer zij tot de klasse van paleizen behooren. Zij dragen dan méér het karakter van een kiosk op de laatste terrasvormige verdieping aangebracht, maar worden nooit van den grond af, uit- of aangebouwd.

Moeten de „minārs” misschien hier als „Jaya Stambhas” of torens der overwinning dienen? Dit ook is onmogelijk, daar de laatste geïsoleerd staan, gelijk weleer de „Campanile” in de oud-Italiaansche Kerk-architectuur van den „Quattro Cento.”

Misschien moeten die „minārs” als vuurtorens dienst doen?

Wij hebben er vrede mede. Fluks dan het electrische licht er in aangebracht, waaraan toch zulk eene dringende behoefte was op het tentoonstellingsterrein.

Zoogenaamde hoefijzervormige bogen zien wij genoeg! Bij nadere beschouwing, blijken zij slechts half-cirkels te zijn, behalve de doorgezakte colossale boog aan den hoofdingang, waarvan de verhouding van diameter tot pijl juist het omgekeerde is van den norm, door den Mahomedaanschen architect voor goede constructieve gronden aangenomen en overal gevolgd. En ofschoon „dem Künstler alles erlaubt is”, de ware kunstenaar zal nooit van dit privilege gebruik maken, om tegen alle gezonde regels der bouwkunst te zondigen.

Evenmin als één rondboog een gebouw klassiek, romaansch of renaissance, en één spitsboog het gothisch maakt, zoo min zal één hoefijzerboog het mahomedaansch maken.

De op pijpenstelen gelijkende geïsoleerde zuiltjes, die de quasi-Mahomedaansche bogen dragen, zijn geschikt voor eene binnen-architectuur en in dien zin ook toegepast door den Muselman Architect. Zij worden dan meestal nog gekoppeld aangetroffen, gelijk in de „Patio de las Doncellas” (een binnenhof van den harem) van het vroegere Koninklijke lustslot Āl-Cazār, te Sevilla, in de kloostergangen van Sidi-Okba's Groote Moskee met hare 547 zuilen, te Kairwan, in Tunis, en in zoovele andere gebouwen in Mahomedaanschen stijl, te talrijk om ze alle hier op te noemen.

Hier in de façade in steen gemeend passen zij zekerlijk niet, ofschoon wij dergelijke in de Boulevarden pleister Neubauten aan de oevers van den Nijl, in Egyptenland, gezien hebben, welke op ons den indruk maakten van even zoovele „tir-de salons” en kegelbanen. Ieder, die op zijn route van of naar het Oosten, door het Suez-Kanaal te Ismāīla, aan de oevers van de Timsah meeren, het lustslot, door den Ex-Khediye Ismail gebouwd voor de ontvangst van de toenmalige Keizerin Eugénie (1867), gezien heeft, zal met ons overeenstemmen, dat het méér op eene reusachtige vergulde „Volière” lijkt dan op eene waardige uiting dier imposante, en toch elegante Mahomedaansche architectuur.

De koepelvormige bedekkingen dier „minārs” schijnen ook aan eene vrije fantasie ontleend te zijn. Zij doen

ons méér aan die curieuse Oud-Hollandsche en Duitsche koepeltjes denken dan aan de wezenlijke constructieve Mahomedaansche Domen, wier vormen waarschijnlijk aan dien van den water-meloen ¹⁾ (citrullus vulgaris) de „tarboesh” der Arabieren en Perzen zijn ontleend.

De eigenaardige, buikvormige buitenwaartsche zwelling — op $\frac{1}{3}$ der hoogte in Mahomedaanschen stijl van het zuivere tijdperk — die aan de Mahomedaansche koepels dat elegante cachet geeft, gelijk eene dergelijke en onmisbare aan de zuilen der verschillende Westersche orden, missen wij geheel.

Die koepeltjes hier aan de façade doen ons onwillekeurig denken aan de scheerbekkens als helm gedragen, — de haneveer ontbreekt slechts — door wijlen den Illustrissimo, Distintissimo e Egregissimo Don Quichotte della Mancha, de Ridder van de droevige Figuur, toen hij in zijn denkvermogens gekrenkt, door al die literatuur van Helden-Romans, op avonturen uittoog.

Die segmentvormige fronte-spiesen tusschen de „minārs” zijn voorzeker niet Mahomedaansch, en roepen in onzen geest terug de driehoekige Grieksche Tympanums, versierd met het symbool van den Zonnegod, van de „Keizerlijke poort” te Lucknow, in Engelsch-Indië. Zij zouden beter geschikt zijn als afsluiting eener ijzeren overdekking van een spoorwegstation dan van een gebouw van dit karakter, dat gemeend is in steen-architectuur.

Indien de ontwerper eenige studie van den Mahomedaanschen godsdienst had gemaakt — zóó onontbeerlijk toch voor iederen kunstenaar, die zich op het gebied van Oostersche architectuur- en kunstindustrie wil bewegen — hij zou nooit die klassieke leeuwenkoppen als „waterspuwers” hebben aangebracht.

De godsdienstige voorschriften toch verbieden den Mahomedaan-Semiet-Arabier, een Soeni, ten strengste het gebruik van menselijke en dierlijke vormen als decoratiemotieven, ... eene vrijheid, die zich somtijds de Mahomedaan Turanier (Pers), een Shia veroorlooft en dan alléén op het gebied der kunstindustrie in de versiering van zijn zilver-, goudsmids- en faience werken, zelden echter in tegeldecoraties voor binnen- en buiten-architectuur. Daar, waar wij die hebben aangetroffen, gedurende ons bezoek aan Perzië, dagteekenden zij van den tijd vóór de Hegira (622), toen de Pers nog een vuuraanbidder was. Die in- en aan eenige moskeeën te Shapoer en Shiraz (Perzische-Golf-provincie) door ons gezien, waren afkomstig uit de 17^e eeuw, betrekkelijk modern dus, toen het godsdienstig fanatisme van den Perzischen Mahomedaan allengs geweken was voor de hem aangeboren artistieke talenten van decorateur. Dikwijls dan nog worden de menselijke- en dierlijke vormen slechts „en silhouette” voorgesteld, d. i. zonder gelaatstrekken: oogen, neus en mond. Een zijdeurtje, dat de kunstenaar als Muselman open liet, om zijn geweten gerust te

¹⁾ Aan diezelfde vrucht is ook de naam „fez” of „tarboesh” ontleend, het moderne hoofddeksel, dat langzamerhand den turband der Orthodoxe Mahomedanen door het geheele Oosten verdringt.

stellen, op het punt van niet tegen de wetten van zijn profet te hebben gezondigd ¹⁾.

Wij bespreken hier natuurlijk niet die architectuur- en kunstindustrie-voortbrengselen in den modernen Persischen Rococo-stijl, der 18de en 19de eeuw, welke de onmiskenbare sporen dragen van de verderfelijke Westersche invloeden.

Van het standpunt eens constructeurs zoekt ons oog te vergeefs naar het vooruitstekend luifelvormig hoofdstel, dat elk gebouw in geheel Azië zóó kenmerkt, als 't ware een integrerend onderdeel daarvan uitmaakt, en dat in het leven is geroepen door het klimaat als

¹⁾ Te oordeelen naar de dikwerf naïve, Chineesachtige voorstellingen van menselijke en dierlijke vormen in de Persische kunstindustrie der 16de eeuw, is de schrijver onder den indruk, dat de invoering daarvan speciaal in de faiencewerken toegeschreven moet worden aan Chineesche pottbakkers. Zij werden waarschijnlijk naar Perzië geroepen door een der machtige en intelligente heerschers van de Dynastie der Abassiden, met het oog op de imitatie van Chineesch porselein, waarvan de uitvoer zulk een winstgevend handel vormde in de 16de en 17de eeuw; te meer, daar toenmaals de hoofdroute van den Westerschen en Oosterschen handel door Perzië lag.

INTERMEZZO.

erecht heeft de Tentoonstellings-Commissie eene eereplaats aangewezen aan onzen grootsten Vice-Roy: Jan Pietersz. Koen.

Het was een gelukkig denkbeeld van den beeldhouwer, hem voor te stellen, op het oogenblik, dat hij het vereerend maar verraderlijk aanbod van de hand wees van den Sultan van Jacatra en diens sluwe bondgenooten, den Portugees en Brit, om de vesting Batavia, met behoud van lijf en goed, met vliegende vaandels en roerende trommen te ontruimen, en zich in te schepen naar het vaderland.

Het fiere antwoord: „Hier stae ick en de wijcke doe ick geen duime gronds. God helpe mij ende mijne arme Vestel!” door hem, een rots gelijk, in den avond van den 29sten September 1628 uitgesproken, was de veelbeteekenende voorgalm van dat, door de donderende kartouwen van een Schouten, van een Bontekoe en van die andere Oud-Hollandsche Zeeleeuwen, de waardige opvolgers van een Houtman en van een Spilbergen aan Coromandel's kusten, zoo vaak aan Portugees, Spanjoel en Brit gegeven, bij het grondvesten van dat machtige rijk in het verre Oosten.

bescherming tegen de brandende stralen eener tropische zon, gelijk het stijle dak in onze noordsche Hemispheren een evenzoo onmisbaar deel van het gebouw vormt voor regen- en sneeuwafvoer.

Van dat zelfde standpunt is het onvergeeflijk, dat twee rijen van verandahs of galerijen boven elkander aangebracht zijn, die door geene zichtbare toegangen met het hoofdgebouw zijn verbonden en dus geheel konden vervallen. Indien het niet mogelijk was geweest ze zichtbaar aan te brengen, waarom dan niet de zoo gewillige hulp van kwast en verwen ingeroepen, om ze daar te stellen.

Wanneer het ons lustte, zouden wij nog meer architectonische constructieve- en aesthetische fouten in de façade der Nederlandsch-Indische Afdeeling kunnen opnoemen. Wij gelooven echter, dat voor het oogenblik de opsomming der weinige hierboven genoemden méér dan voldoende is, en ons het recht geeft hare vormen te bestempelen met de woorden:

„Mezzo puro e mezzo bastardo”.

JOHN F. GROLL.

Driewerf gesalueerd dan, Jan Pietersz. Koen!

Gij, Stracké! ontvang hierbij onzen oprechten dank voor de meesterlijke wijze, waarop gij dat beslissende oogenblik in metaal hebt weten te vereeuwigen.

In de Voorhal van het Nederlandsch Indische Tentoonstellings-gebouw worden onze oogen getroffen door die reeks afbeeldingen van landvoogden. Mannen, die door hunne daden hebben getoond, dat zij van hetzelfde metaal waren gegoten als hun grooten voorganger.

Richten wij onze blikken naar de overzijde der Esplanade. Wij ontwaren het Atjeh-monument van de handen van Cuypers en van Bart v. Hoven, niet minder Meesters in de kunst.

Aan U, waardige vertegenwoordigers van architectuur en beeldhouwkunst, dan ook onzen welgemeenden dank!

Het beeld der Victorie, dat het kroont, legt de getuigenis af, dat de Oud-Hollandsche moed nog onverzwakt voortleeft in de borsten dier dapperen, aan wie de verdediging ter land en ter zee van ons groot Koloniaal Rijk is toevertrouwd.

Gij, wakkere landvoogden! gij, dappere vertegenwoordigers van land- en zeemacht! gij allen dan: gesalueerd!

JOHN F. GROLL.

BINNENHOF VAN HET NEDERLANDSCH INDISCHE TENTOONSTELLINGSGEBOUW.

e hoofdgalerij binnentredende, worden wij aangenaam verrast en rijkelijk vergoed voor de bittere teleurstelling, ondervonden bij het aanschouwen van de façade.

Zou het mogelijk kunnen zijn, dat dezelfde hand, die in de binnendecoratie getoond heeft méér dan een adept te zijn in de BEHANDELING der KLEUREN, dien onsmakelijken voorgevel in het leven heeft geroepen.

Het is onverklaarbaar. Ma, chi lo sa!

Wij meenen in die binnendecoratie de meesterhand te ontdekken van een naamgenoot van den ontwerper dier façade,... een kunstenaar, die hoog staat aangeschreven en aan wien het veilig is toevertrouwd, den roem der Oud-Hollandsche schilderschool op te houden.

Het is mogelijk dat wij ons vergist hebben. De tijd der wonderen is nog niet voorbij. In dat geval doen wij amende honorable in optima forma.

Als beoefenaars van architectuur en niet van schilderkunst, gevoelen wij ons nu ietwat huiverig, al het schoone te beschrijven, dat de binnendecoratie ons in al de gloeiende kleurenpracht van dien Arabischen, beter Perzischen, stijl aanbiedt.

Het mocht ons verweten worden een plagiaat te hebben begaan uit Don Pasqual de Gayangos' boeiende

beschrijving van Owen Jones *Al-Hamra*. (El *hamra* Kāshr, het roode verblijf, slot.)

Niet voor al de schatten van Croesus wenschten wij dit!

Wat het architectonische gedeelte der binnendecoratie betreft, verwijzen wij den lezer naar plaat XVII.

Met uitzondering dier zware galerij-consolen — waarom niet het elegante Perzisch-Arabische honiggraachtige tongewelf, of de zóó karakterestieke Perzisch-Indische consolen als dragende onderdeelen gebruikt — versierd met die ongelukkige klassieke leeuwenkoppen, die ons, naar het schijnt, ook BINNEN het gebouw grimmig vervolgen moeten, gelijk de geest van Banquo in Macbeth, stelt zij eene navolging voor van een dier talrijke overdekte binnenhoven, gelijk ze aangetroffen worden in vele der vorstelijke en luxueuse verblijven van Mahomedaansche heerschers, waaronder de *Al-Cazār* (El Kāshr) te Sevilla en het aloude slot der vroegere Moorsche Koningen te Grenada nog de eenige voorbeelden van bijna zuiveren Mahomedaanschen stijl op Westerschen bodem zijn.

Te bejammeren is het, dat de eigenaardige honiggraachtige Perzische koepelzoldering vervangen is door eene horizontale afdekking van doek, dat waarschijnlijk alléén te wijten is aan het gebrek van dat edele metaal, het slijk der aarde genoemd, maar dat desniettegenstaande toch eene conditio sine qua non in dit leven is.

JOHN F. GROLL.

EENE ZAOUIA ALS TENTOONSTELLINGS-GEBOUW VAN TUNIS.

ndien het oorspronkelijke programma van eene Tentoonstelling, meer bijzonder voor voortbrengselen, enz. van Aziatische landen, van Oostersche en Westersche koloniën uitgevoerd ware, de kans om een meer volledig overzicht der verschillende architectonische stijlen dezer landen te verkrijgen, zou gewis grooter zijn geweest dan zij nu is.

Wij mogen ons echter nu geluk wenschen, dat wij desniettegenstaande in staat zijn gesteld, met sommige daarvan kennis te maken, ofschoon zij niet altijd de typen zijn van dien zuiveren stijl, zoo wenschelijk voor architectonische studiën.

Het gebouw, waarin Tunisia tentoonstelt, met den hoofdgevel, maken daarop eene gelukkige uitzondering.

Eene beschrijving van dit land en diens bewoners zou ons te ver leiden; hoe onontbeerlijk en wenschelijk ook om een helder inzicht van dien „zoogenaamden” Moorschen of Saraceenschen stijl te verkrijgen, waarvan op Europeeschen bodem: in Spanje, Sicilie en Calabrie (Italie), nog overblijfselen worden gevonden.

Is Tunis of Tunisia niet het schouwtooneel geweest waarheen, van de vroegste tijden tot op den huidigen dag, de klassieke Westersche wereld, het middeleeuwsch Europa en het moderne Westen zoo vaak hunne blikken in angstige verwachting hebben gericht.

Zij het ons echter veroorloofd hier kortelijk aan te stippen, dat Tunis, waarvan de tegenwoordige hoofdstad niet meer dan 12 kilometers van de ruïnen van het aloude Carthago der Phoëniërs ligt, getuige is geweest van de opkomst en van den val op diens puinhoopen van het trotsche Romeinsche régime: „Civis Romanorum sum” („Ik ben een Romeinsch wereldburger”); dat zij blootgesteld is geweest aan de herhaalde en verwoestende aanvallen der Wandalen en Byzantijsche Grieken, wier heerschappij onder den laatsten Griekschen prefect Gregorius gelijk een kaartenhuis ineenstortte bij den eersten aanloop van die Arabische nomaden-horden, ontelbaar als het zand der woestijn, onder de alomzegevierende banier van den Islam; dat zij eens was de bakermat van die Afrikaansche christelijke kerk, waarvan thans nog sporen, diep in het zand bedolven, gevonden worden, doch waarvan de geschiedenis nog zoo in het mystieke is gehuld. Zij wacht slechts op eene meesterhand, om

met behulp der steenen getuigen, haar te ontcijferen en te boek te stellen.

De kroniek van den rampzaligen kruistocht, aangevoerd door Saint-Louis, Roy de France, en die der expeditie van Carolus Quintus, onder diens bastaardzoon, den chevaleresken Don Juan d'Austria, door Jan Cornelis Vermeyen, een Hollandschen (Vlaamschen?) schilder in het keizerlijk gevolg, op doek vervaardigd, 1) de annalen der schitterende wapenfeiten van de Maltheser Sint-Jan-Ridders en de parlementaire „Green, Yello, Blue and Red-books” der vorige eeuw, van de meeste Europeesche mogendheden,... daaronder ook die der Staten Generaal van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, toonen ons, wat eene machtige rol Tunis eens heeft gespeeld, en hoe dikwijls die Westersche Machten op de meest vernederende voorwaarden met het zeerooversnest Tunis van de 15de, 16de, 17de en 18de eeuw tractaten moesten sluiten, en tot welken prijs?

De „chasse aux Khroumirs” (Khamirs), die nergens te vinden waren in den laatsten Tunischen oorlog, en het te volgen Protectoraat door Frankrijk's Pro-Consul Mons. Roustan, Minister-Resident den ouden Mahomedes-Sadok, Bey van Tunis, met de punt van de bajonet op den 12den Mei 1881 in het paleis „Kashr-es-Saïd” — „de verblijfplaats van gelukzaligheid”, o, ironie van het noodlot! — opgedrongen, waardoor aan het 1200-jarig bestaan van Tunis als zelfstandige Mahomedaansche Staat een einde werd gemaakt, zijn te bekend en liggen buiten ons terrein, die hier te behandelen.

Of Tunesisch-Mahomedaansche bouwkunst en kunst-industrie door de Rococo der nieuwe meesters geïnfluenceerd zullen worden, wij behoeven slechts naar Algerië te gaan en daar den verderfelijken Westerschen invloed te zien, om op onze vraag antwoord te ontvangen.

Van dat standpunt is het zeker te betreuren, dat Tunisia van de Statenrol verdwenen is, met hare de christenheid eens schrik inboezemende Corsarenvlag: het gouden twee-lemmig zwaard van de Hassaniten-Dynastie, op een groen, rood en oranje gekleurd veld. 2)

1) Zes oorspronkelijke schilderijen, van dezen Hollandschen meester, verschillende episoden dier expeditie voorstellende, bevinden zich thans in de „Private Gallerij” van Hare Majesteit Koningin Victoria.

2) De vlag, die op het Tunesische Tentoonstellingsgebouw wapperde, was onjuist wat de heraldische kleuren betrof: rood zwaard op witten grond.

De tijd zal leeren, welke de zegeningen zijn, door „la grande Nation” haar aangebracht!

Ofschoon de vloedgolf van inval en verovering meer dan 5 malen over Tunis is heengestroomd, heeft geen van de veroverende rassen een zichtbaar cachet op de bevolking achtergelaten, met uitzondering van dat der Arabische Semieten, hetwelk in 648, onder aanvoering van Abd-Allah-ben-Saïd — de grondvester van het Arabische Khalifaat in Egypte — de groene standaard van Mahomed achtereenvolgens in Tripoli, Tunis, Algiers en Marocco plantte, om haar later onder een Tarik en Moesa met hetzelfde succes voor meer dan 7 eeuwen op Spaanschen bodem over te brengen.

Dat Tunis tot op den huidigen dag den onmiskenbaren Arabisch-Semietischen stempel draagt, is waarschijnlijk te wijten aan het groote nivelleerend en alles absorbeërend vermogen van het Islamisme. Met uitzondering dan der talrijke Joodsch-Semietische bewoners, behooren zij allen tot het Arabisch-Semietisch ras en mogen verdeeld worden in Arabieren, Spaansche Arabieren (zoogenaamde Mooren) en Berbers.

Het is hier de plaats er op te wijzen, hoe *onjuist* het is, den Mahomedaanschen stijl in het algemeen als „Moorschen” te bestempelen.

De naam *Moor* is afkomstig toch van dien der vroegere bewoners van Mauretania, Caesarensis, een wingewest van het oude Romeinsche rijk aan de Noordkust van Afrika, dat met zijn oorspronkelijke bewoners de „Mauri” (van het grieksche woord *μαύρος* — niger, zwart) reeds eeuwen lang opgehouden had een ethnographische beteekenis te hebben, toen de Mahomedaansche Arabier voor het eerst zijn voet op Afrikaanschen grond zette. Hij was dientengevolge reeds een gansch fictieven naam, door de geschiedschrijvers der middeleeuwen in hun pedantisch latijn aan die Arabieren gegeven, welke Afrika verlieten om Spanje en sommige gedeelten van Frankrijk en Italië te veroveren. Het gebruik van het woord „Moor”, dat toen blijkbaar reeds „obsoleet” was, kan zeker nu met nog minder recht worden toegepast op een stijl, die niet eens bestond ten tijde der *niet*-Mahomedaansche bevolking van Mauretania.

Het woord *Moor* en de beteekenis er van is zelfs onbekend aan de hedendaagsche afstammelingen dierzelfde Arabieren, welke, na verdreven te zijn, weer naar de oorspronkelijke landen terugkeerden, van waar zij kwamen, als Marocco, Algiers, Tunis en Tripoli.

In het opstel over de façade der Ned. Ind. Afdeeling hebben wij de meening uitgesproken, dat de Semietische Mahomedanen tot geen kunstenaarsras behooren in den waren zin des woords. Zij zijn zeker niet in dien zin begaafd gelijk hunne geloofsgenooten, de Turaansche-Mahomedanen — Turk, Pers, Mogol en Pathan — wier veroveringen van Balkh in Afghanistan en Bokhara in Centraal-Azië, als centrum, zich uitstrekken van de oevers van den Donau, in Europa, tot aan Kaap Comorin, in Engelsch-Indië, en die substantieele bewijzen daarvan

nagelaten hebben in de onafzienbare reeks van monumenten van architectuur en werken van kunstindustrie, — wedijverende met elkander in onovertroffene grandeur en conceptie — die getuigenis afleggen van de aangeboren artistieke talenten van het Turaansche ras.

Wanneer wij dan die bestudeeren, welke in het leven geroepen zijn door de Semietisch-Mahomedaansche veroveringen, met Mecca in Arabië als middelpunt en gelegen in dat gedeelte der wereld, van af de oevers der Guadalquivir rivier — het arabische Wād el Kēbīr — in Spanje tot aan de monden van den Indus 1) in Voor-Indië, zullen wij daaronder weinig aantreffen, dat waardig is van het architectonische standpunt beschouwd te worden; tenzij zij de heerschers waren over een volk van een ander meer begaafd ras.

Is het niet bewezen door Arabische handschriften der 9de eeuw, een paar jaren geleden in het Escorial gevonden, dat wij de meesterstukken van Arabische kunst op het Spaansche schiereiland te danken hebben aan Persische kunstenaars, door de Tunesisch-Arabische veroveraars daarheen geroepen, en die als eene herinnering aan Shiraz, de zuidelijke hoofdstad van hun geboorteland, dien naam geschonken hebben aan een hunner nederzettingen, de tegenwoordige Spaansche stad: Xerez della Frontera, in de provincie Andalusië.

Is het geen historisch feit, dat de era der Mahomedaansche bouwkunst eerst werkelijk in Egypte aanving in het laatst der 14^e eeuw, onder de TURAANSCH-Borgeti-Mametuk-Dynastie, en dat in Perzië en Syrië zij haren trap van bloei niet onder het Arabische-Khalifaat maar onder dat van de TURAANSCH-Seljuksche-Dynastie bereikte. Zelfs in de N. Afrikaansche kustlanden, door een aaneengesloten zuiver Semietisch ras bewoond, hebben wij de waardige monumenten van Mahomedaansche architectuur te danken aan de heerschappij van een anderen TURAANSCHEN stam: de Turken; en terwijl gedurende de 800 jarige overheersching der verschillende Mogol- en Pathan-Dynastiën, óók van TURAANSCHEN oorsprong, geheel Voor-Indië als het ware bestrooid werd met de paarden der Mahomedaansche Bouwkunst, heeft het Arabische Khalifaat gedurende zijn bestaan op de oevers van den Indus geen spoor, welk ook, achtergelaten.

Hebben wij nu het recht te beweren, dat het Arabisch-Semietische ras *geen* kunstenaarsvolk is? Wij gelooven van ja. Wij durven zelfs nog verder te gaan, en de stelling te verkondigen, dat, wat de begaafde Griek was voor den krijgshaftigen Romein: diens kunstenaars rechterhand, ... in dezelfde verhouding de talentvolle Pers stond tot zijn onbegaafden maar krijgsvolgen geloofsgenoot, den Arabier.

Het tentoonstellingsgebouw van Tunis geeft ons toevaligerwijze een voorbeeld van vereenigde kerkelijke en profane Mahomedaansche architectuur.

Het stelt klaarblijkelijk eene „Zaouia” voor, de hoofdzetel van een dier talrijke semie-politieke en semie-religieuze broederschappen van de „Kouan” of Maho-

1) Niet tot aan de Ganges, als Prof. Lübke beweert.

medaansche Vrijmetselarij, die, naar het schijnt, met hare vertakkingen de geheele Muselmansche wereld met een net bedekken, en een slagboom tegen het langzaam, maar aanhoudend voortdringen van het christendom vormen zal.

Wij hebben op plaat XVIII het gebouw voorgesteld, als gelegen in de oude hoofdstad van Tunis, in Kerouan of Kairwan, (*) (afgeleid van Kahira-overwinning), het Kairo van Noord-Afrika en het Mahomedaansche Rome, waar de focus van die geheimzinnige orde zich bevindt.

Het oude slaperige Kairwan, eene zuivere Arabische stad met meer dan 500 moskeeën en 150 kilometers zuidelijk van Tunis in het binnenland gelegen, droomde luttel, wat lot haar op den 22sten October 1882 beschoren was.

Het was op dien dag, dat die veste, „de Onoverwinnelijke” bijgenaamd, hare kroon verloor. Zij was voor de eerste maal na een 1200-jarig bestaan aan de vernedering onderworpen, om binnen hare muren een vijandelijk leger te moeten ontvangen, niet van geloofsgenooten, maar „l'armée de l'occupation” van Fransche Roumis en Giaurs, — de zoo verafschuwde christenhonden — onder generaal Etienne.

Eene dergelijke „Zaouia” bevat gewoonlijk eene Moskee, die tegelijkertijd binnen hare geheiligde muren den vervolgden het laatste en heiligste toevluchtsoord aanbiedt, niet ongelijk aan den „Fried-Stoel” of „Plaats van Vrede” naast het Hoog-altaar in de Katholieke kerken der middeleeuwen; eene school; en verder een hospitaal, eene bibliotheek en een politieke „debating-club.”

De elegante en slanke „minars” op de 4 hoeken van het middelgedeelte van het gebouw geplaatst, waarvan de „Muëddin” dagelijks 5 maal de geloovigen met het eerste en heilige formulier: la Allāh illā Allāh Mahomed (din-men) rossoel Allāh! Daar is maar één God en (in het geloot) Mahomed is zijn Profeet! oproept voor het doen hunner gebeden en afwasschingen, en verder de meloenvormige Cupola, — aan profane gebouwen, met de uitzondering van Mausoleums of Graftomben nooit aangetroffen — die dikwijls van buiten geheel of gedeeltelijk verguld of met tegels, schitterende in al hun kleurenpracht ingelegd is, zijn de onmiskenbare kenteekens, dat dit gedeelte der Zaouia voor godsdienstig gebruik, als eene moskee is bestemd. De pinakel van den hoofd-koepel en die der kleinere Minar-koepels bestaan gewoonlijk uit verguld geelkoperen, diep in het steenwerk ingelaten stangen, versierd met vergulde segmentvormige ballen van hetzelfde metaal; terwijl de onmisbare Crescent, het symbool van den Islam, de spitsen daarvan kroont.

De overige gedeelten van het gebouw worden voor de bovengenoemde wereldlijke doeleinden gebruikt.

Aan de achterzijde van een dergelijk gebouw wordt in den regel eene ruime binnenplaats of cour aangetroffen,

(*) De naam: El-Kāhīrā werd dikwijls door de Mahomedanen aan plaatsen en steden gegeven, ter herinnering eener beslissende zegepraal door hen op de ongelovigen behaald, gelijk de stad Kaira, in Guzerath, Britsch-Indië, enz.

aan 3 zijden omringd met overdekte galerijen en voorzien van afzonderlijke toegangen. Zij dragen het karakter der kloostergangen onzer middeleeuwsche kloosters. De cour is dikwijls beplant met boomen; terwijl in het midden eene fontein verrijst, aan welker wateren genezende krachten worden toegeschreven.

Eene dergelijke fontein, in welk deel der Mahomedaansche wereld ook aangetroffen, wordt zeer dikwijls door den waren geloovige voorondersteld in directe verbinding te staan met de heilige bron van Zemzem, in Mecca.

De kroonlijsten hier zijn, gelijk de Turaansche luifelvormige in Azie, gevormd door boven elkaar zich verheffende reien van consolen, die een dekplaat dragen. Zij worden door eene borstwering gekroond, welke kanteelen, zoo zij slechts als decoratie-motief moeten dienen, ons weer aan de zigzag Turaansch-Perzische vormen van den Asherah of „Levensboom” herinneren. Moeten zij als bescherming dienen voor den verdediger, die met zijn lang Arabisch geweer, een ganzenroer gelijk, gewapend daarachter den bestormenden vijand afwacht, dan is hun vorm gelijk aan dien in onze middeleeuwsche vestingen aangetroffen.

De groote verdienste van den jeugdigen, maar zeer talentvollen Luikschen architect, den heer Soubre, wien het opgedragen was een van de talrijke voorbeelden van Tunesisch-Arabische-Mahomedaansche architectuur als model te kiezen voor een tentoonstellingsgebouw, ligt in het feit, dat hij die taak zoo nauwgezet mogelijk heeft uitgevoerd, zonder zich te verlustigen in de aanbrenging van eigen GEPATENTEERDE fantastische vormen, door anderen hier op de Tentoonstelling zooals is gedaan. Wij bieden hem daarom dan ook onzen welgemeenden dank aan.

In de hoop binnen een niet ver verwijderd tijdperk de pen weer op te vatten op Mahomedaansch-architectuur gebied en diens aanverwante vakken, bij de behandeling van de voor den Europeeschen architect zoo leerrijke Mahomedaansche koepelconstructiën — niet in dit report — nemen wij afscheid van den lezer met den welbekenden Muselmanschen groet van:

„Es-Salāmoe-A'leykum!”

(Vrede zij met u!)

JOHN F. GROLL.

Daar de schrijver persoonlijk nog niet in Tunis is geweest, meent hij de bronnen te moeten aanwijzen, door hem voor de topo- en ethnographie van dat land geraadpleegd. Zij zijn: Les Annales Tunisiennes. Par Alphonse Rousseau. Paris. Challamel-Ainé, 1864. Carthage and Tunis: Past and Present. By Amos Perry, late United-States-Consul for the City and Regency of Tunis. Providence, R. I. 1869.

Eene reeks van hoogst interessante mededeelingen van A. M. Broadley, Meester in de rechten en verslaggever van de Times gedurende de Fransche Expeditie (1881) in Tunis, met wien de schrijver het genoegen had in aanraking te komen gedurende zijn verblijf in Engeland. Het was de heer Broadley, die in het Hoogverraad Proces te Alexandrië op zulk eene schitterende wijze de verdediging geleid heeft van Arabi-Bey, den Ex-Volks-tribun der Egyptische Fellahiens, thans een banneling op Ceylon.

GEBOUWEN OP HET TENTOONSTELLINGSTERREIN.

Maakte de vroolijke groepeerling van het zoogenaamde Indische dorp, met zijn bont uitgedoschte bewoners een aangenamen indruk op den bezoeker, ... rechts van het hoofdgebouw der tentoonstelling, was de schikking ter hoogte van den voorgevel niet zoo gelukkig geslaagd.

In „de Kampong” ontbraken — natuurlijk — de weelderige en schaduwrijke exotische gewassen. Een „oud-gast” heeft er zich even vreemd gevoeld als aan een maaltijd op Java zonder „sambal-sambal”; en die indruk is zeker niet gewijzigd kunnen worden, noch door een tropische hitte van enkele dagen, noch door de uit de verte opgevangen fantastische tonen van den Gamalang, waartusschen af en toe zich de weemoedige klacht van een „toppeng” deed hooren. Voor hem, die ons Insulinde nog niet heeft betreden, was de kennismaking echter hoogst belangrijk.

Op het overige terrein der tentoonstelling ontbrak — niet even natuurlijk — te veel van „onze flora”. Daarom was het somber, rechts van 't hoofdgebouw.

Slaan wij nog eens even een blik op het officieele plan der tentoonstelling, dan zien wij, hoe kwistig en verleidelijk daarop met groen en geboomte was omgesprongen. Roept men zich, daarentegen, het terrein, zooals het was, voor den geest, dan herinnert men zich wel, hoeveel van het groen — in spe — door grind, of waterplassen, is vervangen geworden. Met de op het terrein opgedane ondervinding, kan men van ondoelmatigen aanleg spreken: want, waar struikgewas en boomen, meer leven aan de omgeving hadden kunnen bijzetten, juist dáár ontbrak dit. De aanleg had hier en daar iets woestijnachtigs. Dat was geen hulde aan 't geen verrijzen zou. En toch, met eenige gebouwen, rechts van 't hoofdgebouw, de buvette der firma Lucas Bols, het Koningspaviljoen en de uitstekend bewerkte fontein van G. J. Vincent en Cie., het Paviljoen van Ph. Holtzmann, en het Paviljoen van Amsterdam, gebouwen, die meerendeels een aantrekkingspunt moesten worden, had een beter geheel kunnen worden verkregen.

Onder de voornaamste gebouwen, die op het terrein zijn verreezen, moet worden genoemd, het Paviljoen voor Z. M. den Koning der Nederlanden, Beschermheer der Tentoonstelling.

't Was allermint eene gemakkelijke taak, die de architect van dit vorstelijk verblijf, de heer H. F. Ehrhardt, op zich had genomen, om, zooals hijzelf in een officieelen catalogus van dit gebouwtje meedeelt, als eerste eisch te stellen, dat het een volkomen Nederlandsch karakter moest dragen. De vervulling van dien eisch achtte hij een plicht, hem opgelegd door de bestemming van het Paviljoen, en het hoofddoel der tentoonstelling.

Maar, het „detto”, „fatto”, is gemakkelijker gezegd dan gedaan.

Hoe verdienstelijk in menig opzicht zijn werk is geweest, voornamelijk wat het inwendige betreft, de architect heeft er het „volkomen Nederlandsch karakter” niet in uitgedrukt, en wij kunnen het geenszins met hem eens zijn, dat hij den Nederlandschen stijl van het begin der 17^e eeuw „getrouw” heeft gevolgd.

Reeds in de 16^e eeuw begon een meer idealistische opvatting in dezen stijl veld te winnen. Zij deed echter nog meer haar invloed gelden in het begin der 17^e eeuw, toen ons krachtig en ondernemend voorgelicht den wereldhandel dwong. Geheel Europa had toen het oog gevestigd op de Vereenigde Nederlanden en de koene ondernemingen van zijn fiere zonen, die zich, om eerlijken handel, vasten voet hadden weten te verwerven niet alleen op Java en Sumatra, maar ook in Vóór- en Achter Indië, en in de Japansche wateren. Heinde en verre woei hun vlag ten teeken van opperheerschappij over handel en zeevaart.

Was 't niet natuurlijk, dat juist in dien tijd nuchtere opvatting, in welk opzicht dan ook, een zonde heette, en dat het oog alleen gevestigd was op toekomstigen roem? Overal heerschte geestdrift voor nationale grootheid; schatten vloeiden naar de handelssteden en verbreidden zich van daar over geheel het land. Aan de spits stond Amsterdam, dat „de kroon droeg van Europe!”

Dit was de tijd, eenig en alleen geschikt om de reeds vroeger in Zuid-Europa ontstane nieuwere kunst-richting, gewijzigd naar den volksaard, het klimaat en de ter beschikking zijnde bouwmaterialen, hier te lande tot haar hoogsten bloei te brengen. En daartoe kwam de Nederlandsche Renaissance toen.

In haar eigenlijk vaderland is de Renaissance niet ten doop gehouden door den priester of den vorst, maar door den vrijen burger, die haar schreden verder heeft geleid. Zij was overal de kunst voor den door

rijkdom machtig geworden handelsstand, die zich reeds vóór lang had vrijgemaakt van den hierarchisch-aristocratischen geest der middeleeuwen.

Terwijl dat karakter der middeleeuwsche kunst telkenmale herinnerde aan de kenmerkende woorden: „Mijn rijk is niet van deze wereld”, begon in Italië een ommekeer, tengevolge van de veranderde sociale toestanden, die hunnerzijds hun ontstaan hadden te danken aan den uitgebreiden handel op het Oosten, met „la Bella” aan de spits. Menig monument toch, in het heerlijke Venetië, andere kunstwerken, als de marmer-Dom van Pisa en de hem omringende even grootsche en rijke bouwwerken, de Dom van Amalfi, enz., zijn allen even zoo vele getuigen van den prachtlievend zinn der handeldrijvende staten. Zij bewijzen, dat de weg voor de kunst der renaissance door den koopman is gebaad. Allerwege heerschte in haar bakermat — Italië — een zucht naar roem, een onderlinge ijverzucht bij familiën, burgers, genootschappen, enz., die een reeks van gebouwen als de bovengenoemde hebben doen ontstaan, en in hun uiterlijk een gemengd karakter van majesteit en lieflijkheid hebben gelegd. Een wandeling door de Via Nuova, te Genua, een vaart door het Canale-Grande van Venetië, dwingt u eerbied af voor de vorstelijke pracht, die de koopmans-aristocratie ten toon spreidde. In hare woningen voltooien niet zelden werken als die van onzen Rubens en Van Dijk de degelijke en prachtige inrichting.

De grondslag voor de ontwikkeling der renaissance was gelegen in de bevrediging van kunstgevoel op het gebied van werken voor het openbare- en het private leven, aan de hand van de klassieke oudheid. Maar op den doortocht van deze nieuwe kunstrichting van uit Italië naar het noorden, terwijl zij langzaam maar zeker, en geholpen door politieke en godsdienstige toestanden, den romantischen geest der middeleeuwen deed verdwijnen, ... op dien tocht moest de invloed, die land en volk op een kunst uitoefenen, zich onmiskenbaar doen gevoelen.

Roepen wij voor een oogenblik den tijd in het geheugen terug, waarin op Nederlandschen bodem met taaien moed gestreden werd om het bezit van 't dubbele kleinood: godsdienstige en politieke vrijheid; terwijl in denzelfden tijd het handelsverkeer en de overzeesche bezittingen werden uitgebreid. Die tijd blijkt dan tevens roemrijk te zijn geweest voor de ontwikkeling van alle kunsten. In de 17^e eeuw toch steeg haar bloei tot een hoogte, die daarna, helaas! nimmer meer is bereikt. De koopman uit de groote en rijke handelssteden van toen ter tijde, schepte er behagen in, en wist de middelen te vinden, om in zijn woning niet alleen bescherming te zoeken tegen de grillen der natuur, maar ook lavenis en verkwikking gedurende den „Kampf um's Dasein”, en een balsem voor de wonden des gemoeds. Hij zocht die in de uitingen der kunst, die hij om zich heen verzamelde. Die kunst droeg natuurlijk het karakter van den tijd. Hoeveel overeenkomst zij ook oogenschijnlijk mogen hebben met de Duitsche, ... hij, die haar met

opmerksaamheid bestudeert, merkt duidelijk haar echt Nederlandsch karakter op.

De Nederlandsche bouwmeester van de 16^e eeuw heeft zich nog weinig laten leiden door klassieke vormen. Middeleeuwsche overleveringen leefden nog te veel voort. Jacob Van Kampen deed voor het eerst een zuiverder klassieke richting in Nederland zien, in zijn Paleis op den Dam, te Amsterdam.

In het begin der 17^e eeuw valt de bloeiperiode van de Nederlandsche renaissance.

Terwijl horizontale lijstwerken slechts schaars worden gebruikt, legt de bouwmeester meerder gewicht op de verticale verdeling, waartoe hij motieven aan den klassieken stijl ontleent. Afwisselende lagen van gebakken- en natuurlijken steen, zelfs over pilasters en zuilen heengaande, en die als vaak georneerde banden, meerdere dezer constructieve onderdeelen tot één geheel vereenigen, zijn hem een der meest geliefkoosde motieven. De omlijstingen van raam- en deuropeningen, de muurafdekkingen der veelvuldig voorkomende puntgevels, en in al die deelen, welke uit de constructie voortvloeiende, meer als versierende onderdeelen optreden, wordt natuurlijken steen ingelascht. Evenals de toenmalige Duitsche bouwmeester, legt zijn Nederlandsche kunstbroeder zeer grooten nadruk op een smaakvolle en geestige silhouet, en hecht hij meer dan deze aan een rijke kleurschakeering. Deze heeft hij in zijn macht door het goede hier inheemsche materiaal. Mozaiekfiguren van uitsluitend rooden baksteen gemetseld, zeer enkele malen in verband met tegeltjes, maar veelvuldig met kleine blokjes bergsteen (†), wendt hij gaarne tot versiering aan, vooral onder de gedrukte ontlastbogen boven ramen en deuren, of, als fries, onder de op elkander volgende verzwaringen van het muurwerk bij de verschillende verdiepingen.

Zijn gebeeldhouwde versieringen zijn krachtig van uitdrukking en zwaar van relief, getuige de guirlandes van bloemen, vruchten of schelpen.

Aan de Vleeschhal te Haarlem (1600), het Oost-Indische Huis te Amsterdam (1606), het Huis met de Hoofden (1622), zijn deze kenmerken van den stijl uit het begin der 17^e eeuw — de stijl, waarvan Hendrik de Keijzer de voornaamste vertegenwoordiger was — te bestudeeren.

De architect van het Konings Paviljoen zegt, dien stijl te hebben toegepast, na hem bestudeerd te hebben op het Huis met de Hoofden aan de Keizersgracht, te Amsterdam. Dit bouwwerk, verklaart hij, dat hem „met zijn fijn gedachte profielen en sieraden en hun gevoelvolle lijnen” een veilige gids is geweest.

De uiterlijke vormen van het Huis met de Hoofden dragen het kenmerk van den oud-Hollandschen bouwtrant, en 't zal niet moeilijk vallen de hand van Hendrik

(†) In Dordrecht, Leiden, enz. vindt men o. a. nog talrijke geestige voorbeelden daarvan.

de Keijzer er in te zien. Wellicht heeft hij dan ook het ontwerp geleverd. (*)

De stijl van dat bouwwerk getuigt van reeds barokken geest. De beeldhouwde ornamentwerken zijn sterk en dik van relief; men zou zelfs geneigd zijn te zeggen, dat zij te zwaar zijn voor den gevel, die gedrukt schijnt te gaan onder hun last. Ook de profileeringen, wel fijn van uitvoering, zijn door de massief gevormde dragende geledingen zwaar van uitdrukking. Trouwens in de Hollandsche renaissance vinden wij nergens profielen van fijne uitdrukking, zelfs niet in de uitingen, die zich als de lichtste en vrolijkste kenmerken. Tot deze laatste behoort het Huis met de Hoofden zeker niet.

En nu het Konings Paviljoen?

Zelfs den leek in de kunst zal het, bij een vergelijking, opvallen, dat de stijl van dit gebouw niet die is van Hendrik de Keijzer.

De profielen zijn te fijn, te modern, ... vooral die van de kroonlijst. Dit onderdeel werd in de 17^e eeuw gaarne weggecijferd. Zie o. fa. het Stadhuis te Delft, ook van de Keijzer. Het Huis met de Hoofden bezit eveneens geen kroonlijst.

De tympanen boven de ramen zijn versierd met tegels, waarvan het ornament een bepaald Gothischen trek vraagt; het blaadje, door den architect in de duinen gevonden, volgens den catalogus, en dat hem een motief van versiering aan de hand deed, heeft hij niet gestyleerd in Hollandschen renaissance-geest. Ook daarbij heeft hij zich te veel door Gothische invloeden laten leiden. De omgekrulde en veel te groote nokversieringen op de makelaars van den kap, ademen weder een Duitschen vroeg-renaissance-geest.

Marmeren kolommen, zooals naast den ingang staan, die slechts de functie verrichten van beelden te dragen, komen in het beste tijdperk der Hollandsche renaissance, de beweerde leidsman, niet voor. Dergelijke decoratiestukken, die niet uit de constructie van 't geheel volgen, wijzen op 't verval der kunst.

De oplossing van den puntgevel is op zichzelf niet zeer gelukkig en, wat het ornamentwerk betreft, een staalkaart van verschillende invloeden. Mozaïek van gele, roode en zwarte metselsteenen, die hun kleur toch niet behouden, hebben onze meer degelijke voorouders niet erkend.

Wanneer wij vervolgens de compositie in haar geheel beschouwen, dan treft het terstond, dat te veel gewicht gelegd is op een horizontale verdeling van de gevels, juist waar de stijl der 17^e eeuw de verticale op den voorgrond stelt.

Nen, het Paviljoen van den Koning is in 't minst geen zuiver voorbeeld geweest van onzen nationalen stijl van 't begin der 17^e eeuw. De architect mag dit door

(*) Onwaarschijnlijk is het echter, dat hij den geheelen bouw zelf heeft geleid, daar hij reeds in 1621 is gestorven. In elk geval kan het echter als zeker worden aangenomen, dat een zijner volgelingen of leerlingen als de bouwmeester moet worden aangemerkt. Het vermoeden ligt daarom voor de hand, dat het gebouw is uitgevoerd onder de leiding van Jan Claesoon Van Hoorn, die gedurende geruimen tijd met de Keijzer heeft zamen-gewerkt en eerst in 1623 is overleden.

zijn catalogus aan velen hebben diets gemaakt, aan ons was het, die verkeerde opvatting te bestrijden. Zooals veel op de tentoonstelling van vreemden invloed getuigde, zoo droeg ook het Paviljoen niet het karakter van de kunst uit het glorieijkste tijdperk van ons volksbestaan.

Dat echter het inwendige overigens verdienen bezat, kunnen wij niet bestrijden.

Maar de architect heeft, als vreemdeling, te kampen gehad met onoverkomelijke moeilijkheden, misschien te licht door hem geacht.

Hij, die een kunst wil begrijpen, dient een grondige studie te maken van het tijdperk waarin die kunst is ontstaan, en van het volksleven:

„Des siècles, des pays étudiez les moeurs.”

Die waarschuwing van Boileau heeft de architect van het Konings Paviljoen vergeten.

Het gebouw is, door een loffelijk streven van zijn architect, door samenwerking van bijna uitsluitend Nederlandsche industriëlen verzezen. Slechts van weinig buitenlandsch materiaal is gebruik gemaakt. Een woord van welverdiende lof mag aan het Nederlandsch werk, waaraan alle zorgen waren besteed, hier niet worden onthouden.

De Nederlandsche Zandsteenfabriek tusschen Velzen en Ymuiden, en de Nederlandsche Cementsteenfabriek te Vrijenban, bij Delft, leverden, ieder voor een deel, de metselsteenen, en de aan sokkel en gevels gebruikte kunst-zandsteen. De balustrade en de sluitsteenen waren afkomstig van de kunst-zandsteen fabriek „de Amstel”. Verder werden in den gevel steenen gebruikt uit de fabriek „Delthuizen”, te Rottum.

Het uit Savonnière-steen bestaande gedeelte der voetstukken van de groote zuilen ter weerszijden van den hoofdingang, de kapiteelen der zuilen, en het beeld „de Welstand”, op een dezer staande, benevens andere onderdeelen, werden uitgevoerd door den heer J.J. Scholtz, met medewerking van de Quellinus school, te Amsterdam. Het andere beeld, „de Vlijt”, werd uitgevoerd door den heer Imhoff, van wien ook de twee leeuwen in terracotta waren. Het wapen van Nederland, in den topgevel, werd door den heer Noppeney vervaardigd. Al dat werk verdient lof.

De leien dakbedekking en de zinken versieringen op de hoeken der nokken werden door den heer C. H. Peters, te Uithoorn, geleverd; de vier vensters van gebrand glas door de firma Lommen, te Roermond.

Van het buitenlandsch materiaal dient vermeld te worden, de reeds genoemde zuilen van Belgisch „rouge royal”, de raamdorpels en cordonbanden van Sollinger zandsteen van den heer E. Rothschild, te Städtoldendorf, en verder van de firma Odorico, te Frankfurt a/M., het in Venetiaansch glasmoozaïek uitgevoerde wapen van St. Lucas in den trapgevel, en de marmer mozaïekvloer in de vestibule.

Het gebouw bevatte een vestibule, een groote zaal, een rook- en speelkamer, een particulier kabinet en een toiletkamer. Daar wij niet in de gelegenheid werden

gesteld, schetsen te nemen, of teekeningen te ontvangen van het inwendige van het Paviljoen, zou een drooge opsomming zonder teekeningen hier misplaatst zijn. Met een enkel woord moeten wij dus volstaan: de inrichting was smaakvol, en de uitvoering van de enkele deelen loffelijk. In 't bijzonder vermelden wij de sierlijke kamerbetimmeringen in de zaal, door de Amsterdamsche firma Staal en Haalmeijer, van teakhout en Amerikaansch greenenhout, op uitstekende wijze vervaardigd.

Wij hebben misschien wat lang stilgestaan bij dit gebouw; maar wij haasten ons te verklaren, dat wij het niet zonder redenen deden.

Deze zijn eensdeels hierin te zoeken, dat wij het niet misplaatst achten, de Nederlandsche renaissance uit het beste tijdperk in iets ruimer kring te bespreken; anderdeels, dat op het terrein nog een ander gebouwtje aanwezig was, waarop ongeveer dezelfde stijl was toegepast, een gebouwtje, dat ongetwijfeld uitblonk en de volle aandacht waardig was.

Wij ontblooten ten minste eerbiedig het hoofd voor den „zwanenzang” van een meester in de kunst!

De Buvette voor de firma Lucas Bols, te Amsterdam, was misschien het meest karakteristieke gebouw, dat op de tentoonstelling aanwezig was.

In zijn gevel stond het jaartal 1575 gebeiteld, het stichtingsjaar der fabriek van de firma Bols. In den stijl van 't laatst der 16^e eeuw had Herman Jan Van den Brink dit gebouwtje ook ontworpen, met een waarheid en een geest, die wij hier nog meer bewonderen dan in den lauwer, dien hij zich heeft verworven in de „rue des Nations”, op de Parijsche Tentoonstelling van 1878.

Van den Brink is een der baanbrekers geweest voor de ontwikkeling onzer nationale bouwkunst en de herleving der oude traditiën. Dat hij die begrepen heeft, bewijst ook dit laatste werk, hetwelk hij, helaas! niet meer voltooid mocht zien.

Den veelzijdig ontwikkelden kunstenaar brengen wij hulde; den heer J. M. Vreeswijk een woord van welgemeenden dank, omdat zijn tekenstift ons in staat heeft gesteld, zulk een getrouwe afbeelding te geven van de sierlijke compositie van zijn vriend.

Het Paviljoen der stad Amsterdam behoorde onder die gebouwen, welke het meest in het oog vielen, en wel minder door zijn architectuur, dan door de kranige beschildering van het middengedeelte. Maar tusschen dit en de vleugels ter weerszijden was een groot verschil op te merken in rijkdom van uiterlijk.

De constructie moest een indruk geven, als ware het gebouw van hout en steen in zoogenaamd vakwerk samengesteld. Alle middelen waren daarbij aangewend, om het geheel kleur bij te zetten: er zijn roode en witte steenen, van Koudekerk, in banden op elkander gemetseld; de stijlen, profielen, enz. zijn met groen en

rood afgezet, en de houten paneeltjes met ornament beschilderd; door groote voorsprongen, — men zie de ver vooruit tredende gootlijst, plaat XIX en XX — die een zware schaduw boven de ramen wierp, moest leven worden aangebracht. Niettegenstaande dit alles, hetgeen iets pretentius aan 't gebouw gaf, heeft de architect, iets vlaks en eene matheid niet kunnen ontgaan. De lange reeks van kleine raampjes, op vrij groote hoogte aangebracht, en de vrij vlakke daken hebben het hunne daartoe bijgedragen.

De koepel op het middengedeelte verlevendigde de silhouet wel op voldoende wijze, maar was een aanhangsel, dat alleen dienst deed als drager van Amstels Keizerskroon. Men zou aanvankelijk hebben kunnen vooronderstellen, dat die koepel aan de verlichting was dienstbaar gemaakt; dit was echter niet het geval, hoewel het zeer op zijn plaats ware geweest. Het inwendige van het gebouw toch moest dienst doen als tentoonstellingsruimte, voornamelijk van teekeningen, die betrekking hebben op de publieke werken van Amsterdam. Nu waren de ramen wel zoo hoog mogelijk in den gevel geplaatst, maar daardoor is toch de minder aangename toestand blijven bestaan, dat het licht in een betrekkelijk kleine ruimte vlak boven en naast tentoongestelde teekeningen en voorwerpen kwam te vallen.

Een vergelijking tusschen het uiterlijk van dit Paviljoen en dat van de stad Parijs, een groote onsmakelijke houten loods, valt ongetwijfeld ten gunste van het eerste uit, dat de sporen draagt van met liefde ontworpen en gedetailleerd te zijn, en waarbij men getracht heeft, de stad te doen optreden in een harer waardig gebouw. Het inwendige van het Amsterdamsche Paviljoen bevredigde echter geenszins, daar de inrichting al te zuinig was opgevat. Het Parijsche had door zijn verlichting — bovenlicht — en de smaakvolle en toch eenvoudige inwendige decoratie veel voor boven het Amsterdamsche.

Voor den kunstenaar, den heer J. A. Rust, die met zooveel talent het gezicht op Amsterdam, van af het IJ, heeft geschilderd — een doek van ongeveer 3 bij 6 M. in den grooten boog boven de ingangen — mag hier evenmin een woord van hulde achterwege blijven, als voor de heeren N. Van der Waaij en E. S. Witkamp, die den gevel met vier welgeteekende beelden, op schitterend gouden grond, sierden. Links ziet men onder het vak, waarin het jaartal 1200, — het jaar der stichting van „Amstels-Veste” — het aloude Koggeschip, en boven dat vak een staande figuur, de Zeevaart voorstellende. Rechts vinden wij, daarmede overeenkomstig geplaatst, het jaartal 1883, het wapen der stad en een beeld, dat den K o o p h a n d e l voorstelt. Boven den boog tronen de „Amstel” en het „IJ”.

Wie in 1882 een bezoek heeft gebracht aan de Bayrische Landesausstellung, te Nürnberg, heeft voorzeker de herinnering bewaard aan een Altdeutsches Weinhaus, typisch van uiterlijk en met veel zorg tot

in de kleinste details afgewerkt. Wie daar ter plaatse, na een kijkje in het inwendige te hebben genomen, met belangstelling naar den naam vroeg van den ontwerper van het gebouw, verwonderde zich zeker niet over het antwoord. De architect C. Schick is bij ons te lande geen onbekende, ten minste niet op 't gebied van kunst en industrie. Hij heeft er klaarblijkelijk naar gestreefd, een Duitsch karakter aan het gebouwtje te geven, en koos het materiaal, dat bij voorkeur door de Germaansche stammen, ook bij den uiterlijken huisbouw, geliefd en gebruikt werd.

Schrijvers der oudheid doen reeds mededeelingen over kunstige bewerking van het hout door de Barbaarsche volkeren van Noord-Europa. Zoo geeft Tacitus ons een beschrijving van een Germaansche polychrome hout-architectuur; elders wordt, hoewel in vage termen, het van hout opgetrokken Koninklijk-Merowingische verblijf beschreven.

Van den vakwerkbouw, met steenvullingen uit de middeleeuwen, zijn nog voorbeelden tot ons gekomen, en ook deze leveren ons het bewijs van een voorliefde, waarmede toen nog, vooral de West-Germaansche volken, het hout wisten te versieren. Voor dat materiaal zelve maakten zij uit zeer natuurlijke oorzaken een ruim gebruik. De versiering, hoe kinderlijk naïef soms, was voor 't groote meerendeel zeer oordeelkundig gekozen. De latere Gothiek, niet de nog half Romaansche, heeft op den houtbouw een grooten en niet altijd even gunstigen invloed uitgeoefend, die na den tijd der renaissance nog in vele details merkbaar is gebleven. In dit laatstgenoemde tijdperk der kunstgeschiedenis begonnen weder zuiverder begrippen veld te winnen, die een rijkere versiering betrachtten, overeenkomstig de taak, die elk onderdeel van het bouwwerk in het samenstel der constructie te vervullen heeft.

Het verduidelijken, symboliseeren der dynamische werking, door middel van beeldhouwwerk, of liever snij- en steekwerk, en soms door kleuren, is een traditie, die bij de Noordsche volken reeds in de hoogste oudheid gehuldigd werd, en tot op heden nog niet is weg-gewischt. Ook het constructieve principe van heden mogen wij aannemen, dat nog voortbouwt op een ur-oude traditie, die de meeste sporen in Scandinavië heeft achtergelaten.

De architect van het „Weinhaus" heeft zijn versierende vormen aan de deutsche renaissance ontleend, en ze gehandhaafd, zooveel als het den tegenwoordigen kunstenaar mogelijk is, onder den invloed van den nieuweren tijdgeest, en van fabriekmatig werk, geen handenarbeid, die uitgevoerd is met behulp van werkvolk, dat niet meer behoort tot het kunstenaarsras van de 15^e en 16^e eeuw.

Wat betreft het plan van indeeling, daarbij heeft de ontwerper ongetwijfeld een kleine oud-Scandinavische Skali — in het fransch: chalet — voor den geest gehad, dat is de verblijfplaats van het niet-adellijke gevolg van de Vorsten of den hoogen adelstand. Wij mogen de compositie van den heer Schick echter geenszins beschouwen als eene

kopij naar een oud voorbeeld genomen. Vele der door hem gebruikte vormen behooren immers meer te huis bij de bewerking en versiering van natuurlijke steen, of wel, waren ontleend aan oud-Duitsche meubels. Dit laatste wil zeggen, dat een te groot gebruik is gemaakt van opgetimmerde lijstjes. Jammer was het, dat het houtsnijwerk als versiering, waarop vroeger is gewezen, en dat zoo typisch Germaansch is, totaal ontbrak. Ten bewijze van de overigens groote belangrijkheid der details, geven wij op plaat XXI en XXII tevens een afbeelding van het uithangteeken, dat een sierlijk voorbeeld is van smaak- en stijlvol ontworpen en uitstekend afgewerkt smeedwerk.

Teekeningen betreffende het inwendige van het gebouwtje ontbreken ons, en tot onzen spijt moeten wij daaromtrent dus korter zijn, dan ons lief is. Toch zouden wij den ontwerper geen recht laten wedervaren, zoo wij niet vermeldten, dat in de met zooveel zorg uitgevoerde binnendecoratie de meesterhand viel op te merken. Binnenbetimmeringen, decoratief schilderwerk, gesmeed ijzerwerk, meubels, het gebrandschilderd glas der vensters, in een woord: alles was door den architect zelve ontworpen. Daarin is hij uiterst gelukkig geweest; op dat gebied, trouwens, beweegt hij zich bij voorkeur. Voor Hollandsche oogen, gewend aan stemmiger tooi, zoo die ten minste stijlvol is, moge de schenkkamer, de Weinstube, misschien wat te overladen zijn geweest, in Duitschen trant was zij dit echter niet.

Dat wijnhuis te Nürnberg, zoo schilderachtig in 't groen en tusschen hooge boomen verscholen, zooals 't behoorde, stond ter Amsterdamsche tentoonstelling op dat punt van het terrein, waar het woestijnachtige de grootste afmetingen had aangenomen, en was bij regen ongenaakbaar. Die ligging deed nadeel aan 't gebouw, maar zal toch niet hebben verhinderd, dat men er een gunstigen indruk van behouden heeft. Tusschen de afzichtelijke Hollandsche restauratieloods en de pretentieuze Fransche barak, als 't ware een park-restauratiegebouw op een derde der ware grootte, tegenover het houten hok, waar de wandelaars een Amerikaansche of Engelsche versnapering zochten, en de parodie op een muziektent, met haar verandah (?), uit brandhout samengesteld, daar was het wijnhuis een ware oase in de woestijn. Van de Duitsche restauratie is in de opgenoemde reeks geen melding gemaakt, omdat men getracht heeft daarvan ten minste iets draaglijks te maken. Gaat het wijnhuis nabetere tijden te gemoet? Wij hopen het. Maar wij betreuen tevens, dat geen gevolg is gegeven aan een geopperd denkbeeld en het huisje in deze streken is gebleven, om door zijn keurigen arbeid als een waarschuwend voorbeeld te dienen tegenover het haastig afgeroffelde werk, waarmede vooral Amsterdam in den laatsten tijd als overstelt is geworden.

Dat werkelijk in Skandinavië, niet alleen op het land, waar civiliseerende invloeden minder spoedig merkbaar zijn, maar zelfs ook daar, waar de fabrieken voor den

groothandel in houten constructiedelen werken, meer aan de zuiver oordeelkundige bewerking van het hout wordt vastgehouden dan elders, en van de oude traditie, zooals vroeger is gezegd, het meeste nog is overgebleven, dat is eenigermate bewezen kunnen worden door een paviljoen, waarvan op plaat XXIII en XXIV een afbeelding is gegeven. Het is dat der fabriek „Sjaastad", van M. Hofgaard, te Lier, in Noorwegen, en geheel in die fabriek vervaardigd.

Slechts een voorbeeld zij hier als bewijs van de wijze van bewerking van het materiaal aangehaald. De gedraaide zuiltjes met hun kapitelen en bazementen, en hun vierkant bewerkte boven- en benedenwaarts verlengde gedeelten, waren elk uit één houten balk of stijl vervaardigd, welker zwaarste afmeting dus bepaald was door die van het vierkante gedeelte. Met behulp van den beitel zijn voorts de profielen en ornamenten gestoken. Nergens was eenig spoor van opgespijkerde versiering waar te nemen. Op even rationeele wijze waren de bogen behandeld, de nokversieringen, enz. Zoodanig werk, maar van een ander karakter, treft men nog aan in de bergstreken van Zuid-Duitschland, in Zwitserland, Beijersch Tyrol, het Zuiden van Frankrijk, enz.

De Liersche fabriek heeft met dit kleine gebouwtje een monster geleverd van uitstekend werk, dat nog beter tot zijn recht zou zijn gekomen, indien het niet zoo koud, zoo naar wit beschilderd ware geweest, en indien hier en daar een helder kleurtje het snijwerk had verlevendigd.

Op de internationale tentoonstelling te Nizza deed het gebouwtje dienst als buvette der Erven Lucas Bols. Het was daar in houtkleur beschilderd, en maakte, onder de schaduw van een zwaren olifboom, een veel vroolijker en aangename effect.

Een klein, uitstekend afgewerkt gebouwtje was dat van de firma Davids & Co, te Hannover, die vertegenwoordigd werd door hare generaal agenten: de heeren Van Gils en Van der Meer, te Rotterdam.

Van 't hout, dat de eenige bouwstof uitmaakte, was ook hier niet meer gevergd dan geduld mag worden. Of echter bij de versierende motieven, die een gothischen geest ademen, een hoefijzervormige boog past, zóó geconstrueerd als in dit gebouwtje, zal een strenge criticus niet kunnen beamen, omdat dit onderdeel te veel materiaal vorderde, wilde het geen lapwerk worden.

„Verschwendung" van materiaal, is een woord, dat een goed constructeur niet kennen mag. In den goeden ouden tijd van den houtbouw was 't een verfoeilijk kwaad, althans voor zooverre de vormen der meer bepaald versierende onderdeelen. De meeste constructieve onderdeelen mochten, ja! veel te zwaar van afmetingen worden genomen, zij hadden evenwel steeds zoodanigen vorm, dat door dezen geen materiaal nutteloos behoefde verloren te gaan.

De constructie van den hoefijzervormigen boog is te duur.

Maar men zal dit vitten noemen.

't Was echter slechts een kleine opmerking over een gebouwtje, waarin men naast een aangename vorm

bovendien een uitstekend afgewerkt geheel moet huldigen.

Onder de gebouwen, waarvoor uitsluitend hout is aangewend, behooren wij nog melding te maken van de bierhal, door den heer A. Van Delden voor den heer Prosp. Sassen ontworpen.

De architect is voor zijn versierende vormen overal te rade gegaan met het materiaal, en al schenen de afmetingen van enkele onderdeelen misschien wat zwaar, de algemeene indruk was gunstig en het geheel zeer goed afgewerkt. Het werk moge den indruk hebben gegeven van eenvoudig te zijn, de werkman heeft evenwel met meenig moeilijk vraagstuk te doen gehad, en heeft er zich met glans doorheen geslagen.

Als een gunstig geslaagd voorbeeld van vakwerkbouw is nog in dit rapport opgenomen het Paviljoen van de firma Philipp Holzman & Co, — zie plaat XIX en XX — op een uitnemende wijze voor zijn bestemming ingericht. Bij dit oordeel zij vermeld, dat wij het geven over een gebouw, dat voor tijdelijke tentoonstelling moest dienen, en behalve een karakter, aan die bestemming eigen, een uiterlijk behoorde te hebben, dat „au premier abord", een gunstigen indruk moest maken. Voor het meerendeel der bezoekers van een tentoonstelling, als de Amsterdamsche, was die laatste eisch een hoofdzaak, evenals de reclame dit voor de inzenders was. Hadden slechts meerderen begrepen, dat een blijvende en gunstige indruk de beste helft dier reclame is!

't Zij verre van ons, alle details en vormen van dit gebouw te beschouwen als eigen aan een stijl van eenig bepaald tijdperk, of zonder tegenspraak geschikt voor 't materiaal, waarin zij zijn uitgevoerd; integendeel, wij vinden invloeden van den meest verschillende aard op te merken. Maar niettegenstaande dit dooreen haspelen, was de indruk van 't geheel in werkelijkheid gunstig, gunstiger dan de teekening kan geven. De kleur, de inrichting, die zoozeer aan het doel heeft beantwoord, en de inwendig geheel zichtbare, rationeele constructie der overkapping, hebben dit oordeel doen neerschrijven; terwijl wij daarbij tevens hebben gedacht aan de schoone kleuren en vormen der tentoongestelde bouwmaterialen.

Het Paviljoen — plaat XXIII en XXIV — voor den verkoop van sigaren, uit de fabriek van de heeren C. J. Boele en Zoon, was uitgevoerd naar de plannen en onder leiding van den architect J. de Haan.

Men heeft hier te doen met een van die eigenaardige ontwerpen, waarin een vrijheid van gedachten en vormen heerscht, die voor het onderwerp „tentoonstellings gebouwtjes" volkomen is geoorloofd.

De ontwerper heeft dan ook zijn fantasie in ruime mate laten werken. Dit heeft een resultaat opgeleverd, hetwelk een gunstig effect maakte, en voorzeker nog zou hebben gewonnen in een meer passende omgeving dan

in die „öde Wüste". Alleen de kleur was wat zoetsappig uitgevallen. Op de teekening valt dit natuurlijk niet in het oog.

Waar heeft de architect zijn vormen gezocht? In 't Oosten? Ja, ... en neen! Welk was het materiaal, waarin het gebouwtje was gedacht?

Altegader vragen, welker beantwoording in het onderhavige geval niet noodig is, omdat alles er voor getuigt, dat de ontwerper een werk op 't oog had, dat, om de compositie, geen pretentie op een of anderen stijl moest maken. Hij heeft gewenscht vrij te zijn, iets niet alle-daagsch te geven, hetwelk voor de tentoonstelling aan het doel zou beantwoorden. Wij lezen dit uit alle vormen en uit de practische inrichting, en als zoodanig is het fantastische werk onder het goed geslaagde te rangschikken.

Wij zijn betrekkelijk kort geweest over de gebouwen op het tentoonstellingsterrein, omdat ook hierbij van het denkbeeld is uitgegaan: alleen diegene te moeten behandelen, welke tegelijkertijd door een plaat aanschouwelijk konden worden voorgesteld. Een drooge opsomming en bespreking, zonder zulk een teekening voor oogen, zou ondoelmatig zijn, nu de tentoonstelling zelve reeds tot de geschiedenis behoort.

Toch dient nog één enkel woord — en welk? helaas! — geboekstaafd te worden over het gebouw der „Schoone Kunsten".

Was het niet begrijpelijk, dat de verwachting van den kunstlievenden wandelaar, die zijn schreden naar deze belangrijke afdeeling richtte, hoog gespannen was? Had hij bovendien geen recht, zijn vorschende blikken over het terrein te doen dwalen, om te zoeken naar een gebouw, hetwelk eenigermate door den gevel, of desnoods alleen door een monumentalen hoofdingang niet slechts

deed vermoeden, maar duidelijk aantoonde, welke kunstschatten het bevatte?

Zonder terreinkaart evenwel, heeft hij zeker niet gevonden, wat hij zocht.

Hoe geheel anders toch was de werkelijkheid, wanneer men de lange vale loods aanschouwde, die alleen ter hoogte van de zalen voor de Belgische kunst, slordig bespijkerd was met doek, misschien afkomstig van een oude half onafgewerkte tooneeldecoratie, waarop een marmeren gevel was geschilderd. Niets meer, maar ook niets minder dan dit!

En wat zocht de oningewijde achter de overige toegangen? Zeker niet de beste doeken der hedendaagsche eerste meesters in de kunst. Zelfs niet die ingangen waren in harmonie met de bestemming van het gebouw.

Zuinigheid heeft voorgezeten, ook bij de inwendige versiering.

Maar al moest die, trouwens in den lande welbekende, ook hier haar schepter zwaaien, ... toch was buiten nog iets beters, en binnen een fraaier decoratief te wachten geweest. Dat der Nederlandsche afdeeling voor de „Schoone" Kunsten was — waar nog van decoratie een spoor viel op te merken — „leelijk" en onbeholpen!

Gelukkig week de daardoor opgewekte wrevel geheel op den achtergrond voor den beteren indruk, dien de inhoud van de afdeeling achterliet.

Slechts de Belgische afdeeling was tevens door haar versiering aantrekkelijk. Daar was ruimschoots gebruik gemaakt van doek, zonder op een paar meters meer of minder acht te geven.

De kunst der Belgen om tentoonstellingsgebouwen te decoreeren is gebleken waardig te zijn, om er een lesje aan te nemen.

Uit hun voorbeeld volgt wellicht voor de Nederlanders het: „hierna beter"!

C. T. J. LOUIS RIEBER.

DE EXPOSITIEKASTEN EN ETALAGES.

en der hoofdzaken van eene tentoonstelling is zeker wel de wijze van exposeeren der verschillende producten, voorwerpen, stoffen etc. — Het is in de eerste plaats noodig, dat de vitrines en uitstallingen met veel overleg worden gerangschikt, terwijl eene smaakvolle behandeling der etalages niet enkel onmisbaar is, om het den bezoeker aangenaam te doen zijn, maar tevens ook van de grootste waarde voor den exposant.

Wat het plaatsen der etalages betreft, kunnen wij ons leedwezen niet onderdrukken, dat vooral in de Nederlandsche en Deutsche afdeeling, voornamelijk door gebrek aan plaatsruimte, de verschillende vitrines, etc. stonden opgehoopt, zóó zelfs, dat het soms moeilijk was overal voorbij te kunnen gaan. Wij behoeven er dus niet verder op te wijzen, dat menige schoone etalage niet tot haar recht kwam, en dat de belangen der exposanten daardoor niet altijd werden behartigd.

Had de Belgische afdeeling veel voor op hare Nederlandsche zuster door het schoone paviljoen van de Compagnie des Bronzes, te Brussel, toch zouden wij waarschijnlijk, met medewerking van verschillende exposanten, in de hoofdgalerij een beter geheel hebben kunnen daarstellen. Het was van het grootste gewicht geweest, indien wij, vormende den ingang van de hoofdgalerij, waarin de geheele wereld was vertegenwoordigd, een waardig en grootsch effect hadden kunnen verkrijgen.

België met zijn Compagnie de Bronzes, China met zijn schoone porseleinverzameling, Frankrijk met zijn paviljoen der Commissie, Duitschland met zijn expositie der firma Krupp, vormden telkenmale een schoon geheel; ons ontbrak dit, wat niet meêwerkte om een grootschen indruk te weeg te brengen.

Laat ons thans de voornaamste etalages in de verschillende afdeelingen afzonderlijk behandelen. Wij verzuimen niet, hier bij te voegen, dat het niet in alle afdeelingen mogelijk was, schetsen te maken, of afbeeldingen te doen vervaardigen; voornamelijk was dit in de Fransche afdeeling het geval.

Nederlandsche Afdeeling. Bij het binnenkomen dezer afdeeling, treft ons oog zeer spoedig het paviljoen der firma Wijnand Fockink, ontworpen door den architect P. F. Laar-

man. Het geheel is niet onverdienstelijk, en wij bemerken al spoedig de fraaie decoratieve paneeltjes en boogvullingen. Schoone compositie van kleur en aangename lijnen doen zich in alle deelen kennen. Ook de draperiën toonen een artistieke hand. Weinigen zal zeker deze decoratie zijn ontgaan, die was uitgevoerd door de toenmalige firma Gips & Rosse.

Dicht achter dit paviljoen stond de laken-expositie der firma Krans & Co, te Leiden. Op eene smaakvolle wijze had de architect Th. Schill hier met eenvoudige middelen een bevallig geheel tot stand gebracht. Jammer dat de ornamentversiering op de bovenbedekking aan het geheel wel eenigszins afbreuk deed. Een weinig teruggaande, bemerkten wij de kiosk der firma Suringar & Co, uit Delft; hoewel niet groot, trof ons de aangename vorm, vooral van het koepeldakje, rustende op de slanke hoekpilasters. In de fijne decoratie en de keurig geschilderde paneeltjes kon men al spoedig de hand van den heer Gips ontdekken, van wien tevens het geheele ontwerp was. Echter was het te betreuren, dat deze kiosk eenigszins achter anderen was verborgen. Daarom, en om de kleine afmetingen, zal zij velen zijn ontgaan.

Nog maken wij in de hoofd-galerij melding van de etalage, geëxposeerd door den heer H. Bootz, en ontworpen door de architecten v. Rossem & Vuyk. Aangenaam van verhouding, bestond zij uit een kolom van flesschen, rustende op een basement van vaten, waarvan de onderste rij gedeeltelijk werd gedragen door schragen. Het geheel werd bekroond door een dorisch kapiteel, waarboven een bekroningsvorm, eindigende in de „drie fleschjes", de naam der fabriek.

Slaan wij thans den weg in naar de zij-galerij, dan vinden wij daar, evenals in de hoofd-galerij, vitrines en etalages, die zeer verdienstelijk waren.

De expositiekast der firma Leur & Co, uit Haarlem, uitgevoerd naar het ontwerp van de architecten Th. Sanders & P. Berlage, was eene goede oplossing voor het exposeeren van verwen. Het geheel maakte een zeer gunstigen indruk, waartoe de kleurschakeeringen niet weinig bijdroegen. Gaarne hadden wij echter de bekroning wat hooger gezien.

Verder trof ons de expositie van vernissen en lakken der firma Van Wijk & Co. Deze mag zeker een der gelukkigst geslaagde heeten, zoo wat doelmatigheid als wat vorm betreft. De kleuren der vernissen pasten zeer goed bij het geheel, terwijl de kast zelve door flinkheid van detail en fijnheid, vooral van het bekroningsgedeelte,

uitmuntte. Zij werd ontworpen door den architect J. Verheul Dzn. en op uitstekende wijze afgewerkt door de firma Gebrs. V. Malsen.

Nog maken wij in de Nederlandsche afdeling melding van de vitrine, geëxposeerd door de Nederl. Gist- en Spiritusfabriek, te Delft, vervaardigd door de firma C. H. Eckhart, en ontworpen door den heer A. Spoon. Deze kast, van Italiaansch notenhout, voldoet uitstekend voor het exposeeren van producten der bovengenoemde fabriek, en is uitmuntend van uitvoering.

Belgische Afdeling. In deze afdeling komende, gaande door het afgietsel van het schoone Enkhuizer koorhek, treft ons spoedig de schoone en grootsche groepeerings, welke België hier heeft weten daar te stellen. Een photolithographische afbeelding — plaat VIII — geeft een denkbeeld van den grooten kunstsmaak der Belgen. Nergens op deze tentoonstelling is een geheel verkregen als dit; en is dit voorzeker te danken aan de medewerking der exposanten. De eerepalm mag gerust hem worden gegeven, die dit geheel zoo smaakvol en grootsch ontworpen en gegroepeerd heeft.

Onder den schoonen koepel — reeds in de decoratie der gebouwen omschreven — staat het prachtige paviljoen, geëxposeerd door de Compagnie de Bronzes, te Brussel. Groot, schoon van verhouding en van mat gouden kleur, verheft het zich boven al het omringende, en geeft met zijn schoone étalage van bronzen en koperen voorwerpen een geheel, dat der Belgische afdeling de grootste eer aandoet. Het paviljoen is ontworpen door den architect Jean Baes.

Treden wij de zijgalerijen binnen, dan ontvangen wij een zeer aangename indruk, voornamelijk door de schoone rangschikking, die met veel zorg is daargesteld.

Wij zien het eerst de flesschenkolom van de firma A. E. Boonekamp, uit Antwerpen, rustende op een flink basement, waarboven een achttal vaten het overige gedeelte dragen. Het geheel wordt bekroond door een kapiteel, aan welks vier zijden het wapen van Antwerpen is aangebracht.

Gaan wij verder, dan zien wij van de Société Anonyme des Charbonnages, à Trou-fôret, een étalage, geheel samengesteld uit door haar vervaardigde briquetten. Hoewel zeer eenvoudig geconstrueerd uit vier hoekpijlers, die het hoofdstel dragen, waarboven het gereedschap van den mijnwerker, te midden van een troep van vlaggen, drukt deze expositie het juiste karakter uit, wat maar al te dikwijls bij het maken van dergelijke étalages wordt voorbijgezien.

Komende langs de expositie van ijzeren binten, door de Marchienne de Pont-Forges de la Providence tentoongesteld, dan mag een woord van hulde niet ontbreken, voor de wijze van exposeeren van dergelijk sober materiaal.

De Société Anonyme des Hauts-Fourneaux de Monceau sur Sambre heeft zijn materiaal tentoongesteld in den vorm van een kiosk, bestaande uit ijzeren kolommen en

dito koepelvormige bedekking van gelukkig geslaagden vorm, en uitstekende bewerking.

Sluiten wij deze afdeling met de étalage der Société Anonyme de Loth. Eene voor het meerendeel uit gesmeed ijzer bestaande kapbedekking bekroont het geheel; terwijl aan vier zijden zware draperijen hangen, vastgehouden door rijk geprofileerde stokken, van boven van punten en kwasten voorzien.

Zweedsche Afdeling. Ook in de expositiekasten kan men land- en volksaard leeren kennen. Hout is in deze gewesten een hoofdfactor van bestaan, waarin de groote vaardigheid van bewerking haar oorsprong vindt.

De maatschappij van fabricage van hoefnagels, te Christiania, had voor hare expositie een kunststukje van timmerwerk, dat tevens doet zien, hoe men met eenvoudige middelen een werkelijk schoon geheel, ook in hout, kan verkrijgen.

De Frydenlunds brouwerij heeft voor de expositie van hare bieren gebruikt gemaakt van een vorm, die in alle opzichten welgeslaagd mag heeten. De étalage is samengesteld uit vier hoekkolommetjes, rustende op even zooveel geprofileerde pilasters, waartusschen eene lijst is aangebracht, welke een pyramidevormige flesschen-etalage draagt. Onder de lijst steekt aan elke zijde een vat uit, rustende op flink geprofileerden voet. Het geheel is van blank greenen hout en keurig van uitvoering.

Engelsche Afdeling. Engeland biedt ons niet veel; slechts één expositiekast van beteekenis, die het gemis aan meerderen echter ruimschoots vergoedt. Het is die van de firma Clark & Co, een van de meest bewerkelijke op deze tentoonstelling. Uitgevoerd in moderne Engelsche gothiek, welke met vele Romaansche motieven is vermengd, en waarbij de ontwerper hier en daar zijn fantasie in ruime mate heeft laten werken, voldoet deze vitrine zeer goed, en maakt met zijn expositie van garens een werkelijk schoon geheel. Op elk der vier hoeken bevindt zich een arend, gedragen door een Romaansche zuil, dienende tot steun van een geprofileerde kegelvormige spits, eindigende in eene gothische kruisbloem. De twee breedere zijden van de kast hebben tevens elk als bekroning een arend, het Engelsche wapen in zijn klauwen omknellende. De geheele kast, ook het beeldhouwwerk, is uitstekend van uitvoering.

Fransche Afdeling. Was het in elke andere afdeling moeilijk vergunning te bekomen voor het maken van schetsen,... in Frankrijk — wij hebben het reeds kort aangehaald — was het onmogelijk; zelfs werd bij het maken van aanteekeningen toezicht gehouden.

Beschouwen wij de expositie in de hoofdgalerij, zoo vormt ook deze, bij elkander genomen, een grootsch geheel, hoewel België nog altijd de kroon spant.

Het paviljoen der Fransche Commissie vormt hier de groote middenpartij, waaromheen zich de verschillende

andere expositiën smaakvol groepeeren. Gaan wij thans de verschillende etalages na, dan bewonderen wij den grooten smaak, waarmede alles is gegroepeerd en geëtaléerd, hoewel het te bejammeren is, dat zeer weinige opmerkenwaardige expositiekasten zich in deze afdeling bevinden.

Wij vinden dan het paviljoen van de firma A. Fouquet, uit Parijs, welke hierin hare gouden en zilveren voorwerpen etaleert. Van twee zijden door eenige treden toegankelijk, vormt dit paviljoen een zeer goed geheel met de soortgelijke aangrenzende etalages. Boven den ingang zijn gordijnen door geprofileerde stokken opgehouden, hetgeen met den koepel een schoone silhouet geeft.

Verder gaande, vinden wij de schoone étalage der Société des Couverts Alfénides, uit Parijs, en die van Henry Goulet, uit Rheims, welke laatste vooral, met zijn champagne étalage, zeer de aandacht verdiende. Nog maken wij melding van de garen-expositie der firma Wallaert Frères.

Russische Afdeling. Hebben wij reeds in de Zweedsche afdeling de opmerking gemaakt, dat men den stijl der verschillende landen, ook in hare etalages en expositiekasten terugvindt... in de Russische is dit zeker in de eerste plaats het geval. Men ziet hier die geheel andere architectuur, dan de westersche kunst ons biedt, hare fijne vormen en details, het immer gebruiken van de schuine lijn onder een hoek van 45°, niet alleen in de architectuur der afdeling, maar ook in de kasten en vitrines voor tentoonstelling der verschillende stoffen.

Wij mogen hier in de eerste plaats wel noemen de expositiekast der firma Ousskova, schoon van details en lijnen, origineel van vorm, en vooral met hare expositie van geweven goederen een fraai geheel makende. Jammer, dat deze kast zwart geverfd was, waardoor zij aanmerkelijk verloor. Zij was langwerpig vierkant van vorm, de nis en de zijde van onderen naar boven schuin toeloopende.

Een kastje, mede van hoogst origineelen vorm, was geëxposeerd door een firma tot het tentoonstellen van likeuren, etc. Het dakje van boven aan de zijden schuin afgesneden en aan de voorzijde met diamantkoppen versierd. Ook hier geven de fijne versieringen en profileeringen den indruk van grooten rijkdom.

Duitsche Afdeling. Treden wij thans de Duitse afdeling binnen en aanschouwen wij daar de expositie der firma Krupp, dan mogen wij ons niet onthouden, haar een welverdiende eer te geven. De zware ijzeren massa's zijn hier op zeer aangename wijze tentoongesteld, geheel in overeenstemming met de flinke decoratie der zijwanden, terwijl de twee drankhuisjes — het eene voor bier, het andere voor wijn (Plaat XXVIII) — en de expositiekast voor teekeningen, uitgevoerde werken van Harkort — reeds op plaat XI gegeven — het geheel verfraaien.

De hoofd-galerij is bijna geheel door Krupps-expositie ingenomen.

Overgaande tot de behandeling der expositiekasten, kunnen wij den lof niet onthouden aan de Duitse afdeling, dat zij in deze categorie de kroon der afdelingen wegdraagt; want de meeste en schoonste zijn door haar geleverd, terwijl flinkheid en degelijkheid aan alles is waar te nemen. In de moderne Duitse renaissance uitgevoerd, aanschouwen wij ten eerste de Hoffman's stijsel-expositie, tentoongesteld in een zeer fraaie eikenhouten kast, die, zoowel wat ontwerp als uitvoering betreft, een waar kunststuk mag worden genoemd. Flink en breed van opvatting, met fijne geprofileerde vormen en afgezet met goud, overtreft zij alle anderen. Hare schoone silhouet wordt veroorzaakt door de vooruitspringende kolommetjes en hoofdstellen, welke de uitstekende fraaiheid niet weinig verhoogt.

Een niet minder fraaie, doch eenvoudige expositie is die van de Erven W. Helligs, dienende tot expositie van likeuren. Rustende op een flink basement, met aan de vier hoeken fijn gesneden figuurtjes, terwijl de paneelen aan de zijden zijn versierd met ornament, wordt zij aan de bovenzijde kleiner, waar het geheel door een koepelvormige bekroning wordt gedekt.

Ook geven rijk geprofileerde kolommetjes en griffioenen een indruk van grooten rijkdom, die nog verhoogd wordt door de uitstekende bewerking.

Eene expositie van photographiën naar werken, vervaardigd en uitgevoerd door de Machinefabriek Lorenz, uit Karlsruhe, is zeer origineel van opvatting. Een dubbele ezel, rijk geprofileerd en versierd met snijwerk, draagt aan beide zijden een fraai bord, waarop het adres der firma vermeld staat. Het ondergedeelte van den ezel is verborgen achter een horizontale kast, welke voet achter zware fluweelen draperijen wegvalt.

Ten laatste melden wij nog de aardewerk- en porselein-expositie der firma v. Römer & Foedisch, uit Vrameuth. Zwart met goud afgezet, is de kleur van het hout, welke tegen de verschillende tinten der geëxposeerde voorwerpen een goed effect maakt. Langwerpig van vorm, rust in het midden een koepelvormige bekroning, die het geheel domineert.

Hadden wij in deze afdeling nog meerderen, die mede eene plaats verdienen, waaronder voorzeker, die van de firma Klinkenberg uit Leipzig — boekhandel —, wij ontveinzen het niet, dat te weinig plaatsruimte ons dwingt, dezen niet op te nemen. De voornaamsten der geheele tentoonstelling hebben wij thans behandeld, en tevens getracht hiervan een overzicht te geven. 1) Moge het blijken, dat deze poging rijke vruchten zal afwerpen, voornamelijk voor hen, die bij eene volgende tentoonstelling mede geroepen zijn, hieraan hunne talenten ten koste te leggen.

1) Zij komen voor op de platen XXV, XXVI, XXVII en XXVIII.

JURRIAAN KOK.

KAMERBETIMMERINGEN EN INRICHTINGEN.

ongetwijfeld is de kunst om eene kamer schoon, aangenaam en gezellig te maken, een belangrijk onderdeel der bouwkunst. Het ontwerpen der plafonds en wanden moet met veel zorg en overleg geschieden; terwijl decoratie, bekleeding en meubilering van veel smaak moet getuigen, en met elkander in overeenstemming zijn. Onze voorgangers uit de 17^e eeuw hebben deze kunst uitstekend verstaan; want menig nog overgebleven voorbeeld toont ons, hoe deze met veel talent en grooten kunstsmaak vervaardigde kamerversieringen en meubelen, den roem der ontwerpers in blijvende waarde houdt.

Het is een geluk te noemen, dat in de laatste jaren onze oud-Hollandsche (Nederlandsche) kunst weder herleeft, na gedurende langen tijd te hebben geslapen. Dit bewijst, hoezeer wij deze oude kunst hoogschatten, en dat wij de door ons in de vorige eeuw aangekleefde Barok- en Rococostijl op zijde schuiven.

Gaan wij eens na, wat er in onze afdeeling op dit gebied wordt geëxposeerd, dan bejammeren wij het ten eerste, dat niet meerdere kamers aanwezig waren in den stijl onzer vaderen. Er waren eenige, die door volslagen gemis aan karakter uitmuntten en door minitieuze details haar effect trachten te bereiken.

Zeër gunstig stak hierbij af de kamer, geëxposeerd door de Gebrs. Van Malsen, uit 's-Gravenhage (Plaat XXIX en XXX). Drie wanden met parketvloer en plafond, te midden waarvan een tafel het geheel compleet maakte, vormden een ensemble, dat deze firma alle eer aandoet. Viel er hier en daar op het architectonische gedeelte wel een weinig aan te merken, bv. de te zware verhouding van plafond en boekenkast, en ook het navolgen der kamerbetimmeringen, door dezelfde firma uitgevoerd, voor het kasteel Oud-Wassenaar, naar het ontwerp van den architect C. Muysken, ... toch mag de welverdiende hulde niet ontbreken, waar de Gebrs. V. Malsen alles zelf hebben ontworpen, en een zoo schoon geheel hebben weten te verkrijgen. Nog verdienstelijker dan het ontwerp was voorzeker de uitvoering, die onberispelijk mag worden genoemd, en de kroon op het werk zette. De intarsien, het beeldhouwwerk, het paneelwerk, de lijsten, de geheele wijze van uitvoering, tot in de kleinste details, gaven blijken van eene vaardige hand. Waar ook het eere-diploma onverdiend werd uitgereikt,

zeker niet aan de Gebrs. V. Malsen, die deze hoogste onderscheiding ten volle verdienen, omdat zij dezen tak van nijverheid, na langen tijd in verval te zijn geweest, weder tot haar recht hebben gebracht.

De firma Bleesing & Zoon, uit Amsterdam, gaf ons eene kamer te zien, welke was ontworpen door de architecten C. B. Posthumus Meijes en F. J. Bremmer; dit ontwerp was een bekroond antwoord op eene prijsvraag, uitgeschreven door het Genootschap Architectura et Amicitia. Wij moeten met leedwezen vermelden, dat teekeningen dezer kamer niet in ons verslag kunnen voorkomen, daar zij in een orgaan van bovengenoemd genootschap moeten verschijnen. Verdienstelijk van ontwerp, aangenaam van vorm, en schoon van details en lijnen, deed deze kamer der Hollandsche afdeeling alle eer aan. Wat echter aan den indruk van het geheel veel afbreuk deed, waren de meubelen, die niet bij de omgeving pasten, en ook niet van de hand der ontwerpers waren. Mogen wij nog een aanmerking maken op het architectonische gedeelte, dan zou het deze zijn: dat de schoorsteen te zwaar was; beter tevens ware het geweest, het onderste gedeelte van marmer te maken. De deuropening is hoogst gelukkig; terwijl wij het gebrande glas liever niet hadden gezien. De uitvoering van het geheel was uitstekend te noemen, en der firma Bleesing & Zoon komt alle eer toe voor deze schoone expositie.

Gaan wij thans de overige inzendingen na, dan vinden wij er, ofschoon aan de uitvoering veel werk is besteed, geene, die de vorigen nabij kunnen komen, en het is te bejammeren, dat zooveel arbeid zonder vrucht is geweest, daar karakter en stijl hier geheel werden gemist.

Hebben wij in Nederland onze oud-Hollandsche kunst, ... in België kunnen wij spreken over de oud-Vlaamsche kunst, welke ongetwijfeld uit dit schoone tijdperk de roem van België verhoogt. De schoone voortbrengselen, thans nog voor het nageslacht bewaard, zijn uitstekende bronnen van studie, vooral voor den Belgischen architect, die in den tegenwoordigen tijd toont, de kunst zijner voorgangers niet vergeten, en haar weder menigvuldig toegepast te hebben.

Een schoon voorbeeld zien wij hiervan in de kamer, ontworpen door den architect Theophile Fumière, te Brussel (Plaat XXIX en XXX). In dit, door schoonheid van verhouding en lijnen uitmuntende geheel, geeft deze

architect een fraaie compositie in de moderne Vlaamsche renaissance, en is deze een van de beste der geheele tentoonstelling. De schoorsteen, origineel van opvatting, waarin men nog enkele laat-Gothische motieven terugvindt, past geheel bij de overige wanden, en is eene bestudeering ten volle waardig. Het beeldhouwwerk, uit de vroeg-Vlaamsche renaissance, geeft u een voorbeeld van kunstvaardigheid der tegenwoordige Belgische kunstenaars. Het blauwe porselein, benevens de polychrome borden en schalen, zijn op eene smaakvolle wijze gerangschikt. Den architect komt dan ook alle lof toe voor zijne expositie, welke niet alleen schoon gecomponeerd, maar tevens uitstekend van uitvoering mag worden genoemd.

Een tweede kamerinrichting, welke den roem der Belgische afdeeling niet minder verhoogt, is die der firma Tasson & Washer, naar het ontwerp van den architect Wijnand Janssens (Plaat XXXI). Ontworpen en uitgevoerd in den stijl van Henri II, toont de architect dezen volkomen meester te zijn; terwijl de uitvoering vooral van het beeldhouwwerk meesterlijk mag worden genoemd. De flinke lijnen en vormen, die dit tijdperk kenschetsen, vindt men ook hier terug. Terwijl de fijne details en versieringen, benevens de hier en daar nog Romaansche vormen, u de vroeg-Fransche renaissance weergeven.

Gaan wij thans in deze afdeeling verder, dan aanschouwen wij de expositie van de Société Anonyme: La Construction industrielle, welke een voorbeeld geeft van de Belgische werkkraft op het gebied van kunstnijverheid en aanverwante vakken. Ofschoon er op de vormen hier en daar wel een weinig valt af te dingen, toont echter de bewerking der verschillende stoffen, voorwerpen, kamerwanden, gobelins en meubelen, een groote kunstvaardigheid der Zuid-Nederlandsche werklieden. Mocht bij eene volgende tentoonstelling ook meerdere blijken worden gegeven van de kunstvaardigheid der Hollandsche werklieden, zeker zouden wij toonen veel vooruit te zijn gegaan.

Slaan wij thans in deze afdeeling nog een blik op enkele exposities van beteekenis, zooals die van C. Arens, uit Antwerpen, die door brons de houten paneelen vervangt, en hierin gelukkig is geslaagd; Snyers Rang & Co., uit Brussel, welke eene schoone collectie meubelen tentoonstelt; De Ligne Verlat, te Brussel, welke eene kamer exposeert, die ofschoon wat kleurig van beschiedering, zeer nieuw is, en de naden in paneelen en houtwerk geheel verbergt, dan kunnen wij deze afdeeling niet verlaten, zonder haar de eer te geven, die haar in deze categorie toekomt, niet alleen door quantiteit, maar vooral door de qualiteit van het geëxposeerde.

Frankrijk, het land waar luxe en weelde, door alle tijdperken heen, den boventoon voerden, en waar dit

vooral in zalen, salons of vertrekken uitkwam, heeft op de tentoonstelling op dit gebied zeer weinig te voorschijn gebracht. Hoe gaarne zouden wij hier de luxe, weelde en grooten smaak hebben gevonden, die den Franschman zoozeer eigen is. Welk een ruim veld van studie zou men hier hebben gehad, indien wij salons en kamers, uitgevoerd in de verschillende stijlen der tijdperken van af de vroeg-Fransche renaissance, hier hadden aangetroffen. Doch, helaas! slechts enkele salons en waarvan de meesten meer dienden tot exposeering van meubelen, enz. waren hier tentoongesteld, die slechts voor een klein gedeelte het gemis aan meerder vergoeden.

De meest weelderige kamerinrichting was die, geëxposeerd door de firma Olivier, uit Parijs, bestaande uit een slaapkamer-ameublement, stijl Lodewijk XIV, dat vorstelijk mag worden genoemd, en aan de toenmalige weelde doet denken, die in Frankrijk heerschte.

Hebben wij van de Fransche afdeeling gezegd, dat weinige salons waren geëxposeerd, ... hetzelfde kunnen wij getuigen van de Duitsche afdeeling. Hier en daar eenige kasten of meubelen, in eene ruimte met verschillende stoffen behangen, moesten dit gemis vergoeden. Wij misten hier, wat op menige nationale tentoonstelling in Duitschland was tentoongesteld, en waarin men den grooten smaak en den kunstzin der Duitsche architecten en industrieëlen kan bewonderen. Slechts hier en daar waren in deze afdeeling de sporen te zien, van zooveel schoons; doch de kern ontbrak, wat voor velen een groote teleurstelling is geweest.

Georg Schotte, uit Stuttgart, geeft eene kamerruimte, waarin een 7-tal kasten zijn geëxposeerd, in noten- en eikenhout, waarvan sommigen met zeer verdienstelijk inlegwerk en in oud-Duitschen renaissancestijl uitgevoerd.

Gelukkiger is echter het plafond, waarvan een afbeelding is opgenomen op Plaat XXVII. Een flinke zware kroonlijst, waartegen caissons, vormde een rand om het geheele plafond. In het midden een vierkant middelstuk, van hetwelk eene sierlijke koperen kroon afhangt. De intarsias in de caissons en omlijsting zijn niet alleen kunstig van uitvoering, maar geven ook blijk van een vaardige hand. Verder noemen wij nog het slaapkamer-ameublement van de Gebrs. Weinmann, uit Berlijn, vooral om de eigenaardige wijze van bewerking, en de expositie van meubelen door de firma A. Bembe, uit Keulen.

Het voornaamste, wat op dit gebied op deze tentoonstelling voorkwam, is door ons behandeld. Waren vele takken van kunstnijverheid ruimschoots vertegenwoordigd, wij betreuen het, dat de verschillende landen, niet meerdere geheele kamerinrichtingen hebben geëxposeerd. Mogen wij ons echter troosten met de gedachte: „Hierna beter!“

JURRIAAN KOK.

INDISCHE BOUWKUNST.

INLEIDING.

Dr is wel geen land, dat op onze verbeelding meer aantrekkingskracht vermag uit te oefenen, dan dat weelderige schiereiland in het verre Oosten, dat gemeenlijk met den naam „Indië” wordt bestempeld.

Nergens heeft de natuur aan den mensch een heerlijker verblijf aangeboden; nimmer heeft zij eene landstreek op kwistiger wijze met hare gaven overstelpt. Begrensd door de twee reuzenstroomen, Indus en Brahmapoetra, waarbij nog als derde rivier de Ganges komt, loopt het land van het hoogste gebergte der aarde, het Himalaya, naar de vlakke zeekusten glooiend af. Op dit gebied nu vindt men de klimaten aller luchtstreken, van af de verzengende hitte der tropen tot de ijzige koude, welke die der poolstreken nabij komt, vereenigd. De voortbrengselen der verschillende luchtstreken ontmoeten elkaar hier op denzelfden bodem, die, opgewekt door de gloeiende hitte eener tropische zon, hun zulk eene groeikracht weet te verleenen, dat alle tuin- en akkergewassen twee malen per jaar vruchten vermogen af te werpen.

Geen wonder, dat de mensch in een rijk, dat zulke scherpe tegenstellingen aanbiedt, en terwijl hij leefde te midden dezer weelderige groeikracht, ook van zijn kant eene neiging tot het weelderige en wonderbaarlijke moest verkrijgen, eene neiging, die aan de werkzaamheid der verbeelding ten eerste bevorderlijk werd. Deze zucht naar het wonderbaarlijke kan men als den grondtrek in het karakter van het Indische volk aanzien, en zij wijst het dientengevolge onder alle volken der oudheid eene geheel bijzondere plaats aan. Door de bespiegelende richting in het denken en het nazinnen over de raadselen van het menschelijk bestaan en der schepping, verkreeg het leven der Indiërs een godsdienstige tint. Vreemd genoeg, heeft zich de geschiedkundige zin bij het Indische volk, niettegenstaande zijn hooge beschaving en het uitgebreide gebruik van het letterschrift, niet ontwikkeld. Eigenlijke geschiedboeken, die een licht over de eerste eeuwen van het bestaan des Indischen volks konden verspreiden, ontbreken geheel en al.

Hoewel in de hooge oudheid het bestaan van een

geheimzinnig land in het verre Oosten niet onbekend schijnt te zijn geweest, zoo waren het toch eerst de oude Grieken, die, na de overwinningen van Alexander den Groote, eenige nadere berichten omtrent een deel dezer volksstammen ontvingen. De beschrijvingen van Indië, gelijk we die vinden bij Diodorus van Sicilië, bij Strabo, Plinius en anderen, leveren ons allen het bewijs, dat het godsdienstig en staatkundig systeem tot op heden weinige of geene veranderingen heeft ondergaan. Deze onveranderlijkheid in de eenmaal aangenomen gebruiken vindt men evenzeer terug in het karakter der bouwwerken van het land, zoodat de archeologen zich te vergeefs hebben ingespannen, om het tijdstip van de stichting der verschillende monumenten met volle zekerheid te bepalen. Voor den beminnenaar der oudheid levert Indië het hoogst merkwaardige schouwspel op eener maatschappij van menschen, die nog georganiseerd is gelijk ze was in de dagen van Mozes, eener maatschappij, die thans nog leeft met hare priesters, tempels, kasten en heilige boeken; met hare dichtkunst, zeden, leerstellingen en ook haar bijgeloof, gelijk voorheen.

Geen volk ter wereld heeft aan de nieuwsgierigheid van den reiziger en aan de scherpzinnigheid van den geleerde een grooter aantal buitengewone monumenten nagelaten. Wanneer men die talloze onderaardsche tempels beschouwt, uitgehold door de hand des menschen, of met den beitel in het hardste graniet uitgehouwen; wanneer men die reusachtige dagops onderzoekt, die door de beeldhouwwerken, die hen bedekken, als 't ware schijnen te leven, dan wordt de geest schier verward door verbazing en bewondering. Men ziet in, dat een volk, 'twelk zoovele wonderen voortbracht sinds de allervroegste tijdperken der geschiedenis, eene machtige beschaving moet hebben genoten en beziel moet zijn geweest met een vurig en onwrikbaar godsdienstig geloof. Dat het geloof bij de Indiërs de grondslag is geweest voor al hun doen en laten en dus ook voor hunne uitingen op het gebied der kunst, staat vast, en wij zullen derhalve in de eerste plaats een blik moeten werpen op het godsdienstig leven van het Indische volk.

„De oude godsdienst der Arische volken, waarvan wij thans nog in de hymnen der Veda's de reinste

uitdrukking vinden, was zuivere natuurdienst, vereering der natuurkrachten, gepersonifieerd in *Indra*, den hemelgeest, den bliksemdrager en donderaar, in *Soerja*, den zonnegod, in *Agni*, den god des vuurs, in *Varoena*, den god der oneindige ruimte. Door ineensmelting der attributen dezer verschillende goden, ontwikkelde zich bij de priesters de leer van *Brahma*, d. w. z. het heilige of den heiligen geest, die het heelal doordringt, de wereldziel en bron van al het bestaande, den allerhoogste, tegenover wien *Indra* en de overige natuurgoden de ondergeschikte plaats van wereldhoeders innemen. In *Brahma* vond men de eenheid en het uitgangspunt der drie vormen, waarin zich het leven der natuur openbaart: ontstaan, bestaan en vergaan.

Deze voorstellingen kwamen eerst allengs tot rijpheid, nadat de Ariërs omstreeks het jaar 1300 v. Chr. het land aan den Ganges aan zich onderworpen en zich daar, te midden der weligste natuur, aan een rustig, denkend, in zichzelf gekeerd leven hadden overgegeven. Door de aanmatiging van adel en geestelijkheid ontstonden langzamerhand de verschillende kasten ¹⁾. Het lagere volk nam allengs *Siva*, den god des vuurs, en *Vishnoe*, den god van den blauwen hemel, de bloeiende natuur en het vruchtbaar makende water aan. *Brahma* raakte bij het volk meer en meer op den achtergrond; het voelde niets voor de afgetrokken wijsheid der Brahmanen; het wilde een levenden god, dien het kon vreezen en liefhebben. De Brahmaansche priesters smolten later, tot het najagen der gunst van het volk genoopt, de drie goden ineen, en zoo ontstond de zoogenaamde *Trimoerti* of Indische drieëenheid, waarin *Brahma* de Schepper, *Vishnoe* de onderhouder en *Siva* de verdelger, te samen gedacht worden als drieërlei openbaring van het ééne en ondeelbare wezen. De *Trimoerti* wordt voorgesteld als drie hoofden, rijzende uit één lichaam, waarbij het hoofd van *Brahma*, van voren gezien, de middelste plaats inneemt; terwijl de andere zich aan weerszijden in profiel vertoonen. Aan ieder der drie goden stelt men eene *sakti* of gemalin ter zijde. *Siva's* gemalin *Doerga* wordt ²⁾ het liefst voorgesteld als staande op den rug van een stier en met acht, soms tien armen, die, behalve het benedenste paar, ieder een wapentuig voeren. De benedenste rechterhand houdt den stier bij den staart; terwijl de linker den boozen geest *Mahisoera* bij de haren houdt. *Siva's* en *Doerga's* zoon *Ganesa* is herkenbaar aan zijn vier armen, zijn gedrongen gedaante en zijn symbolischen olifantskop, die hem als de god der wijsheid en voorzichtigheid kenmerkt. Uit een bakje, meestal in den vorm van een menschedel, voedt hij zich met zijn snuit. *Siva* wordt bij voorkeur voorgesteld onder de vreeselijke gedaante, die voornamelijk aan zijn bloeddorstig en vernielend karakter herinnert, met een derde oog in het voorhoofd, een tijgervel om de schouders, een keten

¹⁾ De vijf kasten waren die der Brahminen of priesters, der Ketri's of krijgers, der Vaisyas of handwerkers, der Soedra's of dienaren en der Paria's of onreinen.

²⁾ Ten minste op Java.

van menschedels om den hals, en werktuigen van vernieling in de vier machtige armen. Op Java evenwel wordt hij in den regel voorgesteld als boeteling, als bejaard man, met langen baard en knevels, en slechts twee armen en handen, waarvan de een den bidkrans, de andere den vliegenjager houdt; terwijl hem verder slechts een waterflesch en drietand zijn toegevoegd.

De Brahmaansche leer had reeds verscheidene eeuwen in Hindoestan geheerscht, toen omstreeks 600 j. v. Chr. een koningszoon uit het rijk Kapilawastoe, aan den voet van het Himalayagebergte gelegen, als hervormer optrad. Zijn naam was *Gautama*, maar onder zijne volgelingen is hij meer bekend onder den naam van „*Boeddha*”, d. i. de „verlichte”.

In weelde opgevoed, werd hij zoo diep getroffen door het gezicht der menschelijke ellende, dat hij kroon en rijk liet varen, om in de scholen der Brahmanen onderricht te zoeken over den oorsprong des leeds en de middelen om het te verzachten. Niet vindende wat hij zocht, besloot hij zich geheel van de wereld terug te trekken, en leefde hij als kluisenaar onder de strengste boetedoeningen. Na zes jaren meende hij, dat hem het licht der waarheid was opgegaan, en nu doorreisde hij 20 jaren lang de landen van Midden-Indië als een bedelaar, predikende, hoe het menschedom van zijn ellende, waaraan wegens de gedurige wedergeboorten door de Brahmanen geleerd, nimmer een einde zou komen, door de bespiegeling over de nietigheid van het zijn, de oplossing in het „*Nirwana*” ¹⁾ kon worden verlost. Hij predikte aan allen beheersching der hartstochten, algemeene menschenliefde, welwillendheid en barmhartigheid jegens alle schepselen, lijdzaamheid en vergevensgezindheid. Alle menschen zonder onderscheid als deelgenooten derzelfde ellende beschouwende, vermaande *Boeddha* hen, om het leven door werkdadige liefde elkander zoo aangenaam mogelijk te maken. De werkelijkheid der Brahmanen, hun pronken met vroom vertoon, vervulde hem slechts met weerszin. Men moest weldoen in het verborgen, zijne verkeerdheden met berouw en boete openlijk voor meer in heiligheid gevorderden belijden.

In het stelsel van *Boeddha* verviel het geheele kastenwezen en werd de wezenlijke gelijkheid aller menschen erkend. De verdrukte lagere standen voelden zich machtig door deze leer aangetrokken en zelfs vorsten en aanzienlijken verleenden op vele plaatsen aan hare predikers bescherming. De leer van *Boeddha* tastte dus niet alleen door een rationalisme van ongeëvenaarde stoutheid de dogmatiek der Brahmanen in het hart aan. Twee zoo strijdige stelsels konden niet vreedzaam naast elkaar bestaan; slechts een strijd op leven en dood was hier mogelijk. Eeuwen lang heeft die strijd gewoed, het hevigest, naar men meent, in de zesde eeuw na Chr., toen in Hindoestan het Boeddhisme schier werd uitgeroeid; ofschoon het zich inmiddels voor dat yerlies door zijne uitbreiding over Ceilon, China (65 j. n. Chr.) en Tibet (sinds de 7de eeuw) had schadeloos gesteld. ²⁾

¹⁾ Nirwana, d. i. het eeuwige niets.

²⁾ Verg. Veth, Java, II.

Op de verbreiding van het Boeddhisme op Java zullen wij bij de behandeling der bouwkunst in Neêrlandsch-Indië terugkomen.

Van uit China werd het Boeddhisme omstreeks de 7de eeuw naar Japan overgebracht.

Boeddhisten vinden wij tegenwoordig van Ceilon tot aan het meer Baikal, van den Kaukasus tot Japan. Uitsluitend Boeddhistisch zijn tegenwoordig alleen nog Ceilon, Tibet, Mongolië en eenige Himalaya-districten. In China zoowel als in Achter-Indië mag men veilig $\frac{1}{2}$ à $\frac{3}{4}$ der bewoners als Boeddhisten aannemen. Zeldzaam genoeg, vindt men in Indië zelf alleen nog de uit het Boeddhisme voortgekomenen sekten der Dschānisten, maar geene zuivere Boeddhisten meer. Volgens E. von Schlagintweit behoort $\frac{1}{4}$ der geheele menschheid tot den Boeddhistischen godsdienst.

De Brahmaansche godsdienst wordt thans nog door 150 miljoen Hindoe's beleden. Buiten Indië heeft zij geene aanhangers. De Brahmanen zijn tegenwoordig in een groot aantal sekten gescheiden, die evenwel allen de heilige boeken der oudheid als basis hunner systemen aanzien, aan eene veelheid van goden, zoowel mannelijke als vrouwelijke, welwillende als schadelijke, gelooven, en in hunne dagelijksche, met pijnlijke nauwkeurigheid uitgevoerde ceremoniën zich als één samenhangend geheel vertoonen.

Komt den lezer deze uitweiding over den godsdienst der Indische volken misschien wat te uitvoerig voor, zoo moge hij bedenken, dat evenals bij de oude Egyptenaren, alwaar de priesters de eenige bewaarders der wetenschap waren, en eene macht zonder grenzen uitoefenden, zoo ook bij de Indiërs alles op den godsdienst was gegrond, alles onderworpen werd aan vaste regelen, die van eeuw tot eeuw zich hebben staande gehouden. De eenvormigheid, die men in de monumenten van Hindoestan en de onder zijn invloed staande landen en eilanden opmerkt, is niet alleen toe te schrijven aan eene overeenkomst in den smaak bij de verschillende volken, die ze hebben opgericht, maar zij heeft ook haar oorzaak in de voorschriften, die in de zoogenaamde „heilige boeken” worden onderwezen.

De regelen der bouwkunst, in deze heilige boeken vervat, waren in het Sanskriet, d. w. z. in de taal der geleerden 1), opgesteld, en aan het lagere volk, dat onder de leiding der priesters arbeidde, onbekend. Hoewel men ze alle niet meer bezit, zoo heeft men toch nog vele fragmenten in verschillende godsdienstige boeken teruggevonden. Een geletterd inboorling van Hindoestan, *Ram-Raz* (geb. 1790), heeft in een bijzonder werk alle gegevens vereenigd, die hij aangaande dit onderwerp heeft kunnen verzamelen. 2)

De talrijke verhandelingen, waarin de bouwkundige voorschriften zijn vervat, heeten te samen „*Silpa-Sastra*”. Een der voornaamste boeken is de *Manasara*, de leer der verhoudingen, een werk, dat altijd in groot aanzien

1) Het met het Sanskriet gelijktijdige „Prākriet” was de taal des volks.

2) *Ram-Raz*, Essay on the Architecture of the Hindus, London 1834.

bij de Hindoe-architecten heeft gestaan. Wij vinden hierin aangegeven de geschiktste streek om steden en dorpen te bouwen, de wijze om ze aan te leggen, de plaats, die paleizen en tempels moeten innemen, de verhoudingen der zuilenordonnanties, en eindelijk eene beschrijving der vormen, onder welke men de godheden behoort af te beelden. Andere boeken over bouwkunst zijn de *Mayamata*, de *Casyapa* en de *Vayghanasa*.

Wij zien dan verder hieruit, dat alle architecten afstammen van *Vismakarma*, den architect des hemels. Van zijne vier zonen werd de een timmerman, de tweede landmeter, de derde schrijnwerker en de vierde architect of „*stapathi*”. De architect moet de mythologie en astrologie, de rekenkunde, meetkunde en teekenkunst hebben bestudeerd, en in de praktijk van het beeldhouwen bedreven zijn. Onder de menigte van eigenschappen, die men verder nog van hem eischt, beveelt men hem in 't bijzonder de eerlijkheid aan, die overigens een deugd is, welke aan de meeste Hindoes ontbreekt. De timmerman behoort in de werktuigkundige vakken thuis te zijn. De heilige boeken verlangen van hem, dat hij van een vroolijken inborst zij. Zij eischen daarentegen van den schrijnwerker, dat hij een kalm en bedaard karakter hebbe; hij zij onderricht in teekenkunst en perspectief. De landmeter behoort de wiskundige vakken te verstaan.

Deze vier klassen van menschen worden zeer geacht. Elk huis, dat niet overeenkomstig de heilige voorschriften wordt gebouwd, is met al degenen, die het bewonen, aan eeuwige rampzaligheid gewijd.

Wanneer men nu bijv. eene pagode heeft te bouwen, zoo heeft men de grootste zorg te besteden aan de plek, waarop het gebouw zal moeten verrijzen. Men zoekt bij voorkeur een vierkant terrein, dat zacht afhelt van het westen naar het oosten, met een beek, loopende van links naar rechts. De grond moet vruchtbaar zijn en bloemen en vruchten overvloedig voortbrengen. Ook behoort men er, tot op zekere diepte peilende, water te kunnen vinden.

Zoodra het terrein gekozen is, laat de *stapathi* op een gunstig oogenblik de reinigingsplechtigheden, de voorgeschreven offeranden en de aanroepingen der goden, ten gunste van den bouwheer, verrichten; daarop wordt een aanvang gemaakt met het bewerken van den grond, door middel van een ploeg, getrokken door twee buffels, die van dezelfde grootte en kleur, en bovendien sterk en van middelbaren leeftijd moeten zijn. Men zoekt hiervoor zulke uit, die een wit vlekje aan den poot en op het voorhoofd vertoonen, en wier oogen aan de stempels van lotusbloemen herinneren. Zij worden versierd met linten, terwijl gouden of zilveren ringen aan hunne horens en enkels worden bevestigd.

De *stapathi*, uitgedoscht in feestgewaad en met bloemen getooid, ploegt nu de eerste vore in de nog ongerepte aarde, in tegenwoordigheid der priesters, en geeft hierna den ploeg over aan de Soedra's of lieden der vierde kaste, die het veld verder afwerken. Nadat het terrein is omgeploegd geworden, zaait men er sesamus,

boonen en andere groenten op; terwijl ondertusschen lofliederen worden aangeheven. Wanneer deze planten later tot vollen bloei zijn geraakt, laat men ze door het vee afeten en ten slotte de koeien gedurende twee nachten op het veld grazen. Het terrein is dan gezuiverd en met den bouw kan een aanvang worden gemaakt.

De architectuur der Hindoes heeft, evenals die der Grieken en Romeinen, hare regelen, hare canons. In elke ordonnantie onderscheidt men vier deelen: 1°. den sokkel, 2°. de basis, 3°. de schacht en 4°. het hoofdstuk. De verhoudingen der ordonnanties, het aanbrenge van der lijsten, die het versieren, hunne dikte en voorsprongen, enz. zijn allen vastgesteld volgens regelen, waarvan niet mag worden afgeweken. Het aantal der lijsten is vrij aanzienlijk; zij zijn vierkant of rond, gelijk in de Westersche architectuur, en verschillen onderling slechts in hoogte en voorsprong.

Deze weinige proeven van voorschriften, die bij het

bouwen in acht waren te nemen, mogen voldoende zijn. Wij wenschten hierdoor voornamelijk aan te toonen, dat bij de Indische monumenten, die ons door hunne overladenheid zoo licht grillig en fantastisch voorkomen, alles het uitvloeisel is geweest van overdenking en berekening, en dat alle willekeur was uitgesloten. Wij willen hier alleen nog vermelden, dat het deel der heilige boeken, dat de voorschriften bevat voor de Hindoesche bouwkunst, besloten wordt met een hoofdstuk, waarin de gaven zijn geregeld, die de lieden, welke hebben doen bouwen, gehouden zijn aan de kunstenaars te doen toekomen, en waarin ook de ongelukken worden geschilderd, die den bestellers te wachten staan, indien deze soms in gebreke mochten blijven, aan hunne verplichtingen te voldoen.

Het hoofdstuk verklaart overigens, dat de stipte inachtneming der heilige wetten voor hem, die ze ten uitvoer legt, zal zijn een bron van vrede en geluk.

A. VAN DELDEN.

ENGELSC-INDISCHE AFDEELING.

Na ten laatste de afdeeling China te zijn doorgeworfeld en ons hebben teruggetrokken uit die woelige menschenmassa in de hoofd-galerij, waar men zich nauwelijks kon bewegen, en waar dikwijls een gedrang heerschte gelijk aan dat der fashionable wereld in een Regentstreet promenade, op een van die mistvrije maar zeldzaam voorkomende Londen-namiddagen, begeven wij ons in de eerste zijgalerij, aan de linkerhand, tegenover de Australische bar. Wij schrijden dan onder een bevallig gedrapeerd katoenen voorhangsel door, versierd met het Oostersche bloem- en bladpatroon, gedrukt op een fond, van eene bijkans niet te beschrijven kleur, zoowat tusschen lichtrood en karmijn in. Het is bedekt met rijen van soldaten, geschaard in ganzen-orde en gekleed in 't rood, met den driekantigen steek van de vorige eeuw op het hoofd, schouderende het oude pange-weer.

Die roodrokken kunnen niet anders voorstellen dan de „would be” contereitsels van die schaar van dapperen, welke, een eeuw geleden, onder aanvoering van den ex-koopmansklerk Clive, — later Lord Clive en een der eerste vice-koningen — op de brandende vlakten van Plassey, in zuidelijk Indië, in een ongelijken strijd tegen een verpletterende overmacht, die bloedige zegepraal behaalde, welke daar aan Frankrijks koloniale veroverings-zucht voor immer den doodsteek gaf. Het was slechts de eerste van die lange reeks van glansrijke overwinningen, waardoor een van de schoonste en rijkste landen der wereld, als het kostbaarste juweel aan de kroon van Groot-Brittannië en Ierland werd gevoegd.

Een blik op het bord boven den ingang bevestigt, dat onze onderstellingen niet bezijden de waarheid lagen, en dat wij eene afdeeling binnentraden, die ten nauwste verbonden moet zijn met dat zoo machtige rijk. Daarin worden inderdaad tentoongesteld de landbouwvoortbrengselen, manufacturen, kunstwerken, enz., van een groot koloniaal rijk, bekend als Britsch Indië.

Vergeleken met afdeelingen van andere en minder belangrijke landen, maakt zij, oppervlakkig beschouwd, een droevig figuur, en zou zekerlijk aan iemand, die per-

soonlijk met het land onbekend is, niet den indruk geven, dat het een deel der wereld vertegenwoordigt, in oppervlakte bijkans zoo groot als geheel Europa, en eene industriele en kunstvaardige bevolking tellende van meer dan 300 miljoen zielen, waarvan 50 miljoenen de leer van Mahomed volgen, en de overige, hetzij Vishnoëist of Sivaïst, vegetariërs zijn, in den volsten zin des woords.

Dit gedeelte van de tentoonstelling biedt den practischen architect misschien niet zooveel stof voor studie aan, als aan den decorateur, zijn kunstbroeder, en aan den industrieel, mits zij met oordeel zien en hun smaak niet laten bederven door die tentoongestelde voorwerpen van Indische kunst en fabricage, welke, helaas! maar al te duidelijk de sporen van Westersche invloeden dragen. Een te betreuren feit op Indisch kunst- en industrieel gebied hebben wij grootendeels te danken aan de speculatieve agenten — quasi artisten — van de groote Parijsche, Londensche en Birminghamsche handelshuizen, die terzelfder tijd manufacturiers zijn. Begeerig om hunne fashionable waren van de hand te doen, worden de Oostersche markten, daaronder de Indische, door hen zóó overvoerd, dat het dikwijls mogelijk is hunne goederen daar te koopen voor prijzen, veel lager dan die, waarvoor ze in Europa te koop worden aangeboden.

Wanneer die „commis voyageurs” ons dan nog in vergoeding daarvoor de echte Oostersche artikelen aanboden, dan zou het door hen gestichte kwaad minder groot zijn. Maar wat zullen wij zeggen, als we zien, dat zij enkele en wel van de minst waarde bezittende — synoniem met de goedkoopste — voorwerpen van Oostersche kunst bij zich te huis brengen. Het zijn artikelen, *niet* bestemd om als zoodanig in den handel te worden gebracht, maar die als modellen moeten dienen, in hunne ateliers — artistieke? — voor namaak op groote schaal en waarvan de kostenprijs van vervaardiging nog minder bedraagt dan de gezamenlijke kosten van inkoop in- en transport van de Oostersche bazaars. Bleva het nog daarbij; maar, neen! om de kroon op het werk te zetten, — een staaltje van bijkans ongehoorde onbeschaamdheid — worden die nagemaakte goederen dan als *echt* gestempeld voor *fabulose* prijzen in den handel gebracht.

Zijn wij misschien te hard geweest, bij het vellen van ons oordeel? We betwijfelen het. In dit tentoonstellings-gebouw wordt ons zelfs méér dan eene gelegenheid aangeboden tot staving van al het hierboven aangevoerde.

Wij wenschten slechts onze woorden terug te kunnen nemen en onze verontschuldiging te kunnen aanbieden. Helaas! eene bezichtiging van eenige dier zoogenaamde oostersche artikelen toont ons duidelijk aan, dat we in ons oordeel niet hebben gefaald.

Legt die zoo prachtige en kostbaar uitziende Kasjmirsjaal, welke de bewondering van zoovelen opwekt, niet een sprekende getuigenis af van Parijsche misleiding, om hier geen harder woord te gebruiken. Het echte weefsel, dikwijls een handwerk van een decennium, ligt nagemaakt daar, vervormd in een stuk doek, waarvan de kleuren wedijveren met die van den regenboog en zelfs die van den bontgekleurden rok van Jozef den Semiet, waarvan het oude Testament spreekt, verre in de schaduw stellen.

Wij kunnen daar ook eene aardige collectie van zoogenaamde Aziatische tapijten zien, die wat kleuren, nuancen en afkomst betreffen, voorzeker den onwetenden koper, hoe moeielijk en veeleischend hij in zijne keuze moge zijn, in alle deelen zullen bevredigen. 't Zijn weefsels, die een bos van verontwaardiging op de wangen eener Turkomansche vrouw te voorschijn zouden roepen, wanneer die haar werden aangewezen als voortbrengselen der industrie van haar geboorteland. Dáár, in haar tent gezeten, heeft zij in de lange en bange dagen, gedurende de afwezigheid van haren heer en meester, met hare delicate handen dat wonderschoone „Šatrāngi” of vloer-kleed vervaardigd, met kleuren en figuren versierd, waarin háár wereld van gedachten is neergelegd. Het moet als eene welkome verrassing dienen voor hem, om daarop zijne gebeden van dank aan Allah uit te storten, voor den behouden terugkeer van zijn gevaarvollen tocht.

Die Benares, Poenah en Burmah vergulde geelkoperen borden en vaatwerken, zoo verschillend van de uit de hand konstelijk gedreven echte artikelen, en die à jour gewerkte metalen voorwerpen van Lahore in Britsch-Indië en van Julfa en Ispahan in Perzië, zijn ze niet door kracht van stoom gestampt geworden uit Engelsche platen van metaal in een van die obscure werkplaatsen te Birmingham?

Misschien zullen die schitterende, bontgekleurde Tunesische tegels en Perzische encaustische majolica's à reflet ons logenstraffen! Ware het slechts zoo; maar, neen! een nauwkeurig onderzoek ontnemt ons weldra de hoop, die wij een oogenblik mochten hebben gekoesterd omtrent hunne echtheid.

Zij zijn zeker niet vervaardigd van de klei van Kairwan's heilige aarde, noch minder van die, gedolven uit het bed der kristalheldere bergstroomen van Kashan.

Zij zijn gevormd, gestempeld — van uit de hand schilderen is toch geen sprake; de te behalen winst moet een hondervoudige zijn — en gebakken, ergens op de oevers van een Europeeschen stroom, wier kleiachtige

modder het best geschikt was bevonden als materiaal voor tegels. Ja! om die lijst van vervalschte artikelen en monsterachtige bedriegerijen te sluiten, worden nog den *onwetenden dilettant* en den *lichtgelooovigen connaisseur* ten verkoop aangeboden: mijlen lange rollen van papyrus, bedekt met hieroglyphen, waarvan beweerd wordt, dat ze gevonden zijn in de doodkisten dier oude Pharaos, kisten uit hout gemaakt, afkomstig van boomen niet lang geleden gevelde in de wouden, langs de kusten der Oostzee-Provinciën.

Eilieve! nog vergaten wij de mummieën dier oud Egyptische koningen, behoorende aan eene Dynastie, waarvan de naam te vergeefs in de rollen der geschiedenis zal worden gezocht. Zij zijn schaarsch verkrijgbaar. Er is weinig vraag voor die soort van menschelijke stokvisch.

De kosten der vervaardiging zijn toch hoog en de winst onzeker. Wat een ingewikkeld kostbaar proces ook! Moeten ze niet, na zorgvuldig te zijn gebalsemd, uitgevoerd naar Egypte, daar begraven en weer opgegraven worden, en dat alles om ze die bijzondere grafkelderlucht der Pyramiden te geven, die ze stempelen moet als puike en echte waar.

Wanneer wij misschien te ver van ons onderwerp mochten zijn afgedwaald, het is alléén te wijten aan onzen ijver en hartewensch om de oogen van het kunstlievend publiek te openen voor het bedrog, aan hen gepleegd door gewetenlooze lieden, die vaak nog de pretentie hebben van tot ons kunstenaarsgilde te behooren.

Wij hebben dan gemeend, in 't belang der ware kunst en eerlijke industrie, onze waarschuwend stem te moeten verheffen en staan gereed, zoo noodig, nog andere en meer dan voldoende bewijzen aan te voeren.

Ofschoon het eigenlijk niet in ons bestek ligt, iets te beschrijven, dat buiten het gebied der zuivere Bouwkunst met daaraan verbonden vakken ligt, is het onmogelijk, iets in deze afdeeling onopgemerkt voorbij te gaan, dat haar zoo karakteristiek en interessant in hare soort maakt.

Wij meenen daaronder dat Banian's of koopmanshuis en kantoor in die rij van „Doekhāns” of inlandsche Hindoewinkels aan onze linkerhand, aan het einde waarvan de ondernemende Calcutta-Tea-Syndicate haar bontgekleurde, uit „pintadoes” — uit de hand gedrukte katoentjes — samengestelde, tent heeft opgeslagen.

Zij biedt in echt business-like manier, dat is gratis, door haar donkerkleurige „hamals” of bedienden aan den dorstigen of kooplustigen bezoeker een geurig kopje „schaw” of thee, getrokken van de bladeren harer theeboomen, groeiende op de helling van het Himalaya en Neilgherri gebergte. Zij geven daardoor gelegenheid het publiek te laten oordeelen, of het misschien niet waard zou zijn, eene waar te koopen, die, ofschoon misschien niet in geur de ons bekende theesoorten overtreft, ten minste het voordeel heeft, van tot nu toe onvervalscht te zijn.

Het ontbreken van wezenlijk constructieve boogvormen in de architectuur van die winkels, die, wanneer zij naar de oorspronkelijke teekeningen waren uitgevoerd,

ieder een staaltje van de verschillende Hindoe-stijlen zouden hebben aangeboden, bewijst, dat wij ons bevin- den in een inlandsche bazaar, te midden eener Hindoe- bevolking, waar, of het musselmansche element geheel ontbreekt, of van te weinig kracht is, om zijn invloed op den stijl der burgerlijke bouwkunst te laten gelden.

De ver uitstekende luifels, hier van hout gemaakt, zijn ongetwijfeld aangebracht als eene beschutting tegen de brandende stralen der zon, en in de moessonmaanden als bescherming tegen den regen, welke door Jupiter Pluvius in stroomen wordt uitgegoten. Ze zijn in haar oorspronkelijke vormen, klaarblijkelijk die eener zuivere houtconstructie, ja! zonder eenige *noemenswaardige* verandering, welke ook, in het steenen tijdperk der Indische architectuur overgegaan.

De vasthoudendheid van den Hindoe-architect aan zijn oudste en oorspronkelijkste vormen, wordt zeer in 't oog vallend geïllustreerd in Mahmoed Adil Shāh's mausoleum te Byāpoer, in de Madras-Presidentie, waar een dergelijke luifel van trapbazalt als hoofdgestel ongeveer 12 engelsche voeten of 4 Meters van het muur- werk vooruitspringt, of bijkans tweemaal zooveel als de stoutste Europeesche architect ooit heeft durven con- strueeren.

Voor een Europeër, onbekend met Oostersche zeden en gewoonten, in een land waar het huiselijk leven zulk een strikt privaat karakter draagt, is de indruk, dien hij bij het binnentreden van een inlandsch huis ontvangt, zoo geheel verschillend toch van het vaak comfortabele en luxueuse tafereel, den bezoeker in zijn eigen land aangeboden, verre van bemoedigend en uitnoodigend.

Zeër zelden wordt het hem veroorloofd daarin verder door te dringen dan in de „dārwhazā khān”, gelijk- staande met onze vestibule, waar de meester des huizes zit omringd van zijn bedienden en met gekruiste beenen op den vloer, of indien hij iemand van hoogen rang is, gewoonlijk gezeten op een „sjaarpoi” of raam, over- spannen met een netwerk van touw of band, gedragen door 4 lage pooten. Is hij een man van zaken, dan zien wij zijn „mētāh-wallāhs” of schrijvers rond of naast hem op dezelfde primitieve wijze neergevleid.

Wanneer hij een rijke „Bānīan” of Hindoe-koopman is, wordt, na het wisselen van den welkomstgreet „Rām-Rām” — eene aanroeping van Rām-sjunder, een semi-Hin- doegod — den Europeeschen bezoeker de „paan-soepār- dhan” of betelnootdoos aangeboden, bevattende een vreemd doch zeer verfrisschend mengsel om te kauwen, van betelbladeren — piper betel — areca-palmnoot — areca catechu — „sjoenaam” — schelpkalk — en „illātīs” of cardamonzaden. Zijne kleederen worden dan besprenkeld met „ghoelāb-kā-pānī” of aftreksel van rozen, uit een van die uit de hand gedreven metalen attār-fleschjes, waarvan de bijzondere vorm den Perzischen oorsprong verraadt. Is de bezoeker dorstig, dan zullen hem vruchten en water worden aangeboden; maar geen „sorbeth” kan hij verwachten.

De Hindoe toch, in dit opzicht geheel verschillend

van zijn Musselmanschen confrater, zal nooit iets anders dan zuiver water drinken. Van alle andere dranken heeft hij een heiligen afkeer, zelfs het genot van thee en koffie, pur et simple, veroorlooft zijn godsdienst niet.

Laat onze Westersche Arische bezoeker zich goed in acht nemen de „lōtāh” of metalen pot niet aan te raken, waaruit het drinkwater op een eerbiedigen af- stand gegoten wordt, in een voor hem bij die gelegenheid gehaalde tumbler of glas, ... een glas, dat na zijn vertrek gebroken of zorgvuldig op zijde gezet, bewaard wordt voor het gebruik van een anderen Europeeschen „Kāfir” of onrein wezen, wiens zaken hem nopen, datzelfde koop- manskantoor te betreden. Is de lōtāh toch aangeraakt en dus onrein geworden, dan wordt ze vernietigd, of wel naar den koperslager gezonden, die ze van die onheilige en onreine smet zuivert, door haar in zijn brandend houtskoolvuur te laten gloeien.

Naar westersch meubilair als: tafels, stoelen, sofa's, enz. zoekt ons oog te vergeefs rond.

Behalve de „sjaarpoi” van hierboven, zien wij nog matten, waarvan zeer schoone exemplaren, niet ver van daar, in een winkel ten verkoop worden aangeboden. Ze bedekken een vloer van marmer of andere steensoort; doch vaker een, gemaakt van goed doorkneed leem, gehakt stroo en koemest, kortom van materialen, in 't algemeen afhankelijk van den rijkdom van den huisheer. De orthodoxe Hindoe echter geeft de voorkeur aan vloeren van de laatste soort, waarin het excrement van het heilige dier, de koe, als materiaal voorkomt.

Ja! al rondziende hebben wij toch één stuk meubilair vergeten. Het is wat moeielijk dat te ontdekken; wij meenen den armstoel, waarin wij zitten; maar comfortabel is hij niet. Het is er ongetwijfeld een, gekocht van die Europeesche handelsagenten, en zoo niet, is hij van inlandsch namaaksel, verre van elegant, maar sterk.

Wat schatten van geleerdheid kunnen toch die boeken bevatten, op den vloer opeengestapeld, en waarvan het „Kāchās” of inlandsch papier zoo sterk en onverslijtbaar is, als ééns ons Hollandsch Elzevier was. Het zijn koopmansboeken, waarin het debet en het credit wordt neêrgeschreven volgens het zoogenaamde dubbel- Italiaansch boekhouden-systeem. Wij staan verbaasd. Wij meenden zeker, dat dit een westersche methode was, en 400 jaren geleden het eerst uitgevonden en gebruikt door Lombardische kooplieden.

De schrijfgereedschappen zijn „Kālems” of pennen van riet, en aan een gordel hangt, met een zilveren keten bevestigd, de „Kālemdhān” of draagbare inktkoker van koper of zilver. 't Is dikwijls eene zeer vernuftige combinatie voor inkt en penhouder. Wij kunnen een dergelijk kunstwerk van uit de hand gedreven zilver zien in de Britsch-Indische afdeeling, op 't binnenplein van het Rijks-Museum.

Onze vriend de koopman is ook bankier of „mārwar”, ... een woord in het Oosten synoniem met woekeraar. Hij vraagt niet minder dan 5 à 8 procent per maand, en hoe? Onze Shylock van Venetië was zeker maar

een kind in vergelijking bij hem. Zijn kist voor schuldvorderingen, goudgeld — hij versmaadt zilver — en juweelen is daarom ook van dat sterk teakhout gemaakt, beslagen met die curieus gegraveerde geelkoperen banden en hoekplaten en bovendien wel verzekerd door sterke hangsloten, waaronder altijd een letterslot. Het gebruik daarvan, gelijk dat van zooveel andere dingen in Europa, schijnt dus weer aan het Oosten te zijn ontleend.

De muren van het vertrek zijn bepleisterd met „sjoenaam stucco”, gemaakt van „kunkur” — gebrande kalksteen — en fijn gemalen zand. In arbeid van betere soort wordt het laatste vervangen door fijngemalen wit marmer of kalkspaat, en dit pleister tot een graad ge- poleisd, dat het als wezenlijk wit marmer uitziet. De muurschilderingen worden gewoonlijk in een soort „al fresco” uitgevoerd, ook wel in „a tempera” en „in sgraffito” en de tafereelen ontleend, gelijk hier, aan het Hindoe pantheon.

Vreemd maar waar is het, dat de kleur voor de goden altijd blauw is.

Aan de muren zien wij een soort van kandelabre lampen, vastgehouden door sierlijk gedreven koperen consoles; in nisjes, uitgespaard in het dikke muurwerk, vinden wij kleinere lampen van die soort geplaatst. Ze zijn gemaakt van geelkoper of messing, waarvan het allooï dikwijls aanzienlijk in waarde toeneemt, door de toevoeging van edeler metalen, als goud en zilver. De vorm herinnert ons weer aan die *van den boom des levens*. De verschillende takken daarvan dragen kleine lampjes van hetzelfde metaal in den vorm van de half ontloken lotusbloem, waarin kokosnootolie gebrand wordt met een pit van uit de hand gedraaid katoen; terwijl de heilige stier, pauw en andere geliefkoosde diervormen daarvan den voet uitmaken.

De plafonds of vloerzolderingen zijn van hout, gewoo- nlijk van teakhout en op dezelfde wijze gelegd als die weleer in onze oud-Hollandsche huizen:

Zware moerbalken, aan de einden gesteund door houten consoles, dragen de kinderbalkjes, wier onderlingen af- stand van midden tot midden nooit meer dan een voet bedraagt. Latjes verbergen de naden der vloerdeelen en vormen, in geometrische figuren gerangschikt, ... een van de eenvoudigste en bevalligste paneelmotieven voor degelijke plafondversieringen.

De afmetingen van het houtwerk zijn zwaar, ten einde den last te kunnen dragen van een betonlaag in dikte variërend tusschen 10 à 20 cM., die overal in het Oosten het bed vormt van het eigenlijk „plaveidse!” 1)

Het zichtbare houtwerk is gewoonlijk geheel bedekt met rijk „intagliato” snijwerk, waarin de pauw, stier,

1) Een voorbeeld onder velen van solied betonmateriaal als zoodanig gebruikt, werd door den schrijver gezien in de „Pānsh- mahāl” of koninklijk lusthof met vijf verdiepingen der vroegere Shāhs van Byapoer, in Zuidelijk Indië, waar in sommige vertrek- ken kinderbalkjes en vloerdeelen sinds 70 jaren door sloopers handen verdwenen waren en de versteende zolderingen of vloeren, slechts hier en daar op afstanden van 4 M. door moerbalken ge- dragen, zoo sterk en veilig te betreden waren als eenig gemetseld steenen gewelf.

olifant, tijger en slang veelvuldig voorkomen met andere aan 't plantenrijk ontleende motieven, als de heilige lotusbloem en de stengels met jeugdige bladeren van den hom of dadelpalm. Wij zullen die twee laatste motieven overal in het beeldhouwwerk der Hindoe- architectuur en in de Hindoesche decoratieve kunst aan- treffen, evenals de kamperfoeliebloem, palmet en het acanthusblad in al hunne variatiën in de Grieksche, Romeinsche, Romaansche en Renaissance stijlen.

De Gothische bouwkunst echter heeft, vreemd maar waar, *het monopolie* van een paar *stereotype* vormen versmaad, en rechts en links motieven ontleend aan de onuitputtelijke bron van moeder natuur, gelijk geen andere stijl in die mate ooit heeft gedaan. Een verschijnsel in de bouwkunst, wel waardig, om niet onopgemerkt te laten voorbijgaan.

Mocht ons bezoek toevalligerwijze in een der voor- naamste havensteden plaats vinden, gelegen aan de Indische kusten, als: Bombay, Madras en Calcutta, of zich misschien uitstrekken tot eene stad in 't binnenland, verbonden door het groote spoorwegnet, ... wij kunnen er verzekerd van zijn, zoo wij op meer intiem voet met onzen Hindoe in kennis staan, door hem met zeke- ren trotsch in zijn „durbar-khān” of receptiezaal te wor- den binnengevoerd.

De indruk, dien wij bij het binnentreden ontvangen, is die van een lokaal voor publieke veilingen.

De gepolijste mozaïkvloer van inlandsch maaksel is geheel belegd met Brusselsche tapijten van de minste kwaliteit. Waarom? God weet het; maar hoog worden ze door hem geschat, terwijl de echte Kasjmir-Sārangīs of vloerkleeden, in zijn eigen land gemaakt en overal billijk te verkrijgen, niet waard genoeg worden geacht voor dat gebruik.

Die salon is dan zoo volgepropt met meubilair en andere weelde artikelen, dat men zich ter nauwernood daarin kan roeren. Het is natuurlijk buitenlandsch fabri- kaat, gewoonlijk Fransch en uitgevoerd in een stijl, die moeielijk valt te omschrijven. Dikwijls nog is het van „papier maché”, daar het opgelegde Europeesche kabinet- werk onderhevig is aan scheuren en barsten in het Oostersch klimaat, en de uitvoer van solied houten meu- bilair niet genoeg profijt aan de Europeesche firma's zou geven.

Dat onze trotsche en rijke bankier vaak onbekend is met het doel van al die pronkstukken, bewijst, onder anderen, het feit, dat een dames voetenbankje als „pièce de milieu” op gindsche tafel prijkt, terwijl in een donkeren hoek, een groote vleugelpiano staat, waarvan de koperen snaren. . . zijn gebroken. Aan de wanden van het vertrek zien wij slecht uitgevoerde lithographiën hangen, be- smeerd met schitterende kleuren, in rijk gesneden en vergulde lijsten gevat.

Over de inlandsche muurdecoratiën in harmonieuse „a tempera” kleuren geschilderd, met den lande passende tafereelen, is behangselpapier geplakt van 5 stuivers de rol, Gobelins, die een uitroep van bewondering te voor- schijn roepen van de lippen van onzen gastheer „Khoeb

soerat jehfoel aur jeh poetri banaya!" — hoe wonderschoon en prachtig zijn die engeltjes en bloempjes toch *geschilderd*. —

De rijk gebeeldhouwde houten plafonds zien wij in een monsterspiegel herschappen, die het onbegrijpelijk gevoel in ons opwekt van op ons hoofd te zitten of te staan.

Het mooiste komt nog: iets, waardoor des gastheers onwetendheid zoo drastisch in het licht treedt; het is de uitnodiging tot ons gezicht om op een stoel of sofa plaats te nemen; terwijl hijzelf dood bedaard, zich naast eene verleidelijke ottomane, met gekruiste beenen op den vloer nedervleit.

Verward door al dien chaos waarin wij ons bevinden, schrijft beleefdheid ons desniettemin voor, een gewillig oor te leenen aan het gebabbel van onzen gesticuleerden Oosterschen vriend, die gansch in zijn nopjes en reeds buiten adem, ons een uitvoerig verhaal doet van al die Westersche schatten, benevens eene opsomming der fabuleuze prijzen, daarvoor betaald.

Zijn naijverige buurman, wiens middelen het niet veroorloven, zulk een kostbaren en echten rommel aan te schaffen, maar die toch niet voor zijn rijkeren compatriot wil onderdoen, vindt vroeger of later voor zichzelf of voor zijn kunstenaars gelegenheid, een blik te werpen in dat zoo zeer benijde heiligdom.

En ziet, een paar maanden later is ook hij in 't bezit van een mooie kamer, vol met dergelijk meubilair en andere Westersche fancy-artikelen, helaas, van inlandsch maaksel!

Wij behoeven dus nu niet meer te vragen, hoe het komt, dat de eigen, zuivere, symbolische en karakteristieke stijl van den Hindoe-kunstenaar *zoo spoedig* kan worden bedorven. Met een zucht van verlichting verlaten wij ten laatste dat muffige pronkvertrek, en keeren in de vestibule terug, die ons in al haar eenvoud en zuiveren stijl een paradijs toeschijnt.

Daar zijn kunstenaars hier, in ons koninkrijk, die het goed meenen en wier hartewensch het is om Oostersche kunstvormen en industrie voortbrengselen in Westersche hemisferen over te brengen. Laten zij voorzichtig voortschrijden op dit pad, en niet denzelfden mislag begaan van onzen Hindoe bankier en zijne vrienden, om vormen in te voeren en na te volgen, die niet in overeenstemming zijn met zeden, gewoonten, begrippen en klimaat. Laten zij toch niet uit het oog verliezen, dat die vormen grootendeels een symbolisch karakter dragen, ten nauwste met een godsdienst verbonden, geheel afwijkend van die van het Westen, en dientengevolge, bij het overplanten op vreemden bodem, hunne eigenaardige beteekenis en hun karakter geheel verliezen.

Op den drempel van de huisdeur staande, en onder dankbetuigingen afscheid nemende van onzen vriendelijken gastheer, bemerken wij, dat de deur, die uitgenomen de uren van rust en slaap, altijd open staat, van cederhout is gemaakt. Het is eene dubbele paneeldeur, eene zoogenaamde opgeklampte, waarvan de horizontale en verticale stijlen, evenals de naald en ook het houtwerk van de deurposten en het kalf, rijkelijk met het ons bekende „intagliato" snijwerk zijn versierd. Ze is aan

de achterzijde versterkt met ijzeren banden, die aan 't houtwerk zijn bevestigd door ijzeren bouten, waarvan de koppen de knoppen vormen voor de gebeeldhouwde bloemen aan de buitenzijde. Wij merken hier iets op, wat door geheel Indië kan worden gezien, namelijk: dat de deur niet is opgehangen aan hengsels, maar draait in steenen pannen op pivots, die uit de houten stijlen zelve gesneden, of wel van staal vervaardigd en dan in het houtwerk ingelaten zijn.

De beneden pan rust in den vloer, en de andere is boven het kalf in het muurwerk ingelaten.

Hout is het gebruikelijke materiaal voor deuren; maar dáár waar het schaars is, of de kosten van transport te hoog zijn, zooals in de provinciën van Centraal-Indië, vormen twee massief steenen platen — dikwijls van wit marmer — waarin de paneelen geheel à jour zijn bewerkt de twee vleugels der dubbele huisdeur.

De glazenmaker zou niet in staat zijn, hier zijn dagelijksch brood te verdienen, daar glas voor vensters nooit wordt gebruikt. De openingen in de muren toch, gelijkstaande met die van onze vensters, worden gesloten door à jour gewerkte steenen of houten platen, waardoor zon en regen worden geweerd, en tegelijkertijd eene voortdurende circulatie van frissche lucht plaats vindt.

Het bovenste gedeelte der vensteropeningen is gewoonlijk opengelaten; maar ook ziet men nu en dan een stuk steen of houtwerk ingeschoven, in den vorm van den Hindoe-Saraceenschen boog, een trefoil, gelijk aan die der gothikers, en dienende klaarblijkelijk slechts als ornament.

Houten gepaneelde en met snijwerk versierde luikjes, door ijzeren banden versterkt, worden gewoonlijk daar ter afsluiting aangetroffen, waar de vensteropeningen zich gelijkstraats mochten bevinden, als geïllustreerd is op plaat XXXIV.

De gemuselmaniseerde Hindoe architect — niet gelijk aan zijn Arabische of Perzische collega's — veroorlooft nooit zijn boog den waren hoefijzervorm aan te nemen, maar zoekt, met een fijneren smaak begaafd, een geleidelijken overgang tusschen de sterk gebogen lijn en de abacus van het kapiteel, door de eerste aan den voet, waarop hij rust, opwaarts te buigen. De oplossing mag misschien niet van constructieven aard zijn, maar de Hindoe architect heeft het toch in geen anderen zin bedoeld. De voegen van zijn boogsteen loopten zeer zelden naar het middelpunt, maar liggen alle in een horizontaal vlak. Een merkwaardig voorbeeld van zulk een Hindoeboog geeft ons de ingangspoort van de Ajmir-moskee in Rajpoetana, waar de spanning van den boog niet minder dan 7 M. is.

Onze Hindoe broeder heeft, evenals van het dierlijk voedsel, ook een heiligen afkeer van alle *constructieve boogvormen*. Waar wij die in Indië aantreffen, zijn ze door hem gemaakt tijdens de Mahomedaansche overheersching, of door de Perzische architecten, die de Mogolveroveraars mede brachten van de andere zijde der „Hindoe-koesh" of bakermat van 't Arische ras, een bergketen in Afghanistan, die een der grootste slagboomen vormt in de wereld.

De Hindoe-architect, pur sang, kan dan alleen zijn kunstvaardigheid ten toon spreiden, als hem vrij spel wordt gelaten om met *horizontale* lijnen te werken: worden hem echter gebogen vormen opgedrongen, dan is al wat hij voortbrengt aan zijn scheppingsgeest onwaardig.

Het is gelukkig geen zonnige dag. Wanneer dan onze reukorganen de onaangenaam riekende lucht van kokosnoot-olie kunnen verdragen, en de steken, toegebracht door vliegen, die ons in myriaden omringen, ons onverschillig laten, zullen wij het er eens op wagen, een kijkje te gaan nemen in de verschillende winkels. Zonder twijfel worden daar waren ten verkoop aangeboden, die ons belang moeten inboezemen, als voortbrengselen van aanverwante vakken.

Wij gaan dan den „*Dānāh-Wāllāh*" of graanhandelaar voorbij; aan het kenteeken op zijn voorhoofd en zijn ietwat donkere gelaatskleur, herkennen wij lichtelijk zijn kaste van den *Vāisyān* of landbouwer.

Wenschen wij een souvenir aan ons verblijf in Indië mee te brengen om, als eene aangename verrassing bij onze tehuiskomst, aan eene van onze kennissen der schoone sekse aan te bieden, ... de winkel naast de deur biedt ons ruimschoots gelegenheid aan om daar eene keuze te doen uit al die inlandsche uit de hand geweven stoffen, katoenen, mousseliens, kanten, enz. en uit de kostbare zijden stoffen, daar uitgestald.

De eigenaar van dit alles, een „*Bāniān*" of koopman, behoort tot dezelfde „*Vāisyān*" kaste, ofschoon zijn kleur veel lichter is dan die van den graanhandelaar; wel een bewijs, dat de huidskleur van specimens van hetzelfde ras, wanneer zij eeuwen en eeuwen lang aan de brandende zonnestralen zijn blootgesteld, van lieverlede eene tint aanneemt, dikwijls zoo donker, om den meest ervaren ethnograaf op het dwaalspoor te brengen.

Onder al die katoentjes daar is dan een stuk, dat ten eerste onze aandacht trekt. Het is natuurlijk uit de hand geweven, ongebleekt en in die zoogenaamde Indische ivoorzwarte kleur geverwd, welke onze Westersche industrie zoo dikwijls maar te vergeefs getracht heeft na te volgen. De randen van dit stuk zijn van zijde en met een uit de hand gestikt borduurwerk van dezelfde stof versierd. Het patroon er van, naar den zuiveren en oorspronkelijken stijl te oordeelen, waarin het is uitgevoerd, werd ongetwijfeld aan de oude al fresco muurschilderingen ontleend, van de Ajunta-Boeddhistische tempelgrotten, die niet ver van Poenah gelegen zijn. Het is een Cutch fabrikaat, afkomstig uit een dier talrijke zijdestikkerijen in Bhoej, de hoofdstad, van waar die welbekende en gezochte arbeid over geheel Indië wordt verzonden; de drie eerste patronen op de platen XXXII en XXXIII zijn de bedoelde van „*saries*" — rokjes — gekopieerd, die door Cutchie vrouwen alleen op galadagen worden gedragen.

Misschien is dat doorzichtige Dekhan mousseliën meer voor een cadeau geschikt. Het weefsel van sommige is dikwijls toch zoo delicaat en spinrag flin, dat een stuk van circa 20 M. lang bij 1 M. breed — de gebruikelijke afmetingen in den handel — ter nauwernood 112 grammen weegt.

De Oostersche bloementaal bestempeld dan die laatste soorten met den naam van „*rāth-kā-soebnāhm*" of avond-dauw, of wel met dien van „*sānā-kā-pānī*," of stroomend water, en niet ten onrechte. Zij worden onzichtbaar toch, indien ze op het natte gras gelegd of in het water worden gedompeld.

Van dat Port Colombo kant moeten wij wel iets koopen. Ware het slechts voor de historische herinneringen van vervlogen Hollandsche grootheid, daaraan verbonden. Het is door Ceylonsche kantwerksters vervaardigd; hare bet-over-grootmoeders leerden, drie eeuwen geleden, dit exquise handwerk van die deftige Hollandsche huismoeders, die zich daarmede in vrijen tijd onledig hielden, gedurende hare vrijwillige ballingschap op dit eiland, in de glorierijke dagen van Jan Kompanie.

Wij zijn nieuwsgierig wat onze Hollandsche salonjuffertjes van den tegenwoordigen tijd aan hare Javaansche zusters als erfstukken zullen achter laten? De toekomst zal het ons leeren.

De prachtige „*Kincobs*" of brocates, in rijke levendige en toch harmonische kleuren, dikwijls stijf van al het goudborduursel, komen grootendeels van de Zuidelijke provinciën, waar die inlandsche tak van industrie, voor het uitbreken van den Sepoij-opstand, een ongekenden bloei bereikte, maar door de vernietiging dier prachtige Mogool-hoven een knak heeft gekregen, waarvan zij zich moeielijk zal herstellen. Kasjmir brengt ook zeer goede weefsels voort; deze zijn meer door de kwaliteit bekend als „*Roeperi*" of zilver brocates, omdat daarin hoofdzakelijk zilverdraad wordt gebruikt voor het borduursel; terwijl in de eerste of „*Soneri kincobs*" of goudbrocates, gouddraad het hoofdbestanddeel uitmaakt.

Het weven van zijde is sinds onheugelijke tijden eene inlandsche industrie geweest. Geen wonder toch, daar de „*Shahtoet*" of moerbeziënboom, — *morua alba et nigra*, — die overal op 't Himalaya gebergt in het wild groeiend wordt aangetroffen, het bladerenvoedsel geeft, waarop de zijdeworm leeft. Boeddhistische priesters brachten 2000 jaren geleden de zijdeworm en de zijde industrie over naar China en Japan, van waar ze voor 1300 jaren in Byzantium werden ingevoerd, om zich van daar geleidelijk over geheel zuidelijk Europa te verspreiden.

Wij meenen niet verder te kunnen uitwijden over Indië's textile industrie en hare voortbrengselen. Zij bieden echter aan den *decorateur* een rijke bron voor studiën, om schilderachtige kleureffecten en nuances voort te brengen, door de harmonieuze samenstelling van de oorspronkelijke kleuren; voorts een bijkans onafzienbaar veld voor versieringsmotieven, zoo zuiver en uitgezocht toch, doordien ze zijn ontleend aan het rijke en frissche leven der natuur. De *manufacturier* zal er zeker ook niet bij verliezen, wanneer hij voor een wijle zijn aandacht schenkt aan de verschillende processen der verwerij en bleekery. Hij zal ongetwijfeld de kwaliteit zijner goederen verbeteren bij de invoering van vele dier oude methodes, in de plaats van de zoogenaamde wetenschappelijke — goedkoopere, — door hem thans gebruikt.

Wat ruikt het toch heerlijk en geurig in onze nabijheid. Ha! het komt uit dien „Mehwah” of vruchtenwinkel.

De eigenaar daarvan is ook een „Vaisyān”, maar behoort tot de laagste afdeeling dier kaste. Hij is ook „Bāgitsjā-Wallāh” of bloemist en tuinier en heeft zeker aan dat bevallig Hindoe meisje, dat wij daar zien staan, dien tros van welriekende „Sjampāh-ka-foel” — *Michelia champaca* — verkocht, die het in 't gitzwarte haar draagt en als een offer aan de Goden, naar den tempel brengt.

Hij is ruim voorzien van allerlei vruchten, waaronder de geurige ananas — *Ananasia Saliva* — ons bijkans zou verleiden zou haar te koopen en te genieten. Zij boezemt ons te meer belang in, daar in den laatsten tijd van de vezels harer stekelige bladeren een touwwerk wordt vervaardigd, sterker toch dan dat van den besten hennip geslagen. De brekings coëfficiënt er van is 1½, wanneer die van henniptouw als eenheid wordt aangenomen.

Het is ons geraden, die bijkans zwarte, dikwijls wolharige „Matsli-Wallāh” of vischverkooper, maar snel voorbij te gaan. De lucht van visch is in een oostersch klimaat onuitstaanbaar. Wanneer hij geen muzelman is, dan moet hij zeker een Bhil, een Kond of een Kolā zijn, — vanwaar onze Westersche naam van Koele — een afstammeling, van een dier oer-rassen, die door de Hindoe-Brahmaansche indringers of oostersche Ariërs uit de vruchtbare vlakten verdreven of uitgeroeid zijn, gelijk de Amerikaansche roodhuid door den tegenwoordigen stroom der Westersche Ariërs in de Vereenigde Staten.

Een stap verder en wij zijn bij den „Sjattāih-Wallāh” of mattenmaker; het merk op zijn voorhoofd leert ons hem kennen als een lid van de „Soedrah” of kunstenaars en handwerkers kaste, de laagste of minst geachte in 't geheele Hindoe-kastewezen. — *De Architecten behooren ook daaronder.* — Wij kunnen daar twee soorten van matten vinden: die, welke voor muurbekleedingen en die welke voor vloerbedekkingen worden gebruikt. Tot de eerste behooren dan de Jubbelpoer matten, waarvan de kleuren gewoonlijk zwart, vermengd met roomkleur, geel en indisch rood zijn. Ze worden in het Oosten, Amerika en Engeland, veelvuldig gebruikt voor borstwering en friesversieringen in de woningen, terwijl die van Benares meer als vloerbedekkingen dienen.

De voornaamste grondstoffen waaruit zij worden vervaardigd, zijn, behalve bamboe, rottang en verschillende soorten van grassen, ook de vezels der kokosnoot en sinds eenigen tijd die van Aloë. De matten van de laatste soort worden, wegens hare deugdzaamheid en sterkte ten eerste gezocht als vloermatten voor de Indische Spoorwegwaggons en aan boord der stoomschepen van Indische lijnen.

De welbekende rhythmische klank van kloppen en hameren, die wij, niet ver van waar wij staan, hooren, verraaft de nabijheid eener werkplaats, waar metalen worden bearbeid. Het komt van uit een koperslagerswinkel, ter zelfder tijd als werkplaats ingericht. Werken,

die ontegenzeggelijk van meesterlijke en kunstvaardige bedrevenheid getuigen, worden daarin voortgebracht met behulp van slechts weinige, doch onmisbare gereedschappen als: hamer, aanbeeld, bijtel, schaar, de smeltkroes en het houtskoolvuur. Het tooneel, ons daarin aangeboden, roept onwillekeurig die roemrijke dagen in onzen geest terug, van Benvenuto Cellini en Quintyn Metsijs, waarin de *gevoellooze* mechanische arbeid voor den tegenwoordigen tijd, onbekend was.

De bewerking der gewone huisraadgereedschappen, zooals die van de keuken, enz., wordt aan den eigenlijken koperslager, die alleen in het zuivere koper arbeidt, overgelaten. Het fijnere en artistieke gedeelte dier nijverheid wordt door de geelkopersmeden, uitgeoefend.

Die keurig gedreven „hīrah-ka-pēties” of juweelen doozen, die sierlijk gegraveerde „mīthāi-dhāns” of bonbon doosjes der Hindoe dames, die massive „oedhaur hatthi-ka-āngoeties” of kameelen en olifanten ringen en „last not least”, die potsierlijke „goedah-ka-poetries” of afgodsbeeldjes zijn van zijne meesterhand. Poenah en Benares, de centrum der geestelijke Hindoe-hierarchie zijn welbekend voor de industrie van al die heiligen.

Het allooi van hun messing is 4 zink tot 3 koper en door den Hindoe smid als *rein* en *heilig* beschouwd. Voor tempelsieraden en gereedschappen voegt men daarbij nog edeler metalen als goud en zilver, maar nooit het door de Veddahs onrein gestempelde tin. Vandaar dat bronzen voorwerpen nooit worden aangetroffen, tenzij daarmede de zoogenaamde donkere Indische bronzen worden bedoeld, die, na van de eeuwen oude oxidelaag bevrijd, blijken uit zuiver koper vervaardigd te zijn.

Wij zoeken hier in de bazaar te vergeefs naar een juweliers-, goud- en zilversmidwinkel. Verklaarbaar is het verschijnsel echter door het gebruik, dat de Hindoe nooit gereed gemaakte voorwerpen van dien aard koopt. Niet zoo lichtgeloovig en ongetwijfeld voorzigtiger dan wij westerlingen zijn, roept hij den goudsmid aan zijn huis, en nadat het edele metaal en de juweelen eerst nauwkeurig zijn afgewogen, worden ze hem overhandigd met volle instructies of modellen, waarnaar hij dan moet werken.

Geloof niet, dat onze „Sōnār” of goudsmid zijn werkgevers gemakkelijk om een greintje goud kan bedriegen. Waakzame en toch nergens te ontdekken oogen volgen hem overal, gedurende den ganschen loop van zijn werk. Is zijn taak volbracht, dan wordt het in ornamenten verwerkt goud aan de proef van den toetsteen onderworpen en wee den smid, zoo de glans van den streek niet den waarborg levert van zuiver goud.

De Hindoe toch versmaadt versierselen te dragen van minder dan 24 kar. of zuiver goud en ziet met diepe verachting neder op onze Albert horloge kettingen met het daaraan bengelende roode fransch gouden medaillon, dat hij eenvoudig met den naam van „pitel” of koper bestempelt.

In de Europeesche winkels, daarentegen, zullen wij

gelegenheid hebben de groote bedrevenheid van den goudsmid te bewonderen.

Uitgenomen den „Vasijān” en den „Soedra,” vertegenwoordigers der twee laagste kasten en den „Pariah” de Kosmopoliet van Indië, misschien faute de mieux, hebben wij den sluwen „Brahmien” en den trotschen „Kshātrya” nog niet als winkeliers aangetroffen. Het spreekt vanzelf, daar toch de eerste tot de hoogste kaste des lands, die des priesters, en de andere tot die der krijgsliden- of edellieden kaste, de tweede in rang, behoort. Zij zouden, ware het veroorloofd, het verre beneden hunne waardigheid achten, eene dergelijke, in hunne oogen vernederende positie, in welke omstandigheden ook, aan te nemen.

Maar wie zien wij daar in dien koperslagers winkel voor een paar tempelklokken schacheren? Die magere man, met diep inliggende oogen en kaal geschoren hoofd, geheel in 't wit gekleed, terwijl een mantel van dezelfde kleur om zijne schouders geslagen afhangt, gelijk de toga van den Griek en den Romein. Hij houdt een kromstaf in de hand, in vorm gelijk aan die van de R. K. bisschopsstaf. Het kan niemand anders zijn dan een „Brahmien”.

Die soldatesk uitzijnde, frisch gebouwde persoon, met aristocratische gelaatstrekken, overhangende moustache en langen in het midden gescheiden baard, waarvan de twee punten om zijn ooren zijn gekruld, met het oog van een connaisseur zijn laatste inkoop, de „tulwār” of gekromd, breed Indisch zwaard monsterende, — men behoeft het niet te vragen — is een edelman of „Rajpoet”, die zijn stamboom tot de Zon terugvoert. Hij is een van die kaste, waarvan de trotschte onder de trotschen, de „Maharajah” van Odeypoer, niet lang geleden uitriep: dat de Prins van Wales niet eens waardig was, zijn stijgbeugel op te houden.

Onze Rajpoet waardeert ten eerste dat duurgekochte zwaard. Het staal daarvan is dan ook gesmeed uit de welbekende magnetische ijzerertsen, afkomstig van de Shisha mijnen in Zuidelijk Indië; ertsen, die sinds onheuglijke tijden, en nog heden ten dagen, van Indië naar Damascus worden uitgevoerd door Perzische kooplieden, voor de vervaardiging van die wereldberoemde Damascener klingen.

Met leedwezen verlaten wij ten laatste dezen echten inlandschen Hindoebazaar, waar — nergens beter — het typische Oostersche leven, de zeden en gewoonten van het land, diens producten, het karakter van het volk en wat diens industrie en kunst in staat zijn voort te brengen, kan worden bestudeerd, om onze schreden te richten naar het Europeesche kwartier der stad, waar zich de Engelsch-Indische magazijnen bevinden ten gerieve der Europeesche residenten.

Het verschil tusschen deze en den Hindoebazaar valt ons aanstonds in het oog.

De laatste toch is gewoonlijk zonnig en ver van zindelijk. Plaveisel bestaat er niet, en zoo ja, dan is het abominable en bestaat uit eene soort van natuurlijke mac-adam van non-escriptum aard. De breedte er van

is gering en ongetwijfeld niet voldoende voor eene vrije circulatie aan die, een perpetuum mobilé gelijkende, menschenstroom van Oosterlingen, uit alle deelen der Aziatische wereld samengestroomd, en welke ons een levende staalkaart aanbiedt van de kleurschakeeringen in het menschelijk ras.

Treden wij den eersten binnen, dan gevoelen wij een behaaglijk gevoel van comfort. Hij is ruim, zindelijk, overdekt en koel dus, te meer daar de mozaïkvloer aanhoudend met water wordt besprenkeld.

Wij zijn wat vroeg gekomen. Het is nog middag en zoo treffen wij slechts weinige, maar energische bezoekers aan. Het uur van uitgaan voor Europeërs in het Oosten wordt geregeld naar dat van zonsondergang. De weinige inlanders, die wij zien, zijn winkelbedienden of wel de „hāmāl” of lijfknecht in schilderachtig oostersch livrei, zijn meester volgende, en de bevallige en coquette „ājāh” of kamenier, de onafscheidelijke gezellin voor de ietwat op haar gemak gestelde „Mem-Saheb”, letterlijk: de vrouw van mijnheer.

De arcaden dezer Oostersche winkelgaanderij zijn onmiskenbaar weer in den stijl der Hindoe-architectuur uitgevoerd. De halve mogool of Perzische boog is hier als gewoonlijk gevormd door de opeenvolgende steenlagen in horizontaal verband uit te metselen en ze dan volgens den boog uit te hakken. De wezenlijke constructieve deelen zijn toch de massieve lisenen of pilasters waarop een zwaar, doorlopend architraaf rust.

De verschillende winkels behooren, zonder uitzondering, aan welbekende Engelsch-Indische firma's, waaronder die van Messrs. Liberty and Co., van Messrs. Procter and Co., van Messrs. Watson Co. en van Vincent Robinson Esqre als de eersten moeten worden gerangschikt.

Wij hebben veel te danken aan de twee laatstgemelde huizen, wier principalen begaafd zijn met groote artistieke talenten.

Deze twee firma's hebben geene moeite en onkosten gespaard, om dien zekeren „bric-brac” handel in Oostersche artikelen van inferieure kwaliteit, die zoo 'n verderfelijken invloed had op de Indische kunst, tegen te gaan. Messrs. Watson en Sons zijn zelfs zoo ver gegaan om een grooten staf van bekwame Hindoe kunstenaars, bedreven in alle takken van metaalarbeid, naar hunne Londensche ateliers te zenden; terwijl het huis van Vincent Robinson Esqre in Oostersche tapijten, over geheel Azië slechts goederen laat inkoopen, als echt gewaarborgd door agenten, specialiteiten in dat vak.

Eene handeling die gunstig afsteekt bij die eener zekere, welbekende Parijsche firma, — de grootste misschien in geheel Frankrijk — die sinds zeventien jaren de echte, inlandsche Kasjmīr Shawl-industrie, in het land zelve te gronde richt.

Een Fransche artist, ruim, neen! vorstelijk gesalarieerd, werd toch op kosten van die firma daarheen gezonden en houdt in Shrinaggur, de zomerhoofdstad van den Maharajah, zijn verblijf. 1)

1) Gedurende het verblijf van den schrijver in Kashmir. had

De heerscher van dat rijk, verleid door de groote winsten die hij, tengevolge der meerdere navraag voor dat artikel, trekt en geheel onverschillig voor het feit of de textile kunst hier industrie wordt te gronde gericht, veroorlooft aan dien Franschman, in naam aan 't hoofd van zijn weversgilde te staan. Wevers, die, of schoon zij in koninklijken dienst zijn, niet meer dan 4 à 6 annas (25 à 36 centen) daggeld verdienen; eene som voorwaar te luttel om er van te leven en te veel om er van te sterven.

Maar wat bekommert de „Shrī-Mīrza-Māharājāh Bahādoor” — zijne Hoogst Genadige en *Edele* Majesteit — zich om het welzijn van zijn nijvere onderdanen. De koninklijke geldkisten moeten altijd vol zijn, zij het ook ten koste van het hartebloed zijner begaafde kunstenaars.

Een blik op de verschillende koopwaren, zoo sierlijk in die Engelsch-Indische magazijne uitgestald, overtuigt ons spoedig, dat daaronder slechts weinige zijn, die het frissche karakter van den oorspronkelijken stijl van het land hebben bewaard.

Onze aandacht wordt ten eerste getrokken door dat schilderachtig uitzien, doch niet zeer comfortabel meubilair, vervaardigd van massif „shisham” of zwart-hout van zuidelijk Indië — *dalbergia latifolia* — en dat in „toen” of Indische mahagony — *credella* toena. —

Wij zouden zeker denken een compleet stel van stoelen, tafels, sofa's, kasten, enz. in Louis XV stijl voor ons geplaatst te zien, ware het niet voor dat gecompliceerde *vermicelli* gelijkende snijwerk, waarmede iedere vierkante duim van houtwerk is versierd — zie het buffet op plaat XXXV. —

Dat beeldhouwwerk is bovendien — oh horror dictu! — nog zorgvuldig met fransch vernis gepolitoerd, waardoor de Hindoe schrijnwerker in al zijn eenvoud denkt, het toppunt van onzen *fijn ontwikkelde Westerschen* smaak te hebben bereikt.

Het is een niet te betwijfelen feit, dat de losse vormen van het Rococo, meer in overeenstemming zijn met, en eene grootere bron aanbieden aan de rijke verbeeldingskracht van den snijlustigen Hindoe kunstenaar, dan de strengere lijnen en vormen van eenigen anderen meubelenstijl. Wanneer wij toch gelegenheid hadden een van de schatkamers dier oud-Indische paleizen te betreden, zouden wij op eene rij geschaard, naast het fransche Rococo meubilair, dat bijna 150 jaren oud is, nog ander huisraad van ouderen datum aantreffen.

Het zijn meubelen in oud-Hollandschen stijl, de stoelen met recht opstaande ruggen, breede, bijkans vierkante

deze gelegenheid met dien zoo zeldzaam begaafden Franschen artist mons. d'Auvergne persoonlijk kennis te maken. Of schoon Monsieur zelve ten volle overtuigd, dat de oorspronkelijke Kasjmir Shawl decoratie motieven en kleuren geheel door hem werden bedorven door de invoering van Fransche patroons en combinatiën van vloekende kleuren, alleen om aan de eischen van den extravagant en capricieus smaak van het frivole Parijsche publiek te voldoen, — verbood eigen interest hem, die rijk betaalde aanstelling op te geven. Te meer daar hij wist dat zoo hij dit offer bracht aan ware kunst, zijne vacante plaats door een dier vele en hongerige aspiranten en „ces lous hurlants là (Paris)”, terstond zou worden ingenomen (eigen woorden).

zittingen, lage armen en gedraaide pooten, van dat soliede en behaaglijke karakter, waarvan in de afdeeling retrospectieve kunst, zoovele en schoone exemplaren zijn tentoongesteld.

Die oud-Hollandsche meubelen in de Indische paleizen zijn afkomstig uit den tijd, toen wij Hollanders — het is nog maar 75 jaren geleden — aan Voor-Indië's zeekusten nog op bezittingen konden bogen, die, aan elkaar gevoegd, een onafgebroken rechte lijn zouden vormen van meer dan 900 kilometers, daaronder die van het Pareiland Ceylon niet eens meegerekend.

Wij zullen in dezelfde koninklijke vertrekken nog andere meubelstukken aantreffen. Ze zijn van inlandsch maaksel en het fransche Rococo nauw nagevolgd, terwijl van reproducties in oud-Hollandsch geen spoor valt te ontdekken. De Hindoe-schrijnwerker van den tegenwoordigen tijd zal, zoo niet gedwongen tot een anderen stijl, slechts in Rococo werken, en klemmt zich hardnekkig vast aan die vormen, welke, naar het schijnt, diep in den vruchtbaren bodem van zijn geboorteland zijn geworteld. De afbeelding van een buffet, plaat XXXV, in dien stijl uitgevoerd, welke wij den *Hindoe-Rococo* zullen noemen, zal iedereen van het boven aangevoerde ten volste overtuigen.

Het shisham en toena hout wordt nooit gebruikt als bouwmaterialen, daar deze twee soorten aan scheuren en barsten onderhevig zijn.

Voor schrijnwerk wordt ook in den laatsten tijd veelvuldig gebruik gemaakt van het „taka” of teakhout, — *tectona grandis* — in imitatie van het eikenhout, dat thans zoo in den smaak valt. Het leent zich daartoe uitstekend door de groote overeenkomst die het heeft in kleur, en het overtreft daarenboven nog het eikenhout gewis in duurzaamheid en sterkte. Die duurzaamheid moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het groote gehalte van aromatische olie, die het bevat.

Wanneer het teakhout eens goed is gedroogd, zal het nooit splijten of barsten, krimpen, uitzetten of van structuur veranderen.

In aanraking met het ijzer, vervuurt het niet; terwijl de witte mier, de plaag van het Oosten, het onaangeeroerd laat. In één woord: als materiaal voor scheeps- en huisbouw wordt het door geen enkele houtsoort overtroffen, en slechts door die van den cedar in duurzaamheid, doch niet in sterkte geëvenaard.

Meubelen van minder kwaliteit worden veelal van de „jimmā” of bastaard cedar — *chikrassia tabularia* — vervaardigd, waarvan groote hoeveelheden van Burmah naar Indië worden uitgevoerd.

Men moet deze houtsoort, wegens den naam, niet verwarren met de „deodar” of Himalaya cedar — *cedra deodar*, — een conifeer, gelijk de *cedra libanensis*. Het is van deze laatste cedersoort dat het Oude Testament spreekt, als het kostbare en welriekende hout, door Salomo gebruikt, voor de binnenbetimmering van zijn tempel.

De Himalaya cedar is lichtrood van kleur en bevat, evenals de *cedra libanensis*, een groote hoeveelheid donker gekleurde en zeer aromatische olie, waaraan het zijne groote duurzaamheid te danken heeft.

Als materiaal voor huis- en scheepsbouw wordt het slechts door het teakhout overtroffen. Ware het slechts voor billijken prijs verkrijgbaar, ongetwijfeld zou het reeds lang in den handel voorkomen.

De groote afstand van het Himalayagebergte tot een der naaste zeehavens zooals Karachi, — ongeveer 1500 kilometers — en de hooge transportkosten, aan het vervoer verbonden, zullen wel altijd een hinderpaal blijven voor het gebruik van dit hout op groote schaal.

Op verschillende plaatsen in Indië wordt het gebruikt als spoorwegleggers, dakspanten en binnenbetimmeringen, terwijl het een zeer gewild artikel is voor scheepsmasten, daar er stammen van verkrijgbaar zijn, langer dan 25 meters. 1)

De „pāpri” of het zoogenaamde palmhout biedt ons een sprekend voorbeeld aan, hoe dikwijls houtsoorten onder een geheel verkeerden naam in den handel worden gebracht en als zoodanig in de industrie bekend zijn. Het is afkomstig van de „*buxus sempervirens*,” dat een klein boompje, met altijd groene bladen is, en in 't geheel niet tot het specie der palmboomen behoort. Het groeit in het Westelijk Himalayagebergte en wordt vandaar naar Europa uitgevoerd.

Wegens de fijnheid van draad wordt het ten eerste gezocht door de instrumentmakers voor het vervaardigen van ingenieurs of architecten decimeters, enz. en door de houtgraveurs voor hunne plaques.

In Messrs Proctor and Co. magazijn zijn allerlei van dat hout gesneden luxe voorwerpen, als: messengrepen, instrumentdoozen, enz. uitgestald.

De heer J. H. Rivett-Carnet, civiel-ingenieur van het Bengaalsch-Indische departement van publieke werken, biedt ons een zeldzame collectie ter bezichtiging aan, van met de grootste zorg en meesterlijk uit Sandelhout gesneden miniatuur meubelstukken en andere weelde artikelen. Sommige daarvan zijn van „*lāl-sandal*” of rood sandelhout — *pterocarpus santalinus* — vervaardigd.

Het grootste gedeelte echter is van de zeer gezochte en welriekende soort, bekend als „*pīla sandal*” of geel sandelhout — *album santalum*. —

De hoofdplaatsen waar deze houtsnijderij gedreven wordt, zijn Canara en Mysore in Zuidelijk Indië. De

1) Dat teak- en cedarhout onder zekere omstandigheden bijkans onvergankelijk blijken te zijn, werd door den schrijver in Britsch-Indië opgemerkt. Bij een bezoek, eenige jaren geleden aan de Boeddhistische Baja-tempelgrotten in de Bombay Presidentie, zag hij aan de in de rotsen uitgehouwen tongewelven nog het grootste gedeelte der oorspronkelijke teakhouten ribben in gaven toestand; terwijl door hem in Sikkim, een der Himalaya Staten, in een kleinen Boeddhistischen tempel, de rijkgebeeldhouwde binnendecoratie van cedarhout, met de symbolische motieven der slang- en boomaanbidding versierd, nog geheel ongeschonden werd gevonden.

Wanneer wij nu het jaartal 623 v. Christus als het geboortjaar van Boedha Ghautama aannemen en ons herinneren, dat in minder dan 1000 jaren na zijn dood zijn godsdienst uit Indië verdwenen was, komen wij tot de conclusie, dat de teakhouten ribben in de Bajagrotten minstens 2000 jaren oud moeten zijn, en het cedarhout der binnendecoratie in den tegenwoordigen Boeddhistischen tempel, weleer aan slang- en boomaanbidding gewijd, in Sikkim, van veel ouderen datum is.

voorwerpen, vandaar afkomstig, zijn gemakkelijk te herkennen aan het weelderige en rijkversierde Swamipatroon, waarin de dierlijke en menselijke vormen van het Hindoe pantheon eene hoofdrol spelen. Bij die, welke in Ahmedabad, Soerat en Bombay worden vervaardigd, zijn de tafereelen meer aan het dagelijksche ontleend en dikwijls zeer realistisch opgevat.

De dameswerkdoozen en het middenpaneel op het deksel daarvan — zie plaat XXXIV — geven ons een voorbeeld van deze laatste soort van houtsnijkunst.

Onder andere voorwerpen, die voor ons vak hoogst belangrijk zijn, merken wij zeer schoone en kunstig ingelegde mozaïek werken op, en wel van eene soort, die wij hier in Europa zeldzaam aantreffen.

Het is in Italië bekend onder den naam van „*lavoro sculpaturo*,” een mozaïek, dat gemaakt wordt door in het marmer materiaal zelve de figuren of patronen uit te snijden en daarin dan de verschillende kleurige marmerstukjes in te leggen.

Het is te kostbaar voor vloeren, waarvoor mozaïeken van mindere kwaliteit, gelijk het „*pavimento tessellato*” en „*pavimento vermiculato*” worden gebruikt, zooals die, welke in het Rijks Museum te Amsterdam zijn gelegd.

Dat wit marmeren tafelblad en schaakbord, — zie plaat XXXII en XXXIII — in Agra vervaardigd, zijn in dat mozaïek of *lavoro sculpaturo* uitgevoerd. Ze zijn met het elegante mogoelpatroon versierd, waarin de geliefkoosde Perzische bloemen, gelijk de kamperfoelie, jasmijn, roos, vergeet-mij-nietje en passiebloemen, geheel realistisch opgevat en in hunne natuurlijke kleuren voorkomen, door de aanwending van marmersoorten in verschillende kleuren.

In de overblijfselen der mogoel paleizen te Futtepoehr, Sikri Agra, Lucknow en Dehli kunnen wij deze soort mozaïekwerk aangebracht zien als bekleding der binnen- en buitenmuren en van andere architectonische onderdeelen. Wij hebben zelfs torens aangetroffen, meer dan 45 meter hoog, op dergelijke wijze versierd.

Het effect, dat een dergelijk versierd gebouw in den glans van het volle zonlicht aadbert, werkt oogverblindend. Het wekt in ons onwillekeurig de gedachten op aan de fabelachtige rijkdommen der vroegere eigenaars, waardoor zij in staat werden gesteld zooveel ten koste te kunnen leggen aan eene buitendecoratie, waarvan wij de weerga hier in Europa zeer zelden, en dan nog alleen voor interieurs, aantreffen.

Het is eene oorspronkelijke inlandsche kunst, die sinds onheuglijke tijden in Indië werd beoefend.

Eene andere soort en nog kostbaardere mozaïek is die in „*pietro duro*,” dat is de kunst om wit gepolijst marmer met kostbaar edelgesteente in te leggen. Het werd in Indië alleen gebruikt voor binnenmurenbekleding en zoldering.

Volgens eene overlevering werd het in dat land ingevoerd door Florentijnsche kunstenaars, die in de helft der 17de eeuw aan het hof van Shah-Jehan waren uitgenoodigd.

Wij hebben in die paleizen rondgekeken naar die

eens ingezette edelstenen, maar te vergeefs. De veroveraars hadden wel zorg gedragen om ze niet achter te laten en daar, waar het scheen dat het proces van uitpikken te langzaam ging, de marmeren platen afgegrukt en meegenomen. Op de overgebleven marmeren steenen vallen nog duidelijk te ontdekken, de sporen der inlandsche dolken en zwaarden en bajonetten — engelsche —, die als pikhouweelen hebben gediend.

Te oordeelen naar de vele, doch verbasterde Italiaansche namen der kunstenaars, die zich nog met dergelijken mozaïek-arbeid, in Agra, bezighouden, helaas! op kleine schaal als voor vazen, potten, dozen, tafeltjes, enz. gevoelt men zich geneigd aan die Indische traditie geloof te schenken. Te meer, daar het jaar waarin die Italiaansche mozaïek, het *pietro duro*, voor 't eerst te Florence in gebruik is gekomen, niet veel verschilt van de invoering er van in Indië.

Wij kunnen die prachtige Indische gouden en zilveren voorwerpen en emails, aan Messrs. Watson and Co. toebehoorende, niet ongemerkt voorbij gaan.

In de collectie van den Prins van Wales op 't binnenplein van het Rijks-Museum bevinden zich geëmailleerde voorwerpen, misschien van grootere afmeting dan deze hier; maar wat techniek betreft, worden ze er ongetwijfeld niet door overtroffen. Wij bedoelen daar onder die kostbare, keurig bewerkte colliers, waarvan de schakels worden gevormd door kleine in verschillende kleuren geëmailleerde rosetten van zuiver goud. Een geëmailleerd gouden medaillon is er aan bevestigd dat, vreemd genoeg, met het afdruksel van „Mahadeo's" — Almachtigen — voet versierd is. De Hindoe van beider sexe draagt ze als amuletten.

Het kostbaarste en best uitgevoerde emailwerk komt van Jaipoer en stelt, wat de kleuren betreft, de voortbrengselen der eerste Parijsche emailisten ongetwijfeld verre in de schaduw.

Wij hebben nergens zulke schitterende, als 't ware phosphoresceerende kleurstoffen en schakeeringen aange troffen als die der transparante en toch fonkelende Indische emails, welke te voorschijn worden geroepen door de combinatie van het donkere wijnkleurige karbonel rood en licht koraal rood, met het heldere smaragd groen, het diepe saffier blauw en amethis purper violet op echt gouden grond.

Dit werk uit Jaipoer staat in Indië onder den naam van „nietslië-kam" of *champ levé* bekend. De oppervlakte van het goud tusschen de lijnen, die het figuurlijke of bladeren patroon begrenzen, wordt tot eene zekere diepte uitgesneden en de aldus ontstane ondiepten, worden dan met verschillende gekleurde emails, in vloeibaren toestand, volgegoten en aangevuld.

Een ander email, van veel mindere kwaliteit, wordt door het proces van „oenslië-kam" of *cloisonné* verkregen, waarbij de contours der versieringsmotieven worden gevormd door reepjes of draden van goud vast te soldeeren aan een onedel metaal, gewoonlijk geelkoper.

De daardoor ontstane matrijzen worden dan met email aangevuld.

De sluwe Japanner bewerkt zijn emails slechts op de laatstgenoemde en minder kostbare wijze.

Hij vervaardigt ze dikwijls ook, — alléén om nog meer winst te behalen — door het onedele metaal, geelkoper, met eene laag van email te bedekken. De contouren worden daarin, terwijl het email nog vloeibaar is, gekrast, met eene scherpe stalen stift, en in de zoo ontstane groefjes, messingreepjes of koperdraad gelegd. Geen wonder dus, dat voor deze en andere praktijken onze Oostersche nabuur, de Japanner, in de industriele- en handelskringen zeer dikwijls wordt vergeleken met zijn Birminghamschen confrater.

Onder al die keurig uit de hand gedreven zilveren voorwerpen als: schalen, bloemvasen en andere articles de luxe, bevindt zich een juweelen doos, die zich niet alleen onderscheidt door de meesterlijke bewerking in zoogenaamde Cutch repoussé zilver, maar ook door de echt typische Indisch-architectonische vormen. Een travee dezer doos is gegeven op plaat XXXV.

Ze is vervaardigd door Darsie Natoebhāi Sonaar, de gerenomeerde koninklijke goud- en zilvermid van den Rao (Koning) van Cutch.

Het kostbare zilveren theeservies in Indischen schildpadvorm is ook van zijn meesterhand; het werd door wijlen den Rao, den Prins van Wales, gedurende zijn bezoek aan Indië, een paar jaren geleden, aangeboden.

In Vincent Robinson Esqrs magazijn, treffen wij de beste collectie van echte Aziatische en Oostersche tapijten aan. Deze allen, zonder uitzondering, zijn uit de hand geweven, terwijl de daartoe gebruikte grondstof grotendeels bestaat uit geitenhaar, gemengd met dat van den kameel.

Het schijnt dat geheel Azië hier zijn schatting heeft geleverd: Perzië door die van Farahan, Ispahan en Daghestan; Klein Azië door die van Laodicea, door de Mahomedanen zoo zeer gezocht als vloerkleedjes, om daarop hunne godsdienstige afwasschingen en gebeden te verrichten; het land der wilde Turkomannen en Oesbeggen door die van Khiva en Merv, het Mecca van Centraal Azië; Indië door die van Cashmir, Jubbelpoer en Hyderabad; Siberië door die, welke door de Nomadenstammen, bewoners dier onafzienbare steppen, ten verkoop worden aangeboden op de groote jaarmarkten van Nischinowgorod, aan de oevers der Wolgarivier; China door die van de provincie van Tientsien; ja! zelfs Noord-Afrika heeft er zijn quotas door die van Caïro, Tunis, Oran en Tripoli geleverd.

Niemand toch kan er aan twifelen, dat wij hier goederen voor ons zien, alléén door Aziatische en Oostersche industrie voortgebracht.

Terwijl toch vaak in Europeesche vloerkleeden, dieren, bladeren, bloemen, bouquetten en andere voorwerpen op een fond van egale kleur worden voorgesteld, waardoor dikwijls de harde en onharmonieuze kleuren nog meer te voorschijn komen en blijkbaar dus *geene passende* ornamenten vormen voor een weefsel, dat bestemd is om met de voeten te worden betreden, zullen de Aziatische- en Oostersche tapijten nooit aan dat euvel mank gaan.

De brillante en toch niet contrasteerende kleurschakeeringen der Oostersche patronen, als het ware tot een bijna onbeschrijfelijk harmonisch geheel met die van het fond samengesmolten, ... de onniskbare en hoog gestyleerde motieven van den boom des levens, in alle zijn variatiën — dikwijls meer op geometrische figuren gelijkende — en een zeker gevoel, dat men ondervindt bij het betasten van het weefsel — iets wat alleen aan specialiteiten in dat vak door veeljarige ondervinding bekend is —, leveren ons de ontwijfelbare waarborgen van de echtheid dier Oostersche tapijten.

Plaatsruimte verbiedt ons langer in dit gedeelte der Aziatische wereld te vertoeven, waar aan den architect, den decorateur en den industrieel zooveel stof tot studie wordt aangeboden.

Het is een land, waarin de verschillende takken van kunst zoo nauw zijn verwant en als 't ware zoo in elkander grijpen, dat het bijna onmogelijk is, er een duidelijke beschouwing van te geven, zonder in eene vergelijkende studie te vervallen.

Wij kunnen onze taak echter niet als geëindigd beschouwen, indien wij een punt onaangeroerd laten, dat ons, Hollanders, zoo ten zeerste betreft.

Engelsche autoriteiten, zeer gunstig op het Indisch kunstgebied bekend, beweren, dat de decoratiemotieven van *Cutch repoussé zilver* en die van het *snijwerk* der *Indische meubelen* aan ons Hollanders zijn ontleend.

Zou het niet mogelijk zijn, dat die vooronderstelling in het leven is geroepen door het feit, — iets, dat niet zeer vleiend is voor ons nationaal kunstgevoel! — dat beeldhouw- en snijwerk met fantastische en onsmakelijke vormen, in Amerika en Engeland, of liever overal daár, waar de Angel-Saksische taal wordt gesproken, eenvoudig met den naam van „Dutch Work" — Hollandsch werk — wordt bestempeld?

Wij hooren daar tot vervelens van „Dutch Dolls" of Hollandsche poppen spreken, die, nota-bene, van Neurenburgsch fabrikaat blijken te zijn; van „Dutch carved furniture" of van Hollandsch gebeeldhouwd meubilair, dat overal in de geheele wereld kan vervaardigd worden zijn, maar zeker niet in Holland; van „Dutch carpets" of Hollandsche vloerkleeden, van een kwaliteit zoo inferieur toch, dat Deventer voor het vaderschap daarvan zich zou schamen; van „Dutch drops" of Hollandsche droppels en wat al niet meer?

Wij zijn overtuigd, dat die kwestie niet moeielijk op te lossen is, door slechts een blik te werpen op plaat XXXIV en XXXV.

De zoogenaamde groteske figuren van 't Indisch houtsnijwerk en Cutch repoussé zilver, blijken toch niets anders te zijn dan vormen, ontleend aan die van het dierlijk en menschelijk leven van het Hindoe-pantheon; terwijl het krulwerk en de bloemenvormen weer den overbekenden dadelpalm stengel met jeugdige bladeren en de lotusbloem en knop min of meer gestyleerd, voorstellen.

Wij vinden die motieven reeds meer dan 2000 jaren geleden in de steenen balustrade, die de Amravatitopa omringt en in andere monumenten, die reeds lang waren uitgevoerd voor ooit een Hollander den Indischen bodem betrad.

Wij gevoelen ons eerder geneigd den thesis om te keeren en te beweren, dat veel van dat curieuse Oud-Hollandsch snijwerk van Indischen oorsprong is, en vandaar werd overgebracht in die dagen, toen de Hollandsche vlag aan ieder bewoner der Indische kusten van af de monden der Brahma Poetra rivier tot die van den Indusstroom, bekend en met eerbied door hem gesalueerd werd.

JOHN F. GROLL.

erwijl andere Oostersche landen op eene vóór-christelijke geschiedenis, beschaving en architectuur kunnen bogen, maakt Siam daarop eene uitzondering. Wij mogen het gerustelijk met den naam „parvenu” bestempelen.

Voor zoover de geschiedenis van dit koninkrijk uit authentieke bronnen kan worden geput, dagteekent zijn bestaan éerst van af de helft der 13de eeuw n. C.

Volgens de verhalen van Portugeesche en Hollandsche reizigers der 17de eeuw, bereikte het een bloei, met Ayoethia als hoofdstad, 70 kilometers binnenwaarts gelegen, van dien aard, dat Ayoethia door hen als het Oostersch Venetië werd bestempeld. Hare overblijfselen thans bijna verborgen door den weligen, tropischen plantengroei, dragen nog de onmiskenbare sporen dier vervlogen grootheid.

Zij verviel allengs, totdat in het begin dezer eeuw hare plaats werd ingenomen door Bangkok, van waar de machtige potentaat van dat rijk van Lilliput met milde hand zijne witte olifantsordes aan zoovele verdienstelijke Westerlingen, óók in ons land, uitreikt.

Plaat XXXVI stelt klaarblijkelijk een dier oude koninklijke lustsloten voor, gewoonlijk in het midden van een natuurlijk of kunstmatig gevormd meer gebouwd.

Aan den zich als een „dagobah” 1) als dakruiter boven het stijle dak verheffende torenspits herkennen wij gemakkelijk, dat de bouwmeester tot het Indo-Boeddhistisch ras behoort, terwijl de typische spitse gevels ons het Westersche Gothische in het geheugen terugroepen, en ons zouden verleiden, zoo plaatsgebrek dit niet verbodt, in eene speculatieve beschouwing te treden van Siameesch versus Gothiek en omgekeerd.

Merken wij in andere landen op, dat de oorspronkelijke hout-architectuur allengs in steen overgaat, zoo kenmerkt zich die van Siam door het gemis van dezen

1) *Dagobah*, Boeddhistisch relikwiekastje, bevattende gewoonlijk een tand of kies van Boedha Ghautama, den hervormer. Helaas, de nuchtere wetenschap van den huidige tijd heeft, na nauwkeurige onderzoekingen, vele van die heilige kiezen verklaard te hebben toebehoord aan een aap of olifant.

Schrijver dezer regelen ondervond, gedurende zijn verblijf in het Oosten, eene dergelijke teleurstelling, toen hem in Hyderabad, Z.-Indië, een relikwie van Mahomed, een baardhaar des Profeten werd getoond.

Het was klaarblijkelijk dat van den staart eens paards, zóó lang, zóó grof en zóó zwart!

overgang, en biedt ons, in de plaats daarvan, de volste ontwikkeling van die van hout.

Moet dit worden toegeschreven aan het gebrek van steen als bouw materiaal? Voorzeker niet! Een 100 mijlen binnenlands loopt, evenwijdig, aan de zeekust, eene bergketen, die met de Apenijnen in hoogte kan wedijveren. Misschien is de onuitputtelijke overvloed van het kostbaarste en duurzaamste hout het teak, — *tectona grandia* — waarmede dit land door ondoordringbare bosschen is bedekt, de oorzaak van dit zoo merkwaardig verschijnsel op architectonisch gebied.

Hoogstens als nevenmateriaal tot opvulling der muren in vakwerk, wordt baksteen, van uitstekende kwaliteit, en pleister, als fond voor decoratie, door den Siameeschen bouwmeester aangewend.

Onder alle volkeren der aarde is er zeker geen, dat zulk een teugelloozen lust botviert aan polychromie, als de Siamees in zijne uit- en inwendige architectuur-decoraties.

Om met die des sokkels van het gebouw te beginnen, en met die van den nok en dagobahspits te eindigen, zijn de schreeuwendste kleuren, waarin rood en groen natuurlijk de hoofdrol spelen, aangebracht; terwijl dergelijke voortbrengselen van een ander Indo-Boeddhistisch ras, door ons in het Himalaya-gebergte gezien, zich zóó gunstig van de eerste onderscheiden — ten minste volgens onze Westersche begrippen — door hare harmonieuze kleuren der binnen-decoratie, en door aan het hout der buiten-architectuur de natuurlijke kleur te laten.

Evenals in andere Oostersche landen de verderfelijke Westersche invloeden op maatschappelijk, architectonisch en kunstgebied kunnen worden opgemerkt, zoo ook hier.

Jong Siam draagt hooge zwarte cylinders; de coquette Siameesche meisjes hebben hare bevallige, korte inlandsche rokjes ter zijde gelegd voor sleepjaponnen, 3de en 4de hand, en de Siameesche bouwmeester van het nieuwe koninklijke paleis, te Bangkok, verwerpt zijne inlandsche elegante en rijk gebeeldhouwde houten zuilen, om daarvoor de vette dorische kolommen in de plaats te stellen; terwijl het praktische licht- en luchtdoorlatende inlandsche venster wordt vervangen door een *schuifkozijn* met glasraam, ... en dat in die hitte!

Een dergelijk verschijnsel van vooruitgang in civilisatie is voorzeker niet gewenscht, en wel het minst van het architectonische standpunt.

JOHN F. GROLL.

Geschiedenis. 1)

n onze inleiding tot de Indische Kunst hebben wij gezien, dat, tengevolge van den verwoeden strijd, die omstreeks de 6de eeuw na Chr. tusschen Siwaïsme en Boeddhisme in Hindoestan haar toppunt had bereikt, talrijke scharen van Boeddhisten het land verlieten, om elders een verblijf te zoeken. Te midden dier verbreiding van het Boeddhisme, door zendelingen en emigranten, kwam het ook naar Java. Het tijdstip daarvan is niet te bepalen, evenmin als de vraag is opgelost, of Brahmanen dan wel Boeddhisten de eerste Hindoe-kolonisten aan Java hebben geleverd.

De oudste berichten omtrent Java stammen uit Hindoestan en zelfs de naam is van Hindoeschen oorsprong. De oude Hindoes noemden het *Java-dwipa*, d. i. „gerst-eiland.” Daarnevens vinden wij de namen „*Fabadië*” — bij de Grieken —; „*Fe-Pho-Ti*” of „*She-Po*” — bij de Chineezers —; „*Zabedj*” bij de Arabieren; terwijl bij Marco Paolo — 12de eeuw — de naam „*Giava*” voorkomt. Sedert de 13de eeuw hebben deze verschillende namen voor den nieuwen, door de Europeanen tot „Java” verbasterden naam „*Djava*”, plaats gemaakt. 2)

Een blik op het eiland en zijn bevolking wijst nog heden, in de gedenkteeken van den voortijd, de overleveringen, de letterkunde, de maatschappelijke instellingen, de begrippen en de taal des volks, den machtigen invloed aan, dien de Hindoes op Java hebben uitgeoefend. Er is geen twijfel aan, of Java is eenmaal door talrijke scharen van Hindoes overstroomd geworden, heeft van hen de elementen zijner beschaving ontvangen, heeft aan den scepter van vorsten, uit Hindoestan stammende, gehoorzaamd. 3)

Een groot aantal opschriften, uit het Hindoe-tijdsperk afkomstig, meestal op koperen platen, of op groote

1) Bij de beschrijving van de bouwkunst in Indië, en op Java in 't bijzonder, hebben wij, behalve uit de werken van Junghuhn, Brumund, den catalogus der Tentoonstelling, enz. enz., het allermeest kunnen putten uit het voortreffelijke werk van Prof. Veth: *Java, Geographisch, Ethnographisch en Historisch*, (Haarlem, Erven Bohn). Dit standaardwerk in onze literatuur omvat schier alles, wat er over de geographie, ethnographie en historie van Java ooit is geschreven.

2) Veth, Java II, 11.

3) » » » 14.

platte steenen, in den vorm van grafzerken gegrift, bijna altijd van nauwkeurige dagteekening voorzien, getuigen ons, afgezien van de talloze overblijfselen hunner bouw- en beeldhouwkunst, die over een groot deel van Java zijn verspreid, van hetgeen door de Hindoes is tot stand gebracht.

Het oudste, ons tot dusver bekende opschrift is uit het jaar 840 n. Chr. en werd in het oude rijk van *Modjopahit* gevonden. 1) Naar al hetgeen wij uit onze gebrekkige kennis der opschriften mogen afleiden, zouden wij den bloeitijd van het Hindoe-rijk op Java van de negende tot de vijftiende eeuw onzer jaartelling moeten stellen. Het westen van Java, de tegenwoordige Soendalanden, heeft óf niet tot het Hindoe-rijk behoord, óf is er alleen in de laatste eeuwen van zijn bestaan door een zeer lossen band mede verbonden geweest. Een rijk *Padjadjaran*, door uit Oost-Java komende vorsten bestuurd, schijnt, volgens de overlevering, hier sinds de 12de eeuw te hebben bestaan. Taal, literatuur, zeden en begrippen, toonen hier echter op verre na niet zulke diepe sporen van de Hindoes als in eigenlijk Java. Hindoe-overblijfselen zijn hier gering. *Het meest in het oog loopend verschil tusschen de Soendalanden en eigenlijk Java bestaat in het al of niet aanwezig zijn van tjandi's*, zooals de Javanen de tempelruïnen uit den voortijd noemen. 2) Dit woord beteekent eigenlijk de steenen, waarmede men van ouds de asch der verbrande lijken bedekte. De hedendaagsche Javanen schijnen dus dezen naam aan die oude tempels te hebben gegeven, in de meening, dat zij praalgraven van beroemde en heilige mannen zijn. Midden- en Oost-Java zijn er, daarentegen, zeer rijk in, en zij vormen er overal het middelpunt en de kern der Hindoe-overblijfselen. De paleizen der vorsten, de muren en poorten, die de hoofdsteden of rijkszetels omringden, zijn, op weinige sporen na, verdwenen; maar de tjandi's hebben in grooten getale de eeuwen getrotseerd, al hebben zij ook veel van het klimaat en den plantengroei, van aardbevingen en de hand des menschen te lijden gehad.

Niet gelijkelijk over alle residentien verspreid, maar hoofdzakelijk in twee groote gordels, worden de tjandi's

1) Veth, Java, II, 36.

2) » » » 48.

aangetroffen. De Midden-Javaansche gordel begint met het Diëngplateau in de residentie Banjoemas, en omvat verder de residentien Bagelèn, Kadoe, Jogjakarta, Soerakarta en Samarang. Men mist ze in Pekalongan, Tagal, Djapara, Rembang en Madioen. Voor Oost-Java vormen Soerabaja, Kediri, Pasoeroean en Probolinggo den gordel van gewesten, waarin de Hindoe-monumenten overvloedig zijn. Zij worden weder gemist op Madoera, en zijn althans zeer schaars in den oostelijken uithoek. 1)

De oudheden van het Diënggebergte behooren tot de merkwaardigste van Java en tevens tot de raadselachtigste. Zij verrijzen op en in den omtrek van een met gras bedekt plateau, 5400 voet lang en 2000 voet breed en gelegen op eene hoogte van ruim 6500 voet boven den zeespiegel 2). Eenmaal was het een gloeiend lavameer, dat, door bekoeling in vasten bodem veranderd, zich na duizenden jaren weder met dichten plantengroei heeft getooid. De in een grasveld herschapen vuurzee wordt door een rand van bergen ingesloten, waaruit aan de westzijde de Panggonan — 6954 voet —, aan de oostzijde de Prahoe — 8142 voet — hunne trotsche kruinen verheffen. De indrukwekkende vulkanische verschijnselen, waarvan dit gebergte gedurig het tooneel was, maakte het voor de verbeelding tot eene verblijfplaats der bovenaardsche machten. Gelijk andere vuurbergen, was ook de Diëng, — dit mag men wel aannemen — het voorwerp van bijzondere vereering. Hierdoor werd ook de aandacht der Hindoe-kolonisten op dezen godenberg gevestigd. Gedreven door de overal blijkbare zucht om den godsdienst, dien zij uit het moederland hadden meegebracht, met het oude bijgeloof der inboorlingen samen te smelten, stegen zij op naar deze woeste en eenzame plaats, om er tempels voor hunne goden uit de lava te bouwen, en waar eenmaal de vernielende machten der natuur hadden gewoed, reppen zich thans duizenden handen, en dreunden de bergwanden van bijl- en mokerslagen. Steenen trappen, die zich over eene verbazende lengte uitstrekten, en die thans nog gedeeltelijk voorhanden zijn, moesten voor de vrome pelgrims, die door offeranden en reinigingen de gunst van den machtigen Siwa wenschten te verwerven, den weg banen naar de heilige priesterstad. Het Diëngplateau, in één woord, werd het Benares van Midden-Java. 3)

Wat is in het Hindoe-tijdperk de beteekenis van den Diëng geweest? Alle historische getuigenissen zwijgen. Niets zegt ons zelfs, welken naam de priesterberg droeg, die daar eenmaal gebloeid, of tot welke der oude Javaansche Hindoe-rijken hij behoort heeft. En evenzoo ontbreken de middelen, om den tijd dezer merkwaardige werken te bepalen.

Zoo raadselachtig de opkomst der priesterstad is, zoo raadselachtig is ook haar ondergang. Vermoedelijk is deze een gevolg geweest van eene uitbarsting en gedeeltelijke verbrijzeling van den bergtop *Pakowodjo*. De lavasoort, waaruit al de tempels van den Diëng

zijn gebouwd, is lichtgrauw, puimsteenachtig, poreus en vol kleine augietkristallen. Nergens wordt thans deze soort aan de oppervlakte der aarde gevonden, en vanzelf ontstaat dus het vermoeden, dat de lavastroom, waartoe zij behoorde, sedert den bouw der tempels door andere lavastroomen overstelpt is, m. a. w. dat de steensoort, waaruit de tempels zijn opgetrokken, verborgen ligt onder de lavastroomen en het lavapuïn, die door de uitbarsting en verbrijzeling van den *Pakowodjo* over de vlakte verspreid zijn, en waarop zich nieuwe plantengroei heeft gelegd. De Diëngtempels zijn ongeveer zes voet diep in den grond bedolven. Wij kunnen thans begrijpen, waarom de geheele bevolking, voor zoover zij niet bij die catastrophie is ongekomen, dit oord van dood en vernieling is ontvlucht 1).

Tijdens het Engelsche bestuur over Java, zijn de Diëng-monumenten het eerst weer onderzocht geworden. Het eerste, wat onze aandacht trekt, zijn de zoogenaamde Boeddhawegen en Boeddhatrappen, die uit de lage landen van Bagelèn en Pekalongan naar het Diëngplateau zijn aangelegd. De treden zijn meestal niet meer dan 12 à 13 centimeters hoog. De steenen, die voor trappen en plaveisels hebben gediend, zijn van dezelfde zachte en gemakkelijk te bewerken lavasoort, waaruit de tempels van den Diëng zijn gebouwd. Men onderscheidt twee trappen: de dieper gelegen of buitentrapp, die van ongeveer 4500 voet tot circa 6260 voet reikt — ongeveer 4760 treden — en de hooger gelegen of binnentrapp, die slechts ongeveer 300 treden telt. Van de buitentrapp bestaan slechts weinige fragmenten, en deze zijn meestal zwaar geschonden. Waarschijnlijk waren de verschillende trapreeksen op eenige punten, waar de helling gering was, door korte wegen verbonden. De treden bestaan uit vierkante steenblokken, gelegen tusschen steenen boomen, waarvan het bovenvlak met de hoeken der treden gelijk komt, en waarop nog hier en daar de consolevormige stukken eener leuning staan. De breedte van de trap met de boomen is 1.30 m.; tusschen de boomen nagenoeg een meter. De treden, die men heeft gevonden, bestaan meestal uit twee stukken steen, en de boomstukken hebben slechts eene lengte van 50 a 60 centimeters, zoodat het geheel uit kleine stukken is samengesteld. Nog andere trappen, maar meer vervallen, voeren naar het plateau. Ook eene waterleiding uit den Hindoe-tijd, om het plateau van het overvloedige water te ontlasten, ontdekte Junghuhn 2) in een rechte lijn achter elkander, gedeeltelijk ingestort. Een groot aantal tempels of tjandi's ligt hier bij elkaar; ook de ruïnen van twee woningen, door eene doorlopende galerij met elkaar verbonden; verder de overblijfselen van straten, woningen en ringmuren, die de overtuiging versterken, dat hier een prachtige stad heeft gestaan.

Een der voornaamste tempels, de *tjandi Ardjoeno* 3), is vierkant, met een eng portaal, waarnaar de opgang door eenige treden wordt gevormd, gladde lijsten en een ge-

beitelden band rondom de poort, nissen in den voormuur aan weerszijden van den ingang, zoowel als aan de buitenzijmuren in den achterwand, en een fraai dak, uit drie verdiepingen bestaande, met pedestals aan de vier hoeken van elke verdieping en kleine nissen daartusschen. Men kan — zegt Prof. Veth — zich moeilijk iets rijkers en sierlijkers denken dan dit tempeltje, toen het nog in ongeschonden staat verkeerde. Van het dak zijn thans de bovenste verdieping en de spits ingestort en met struiken begroeid; het bekleedsel der poort is aan de eene zijde afgefallen, de steenen trapleuning is slechts aan eene zijde overig gebleven. In de kamer, die acht voet in het vierkant heeft, bevindt zich een steenen altaar voor een *lingga*, breeder dan de deur en gang, die tot het binnenste leiden, zoodat de tempel om dat altaar moet gebouwd zijn. Aan de zijde, waar een tuit is gemaakt voor den afvoer van het plengwater, bevindt zich, even boven den vloer, een gat in den muur, dat aan de buitenzijde, even beneden de nis, in een fraai ornament uitkomt. Vermoedelijk werd het op het altaar geplengde water door de geloovigen — die stellig nooit in het binnenste, waar maar voor vier personen plaats is, werden toegelaten — daarbuiten als een soort van wijwater opgevangen. In den dorpel en in den steen boven den ingang zijn nog gaten, waarin de pennen staken, waarop eenmaal de deuren hebben gedraaid. Deze waren vermoedelijk van hout. Niet het geringste overblijfsel is er van gevonden. Het inwendige der kamer is zóó donker, dat men het spits toelooptend plafond en de vier kleine nissen in de wanden, die misschien voor het plaatsen van lampen waren bestemd, nauwelijks kan onderscheiden.

Al de andere tempels zijn lager dan *Tjandi-Ardjoeno*. Bij allen zijn de daken op soortgelijke wijze gevormd; allen hebben een vooruitspringenden portaalgang, en allen zijn met velerlei bloem- en ornamentwerk bebeiteld.

Wanneer men overweegt, hoeveel nissen en pedestallen, voor de plaatsing van beelden bestemd, in en bij de Diëngtempels worden aangetroffen, dan kan men gemakkelijk nagaan, dat zij ook een rijke mijn voor de verzamelingen van oud-Javaansche beeldhouwwerken hebben geleverd.

De slotsom is: dat de heilige stad op het Diëngplateau eene stichting was van Siwaiëten en voornamelijk aan den dienst van *Siwa*, zijne *sakti* of gemalin *Doerga* en beider zoon *Ganesa* gewijd. Van Boeddhistische voorstellingen vinden wij in deze overblijfselen geen spoor. 1)

De hoofdzetel der Boeddhisten op Java is klaarblijkelijk geweest in en om de residentie Kadoe. 2). Daar vinden wij de eenige zuiver-Boeddhistische monumenten, inzonderheid dat grootste en schoonste van alle werken, door de Hindoe's op Java tot stand gebracht, den tempel van *Boro-Boedoer*. Maar de stichting van zulk een grootsch gedenkteeken kan niet vallen in het vroegste tijdperk van het Javaansche Boeddhisme; het moest

1) Veth, Java II, 67.
2) " " " 166.

eerst zelf groot en machtig zijn geworden, eer het zulk een reuzenwerk tot stand kon brengen. De stichting van *Boro-Boedoer* valt waarschijnlijk niet later dan de achtste, hoogstens negende eeuw na Chr.

Eer de Boeddhisten naar Java overkwamen, meer nog, eer *Boro-Boedoer* werd gebouwd, had het Boeddhisme eene lange geschiedenis doorlopen, en was het geheel van gedaante veranderd. Boeddha zelf, door zijne volgelingen beschouwd als de verschijning van de volkomenste wijsheid en deugd op aarde, werd meer en meer door hen in een stralenkrans van heiligheid gehuld, en als een bovennatuurlijk wezen, begaafd met groote wonderkracht, als eene incarnatie der godheid gedacht.

Boeddha's asch werd bewaard in een gouden urn, en later, om strijd over het bezit te voorkomen, naar luid der overlevering, in acht deelen verdeeld, waarvan ieder in een prachtige urn werd besloten, terwijl daarboven een monument in den vorm van een cylinder met koepelvormigen top, een zoogenaamde *stoepa*, werd opgericht. Later zou koning Asoka, omstreeks het jaar 250 v. Chr. de acht *stoepa's* op ééne na hebben doen openen, en de zeven aschhoopjes, ieder in 12000 deelen verdeeld hebben, zoodat 84000 deelen werden verkregen, die in kostbare urnen van goud, zilver, kristal of lazursteen geborgen, over de 84000 steden van het rijk Magadha werden verdeeld. Boven elk dezer werd een *stoepa* gebouwd, waarin beelden van Boeddha, zittende, met gekruiste armen, in de houding van diep gepeins, of als leerende, werden geplaatst, en bij iedere *stoepa* een klooster; want de *bhiksjo's* of bedelende predikers van Boeddha's leer deden gelofte van kuisheid en armoede, en leidden een leven, in vele opzichten overeenkomende met dat der monniken van St. Franciscus.

De vereering der relikken kreeg bovendien eene verbazende uitbreiding, toen men ook voor de overblijfselen van Boeddha's voornaamste leerlingen *stoepa's* ging bouwen.

In vele streken gaf men later aan de grootere en rijk versierde gebouwen van deze soort den naam van *dagop*. De eeredienst bestond in processies en bedevaarten, gebeden en gezangen, offers van bloemen en reukwerk, herinneringen van Boeddha's leven en werkzaamheid. De uitwendige vormen hadden zooveel overeenkomst met die der Roomsche Kerk, dat de Jezuïeten, die de Portugeezen op hunne tochten naar Indië vergezelden, het denkbeeld koesterden, dat de duivel de ongelooovigen geleerd had, de plechtigheden der Kerk na te bootsen. 1)

Ten opzichte van den *Boro-Bodoer*-tempel kunnen wij kort zijn, aangezien eene uitvoerige beschrijving van dat merkwaardige bouwwerk in een vroegeren jaargang van ditzelfde *Tijdschrift* 2), bewerkt naar het bekende werk van Dr. C. Leemans, te Leiden, en opgehelderd door plattegrond en afbeeldingen, te vinden is. Wij zullen alleen kortelijk in herinnering brengen, dat de *Boro-Boedoer* zich verheft op een dubbel terras, qua-

1) Veth, Java II, 169.
2) Bouwk. Bijdragen, Deel 23, pag. 117.

dratisch van vorm, met rijk versierde borstwering. Hierop is een sokkel aangebracht, waarvan elke zijde 112 M. lang is en in het midden een dubbel voor-sprong heeft. Deze sokkel is rondom, dus over eene lengte van 448 M. met reliëfs bezet, en draagt gelijk de zich boven hem verheffende vier trapvormige, achteruitspringende verdiepingen van 2.25 M. hoogte elk, rijen van tabernakels, in wier midden zittende Boeddha-beelden — in 't geheel circa 500 — geplaatst zijn, wier daken met dagops bezet en wier tusschenruimten door reliëfs zijn aangevuld. Op de door deze vijf verdiepingen gevormde, vlakke, vierzijdige pyramide verheffen zich, steeds kleiner wordend en op circa 1.40 M. afstand van elkaar, drie cirkelvormige terrassen, van welke het onderste met 32, het volgende met 24, het derde met 16 dagops bezet is. In het midden van deze laatste staat eindelijk de hoofddagop, welker spits zich bijna 51 M. boven het bouwniveau verheft, en die door hare plaatsing op den top van den heuvel en als middelpunt van het gansche gebouw, alsmede door de trappen, die aan de vier zijden van terras tot terras, en door een reeks van poorten heen, naar haar opvoeren, als het voornaamste heiligdom gekenmerkt wordt, in 'twelk de beteekenis van den ganschen reuzenbouw zich concentreert.

Aan den *Boro-Boedoer*, méér dan aan enig ander monument van Java, zien wij, tot welke inderdaad verwonderlijke hoogte de Hindoe-Javanen het in de beoefening van bouw- en beeldhouwkunst hadden gebracht, en over hoevele werkkrachten en materiele middelen de vorsten en priesters tot uitvoering ook der reusachtigste ontwerpen konden beschikken.

Eerst in het jaar 1814, tijdens het Engelsche tusschen-bestuur, is de tempel als 't ware ontdekt en blootgelegd geworden. De toenmalige Gouverneur, sir Stamford Raffles, vernam namelijk, dat in de residentie Kadoe de uitgestrekte bouwvallen van een grooten Indischen tempel aanwezig waren. Doordrongen van het belang, dat de wetenschap bij een onderzoek dezer overblijfselen hebben kon, gaf hij last, de bouwvallen nauwkeurig te onderzoeken, plannen en teekeningen er van te vervaardigen en met een behoorlijke beschrijving toe te lichten. Sinds Raffles zijn verschillende, meestal echter onvoldoende afbeeldingen van den tempel bekend geworden. Eerst in 1849 werd, op last der Regeering, een begin gemaakt met de nauwkeurige opname van het bouwwerk. Het duurde evenwel nog tot 1873, dat het belangrijke werk, toegelicht door een tekst van Dr. C. Leemans, te Leiden, bewerkt naar de geschreven en gedrukte bescheiden van den, van regeeringswege aangestelden teekenaar F. C. Wilsen en den heer J. O. G. Brumund, in het licht verscheen.

Wij zullen ons thans niet uitvoeriger bezighouden met de beschrijving der talloze *tjandi's* van dit gedeelte van Java. Wij kunnen, meenen wij, volstaan, met nog te noemen den tempel van *Moendoet*, één paal van *Boro-Boedoer* 1); dan de tempelgroep van *Prambanan* — tusschen

1) Veth, Java, II, 84.

Jogjakarta en Soerakarta —; 1) verder de *Tjandi-Sewoe*, de Duizend Tempels, die van alle tempelgroepen van Java verreweg de uitgebreidste is. 2) Op eene oppervlakte van 2400 vierkante roeden staan hier niet minder dan 254 tempeltjes, regelmatig verdeeld, bijeen. De geheele groep bestaat uit een langwerpige vierkant, in het midden waarvan een hoofdtempel, die, volgens Brumund, eenig schoon is onder alle tempels van het oude Java.

De hoofdzetel van het beroemde rijk *Modjopahit* was in de tegenwoordige residentie Soerabaja. Voor eeuwen strekte zich de zee waarschijnlijk uit tot de muren van *Modjopahit*, dat thans verscheidene uren van de noordkust verwijderd ligt. Volgens de voorstelling der oude indische kronieken, was *Modjopahit* aan het strand gelegen, van waar vloeten tot kolonisatie naar verschillende streken van den Archipel in zee staken. Javaansche *babads* — geschiedverhalen — en Maleische kronieken verhalen als om strijd van de macht en grootheid van *Modjopahit*, en den overwegenden invloed, dien het zich door hare veroveringen en volksplantingen in den ganschen Archipel verwierf. En die veroveringen en volksplantingen van *Modjopahit* hebben in den ganschen Archipel te diepe sporen achtergelaten, dan dat hare werkelijkheid in twijfel zou kunnen worden getrokken. Overal op Sumatra, Borneo en de kleine eilanden, tusschen die beide groote gelegen, voorts op Bali, Lombok, Soembawa en tot op Celebes en de afgelegen Molukken, worden in de talen, de begrippen, de geographische namen, de overblijfselen der oudheid, en vooral in de historische overleveringen de sporen der Hindoe-Javanen, veelal met uitdrukkelijke erkenning van den *Modjopahitschen* oorsprong aangetroffen. En ofschoon de verhalen zelf met allerlei wonderen en tegenstrijdigheden zijn doorweven, is er toch met zekerheid uit af te leiden, dat eenmaal de naam en de roem van *Modjopahit* den ganschen Archipel hebben vervuld. 3)

Historische documenten van onbetwistbare echtheid leeren ons, dat *Modjopahit* reeds in het jaar 840 onzer tijdrekening bestond en door een machtig vorst, onder den titel van *Oettoenga-dewa*, geregeerd werd. Nevens een rijk van *Prambanan*, in Midden-Java, schijnt dus reeds vroeg een ander rijk in het oosten des eilands te zijn opgekomen, welks vorsten allengs alle andere vorsten van Java tot erkenning van hun oppergezag noopten, zoodat zij althans zeker in de veertiende eeuw werkelijk de Maharadja's of oppervorsten, de heeren van geheel *Jawa-dwipa* waren. 4)

De bouwvallen der oude hoofdstad liggen in het district *Modjo-ageng*, ten Z.-W. van *Modjokerta*. Zij missen evenwel de kunstwaarde en schilderachtige schoonheid, waardoor zich de ruïnen van het *Dieng-plateau*, van *Boro-Boedoer* en van *Prambanan* onder-

1) Veth, Java II, 94.

2) » » » 96.

3) » » » 133.

4) » » » 134.

scheiden, al zijn zij door hun kolossalen omvang der grootheid van *Modjopahit* niet onwaardig.

„*Modjopahit*“, zegt de heer van Hoëvell, „was eene verzameling van kratons voor hooge personages, waaronder die des konings natuurlijk de prachtigste was; van tempels voor de regeering der goden, en van enkele inrichtingen voor publiek gebruik, zooals badplaatsen, wachthuizen, enz. Elke kraton had zijne buitenmuren en poorten, en daarbinnen zijne gebouwen, tuinen, tempels, enz. De geringe lieden woonden, voor zoover zij tot het gevolg of het eigendom van de vorsten behoorden, binnen de omheiningen van hun paleizen; de overigen hadden hunne nederige huizen onder het loof der boomen verscholen, waarom zij echter almede muren van steen of leem hadden getrokken, zoodat de straten niet door de woningen, maar door de muren waren belend.“

Wij vinden er thans nog eenige overblijfselen van poorten, met prachtige waringinboomen overgroeid, wier reusachtige kruinen boven de ruïnen uitsteken, en die door hunne, tusschen het gesteente dringende luchtwortels, niet weinig tot de slooping hebben bijgedragen. Merkwaardig is de toepassing van rooden baksteen, dien men hier veelal aantreft. De steenen, overigens voortreffelijk van hoedanigheid, laten zich altijd gemakkelijk uit elkander nemen, daar de oude Javaansche bouwmeesters geen kalk of cement gebruikten, maar de gebakken steenen slechts door wrijving op elkander deden kleven, met tusschenvoeging van een, zoo men meent, uit kokoswater en palmwijn samengesteld kleverig vocht. De gehouwen steenen werden door in elkander passende richels en gleuven verbonden.

Behalve de bouwvallen, vinden we hier nog drie vijvers, waarvan de grootste eene lengte heeft van 1000 à 1200 voet, en eene breedte van 500 à 600 voet; de wanden zijn tot 12 voet beneden den grond met *Modjopahitsche* brikken bekleed. Beschaduwde door prachtig geboomte, levert dit kolossale werk een indrukwekkend gezicht op. 1)

Op West-Java — dit leeren ons de inscripties — moeten twee rijken, door Hindoes of Hindoe-Javanen gesticht, na elkander hebben bestaan. Het oudere kan slechts een kortstondig bestaan hebben gehad. Het jongere, het rijk van *Padjajaran*, is, naar alle waarschijnlijkheid, ontstaan uit eene kolonisatie, met onderwerping der bevolking gepaard, door een, uit het *Modjopahitsche* rijk in de latere eeuwen van zijn bestaan, met een schaar van volgelingen, uitgetogen hoofd. De weinige overblijfselen van *Padjajaran* vindt men nabij *Bogor* — Buitenzorg —. Talrijke overblijfselen, voorstellingen van Siwa en Boeddha vindt men nog in de Soenda-landen, en bewijzen, dat dezelfde godsdienstvormen, die in Oost-Java heerschten, zich ook een toegang tot de Soenda-landen hebben gebaad. 2)

De berichten omtrent de eerste prediking, verbreiding

1) Veth, Java II, 140.

2) » » » 142.

en vestiging van den Islam op Java, hebben nog weinig beter historisch karakter, dan die aangaande de Hindoe-rijken.

Niet alleen door verovering verbreidden de Arabieren hun nieuwen Godsdienst, ook de handel droeg krachtig daartoe bij. De energie, die Mohamed hun had ingestort, vormde hen ook tot de eerste kooplieden van het Oosten, en boezemde hun, vooral sedert de tiende eeuw, den lust in tot verre tochten en ontdekkingen, die zich weldra ook tot de wateren van den Archipel uitstrekten. Sumatra, bepaaldelijk de noordkust, schijnen zij daar het eerst te hebben bezocht. Op Oost-Java is *Maulana Malik Ibrahim* de eerste der wali's of predikers van den Islam, van wien de *babads* gewag maken. Hij is, volgens zijn grafscript, overleden in 1419, te Gresik (Grissee). *Modjopahit* werd door de Mohamedanen bestormd in 1478. Met haar val was de zege van den Islam beslist. 1)

De Islam is, zooals men weet, zeer vijandig aan beeldende kunst, en de nabootsing van al, wat leven heeft, veroordeelt hij op religieuze gronden. De schilder- en de beeldhouwkunst zijn dan ook door den Islam tot enge grenzen beperkt; de bouwkunst evenwel heeft zich in andere landen, onder zijn heerschappij, in eigenaardige richting ontwikkeld en heerlijke gedenkteekenen voortgebracht. Waarom kon dit ook niet op Java het geval zijn? De Javaan behoort in geenerlei opzicht tot de strengste moslemen; de meeste zien er weinig bezwaar in, om zich te laten portretteeren. Er zijn Javaansche beeldhouwers, die, om aan den smaak der Europeanen in de voortbrengselen der oude Hindoe-kunst te voldoen, zich op de vervaardiging van kleine kopieën in steen, van oude tempels en beelden toeleggen. In de schilderkunst heeft zich Raden Saleh een welverdiende naam verworven. Den tegenwoordigen Javaan ontbreekt het niet aan aanleg voor de Kunst; men behoeft slechts te wijzen op het gesneden lofwerk, waarmede hij gaarne zijne woning en huisraad versiert, zoodra zijne stijgende welvaart hem vergunt, iets meer te koste te leggen.

De anders zoo overrijke Tentoonstelling heeft, helaas! uit den tijd, die tusschen de vestiging van den Islam en het begin dezer eeuw verlopen is, zoo goed als niets gebracht. Er blijft voor onze beschouwing dus niets over dan de bouwkunst van den tegenwoordigen tijd.

Dat de Buitenbezittingen met haar onmetelijken omvang het gewicht van Java alleen op verre na niet kunnen evenaren, is genoegzaam bekend. De reden daarvan is niet gelegen in gemis aan natuurlijke rijkdommen; daarin kunnen uitgestrekte gedeelten der Buitenbezittingen volkomen met Java wedijveren. Drie verschillende volksstammen, ieder met een bijzondere taal en vele van elkander verschillende eigenaardigheden, verdeelen onder elkander het eiland. Westelijk Java wordt bewoond door de Soendanezen en heet daarom

1) Veth, Java II, 195.

ook „de Soendalanden". Tot dit gedeelte behooren de residentien Banten, Batavia, Krawang, Tjirebon en de Preanger Regentschappen; de laatste van allen verreweg de grootste. Midden-Java is het eigenlijke Java, het land der ware Javanen. Behalve de residentien Tegal, Pekalongan, Banjoemas, Bagelèn, Samarang, Kadoe, Djapara, Rembang, Madioen, Kediri en Soerabaja, vindt men er de overblijfselen der oude Javaansche rijken in de residentien Soerakarta en Jogjakarta, wier vorsten nog een zweem van zelfbestuur hebben behouden. In den Oosthoek van Java, die de residentien Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki vormt, vindt men, wel is waar, ook eenige Javaansche bevolking; maar Madoereesche kolonisten, van het naburige eiland Madoera overgekomen, hebben er verre de overhand. Die gewesten maken dus met Madoera, dat ook een eigen residentie vormt, het Madoereesche gedeelte van Java uit. 1)

De gebouwen uit den Hindoetijd, die tot op heden op Java zijn bewaard gebleven, waren — dit hebben we gezien — grootendeels tot godsdienstige doeleinden opgericht. Gelijk de lava der Indische vulkanen, aan 't gloeiend aardbinnenste ontstroemd, allengs bekoeld, het zwart gesteente had gevormd, dat als een vaste korst den bodem overdekt van Java, zoo had ook die aanvankelijk van geest tintelende, van vindingsrijkdom overvloeende scheppingskracht der Hindoe-architecten, in den loop der tijden, eene belangrijke afkoeling ondergaan; zij had langzamerhand die onwrikbaar-vaste, onveranderlijke vormen aangenomen, die lenige en plooibare, voor alle denkbare behoeften raadschaffende bouwkunst doen overgaan in steenkoude symboliek. De Hindoe-monumenten uit den lateren tijd bieden daarom meer belangrijks op, uithoofde hunner beeldhouwwerken, dan wel als verlichamelijking van bouwkunstige denkbeelden. Ten eerste blijft het te betreuren, dat uit den Hindoetijd eigenlijke woonhuizen niet zijn behouden gebleven. Men mag aannemen, dat zij veelal uit hout waren opgetrokken. Maar het onderzoek der steenen monumenten op Java is nog hoogst onvolledig. De nadere studie der talloze reliëfs, die de binnen- en buitenwanden der tempels bedekken, en die van zoovele tafereelen uit het dagelijksch leven eene voorstelling geven, zal, naar wij hopen, over den bouw en de inrichting der woonhuizen nog menig licht doen opgaan. Nederland heeft tegenover de beschaafde wereld de plicht, ook zijne Herculanums en Pompeji's, al zijn ze dan ook niet in het moederland, maar in de eenzame bergen van een veraf gelegen eiland gelegen, te doen aan het licht brengen, en het bewijs te leveren, dat het die kostbaarste parel onder alle eilanden ter wereld ook nog wegens andere dingen waardeert, dan alleen om der wille van de koffie en de peper.

In het ruime gebouw der Nederlandsch-Indische Afdeeling, groot 4200 □ meters, waren voortbrengselen uit alle residentien en gouvernementen onzer bezittingen

1) P. J. Veth, cat. Groep I bldz. 4.

bijeengebracht. Van de bouwkunst kon men, behalve door het zoogenaamde „Indische dorp", dat uit eene verzameling van werkelijke huizen uit verschillende deelen van den Indischen archipel was samengesteld, door een zeer groot aantal, meest goed afgewerkte modellen — gewoonlijk op 1/20 der natuurlijke grootte — een beeld verkrijgen, dat aanvankelijk door den grooten overloed, menigen bezoeker als eene chaotische verwarring zal zijn voorgekomen, maar dat, na meer ernstig onderzoek, aan de hand van den uitstekenden catalogus 1) de belangstelling in klimmende mate opwekte, en eerbied afdwong voor de werkkraft en het oordeelkundig beleid en organisatietalent der Commissie, aan welke het beheer over deze afdeeling — ontegenzeggelijk de schoonste en volledigste der gansche Koloniale Tentoonstelling — was opgedragen. Een woord van dank zij hier toegebracht aan den Voorzitter en den Secretaris der afdeeling, aan de heeren C. Bosscher en Mr. J. E. Henny, die ons, als vertegenwoordigers der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, met groote bereidwilligheid de aangevraagde vergunning verleenden, om in de ruime hallen van het gebouw, en op het terrein van het Indische dorp, onze studies ongestoord na te gaan.

Een groot aantal modellen is door ons opgemeten en in teekening gebracht, waarbij de perspectivische voorstellingswijze zooveel mogelijk werd toegepast. Het bestek van dit tijdschrift gedooft slechts, een klein deel dier opmetingen op te nemen. Wij hebben derhalve zooveel mogelijk datgene daartoe bestemd, hetwelk, zoover ons bekend was, nog niet elders gepubliceerd is geworden.

Ten opzichte van de bouwkunst in onze koloniën, hebben wij wel eens de meening hooren verkondigen, dat zij alleen ethnographische waarde zou bezitten; dat de inboorlingen op het gebied der kunst niets zelfstandigs zouden hebben geleverd. Tot op zekere hoogte moeten ook wij dit gevoelen beaamen; maar, wanneer men als bouwkunst niet alleen datgene meent te moeten aanzien, hetwelk op versiering kan bogen, doch daaronder ook die uitingen van technisch vernuft verstaat, waarin men er in slaagde, aan eenig denkbeeld van beschutting, omheining, verheffing, enz., den meest karakteristieken vorm te geven, dan is, van dit gezichtspunt bezien, onze Nederlandsch-Indische bouwkunst wel degelijk eene nadere beschouwing waard. Wij leeren er ten minste uit, dat de inlander, wanneer hij gaat bouwen, daartoe bezigt, *wat hem voor de hand ligt*, eene goede eigenschap, een gulden regel, die, helaas! sinds de middeleeuwen in schier alle landen van westersche beschaving verloren is geraakt. Men meent thans zijne vormen uit den afgrond der eeuwen te moeten opdelven, of ten minste liever aan andere volken

1) Catalogus der afdeeling „Nederlandsche Koloniën" van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling, te Amsterdam, Leiden E. J. Brill, 1883. — Dit ruim 800 bladzijden beslaande werk zij den genen, die zich over onze Koloniën wenschen te onderrichten, ten zeerste aanbevelen.

te ontleenen, dan — wat toch zoo eenvoudig ware — in den eigen boezem te grijpen.

De machtigste factoren, waarmede de bouwkunst rekening heeft te houden, zijn: het klimaat en het materiaal. „Is in ons noordsche klimaat het huis niet veel meer dan een groote doos, 1) waarin de bewoner zich en de zijnen met al zijn have en goed bergt, om zich te beveiligen tegen koude, regen, nieuwsgierigheid en oneerlijkheid, en zich opsluit, zoo vinden wij in de tropische gewesten geheel iets anders. De koude wordt er niet geducht, integendeel, een krachtige luchtstroom door de geheele woning wenschelijk geacht. Het zijn voornamelijk de hitte en de stortregens, waartegen men zich wenscht te beschutten. Het overige is van weinig belang. Dit alles maakt, dat in Indië de woning vóór alles is een „dak." Van de schamelste hut tot de sierlijkste gouverneurswoning vindt men alle graden van weelde; maar ééne zaak hebben al deze woningen gemeen: het dak is en blijft er het voornaamste deel van.

Het hoofdgebouw van de woningen van den Europeaan in Ned. Indië bestaat gewoonlijk uit één dak, dat gedeeltelijk dient voor de bedekking der vertrekken, gedeeltelijk als bovenbeschieting der overigens opene voorachter- en zijgalerijen. Terwijl bij de inlandsche woning stroo- of bladbedekking wordt toegepast, vinden wij hier pannen aangebracht. De galerijen worden, in de steden althans, niet zelden door dorische of andere zuilen geschraagd.

„De grondvorm van elk Europeesch huis in onze Oost", zegt de heer P. Heering 2) „is de volgende: Een vrij groot vierkant middenstuk, de zoogenaamde binnengalerij; zoowel voor als achter dit middengedeelte eene ruime veranda, de voorgalerij, die op het visite-uur wordt bewoond en receptiezaal is, en de achtergalerij, of de Indische huiskamer. Ter rechter- en ter linkerzijde van het middenstuk liggen de kamers, die, met uitzondering wellicht van een kantoor, of een damesboudoir, slaapvertrekken zijn. Achter sommige woningen is, onder afzonderlijk dak, nog aangebouwd de zoogenaamde pendoppo, een aan alle zijden open zaal. Doorgaans is elk huis door een kleineren of grooteren lap gronds — het erf — van weg of straat gescheiden. Het achtererf ligt meestal tusschen twee rijen bijgebouwen, met vertrekken voor bedienden, keuken, stal, provisie- en badkamers, enz., soms ook nog een of twee logeerkamers."

De vele insecten en de soms zeer vochtige warmte verbieden het gebruik van behangselpapier en tapijten. De muren zijn derhalve slechts gewit en de vloer is met tegels bedekt, waarover blanke rottanmatten worden gelegd. Europeesche invloed doet zich niet alleen hier, maar ook zelfs bij de inlandsche hoofden gelden. Dáár, waar zij onder westerschen invloed zijn geraakt, bedienen zij zich niet zelden van de hulp van Europeesche bouwmeesters, waardoor dan ook de klachten, die terecht

1) C. L. F. Post, Catalogus der Afd. der Ned. Kol., Groep II, pag. 384.

2) Catalogus, Groep III, pag. 229.

over de smakeloosheid der Europeesch-Indische gebouwen worden geuit, maar al te zeer op hunne verblijven van toepassing zijn. 1)

Veel grootere aantrekkingskracht, daarentegen, oefenen die voortbrengselen op het gebied der bouwkunst op ons uit, die geheel, of ten minste bijna geheel, zonder eenigen westerschen invloed, door den inlander zijn uitgedacht en uitgevoerd. Het eigenaardige dier zoo oorspronkelijke bouwwijze, zal, gelooven wij, eerst dan door ons worden begrepen, als wij haar beschouwen niet alleen in verband met de tropische natuur, in wier midden zij zich ontwikkelde, en die haar de bouwstoffen aanbod, welke zij behoefde; maar ook met de weersgesteldheid en de geheel bijzondere — soms schrikverwekkende — verschijnselen, waarmede zij had rekening te houden. Gelijk overal, zoo is het ook hier de natuur geweest, die den allermeesten invloed heeft gehad op den toestand, waarin de maatschappij van Neêrlandsch-Indië zich heden vertoont.

Zoo moge de lezer ons dan vergezellen op eene wandeling over de velden en door de wouden, naar een dier idyllische boschdorpjes, in wier midden de javaan met zijn gezin en zijne huisdieren, gelukkig en tevreden zijne levensdagen doorbrenkt. Op dien tocht zullen wij trachten alléén het typische op het gebied van natuur en bouwkunst, die hier meer dan ergens anders, zoo innig zijn saamgeweven, in het licht te stellen en te bespreken.

Een ontdekkingsocht in het vreemde land, en wel op het domein van den inboorling, zal ons, na de vele ongeriefelijkheden van den natten moesson, die ons van December tot Maart zoo menigen zucht heeft doen slaken, ongetwijfeld eene gewenschte afwisseling opleveren. En wij hadden niet geringe oorzaak tot klagen! Soms had de donkergrauwe hemel 24 uren aaneen zijn sluizen opengezet en kletterde de stroomende regen niet zelden zóó hevig tegen dak en muren, dat hij de gesprekken der bewoners daarbinnen overstemde. Beken en rivieren zagen wij buiten hare oevers treden, en het land met eene bruinachtig-troebele watermassa overstroomen. Dag en nacht klonk ons het kwaken der kikvorschen, het gonzen der muskieten en het duizendstemmig koor der insecten in de ooren; hagedissen en slangen verlieten hare holen en sluiphoecken, en kropen zelfs tot in de galerijen en vertrekken. Geen plekje in het geheele huis was meer droog te houden, en schimmelpianten en paddestoelen woekerden naar hartelust. 2) Waren de dagen door drukkende warmte reeds afmattend, de nachten waren slechts weinig beter, want de uitstraling, die gedurende den drogen moesson — van Juni tot October — in de temperatuur van den nacht de zoo welkome en voor de gezondheid zelfs noodzakelijke afkoeling te weeg pleegt te brengen, was, tengevolge van de dikke luchtlaag, die het aardrijk als een loodzware mantel over-

1) Bij gebrek aan eigenlijke architecten, zijn deze Europeesche bouwmeesters doorgaans ingeniëurs of opzichters der Genie.

2) Junghuhn, Java I, pag. 162.

dekke, slechts luttel. 1) Maar nu is niet alleen de regentijd, maar ook de kentering — April en Mei — voorbij. De maand Juni, de bestendige Oostenwind en daarmede de droge moesson, terecht ook „de goede” genaamd, zijn in het land gekomen.

Vóór het krieven van den dag reeds, zijn wij in het gastvrije huis van den theeplanter, dat ons gedurende den nacht herbergde, opgestaan, ten einde terstond na het aanbreken van den morgen onzen tocht te kunnen beginnen. Bij helderen sterrenhemel is in den loop van den nacht de temperatuur, die gisteren in den namiddag nog 95° F. bereikte, — wij bevinden ons op ruim 2000 voet boven de zee — tot beneden 70° gedaald. 2) De nachtelijke koelte, die juist op dezen oogenblik, nu de verwarmende zon het langst afwezig was, haar hoogsten graad bereikte, heeft al den waterdamp, in de lucht aanwezig, doen nederploffen; nevel en dauw bedekken nu allerwegen bladeren en grashalmen; alles is vochtig, het plantenrijk is verkwikt, ook zonder dat er regen is gevallen, en de bronnen van alle beken hebben nieuwen toevoer van water verkregen. 3)

Diepe stilte heerscht nog alom. Terwijl het begint te schemeren, zien wij hoog in de lucht gansche scharen van *kalongs* — vliegende honden — van den nachtelijken rooftocht naar huis — misschien een ouden *kapok*- of *djamboeboom* — terugkeeren. 4) Met verrassende snelheid neemt de helderheid toe; want de zon spoedt zich in bijna loodrechte richting naar den gezichteinder, ten einde dien aanstonds te overschrijden. Een door-dringend gekrijsch uit het naburig woud, dat terstond daarop door een koor van niet zeer welluidende stemmen wordt gevolgd, doet zich hooren. Het is een pauw, die de talrijke familie van zwarte apen — *loctoeng* —, die in een kareboom nachtkwartier had opgeslagen, uit den slaap heeft opgeschrikt. Het vogelenkoor stemt zijn morgenlied aan; al kweelend, fladdert het door het gebladerte een nieuw leven tegemoet, en vóór nog de zon den Oostelijken hemel kleurt, schittert reeds gindsche vulkaan, die, als een majestueuze kegel uit het nog in blauwachtig-koude tinten gehulde voorgebergte, dat de vlakte begrenst, omhoog streeft, in een gloeilicht van goud en purper. 5) Een Indische morgenstond is aangebroken. Thans op weg, en de richting naar de naaste *desa* ingeslagen!

Langs uitgestrekte velden met thee, kina, koffie en andere gewassen beplant, voert ons onze weg. Enkele landbouwers zien wij reeds den weg naar hunne velden inslaan, gewapend met den *patjol* — een soort van hak, die den ploeg vervangt — of de op twee groote, als wielen dienstdoende, houten schijven zich bewegende vrachtkar — *pedati* — met zich voerend. Anderen dragen over den schouder, aan een lange bamboe-staak, twee groote, ge-

1) Junghuhn.

2) Junghuhn, Java, I, pag. 280.

3) Junghuhn, Licht- en Schaduwbelden, pag. 58.

4) 181; verder: Jung-
huhn, Java. I, 266.

5) Junghuhn, Java, 1 pag. 20.

vlochten korven, welke dienen moeten om de geooogste *padi* naar huis te brengen.

Waar thans de rijke winsten dragende akkers zich uitstrekken, daar kon men voor ettelijke tientallen van jaren nog het maagdelijk woud ontwaren. Door de inlanders werden vroeger de woeste gronden willekeurig genaast, met het doel, om op gemakkelijke wijze één oogst te winnen. 1) De door de natuur zelve met eene rijke vegetatie bedekte bodem werd door zulk een roekeloos en slordig bedrijf, den zoogenaamden *gogo*-bouw, ontbloot en aan bederf prijsgegeven. In de plaats van bosschen of welige grasvelden, traden van lieverlede dorre *alang-alang* velden. Deze roofofbouw oefende onmiskenbaar, en voortdurend sterker, den schadelijksten invloed uit op plaatselijk klimaat en waterverdeeling. Wel blijft het thans den inboorling geoorloofd, de ontginning van woesten grond ter hand te nemen, maar — sedert 1874 — niet, dan na verkregen vergunning en op omschreven voorwaarden, die den aanleg van permanente akkers — *tegals* — voor oogten houden. De *alang-alang* wildernissen, uit 3 à 5 voet hoog gras bestaande, dat bijna ongevoelig voor temperatuurverschil tot op hoogten van 6 à 7000 voet nog tiert, overdekt den bodem van Java terstond, nadat het woud is gekapt. De zijdeachtige zaadjes, zoo ligt als het teuerste dons, zweven in den bloeitijd bij millioenen door de lucht, en begunstigen zoo de algemeene verbreiding, terwijl zijne kruipende en diep indringende wortelen de uitrooeiing, daár, waar het levenstaaije gras zich eenmaal heeft gevestigd, ten zeerste bemoeielijken. 2)

In de straijen der meer en meer rijzende zon zien wij van verre enkele waterspiegels blinken. Zij blijken rijstvelden te zijn. Zooals men weet, wordt de rijst hoofdzakelijk in overstroomde velden — *sawah's* — gebouwd, wier vruchtbaarheid afhankelijk is van de zekerheid en bestendigheid der bevloeiing. Het water wordt in leidingen — *selokans* — uit hooger gelegen punten der uit het gebergte komende beken, aangevoerd. Alle kunstmatige bemesting wordt door deze bevloeiing overtoellig gemaakt. Waterrijkdom der bergbeken is derhalve de eerste voorwaarde voor de vruchtbaarheid van het land, tot het geluk en den welstand der bevolking 3); want waar de rijst wordt geteeld, is zij het volksvoedsel bij uitnemendheid. Heeft de Javaan geen rijst gegeten, dan verklaart hij met ernst, dat hij nog niet gegeten heeft. Als cultuurgewas staat de rijst bovenaan, en wordt zij ook eigenaardig „eerste gewas” genoemd, ter onderscheiding van alle overige gewassen, die men op Java algemeen onder den naam van „tweede” samenvat, ongeacht de periode van hunne teelt, onafhankelijk ook van de begrippen van wisselbouw. 4)

De Hindoes hebben op Java talrijke sporen nagelaten van groote en doelmatig aangelegde waterwerken, en Bali en Lombok getuigen, hoe getrouw hun voorbeeld

1) K. W. van Gorkom, Cat. Groep II, pag. 147

2) Junghuhn, Java, I, pag. 153

3) W. R. F. Suringar, *Catalogus*, I, pag. 100

4) v. Gorkom Cat, II, pag 147

nog steeds wordt gevolgd, geheel buiten onze bemoeienis. De eischen van de rijstcultuur zijn zoo innig saamgevoegd met de maatschappelijke toestanden en verhoudingen, dat de bevolking daarnaar alles regelt, en er zelfs hare tijdrekening op gegrond heeft. Bij het planten en oogsten zijn onderling hulpbetoon gebruikelijk, en die bedrijven ware volksfeesten. Zij eischen veel handen, daar men, op enkele uitzonderingen na, de rijst eerst op beddingen pleegt te kweken, de plantjes daarna verplant en de rijpe halmen ook een voor een uit de hand worden gesneden 1).

Gedurende eenige maanden bieden de rijstvelden den aanblik aan van een waterspiegel, een moeras, dat voor 1/4 of op zijn hoogst 1 voet hoog met water is bedekt, en waarin reigers en andere watervogels rondstappen, of waarin buffels — karbouwen —, aan hun juk gekoppeld, rondwaden, gevolgd door hun bezitter, die achter den ploeg gaat.

Onze weg voert ons thans langs rijstvelden, die bijna rijp zijn, en evenals onze Hollandsche korenvelden in den wind golven. Tallooze koorden, waaraan hier en daar lappen zijn bevestigd, zien wij over het rijstveld uitgespannen, en zich allen vereenigen in een, op verbaasd hooge palen, geplaatst wachthuisje, waarin, gelijk een kruisspin in haar weefsel, een dorpeling is gezeten, die van tijd tot tijd aan de koorden een trek doet en dan gansche scharen van aardige rijstvogeltjes — *bocroeng glatik* — doet opvliegen. 2)

Eene kleine rivier, — in de Soendalanden „tji“ genaamd, welk woord het voorvoegsel is van tallooze plaatsnamen — die nauwelijks de rotsachtige bergkloof heeft verlaten, ligt nu voor ons. Een brug, uitsluitend uit bamboestammen samengesteld, die door middel van het sterke touw, dat uit de vezels van de rottanplant wordt gedraaid, aangegebonden zijn, leidt ons naar den anderen oever. Het is een constructie, die ons terecht bewondering afdwingt voor het vernuft, of liever voor het technisch instinct van den, overigens zoo van alle boekengeleerdheid verstoken inlander. 3) De woeste *banjirs* — overstromingen, veroorzaakt door plotselinge stortregens of wolkbreuken —, die in toemellooze vaart en met ontzettende kracht alles meeslepen wat haar in den weg staat, maken het in de bergachtige binnenlanden noodig, dat de bruggen in één stuk de geheele rivierbreedte overspannen. Eenvoudig uit bamboe en rottan samengesteld, kan zulk een brug door elken inlander worden gemaakt, en wel in vrij korten tijd. Toen eenige jaren geleden, des avonds te 10 uur, een der groote houten bruggen in den postweg van Buitenzorg naar Tjiandjoer, in de Preanger-Regentschappen, ten gevolge van een ongekend zwaren *banjir* bezweek, werden, op last van het bestuurshoofd, onmiddellijk de noodige heerendienst-plichtigen opgeroepen, en, niettegenstaande het stormweer, dat den geheelen nacht aanhield, kon de groote postwagen, door zes paarden

1) Van Gorkom, cat., 1 pag 149.

2) Junghuhn, Java. I, pag. 169.

3) Zie de platen XLI en XLII.

getrokken, die in den vroegen morgen ter plaatse aankwam, reeds te 7 uur de noodbrug overgaan. 1)

Dergelijke bruggen treft men overal aan in de binnenlanden. Zij zijn zelfs sterk genoeg om door beladen vrachtkarren te worden gepasseerd, en doen jaren dienst bij voldoende onderhoud.

De weinige fragmenten van Hindoesche en Arabische, en in den laatsten tijd ook Europeesche, beschaving zijn het niet, die den inlander tot ingenieur hebben gemaakt. Neen! het is alleen de natuur, die hem omringt, en die hij wel niet met de oogen van een wetenschappelijk man beschouwt, maar van welke hij weet, hoe zij hem dienen kan, om zijne behoeften te bevredigen.

Hij tracht op te sporen, hoe zij hem nuttig en schadelijk kan zijn, en zijn praktische blik dwingt dikwijls de bewondering af van den meer beschaafden Europeaan. De Javaan bouwt zijn eigen huis, maakt grootendeels zijn eigen huisraad, werktuigen en kleederen, bouwt zijn eigen akker, verzorgt zijn eigen vee, en verstaat en beoefent in één woord alle kunsten en handwerken, die noodig zijn, om hem te doen leven, zooals hij verlangt, en de gewoonte van hem eischt 2) De praktische zin der Javanen herinnert ons een woord van Duitschlands geweldigen Kanselier, die, zelf een "buitenman", der landbewonende bevolking, die de dingen in de natuur ziet ontstaan, bestaan en vergaan, in het algemeen veel grooteren practischen blik in de toestanden van het leven van den Staat toekent, dan aan de bevolking der steden, die eigenlijk slechts aan anderen ontleende meeningen en denkbeelden bezit.

Tot nadere toelichting van de, zulk een uitgebreid gebruik toelatende, eigenschappen van den bamboe, waarvan ons zooeven in de vernuftige brugconstructie een voorbeeld werd gegeven, moge hier eene beschrijving volgen, die de beroemde engelsche reiziger Wallace van die nuttige hout- of liever grassoort geeft.

„Kracht, lichtheid, gladheid, rechtheid, rondheid, holheid, het gemak en de regelmatigheid, waarmede het kan worden gespleten, de eindeloze verscheidenheid in grootte, afwisselende lengte der leden, de geringe moeite, waarmede het gesneden en er gaten in geboord kunnen worden; de uitwendige hardheid, de volstrekte reuke- en smakeloosheid, de groote overvloed en snelheid van wasdom en vermenigvuldiging, kortom: deze samenloop van eigenschappen maken het geschikt voor honderden doeleinden, waaraan ieder ander materiaal slechts met oneindig meer arbeid kan dienstbaar worden gemaakt.” 3)

Op plaat XLIV hebben wij een aantal bamboeverbindingen, die door ons uit de collectie, welke het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ter tentoonstelling had gebracht, uitgelezen en geteekend is geworden, doen samenstellen.

De fig. 1 (*pager pidjie ketimoen*) en 3 (*pager djaroe*) geven ons afbeeldingen te zien van *pager's*, hekken

1) H. J. Eerlich van Gogh, *De Kampong op de Tentoonstelling*, Amst., J. H. de Bussy, 1883 pag. 13.

2) Veth, Java I, 483.

3) Wallace, Insulinde I, 129.

zooals zij gewoonlijk tot omheining van tuinen en erven gebezigd worden. De fig. 2 (*pager langkan*), 5, 8, 10, en 11 stellen lichtopeningen voor. In fig. 9 is een openslaand venster, bestaande uit eene zinrijke verbinding van ronde en platte bamboestukken, afgebeeld. De wandvlechtingen, die de fig. 4 en 12 te zien geven, zijn zeer gebruikelijk. Laatstgenoemd vlechtwerk wordt niet zelden door repen van verschillende kleur samengesteld. Men ziet, het aantal variatiën is legio, en wij zullen er dus niet verder over uitweiden.

Wij verlaten nu de vlakke, om even een blik te werpen in het woud, waar langs onze weg voert. Welk hemelsbreed verschil met onze noordsche bosschen! Terwijl in onze dennen-, eiken- en beukenbosschen gemeenlijk ééne soort overheerscht, zoo zien we, dat hier velerlei boomsoorten doorengemengd en dooreengegroeid, op sommige plaatsen een schier ondoordringbaar weefsel vormen. Klim en slingerplanten van verschillende aard mengen zich tusschen de stammen der op zich zelf staande boomen; alle takken zijn met dikke beddingen van mos, boomvarens en andere woekerplanten bedekt. Millioenen bloemen, vooral orchideën, zijn over dit weefsel van dooreengegroeiide boomen, struiken en woekerplanten uitgestrooid. Rottansoorten en andere lianen strekken zich soms van den eenen boom naar den anderen uit. Alle planten zien we naar ruimte en licht streven, terwijl sommige woudreuzen, de dubbele hoogte bereikende van hunne omgeving, met hunne kruinen soms 130, ja zelfs 150 voet bereiken, en zoo als 't ware eene tweede verdieping van het bosch vormen. Indrukwekkend is de stilte, die in dit wijd uitgestrekte woud heerscht: Ieder geluid doet een echo ontwaken. Eene gestadige warmte met gestadige vochtigheid is de voorwaarde van het bestaan van dergelijke tropische wouden; terwijl zij wederkeerig er toe bijdragen om de vochtigheid te behouden 1).

Zelden ontmoet men een dier in het binnenste dezer wouden. De grootere dieren kunnen zich in dit dichte plantenweefsel niet vrij bewegen. Bovendien zijn de meeste groote dieren graseters, die liever aan den zoom der wouden of in de graswildernissen zich ophouden, en de roofdieren, die van hun vleesch leven, volgen hen daarheen.

In deze vochtige wouden zoeken wij de onder den naam *djati* of *teakhout* — *tectona glandis* — bekende houtsoort te vergeefs. Deze komt op Java slechts in de lager gelegen streken, en slechts op een drogen, nimmer echter vulkanischen, d. w. z. verweeringsbodem voor. Dáár, waar hij zich gevestigd heeft, verdringt hij uit zijne nabuurschap bijna alle andere boomen, die hem den dorren, steenachtigen, of zandigen grond gaarne overlaten. Zoo vormt zijne soort geheel alleen uitgestrekte wouden van hoogst eigenaardig aanzien, die hierin eene uitzondering op den regel bij de indische boomen maken, dat zij periodisch, namelijk in de droogste maanden van het jaar hunne bladeren verliezen, en er dan zeer dun en kaal uitzien; na het verstrijken van den

1) W. R. F. Suringar, Cat. Groep I, pag. 100.

regentijd evenwel, in de maand April of Mei, hebben zij weder opnieuw een groen kleed aangetrokken. Zooals men weet, leveren zijne stammen het beste timmerhout van Indië op, dat vooral voor den scheepsbouw geschikt is. Daar het wegens zijn sterken geur niet licht door de termieten wordt aangetast, zoo tracht men den aankweek der zoo nuttige djatiboomen zooveel mogelijk te bevorderen.

In het westelijk, dus hoger liggend en vochtiger gedeelte van Java wordt de *djati* niet gevonden; hij tiert bij voorkeur in een droog en heet klimaat en komt op Java niet licht hooger dan 500 voet boven den zeespiegel voor. Geplant djatihout wordt op Java voor beter gehouden dan het in 't wild groeiende; ook is het rechter. Eerst na 100 jaren zijn de stammen geheel volwassen, en bereiken dan een dikte van ruim een meter. Gewoonlijk worden zij echter reeds op het 40ste of 50ste jaar geveld. Voor een goeden wasdom is het noodig, het onderhoud en gras in de djatibosschen elk jaar, in den drogen moesson, af te branden. De *djati* bereikt in den regel geen grootere hoogte dan 50 of 60 voet. 1)

Het zij hier nog vermeld, dat de Javaan over het timmerhout der bosschen geene vrije beschikking heeft. De bosschen worden als domein van het Nederlandsche Gouvernement aangemerkt, en alleen voor zoover zij nog niet onder geregeld beheer zijn gebracht, heeft de inlander vrijheid, om het doode hout en den voor timmerhout ongeschikten afval der gekapte boomen daaruit weg te halen, en ten eigen behoeve, met schriftelijke vergunning en tegen eene geringe retributie, hout van zekere afmetingen daaruit te kappen, van welk laatste recht echter de meest kostbare houtsoorten zijn buitengesloten. 2)

Na dit vluchtig kijkje in het woud, treden wij weer in de vlakke. De zon, die reeds een aanzienlijken boog aan den hemel heeft beschreven, doet hare warmte reeds tamelijk krachtig gevoelen, en wij beginnen onwillekeurig naar eene schaduwrijke rustplaats om te zien. Maar zoover het oog reikte, hebben wij toch, hoewel wij reeds een paar uren op weg zijn, nergens eenig spoor van woonplaatsen kunnen ontdekken. Wat evenwel onze opmerkzaamheid tot zich trekt, zijn, in de vlakke en tegen de hellingen der bergen, hier en daar verspreide, min of meer cirkelvormige bosschjes, gewoonlijk scherp van het omliggend terrein afstekend 3) Blauwachtige rook, die uit eene dezer oasen langzaam opstijgt, doet ons, ofschoon er van woningen hoegenaamd niets te bespeuren valt, het verblijf van menschen vermoeden.

Wij volgen nu een breede allee van kenariboomen, die later in een tamarindenlaan overgaat. Zoodra deze beide boomsoorten aan beide zijden van den weg geplant zijn, — dus vernemen wij, — kunnen wij steeds op de nabijheid van een dorp staat maken. Het zijn de heerlijkste, schaduwrijkste alléeën, die men zich denken kan.

1) Junghuhn, Java, I, pag. 251.

2) Zie Veth, Java, I pag. 663. Verder: van Musschenbroek, Cat. Groep II pag. 178.

3) Junghuhn, Java, I, pag. 169.

Treden wij nu een dier boschjes nader, welker binnenste wij wenschen te bezoeken, zoo verkondigen ons de talloze nuanceeringen in het groen, reeds van verre de verbazende verscheidenheid der boomsoorten. Boven allen steken de geelachtig-groene toppen der pinang- en kokospalmen uit. Uit de aanwezigheid dezer beide boomsoorten, die nimmer in de oorspronkelijke wildernissen voorkomen, kan men steeds de nabijheid van mensche-lijke woningen opmaken.

Een ondoordringbaar palisadenwerk van gelede, huisvormige stammen, dat het geheele bosch als een ringwal omzooimt, belemmert thans onze schreden. Wij staan voor de bamboeomheining van het dorp. Het zijn de reusachtige halmen der bamboestruik, die bij duizenden, dicht aaneengeschaard, 40 à 70 voet omhoog streven, dan in sierlijke bogen overhangen, en met hun teeder, licht door den wind bewogen loof de schoonste galerijen vormen.

Slechts hier en daar is de krans, die zij in het bosch vormen, afgebroken. Wij treden door eene dier openingen het bosch binnen. Een zindelijk onderhouden terrein neemt ons daar op, en een aantal huisjes, van den grond tot den nok uit dezelfde bamboesoorten opgetrokken, die het boschdorpje tot ringwal dienen, lachen van onder het loover ons vriendelijk toe. 1)

Wij zijn thans aangekomen in de *dessa*, zooals de Europeanen gaarne elk dorp pleegt te noemen. In de Soendalanden worden evenwel de dorpen door de inlanders meestal *lemboer* of *kampung* genoemd. Elke *dessa* heeft haar eigen hoofd, *wedono* genaamd. Verscheidene kampongs te zamen, vormen eene *kaloerahan*, d. i. een district, aan wier hoofd een *loerah* staat. 2)

Midden in het dorp, tegenover eene woning, die zich door houten gebinten, snijwerk aan de stijlen, en meerdere ruimte, als die van het dorpshoofd aankondigt, vinden wij een klein, vierkant, met gras begroeid plein, dat den naam van *aloen-aloen* draagt. Als een berg van groen, verheft zich daar een reusachtige boom, de zoo beroemde *waringin* — *Urostigma benjamina*. — Deze boomsoort, van oudsher door de Hindoes, en nog heden door de Javanen als heilig vereerd, bezit in hooge mate de eigenchap, om, gelijk bij andere *ficus*-soorten, door het uitschieten van luchtwortels, bijstammen te vormen, en daardoor loofkruinen te dragen van verbazenden omvang. Het in milden overvloed afhangend, levendig groen gebladerte, laat geen enkelen lichtstraal door. In sommige *dessa's* is de heilige boom door een laag muurtje of hek omgeven. Op plaat XLII hebben wij getracht, van zulk een boom, ten minste van zijn merkwaardigen stam, eene voorstelling te geven.

Op den vriendelijken *aloen-aloen*, in den verkwikenden schaduw uit te rusten, en ons te baden in den geur der bloesems, die alom van uit het loover te voorschijn treden, levert ons thans een groot genot op. „Twee *tjempaka's* en één *kenangaboom*,” zegt Junghuhn 3)

1) Junghuhn, Java, I, pag. 178.

2) Veth, Java, pag. 649.

3) Junghuhn, Java, I, pag. 178.

zijn voldoende om de lucht wijd en zijd met hun geur te vervullen.

Wij zullen thans een der woningen binnentreden. Onder de veranda, die door een op stijlen rustend verlengstuk van het dak gevormd wordt, zijn eenige vrouwen gezeten, die zich met weven of anderen huiselijken arbeid bezighouden. Wij beklimmen de kleine trap, die uit het erf naar boven leidt, en kunnen nu de inrichting van het inwendige opnemen. Al aanstonds merken wij op, dat het geen ander licht dan door de deur ontvangt. Onder eene bevolking, die al hare bezigheden in de open lucht verricht, en in de woning slechts eene schuilplaats zoekt tegen de brandende middaghitte, kan ons dit echter niet verwonderen. In twee vertrekken, waarvan het eene voor de hoofden van het gezin, het andere voor de kinderen bestemd is, zien we het huis ingedeeld; terwijl aan de eene zijde nog onder een afzonderlijk afdakje de keuken met de stookplaats gelegen is.

Maar nu het dak. Het is met *alang-alang* gedekt. Plaat XLIII fig. 6 veraanschouwelijkt de wijze van bevestiging. Eene duurzame bedekking, die wij in 't voorbijgaan bij andere huizen hebben opgemerkt, is die met *atap*, namelijk de gedroogde bladeren van de *kirai* of sagopalm. (plaat XLIII fig. 1). De woning van het hoofd in de *dessa*, waarin wij thans vertoeven, is met *sirappen* — leivormige plankjes, o. a. te zien op plaat XL — belegd; de moskee, daarentegen, met roode pannen. Eene eigenaardige bedekking wordt gevormd door het zoogenaamde *talahab*-dak, zijnde namelijk middendoor gekloofde bamboeleden, waarvan eerst een laag met de holle zijde naar boven op het dakgeraamte wordt neergelegd, terwijl daarna de voegen door een tweede laag, met de bolle zijde naar boven, gedekt worden 1). Eindelijk moeten wij nog melding maken van het *goemoetoe*-dak, dat uit de zwarte, paardenhaarachtige vezels, die tusschen de bladeren van den arengpalm zitten, wordt vervaardigd. De huizen in de Padangsche bovenlanden o. a. zijn gedekt met deze stof, die zeer duurzaam is.

De ruimte, die onder het huis overblijft, is overgelaten aan het gebruik van de hoenders — *ajam*, — eenden — *bebek* — en geiten — *kambing*. — Deze inrichting heeft evenwel het groote nadeel, dat door de voegen der uit bamboevlechtwerk bestaande bevloering, uit deze beestenhouken, en verzamelaars van allerlei afval, verpestende dampen opstijgen. De katten — *koetjing* — behooren tot het binnenste der woning, ja ook den honden — *andjing*, — wordt door den gewonen Javaan gewoonlijk toegang vergund, hoe afschuwelijk de javaansche hond — waarvan op de Tentoonstelling een paar exemplaren te zien waren — en die door de Europeanen jakhals wordt genoemd, ook er uitziet.

Achter het huis vinden wij een paar schuurtjes — *loemboeng*, — die tot berging van den *padi*- of rijstooft dienen; verder zien wij er de buffelkraal — *kandang*, — een met balken omheinden modderpoel, waarin de karbouw's nachts rust. In de nabijheid wordt het kleine javaansche paard aangebonden, bijv. aan een boomtak, of onder

1) Zie plaat XLIII fig. 7.

het overhangende dak van het huis zelf. Koeien vindt men alléén daar, waar Europeanen of Bengaleezen zijn gevestigd.

Elke woning is omgeven door een niet te bekrompen erf, dat door een *pager* van bamboe of ander struikgewas van de openbare paden en aangrenzende erven is gescheiden. Deze *pager* heeft echter tevens het doel om de aanplanting tegen strooptochten van wilde zwijnen, als anderszins, te beschermen. De steeds als boomgaard, moesgrond en bloemtuin aangelegde erven zijn doorgaans, met al wat zij opleveren, het bijzonder eigendom van den bewoner. 1)

Daar de *dessas*, die wij thans bezoeken, tevens districtshoofdplaats is, zoo voert het hoofd, zooals wij vroeger hebben gezien, den titel van „*loerah*.” Vóór zijne woning, en ook op de *aloeu-aloeu* opgericht, bemerkten wij een van alle zijden open gebouw. Het is de raadzaal of *pandopo*, uit een, op houten zuilen en pijlers rustend dak bestaande, waarin het hoofd aan zijn ondergeschikten gehoor verleent. (Zie plaat XLII).

De merkwaardige binnenconstructie, die wij hier toegepast zien, om het middenste gedeelte van het dak te dragen, trekt onze aandacht en het schijnt ons wel de moeite waard, die eens nader te onderzoeken.

Aangezien wij echter dezelfde constructie bij talrijke javaansche gebouwen gevonden hebben, met name ook bij de huisjes uit *Djapara*, die, op halve natuurlijke grootte uitgevoerd, op het terrein der tentoonstelling aanwezig waren, geven wij van een dier gebouwtjes, die, dank zij de bemoeiingen van den ijverigen Directeur van het Koloniaal Museum te Haarlem, den heer F. W. van Eeden, op het terrein achter dat Museum thans eene blijvende plaats hebben gevonden, eene perspectivische doorsnede. De in de *pandopo* voorkomende constructiewijze vinden wij hier op grootere schaal en zoodanig voorgesteld, dat de voornaamste deelen in het oog springen. Wij zien hier drie houten ramen, waarvan de balken zoodanig op elkaar rusten, dat elk hunner over den daaronder liggenden, ter halve breedte van het hout uitsteekt, — zogenoemde overkraging, — terwijl een vierde raam het bovenste dak draagt, tot welks ondersteuning bovendien nog een, van onderen op een rijk met snijwerk versierden balk rustende makelaar — die den nokbalk in het midden opneemt — bijdraagt. Het raamwerk rust op zes kapiteelen, indien men ten minste de met tanden versierde koppen der stijlen zoo noemen wil. De vier middenstijlen hebben eene basis, die ons levendig aan de vormen der oude Hindoe-architectuur herinnert. Het geheele gezicht op de huisjes uit *Djapara* is op den achtergrond der plaat voorgesteld.

Deze raamwerken, die, op Java *toempang sari* worden genoemd, zijn in moskeen en *pandopo's* niet zelden op rijke en soms smaakvolle wijze met snijwerk, kleuren en vergulding versierd.

Van de *pandopo* hebben wij niet ver naar de moskee — *missigil*, — die overeenkomstig de *adat* — het gebruik, de overlevering, — aan de westzijde van de *aloeu-aloeu*,

1) Veth, Java, 597.

met het front naar het Oosten, is gelegen. Het is een vierkant, houten gebouw, van eene galerij omgeven, en van niet minder dan drie, telkens kleiner wordende daken voorzien. Eigenaardig is de wijze, waarop het ver uitstekend raamwerk, dat bestemd is, om het dak overstek te dragen, door houten, consolevormige karbeels wordt ondersteund. Ofschoon de zonnestralen door de ver overstekende daken geen toegang tot het binnenste vinden, zoo wordt evenwel de luchtcirculatie door de open ruimten tusschen de daken bevorderd. De omgekruide lijsten op de hoekkepers aangebracht, geven aan het geheel een sierlijk, luchtig voorkomen. Aan den westelijken wand is in het binnenste eene nis, de *qiblah*, d. i. de richting, waarin zich de tempel van Mekka bevindt. Wij vinden er voorts nog een zware trom — *bedoeg*, — die tot het uitroepen der gebedsuren gebezigd wordt. De anders in mohamedaansche landen gebruikelijke *minareh* wordt in onze indische bezittingen gewoonlijk gemist. Het uitroepen zou bij de verspreide ligging der in de boschjes verscholen kampongs toch niet worden gehoord.

In kleinere plaatsen zijn de moskeeën van bamboe gevlochten, en ontvangt het gebouw geen ander licht dan hetgeen door de wanden heendringt.

In de onmiddellijke nabijheid van het gebouw vinden wij een vijver, om den geloovigen gelegenheid te geven, vóór het betreden der moskee, de verplichte wasschingen te verrichten. Soms is deze vijver ingekrompen tot een waterbak of steenen watervat.

Missigils komen slechts daár voor, waar de gemeente talrijk genoeg is voor den Vrijdagsdienst. Voor eene openbare godsdienstoefening worden gevorderd ten minste veertig volwassene, den Islam belijdende mannen, ter plaatse zelf woonachtig. In den regel vindt men missigils alleen in de hoofdplaatsen der regentschappen, districten en onderdistricten. Vrouwen mogen de moskee niet tegelijk met de mannen betreden, maar vereenigen zich na hun vertrek, tenzij er voor haar een afzonderlijke galerij is, zooals in enkele grootere moskeeën. De dienst — in den regel om tien uur 's morgens — bestaat in een ritueel gebed, gehouden door den *pangoloe* of priester, voorafgegaan door een preek, die door den *ketib* of prediker wordt opgelezen. Voor 't overige is de vrijdag der moslemenen geen rustdag.

In kleinere kampongs, voor welke het oprichten eener moskee te bezwaarlijk zou zijn, ontbreekt nooit de *langgar* of bidkapel, die tevens als school voor godsdienstig onderricht wordt gebezigd. Ook hier vinden wij wederom de *bedoeg*, verder de *pajong*, een zonnescherm, door den priester gebruikt, als hij de dooden naar het graf vergezelt; de aarden lamp, die des avonds aan een bamboeketting uit de nok van het dak afhangt, en eindelijk een plank, waarop een aantal beduimelde Koranfragmenten liggen, benevens de kussens, waarop de schoolkinderen die voor zich leggen, wanneer zij naar 's lands wijs op den grond zitten te leeren. Aan den ingang staan *padasans* of waschvaten voor de reiniging van gelaat en handen; want ook de *langgar* is een gewijde plaats.

Wij brengen hierna een bezoek aan de *pésantrén* of school voor godsdienstig onderricht. Het is een gebouw, dat een aantal kleine kamertjes of cellen bevat, die in een langen gang uitkomen. Wij zien den onderwijzer den gang op en neer wandelen, terwijl hij zich van tijd tot tijd, door eene in de deur dier celletjes aangebrachte opening, met de kinderen onderhoudt, die daar binnen, op den buik liggende, hunne lessen leeren. Het onderwijs bepaalt zich tot het lezen en gebrekkig verstaan van den Koran, de profetenlegende, de voornaamste leerstukken en plechtigheden van den Islam, en eenige oppervlakkige kennis van het Mohamedaansche recht. 1)

Terwijl de dag langzamerhand ten einde loopt, maken wij nog eene laatste wandeling door het dorp. Een groep inlanders van elke soort, mannen en vrouwen, grijsaards en jonge lieden, landbouwers en sjouwers, dansmeisjes en potsenmakers, die zich voor een klein gebouwtje aan den grooten weg, die de *desa* in hare geheele lengte doorsnijdt, verzameld hebben, trekt onze aandacht. Het is de *waroeng* of winkel, waar allen verpoezen van hunne dagtaak, zorgen en kwellingen vergeten, en genieten van de rust, geestigheden en kwinkslagen, die vaak een luid gelach doen opgaan en van al de heerlijkheden, die de Javaansche kookkunst tot fabelachtig geringe prijzen oplevert. Een laag neerhangend afdak dwingt ons diep te bukken om binnen te treden. Op een breede tafel van *ploepoeh* — platgeklopte bamboe — zitten, met de beenen onder 't lijf geslagen, een paar vrouwen, — de *waroeng* wordt meestal door vrouwen gehouden — omgeven van wannen en potten, die de gekookte rijst, de groenten, vruchten en andere waren bevatten. 2)

De avond begint nu merkbaar te dalen. De tortelduiven, in wier zacht gekir de Javaan behagen schept, en die in kooien, aan lange staken opgehangen, voor de meeste woningen der inlanders worden gevonden, worden allengs stil. 3) Gansche zwermen van rijstvogeltjes keeren van de akkers terug en zetten zich in den waringinboom, waaronder wij gezeten zijn, neer, waar hun levendig gekweel echter reeds spoedig verstomt. De *kalongs*, die bij honderden als groote, zwarte vruchten gedurende den geheelen dag met den kop naar beneden gekeerd, roerloos aan de geheel ontbladerde takken van een *djamboeboom* gehangen hebben, beginnen zich langzamerhand te bewegen, en maken zich bereid om hun nachtetijken tocht te aanvaarden. De Javanen beginnen nu de hoenderhokken onder hunne huizen te versperren en te grendelen, want kleine marter- en wezelachtige roofdieren, tuk op buit, sluipen thans rond; ook de krokodilachtige hagedissen — *mindjawah* — komen uit den schoot der wateren te voorschijn, ten einde in de hoenderhokken van het dorp een onwelkom bezoek af te leggen. Het gegons der musketen wordt luider en luider. Met

1) Veth, Java, I pag. 384.

2) Veth, Java, I pag. 616.

3) Junghuhn, Licht- en Schaduwbeelden, pag. 182.

groote snelheid neemt de duisternis toe. Duizenden onzichtbare muzikanten vangen nu aan met het bespelen hunner instrumenten, geluidorganen, luchtbuizen, longblaasjes, snorgaten, enz. Het schijnt wel, dat allen het oogenblik slechts hebben afgewacht, waarop de duisternis een zekeren graad heeft bereikt, om plotseling, als op een gegeven teeken, hun veelstemmig vocaal en instrumentaal concert te doen weergalmen. Elk blad van elken boom heeft een stem ontvangen; het gansche bosch is welluidend geworden; de lucht trilt, de bladeren tijlpen, de boomen neurien. Talloze levende lichten zweven door het loofgewelf, waar zij binnen een zekeren kring een schijnsel verspreiden. Eene verbazende menigte gevleugelde termieten is uit den grond te voorschijn gekropen en vervult, ter prooi aan de talrijke rondfladderende vleermuizen, de lucht.

Het zachte maanlicht werpt een zilveren glans over het loover. De zoete geuren van den *kenanga*-boom schijnen steeds sterker te zullen worden. Met volle teugen genieten wij de heerlijke indische natuur.

Daar klinkt eensklaps het schorre gekrijsch van den pauw in onze ooren. Het is het teeken, dat de tiran der wildernis, de koningstijger, wiens onafscheidelijke heraut hij is, van zijn leger is opgestaan en nu rondsluip. Voor ons is het eene aanwijzing, om ons nachtverblijf op te zoeken en er de rust te genieten, die welverdiend mag heeten na den vermoeienden tocht.

In bovenstaande beschouwing hebben wij ons uitsluitend met het voornaamste eiland onzer koloniën beziggehouden. De Tentoonstelling leverde echter het bewijs, dat de bouwkunst in sommige der Buitenbezittingen die van Java hier en daar verre overtreft. Uit de Padangsche Bovenlanden — Sumatra — o. a. was eene hoogst interessante verzameling van modellen van woonhuizen, schuren, wachthuizen, enz. bijeengebracht. Op plaat XXXIX zien wij een rijstschuur — *loemboeng* — uit die streken afgebeeld. Plaat XXXIX geeft tevens een detail van het ornament dierzelfde schuur te zien; terwijl wij op plaat XXXVIII een woonhuis zien voorgesteld. Wat ons bij deze gebouwen in de eerste plaats in het oog valt, is de duidelijk uitgesproken neiging om te versieren en bevalige vormen voort te brengen, kortom: de artistieke behandeling, die onder de werken van den tegenwoordigen tijd op Java toch maar schaarsch is waar te nemen. Eene verwantschap met de kunstvormen van het indische vasteland, — Siam, Voor-Indië, enz. — valt niet op te merken. De omtrekken van het ornament worden in het hout, dat zwart geschilderd is, uitgekerfd; het ornament zelf rood of geel gekleurd, hier en daar met blauw afgewisseld, terwijl witte nerven, over het midden der stengels en bladen loopende, de duidelijkheid van het dessin beter doen uitkomen. (Zie plaat XLIV, fig. 16). Het dak is gedekt met *goemoetoe*, dat hier *dock* wordt genoemd. Zooals wij boven hebben gezien — pag. 71 —, zijn het de zwarte, paardenhaarachtige vezels van den areng-palm. Zulk een dak kost handen vol arbeid; wanneer het eenmaal gereed en goed gelegd is, duurt het jaren

lang, daar de grondstof niet vergaat of verrot. 1) De nokken van de daken dezer huizen zijn niet zelden met een, in hout gesneden, hanen- of buffelkop versierd, — waarvan eene afbeelding op plaat XLIV fig. 15. — Verder zijn ze naar boven omgebogen en getooid met blikken of tinnen versierselen — plaat XLIV fig. 14. —

Het aantal daken, dat bij deze huizen wordt aangebracht, geeft den meerderen of minderen rang van den bezitter te kennen.

Op plaat XL geven wij eene afbeelding van het huis eens aanzienlijken inlanders, te Bandjermasin — eiland Borneo —. Het gebouw is geheel uit hout samengesteld en herinnert ons aan hetgeen Viollet-le-Duc zegt in zijn werk: „L'Art Russe:” „Quant à l'architecture civile, elle se manifestait dans les constructions de bois traditionnelles, dont nous retrouvons les principes sur les rampes de l'Himalaya, ainsi bien qu'en Scandinavie, dans le Tyrol, la Suisse. L'identité de ces constructions qui, depuis des siècles, s'élèvent sur des parties du globe séparées les unes des autres par des espaces immenses et sans communication directes entre elles, est certainement un des faits les plus intéressants à étudier dans l'histoire de l'art. L'habitant du canton de Berne n'a guère plus la notion des usages adoptés par les Grands-Russiens, que ces derniers n'ont la connaissance des constructions élevées par les montagnards de l'Himalaya; et cependant, si une fée transportait d'un coup de baguette un chalet suisse sur les hauts plateaux de l'Indus et une maison de bois des Kachmiriens dans la Grande-Russie, ces populations si éloignées les unes des autres s'apercevraient à peine de l'échange.” 2).

Het op plaat XLI afgebeelde Alfoersche woonhuisje van het eiland Galela, hebben wij voornamelijk om der wille van zijn merkwaardigen dakvorm opgemeten. Bij alleeneenvoud valt hier zeker architectonisch gevoel niet te miskennen. De stout gekrulde nok getuigt ontegenzeggelijk van zin voor schoone vormen bij deze eenvoudige natuurmensen. Dat van den nok niet zelden veel werk wordt gemaakt, heeft de Tentoonstelling herhaaldelijk aangetoond. De twee sierlijke nokken, afgebeeld op plaat XLIV, fig. 17 en fig. 19, geven een voorbeeld.

Bij het zien der modellen van de uit hout gesneden, sierlijk gekrulde scheepssnavels, zooals die bij de inlandsche handelsschepen uit het noorden van onzen Archipel gebruikelijk zijn, en de talloze andere voorwerpen, ter Tentoonstelling aanwezig, die van den ingeboren kunstzin dier halfbeschaafde volken de bewijzen leveren, konden wij een gevoel van spijt niet onderdrukken, dat dergelijke, voor onze westersche bouwkunst zoo hoogst leerzame voortbrengselen op het gebied van Oost-Indische bouwkunst en kunstnijverheid, nog maar steeds onbekend blijven en — wie weet, nog hoe lang? — op eene nadere studie en publiceering wachten moeten.

Ofschoon niet tot de buitenbezittingen, maar tot Java behoorende, verdient hier nog de moskee te Djapara,

1) Eerlich van Gogh, De Kampong, pag. 11.

2) Viollet-le-Duc, L'Art. Russe, pag. 136.

waarvan een fraai houten model, afkomstig uit het Ethnographisch Museum te Leiden, eene voorstelling gaf, genoemd te worden — Plaat XXXVIII —. Van het dak was een stuk weggelaten, om een blik in het inwendige mogelijk te maken. De details herinneren aan hindoesche kunst. Een meer uitgebreide opmeting van dit interessante model, waarvan wij wederom de op bladz. 72 beschrevene dakkonstruectie, doch ditmaal op het rijkst met snijwerk versierd, wedervonden, hebben wij tot ons leedwezen niet kunnen uitvoeren.

Er blijft ons thans nog over, eene korte beschrijving te geven van het zoogenoemde „Indische dorp”, dat op de Tentoonstelling, tusschen het Koloniale en het Hoofdgebouw gelegen, steeds zoovele bezoekers lokte. Op plaat XXXVII hebben wij een perspectivisch aanzicht van den geheelen aanleg, dat met behulp der photographische aanzichten der afzonderlijke gebouwen geconstrueerd werd, afgebeeld. Het dorp bestond uit gebouwen van verschillende deelen der Koloniën afkomstig, namelijk: een bamboehuis van Batavia, een inlandsche paardenstal, een bamboebrug naar de wijze der javaansche vervaardigd, een huis uit de Padangsche Bovenlanden, een paarden- en buffelstal, eene woning uit Atjeh, eene Alfoersche woning uit de residentie Amboina, eene arbeiderswoning uit de Preanger-Regentschappen, eene Soendasche arbeiderswoning, een Boegineesch huis van het eiland Celebes, een wachthuisje of gardoe, benevens eenige huisjes uit Djapara, — waarvan wij reeds op blz. 72 eene beschrijving gaven — en een huis uit Tegal. Voorwaar eene rijke verzameling, die thans, helaas! naar alle vier de winden verstrooid is geraakt.

Wij zullen slechts van enkele dier huizen eene beschrijving geven. 1) Vooreerst het *Boegineesche* huis. Zooals men weet, behooren de Boegineezen thuis op Celebes. Oorspronkelijk zijn zij van elders afkomstig, doch hebben bij hunne komst op Celebes de Alfoeren verdreven, die zich nu grootendeels in de binnenlanden ophouden. Men treft onder hen velen aan, die vrij beschaafd zijn. Zij bewonen voornamelijk de kuststreken, en dit is dan ook de oorzaak, dat hunne huizen hoog uit den grond worden gebouwd, met eene ledige ruimte er onder, de zoogenaamde *kollong*. Het Boegineesche huis op de Tentoonstelling is, voor zoover het geraamte aangaat, vervaardigd van *bajanghout*. Van de fraaie, door stijlkundige behandeling van het materiaal uitmunten details, getuigt Plaat XLIV fig. 13. De wanden bestaan uit platgeslagen bamboe, ter versterking gevat tusschen bamboelatten. De vloeren zijn eveneens van bamboe, waarover een dun bamboe-netwerk, dat wederom bedekt is met rottanmatten.

Wanneer men de trap opgaat, die toegang geeft tot de woning, komt men eerst in eene galerij, die over de geheele lengte van het huis loopt, en waarvan het laatste gedeelte als keuken dienst doet. Deze galerij,

1) Wij ontleenen de nadere beschrijving dier gebouwen grootendeels aan het werkje van den heer Eerlich van Gogh: „De Kampong op de Tentoonstelling.”

waarvan de vloer ongeveer een voet lager ligt, dan die van de andere vertrekken, dient tot bergplaats van huisraad, vischwant, als anderzins. Het huis bestaat verder uit drie ruime vertrekken. Het voorste, tevens het grootste, is de plaats, waar overdag verblijf wordt gehouden, terwijl de beide andere als slaapvertrekken dienst doen. In een daarvan vindt men een laag, houten ledikant, waaromheen een gordijn is gehangen. In het achterste vertrek zijn vensters aangebracht. Het tentoongestelde huis was van een gegoeden Boeginees afkomstig. De bouwde van het huis van den minderen man komt met het beschrevene overeen, doch het is veel kleiner en van minder goede materialen vervaardigd.

Wij vinden in het dorp verder een *Alfoersche woonhuis* van het eiland Celebes. 1) De Alfoeren, die met uitzondering van een klein aantal, die tot het Christendom werden bekeerd, allen heidenen zijn, bewonen verscheidene eilanden en het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, en waren daar de oorspronkelijke bewoners. Van Celebes door de Boegineezen verdreven, bewonen zij nu slechts nog de binnenlanden der groote eilanden als Celebes, Boeroe, Ceram, Ternate, enz. Het Alfoersche huis in het Indische dorp is gebouwd van hout en atap, daar in die streken weinig bamboe groeit, geschikt voor huizenbouw. De woning rust op vier stevige houten palen, een paar voet in den bodem ingelaten, en op zekere hoogte voorzien van houten schijven. Deze dienen, om aan de vele veldrotten, die men op Ceram vindt, den toegang tot het inwendige der woningen te beletten. Op de voorzijde der palen is eenige versiering aangebracht. De bovenkanten dier palen zijn door houten dwarsliggers verbonden; daarop liggen kruislings verschillende lagen van dunne sparren en latten, die den vloer vormen. Alleen de bovenste laag is van bamboe. Moge nu de vloer niet sterk genoeg schijnen, zoo vergete men niet, dat de huizen worden bewoond door menschen, die steeds blootsvoets gaan en gemiddeld van minder gewicht zijn dan de Europeanen. De wanden van het huis worden, evenals het dak, gemaakt van *atap*. De nok wordt dicht gemaakt door *goemoctoe* — reeds meermalen door ons beschreven —. Nog moet worden opgemerkt, dat de Alfoeren, waaronder men nog vele koppesnellers vindt, onder den nok van het dak eenige skalpen hangen, zonder welke er, naar hunne meening, geen zegen op het huis kan rusten.

Het *Atjehsche huis* 2) is er een uit de vlakke strook lands van Groot-Atjeh, die zich van de bergen tot aan de zee uitstrekt, en die dikwijls geteisterd wordt door zware overstromingen — *banjirs* —, en worden die woningen daarom hoog uit den grond gebouwd. Zij worden bijna geheel van hout opgetrokken en gedekt met *atap* en wordt de nok ook, evenals het Alfoersche huis, met het haarachtige product van den arengpalm, dat op Sumatra den naam heeft van *dock*, gedekt.

Het huis rust op 6 korte en 6 lange stijlen, waarvan alleen het gedeelte tusschen de lange stijlen van wanden

1) De Kampong, pag. 8.

2) » » » 9.

voorzien is. Aan weerszijden van die afgesloten ruimte vindt men een galerij, waar men overdag huist. Uit beide galerijen heeft men langs een trapje, door een lange smalle deur toegang tot het inwendige van het huis, dat echter weer in twee ongelijke deelen is verdeeld. Het grootste gedeelte daarvan dient als slaapvertrek voor de voornaamste bewoners en hunne kinderen. Dat is dan ook aan alle kanten omgeven door bontgekleurde sissen gordijnen, en de eigenlijke slaappleats is ook op die wijze afgesloten. Het beddegoed bestaat eenvoudig uit een ligmatje met eenige kussens. Een koperen lamp met zeven pitten en gevuld met klapperolie dient tot verlichting. In dit vertrek worden ook steeds de wapens bewaard. Het tweede vertrek dient verder als slaappleats voor de overige bewoners en tot algemeene bergplaats. De palen staan op den grond, zoodat men het huis in zijn geheel zou kunnen opnemen en verplaatsen. Daar er ook niet het minste kruisverband in is aangebracht en het huis een zwaren bovenlast heeft, zou het niet, zooals de Soendaneesche woningen, tegen krachtige winden bestand zijn, doch is dit ook minder noodig, daar deze huizen nimmer op zichzelf staan, maar altijd in groote versterkte kampongs vereenigd zijn en omgeven van zwaar houtgewas, die ze voldoende beschutten tegen stormen.

Het huis uit de *Padangsche Bovenlanden* is, evenals het op blz. 71 beschrevene, geheel uit palen en planken samengesteld en heeft, behalve het houtsnijwerk, nog andere versieringen van blik; terwijl het geheel bont versierd is. 1) De vloer van het huis is eenige voeten boven den grond verheven en bedekt met een vlechtwerk van gespleten bamboe. Een der lange zijden vormt het front van het huis, en men vindt daarin een deur en twee ramen, die door houten luiken kunnen worden gesloten. Tot de deur heeft men toegang langs een trap, waarboven een afdak is gebouwd. Naast dit afdak is een bak van bamboe, met water gevuld, om, voor dat men het huis betreedt, de voeten te reinigen.

Het inwendige van het huis bevat in de twee achterhoeken, afgesloten slaappleatsen en daartusschen de keuken, terwijl de overblijvende vrije ruimte aan alle zijden omgeven is van een bont gordijn. In elk slaapvertrek vindt men een houten rechtbank en een soort tafel van latten, en in de ruimte voor stookplaats, waar ook het huisraad geborgen is, een klein afgeschoten gedeelte, met aarde gevuld, om bij het aanbrengen van vuur geen brandgevaar voor het huis te doen ontstaan.

Daar de bewoners van de Padangsche Bovenlanden groote liefhebbers van hanengevechten zijn, ziet men gewoonlijk voor een der vensters een bamboe mandje hangen, waarop de vechthaan van het huis zit. Hij wordt zorgvuldig verpleegd, en is hij dapper en sterk, dan wordt hij door het geheele huisgezin in eere gehouden.

Ten slotte vermelden wij nog het *Tegalsche* huis, dat niet op het terrein van den kampong, maar wegens de grootere ruimte, die het vereischte, op een ander gedeelte van het tentoonstellingsveld werd opgeslagen.

1) De Kampong, pag. 11.

Het gebouw bestond uit twee deelen, die beide vierkant van grondvorm en door een licht geconstrueerd dak van bamboe en atap gedekt waren. De stijlen en dwarsliggers zijn van djatihout en hier en daar rijk met snijwerk versierd. De Tegalsche woning werd gedurende de Tentoonstelling gebezigd, om er eene volledige collectie producten, huisraad en gereedschappen uit die residentie tentoontestellen.

Wij besluiten hiermede onze beschrijving van de

bouwkunst van Neêrlandsch-Indië, terwijl wij daarbij den wensch uitspreken, dat ook op dit gebied eens de blikken der kunstvorschers mogen worden gericht, en dat, zij het ook maar een klein deel der belangstelling, die sedert een aantal jaren aan andere Oostersche landen, zooals: Perzië, China, Japan, enz. te beurt is gevallen, eerlang ook geschonken moge worden aan de nog zoo weinig bekende bouw- en beeldhouwkunst van Insulinde.

A. VAN DELDEN.

DE RETROSPECTIEVE KUNST.

Heeft eene wereldtentoonstelling in het algemeen ten doel, de hoogte aan te toonen, die de menschheid heeft bereikt door haar onvermoeid werken en streven naar volkomenheid op technisch en kunstindustriëel gebied, zoo verdienen de voorwerpen van kunst bijzonder de aandacht te trekken, naast de voortbrengselen van commerciëlen en technischen aard.

De verheven zucht van den mensch, om aan al datgene, wat hij tot zijn levensbehoud of levensgenot noodig heeft, een schoonen vorm te geven, is zoo oud als de menschheid zelve. Daarom schijnt de bewering, dat de kunst steeds bij hooge beschaving het meest heeft gebloeid, niet gewaagd, wanneer men ten minste het standpunt van beschaving van een volk juist kiese, d.i. in een overgangstijdperk, maar eerst eenige eeuwen niet na die groote gebeurtenissen, die meer nog dan regeeringen van vorsten de wereldgeschiedenis hebben bepaald.

Eerst onder de zegenrijke regeering zijner groote koningen, bouwt Egypte de verbazingwekkende monumenten. De nooit volprezen Grieksche kunst heeft haar toppunt bereikt, nadat Athene zich de opperheerschappij over den Griekschen Archipel had verworven, en de gouden eeuw van Pericles was angebroken. De „Roma eterna” lokt nu nog de geheele kunstenaarswereld naar hare heerlijke ruïnes van monumenten, gebouwd onder de keizerlijke regeering, die aanbrak, toen de groote Romeinsche republiek, na langen strijd, over de geheele wereld had gezegevierd. De heerlijke kunst der renaissance werd geboren, toen reeds lang de ochtend na den „Geistesnacht” der middeleeuwen was angebroken, en bereikte haar toppunt, nadat, eenige eeuwen geleden, de kruistochten Europa in rep en roer hadden gebracht.

Een bewijs voor de bewering geeft onze 19e eeuw dan toch niet, zal men zeggen. Ik geloof van wel; want niettegenstaande onze groote(?) beschaving, leven we toch in een overgangstijdperk. De Fransche revolutie is nog geen eeuw geleden; Europa is nog lang niet tot rust gekomen. Wel zien wij een merkbaren vooruitgang in de kunst, na haar diep verval gedurende

en na het Fransche keizerrijk, maar we zijn nog lang niet op die hoogte, die de bovengenoemde kunstperioden innamen. Eerst dan zal een eeuw van kunst worden geboren, als de laatste trillingen van den grooten schok der Fransche revolutie zijn weggestorven, en aan de rechten die de democratie blijft eischen, zooveel mogelijk is tegemoet gekomen. In Amerika hebben we misschien de groote kunst der toekomst te wachten, die even verheven, even grootsch zal zijn als de Romeinsche of de renaissance. Zal deze moderne kunst zich geheel onafhankelijk ontwikkelen? stellig en zeker niet. Moge het aan de eenen kant een „votum paupertatis” zijn, dat Europa zichzelf geeft, door van zijn onmacht blijk te geven, tot nog toe nog geen karakteristiek modernen stijl te hebben kunnen scheppen, en daardoor tot de renaissance terugkeert, ... aan den anderen kant moet dit laatste als een goed voortteeken worden beschouwd. Immers, men voelt onwillekeurig, dat de kunst der renaissance onze leermeesteres moet zijn, evenals de voorloopers der renaissance begrepen, dat hunne studie in de Romeinsche kunst haar heil moest zoeken. De groote moderne stijl zal uit de renaissance te voorschijn komen, evenals deze uit den Romeinschen. Semper was hiervan reeds ten volle overtuigd. De studie van de heerlijke voortbrengselen der renaissance, doet ten duidelijkste zien, wat we van haar moeten en kunnen leeren, en het is vooral hare kunstnijverheid, die ons de nuttigste wenken kan geven.

De moderne beschaving uit zich in de eerste plaats door tal van uitvindingen op technisch gebied. De vraagstukken, die dientengevolge de kunstnijverheid onzer dagen heeft op te lossen, zijn van den grootsten omvang. Daarom is eene studie van de voorwerpen uit het glanstijdperk der kunst van het hoogste belang, en eene vergelijking van deze met die van den nieuwen tijd, zooals onze wereld-tentoonstellingen te zien geven, en die aantoonen, in hoeverre we zijn geslaagd in de oplossing dier vraagstukken, kan niet anders dan de beste gevolgen na zich slepen.

Het was daarom een gelukkig denkbeeld van de Franschen, om op hunne wereld-tentoonstelling in het jaar 1867 aan de voortbrengselen van moderne nijverheid, ook eene afdeeling voor retrospectieve kunst toe te voegen, waardoor gelegenheid tot vergelijking was aangeboden.

Zoo was ook in 1878, te Parijs, in de vleugelgalerijen van het Trocadero-paleis, een schitterende verzameling van oude kunstvoorwerpen te zien.

Kan het verwondering wekken, dat men op de Koloniale Uitvoerhandel Tentoonstelling, te Amsterdam, door een zelfde gedachte werd beziel, om naast de groote hoeveelheid voorwerpen, voor uitvoerhandel bestemd, tevens eene verzameling van oude kunst te openen, en in dit geval uitsluitend van Hollandsche kunst, of uit Nederlandsche verzamelingen afkomstig. Dank zij den ijver van de commissie, belast met de samenstelling, en de rijke toezendingen van particulieren, is eene collectie tot stand gebracht, die ieders bewondering wekte, en niet ten onrechte. Zij was tentoongesteld in eenige zalen van het nieuwe Rijksmuseum.

Het was geen gemakkelijk werk uit dezen schat van voorwerpen bij de betrekkelijk beperkte ruimte, in het rapport voor de afdeling „retrospectieve kunst” bestemd, eene goede keus te doen, daar letterlijk alles belangstelling wekte. Doch eene keuze moest worden gedaan en het resultaat daarvan is een *negental platen*.

Een „gezellige” kamer geniet de algemeene belangstelling. Is het aan den eenen kant onmogelijk voor dit zoo echt Hollandsch woord „gezellig” een juiste omschrijving te geven, ... aan den anderen kant weet een ieder, wat met dat woord wordt bedoeld. Het is niet genoeg tal van fraaie zaken bijeen te zamelen, er komt „un je ne sais quoi” bij, dat een vertrek in een waas hult, om een ieder bij het binnentreden te doen uitroepen: „Wat is het hier gezellig”.

Zulk een vertrek was ongetwijfeld de op de tentoonstelling in de wandeling genaamde „kamer van Jan Steen”, in den catalogus echter juist getiteld „Taverne uit de XVIIe eeuw”.

Vooraf mag er een woord van hulde niet ontbreken aan dengeen, die, uit al de voorwerpen, die hem ten dienste stonden, zulk een werkelijk voortreffelijk interieur heeft weten samen te stellen, vol schilderachtige effecten, vol poëzie en kleur. Op plaat XLVI heb ik getracht zoo nauwkeurig mogelijk een beeld er van te geven.

Bij nadere beschouwing geloof ik, dat Jan Steen zulk een vertrek zou hebben benijd, ten minste zijne schilderijen geven niet die rijke details te zien, die hier bijna ieder voorwerp kenmerken. Dat hier voor de moderne kunst wat te leeren valt, zal niemand meer betwijfelen, die zich de moeite geeft, alles van nabij te bekijken.

Het midden van de kamer vormt de „schouw”, dit voorwerp vol poëzie, reeds van de vroegste tijden af de vereerde plaats van het huis, de eigenlijke kern der huiselijkheid en gastvrijheid.

Wij lezen toch reeds in de „Germania” van Tacitus het volgende: „Ieder had zijn eigen woning, zijn eigen haard. Die haard — toen niet meer dan een steenen plaat, — lag in de zoogenaamde „fleet”, dat gedeelte van de „deele”, dat voor keuken was bestemd. Daar brandde den geheelen dag het vuur; het was de plaats van de huisvrouw, die van daar uit het geheel overzag, en de bezig-

heden van het dienstpersoneel leidde. Hier kwam het gezin eten; hier werden bezoeken ontvangen, en hier werd, volgens den dichter van den „Heiland”, Herodes door de priesters begroet.

Semper begint zijn hoofdstuk over „stereotomie” met een beschouwing over den haard en zegt: „Wilde men de ophooping van eenige graszoden, of het planeeren van een onregelmatig rotsblok reeds een stereotomisch werk noemen, zoo had men hiermede het gezochte aanknoopingspunt gevonden in het oudste en voornaamste symbool der maatschappij en familie, namelijk: in den haard, en daarmede in het altaar de hoogste uitdrukking van hetzelfde denkbeeld van beschaving.

In het opgehoogde gedeelte van den haard ligt tegelijk het ideale voorbeeld van iedere ophooping van den grond die de mensch in de vroegste tijden der samenleving overal kiest en opbouwt, om als ’t ware een gedeelte aan de aarde te onttrekken, als gewijde plaats, en een vereerd voorwerp daarop te plaatsen”, enz.

Aan die bijzondere vereering van den haard, in de geheele Germaansche poëzie bezongen, had hij het te danken, dat de kunst hem met de meeste zorg behandelde; en daar nu nog de „schoorsteenmantel” het troetelkind van de huiskamer is, daardoor bedorven wordt, en dikwijls ontaardt in een ware rommelkamer van zoogenaamde kunstvoorwerpen, zoo is eene vergelijking van beiden, zoo geheel verschillend van vorm, der moeite waard.

De ver vooruitspringende boezem van den schoorsteen op onze plaat, is vooral aan de voorzijde rijk met paneelwerk bekleed. Intarsia versiert de paneelen; consoles met gesneden kopjes dragen de kroonlijst; gecannelleerde pilastertjes met de in de Hollandsche renaissance zoo bekende opgelegde peervormige druipers van ebbenhout, verdeelen de paneelen.

De boezem rust op consoles van grijzen steen, die op haar beurt worden gedragen door dito karyatiden. Denkt men daarbij de binnenzijde bekleed met de bekende blauwe tegeltjes, de gegoten ijzeren plaat achter het flinkerende vuur, en ge hebt de „schouw”, om welker gezelligheid wij onzen voorvaders nog benijden. Wat echter in de kamer het meest de aandacht trok, was de eigenaardige ronde trap, die naar een hooger gelegen kamertje geleidde, en niet het minst bijdroeg tot het schilderachtig effect van het interieur. De trap is keurig bewerkt, van blank eikenhout, de groote wrong met zeer fraai snijwerk versierd; bijzonder eigenaardig is de hoofdbaluster, een gedraaide zuil met kapiteel en met vruchtentrosjes behangen. Deze trap is uit België afkomstig.

De moderne tijd is er op uit, een trap zooveel mogelijk te verbergen en als een lastig meubel te beschouwen, ten minste in een vertrek. Hoogstens brengt men een bescheiden ijzeren trapje aan, dat zooveel mogelijk wordt genegeerd. Ik geloof echter, dat met een trap als in de Taverne ieder klein koffiehuis of bierlokaal zou zijn gebaat. Men moet zich echter in dat geval niet met een slordig bewerkte greenenhouten trap willen vergenoegen.

Niet minder fijn van uitvoering is het deurtje op den

achtergrond, met keurig in relief gesneden paneelen, omlijst door een paar zuiltjes met bekroning. Op de plaats zelve zal dit den meesten zijn ontgaan, daar het nagenoeg in het duister stond. Nog verdienen onze aandacht de beide zitmeubelen, n.l. de lange bank en het kleine bankje bij de tafel, beiden van eikenhout; ze munten uit door fijnheid van bewerking, met elegant gedraaide pootjes, het midden houdende tusschen de solide, en de voor een meubel toch niet te massieve bewerking. Later hoop ik uitvoeriger hierop terug te komen. De kamer is verder aangekleed met allerlei huisraad: aarden kruiken, tinnen kannen, oud-Delftsche en geelkoperen schotels, een geelkoperen gedreven beddenwarmer, enz. enz.; kortom: het geheel heeft een allerbhaaglijkst voorkomen, en moest menig kunstenaar in verrukking brengen. Al hadden we dan ook niet „de kamer van Jan Steen” voor ons, ik geloof niet, dat we over de ruiling ontevreden behoeften te wezen.

Eene tegenstelling met dit vertrek is de kamer daarnaast. Ik noem het eene tegenstelling, omdat het hier geen herberg geldt, maar een burger vertrek. Ontbraken in het eerstgenoemde de kaartspelende en drinkende boeren om de schilderij te voltooien, ... hier ontbrak, om zoo te zeggen, niets; men voelde er zichzelf thuis; het was er huiselijk.

Plaat XLVII geeft eene afbeelding van de fraaie wandbetimmering, die met de schouw en het bed één onafgebroken geheel vormt. Ze is afkomstig uit Dordrecht, van het jaar 1625. De schoorsteenboezem is wederom rijk betimmerd, met vooruitspringende ebbenhouten zuiltjes, rustende op consoles, en wordt gedragen door twee zwart marmeren kolommen. De wand is verdeeld in vakken met paneelwerk; het bed en de kleine deur in denzelfden geest. De betimmering is van eikenhout.

De decoratieve hout-architectuur komt eerst in de renaissance tot vollen bloei. Welke rol ze in de klassieke kunst heeft gespeeld, kunnen we natuurlijk niet met zekerheid zeggen. We moeten slechts afgaan op enkele geschriften of muurschilderingen, willen we eenige zekerheid dienaangaande ontvangen. Die onderzoekingen hebben nog geen voldoende opheldering gegeven, en daarom schijnt het nog vrij duister te wezen, of in de klassieke kunst de hout-architectuur van groote betekenis is geweest. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat het „opus intestinum”, voornamelijk bij de inrichting en versiering van atria, een belangrijke quaestie uitmaakte. Over het veroude Gräko-Italiesche motief van ruimteverdeling, hetgeen de Grieken Melathron, de Italiërs misschien met een woord van dezelfde betekenis — d.i. door roet zwart geworden (?) — atrium noemden, is uit de gedichten van Homerus meer wijsheid te putten, dan uit al de latere Grieksche en Romeinsche schrijvers, of zelfs uit de overblijfselen van antieke woonhuizen, die ons juist op dit punt volkomen in het duister laten.

Het atrium was eene door muren omsloten ruimte, die door alle verdiepingen heen reikte, geheel of ten deele bedekt; een hal, die men zich oorspronkelijk als één geheel moet voorstellen, doch voor allerlei huiselijke doeleinden in afdelingen werd verdeeld, die ten minste

in den beginne uit lichte houtconstructiën bestonden, en de eenheid van het atrium niet stoorden. Het waren pegmata, kasten of afgesloten ruimten en tusschen de zuilen en muren opgehangen galerijen. Het voornaamste van dien aard was het „tablinum”, oorspronkelijk eene verhooging met baldakijn, een spreekkamer aan den achterwand van het atrium, waar de huisheer zijn cliënten ontving. Zulke audiëntie-kabinetten — zoogenaamde mandaren — zijn nog in Egypte en het geheele Oosten in gebruik.

Dezelfde inrichting in de heldenzaal heet bij Homerus „Mychos”. Dit alles getuigt van eene rijke en bijzondere hout-architectuur in het antieke woonhuis, waarvan wij ons eene flauwe voorstelling uit de Pompejaansche muurschilderingen kunnen maken.

Voor onmiddellijke studie der hout-architectuur kunnen we slechts teruggaan tot de Skandinavische kerk, de oudste monumenten van hout, die bewaard zijn gebleven. De decoratieve rijkdom en de bewonderenswaardig in stijl bewerkte motieven van versiering, beschrijft K. Weinhold in zijn boek, getiteld: „Altnordisches Leben”. Over het Skandinavische boerenhuis sprekende, maakt hij ook gewag van een groote zaal, waarin over de geheele breedte een verhoogde lambriseering was aangebracht, dwarsbank genaamd, die tot zitplaats voor de vrouwen diende, — de Mychos van Homerus. —

De Romaansche bouwstijl, evenals de Byzantijnsch-Arabische, heeft ons ook vele overblijfselen van hout-architectuur nagelaten. Wat de stijl van de eigenlijke lambriseering betreft, hetzij van hout, steen of tegelwerk zoo volgen beide kunsten het goede principe van eene tapijtvormige vlakke decoratie, dus eene van zuivere bekleding.

De gothische stijl betreedt op dit gebied eene geheel nieuwe richting naast de bovengenoemde algemeene; de vullingen: de opgezette lijsten, m. a. w. de constructieve deelen, met het metaalbeslag, worden de belangrijkste motieven van versiering.

Over het algemeen heeft de gothiek in zijn eerste tijdperk de juiste grenzen van het constructieve niet overschreden. Alleen zijn aan deuren, kasten, en andere houtwerken, dikwijls fraai beschilderde vlakken door het ijzerwerk medoogenloos doorsneden. De renaissance gaat in hare wandbekleding veel verder. Hiervan geeft onze kamer een goed voorbeeld. Eene volledige architectuur met pilasters, zuilen en bekroning, neemt de plaats in van de eenvoudige gothische vlakversiering. De Italiaansche vroeg-renaissance begint daarmede. Meubelen worden geheel in denzelfden geest behandeld als de wanddecoratiën en zijn, om zoo te zeggen met de architectuur vergroeid. In de kapellen, koren en sacristiën van Italiaansche kerken vinden we daarvan de beste voorbeelden; zelden echter de strenge architectonische vormen aan de meubelen zelve. Merkwaardig is het, dat juist die landen, waar de gothische stijl werkelijk inheemsch is geweest, n.l. Frankrijk en Duitschland, juist voor deze rijke wandbekledingen eene groote voorliefde koesterden.

De beeldhouwkunst en schilderkunst hielpen gewoonlijk mede om zulke wandbekledingen te versieren. Men vulde de paneelen, voornamelijk van groote kasten en koffers, met voorstellingen uit de Heilige Schrift, de geschiedenis en de fabel; ook bedden en stoelen werden beschilderd. De schilders en andere technici, die aan de meubelfabricage medewerkten, werden in 1349 te Florence in het gilde van St. Lucas opgenomen; hetzelfde gebeurde in andere steden, bijv. te Venetië.

Nog in het begin van de XV de eeuw waren voortreffelijke schilders, zooals de Florentijn Dello, met dit vak bezig, en werden daarmee rijk, misschien in diezelfde mate als in Duitschland. De Deutsche monnik Theophilus, bericht, dat men in zijn tijd niet alleen de paneelen van beeldhouwde meubelen beschilderde, maar ook de constructiedelen met figuren, dieren, bladwerk en alle mogelijke ornamenten, en dat deze schilderijen dikwijls op gouden grond werden uitgevoerd. Naast de schilderkunst, schijnt zich ook de antieke techniek van houtmozaïek de zoogen. „intarsia” in Italië te hebben gehandhaafd, die zelfs later de schildering en het meubelwezen geheel verdrong, en alleen met het snijwerk en de vergulding gemeenschappelijk optreedt.

Tegen het einde van de XIVde eeuw, vertoont het inlegwerk van hout, eenvoudige geometrische figuren, van zwart en wit hout, soms met ivoor vermengd. Sedert het begin der XVde eeuw gaat echter deze techniek op het gebied der schilderkunst over. Met behulp van kunstmatig geverfde houtsoorten worden interieurs, historische schilderijen en landschappen uitgevoerd, met alle effecten der liniaire en vogelperspectief. Ten overvloede worden de constructieve deelen met alle mogelijke rijkdom der houtsnijkunst behandeld, die spoedig de gothische architectonische motieven opgeeft, ten deele om tot de ware grondbeginselen der constructieve symboliek en de antieke tradities terug te keeren, en deze daarbij met de vrijheid en den geestigen smaak van het romantische tijdperk te behandelen, die aan de antieke kunst ontbreken; ten deele ook, om hare plaats door schijn-architectuur in romantisch vrij behandelenden stijl te doen innemen. Wanneer daardoor zuilen, antieke bekroningen, balustrades, nissen, arcaden, enz., voor decoratie aan kasten, koorstoelen en meubelen van allerlei soort worden gebruikt, en dus principieel geen recht van bestaan meer hebben; als men zelfs moet bekennen, dat er nog minder werd gelet op de harmonie tusschen de decoratieve constructie en de werkelijke, zoo blijft het toch een vooruitgang, dat niet meer de betimmering alleen, maar de gesymboliseerde uitsluitend voor versiering dient.

De Dortsche kamer geeft ons eene wandversiering te zien in den rijksten vorm. Het bed is geheel in denzelfden geest behandeld en vormt een geheel met de bekleding. De beeldhouwkunst is overvloedig vertegenwoordigd aan de consoles, kroonlijst en pilasters; dan heeft ook het schilderwerk in de drie paneelvakken van den schoorsteenboezem — geloof, hoop en liefde voorstellende — het zijne tot versiering bijgedragen. Ten laatste is ook de

intarsia niet vergeten. De middenpaneelen en het fries zijn versierd met eenvoudige figuren van ebbenhout op lichten grond. Het geheel is voortreffelijk van bewerking en getuigt van een fijnen zin voor decoratieve wandversiering.

De kamer is ook bijzonder goed gemeubeld. De groote tafel is een massief stuk werk van eikenhout, eveneens met ebbenhout bekleed. De in de Hollandsche renaissance zoo gebruikelijke flesschenpooten ontbreken ook hier niet, en zijn onderling verbonden door een reeks van kleine zuiltjes, met bogen van dezelfde bewerking als aan het bankje in de pseudo kamer van Jan Steen.

We bemerken, er behalve de eenvoudige stoelen en een lezeaar, nog een geslagen koperen waschbekken, op een gesmeed ijzeren voet, en een koperen lichter van denzelfden vorm als die in de herberg.

De kamer is gedekt door het zichtbare balkensysteem, van hoofdbinten, door fraai beeldhouwde consoles gedragen, en de op deze rustende kinderbintjes. De renaissance kende ons gestukadoorde plafond nog niet.

„Het moderne plafond bestond niet, om de doodeenvoudige reden, dat de zoldering niets anders is dan de zuivere constructie van den vloer der bovenliggende kamer, samengesteld uit balken, die op hun beurt zichtbare balkjes — kinderbintjes — steunden, waarop de vloer was bevestigd. Deze balken en bintjes waren dikwijls rijk gesneden en zelfs beeldhouwd. Zulke zolderingen vormden daardoor vooruitspringende of verdiepte velden, ook wel cassetten, die men met lijsten en schilderijen versierde.

De zoldering was dus, gedurende de middeleeuwen, niets anders dan de vloer; de constructie van den vloer bepaalde den vorm van de zoldering. Het kwam in de gedachten van de meesters uit dat tijdperk niet op, om den onderkant van een vloer te bekleden met gewelven, paneelen, cassetten van hout of pleister, omdat deze in geen verband hoegenaamd staan tot de ware constructie.

Wanneer de vertrekken nauw waren, zoodat de wijde tusschen de muren slechts 2 of 3 meters bedroeg, vergenoegde men zich met de eenvoudige balklaag, waarvan de uiteinden werden gedragen door een vooruitstekend stuk steen, of zolderribben, of ook wel eenvoudig in den muur waren gestoken. Wanneer echter het vertrek breed was, plaatste men eerst een stel zware balken van voldoende dikte, om den vloer te dragen; vervolgens op die balken een laag kleine balkjes, waarop de vloer werd bevestigd. Die methode werd toegepast in de Romeinsche oudheid en gevolgd tot in de XVII eeuw.

Wanneer de balken een zeer groote draagwijde hadden, zorgde de constructeurs er voor, ze te wapenen, om ze onbuigzaam te maken en te verhinderen, dat ze door het gewicht der daarop rustende balklaag werden gebogen. Het is duidelijk, dat een zoodanige zoldering zeer veel plaats innam; maar onze voorvaderen waren niet bang daarvoor, en beschouwden zelfs de voorsprongen, door de balken veroorzaakt, als een middel tot versiering.

In de constructie van hun vloeren, en bijgevolg van hun zolderingen, waren de meesters der middeleeuwen

altijd waar; zij toonde de samenstelling. Daar steekt ongetwijfeld meer verdienste in, dan de eenvoudigste regels der constructie te maskeeren. Eerst hield men zich bezig met de houtconstructie; daarna trachtte men deze te versieren volgens hare samenstelling.”

Het mag ongetwijfeld als een verblijdend teeken worden beschouwd, dat de nieuwste tijd deze eenvoudige waarheden ook als zoodanig gaat erkennen. Wilde men gaan zoeken, men zou reeds verscheidene zichtbare zolderingen in luxueux ingerichte, moderne huizen kunnen vinden.

Eene niet minder fraaie, doch eenvoudige kamerbetimmering is de op plaat XLVIII afgebeelde, die zich op de tentoonstelling direct naast de vorige bevond. Ze is gedateerd uit het midden der XVIIde eeuw en afkomstig uit Zalt-Bommel. Hier maakt geen bed, maar eene bedstede deel uit van de betimmering, die uit eene verdeling met pilasters en rijk paneelwerk bestaat. De technische uitvoering is boven allen lof verheven. Ik geloof, dat menig meubelmaker uit den tegenwoordigen tijd, zijn collega's van twee eeuwen geleden zou kunnen benijden, om zulk timmerwerk, waarin geen naadjes waren te bespeuren.

De decoratie, met opgelegd hout, is een zeer eenvoudige, maar uiterst smaakvol. Het geheel is van eikenhout, doch geestig afgewisseld door ebbenhout, zooals we hebben gezien, de geliefkoosde houtsoort voor versiering, die ook aan de vorige betimmering zooveel leven bijzette.

Op de plaat zijn verder aanwezig twee stoelen, misschien de schoonsten, die op de geheele tentoonstelling aanwezig waren; terwijl uit den aard der zaak dit artikel nog al ruim was vertegenwoordigd.

Het zijn stoelen van eikenhout, met gesneden lederen zitting en rug, zoogenaamde „Cuire de Cordoue.” Door hunne eenvoudige, flinke en toch niet te massieve bewerking, versierd met een keurig ornament op leder, dat met breedkoppige spijkers op het houtwerk is bevestigd, vormen ze ware pracht-exemplaren van meubels uit de XVIIde eeuw. „Maar zijn ze nu ook gemakkelijk in het gebruik?” zal hier wellicht een modernen practicus vragen, die pessimistisch is gestemd tegenover al het oude, vooral wat de stoelen betreft, en zijn modernen „aesy chair” verreweg verkiest boven al de stijve meubelen van zijn voorvaderen. Het antwoord luidt: Waarde heer, uitstekend gemakkelijk, en de ondergeteekende zou voor dagelijksch gebruik, let wel! niet om in te slapen, maar om in te zitten — niets liever wenschen.

Er is op het geheele gebied der kunstnijverheid misschien geen moeilijker probleem dan juist de stoelenkwestie, omdat hier de technische behandeling van het hout en de constructie, met het oog op de grootst mogelijke gemakkelijheid in het gebruik, voortdurend met elkander in conflict komen. Het probleem is opgelost, wanneer dit conflict zooveel mogelijk uit den weg is geruimd, en dat is het werk van den kunstenaar. Tegenwoordig, nu men tegelijk met de bouwkunst, ook in het meubelwezen tot de renaissance tracht terugtekeeren, is het niet van belang ontbloot eens na te gaan, in hoe-

verre de renaissance-stoelen, in vergelijking met de meubels uit verschillende tijdperken, aan onze moderne behoeften kunnen voldoen.

Zooals bekend is, hebben de klassieken ook het meubilair, zooals gemeenlijk alles, wat uit hunne handen kwam, met groote kunstvaardigheid behandeld. Toch is het te betwijfelen, of we hunne stoelen tot model voor de onzen zouden moeten kiezen.

Het leven der Grieken en Romeinen was niet zoo „zittend” als het onze, d. w. z. in plaats van te zitten, lagen ze — n. l. de mannen — bij alles wat ze deden. Ze ontvingen liggend, bezoeken, aten liggend, schreven en lazen liggend enz. enz. De eigenlijke stoel was als meubel dus niet zoozeer van belang als wel het rustbed, dat dan ook gewoonlijk kunstig werd versierd en uit brons of marmer was vervaardigd. Het rustbed kunnen wij in de moderne samenleving in 't geheel niet meer gebruiken, ons zelfs niet door het klassieke voorbeeld laten inspireren bij de fabricage van onze stoelen; want het materiaal is te zwaar, niet mobiel genoeg — meubel komt van het Fransche woord mobile — en onze sofa is geen rustbed meer.

De grieksche vrouwen echter zaten gewoonlijk, zoodat we niet geheel en al van klassieke voorbeelden zijn beroofd. De afbeeldingen van antieke stoelen op reliefs of schilderijen, getuigen van een edele en hoogst elegante opvatting, die zelfs dadelijk bij ons zou kunnen worden ingevoerd. De ietwat gekromde pooten en gebogen leuning vormen een voortreffelijk geheel met de losse onvervalschte kleeding der Grieksche vrouwen.

De figuren echter onzer 19de eeuwse dames, geregeerd door het corset en de ellendigste modefratsen, leenen zich niet meer tot de eenvoudige klassieke vormen. Trouwens, de reproductie der antieke stoelen, gedurende het keizerrijk, heeft ons niet doen verlangen naar de herleving der grieksche kunst op dat gebied. De oude egyptische stoelen geven een goede oplossing, daar wel de pooten en rug verticaal staan, maar bovendien tegen dezen laatsten als 't ware een tweede leuning scheef is aangebracht; of wel, is de leuning zóó bekleed, dat de zittende goed kan leunen. Deze manier zou bij de rococo-fauteuils wel zijn toe te passen.

De meubelen uit de middeleeuwen zouden ons in 't geheel niet tot voorbeeld kunnen dienen, hoogstens indecën kunnen geven, zooals bijv. de vouwstoel, die als troon, Bisschopsstoel, of eerezetel van belang is. Daar, waar lichtheid en gemakkelijke verplaatsbaarheid noodig zijn, kunnen we aan den romaanschen en voorromaanschen tijd wel enkele motieven ontleenen. De zitmeubelen uit dien tijd waren uiterst eenvoudig, en in het dagelijksch gebruik was het alleen de bank, die als zoodanig werd gebruikt, terwijl ze 's nachts tot bed diende. De versiering, meestal uit schildering of verguldsel bestaande, was mede zeer eenvoudig, ja! primitief, daar ze als muurvlak werd behandeld, door beschildering met vensteropeningen.

Iets rijker van behandeling waren de zoogenaamde eerezetels der noordsche volken, wel is waar eenvoudig

van vorm, maar behalve de zitting geheel met ornament versierd.

Het zuiver-romaansche tijdperk geeft ons evenmin veel ter navolging, want ook toen was de bank de eigenlijke zitplaats, zoodat van een eigenlijk karakteristieke kunststijl voor den stoel eerst weer bij de gothiek sprake kan zijn, zoowel wat de constructie als de versiering betreft. De met kussens belegde bank bleef, wel is waar, in het gothische tijdperk het voornaamste zitmeubel, maar de stoel kwam toch weer in gebruik, en in verscheidene eigenaardige vormen.

Hout was het materiaal, dat in den regel zijn natuurlijke kleur behield, en slechts zelden werd beschilderd of verguld. Voor de constructie was de rechte lijn regel; pooten en leuning werden uit één stuk vervaardigd, zoodat de grootst mogelijke soliditeit was bereikt. Zelfs werden leuningen, zoowel de arm- als rugleuningen, met de toebehoorende pooten, uit één stuk gewerkt en onder „à jour” gesneden, of met ornamenten op diepen grond versierd. Zulk een meubel kon zeer lang duren; maar het was te plomp en te zwaar, om het mobiele karakter uit te drukken.

Dit is in 't algemeen de fout van de gothische meubels, dat ze te massief, te stijf en te architectonisch zijn. Tengevolge van de fout, die de gothische handwerkslieden en kunstenaars in 't algemeen hebben begaan, door de architectuur in de kunstnijverheid over te brengen, gaven ze het meubilair te veel een architectonisch karakter. Ze maakten van kasten, bedden, banken, enz. kleine bouwwerken en gaven dezen het uiterlijk van façades met zuiver architectonische deelen en ornamenten. Ja! ze gingen nog verder en trachtten de meubelen vast met den wand te verbinden, en met dezen reëel zoowel als aesthetisch een geheel te laten uitmaken. Dit geschiedde ook met de banken, die zich langs den geheelen muur als zitplaats uitstrekten, en zijne vorsprongen en nissen volgde. Het gothische meubel in den eigenlijken zin van het woord n. l. stoelen, tafels, enz. was wegens zijn architectonische stijfheid geen meubel. Het werd met bewegelijke kussens en draperieën bedekt, als het in gebruik kwam. Ook bij het kerkmeubilair is hetzelfde op te merken. De bisschopszetels, bidstoelen, lezenaars, kansels, heiligen huisjes, en niet het minst de sedert de XVde eeuw ingevoerde staande altaarbladen — retables —, evenals de orgels, vormen geheele monumenten, bewerkt naar de beginselen en constructieën van den spitsboogstijl, die, het is niet te loochenen, in zijn latere vormen op zijn beurt veel heeft overgenomen, wat meer in het meubilair als in de architectuur in steen thuis behoort, zoodat de tegenspraak tot op zekere hoogte wordt opgeheven. De scherpe afscheiding tusschen meubilair en monumentale constructie, waaraan de oude kunst zoo streng vasthield, had toen hare beteekenis verloren. Het monument werd principieel meubel, en het meubel werd volgens den vorm monument.

Het ter versiering aangebrachte ornament, dat ook een architectonisch karakter droeg, kon bovengenoemde fout

niet verbergen. Bij de eigenlijke stoelen was het ornament meestal vlak. Veelal wordt bij de banken, voornamelijk in de rugleuning, paneelwerk aangetroffen, dat dan dikwijls met het bekende ornament „de papierrol” is versierd. Uitzonderingen hierop zijn, behalve het kerkgestoelte, de eerezetels, waarvan de rugleuning als een muur opstijgt en boven met een vooruitspringenden dakvormigen baldakijn is afgesloten.

Bij den gewonen gothischen stoel reikt de rug niet boven den schouder uit, zoo ook bij de bank. Bekend is ook de bank met draaibare leuning, die gewoonlijk voor den haard stond, zoodat men, zonder het meubel te verzetten, met den rug of met het gezicht naar het vuur kon zitten. Deze zware meubels dienden tevens voor kasten of koffers, en werden daarom veel op slaapkamers gevonden.

Een model voor onze moderne sofa is de gothische bank dus ook nog niet, daar men, in stijl blijvende, zwaar zou worden en aan de rechte lijn en het opgelegde kussen zou moeten blijven vasthouden.

Het vraagstuk voor de renaissance was daarom: het beginsel der constructie te behouden, maar de stoelen te ontdoen van de zwaarte, de onbewegelijkheid en het al te veel architectonisch karakter; het tot den stijl behorende ornament veranderde natuurlijk vanzelf. Fialen, krabben, baldakijns, enz. enz., dit alles viel weg, alleen het gesneden ornament bleef; juist de renaissance gebruikte dit met voorliefde; doch het speelde een bescheiden rol en hinderde niet meer bij het gebruik van het meubel. Niet te hoog aangebracht, kan het ornament alleen de kanten van de banken, die nog in de XVIde eeuw, voornamelijk in Italië, werden gebruikt, bedekken.

De behandeling van de eigenlijke stoelen werd veel fijner. Het karakter van het meubel ontstond. De rugleuningen, evenals de zijleuningen, werden een weinig gekromd. De voornaamste verandering echter kreeg de zitting, want deze ontving eene vaste bekleding.

Dat echter de boogrenaissance ook met haar ornamentale uitingen veel te ver kon gaan, bewijzen een paar Florentijnsche stoelen, nu nog in het Bargello, te Florence, te zien, ware prachtstukken van houtsnijkunst, maar om te zitten onbruikbaar. Niettemin valt er voor de hedendaagsche meubelmakers veel uit deze werken te leeren. Op schilderijen uit dien tijd komen tal van interessante voorbeelden voor.

Niettegenstaande deze belangrijke verbeteringen, behoort de meest volkomen vorm van den licht beweegbaren stoel toch nog niet in den bloeitijd der renaissance thuis, maar in de latere periode, n. l. einde XVIde en begin XVIIde eeuw. De stoel werd toen eerst het meest gebruikte meubel. Schilderijen en etsen uit dien tijd, vooral gedurende het leven van Rubens, geven ons het model. Het is als volgt: De zitting is tamelijk lang en breed; de pooten bestaan uit gesneden of gedraaide verticale of gekruiste stijlen, onder door dwarsregels verbonden. De rugleuning gaat tot de hoogte van den hals, ook wel iets hooger, en is verticaal ge-

plaatst, of een weinig naar achteren gebogen. Armleuningen komen dikwijls voor. Het overtreksel, dat ook voor de leuning werd gebruikt, is of geperst leer, ook wel op de Spaansche manier ornamentaal gesneden, of fluweel, zijde en wol; groote blanke messingnagels bevestigen en omgeven de stof. De stoelen zijn behangen met franje van dezelfde kleur.

Semper zegt hierover in zijn „stil” het volgende: Eene verandering in het huisraad — na de gotiek — kan niet uitblijven, zoodra het weder beweegbaar moet worden. De kussens en de draperieën werden vastgenageld, om ze, bij het verzetten van het meubel, voor afvallen te behoeden. Zoo ontstond de opgevulde stoel, die tot in de XVIIde eeuw eene zeer eenvoudige en edele, maar ietwat stijven vorm behoudt, en uit de meeste werken der groote schilders uit dien tijd genoeg bekend is, zoo bijv. de stoel op het portret van Leo X van Rafael. Loodrechte stijlen, sierlijk gedraaid, ietwat gebogen rug, eenvoudige fluweelen bekleding met vergulde nagels, beslag en franje.

De schilderijen, vignetten en gravures van het einde der XVde en XVIde eeuw hebben ons afbeeldingen van prachtmeubelen nagelaten, die, wat algemeen bouw, wijde en schikking betreft, doen denken aan datgene, wat in Frankrijk onder Karel VII en Lodewijk XI werd gemaakt. De schilderachtige schikking der draperieën en de overvloed getuigen van ware luxe. Uit dit oogpunt beschouwd, kunnen we niet genoeg de werken uit dat tijdperk bestudeeren, en zelfs die uit de XVIIde eeuw, die deze kostbare eigenschap behielden. Heden ten dage zijn de prachtmeubelen geheel vreemd aan onze zeden en gewoonten, kinderachtig of theatraal; zij passen noch bij onze nauwe kleederen, noch bij onze burgerlijke manieren; zij zijn met ornamenten behangen, waarvan men de beteekenis niet kent; de armelijke stoffen wijzen meer op de wanhopige pogingen van den behanger, die gierig is op zijn kostbare waar, dan wel op de opvatting van den kunstenaar.

Het is daarom van belang op te merken, dat, zal een luxemeubel waarlijk grootsch schijnen, zijn constructie duidelijk en eenvoudig zij, en dat de rijkdom worde verkregen, niet door gezochte combinatieën, maar door de breedte en juiste behandeling der decoratieve deelen.

Er bestaat natuurlijk een onnoemelijk aantal variëteiten van den stoel uit bovengenoemd tijdperk, maar de grondvorm blijft altijd te herkennen.

Zonder twijfel zou dit model voor onzen modernen stoel tot voorbeeld kunnen dienen. De eisch van gemakelijkheid in het gebruik kan bij dezen vorm volkomen aesthetisch worden bevredigd.

Ook de sofa ontstaat in dezen tijd voor het eerst als verplaatsbaar meubel, ongeveer in modernen vorm.

Nog dient gewag te worden gemaakt van de zoogenaamde keukenstoelen uit dienzelfden tijd, met houten zitting en relief gesneden leuning; ze zijn echter te ongemakkelijk en verloochenen hun afkomst ook dan niet, wanneer ze met rijke stoffen worden bekleed. Toch zijn ze nog heden ten dage in gebruik in boerenwoningen, doch onversierd.

Merkwaardig is het, dat de bovengenoemde voortreffelijke vorm van den stoel slechts zeer korten tijd in gebruik bleef; het geheele meubilair kwam tijdens de regeering van Lodewijk XIV onder franschen invloed.

De stoel wordt een meubel met hooge rugleuning, lage zitting en pooten, doch rijk bekleed. Ten overvloede ontbreekt het snijwerk ook niet, dat dikwijls zeer hinderlijk is aangebracht. Gemakkelijk zijn de stoelen niet te noemen, en constructief hoogst onzuiver, daar alle constructiedeelen geheel opgingen in de gekromde vormen van den baroquestijl. De sofa kreeg den vorm van twee of drie gekoppelde stoelen, zonder tusschenleuningen.

De rococo-stijl ging nog verder, wat betreft de gedraaide ornamenten en vormen, doch bereikte ten minste één van de twee eischen, n. l. de gemakelijkheid, omdat men zich om den vorm niet bekommerde. De rococofauteuil verschaft het lichaam de meest mogelijke rust; schoon is hij echter niet, en de bekleding met de rijkste stoffen maakt hem niet beter.

De stijl van Lodewijk XVI zocht deze karakteristieke eigenschappen te verzachten, maar de proef tot den „style empire” was van te korten duur. Nadat de onbruikbaarheid van den laatsten voor onzen modernen tijd was gebleken, keerde men tot het rococo meubel terug, dat echter aan gemakelijkheid eer verloren dan gewonnen heeft. Niettemin komt het tegenwoordig nog vrij algemeen voor.

Wil de tegenwoordige tijd eene verandering brengen in het meubilair, en deze wil is reeds te constateeren, dan zal, zooals reeds is gezegd, waarschijnlijk de stoel uit den tijd van Rubens ons het best ter navolging, zij het dan ook geen slaafsche, kunnen dienen.

Het Oosten heeft ons echter in zijn divan ook lang geen te verwerpen model gegeven, dat met eenige verandering — de geheel bekleede stoel is zulk eene — zeer goed in onze huiskamer zou passen.

Toch moet men hiermede zeer voorzichtig zijn; want schoon zijn de „luie” stoelen lang niet altijd, afgezien van de wijze van bekleding, die gewoonlijk slecht is. Toch blijft het model ten zeerste aan te bevelen.

Na deze korte uitwijding over de geschiedenis van den stoel, vestigen we nog even onze aandacht op plaat XLVIII, die ons juist twee exemplaren van stoelen uit den besten tijd, n. l. de XVIIde eeuw te zien geeft. Ze voldoen aan beide eischen, stijl gerechtigd door constructie en gemak tevens, terwijl de aesthetische vorm niets te wenschen overlaat. Plaatsruimte ontbrak mij, om het keurige lederornament in teekening weer te geven.

Door deze beschouwing over den stoel is vanzelf de bespreking der meubelen in het algemeen ingeleid, die op de tentoonstelling in grooten getale tegenwoordig waren, en wel voornamelijk de kast in de meest verschillende exemplaren.

De kast is onder de meubelen het inbegrip van huise-lijkheid en de trots der huisvrouw. Een mooie linnenkast blijft nog altijd haar glorie, waarbij gewoonlijk echter meer de inhoud dan wel het meubel wordt bedoeld. Licht het aan de voorliefde voor den huiselijken kring, die

voornamelijk het germaansche ras kenmerkt, dat de kast met haar inhoud als 't ware een voorwerp van vereering is geworden, en daarom de tijd van kunstbloei juist in die meubelen heeft uitgemunt? Het bezit van een oude kast geldt nu nog als een bijzonder voorrecht, bij de meesten echter meer om het voorwerp zelf, dan om de curiositeit. Trouwens, ook in Frankrijk was voor den burger en den boer de kast het voornaamste meubel der familie, en tot nu toe is het op verscheidene plaatsen zoo gebleven, dat het meisje, wanneer zij trouwt, altijd de kast meeneemt naar het huis van haar echtgenoot. Er is bijna geen boerenhuis in Frankrijk, dat niet zijn eiken of notenhouten kast heeft, en dit meubel onderscheidt zich van de andere door betrekkelijk groote luxe. De kast is de schat der familie van den boer; hij sluit er zijn linnen in, zijn zilverwerk, zijn familiepapieren, zijn spaarpenningen. Dit meubel, dat zijn geheele have vertegenwoordigt, wordt met zorg onderhouden.

Van alle meubelen is misschien de kast het eenige, dat zijn juiste oorspronkelijken vorm heeft behouden. Men heeft in Pompeji kasten, of afbeeldingen er van gevonden, die dezelfde constructie vertoonen van de meubels, welke wij nog heden ten dage gebruiken.

Boven werd reeds aangestipt, dat meubel afgeleid is van het fransche woord „mobilier” en dit van het woord „mobile” bewegelijk. Jacquemart zegt: „Mobilier veut dire: tout ce qui est mobile, transportable, facile à mettre à l'abri”.

In de eerste tijdperken van onze geschiedenis was de mensch een soort van nomade.

Wanneer de noodzakelijkheid der zelfverdediging kasteelen deed ontstaan, fortten, om een vijandelijken inval te keeren, en de bescheiden woningen, die zich om deze groepeerden, te beschermen, zoo moesten heeren en vazallen, rijken en armen, een inval voorziende, of komende in de noodzakelijkheid om in den vreemde voor het vaderland te gaan strijden, gereed staan om dadelijk hunne kostbaarheden in koffers weg te sluiten; die koffers zijn dus het eerste meubilair.

Naarmate de menschelijke maatschappij zich meer en meer op vaste grondslagen vestigde, ontwikkelde zich de welstand en daarmede de luxe, die innige behoefte der ontwikkelde rassen, om hun oog in dezelfde mate als hun geest te voldoen.

Eigenlijk ontstaat dus, eerst na de worsteling der middeleeuwen, een meubilair, zooals wij dit tegenwoordig opvatten, d. i. een aantal voorwerpen, in de verschillende vertrekken van het huis geplaatst, om in allerlei behoeften te voldoen, en dat in een aangename, eleganten, zelfs grootschen vorm.

Eerst in de XIVde eeuw vinden we gewag gemaakt van rijke ledikanten met gewezen spreien en rijke garnituren, groote buffetten met vaatwerk, enz. In de XVde eeuw van kansels, banken, lezenaars en bidstoelen, kasten voor boeken, enz.

Het was bijv. in de kerken de gewoonte, kasten van hout te plaatsen naast het altaar, om de heilige vazen af te sluiten. Achter het koorgestoelte stonden in het

koor kasten voor verschillende voorwerpen, die voor den dienst noodig waren.

Het spreekt vanzelf, dat de Sacristy met kasten was gemeubeld, waarin men de schatten, oorkonden en de koorboeken plaatste. Naast de kloosters bevond zich in het monasterium een kleine zaal, bekend onder den naam van „armaria”, waarin meubels waren geplaatst, gevuld met boeken, die de monniken gedurende de rusturen ter verpozing gebruikten.

De vorm en versiering — beschrijving, zelden met snijwerk — van deze eikenhouten altaarkasten waren zeer eenvoudig met opgelegd beslag.

In de XVIde eeuw worden de meubelen, die wij voor onze behoeften kennen, talrijker. De noodzakelijkheid van het transport bestond nog, zoodat men ze allen moest kunnen afbreken. De ledikanten hebben hun kolommen en andere karakteristieke elementen. De tafels staan op schragen, of kunnen worden toegeslagen; kabinetten zijn talrijk van verschillende stoffen en afmetingen, en zoodanig ingericht, dat ze, gevuld met kostbare voorwerpen, gemakkelijk kunnen worden geplaatst in koffers of kisten; de stoelen kunnen worden, toegeslagen in één woord het „veldmeubilair” is klaar om te worden ingepakt met de kussens, tapijten en gordijnen, die men ophing, daár, waar de tijdelijke woonplaats werd betrokken.

Aan het einde van de XVIde eeuw vermenigvuldigen zich de meubels, en houden enkelen op verplaatsbaar te zijn. Op het oogenblik, dat men het kasteel verlaat, bergt men ze weg op de vliering, waar ze tot de terugkomst van den eigenaar blijven staan. Daardoor breidde zich de smaak voor zeldzame voorwerpen uit. De scheepvaart bracht meubels uit Indië, koffers en kisten uit Turkije, tapijten uit het Oosten, porselein uit China, enz. Beroemd was de inventaris van Catharina de Medicis — 1589 —, beschreven door Edmond Bonnafe, waarin kasten voorkwamen van ebbenhout met ivoor ingelegd, en kasten van Duitsch maaksel met verschillende houtsoorten.

Dit laatste is voor ons van belang; want de Hollandse kast uit dat tijdperk, had uit den aard der zaak groote gemeenschap met de Deutsche. Eikenhout vormt de grondstof, maar geïncrusteerd of opgelegd met verschillende houtsoorten, en zooals we reeds vroeger hebben aangemerkt, was het ebbenhout zeer geliefd. Uit de werkelijk rijke verzameling op de tentoonstelling, heb ik slechts eene beperkte keuze kunnen doen. Op pl. XLIX en L zijn een drietal gothische en een zestal renaissance kasten afgebeeld.

Wat reeds boven is gezegd, van het massieve, niet mobile van het gothische meubilair, kan men zich op de plaat overtuigen.

De schrijnwerkersarbeid is zeer eenvoudig; het bestaat uit vierkante stijlen, door dwarsregels verbonden. Er is zelfs geen poging gedaan om deze stijve constructie eenigszins door gebogen lijnen te verlevendigen. Geen spoor van die fijne symboliek, waarmede de oude kunst hare constructiën omkleedde, om de diensten en functiën der bestanddeelen te verzinnelijken. De vorm heeft inderdaad

met kunst niets meer gemeen; hij bestaat slechts uitwendig daarin, dat hij de scherpe kanten afsteekt en de tusschenruimten der stijlen met gesneden paneelen vult.

Het ornament is zuiver geometrisch architectonisch, plat — champ levée — en dus direct uit het paneel gesneden; het heeft de plaats ingenomen der beschrijving. Het gesneden ornament wint veld tegen het einde van de XIVde eeuw. In den overgangstijd komen beide versieringen vereenigd voor. Kunstig is het gesmeed ijzeren beslag aangebracht, ... eigenlijk de voornaamste decoratie. Het zichtbare van het beslag vormt tevens het groote onderscheid tusschen de gothische en de renaissance kasten. In zijne rijkste behandeling vormt het beslag samenstellingen van blaadjes van geslagen ijzer, op elkander gelegd.

Hooveel sierlijker, daarentegen, zijn de renaissance kasten. We hebben reeds vroeger gezien, hoe in den renaissance-tijd de houtsnijkunst zich langzamerhand van de versiering der meubelen meester maakte, en dit is voornamelijk in Duitschland en dus ook in ons land het geval.

Men heeft de houtsnijkunst een echt germaansche kunst genoemd, en met recht. Bovenaan staat Noorwegen. Daar wordt reeds in oude heldenliederen gewag gemaakt van kunstig gesneden wapens en huisraad. Iedere oude houten kerk bewijst den bloei der houtsnijkunst aan koppen van balken en sparren, in allerlei wonderlijk gedraaide diervormen.

De sagen verhalen van een zoldering in het huis van Olaf Pfau, waarvan het gesneden ornament schooner was dan een tapijt. De naam van een beroemd houtsnijder is tot ons gekomen, nl. Thord Haedra, die zijn eigen huis op IJsland met zijne kunst prachtig had gesierd. Nu nog is het houtsnijden in Noorwegen een geliefkoosde bezigheid.

Na Skandinavië komt Duitschland het allereerst in aanmerking, zoowel het noorden als het zuiden; doch voornamelijk werd in het zuiden, het Schwarzwald, in de dalen der Alpen, tot ver in Tyrol en Zwitserland, die kunst beoefend.

In Holland, Engeland en Frankrijk zijn wel werken van houtsnijkunst ontstaan, maar nooit heeft die kunst in het volk wortel geschoten. In Rusland toont het volk wel een groote vaardigheid in de behandeling van bijl en mes, maar er ontbreekt daar het ware schoonheidsgevoel, evenals bij de andere slavische volken. Ook in Zuid-Europa, namelijk in Italië, wanneer men de intarsia niet meêrekent, heeft de houtsnijkunst nooit eigenlijk gebloeid, d. w. z. is zij nooit volkskunst geweest, want er zijn heerlijk schoone werken van houtsnijkunst ontstaan. Het bruikbare hout ontbrak er, en rijkdom van hout is de hoofdvoorwaarde der houtsnijkunst; daarom is het natuurlijk, dat ze voornamelijk in Skandinavië, Duitschland en Zwitserland werd beoefend. Voor de gothische periode was de houtsnijkunst niet van belang, zoodat voor het eerste Deutsche snijwerk pas geldt het koorgestoelte in den Dom van Bremen — 1366 —. De eigenlijke bloeitijd valt eerst in het midden der XVde eeuw. Reeds is gewezen op de twee richtingen in de houtsnijkunst,

nl. de schilderachtige en de aan steenconstructie verwante. Het figuurlijk ornament, dat in de gothiek ideaal streng en ernstig is, wordt in de renaissance langzamerhand levendiger, en eindigt in de schoonste uitingen van fantasie.

Het huisraad en de meubelen worden fijner en stijlvoller behandeld. In den overgangstijd zien we nog laat gothische motieven in het ornament, zooals op ieder ander gebied; maar de nieuwe stijl was tegen het midden der XVIde eeuw ontstaan. De houtsnijkunst werd sedert dien tijd geheel beeldhouwkunst; het goud en de kleuren vervielen; alles was gericht op de zuivere vormen.

De zoo origineele, vroolijke en elegante decoratiestijl der renaissance, stond, behalve door de houtsnijkunst en intarsia, ook nog onder den invloed der metallo-techniek, met haar scherpe vroeg renaissance ornamenten. De bovendien reeds traditioneele aanwending van metaal voor huisraad, werd bijzonder geoeft door de toen ter tijde bovenaanstaande wapenfabricage, voornamelijk in Italië. De werken der Lombardische wapensmeden, die zelfs de oostersche kunst overvleugelden, getuigen van de grootste fantasie, vrijheid en meesterschap over het decoratief en de formeel hulpmiddelen van het metaal, volkomenheid in technische uitvoering, den uitgezochtsten smaak en de strengste zuiverheid in stijl. Deze wapensmeden toch zijn de eigenlijke uitvinders van het renaissance arabesk, in welke het oostersche lofwerk en patroon, en het grieksche acanthusblad zoo gelukkig harmonieëren.

De hoeveelheid houtsnijwerken aan huisraad, plafonds en wandbekleding, die de woningen zoo gezellig maakte, is nog zeer groot. De voorliefde voor prachtige meubels, had het snijden, zoowel in kunstige als technische vaardigheid, in de hand gewerkt. Dat de kunst hierdoor langzamerhand fabriekmatig werd behandeld, spreekt vanzelf. In de 17de eeuw openbaart zich reeds eene zinking, en in de 18de eeuw geheel verval.

De 6 afgebeelde renaissancekasten, allen uit den bloeitijd van onze kunst, zijn bijzonder fraai van vorm, en leggen getuigenis af van de sierlijkheid, die de renaissance aan haar meubels wist te geven, maar niet het minst van bedrevenheid in het vervaardigen van houtsnijwerk, waarmede de meesten rijk zijn versierd, bij overlading af; bijv. No. 2 van plaat XLIX, van welke de paneelen met jachttafrelen zijn gevuld. Van het ebbenhout is bij enkelen veel gebruik gemaakt, zooals bij No. 1, hetgeen voorai hier een gelukkige kleurenharmonie vertoont. Hetzelfde is het geval bij het bijzonder fraaie kastje, No. 7 van plaat L.

Uiterst sierlijk zijn No. 5. en vooral het kleine kastje, afgebeeld in No. 6.

Dat de renaissance ook niet geheel het verwijt kan ontgaan, haar meubilair aan de bouwkunst te hebben ontleend, bewijst No. 8, met geaunnelleerde korinthische kolommen, paneelen met rondbogen, enz.

Niettemin blijft het, hoewel wat massief, een fraai meubel. Op diezelfde plaat komt nog een tafel voor uit de XVIde eeuw. Ze is geheel van eikenhout en heeft fraai gebeeldhouwde pooten.

Dat de tentoonstelling bijzonder rijk was aan houtsnijwerk van allerlei aard, bewijst pl. LI, waarop zijn afgebeeld 4 vensters met gesneden colonetten, die aanleiding hebben gegeven een apart vertrek daarvoor samen te stellen. Ze zijn afkomstig uit een huis te Delft en dragen het jaartal 1537. Ik geloof niet, dat er nog eene pleitrede noodig is, om deze prachtexemplaren aan te prijzen. Men zal niet dikwijls ergens schooner renaissance typen aantreffen. Rijk aan fantasie, binnen de perken van het overdrevene, zijn het voorwerpen van weelderige kunst.

Het schoonste echter, dat op de tentoonstelling van houtsnijkunst aanwezig was, moet ongetwijfeld het koorhek worden genoemd, nl. een afgietsel van het bestaande koorhek te Enkhuizen.

Reeds is vroeger, in een vorig hoofdstuk, over dit kunstwerk gesproken, daar de volledige copie, in het hoofdgebouw der afdelingen van Nederland en België scheidde. Op plaat LII is het gedeelte weergegeven, zooals het in de afdeling van retrospectieve kunst aanwezig was. Het orgineel bestaat nl. uit een gesloten geheel — de groote middenopening komt dus niet voor — van 6 bogen, zooals de twee zijstukken op de plaat. Heel gelukkig is nu ook die groote opening niet; men heeft in het hek een doorgang willen maken, evenals in het hoofdgebouw, en dit is het resultaat. Gemakkelijk was het zeker niet, eene goede compositie in aansluiting aan de schoone gegevens te vormen. Maar ware niet iets beters te maken geweest, dan de storende gedrukte lijn naast de elegante halfbogen.

De ornamenten zijn heerlijk schoon. Alle vlakken zijn gevuld, en toch is naast den hoogsten rijkdom van geen overlading sprake. Sierlijke zuiltjes van koper, vormen de afsluiting in de openingen. Redtenbacher zegt in zijne „architectonische Excursiën in Holland” — Rombergs Zeitschrift, jaargang 1875 — over dit werk sprekende, van de Westerkerk in Enkhuizen het volgende: „In plaats van door interessante details, welke haar ontbreken, munt de kerk uit door verscheidene renaissance houtsnijwerken. Het eerst van alles noem ik het koorhek, een houtsnijwerk van 1572, zooals men het in Italië nauwelijks schooner kan vinden. Een reeks van rijk profileerde en geornamenteerde rondbogen op sierpilasters; in het fries en in de borstwering vullingen van prachtige ornamenten. Men zou kunnen gelooven, dat de houtsnijder een leerling is geweest van Vasili van Siena. Hij heeft vermoedelijk van 1542 tot 1572 aan het werk gearbeid. Zou hem de afval der Enkhuizers van Spanje hebben verhinderd de laatste vulling van den sokkel te voltooien?”

Op dezelfde plaat zijn nog twee voorwerpen afgebeeld. Het eerste, links, is een grafmonument uit de groote kerk te Breda, van bijzonder fijne bewerking. De compositie en ornamentatie is uiterst gracieus en vervaardigd onder den invloed van de meesters der Italiaansche renaissance. Met dit monument tot voorbeeld, ware het der moeite waard een lans te breken voor de wijze van doodenvereering tegenover de wanstallige grafmonumenten van den tegen-

woordigen tijd. Het is eerst sedert de XVIde eeuw, dat men er aan is gaan denken, aan het graf een treurig karakter te geven; het te omgeven met emblemen, attributen en allegoriën, die aan het einde doen herinneren, aan de ontbinding, de smart zonder weerzien, de vernietiging, de nacht en de vergetelheid, het niets. Het is vreemd genoeg, dat deze gedachten zijn ontstaan bij volken, die zich beroemen christenen te zijn, die den dood beschouwen als eene verlossing, als het einde der ellende van het korte aardsche bestaan. Onze voorvaderen, integendeel, hebben aan de grafmonumenten veeleer een zegepralend dan treurig karakter gegeven. De middeleeuwen hadden deze gezonde overlevering behouden; de toen opgerichte graftomben hebben nooit die treurige attributen, die sedert de XVIde eeuw in de mode kwamen, die theatrale effecten, of die koude allegoriën, die altijd eene verklaring behoeven, om te worden begrepen.

Aan het einde van de renaissance richtte men de eerste mausolea op, met allegoriën versierd, die uit ziekelijke hersens voortsproten: met doodsbeenderen, met doodskleederen, door skeletten gedragen, lijken, door wormen verteerd, enz.

De middeleeuwen, die de meesten van ons voorstellen als ziekelijk, ascetisch en melancoliek, beschouwden den dood niet zooals wij dat doen, noch deden dit de Grieken en Romeinen.

Het op de plaat afgebeelde monument dient slechts tot aanwijzing der plaats, waar de doode ligt begraven; het is een zoogen. epitaphium, een architectonisch behandeld grafschrift. Deze soort monumenten ontstonden eerst in de renaissance. Men kan de grafmonumenten van dien tijd in drie seriën verdeelen; tot de eerste behoorden de eigenlijke sarcofagen, min of meer met beeldhouwwerk versierd, maar zonder vertooning van den doode, en schijnbare sarcofagen boven den grond geplaatst; tot de tweede, die, met een voetstuk op het graf geplaatst, dragende het beeld van den doode, en geplaatst in een nis of kleine kapel, of onder een baldakijn, in den vorm van een altaar; tot de derde, de platte graven, geplaatst op het niveau van den kerkvloer, gegraveerd of en bas-relief, en het deksel vormende van de ruimte, die de kist bevatte. Sacofagen met het werkelijke lichaam als inhoud komen na de XIIde eeuw zelden voor.

Het grafmonument van Breda behoort dus tot geen van de drie soorten, maar is, zooals reeds is gezegd, eene architectonische wandversiering met het eigenlijke grafschrift onderaan geplaatst. Het origineel is van steen — het op de tentoonstelling aanwezige was een afgietsel — en niet van marmer, zooals in Italië nagenoeg al dergelijke monumenten. De ornamenten zijn keurig en fijn van bewerking. De meester van dit werk is onbekend, ofschoon wijlen Mr. A. D. de Vries vermoedde, dat Cornelis de Vriendt de auteur er van is.

Aan de andere zijde van het koorhek is een bronzen doopvont afgebeeld, eveneens uit de groote kerk van Breda. Het bekken zelf is uit de eerste helft der XVIde eeuw

en van eene merkwaardige constructie. Het deksel is torenvormig en daardoor zoo zwaar, dat het door middel van een kraan moet worden opgeheven.

Deze kraan is van kunstig smeedwerk en zal naar het gothisch ornamentwerk te oordeelen, van vroeger datum zijn.

De doop, zooals die in de eerste tijden der kerk door besprenkeling, later door ingieting en gedurende de middeleeuwen door indompeling geschiedde, zien wij op bas-reliefs, schilderijen op manuscripten en glazen, enz.

De plechtigheid, die men aan het doopsacrament gaf, verklaart, waarom in de nabijheid van de oudste kerken zich een baptisterium bevond, dat is: een gebouw, ruim genoeg om een zeker aantal doopelingen te bevatten, die op eenzelfde dag aankwamen, om den doop te ontvangen.

Die gebouwen waren gewoonlijk rond; in het midden bevond zich een ondiep bassin, waarin men den persoon liet afdalen, dien men door indompeling doopte.

De gewoonte, om de kinderen dadelijk na de geboorte te doopen, die in de XIde eeuw werd ingevoerd, maakte zulke groote bassins onnoodig; daarom zijn de doopvonten uit dien tijd klein en verschillen alleen door den vorm met die, welke wij tegenwoordig gebruiken. De doopbekkens, die in de kerken dienst deden, waren, in tegenstelling met die in de baptisteriën — gebouwen die alleen bestemd waren voor het doopbassin —, bedekt. Vele van deze bekkens waren, sedert ze in gebruik kwamen, van metaal en bestonden uit een breede klok, gesloten door een raam, dat door zuiltjes werd gedragen. Die vorm schijnt dikwijls gevolgd te zijn, zelfs bij de vonden, die uit één stuk steen werden gehouwen.

De doopbekkens der middeleeuwen zijn eveneens verschillend van vorm als van stof, en de wijze waarop ze waren gedecoreerd, doet zien, dat den kunstenaars de grootste vrijheid was gelaten; ze zijn rond, vierkant, gelobd, ovaal, komvormig uitgehold. Hun deksels — want sedert de vroegste tijden moesten de doopbekkens gedekt zijn — bestonden uit houten ramen, een metalen plaat, of zijn rijker behandeld in kegel- of troonvorm, welke laatste vorm een kraan noodzakelijk maakte, om het deksel op te heffen.

Onze plaat geeft een schoon voorbeeld van dezen laatsten vorm. Interessante voorbeelden vindt men te Halle, Leuven en Keulen.

Onder de groote verzameling van metalen voorwerpen, die op de tentoonstelling in vitrines, op lezenaars, enz. waren tentoongesteld, is ongetwijfeld voor den architect het smeedwerk van het meeste belang. Het speelt in de geheele architectuur een belangrijke rol en is daarom eene studie overwaard. Men moet echter het ware gebied der smeedkunst niet zoeken in de monumentale architectuur, zelfs niet in die van de 19de eeuw, die te zeer is geneigd het ijzer als universeele bouwstof te gaan gebruiken, maar in de bijwerken, in den uitbouw en garnituren, en op dat gebied heeft ze ten allen tijde in groote eer gestaan. Geen tijd echter is voor haar gun-

stiger geweest dan dien gedurende de heerschappij van de gothiek. Wat de vroegrenaissance in dit vak voor schoons bevat, kunnen we als erfdeel beschouwen uit het gothische tijdvak, niettegenstaande de fakkeldragers, huislantaarns en muurringen der florentijnsche paleizen geheel den geest der renaissance ademen. Het principe toch is gothisch, de eenvoudige constructie op zulk een wijze te versieren; de quaderfaçaden geven ons hetzelfde te zien als het gothische meubilair. Ik verwijs naar de drie gothische kasten voor het rijke beslag, dat bij de behandeling van deze reeds ter sprake kwam.

Op de platen LIV en LIII zijn eenige afbeeldingen van smeedwerk uit de eeuwen, die op de gothiek volgden, en tot het interessantste behoorde, wat van dien aard was tentoongesteld, nl. hengsels, sloten en deursloppers. De kunst, om stukken ijzer alleen met den hamer aan elkaar te soldeeren, heeft in het begin der XIIde eeuw reeds eene groote volkomenheid bereikt. Het begin der 13de eeuw toont ons de smeedkunst op hare grootste hoogte. In dien tijd zijn kunst-smeedwerken gemaakt, die niet zijn overtroffen, zelfs niet zijn bereikt, want de kunstwerken van geslagen ijzer uit de XVde en XVIde eeuw kunnen we niet als smeedwerk beschouwen, aangezien de wijze van fabricage buiten het gebied der architectuur valt. Tegen het einde der XIIIde eeuw toch tracht men de moeielijkheden van het soldeeren te ontwijken, en het warm slaan der stukken ijzer door middel te vervangen, die minder tijd en kracht vereischten. De smeden deinzen terug voor dit werk, dat, behalve een paar krachtige armen, buitengewone zorg, bedrevenheid en handigheid vereischte.

Was het smeedwerk in het glanstijdperk sterk en relif gewerkt en had het in alle mogelijke vormen van bouquetten zijn hoogtepunt bereikt, zoo nemen reeds in het begin der XIVde eeuw de hengsels in het algemeen een fijneren meer uitgesneden vorm aan. Het ijzer is plat en vereischt niet al te zwaren arbeid. Duitschland stond bovenaan, wat betreft het gebruik van geslagen ijzer, als middel tot decoratief van fijne smeedkunst. Men vindt reeds tegen het einde der XIVde eeuw in de werken van Deutsche smeedkunst, namelijk te Augsburg, Neurenberg en Munchen, geslagen ijzer als ornament aangebracht, terwijl deze mode in Frankrijk eerst in het begin der XVde eeuw voor werken van eenig belang in gebruik kwam. Toch was men nog niet geheel afgestapt van het gesoldeerd ijzer voor hengselbeslag, want er bestaan uit dien tijd nog op deze wijze behandelde werken, die, ofschoon niet de volkomenheid bereikende van het soldeerwerk uit de XII en XIIIde eeuw, toch tot aanbeveling strekken. De meesters der middeleeuwen waren wel genoodzaakt het beslag de goede plaats en vorm te geven, daar ze het geheel in 't gezicht lieten. De hengsels rusten in duimen, die met zorg waren bewerkt. De hengsels, op de plaat afgebeeld zijn allen vlak, ook niet afkomstig uit het bloeitijdperk van smeedkunst. De gaatjes zijn aangegeven, waardoor de spijkers werden geslagen, om ze op de deur te bevestigen. Zij zijn elegant van vorm. Door eene een-

voudige ingekraste teekening wordt het silhouet geconpleteerd.

Naast de hengsels zijn ook eenige deursloten — knippen — afgebeeld. Het mechanismus, met een enkele veer, is duidelijk. Juist in de werken der smeedkunst vindt men het klaarste bewijs voor het logisch verstand van den kunstenaar der middeleeuwen; terwijl de gewoonten, sedert de XVe eeuw in de architectuur ingeslopen, ons hebben leeren liegen.

In alle voorbeelden van middeleeuwsche smeedkunst heeft men kunnen opmerken, dat de hengsels noch de sloten in het houtwerk zijn ingesneden. Het hout blijft onaangeroerd; het smeedwerk blijft aan de oppervlakte, zonder het hout te verzwakken.

De deursluitingen op de beide platen doen ons de eenvoudige maar geestige manier zien, waarop de eenvoudige knip architectonisch kan worden behandeld en tot sieraad van een gewone deur kan strekken.

Ten slotte trekken nog 4 voorwerpen onze aandacht, nl. de deurkloppers. Het was reeds sedert zeer oude tijden de gewoonte, ijzeren of bronzen ringen buiten aan de deur te bevestigen, die ook als kloppers dienst deden, want ze waren voorzien van een bal of dik gedeelte,

dat op een grooten spijkercop sloeg. Die ringen vergemakkelijkten het dichttrekken van de deur, wanneer men deze wilde sluiten.

Ook dienden ze aan deuren van kerken, als teeken van asyl. Om er wijkplaats te verzoeken, was het voldoende, dien ring te grijpen. Tengevolge daarvan, schijnen ze het meest voor kerkdeuren bestemd te zijn geweest.

Aan de deuren van woonhuizen waren de kloppers oorspronkelijk hamers, opgehangen aan twee spullen. Ze worden minder zeldzaam in de XVe eeuw, en in de XVIe eeuw kwam men op den oorspronkelijken ringvorm terug voor deuren van hôtels en woonhuizen.

Onze plaat geeft van den laatsten vorm 4 voorbeelden, enkelen met rijk beslag.

En hiermede zijn wij aan het einde gekomen van de beschrijving van het afgebeelde. „Es war des Guten zu viel da” kan men van de tentoonstelling zeggen; maar de ruimte liet slechts een klein gedeelte ter reproductie toe. Zoo is bijv. van de eigenlijke kunstindustrie niets in tekening kunnen worden gebracht.

M. i. heb ik echter het voor den architect belangrijkste opgenomen. Dat ik hierin niet heb misgezien is mijn oprechte wensch.

H. P. BERLAGE. Nz.

M A T E R I A L E N .

nder de voor de bouwkunst belangrijkste afdeelingen is voorzeker die der materialen te rangschikken. Al onze gedachten, hoe gelukkig ook aan het papier toevertrouwd, ontvangen eerst leven, wanneer de materialen geroepen worden haar tot werkelijkheid te maken. Maar dan ook vordert de goede keuze uit den voorraad, grondige studie. Opeenstapeling van materialen, die niet bij elkander passen, breekt de eenheid in het ontwerp; het goede van de teekening gaat daardoor verloren. Aanwending, omdat zij nieuw van vinding, of niet onbehagelijk zijn, vordert eveneens uiterste voorzichtigheid; spoedig wordt men overladen, en juist te veel sieraad, vernietigt het ernstige en degelijke karakter onzer kunst. Schoonheid wordt niet door overmatigen toot bevorderd. Het nieuwe toe te passen, daar, waar plaats en gelegenheid dit veroorloven, kan niet anders dan de kunst ten goede komen; wij moeten haar jeugdig houden, opdat de nakomeling kan zien, hoe onze tijd, die was, waarin rede en overleg de gezellen der kunst waren. Wanneer dat geschiedt, dan moeten als vanzelf de wanstaltige producten uit de laatste dagen verdwijnen; dan moet bouw onmogelijk worden, waar juist te groote keuze van materialen den timmerman-architect deed duizelen en hem het huis doen samenflansen met romaansche terracotta kapiteelen, portland-cementen renaissance pinakels, gothische parkettegels, marmeren schoorsteenmantels, uit de dagen van Lodewijk XVI, en zoo al meer, die het huis eer een museum van wansmaak, dan eene woning doen zijn. Goede bouwkundige fragmenten, uit verschillende tijdperken, tot één geheel gevormd, stichten geen eenheid, geen stijl en geen kunst. Alleen wanneer rede en overleg den voorzittersstoel innemen, dan zal de smaak van het publiek zich aan het goede leeren gewennen, zich er door aangetrokken gevoelen, de storing opmerken zal, en het zonnige der kunst schijnen, waar de duisternis der onwetendheid te midden van den speculatie bouw zoo langen tijd voortleefde.

De Internationale Tentoonstelling heeft gewis veel goeds gesticht, zoowel door goede rangschikking van het geheel, als door het onderzoek der verbeteringen, die overal zijn toegepast, en ook op het gebied der materialen verre van onbelangrijk zijn. Was Nederland niet slecht vertegenwoordigd, toch had het beter kunnen

zijn. De steenindustrie, ons land zoo geheel eigen, was er karig aanwezig, en juist tegenover de groote concurrentie onzer naburen, was een krachtig optreden der gezamenlijke fabrikanten gewenscht geweest. Onze bouwkunst, zoo eigenaardig in haar bestaan, bloeit het best in ons vaderlandsch materiaal. Daarom is gedurige verbetering dier industrie de weg tot het voortleven onzer kunst. De Tentoonstelling gaf voorzeker niet datgene te zien, wat Nederland had kunnen geven. Het was, met het oog op de toegestane ruimte in dit rapport, moeilijk om van alles een volledig overzicht te geven, wat op het gebied der materialen aanwezig was. Er moest dus eene keuze uit enkele inzendingen worden gedaan, welke, in verschillende afdeelingen gerangschikt, hieronder volgt.

Vloer- en Wandtegels.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat bij ons nog zoo weinig gebruik wordt gemaakt van de bekleding der vloeren en wanden met tegels. In Duitschland, Frankrijk, Engeland en België reeds jaren lang in gebruik, geven zij over het algemeen aan de woning iets gemoedelijks en een zekere tint, die wij bij onze wit gepleisterde gangmuren en helder geschuurden marmeren tegelvloer geheel missen. Toch behoeft de kleur geen reden te zijn, om de vrees te koesteren, dat de heldere en zindelijke toon uit onze woningen verdwijnt.

Hoevele sombere sous-terreins zouden een vroolijker aanzien hebben, wanneer hunne grauwe portland-cementen bevloeringen door kleurige tegels waren vervangen, te meer, daar de prijs voor beiden zoo weinig verschilt. Hoevele naakte plaatsmuren, die jaar in jaar uit, met de wtkwast worden behandeld, waren gezelliger geweest, indien een tegelbekleding ware aangebracht, die wel wat kostbaarder in aanleg, maar door den tijd goedkoper zou blijken, en die menige roetstreep zeker verborgen had gehouden, welke nu door de helder witte oppervlakte gluuert. En al ware het, dat niet geheele vloeren en wanden die bekleding noodig hadden, toch kon hier en daar een enkele band reeds veel vergoeden. Dat zou de eentonigheid afwisselen, en waar afwisseling is, leeft alles zooveel te beter.

Een groote verscheidenheid in de meest fantastische kleuren was geëxposeerd, ja! waren er zelfs weinig artikelen, door zoovele en verschillende inrichtingen vertegenwoordigd als deze. Vooral in de afdeeling België was de hoeveelheid zóó groot, dat een der zalen er nagenoeg

geheel door werd ingenomen. Dan volgde de afdeeling Frankrijk, ook een der landen, waar die industrie eene groote volmaking heeft bereikt. Ook Nederland leverde een aandeel, verre van onbelangrijk te noemen, en het is verblijdend, dat men den ouden roem op dit gebied getracht heeft te herwinnen, en reeds de gunstigste resultaten worden geleverd. Engeland, overigens zoo gunstig bekend op dit terrein, was zeer middelmatig vertegenwoordigd.

Martin & Co. te Amsterdam, vertegenwoordigden de firma Gebr. v. d. Heijden, te Rosendaal, voor gecompri-meerde portland-cementen vloertegels van verschillende kleuren. Zijn zulke tegels veelal door de grondstof grauww en onaangenaam van toon, de genoemde maken door de verschillende aangewende kleuren eene gunstige uitzondering. Ook wat gehalte aangaat, — in 't algemeen grof van korrel en weinig samenhangend — vertoont deze tegel op de breuk eene vaste massa, veel overeenkomende met het Belgische fabrikaat. De prijzen zijn voor eenvoudige vierkante tegels, welke veelal overhoeks worden gelegd, ter grootte van 0.25×0.25 , f 1.25 à f 1.50; zeskantig met middenornament f 2.20 à f 2.35, en meer bewerkt f 2.40 à f 2.50, p. M². Banden zijn hierbij eveneens te verkrijgen. Zulk een bevoering is alzoo goedkoop en niet onbillijk.

Dezelfde firma vertegenwoordigde de Usine de St. Paul près Beauvais, voor tegels, gebakken uit de grondstof der vallei van Bray. Deze tegels zijn goed doorbakken en hebben allen een zeer kantige zuivere bewerking, hetgeen het leggen bijzonder vergemakkelijkt. De kleuren zijn veelal geel, rood en zwart, niet hard en storend, terwijl de versiering regelmatig is gekozen. De prijzen zijn, in aanmerking genomen het goede gehalte der grondstof, zeer aannemelijk. Vrij bewerkelijke tegels, afgewisseld door meer eenvoudige, vormen een parket à francs 5.55 en 6.20. Men kan dus aannemen, dat van af f 2.80 tot f 4.50 per M². met deze tegels een zeer geschikte bevoering hier te lande is te leggen. De dikte der tegels is ongeveer 0.015.

Soufflet-Leblond à Calonne lez Antoing, België. De tegels van dit fabrikaat zijn in Nederland niet onbekend. Sinds de oprichting van het huis in 1865, zijn er verschillende bevoeringen in ons land van gelegd, zelfs te Amsterdam, op plaatsen, waar de bodem nog al drassig van natuur was.

Niettegenstaande dit, hebben zij steeds de proef doorstaan en bewezen van goede grondstof te zijn. Bij een onderzoek van het gehalte der cement, gedaan door l'Ecole des Ponts et Chaussées te Parijs, bleek, dat reeds na een maand tijds de cement een weerstandsvermogen had van 252.30 KG. per cM. Ware het vroeger vooral de eenvoudige cementtegels met blauwe of roode midden figuren, thans onderscheiden zich de tegels door frissche kleuren en vrij goede teekening. Vooral die, voorkomende onder No. 103, 104, 105, 106, 107, 108 der teekeningen, zijn zeer goed en tegen den prijs van francs 5.75 tot 6 francs per M² verkrijgbaar.

De goedkoopste tegels zijn van 3.50 francs per M² met banden van 1 franc per M. De fabriek levert zelfs

de kleinste hoeveelheid, en wanneer men hierbij de vracht en eenige verpakking voegt, dan voorzeker kan men dit materiaal rangschikken onder het goedkoopste en deugdzzaamste voor bevoeringen.

Société Anonyme à St. Ghislain, België. Van een zelfden aard levert deze fabriek echter tegels van hogere prijzen, oorzaak van meer bestudeerden arbeid. De keuze der teekeningen en kleuren is met zorg geschied; ook het materiaal heeft eene bijzondere hardheid. In drie soorten worden de tegels geleverd, de eerste zonder gebreken, de tweede met gebreken, die echter niet hinderlijk zijn, en de derde van hetgeen voor deze beide rubrieken onmogelijk blijkt. Wordt deze maatregel goed nageleefd bij de aflevering, dan snijdt de keuze uit de verschillende sorteringen alle bemerkingen als vanzelf af. De prijzen van effen gekleurde tegels zijn 6 francs, terwijl patronen van 16 en 18 francs per M² door sierlijkheid uitmunten. De gouden medaille werd aan dit fabrikaat toegekend.

Mozaïekvloeren zijn vooral gewenscht in vaste en degelijke kleuren; daár, waar hout of marmer wordt nagebootst, gaat het eigenaardige verloren. Er zijn enkele inzendingen uit België, waarbij men het streven kon opmerken door veelvuldigheid van kleur meer te vertoonen, iets marmerachtigs gevende; en in plaats van het schoone daardoor te verhoogen, is de uitwerking veelal geheel anders; er ontstaat eene schemering, die het oog onaangenaam aandoet; eene verwarring, die spoedig verveelt. Ook de architectuur komt meer uit bij een goed bestudeerde teekening, dan bij zulke grillige, veelal onbestemde vormen. Inzendingen, waarbij dit laatste het geval is, gaan wij dus stilzwijgend voorbij.

Utzsneider, Jaunez en Co., te Jurbise, bij Mons, België. Tegels in gele, zwarte en grijsbruine tinten, behooren tot het fabrikaat dezer firma. Een album geeft daarvan de meest verschillende monsters te zien; de prijzen zijn — f 2.60 tot f 2.84 per M² aan de fabriek, — gering, voor een parketvloer- of wandbekleding, vooral bij de niet ongeschikte figuren, die er van te maken zijn. Eene wijziging der kleuren zou wellicht de waarde nog verhoogen. Zwart is eenmaal geen liefelijke kleur en vooral niet voor wandbekleding. De tentoongestelde tegels waren niet frisch genoeg, om er een goed oordeel over te vellen. In het artikel trottoirtegels was het fabrikaat uitmuntend, kantig en van goede grondstof; voorts waren te zien gegroefde tegels met halfrond uitgeholde kanten, zeer geschikt voor stalbevoeringen, ieder tegel ter grootte van 0.142×0.142 en dik 0.036, geel van tint à f 2.65, bruin à f 2.84 per M², gekruiste tegels voor voetpaden in stallen, van dezelfde afmetingen en prijzen. De jury kende eveneens een gouden medaille aan deze inzending toe.

De zuil, met vakken van mozaïektegels, in de Belgische afdeeling geplaatst, is van de firma Boch frères, te La Louvière, België. De tegels voor wandbekleding onderscheiden zich door hun aangename en zachten, porseleinachtigen toon; ook de versiering is zeer fijn van compositie, hetgeen een goeden indruk maakte. De grootte der tegels is verschillend; 0.15×0.15 , 0.10×0.10 ,

0.12×0.12 , enz. Onder de in het album voorkomende teekeningen vonden wij onder anderen: No. 10 ter grootte van 0.12×0.12 , No. 17, perzisch ornament, ter grootte van 0.10×0.10 , waarvan de prijzen per honderd stuks voor de eerste 24, voor de tweede 50 francs zijn, alzoo ongeveer 12 en 25 cents per stuk. Vooral voor wandbekleding, banden, enz. binnenshuis, of bekledingen in hout gevat, verdienen deze tegels aanbeveling.

Onder de firma's, die de wandtegels als nagenoeg eenig inlandsch fabrikaat langen tijd leverden, behoort Gebr. Ravenstein, te Westraven, bij Utrecht. Hunne witte muurtegeltjes zijn bijna spreekwoordelijk geworden, zoowel om deugd, prijs als anderszins. Onder verschillende anderen, stelt deze firma twee tafereelen ten toon, waarvan het een is de Haarlemmerpoort van binnen, in het jaar 1690, de andere, van buiten, in 1750.

Gewoon aan het levendige der Delftsche tegels, komt ons de voorstelling wel wat mat voor; ook is de teekening, vooral in het ornament der omlijsting, niet zoo correct, maar kan gelden als eene goede poging op den weg, die alle aanmoediging verdient.

J. van Hulst, te Harlingen, heeft twee verschillende inzendingen van wandtegels. In de hoofdgalerij vinden wij boven een schoorsteenmantel een tegelvoorstelling in drie afdeelingen. De eene stelt een bouwkundige, de andere een metselaar, en de derde een rijk man voor. De eerste geeft zijn inlichtingen aan den metselaar, die het bouwwerk uitvoert, terwijl de derde glimlacht om de moeite, die beide eersten zich geven om iets goeds te maken. Hierop zijn de volgende onderschrijvingen van toepassing.

Jan bedenckt 't.
Piet volbrengt 't.
Claesgen laeckt 't.
Och, wat maect 't?

Een en ander, met den daaronder geplaatsten schoorsteenmantel, is het ontwerp van den architect P. J. H. Cuypers. Al was de toon, die in het geheel heerscht, nog niet de harmonieuse, welke wij zoo gaarne zouden zien, toch was het geheel een werkelijk goede arbeid, en lijdt het geen twijfel, of gedurige verbetering zal de moeite loonen. Reeds is dit optemeren in de paneelen, geplaatst in het thans zijne voltooiing naderende gebouw, bestemd voor de Maatschappij, waar de friesen zijn voorzien van tegels uit dezelfde fabriek. Deze tegels zijn zeer goed; vooral ook de aaneensluitingen zijn hier scherp en goed afgewerkt. Slechte aansluiting is een euvel, dat vooral de buitenlandsche tegels voor bevoeringen bezitten, en waardoor ongelijkmatigheid der grootte, niet zelden het geheele dessin, wegens het verspringen der aaneensluitingen, doet verloren gaan. Wil men hierin nog even tegemoet komen, dan eischt dit veel kosten voor leggen, slijpen en passen. In de zijgalerij zijn weder verschillende andere tegels geplaatst, veelal volgens teekening uitgevoerd. Plaat LX doet er eenigen zien. Wanneer men den hoogst billijken prijs in aanmerking neemt van 33 tot ongeveer 90 gulden de 1000 stuks voor gewone

modellen, dan is die, in vergelijking met dien onzer naburen, zeker zeer gering te noemen. Het is dan ook in het belang onzer industrie te wenschen, dat de pogingen, door den fabrikant van Hulst in het werk gesteld, worden gesteund door groot debiet, zoowel als door aanwijzing en verschaffing van goede teekeningen. Daardoor alleen is het mogelijk iets goeds te verkrijgen, en blijft het voordeel niet alleen in ons land, maar komt ons zelf, den fabrikant en ook der kunst ten goede. Onder de buitenlandsche vloertegels onderscheidden zich overigens nog de Zinziger tegels, en die van Sand & Co., te Feignies, door frischheid van kleur.

Joost Thooft, te Delft, had eene rijke verzameling Delftsch aardewerk ter beschouwing gesteld. Daaronder waren ook de tegels, die wij zoo dikwijls reeds met welgevalen zagen, en op onzen wel verdienden lof aanspraak maken. De breede opvatting der onderwerpen, het kloeke en de daarbij passende omlijstingen in wel begrepen stijl, verhoogen niet weinig de waarde, welke de eigenaardige kleur er reeds aan geeft. Jammer, dat er nog niet iets is gevonden, om de hinderlijke aaneensluitingen bij de plaatsing tot ragfijne streepjes te herleiden. De naden schaden het geheel, terwijl de uitvoering verdient, dat alle storing er aan ontnomen wordt. De Delftsche inrichting heeft onze kunst niet weinig gebaat; niet alleen de bouw, maar het geheele huiselijke leven, wordt door het eigenaardige van haar werkkring veraangenaamd. Toepassing van meerdere kleuren heeft ook reeds hoogst bevredigende uitkomsten geleverd.

Eugène Bonvallet & Co., te Marseille, vertegenwoordigd door D. van de Pol, te Amsterdam, geeft eene tegelsoort, zeer veel overeenkomende met die van de Usine St. Paul, hiervoren omschreven. Veelal rood, bruin en zwart van kleur, zijn de verkregen schakeeringen dikwijls zeer eigenaardig. Uiterst billijke prijs, kantige tegels, en duurzaam materiaal, zijn goede aanbevelingen voor het fabrikaat.

Mozaïektegels, eenigszins van de gewone soorten afwijkende, leveren de fabrikanten L. Fargue en F. Hardelay, 152 Faubourg St. Martin, Parijs; het zijn tegels, waarop de versieringen verheven zijn aangebracht. Vooral voor banden en friesversieringen zijn deze bijzonder gunstig. De tentoongestelde onderwerpen waren allen wat schrill van kleur, hetgeen echter bij hooge plaatsing, waarop voorzeker door den fabrikant is gerekend, verloren gaat. De nog al hooge prijs kan de aanwending dezer tegelsoort slechts in gevallen, waar de geldbeurs ruim gevuld is, veroorloven.

De Faiencerie de Gien (Loiret), in de hoofdgalerij opgesteld, had onder hare artikelen een paar kleurige tegel-tafereelen opgehangen. Overigens waren er ook tegels, meer eenvoudig van opvatting. Reeds bij ons bekend, verdienen die tegels zoowel door uitvoering van kleur, als door teekening te worden aangeprezen.

Blijft nu nog over stil te staan bij de inderdaad wondervolle scheppingen in het Paviljoen der Fransche afdeeling. De op plaat LV voorkomende beeldgroepen zijn daar de onderwerpen van. Koophandel en scheepvaart zijn beide

paneelen, op een gouden grond, vervaardigd door Th. Deck; beeldhouw- en schilderkunst door H. Boulenger & Co; alle paneelen volgens teekening van T. Ehrmann. Ieder, die zich het paviljoen herinnert, denkt daarbij met welgevallen terug aan de werkelijk goede compositie en schoone kleuren dezer tafereelen. In het vervaardigen van faience tegels heeft Frankrijk het tot eene buitengewone hoogte gebracht. Er is weinig dat daarmede, zoowel door opvatting als harmonie in kleur, kan worden vergeleken. Aan een der zijden van het paviljoen bevonden zich verder nog drie paneelen van Jules Loebnitz, te Parijs. Deze paneelen, met effen kleuren, onderscheidden zich door het emailachtige van de oppervlakte. De hoeken met knoppen van dezelfde grondstof opgesloten, maakten een bijzonder goed effect. Ook de regeling der teekening was met zorg geschied, en hoewel minder artistiek en eenvoudiger van aard dan de vorige, was het toch een zeer frissche en bevallige wandbekleding.

Hiermede zijn enkele fabrikaten op tegelgebied besproken, die wij slechts verlaten met den wensch, dat ook in ons land het gebruik er van meer en meer moge toenemen. Veel van het thans ongezellige, zal dan als van zelf verdwijnen.

Steen- en Marmerwerken.

Heeft onze metselsteen het groote voorrecht veel te kunnen uitwerken, toch is de aanwending van ook andere materialen dikwijls gewenscht, zoowel uit het oogpunt van soliditeit als van afwisseling. Een Escauzijnsche plintlaag verheft het gebouw, sluit het onaangenaam slibberige, dat de bodem doet opspringen, af, is duurzaam en degelijk, ook voor het oog. Een zandsteen afdekking geeft het denkbeeld, dat de tand des tijds jaren lang noodig zal hebben, om haren verterenden invloed uit te oefenen. Zoo hier en daar een blok en een band, schept een eigenaardigen stijl, vooral in onze oud Hollandsche kunst bekend. Een marmeren schoorsteenmantel verrijkt het vertrek, en menig huisjesbouwer maakt, door plaatsing van een goeden mantel, ten minste het anders zoo doodsche ruim nog ietwat aantrekkelijk. Zonder die materialen kunnen wij dus onze kunst niet doen leven. Ook heeft het monumentale der kunst er veelal behoefte aan. Op het gebied der steen- en marmerproductie is België het land bij uitnemendheid. Hardzandsteen en marmer, alles treft men er aan. Geen wonder, dat de daaraan verbonden industriën daar ook het best vooruit gaan. Daardoor waren in de Belgische afdeeling dan ook geheele zalen, en op het terrein een groot oppervlak hiervoor ingenomen; enkelen daarvan willen wij in het geheugen terugroepen.

F. Trigalet en D. A. Deltenre, te Ecaussines (Hainaut) exposeerden een schoorsteenmantel in steen uit hunne groeven. Plaat LVI geeft hier de afbeelding van. Met de daarop geplaatste pendule in cuivre poli, bedroeg de koop prijs drie duizend francs. De vele en nog al werkelijke profileeringen, de zuiverheid vooral van bewerking, maakten het werk van groote waarde, waardoor zich de prijs laat verklaren. Hier en daar mat en met

kleine frijnslag, gaf dit eene goede schakeering. Niet door versiering overladen, en streng van lijnen, moet de mantel, in eene passende omgeving geplaatst, ongetwijfeld voldoen. Tot de best uitgevoerde werkstukken was zij zeker te rekenen. Alle werken in gehouwen steen worden door de firma uitgevoerd.

Alfred Dapsens, te Yvoir-lez-Dinant, bezorgde eene inzending schoorsteenmantels van zeer eenvoudigen aard, hetgeen hun deugd is. Zij worden voor zeer geringe prijzen, bij goed polijstwerk, afgeleverd. Onder de van deze firma tentoongestelde steensoorten zijn vooral de blauwe tegels op te merken. Niet van Escauzijnschen steen, die veelal adert, ook niet van direct Naamschen steen, die veelal lagen vertoont, zijn zij van goeden blauwen steen, vast gehalte en groote hardheid. Van daar dan ook, dat, bij leveringen voor Koloniën, groote partijen dikwijls naar Indië worden verscheept.

T. de Jaffe de Vroye, Mazy (België). Het zwarte marmer van dezen inzender heeft een bijzonder vasten toon; geen strepen of vlekken, die veelal het marmer ontsieren, en niet dan door dwang- en kunstmiddelen onder de gepolijste oppervlakte worden gedrongen, niet zelden later met de salpeterachtige deelen van het metselwerk in aanraking komende, opwerken, verbrokkelen en zich afstooten. Een pendule, als bewijs van bewerking, was uiterst fijn geprofileerd, en doet de bijzondere hardheid en deugd dezer marmersoort zien. Omtrent de inzending zwart marmer, van Joseph Etienne, eveneens te Mazy, waarvan een blok en diverse platen aanwezig waren, benevens een model parket, wit en zwart, kan hetzelfde worden gezegd. De platen en het blok waren vooral bijzonder goed van toon en op de breuk vast.

P. J. Bagot & Co. groeven Biesme Colonoise (België), geven het St. Anne-marmer te zien. Een schoorsteenmantel van f 120 waarde, hiervan vervaardigd, was hier en daar met zwart doorwerkt, benevens op het fries voorzien van leeuwenkoppen in cuivre poli. Het laatste echter kan geene gelukkige combinatie worden genoemd. St. Anna- en zwart marmer vereenigen zich gelukkig; tot een stil geheel; dergelijke koperen opluisteringen storen echter. Wat de marmersoort betreft, — vroeger hier te lande een der meest gezochte, en veel gebruikte — zij is van zeer goede kwaliteit. Met aangename speling, blijft zij altijd een frischen toon behouden, hetgeen vooral aanbeveling verdient bij tafelbladen, dekstukken op meubels of washtafels, die veelal in de meest schrille kleuren, en geheel in strijd met die der meubels, worden gekozen. Duurzaamheid is een der deugden van het marmer. Schoorsteenmantels, sedert jaren geplaatst, bleken bij slooping aan de achterzijde volkomen gaaf; terwijl het Griotte, Royal, of andere marmersoorten, veelal door de kracht der kalk geheel zijn ingetand, en de aderen los zijn geworden.

Evrard Leonce, Chaussée d'Anvers, 179, Brussel, heeft verschillende mantels aangevoerd. Voor het meerendeel zijn deze voorzien van haarden uit de fabriek van van Noten, te Brussel, welke haarden inderdaad meesterlijk

zijn bearbeid. Zoowel keus en kleur der verschillende deelen, als de versiering, getuigen van bijzonder goeden smaak. Onder de mantels merkten wij vooral die in statuaire op, waarvan het beeldhouwwerk een vaardige hand verried; de engeltjes, guirlandes en cariatyden waren zelfs zeer fraai, en pleitten zeer ten gunste van het werk.

Mignot, Delstange, te Brussel, hebben, onder meerderen ook een mantel geëxposeerd van zwart marmer, met kolommen van andere kleur. Het werk is met zorg behartigd. Het inwendige is bekleed met donker bruine tegels, waarop aansluitingen van gepolijst ijzeren gele dingen, hetgeen het hinderlijke, hier voren aangetoond, wegneemt, en een gunstig effect maakt.

Alexis Louis, rue Sans Souci, No. 122, Ixelles, Brussel, heeft een mantel opgesteld, zwart met Italiaansch rood. Monumentaal van vorm en opvatting, voldoet dit werk zeer goed; ook is alles kantig en zuiver.

O. Parewijk-Soetens, rue du Canal, Alost. (België), zond zwarte mantels, waarop de versieringen mat zijn aangebracht, door het wegnemen van een dun oppervlak. Deze wijze van versiering is bijzonder goedkoop, en voldoet zeer. De aanwezige werkstukken echter waren schraal van opvatting, zoodat zij bij breeder behandeling voorzeker zouden winnen.

Van nagenoeg denzelfden aard zijn de mantels, ingezonden door Auguste Vaerewijk, te Antwerpen. De versiering was passender. Wat vooral bij deze inzending viel op te merken, is het hoogst billijke der prijzen. De opgaven vermelden eenvoudige mantels in graniet, bestaande uit pilasters met plinten, voorlegger en dekstuk, zonder zijplaten en toebehooren, voor 19 francs in graniet, waardoor dergelijke mantels, bij eenige hoeveelheid aangevoerd, nog geen f 10 hier te lande kosten, eene concurrentie, waarvoor zelfs de houten lotgenooten sidderen. Alle overige opvolgende prijzen getuigden van dezelfde billijkheid. Bij deze inzending behoorden ook randen in Escauzijnschen steen voor putten, regenbakken, enz. Deze randen waren, machinaal, geheel rond gezaagd; er waren aanwezig, die slechts eene dikte behielden van 0.007 en 0.01. Op die wijze behoudt de steen zijn vastheid, en levert eene groote besparing, daar uit het elders tot puin geslagen afval weder eenigen van kleinere afmeting te vervaardigen zijn. De prijzen loopen van af 7 francs het stuk; voorzeker goedkoop. Het meest aantrekkelijke onder de Belgische inzendingen was de groote schoorsteenmantel door L. de Coene & Bruniaux, te Brussel. Deze mantel, waarvoor een hôtel te Antwerpen als plaats van bestemming was aangewezen, deed zich kennen door goede verhouding, rijke versiering en juiste bewerking. Plaat LVIII geeft er de teekening van te zien. Op deze wijze ingericht, schaaft het aanbrengen van verguld niet. De gele toon van het gebezigde marmer smelt er in samen, en verhoogt er den rijkdom van. Men zal zich gewis dien mantel nog wel herinneren, geplaatst bij den ingang der zijafdeeling, welk werkstuk terecht zoovele bewonderaars tot zich trok, en onder deze groep voorzeker als van het beste gehalte kan beschouwd worden.

De firma Guillot & Smit, te Amsterdam, was door goed werk vertegenwoordigd; eveneens door een graf-monument, in Escauzijnschen steen en wit geaderd marmer, vervaardigd naar het ontwerp van de Heeren Vuyk en van Rossum, architecten. Degelijk werk, waardoor zich deze firma immer deed kennen, is hierin ook weer terug te vinden. Tot in de kleinste profileeringen was alles met zorg voltooid, ook de versieringen, waarop hier te lande veelal geen acht wordt geslagen, hadden het eigenaardige behouden. Jammer, dat slechte plaatsing het werk weinig tot zijn recht deed komen. G. en J. Cool, te Sneek, hadden in de zij-zaal een paar goede schoorsteenmantels staan. Een daarvan is op plaat LVI voorgesteld. In zwart met Italiaansch rood bewerkt, leverde dit eene goede harmonie. Het is voorzeker voor Nederland te waardeeren, dat de firma Cool dikwijls zoo flink in concurrentie kan treden met onze naburen, met het land, waar de eigenlijke bakermat der industrie is; waar loonen, transporten en keuze van materiaal, alles zooveel vergemakkelijkt. Het is ongetwijfeld dan ook alleen aan die volharding te danken, dat de firma zich tot zulke hoogte uitbreidde, en algemeen gunstig deed kennen. Het ligt dus op onzen weg, om dáár, waar prijs en vorm nagenoeg gelijk zijn, de keuze op het werk, hier vervaardigd, te doen vallen.

In de zalen vinden wij overigens nog bij België, Dumon & C, van welke firma een booglijst, kapiteel enz., als monster van steen en bewerking gelden.

Aug. le Hon, te Antoine lez Tournai, had eveneens eene inzending van steen en hydraulische kalk. Ten bewijze van de kracht, die de kalk heeft, was aan een klein stuk een gewicht van 150 kilo opgehangen. Wat vooral bij de steensoort valt op te merken, is de bijzondere vast- en hardheid. Voor groote werken, als bruggen, havens, enz. beschouwen wij het materiaal van groot nut; de tentoongestelde werkstukken doen zien, dat voor tijnen arbeid de kleur zich slecht leent. Het vale doet de schakeering vervallen, die andere hardsteen bij ons materiaal toegepast, gewild maakt. Gevels (in België) van deze, hoewel duurzame, steensoort opgetrokken, verloren spoedig het frissche; de grijs vale dikwijls steenkoolachtige tint vernietigde het eigenaardige. Alleen voor gepolijst werk kan deze steen in enkele gevallen dienen.

In de fransche afdeeling bevond zich een buitengewoon rijke verzameling der fijnste marmersoorten. Het is de firma Dervillé & C., die in den vorm van pedestals of kleine kolommen voor busten, het marmer bearbeid en gepolijst deed zien. Zelden vonden wij fraaier collectie, onder de meest vreemdsoortige benamingen, bijeen. Niet minder dan 54 verschillende soorten, ongevraagd van kleur en afwisseling. De firma heeft haar groeve in Frankrijk, waarin gevonden wordt het Grand antique, Sarrancolin, St. Beat, Griotte rouge et verte, Acajou, Languedoc, Vert Maurin, Vert Cuchen, Breche Roussillon, St. Beaume, Breche St. Antonin, Noir veine Rose Enjugaie, St. Anne francais en Noir francais; in Italië: Statuaire, Blanc de lait, Blanc clair, Blanc veine

Bleu Turquin en Breche blanche; in België: St. Anne Belge en Rouge de Flandres. Hare magazijnen zijn te Parijs, Quai Jemmapes, 164, te Marseille, Boulevard National 109, en te Carrara en Bavay, en fabrieken te Houdain, Hon Hergies, Pont Sambro, bij Aulnoye, Jeumont en Valenciennes (Nord). Alle werkzaamheden worden in die marmersoorten uitgevoerd, en de prijzen wisselen af, naar gelang van den afstand en de bewerking. Zeker is het, dat goed werk hier zijn te huis gevonden heeft, en de levering van kostbare marmersoorten tevens geen bezwaren oplevert.

Een wandeling op het terrein geeft vooral over de steensoorten een verder overzicht. Het op plaat LVII voorgestelde grafmonument van blauwen steen werd ingezonden door de Société anonyme der carrières de St. George à Felui, Arquennes, België, onder beheer van Oscar Pennart Wincqz. Van een behagelijken vorm, muntte overigens deze inzending uit door zuivere en strakke bewerking. De steensoort, zooals zij geëxposeerd was, had een bijzonder goed gehalte, geen lagen of witte strepen, die bij de hier aanwezige groote geschuurde vlakken al zeer spoedig in het oog zouden vallen. Het was zeker het beste, wat op het terrein van dien aard te zien was.

L. Dumont & C°. Société des carrières de Ligny, zonden een paardenkrib van goede afmeting, rustende op consoles, en waarvan bewerking en steen van goede hoedanigheid waren.

De beide groote zijpilasters voor een inrijhek waren het werk van de firma Alexander Paternotte Srs, te Arquennes. Genoemde firma, geen vreemdeling in ons land, bevestigt daardoor, dat zij goed werk kan leveren. Het geheel getuigt voor eene breede behandeling.

Gregoire Wincqz, te Soignies, had gezaagde platen ingezonden van verschillende dikte en grootte; vooral die van 3—4 en 5 centimeter dikte deden zien, dat de steensoort, in dergelijke grootte gezaagd, vast en zonder gebreken moet zijn. Dit is dan ook van algemeene bekendheid. De helderblauwe kleur doet den steen bovendien onder een der beste soorten uit de Belgische groeven rangschikken.

A. Hachez Desmette, eveneens te Soignies, leverde een grafmonument als proeve van bewerking, enz. Ook deze steen is nagenoeg van gelijke gehalte als de vorige.

J. Velge, J. Cornet, Carrières de Thiermont en Blondeau frères et soeurs, beiden te Ecaussines, Ch. de Macar & C°. Carrières de Lincé leverden allen steen, voor het gebruik aan te bevelen. Gauthier Lestienne & C°, te Soignies, had een graftombe, waarover een gehouwen draperie, welke voor goede bewerking en kwaliteit pleitte.

Rombaux Carrières, te Soignies, directeur L. Prévot, van wien een bordes met treden en ronde zijvleugels, maakt op hetzelfde aanspraak.

En hiermede zijn de voornaamste voortbrengselen uit het rijk van den blauwen steen beschreven. Er waren nog wel enkele andere soorten, doch de gehalte daarvan was geheel verschillend van deze. De producten hadden allen een zekere toenadering tot de grondstof der leigroeven, en waren los en zwart.

Deze steensoort, in goede afmetingen behouden, kan van groot nut zijn voor zinkstukken, of fundatiewerken; voor den burgerlijken bouw is zij voorzeker niet bestemd, vooral niet in een land als het onze, waar de temperatuur zoo verschillend is en daarop natuurlijk grooten invloed heeft.

Plaat LX geeft een paviljoen te zien, op het terrein geplaatst, en vervaardigd in la Rochette steen, uit de groeven van dien naam, ook wel Erzen, gelegen in het groothertogdom Luxemburg.

De steen, van een witte kleur, onderscheidt zich door bijzondere vastheid, groot draagvermogen en soliditeit. Vandaar dan ook, dat hij in de laatste vier jaren veelvuldig in Nederland wordt toegepast. Onder anderen geschiedde dit bij de nieuw gebouwde kerk te Hoorn, verschillende gemeentescholen te Utrecht, Amsterdam enz., de hoofdgebouwen, ombouwing Galerij Paleis voor Volksvlijt, en andere. Het intrekken van vocht, waardoor veelal groene en zwarte vlekken op de oppervlakte van den steen ontstaan, wordt hier zeer weinig waargenomen. Ook voor versiering heeft de steen veel goede eigenschappen, waardoor het gebruik is aan te raden. Hij is vast van korrel en niet broos. Als een bewijs van het weerstandsvermogen kan gelden, dat 1 M². 447 kilo kan weerstaan, terwijl Savonnière 100, Bollendorfer 225, Udelfanger 300, Euville 325, aanwijzen. De afmetingen zijn ook flink: dikten van 0.40 tot 3 M. bij gelijke vierkante oppervlakte.

Onder de tentoongestelde witte steensoorten doet zich verder die kennen uit de Weibern tufsteengroeven van C. Grod, te Brohl, vertegenwoordigd door Ferd. Engers, te Amsterdam. Aangewend bij den bouw van het Panopticum, aldaar, doet de invloed van weer en wind, na de plaatsing, daarop weinig verandering zien. Het is een materiaal, dat gemakkelijk te bewerken is, door prijs in concurrentie treedt met de portland-cement fabricage en door zijn ontstaan natuurlijk verre de voorkeur verdient. Wanneer het schelpachtige gedeelte, onder dezen en veelal onder den zachten zandsteen voorkomende, bij 't gebruik vermeden wordt, dan wordt de steen na de plaatsing zeer hard en deugzaam.

Een materiaal, eveneens uit de laatste jaren, is het graniet. Het is zeker het beste en van een zeldzame hardheid. De verschillende kleuren, waarin het voorkomt, zijn aangenaam voor het oog. Gepolijst, of liever geslepen, is het glazuur, daarvoor verkregen, onvergankelijk. Jammer slechts, dat de nog steeds hoge prijzen, veroorzaakt door kostbare bearbeiding, eene spaarzame aanwending toelaten. De zuilen, geplaatst op de Blauwbrug en in het Panopticum, te Amsterdam, zijn de beste adreskaarten voor het materiaal. Ook in kleinere vormen heeft het iets bevalligs. Daarvan vinden wij op het terrein eenige inzendingen, bestaande uit grafmonumenten, de een van Schleicher, te Berlijn, de tweede van C. Kulmiz, te Oberstreit, bij Stregau, de derde van Kessel en Röhl, te Berlijn, en de vierde van Carl Eckman, in Zweden. De granietwerken van C. Kulmiz, vertegenwoordigd door Ferd. Engers, die voor eene aanwezige

tombe de granietsoort uit Oberstreit heeft aangewend, welke van een grijze licht en donker gespikkelde kleur is, leveren daarmede een werkstuk, even degelijk als onvergankelijk. Meer en meer zal, vooral voor grafmonumenten, dit graniet worden gekozen, om den stillen toon en tevens het weinige onderhoud, dat het vereischt, en den rijkdom van het materiaal. Op het kerkhof Père la Chaise, te Parijs, zijn daarvan een paar eenvoudige voorbeelden aanwezig, die echter te midden der vele zachte, witte fransche steenen, welke spoedig een vale tint aannemen, degelijk uitkwamen. Het Zweedsche graniet zal met zijn meer levendige kleuren steeds beter geëigend zijn tot opluistering van den bouw onzer woningen en monumentale gebouwen. In de levering er van hebben Kessel en Röhl, te Berlijn, die door G. Brongers, te Amsterdam werden vertegenwoordigd, het ver gebracht; van hen zijn de reeds besproken zuilen.

Blijft nog over te wijzen op eene inzending van marmerwerken aan de zijde der machine-galerij tegen het hoofdgebouw aanwezig, bestaande uit marmersoorten der groeve La Vallée Heureuse, waarvan de zetel te Parijs is. De soorten hiervan verdeelen zich in: Napoleon, Petit rosé, Joinville, Notre Dame, Lunel Fleuri. Het heeft in alle soorten een groote hardheid en weinig aderen, is dus goed aaneengesloten en heeft voor balustraden op bruggen of terrassen zeker goede eigenschappen. Gepolijst is de toon van het materiaal bevalliger dan wanneer dit met een frijnslag is voorzien en daardoor een wit oppervlak vertoont. Bij de havenwerken te Boulogne, is van dit materiaal veel gebruik gemaakt.

Een geheel nieuwe concurrent van den natuurlijke steen is die, vervaardigd door de Société anonyme de Briques et Pierres blanches, zetel 162, Boulevard Voltaire, Parijs. Deze fabriekmatige steen soort wordt gevormd uit afval, ontstaan bij het slijpen in glasfabrieken. De grondstof is wit, en bijzonder licht van aard; de steen laat zich kappen en snijden in alle vormen, zonder laag of breuk, dus overal van dezelfde kwaliteit. Voor binnenwerk, ook fijn beeldhouwwerk is deze steen zeker goed te bezigen, terwijl hij, volgens de verkregen inlichtingen, zelf tegen vorst en elke weersgesteldheid, invloed van de zon, bestand is. Eene vinding alzoo, die in vele gevallen hare nuttige zijde kan hebben.

Onder de steensoorten, ter expositie aanwezig, was — al bestond er dikwijls zeer groote afstand tusschen de plaatsen van herkomst — eene groote overeenkomst op te merken. Zoo was onder anderen op een tafel in een der zij-afdeelingen zandsteen uit New-South Wales tentoongesteld, die veel op Udelfanger-steen geleek, en hiervan niet was te onderscheiden. Die steen werd voor den bouw aldaar algemeen toegepast, en waren in verschillende kleuren, nog andere soorten aanwezig, echter meer belangrijk om de bouwstof te doen kennen, dan wel om eenig nut voor ons te hebben.

De firma Bachem, te Königswinter, zond flinke werkstukken uit Stenzelberger en Wolkenburger trachiet, en Niedermendiger bazalt-lava.

Onder de inzendingen der straatkeien herinneren wij

ons de voorstelling der groeven van Quenast, in de Belgische afdeeling. Zijn de keien uit deze groeven vrij wel bij ons bekend om hunne soliditeit en gelijkmatige bewerking,... de voorstelling der geheele exploitatie doet zien, hoe belangrijk deze industrie in België is. Het aantal werklieden bedraagt er twee duizend, waarvan zij, die gebezigd worden voor het vervoer, 3 francs en meer, de steenkappers, 7 tot 10 francs in den zomer per dag verdienen. Daardoor bestaat er eene groote welvaart onder het werkvolk. Wanneer men nagaat, hoeveel van die inrichtingen in België bestaan, dan valt daaruit eenigszins op te maken de rijkdom van den bodem en het voorrecht dat de arbeidende klassen er bezit.

Houten Parketvloeren.

Het is voorzeker aan de hooge prijzen, de bezwaren aan het leggen verbonden, — hoewel die inderdaad zeer gering zijn, daar veelal de fabriek het werkvolk zelf den vloer doet aanbrengen — toe te schrijven, dat parketvloeren nog zoo weinig inheemsch zijn. Toch is op dit gebied ook al eene wijziging in prijs ontstaan, die veelvuldig gebruik vergemakkelijkt. Onder de schoonste inzendingen kunnen wij rekenen die in de hoofdgalerij, opgesteld door La construction industrielle, société anonyme, ancienne maison Tasson Washer, Brussel. Vooral het groote middenpaneel onderscheidde zich door rijke opvatting, en deugdzaam werk. Het was zeker het breedst opgevatte van dien aard, ter expositie aanwezig. Odon Marcel Neuschloss, Buda-Pest, heeft eveneens eene inzending, die van goede bewerking getuigt. Ook is de keuze der teekening niet ongeschikt.

F. H. Schmidt, Hamburg-Altena, vertegenwoordigd door van Thiel & Co., Amsterdam. Deze levert een zeer gunstige groepeerings van zijn fabriekaat, vooral het vak, waarin het wapen van Amsterdam is voorgesteld, is zuiver aaneengesloten bewerkt. De prijzen dezer vloeren zijn ook zeer billijk; zij gaan van eenvoudig overhoeksche gelegde strooken, massief bewerkt, tot den prijs van 7 R. M. of f 4.20. De dunnere soorten zijn in twee prijzen, massief en opgelegd, verkrijgbaar. Over het geheel is voor f 10 of f 12 per M² een rijke keuze te doen. Vooral ook voor geprofileerde houtwerken, als: kroon-, buik-, plintlijsten, architraven deuren en ramen, is deze inrichting aan te bevelen. Een flink album vergemakkelijkt de keuze en doet eene hoogst aangename profileering zien.

A. Jändges te Crefeld, vertegenwoordigd door K. F. Bakker, Nieuwer-Amstel, heeft ook velerlei soorten tentoongesteld. De prijzen zijn echter hooger. Het werk, hier te lande op verschillende plaatsen aangebracht, getuigt van duurzaam gehalte.

IJzerwerken.

Het is nog niet lang geleden, dat de modelboeken der ijzergieterijen, de „Prins van Oranje" en die van Enthoven, beiden te 's Gravenhage, in ons land de volledigste vraagbaken waren bij den bouw, tot aanwending van het ijzer in eenigen versierden vorm;... daardoor ontstond niet zelden eene gelijkvormigheid, doodend voor den

goeden smaak, een eentonigheid, die verveelt, en hoe wel een groot gemak voor hen, die weinig kennis bezitten, zoo was het tegelijkertijd een bron van teleurstellingen voor hen, die meer ontwikkeld waren en genoodzaakt, om, bij gebrek aan iets anders, en door den sleur gedwongen, er gebruik van te maken. Die dagen zijn voorbij. De aloude kunst herleeft, de kunst in vroegere eeuwen zoo bijzonder rijk. De gietvorm wordt op zij gedrongen door uit de hand of fabriekmatig gesmeed ijzerwerk, dat daardoor steeds nieuwe vormen krijgt en de vindingrijkheid levendig houdt. De tentoonstelling gaf daarvan den besten indruk.

M. Wauters Koeckx, Brussel, had in de hoofdgalerij met de zij-balustrade eener trap, een voorname plaats. In renaissance-stijl was het een meesterlijke arbeid. De hoornvormige vazen, waarin tal van bloemen, de druiventrossen en bladeren, de overgang der lijnen in een gevlugelden kop, waren niet alleen smaakvol, maar met de meeste zorg bearbeid. Reeds op een vroegere tentoonstelling, te Brussel, verwierf dit werk welverdiende onderscheiding.

P. Schrijvers, Saint Gilles, Brussel, leverde eveneens in de zij-galerij werkstukken, die evenveel aandacht verdienden, als het ijzeren balconhek van M. Bergue, op plaat LVI voorgesteld. Plaat I doet zien, dat ook Nederland niet achter is gebleven bij zijn naburen. De fontein t) van gesmeed ijzer, is het werk van de firma G. J. Vincent & Co., te Schiedam, en vervaardigd volgens het ontwerp van den bouwmeester P. J. H. Cuypers. Bestemd om op het Binnenhof te 's Gravenhage eene plaats in te nemen, was de stijl, met het doel — de herinnering aan en vereering van Graaf Willem II — en met de omgeving in overeenstemming gebracht. Het was eene kunstige proeve, die de firma Vincent hiermede van haar arbeid deed zien. Moge de erkenning daarvan, er toe bijdragen, dat al meer en meer de concurrentie, die vooral in het smeedwerk tegenwoordig bestaat, zich rechtmatig beperke, en deze inrichting meer bekend doe worden; dan zal de ervaring leeren, dat, bij gelijke prijzen, ook nog degelijke arbeid bij ons te lande te verkrijgen is.

Op het terrein bij de brug en te midden der verschillende steengroepen, is eene verzameling hekwerken geplaatst van A. Dekeijzer, 11 Place du Marché Schaerbeek, te Brussel. Het groote hek is goed gewerkt en eene proeve van soliditeit. Over het algemeen kenmerkt zich het tentoongestelde werk dezer fabriek meer door solide bewerking en constructie, dan wel door versiering. Toch geeft het album zeer vele goede opvattingen te zien. Vooral in de vervaardiging van winter-tuinen, broeikassen, bruggen voor tuinen en dergelijke voor den tuinbouw geëigende constructiën, is deze firma eene specialiteit en heeft zij eene lage prijsnotering.

Zink- Lood- en Koperwerken.

Onder de zich het meest uitbreidende industriën behoort voorzeker die der zinkwerken. Daarvan waren dan ook

t) De afbeelding van dit kunstwerk is ook verschenen (in No. 5) van het Maandblad der Nederlandsche Vereeniging voor Teekenonderwijs, 1884/85.

inderdaad rijke collectiën aanwezig. Perin-Grados, 106 Boulevard Richard le noir, waarvan J. N. Scheltema, Beerenstraat 20, Amsterdam, de aflevering der werkzaamheden hier te lande bewerkstelligt, had verschillende proeven daarvan met smaak gegroepeerd.

Plaat LVI geeft eene vaas en eene cartouche dakversiering uit die collectie te zien. Overigens bevonden er zich dak- en nokversieringen onder, van zeer eigenaardigen vorm, die van goede bestudeering getuigden. Te dien opzichte geeft het album der fabriek eene rijke verzameling te zien.

Onder de van gedreven lood en koperwerk vervaardigde bouwfragmenten herinneren wij ons die van Mesureur, Monduit fils, Parijs, in de hoofdgalerij bij het fransche paviljoen. De sphynxen, cartels, enz., alsook de hoofdversiering voor het Paleis van Justitie, te Brussel, waren inderdaad met veel zorg uitgevoerd. Opmerkelijk ook waren de kleine en fijne vormen, die er van vervaardigd waren, als korven met bloemen en vruchten, tot bewijs, hoe dit materiaal te verwerken is. Uit het oogpunt van goed begrepen versiering, was de inzending een der beste in hare soort.

Den grootsten omvang in exploitatie heeft voorzeker de Société Anonyme des mines et fonderies de zinc de la Vieille-Montagne. In de zijgalerij der Belgische afdeling waren verschillende modellen aanwezig, waarop zinken dakbedekking was toegepast. De gedurige verbeteringen op dat gebied, benevens de beste wijze van houten kapconstructie, welke van groot belang is bij de zinken dekking, waren daarbij aangetoond. De bedekkingen waren die met roeflatten, met ruiten en met vischschubben, gegolfd en gekarteld voor ijzeren en houten constructiën. De welwillend verstrekte inlichtingen en tal van omschrijvingen, door de Vieille Montagne op de eerste aanvraag afgestaan, zeggen te dien aanzien alles. Het roeflattenstelsel is het oudste; het verving het zogenoemde rolstelsel, dat bij de eerste zinkdekkingen werd toegepast. Het laatste onderging gedurig vele wijzigingen, en biedt nog immer het beste resultaat. Het stelsel van gegolfd zink, reeds bekend in 1849, is sinds dien tijd veel toegepast, vooral op ijzeren gordingen, zonder dakbeschot, daar het materiaal kracht genoeg bezit uit zich zelf.

Sedert 1865 beveelt de Vieille Montagne een verbeterd stelsel aan, gebreveteerd, gekarteld genaamd, waarvan de platen ook op de gordingen worden aangehecht. Het voornaamste voordeel is, dat het de condensatie der dampen voorkomt, die in het gebouw aanwezig zijn.

Gebreveteerde ruiten, is een stelsel dat groote toepassing vindt. Het Paleis van Justitie, te Brussel, is hiermede bedekt over een oppervlakte van 25.000 M². Ook de tentoonstellingszalen, tot een oppervlak van 45.000 M², hebben deze dekking, en leveren in vele opzichten het bewijs eener uitmuntende afdekking. De vischschubben zijn voor sierlijker gebouwen; met deze zijn veelal de steile dakvlakten voorzien; zij vormen eenigszins de nabootsing van leijen. Uit de vele aanwijzigingen, waar hier te lande gebruik is gemaakt van genoemde

zinkwerken, waaronder de grootste bouwwerken, mag men gerust afleiden, dat de Vieille Montagne welverdiend burgerrecht bij ons heeft verkregen.

Een bijzondere keurige collectie gehamerd koper vinden wij nog in de Fransche afdeling, van Ferdinand Marrou, te Rouen. Deze levert een torentje, bestemd voor de voltooiing der Cathedraal te Rouan.

Nederland was op vrij onbekrompen wijze vertegenwoordigd door den fabrikant F. W. Braat, te Delft. Het paviljoen, op plaat LX voorgesteld, was geheel uit zink vervaardigd. De alleszins zuiver en kantige bewerking kwam hierbij bijzonder uit. Ook was het in alle deelen passend versierd, waardoor het geheel een belangrijke proeve van bewerking was. Ieder, die de uitgebreidheid der inrichting van den fabrikant kent, stemt daarbij gaarne in met den welverdienden lof, dien het werk steeds mocht inoogsten, en huldigt den ondernemingsgeest, die bij zulke groote concurrentie eene dergelijke inrichting levensvatbaarheid, ook voor ons land, gaf. De groote verbeteringen in den laatsten tijd bij de verbouwing der inrichting toegepast, zullen dit ongetwijfeld in de hand werken, en maken, dat Braat's zinkwerken nog lang bij vele bouwkundigen een goede toepassing zullen vinden.

Geschilderd glas.

Frankrijk bood, in de tentoonstelling van proeven voor geschilderd glas, veel verdienstelijks.

Charles Champigneulle, te Parijs, muntte daarin bijzonder uit. Het medaillon, waarin eene vrouwenfiguur met gitaar, was zeer harmonieus van toon. De kleinere vakken, als navolging van japansch en chineesch schilderwerk, voldeden eveneens zeer goed. De voornaamste kerken in Frankrijk, zijn door deze inrichting van geschilderd glas voorzien. Het was een uitnemende verzameling.

Manufactures de Vitraux Peints, Lattens-Basin, au Mesnil, St. Firmin, Oise, leverde een, door fijne versiering zich kenmerkend werk. De beide cartel-paneelen met krijgslieden waren zeer goed opgevat.

Henri Garnier, te Parijs, gaf eene door breede opvatting en rijke kleur uitmuntende verzameling te zien; ook het geslepen glas was zeer fraai en van aangenamen toon.

Een groot historisch tafereel van 3 M. hoogte bij 2 M. breedte, stelde Willem III voor, als Koning van Holland en Engeland in 1670. De koning begroet de afgevaardigden, die hem de kroon van Engeland komen aanbieden. Aan de eene zijde staat Mars, aan de andere zijde Minerva; terwijl het geheel omgeven wordt door de wapens van Engeland en Holland, benevens die der provinciën.

T. Nicolas, te Roermond, mag om het vele goede van zijn inzending niet worden vergeten; hij gaf verschillende voorstellingen: eerstens een raam met twee medaillons, stijl der dertiende eeuw, waarop het avondmaal en de kruisiging; dit was geheel in de bewerking van dien tijd teruggegeven; ten tweede een raam uit het tijdperk der Gothiek, veertiende eeuw, de kruisdraging en afneming van het kruis voorstellende; verder, een Mariabeeld, een maal-

tijd, waaraan kooplieden zijn aangezeten, eene cartouche met het wapen van Roermond, ter weerszijden twee allegorische figuren, de schilder- en beeldhouwkunst voorstellende. Goed van conceptie, voldeed dit laatste bijzonder. Ook in het paviljoen der pers waren zeer goede proeven aanwezig. Overigens zijn nog als verdienstelijke firma's te vermelden: de heeren J. B. Capronnier, T. Gomère en Alph. Gloneur, allen te Brussel. Vooral de laatsten gaven in het wit en blauw zeer veel goeds te zien. C. H. Lommen, te Roermond, van wiens arbeid ook reeds in het Koningspaviljoen zooveel goeds viel op te merken. De inzending van H. J. de Lange, te Amsterdam, onderscheidt zich door bijzonder fijne glasgravure en smaakvolle bewerking, en is zeer geschikt voor glazen deuren in tochtptuien, winkelafscheidingen, enz.

Verschillende inzendingen.

Van al hetgeen er verder viel op te merken, was de hoeveelheid van dien aard, dat geene rubrieksgewijze groepeerings te maken is, doordien veel zich dikwijls tot geringe, ook slechts tot eene enkele inzending bepaalde.

Daaronder behoorde de Potland cement fabricage. De Nederlandsche zandsteenfabriek, te IJmuiden, en die te Vrijenbaan bij Delft, hadden aan het Koningspaviljoen belangrijk meegewerkt. Ook die der fabriek de Amstel, van E. Overlack. Hiervan was tevens op het terrein eene verzameling bijeengebracht, die aantoonde, dat er geen kosten waren gespaard om de inrichting, de jongste der drie, goed te doen optreden. Plaat LVII geeft er een denkbeeld van. De groote concurrentie echter heeft een terugtreden noodzakelijk gemaakt, zoodat de fabriek is opgeheven; jammer voorzeker om het vele goede, dat zij reeds in haar werk vertoonde. Overigens deed de Bonner fabriek zich, door goede en zuivere bewerking en vormen, almede als een der beste kennen.

De Société des Produits refractaires de Saint Ghislain, België, had eene groote collectie ingezonden van steenen, buizen, enz., ten dienste der inrichtingen voor gasfabricage. Het gehalte van materiaal was zeer deugdzzaam, en dit fabrikaat mag terecht onder het beste van dien aard worden gerangschikt. H. A. Kampers, Amsterdam, is er de vertegenwoordiger van.

Ook op het gebied van bliksemafleiders, deden zich zeer goede inzendingen kennen, soms opgehelderd met modellen van gebouwen, waaraan de verbondene inrichting de geheele constructie deed zien.

De leiders van Ch. Berhault, — paratonnères Melsens, vertegenwoordigd door Emil Closset, te Brussel, waren van eene bijzonder nette bewerking. Een zeer uitvoerig verslag dienaangaande werd naar aanleiding der Tentoonstelling van Electriciteit — Parijs 1881 — uitgebracht door M. E. Rousseau, Professor aan de militaire school te Brussel, welk rapport, zeer vele belangrijke mededeelingen doet. Perin. Grados, Parijs, die tevens een zeer practische omschrijving voor de plaatsing en constructie verstrekt, als ook Edmond Sadié, te Brussel, en Joseph Stens, St. Gilles, Brussel, verduidelikten beiden hunne inzendingen door modellen.

Ook onder de ingezonden behangsels was het eigenaardige der verschillende landen opmerkelijk; hiervan waren zeer goede uit de fabriek van H. Willems, Stevens fils, te Tongeren, allen passende bij den bouw van onzen tijd. A. Croissant Giellou fils, I. Turguëtil, Leroy et fils. Jouanny, allen te Parijs, leverden een van de smaakvolste collectiën hiervan. De versieringen veelal wollig boven het papier verheven, gaven daardoor tegelijkertijd een zeer rijk aanzien. Ook getuigde de keuze daarvan van bijzondere goede studie.

Bij de ijzerkramerijen, waaronder vooral het verschillend deurbeslag, ook in Duitschland, veel te zien was, noemen wij de inzendingen van Vaillant, Fontaine te Parijs, met zeer rijke espagnoletten en deurgrepen, waarbij die, gebezigd aan de Nieuwe Opera, te Parijs. J. B. Fondu, Vilvorde, leverde eene dergelijke inzending, welke zeer kantig was afgewerkt. H. Dandois, te Brussel, had eveneens eene bijzonder rijk versierde keuze van espagnoletten ingezonden.

Onder het glasmosaïek, dat in de laatste jaren weder zijne intrede met zulke gunstige voortteekenen heeft gedaan, herinneren wij ons, het inderdaad schoone paneel daarvan, geplaatst in het Fransche paviljoen — zie plaat LV. — Het was het werk van M. Facchina. Kleur en opvatting wedijverden om den voorrang. In de zijafdeeling vinden wij, bij Italië, er ook van Dr. A. Salviati te Venetië; het verdiende eene beschouwing ten volle.

Een industrie, vroeger bij ons niet vreemd, maar thans zeldzaam, is die der terra cotta kachels. Hiervan zijn, in de Deutsche afdeeling, van J. F. P. Hausleitner, te Frankfort a/ Main, de beste producten te zien. Alhoewel de stijl nog wel eens wat te wenschen overlaat, voldeed de kleur echter zooveel te meer, waardoor veel vergoed wordt. Over het algemeen zijn deze kachels wel geschikt om vroolijker aanzien aan de omgeving te schenken, vooral wanneer deze daarmede in overeenstemming is gebracht, en voldoen zij beter dan onze gepotloode pronkstukken.

In de zijafdeeling vinden wij ook nog het geheel complete model eener stal-inrichting. Zelfs de wandbekleding in gekleurde tegels is niet vergeten. Het is eene inzending van D. S. M. Kalker, te Amsterdam, uit de fabriek van Musgrave, waarvan de werken te Belfast zijn. Een zeer uitvoerige catalogus, geeft het antwoord op verschillende vragen, die zoo dikwijls voorkomen, en doet tevens de uitgebreidheid zien, waarop

zich de fabrikant heeft toegelegd, om alles te leveren, wat op dit gebied kan worden gevraagd. Wij kunnen alles daarvan niet omschrijven, maar volstaan daarom met te zeggen, dat hij, die eene goede stal-inrichting wenscht, het beste doet, met D. S. M. Kalker te overleggen.

De firma Ph. Holzman & C°, Frankfort a/d, te Main, die in hare bijzondere expositiezaal de verschillende werkrachten harer firma deed zien, had ook een collectie steensoorten aanwezig, toegepast in verschillende vormen, waaronder zich bijzonder goede onderscheidde.

Gebr.: van Hasselt, te Kampen, met zeer deugdzaam metselsteenen; Nicolaas van Heukelom, te Nijmegen, met eene inzending van zuiver bewerkte profilsteeenen, en J. van Hulst, te Harlingen, met steenen, waarop versiering, en van eene gladde oppervlakte als de tegels voorzien, zeer goed voor banden, enz., namen in de zaal een bescheiden plaatsje in. Op het terrein vinden wij nog verspreid de firma Dericks en Geldens, te Druten, Bastert, te Maarsen, met vechtsche steen; Helder, te Dokkum, met friesche roode en gele steen; Conrad, te Lathum; de Ridder en Wolf, te Wageningen; terwijl er ook nog pannen van Echt, en van Dibbits, te Lathum te zien waren, benevens IJsselsteen van J. van 't Hoff, Stolk, te Ouderkerk.

Een nieuw materiaal, uit slakkensteen bestaande, vormde de woning tot verkoop van bijbels. Het materiaal, wel wat stil van toon, is echter nog weinig bekend, en daarom zeker mag er wel de aandacht op worden gevestigd.

Hiermede zijn de voornaamste materialen aangestipt. Is Nederland, zooals aan het eind blijkt, zeer karig in enkele der hoofdzakelijke productiën geweest, het is te wenschen, dat te Antwerpen in 1885 het verzuim worde ingehaald. Zoo dikwijls wordt er, en niet ten onrechte, geklaagd van verdrongen te zijn, ... zorgen wij dus het terrein te behouden, waar wij het eerst-geboorterecht hebben. Laten wij daarom geene gelegenheid laten voorbijgaan, om te toonen, dat ons materiaal medegaat met den vooruitgang, die op het gebied der bouwkunst is waar te nemen.

Was er overigens veel uit ons land, dat aanbeveling verdient, er was ook zeer veel, dat getuigde den vooruitgang niet te begrijpen, maar dat zeker de gelegenheid heeft gevonden, om zich aan het goede, ter tentoonstelling aanwezig, te spiegelen en daardoor zal breken met de barokke vormen waarin het nu optrad.

Dan ook heeft de Tentoonstelling haar nut gehad.

J. DE HAAN.

INHOUD.

	Bladz.
Een woord vooraf	5.
Inleiding, door C. T. J. LOUIS RIEBER	7.
De Amsterdamsche Tentoonstelling, door C. T. J. LOUIS RIEBER	10.
De Voorgevel van het Hoofdgebouw, door JOHN F. GROLL	14.
De Decoratie der Gebouwen, door C. T. J. LOUIS RIEBER	17.
De Voorgevel der Nederlandsch-Indische Afdeeling, door JOHN F. GROLL	24.
Intermezzo, door JOHN F. GROLL	27.
Binnenhof van het Nederlands-Indische Tentoonstellingsgebouw, door JOHN F. GROLL	28.
Een Zaouia als Tentoonstellingsgebouw van Tunis, door JOHN F. GROLL	29.
Gebouwen op het Tentoonstellingsterrein, door C. T. J. LOUIS RIEBER	32.
De Expositiekasten en etalages, door JURRIAAN KOK	39.
Kamerbetimmeringen en inrichtingen, door JURRIAAN KOK	42.
Indische Bouwkunst. Inleiding, door A. VAN DELDEN	44.
Engelsch-Indische Afdeeling, door JOHN F. GROLL	48.
Siam, door JOHN F. GROLL	60.
Nederlandsch-Indische Afdeeling, door A. VAN DELDEN	61.
Retrospective Kunst, door H. P. BERLAGE	77.
Materialen, door I. DE HAAN	89.

PLATEN.

Diploma voor de bekroonden op de Tentoonstelling	Titelplaat.
De Voorgevel van het Hoofdgebouw	Platen I—II.
De decoratie van het Hoofdgebouw	Platen III—XVI.
Het Nederlandsch-Indische Tentoonstellingsgebouw	Plaat XVII.
Het Tentoonstellingsgebouw van Tunis	Plaat XVIII.
Gebouwen op het Tentoonstellingsterrein	Platen XIX—XXIV.
Expositiekasten en etalages	Platen XXV—XXVIII.
Kamerbetimmeringen	Platen XXIX—XXXI.
	(gedeeltelijk plaat XXVII.)
Engelsch-Indische Afdeeling	Platen XXXII—XXXV.
Nederlandsch-Indische Afdeeling	Platen XXXVII—XLIV.
Chineesche Afdeeling	Plaat XLV.
Retrospective Kunst	Platen XLVI—LIV.
Bouwmaterialen	Platen LV—LX.

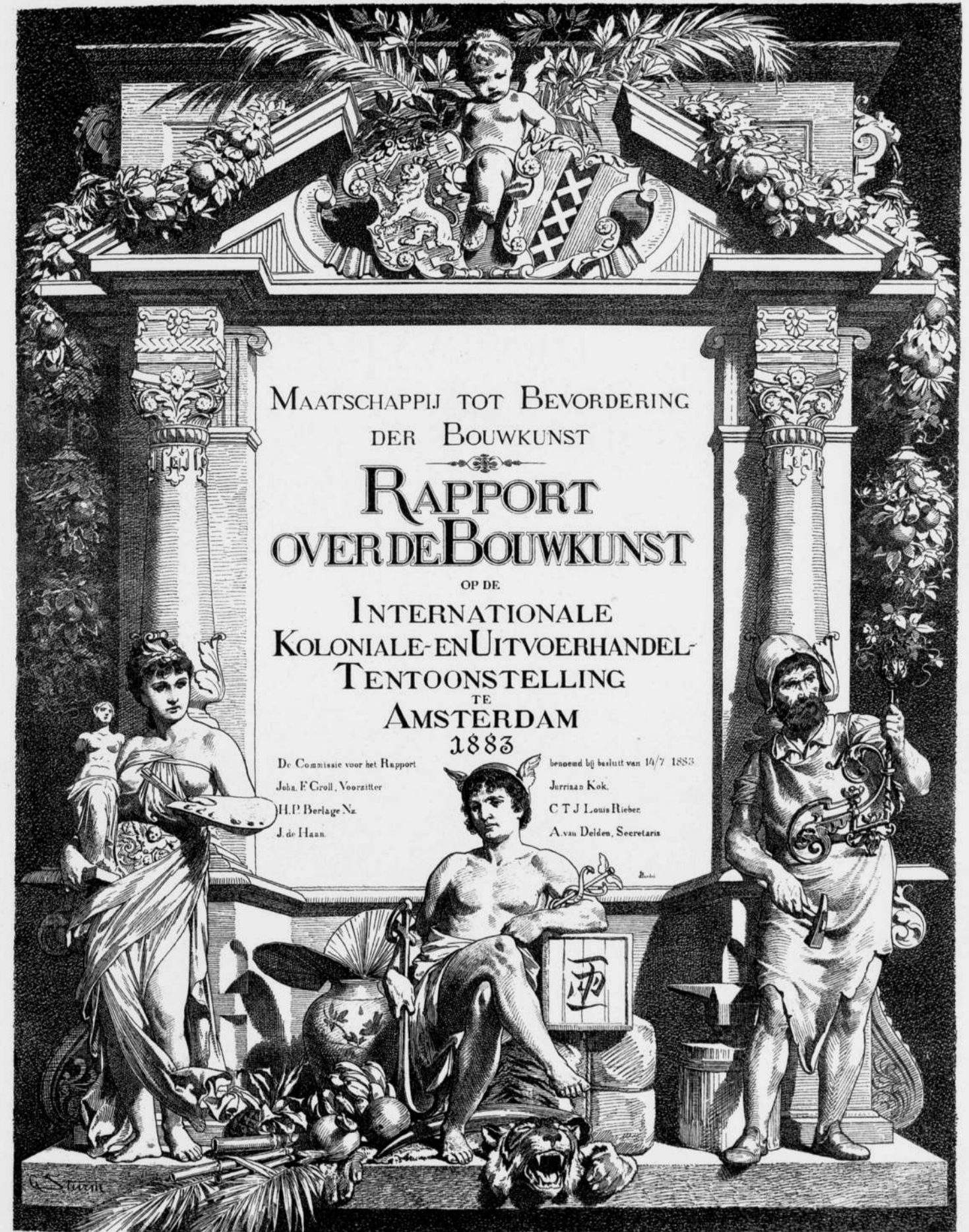

Photo-lith. H. J. van der Meer, Amst.

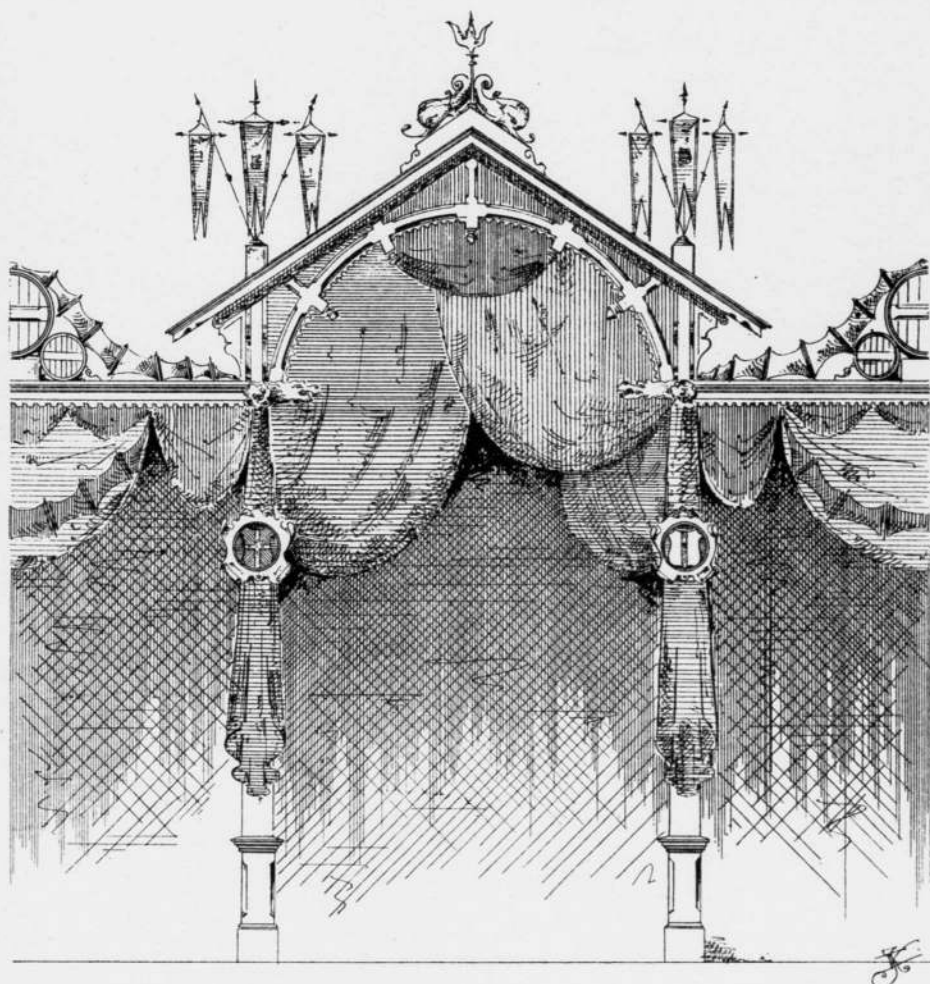
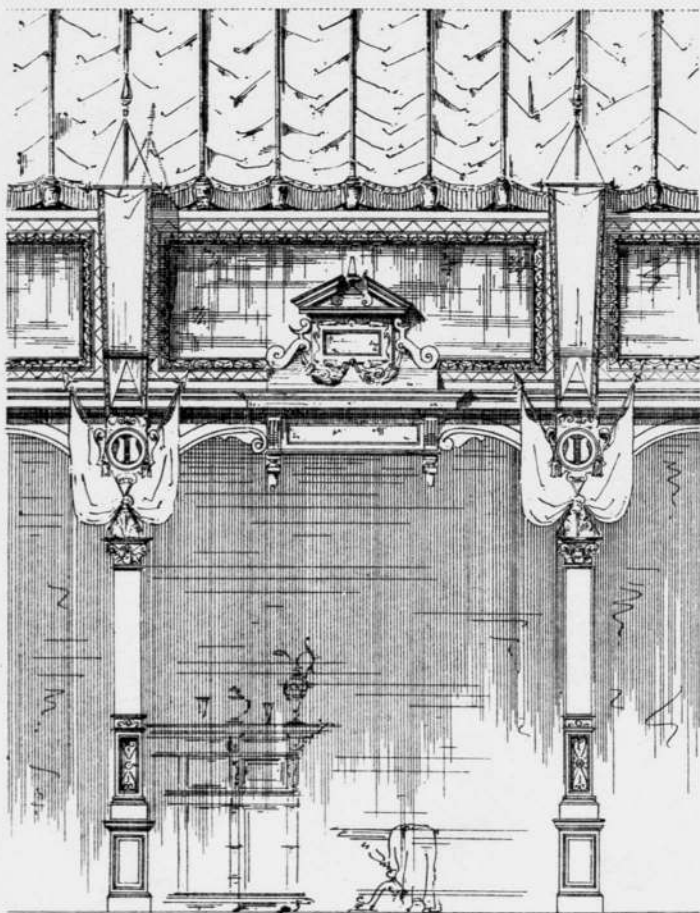
VOORGEVEL VAN HET HOOFDGEBOUW DER INTERNATIONALE KOLONIALE EN UITVOERHANDEL TENTOONSTELLING.
gehouden in 1883 te Amsterdam.

*Bouwkundig Tijdschrift, IVe Deel.
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)*

Litho van v. Wegner & Sohn, Amst.

HOLLANDSCHE AFDEELING.
Section Hollandaise.

PLAAT III

Afdeeling der Neven-galerijen.
Façade des Salons

Toegang tot een der Zij-galerijen.
Entrée d'une des galeries latérales.

Photo-lith. Wegner & Motte, Amst.

HOLLANDSCHE AFDEELING.

Section Hollandaise.

HOLLANDSCHE MAAGD.

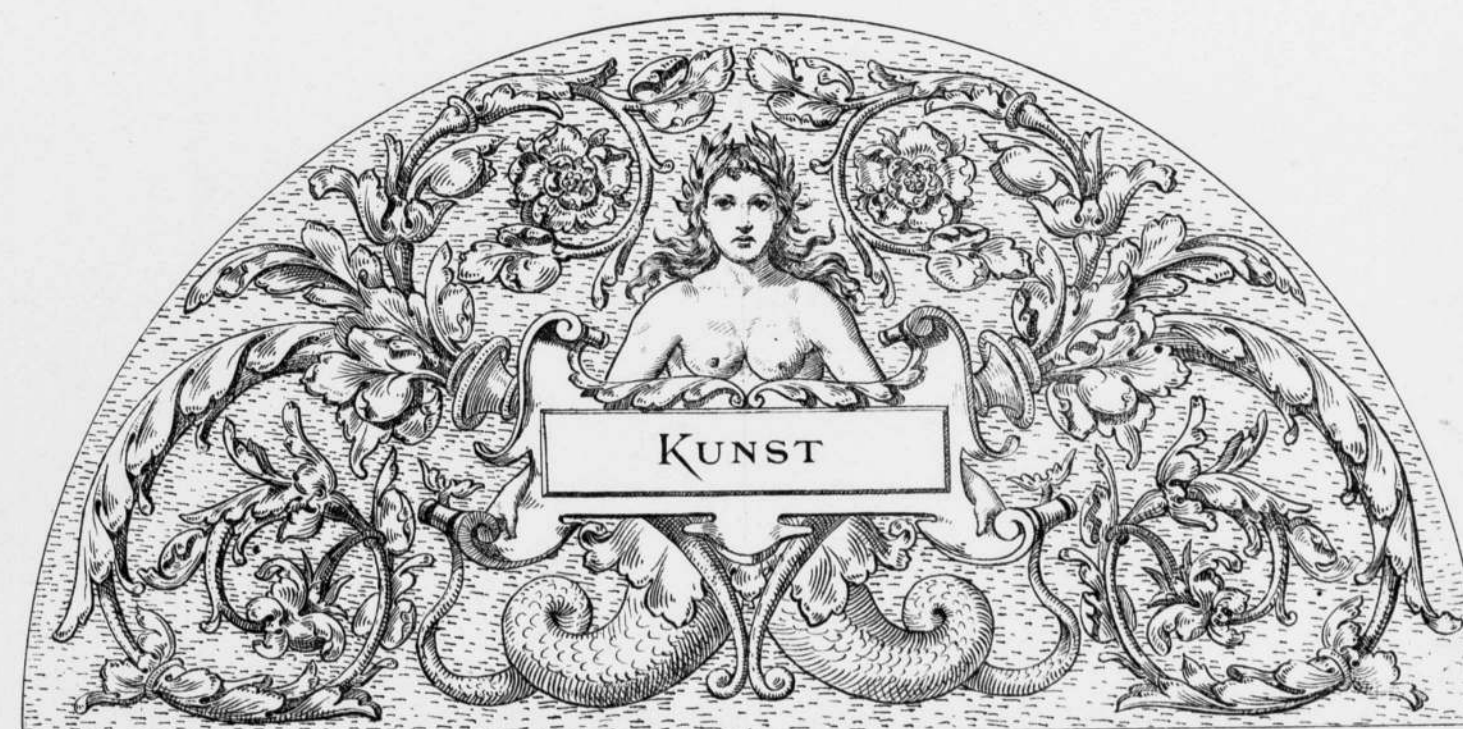
*Bouwkundig Tijdschrift 4^e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)*

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon, Amsterdam.

Photo-lith. Wagner & Mottu, Amst.

HOLLANDSCHE AFDEELING.

Section Hollandaise.

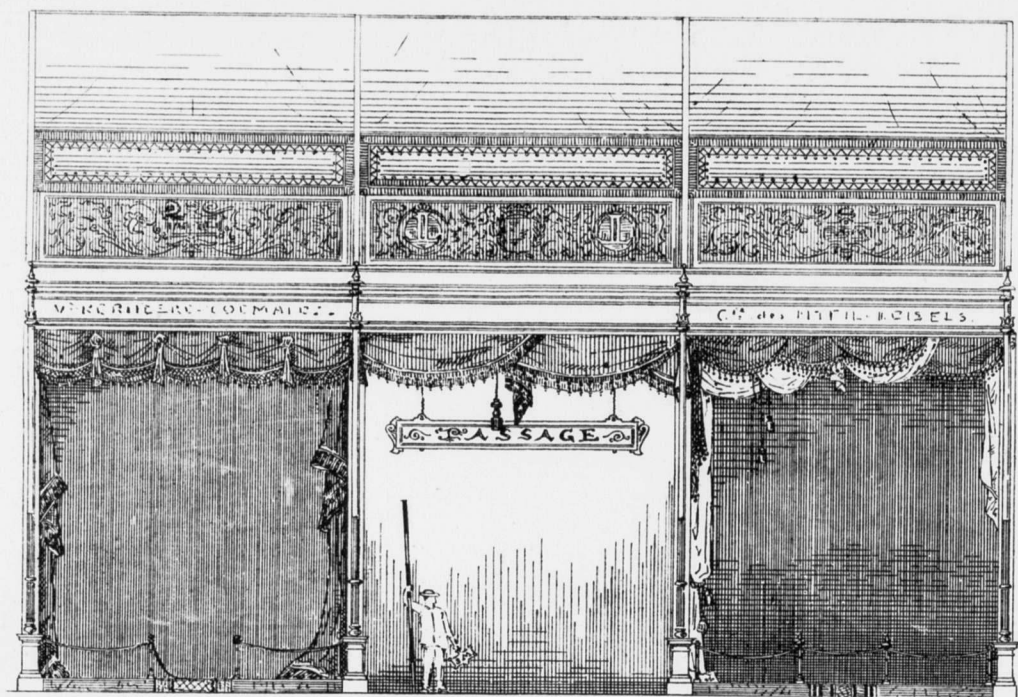

*Bouwkundig Tijdschrift 4^e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bydragen.)*

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon. Amsterdam.

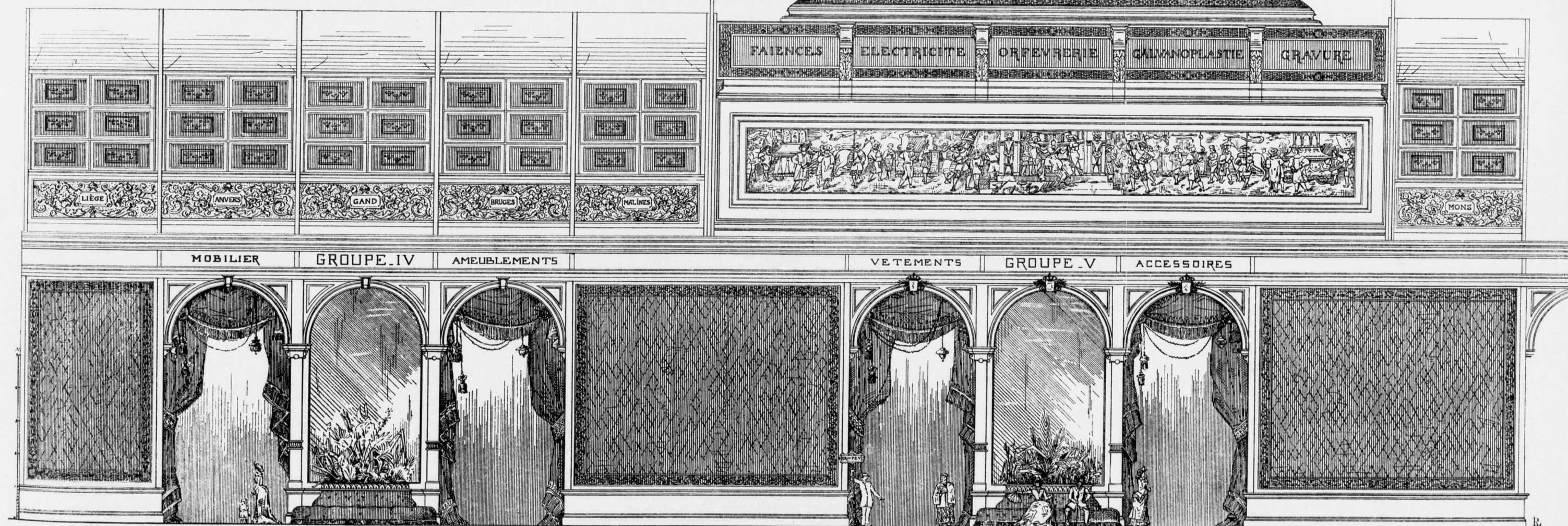
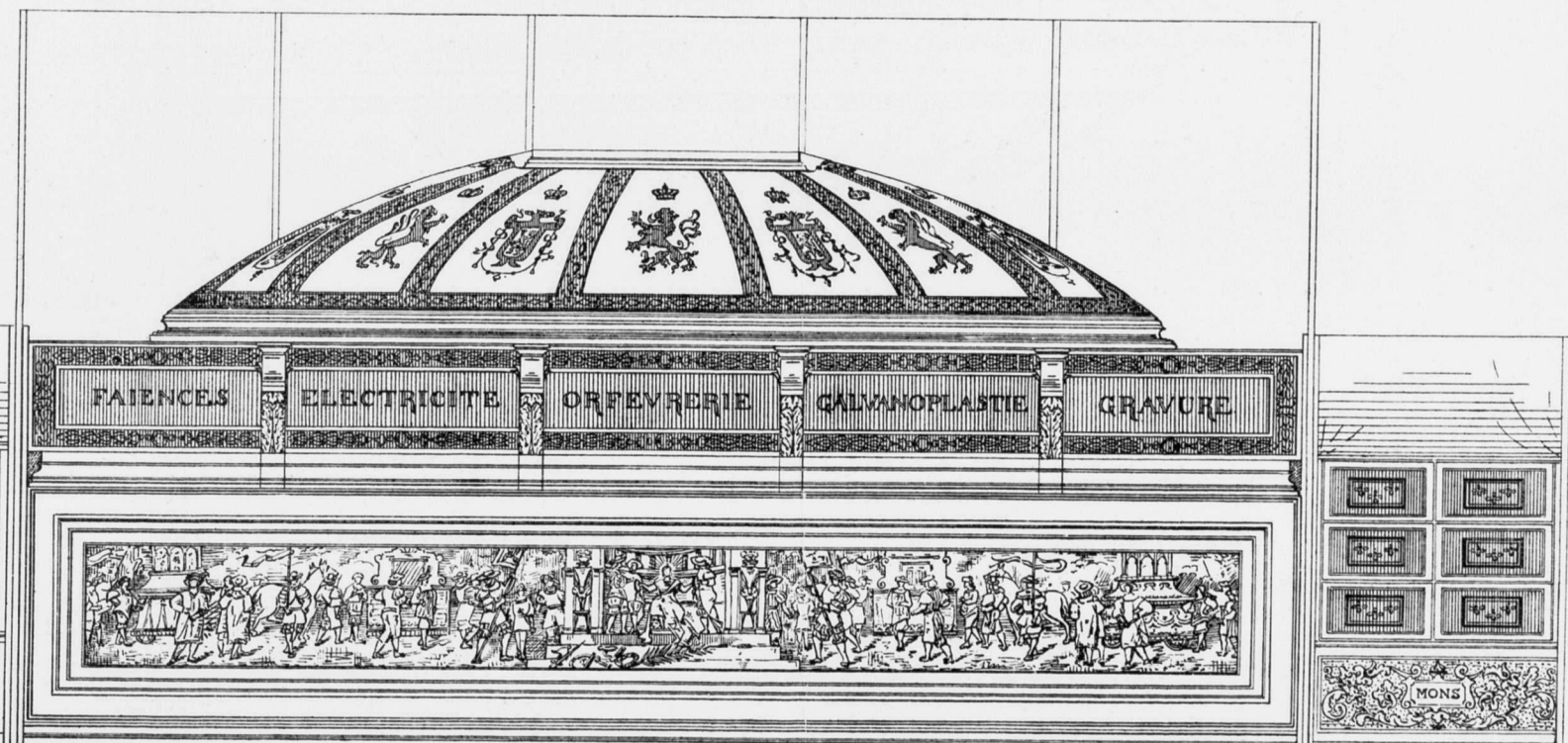
Photo lith. Högner & Mollu, Amst

Afdeelingen der Neven-galerijen.
Façades des Salons.

BELGISCHE AFDEELING.
Section Belge.

Doorsnede over den Koepel van de Hoofdgalerij
Coupe sur la dôme de la galerie centrale.

BELGISCHE AFDEELING.
Section Belge.

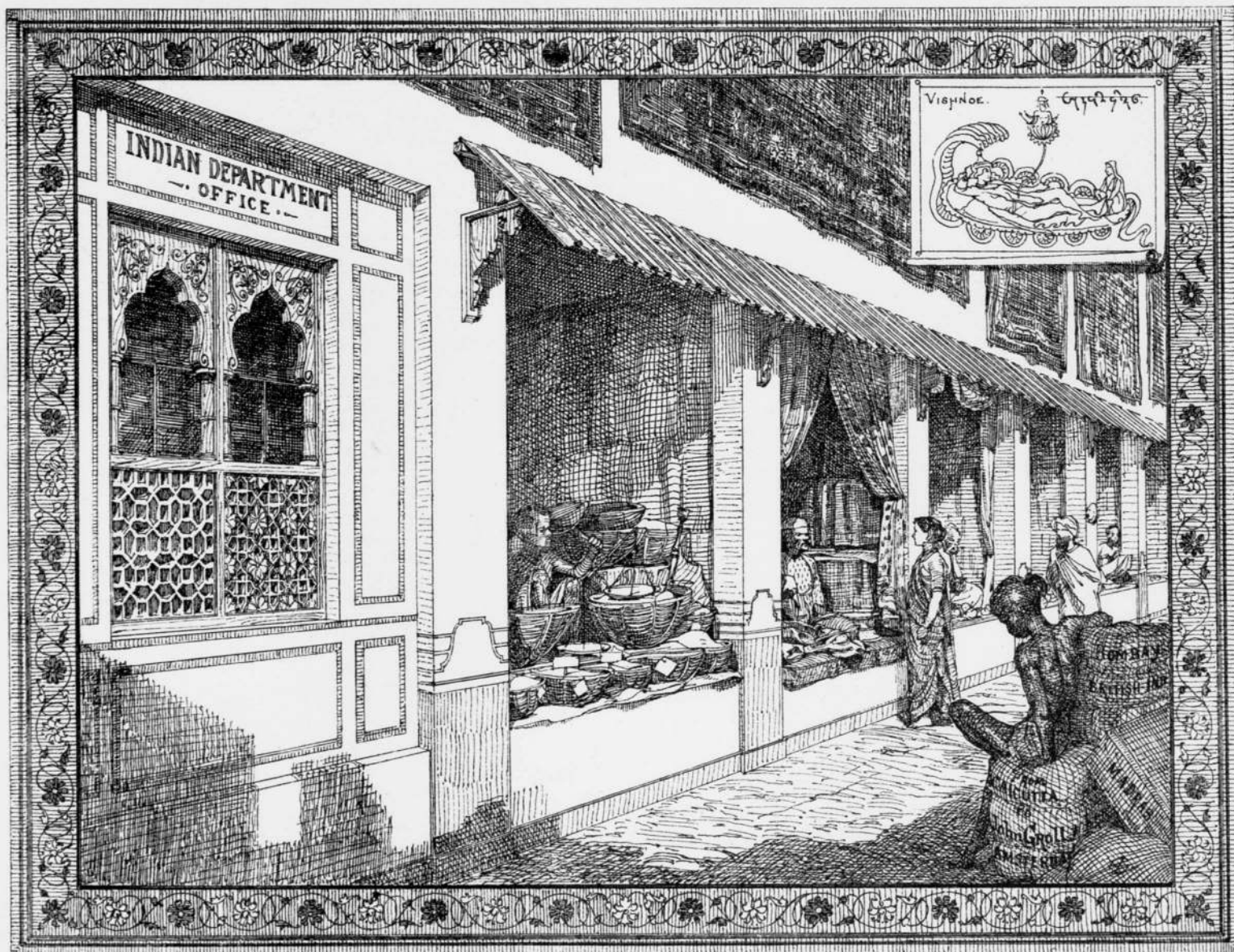
Phototypie, Wegner & Moller, Amsterdam.

KOEPEL DER HOOFDGALERIE.
Dôme de la galerie centrale.

*Bouwkundig Tijdschrift 4^e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)*

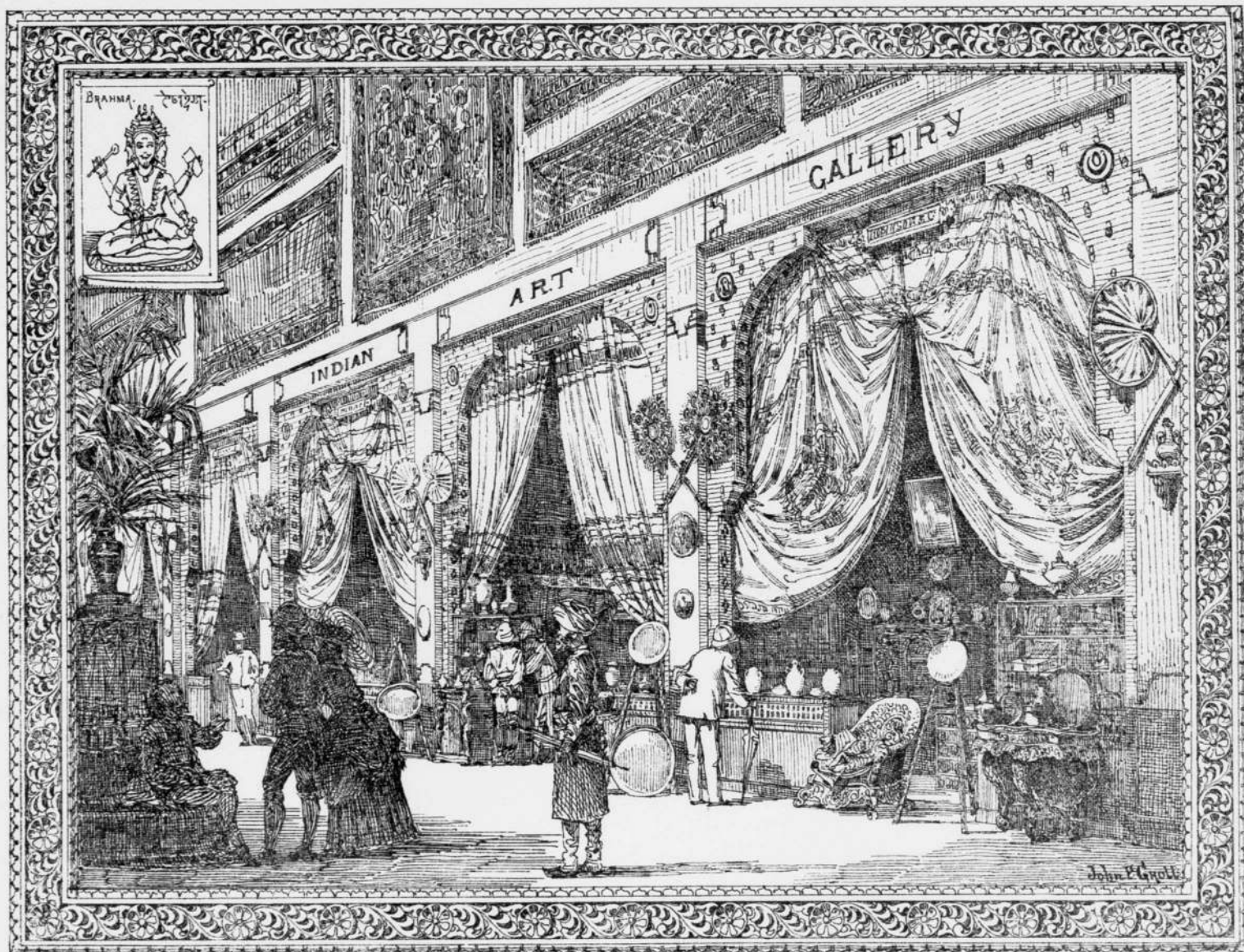
Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon, Amsterdam.

ENGELSCH-INDISCHE AFDEELING.
Section Anglo-Indienne.

HINDOE BAZAAR TE BOMBAY
Bazar Hindou à Bombay.

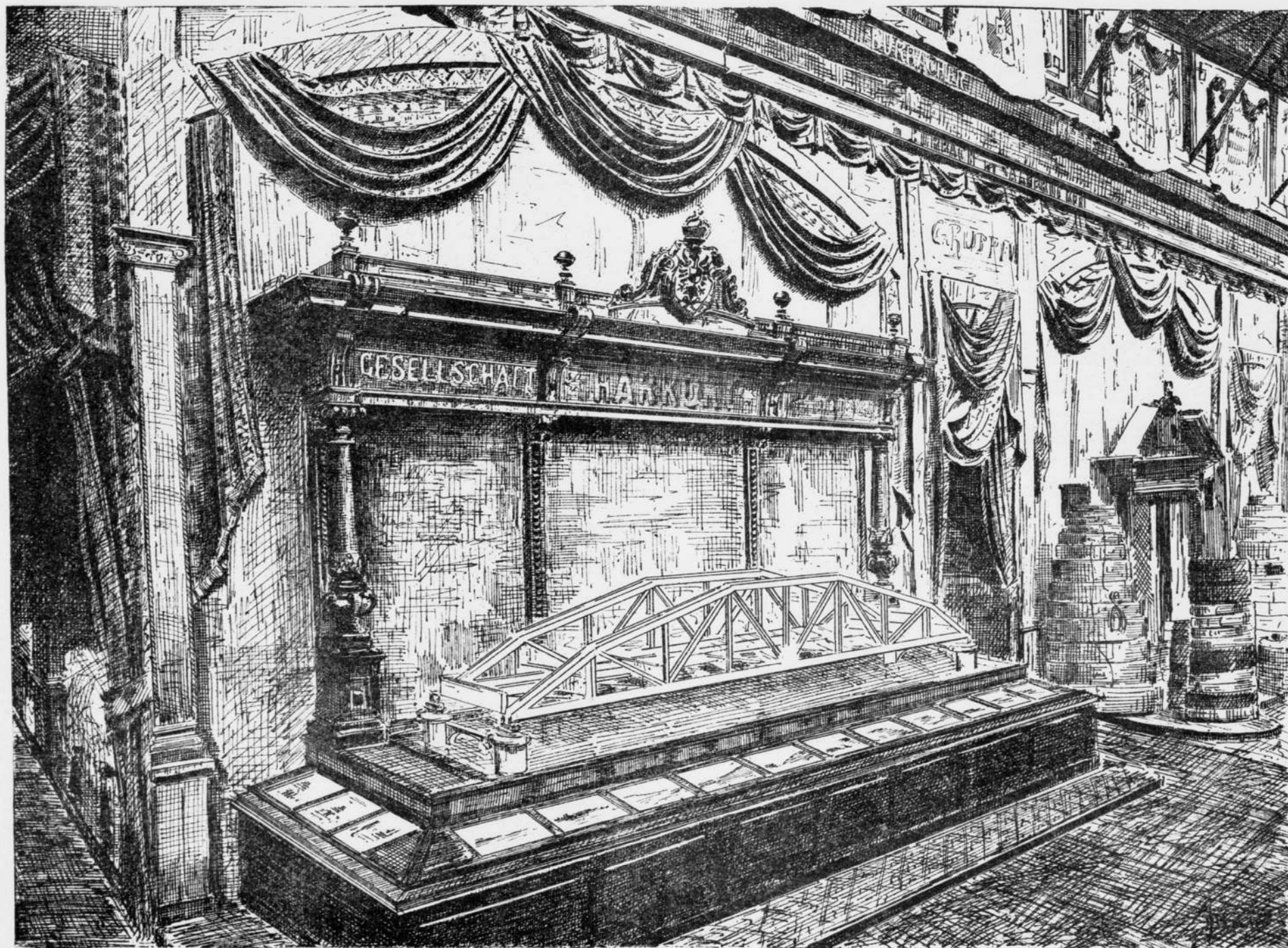
ENGELSCH-INDISCHE AFDEELING.
Section Anglo-Indienne.

ENGELSCH-INDISCHE BAZAAR TE CALCUTTA
Bazar Anglo Indien à Calcutta.

DUITSCHÉ AFDEELING.
Section Allemande.

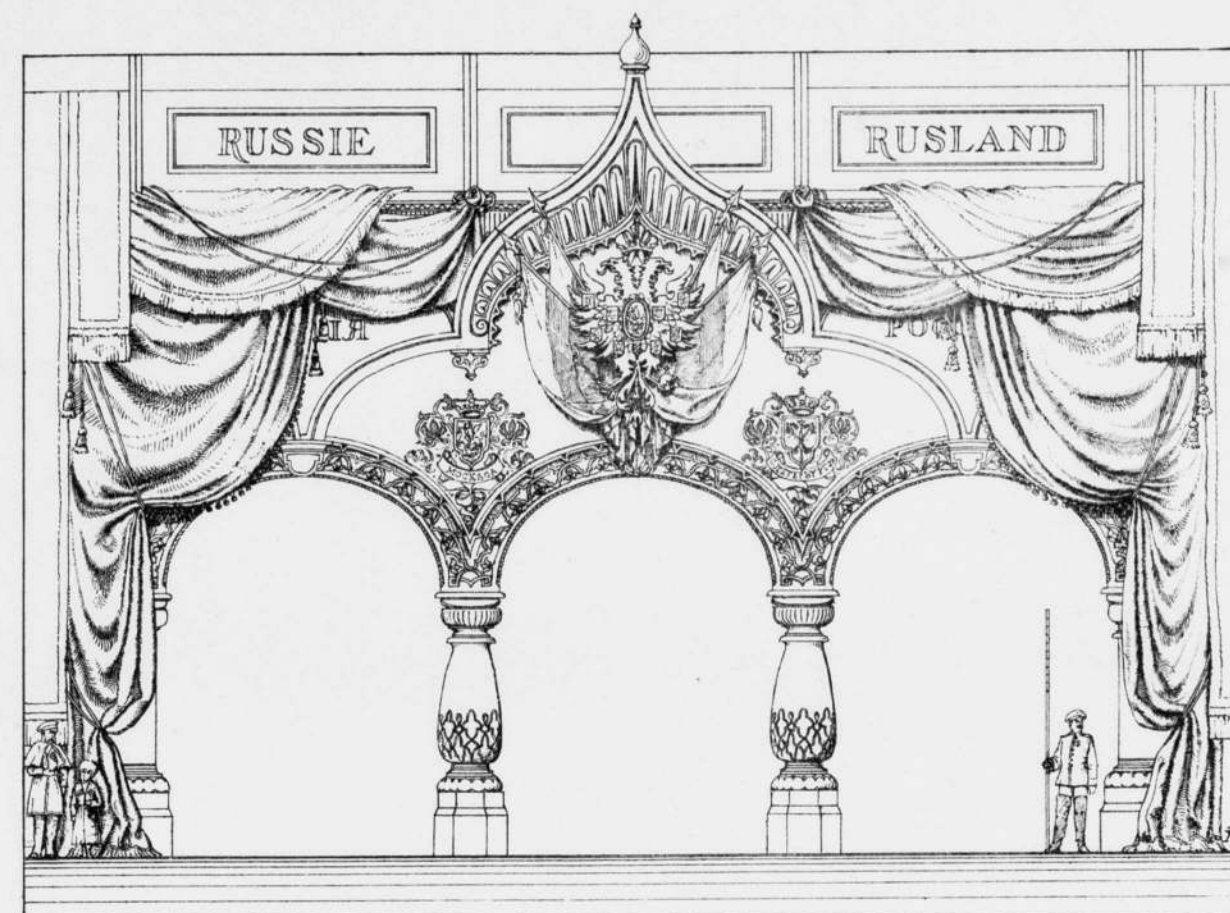
PLAAT VI

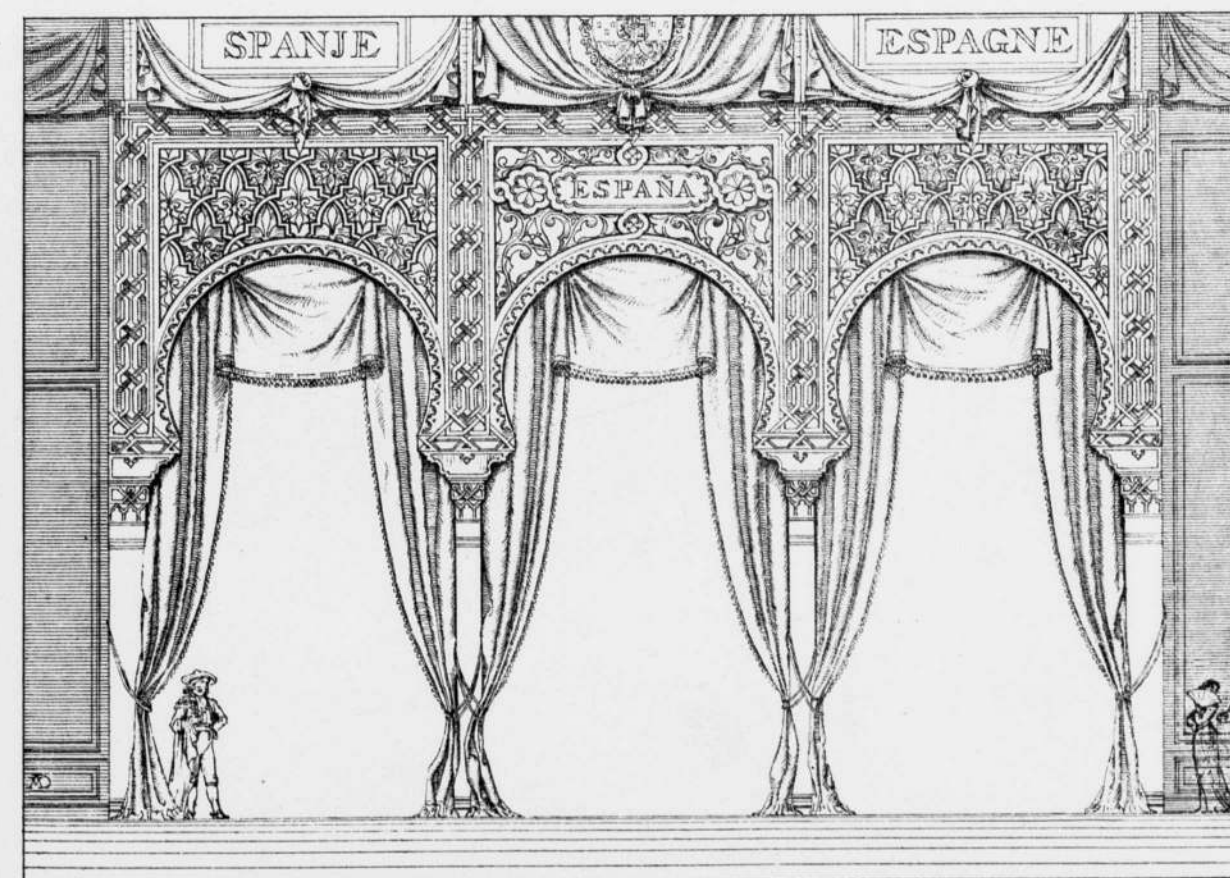
HOOFDGALERIJ

Galerie centrale

naar photographie.

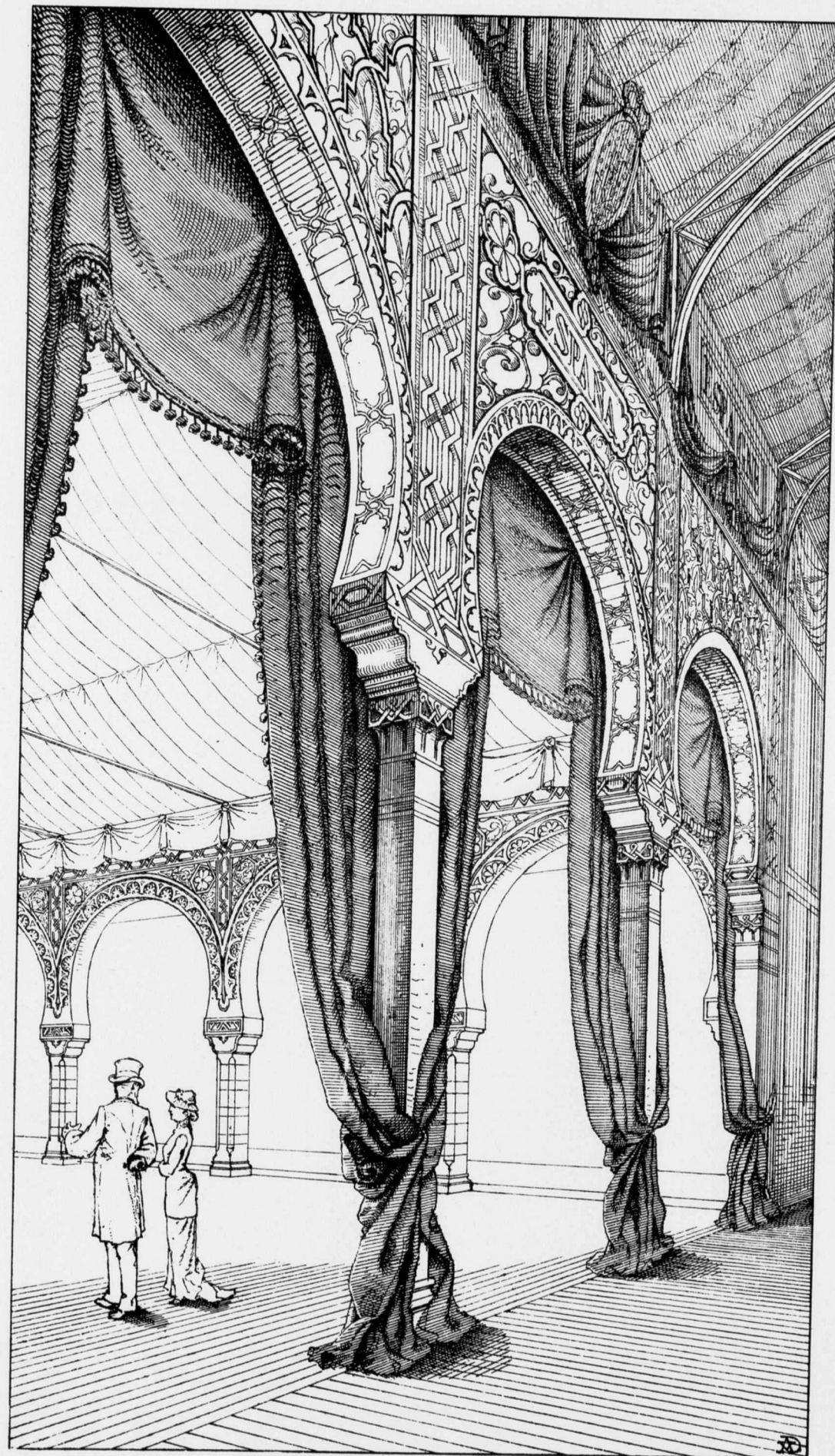

HOOFDINGANG DER RUSSISCHE AFDEELING.
Entrée principale de la Section Russe

HOOFDINGANG DER SPAANSCH E AFDEELING
Entrée principale de la Section Espagnole.

Photo-lith. Högner & Mottu, Anst.

A van Delden, Architect.

SPAANSCH AFDEELING.
Section Espagnole.

Bouwkundig Tijdschrift 4e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)

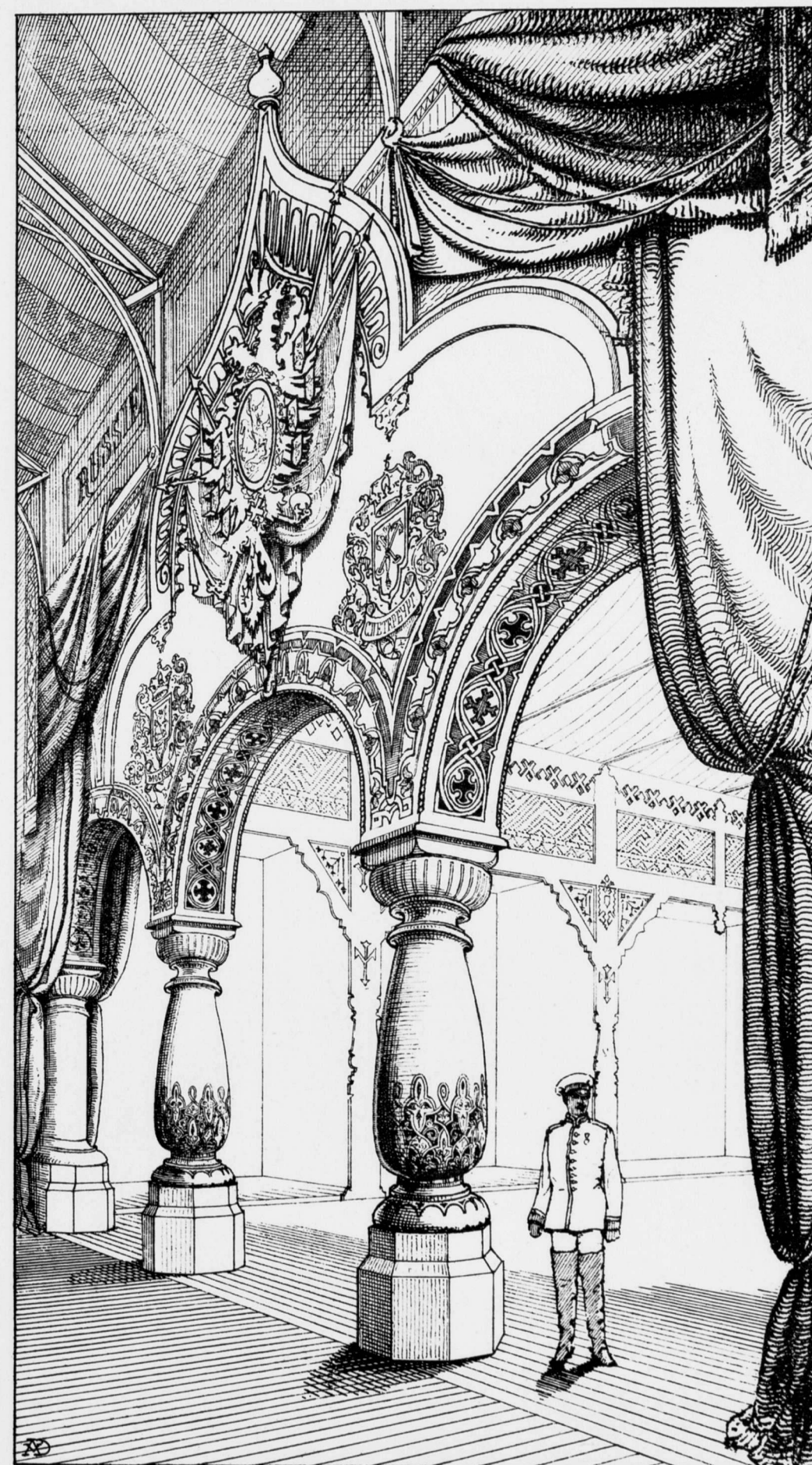

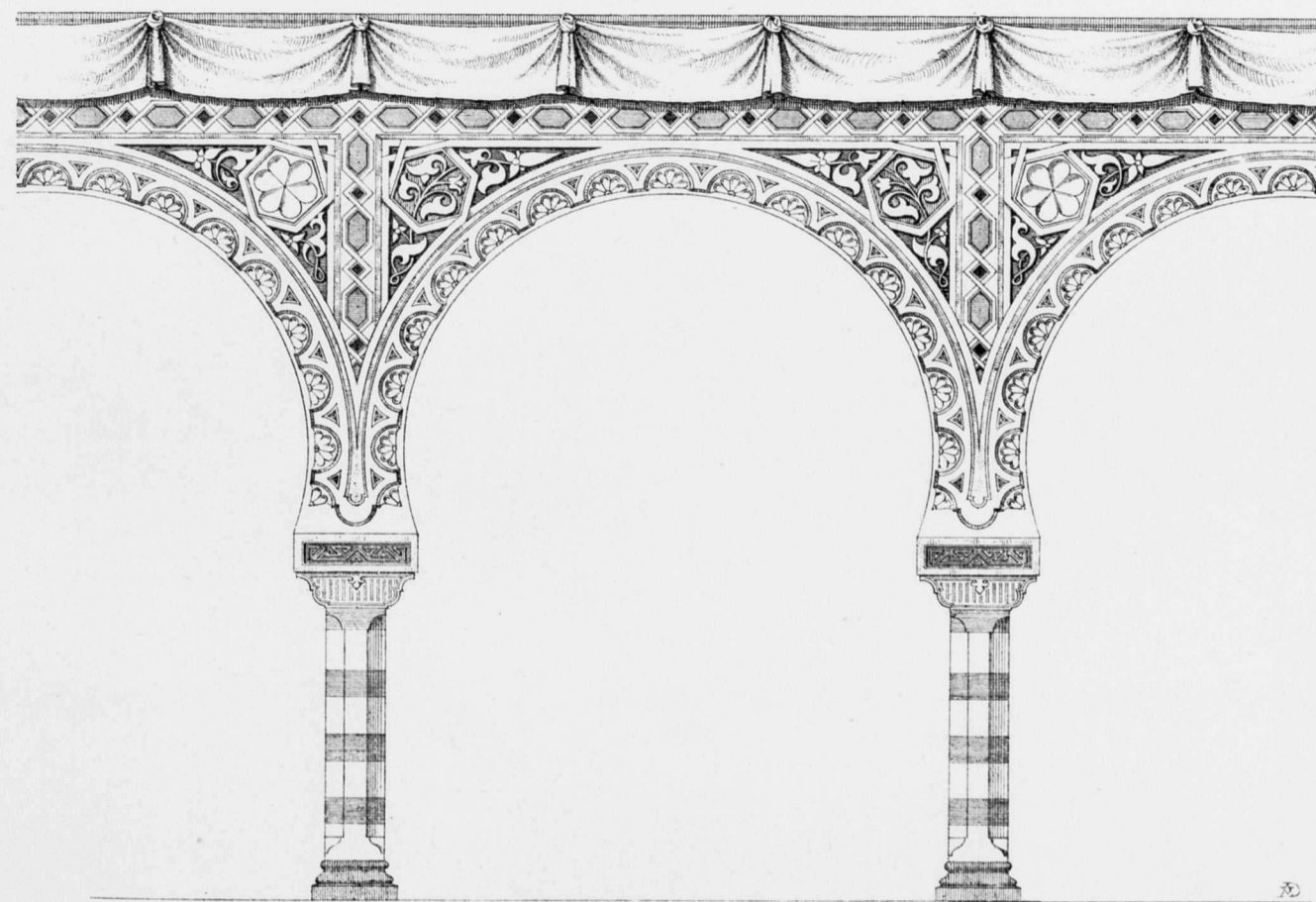
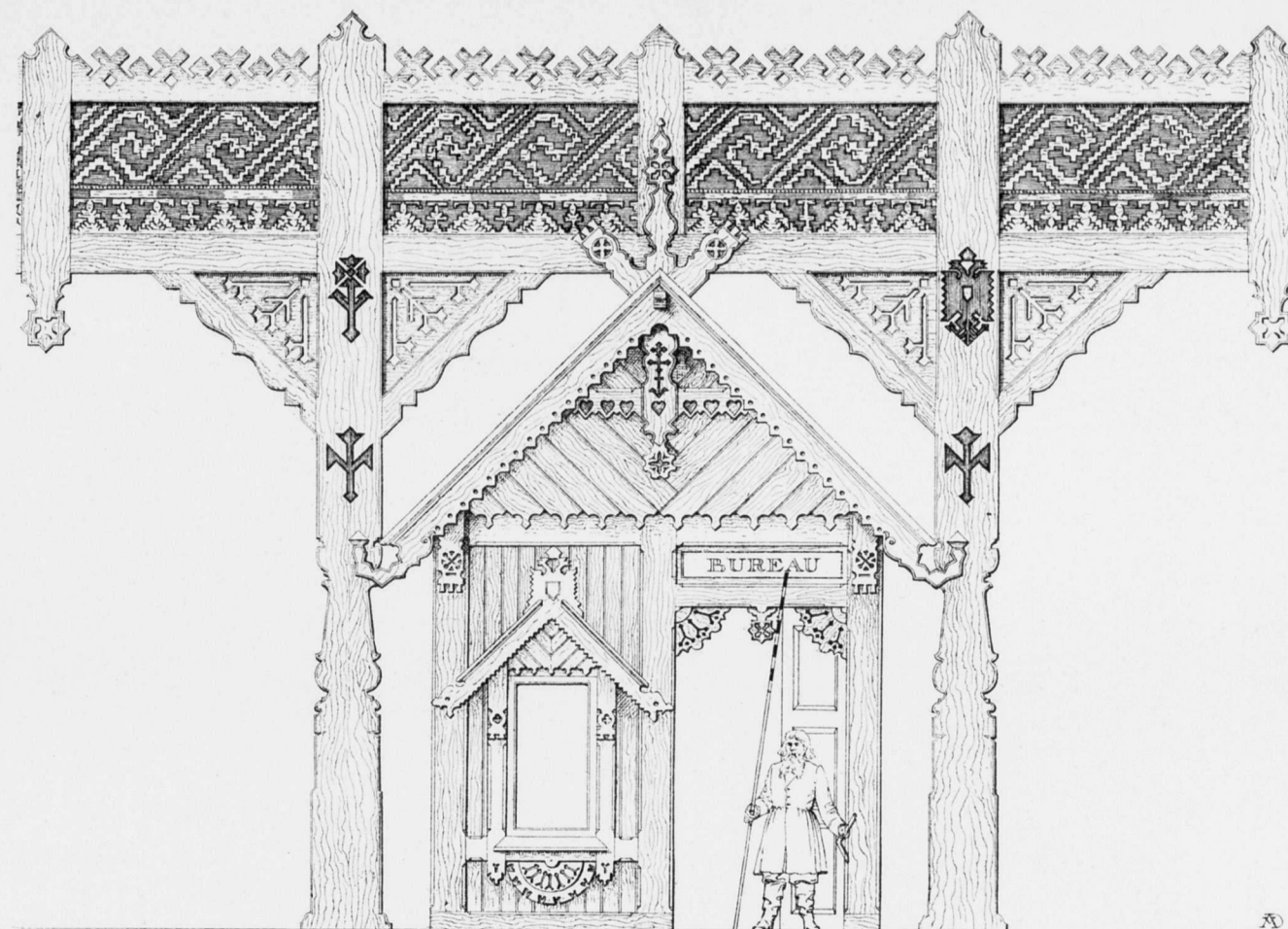
Photo-lith. Wögnor & Mollu, Amst.

A van Delden, Architect.

RUSSISCHE AFDEELING.
Section Russe.

Uitgave van de Erven H. & Zoon, Amsterdam.

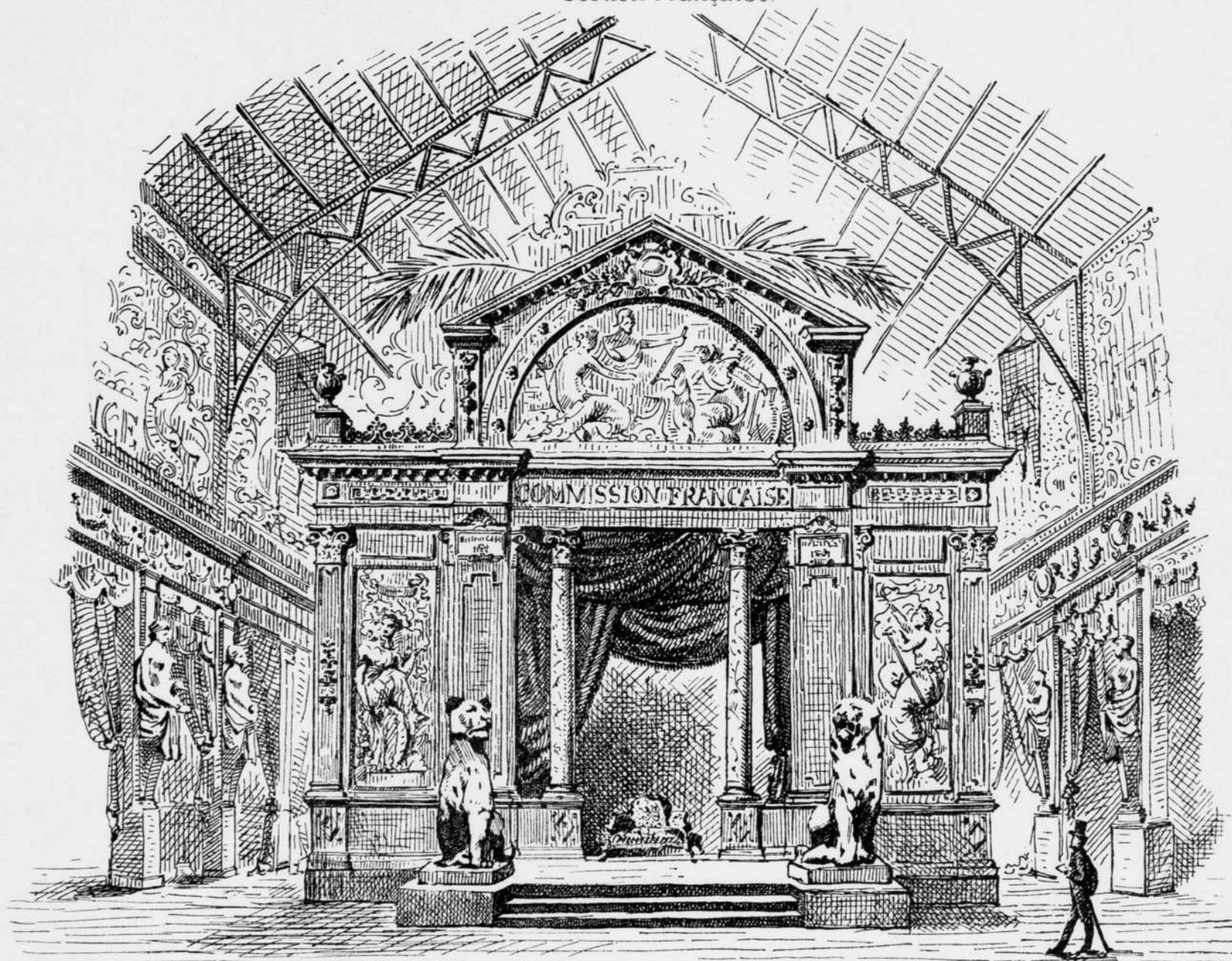
TRAVÉE DER RUSSISCHE AFDEELING, BUREAU VAN DEN COMMISSARIS.
 Travée de la Section Russe, Bureau du délégué

TRAVÉE DER SPAANSCH E AFDEELING.
 Travée de la Section Espagnole

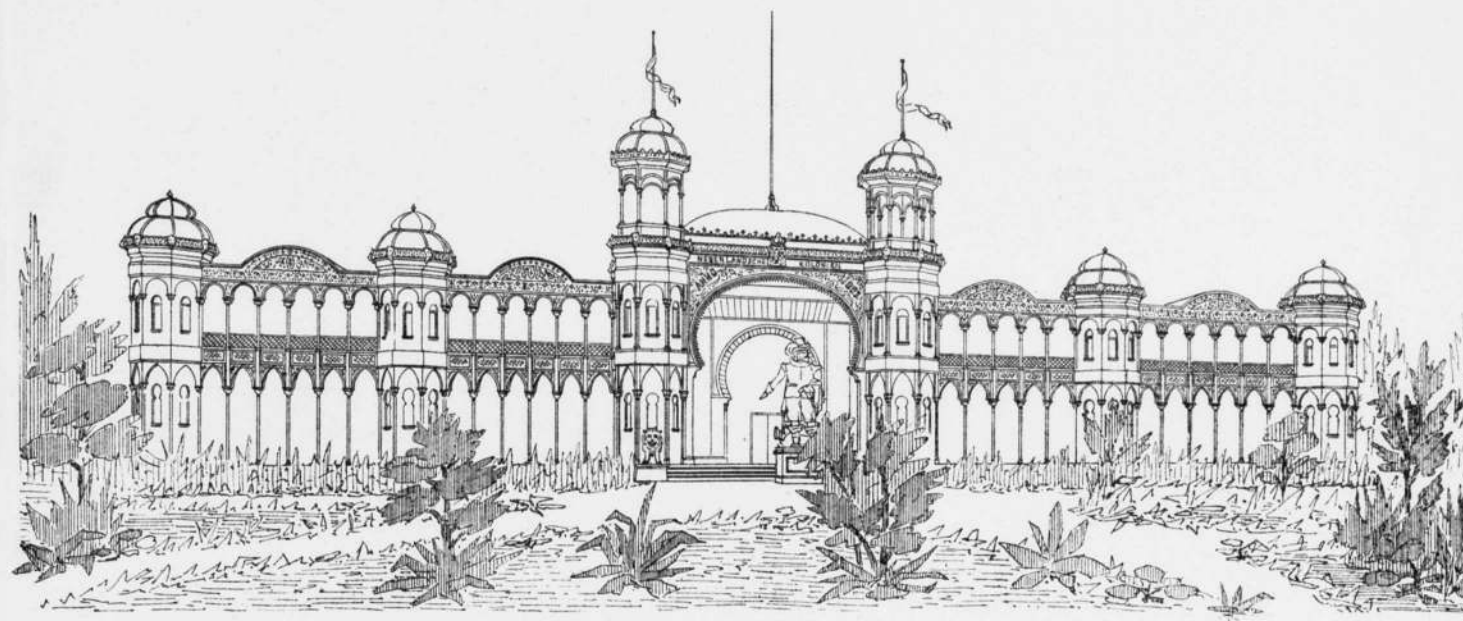
Photo-lith. Weyner & Mottu, Amst.

PLAAT XVI.

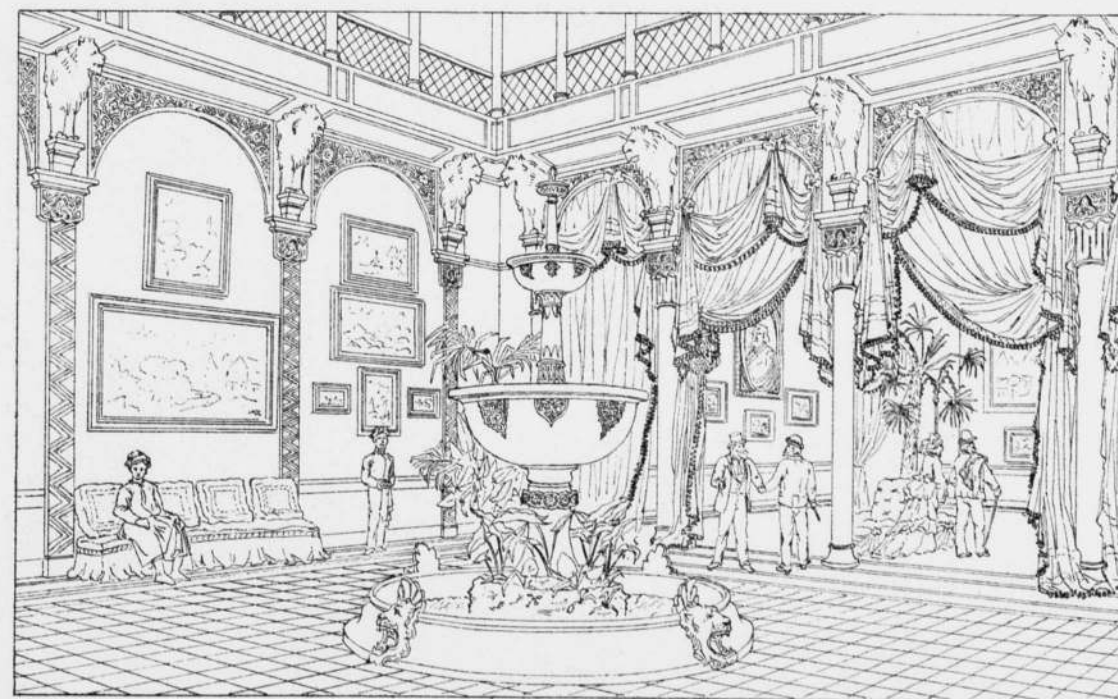
Pavillon de la Commission Française

NEDERLANDSCH - INDISCHE AFDEELING.
Section des Indes-Néerlandaises.

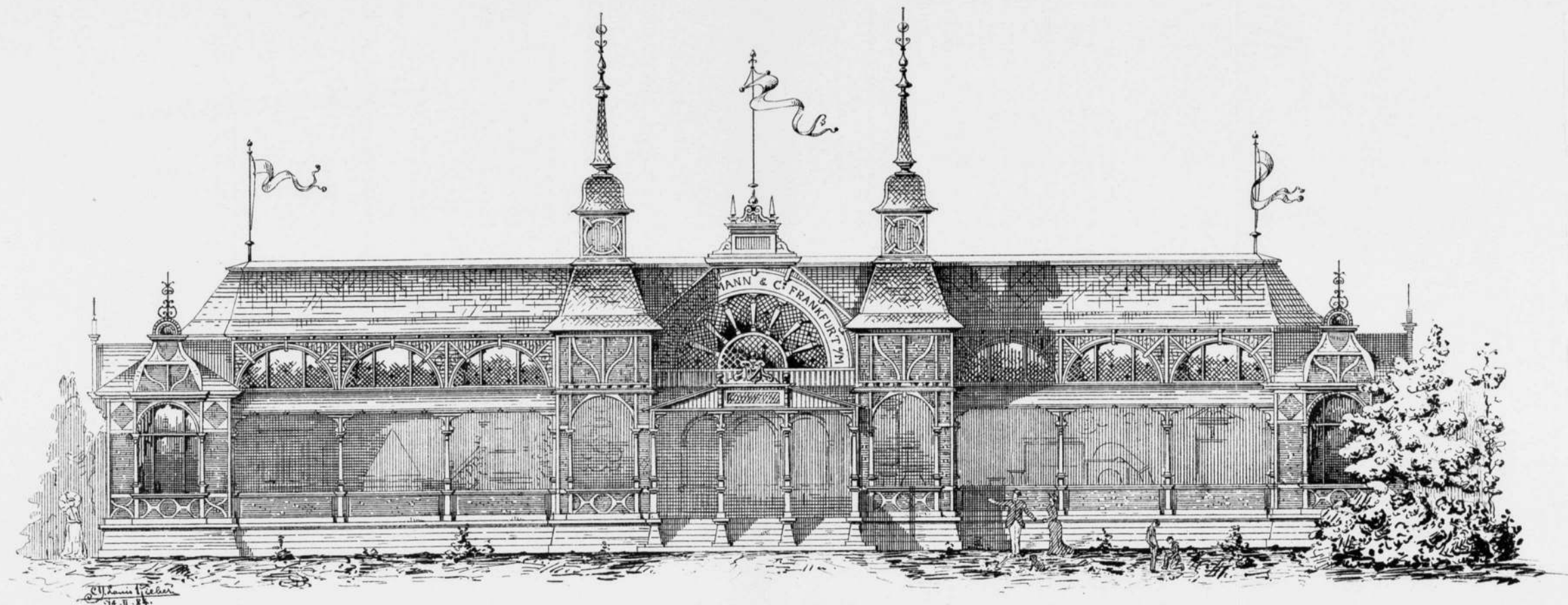
MARIUS VERGOUWEN.

VOORGEVEL.
Façade-Principale.

MARIUS VERGOUWEN.

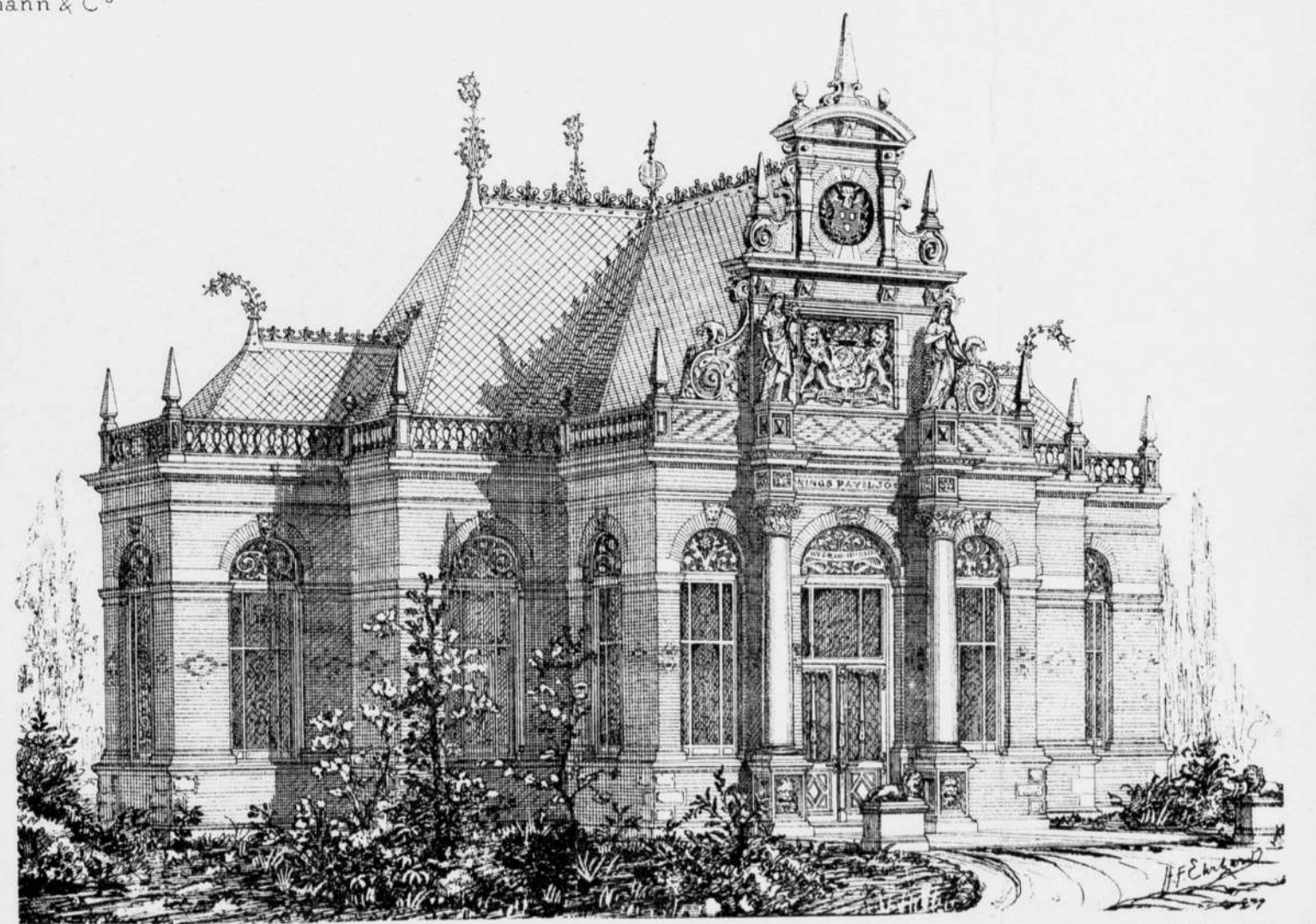
BINNENHOF.
Cour-Intérieure.

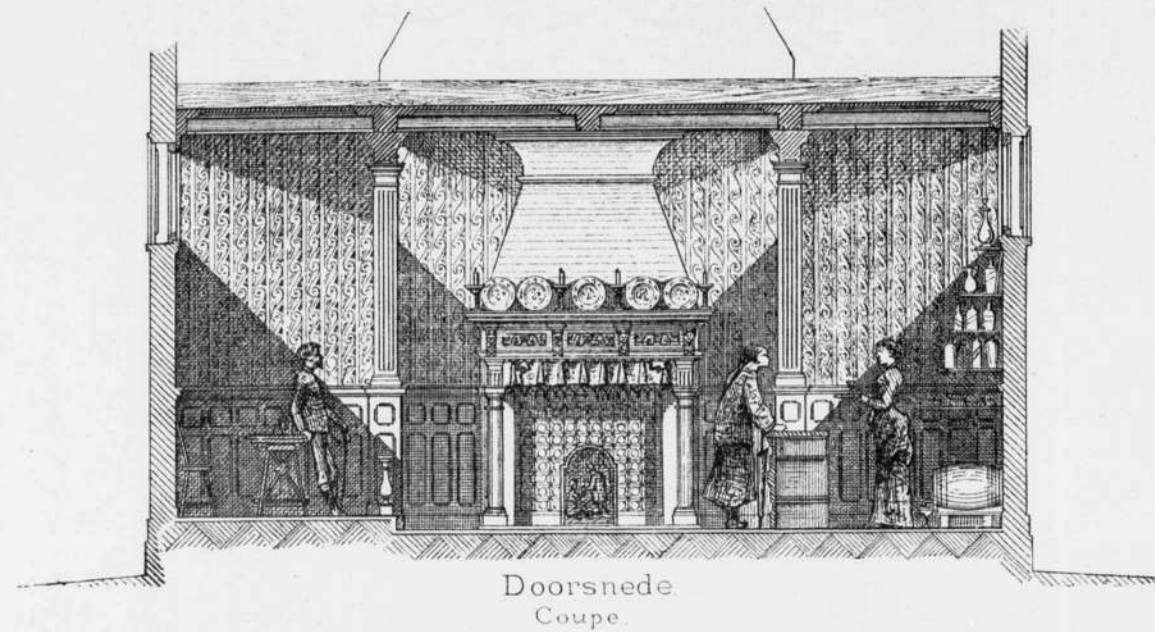
PAVILJOEN VAN PHILIPP HOLZMANN & CO
Pavillon de Holzmann & Co

PAVILJOEN DER STAD AMSTERDAM.
Pavillon d'Amsterdam

PAVILJOEN VOOR Z.M. DEN KONING DER NEDERLANDEN
Pavillon de S.M. le Roi des Pays-Bas

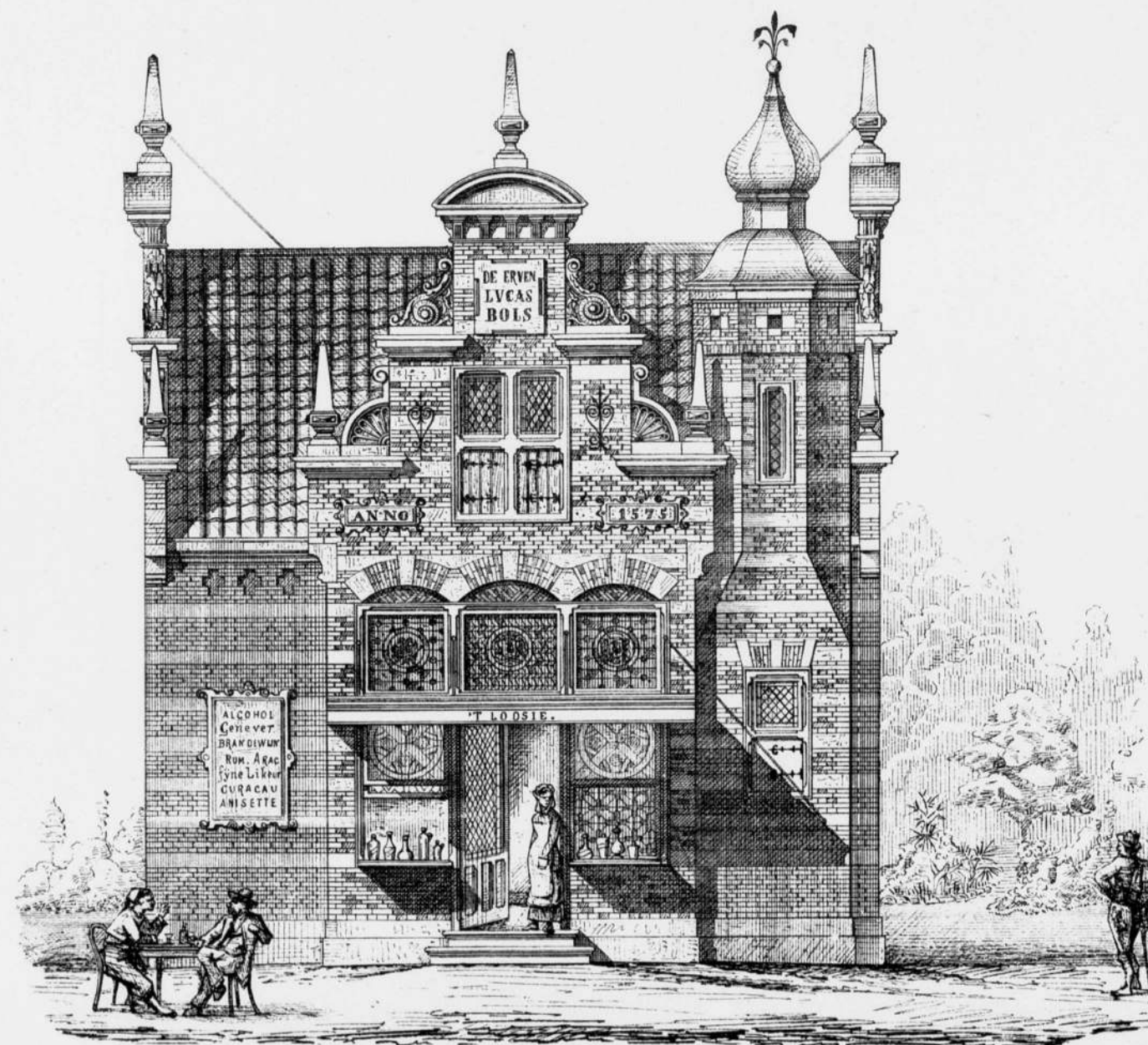
Doorsnede
Coupe.

Uithangteeken van het Wijnhuis.
Enseigne de la maison de Vins.

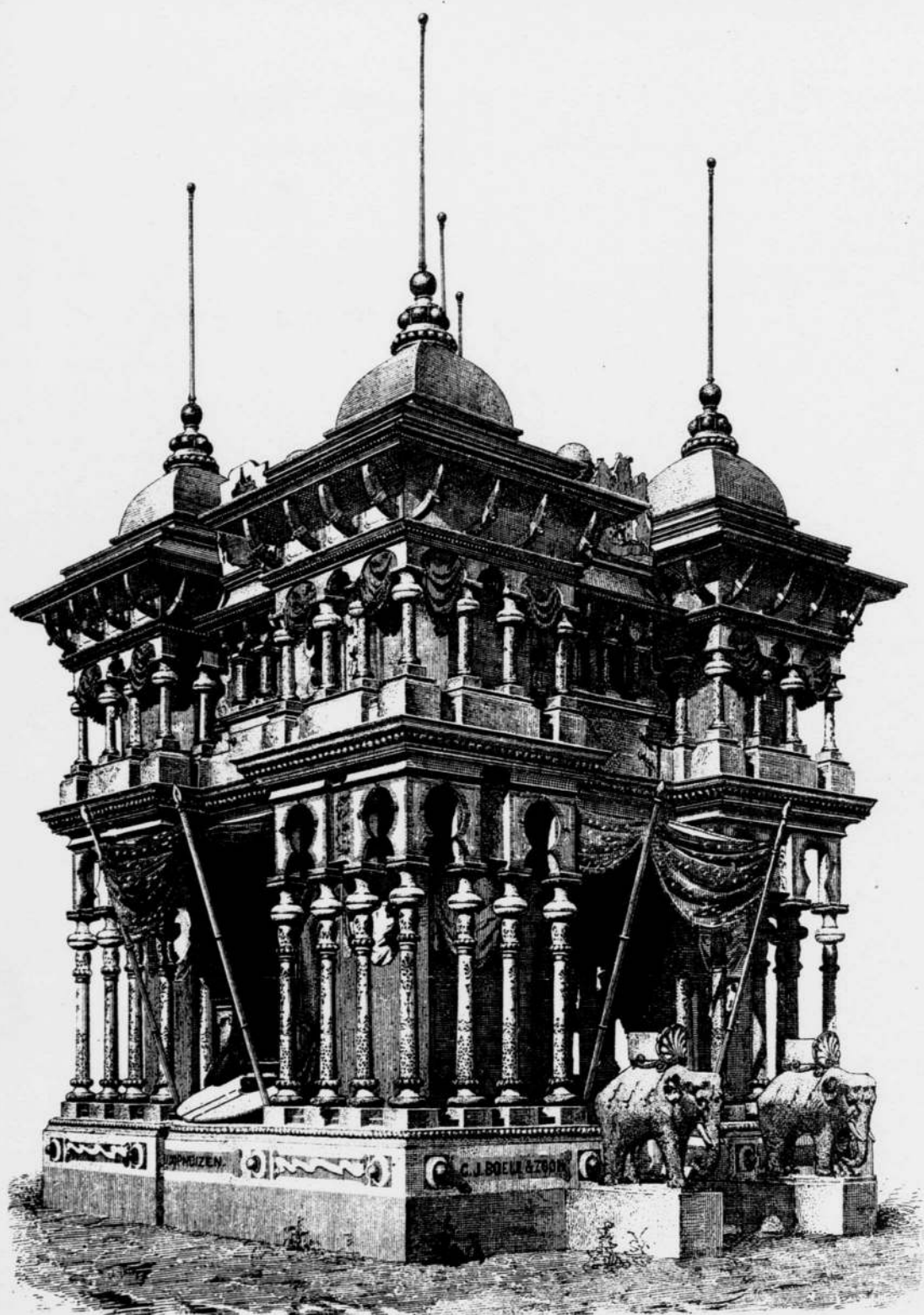
PAVILJOEN DER FIRMA DAVIDS & Co
Pavillon de la maison Davids & Co

BUVETTE VAN DE ERVEN LUCAS BOLS.
Buvette Erven Lucas Bols

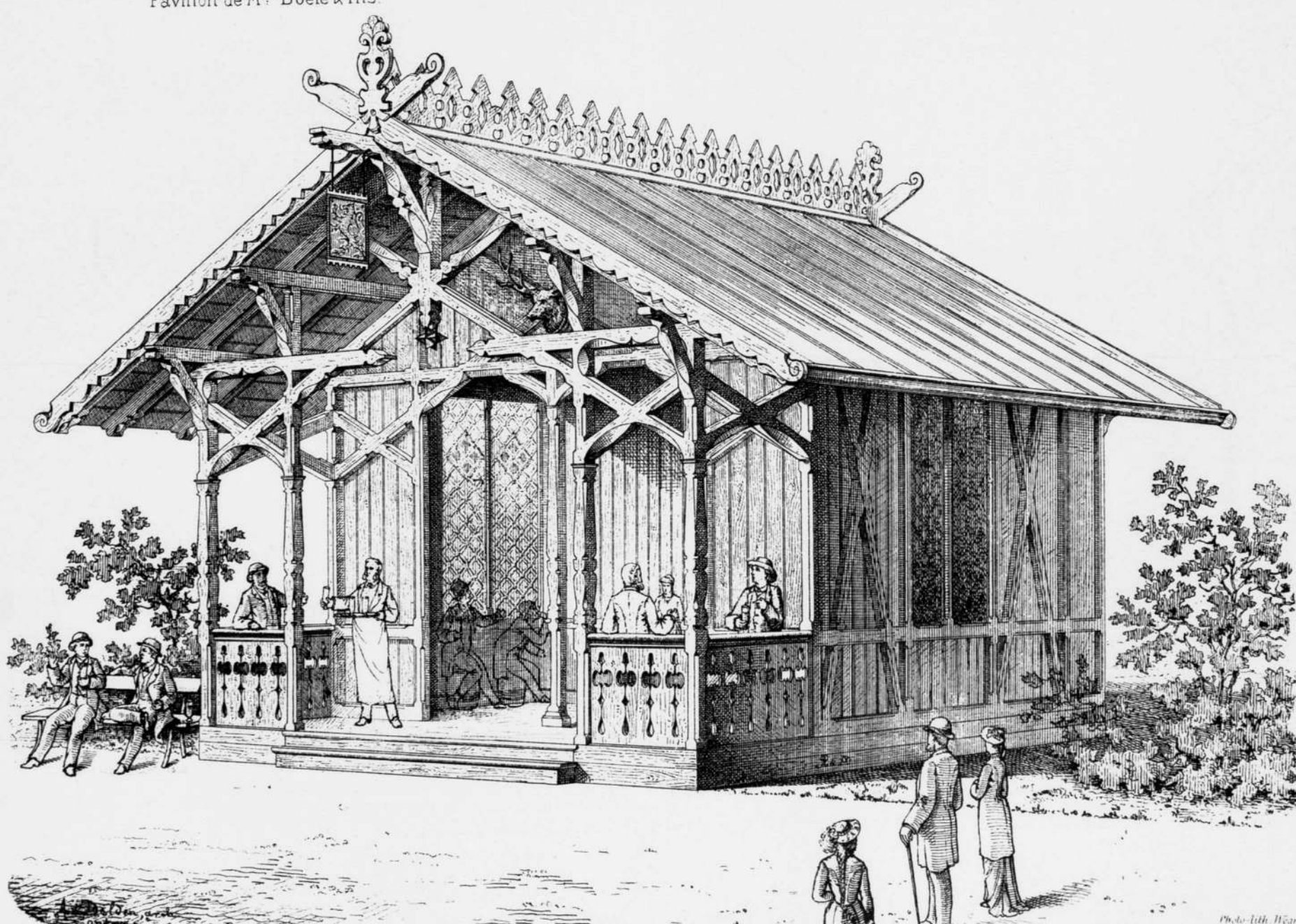
WIJNHUIS DER FIRMA ADLON & TODT.
Maison de vins. Propriétaires Adlon & Todt

PAVILJOEN DER HEEREN C. J. BOELE & Z^N
Pavillon de Mrs Boele & fils.

PAVILJOEN DER FABRIEK „SJAASTAD“
Pavillon de la fabrique „Sjaastad“

BIERHAL VAN DEN HEER PROSPER SASSEN
Pavillon de Mr Prosper Sassen.

ETALAGES.

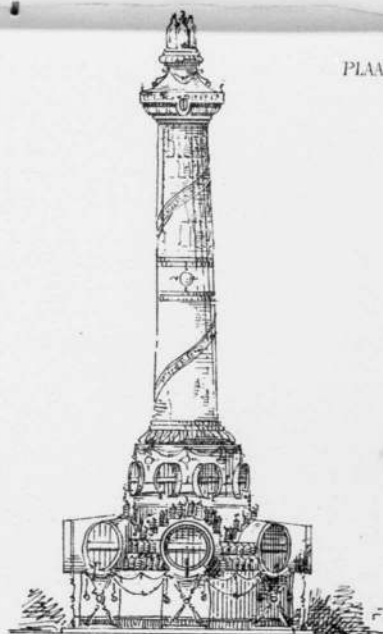
PLAAT XXV en XXVI

H. KRANTZ & Z^o, LEIDEN.

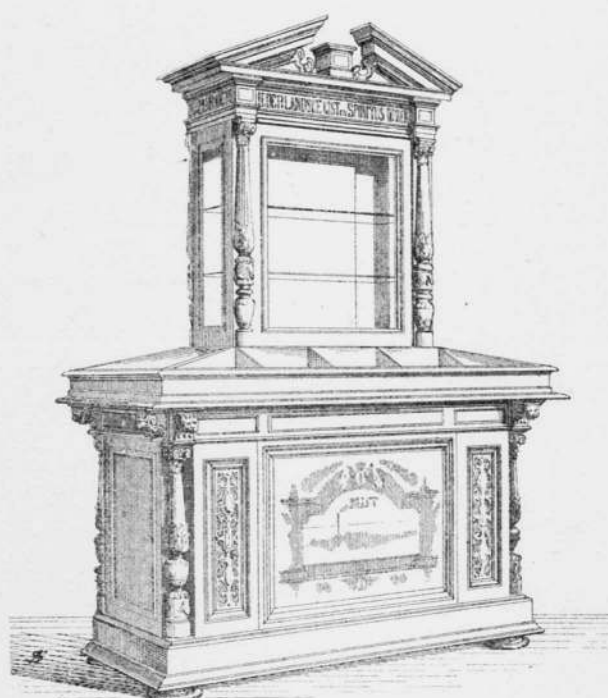
LEUR & Co, HAARLEM.

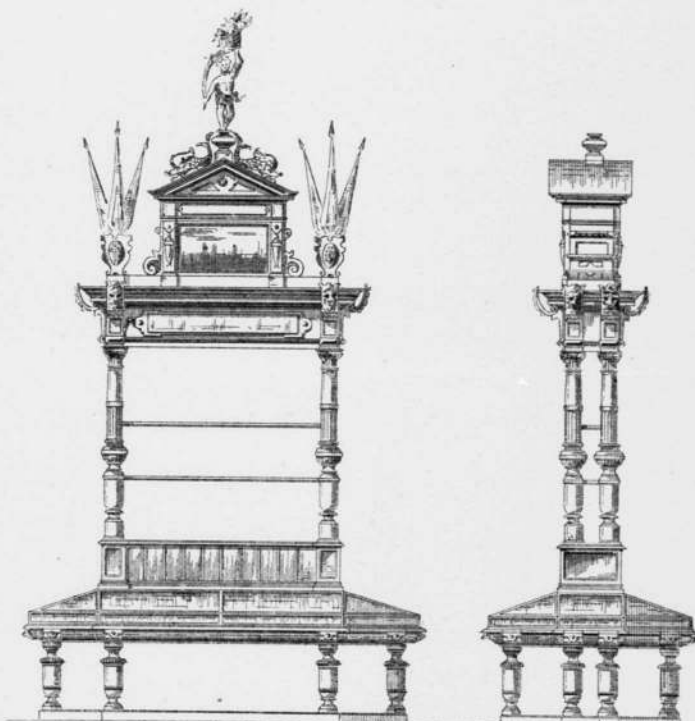
H. BOOTZ, AMSTERDAM.

SURINGAR & Co DELFT.

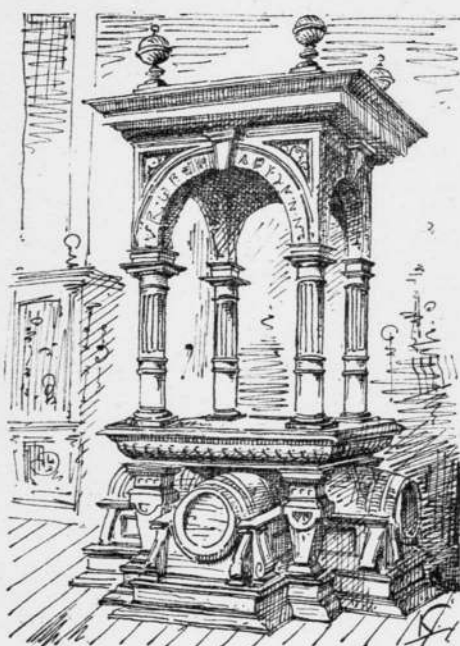
J. C. VAN MARKEN, DELFT.

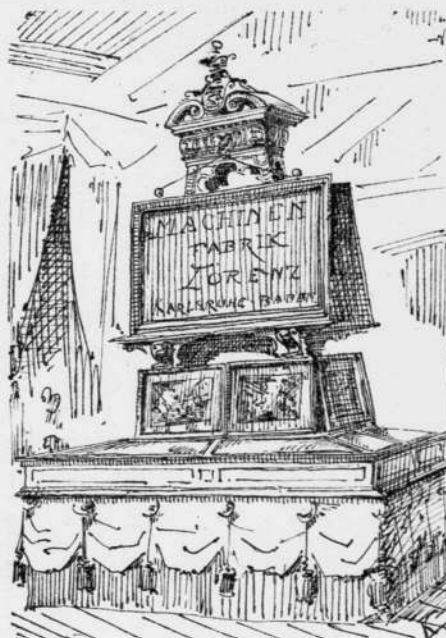
VAN WIJK & Co ROTTERDAM.

W. HËLBICHS, EHRBACH.

BROUWERIJ VAN FRYDENLUND, CHRISTIANIA.
Brasserie de

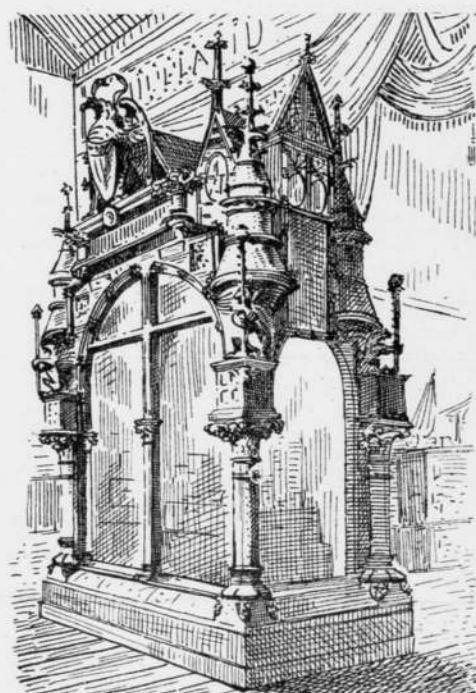
LORENTZ, KARLSRUHE.

LIKEUREN, LIQUEURS.

A. E. BOONEKAMP, ANVERS.

CLARK & Co

ETALAGES.

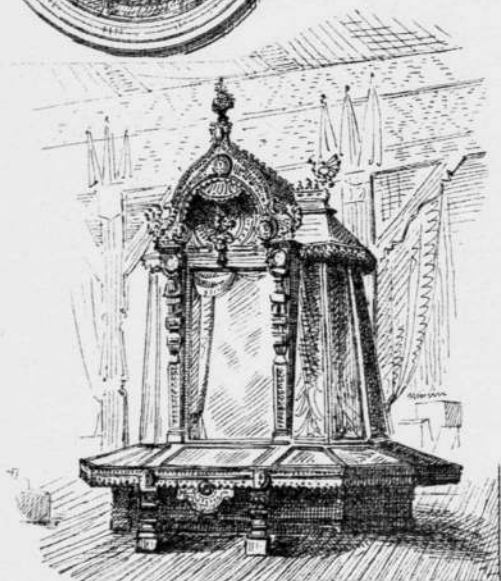
A.

A. B. C. D.

Decorative paneeltjes in het Paviljoen
firma WIJNAND FOCKINK
Panneaux du pavillon Wynand Fockink
AMSTERDAM.

B.

E.

F.

C.

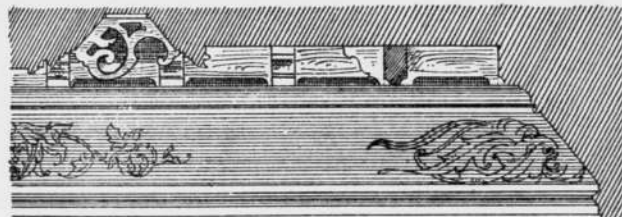
E. OUSSKOVA, PETERSBURG.

F. RÖMER & FOEDISCH
FRAUREUTH.

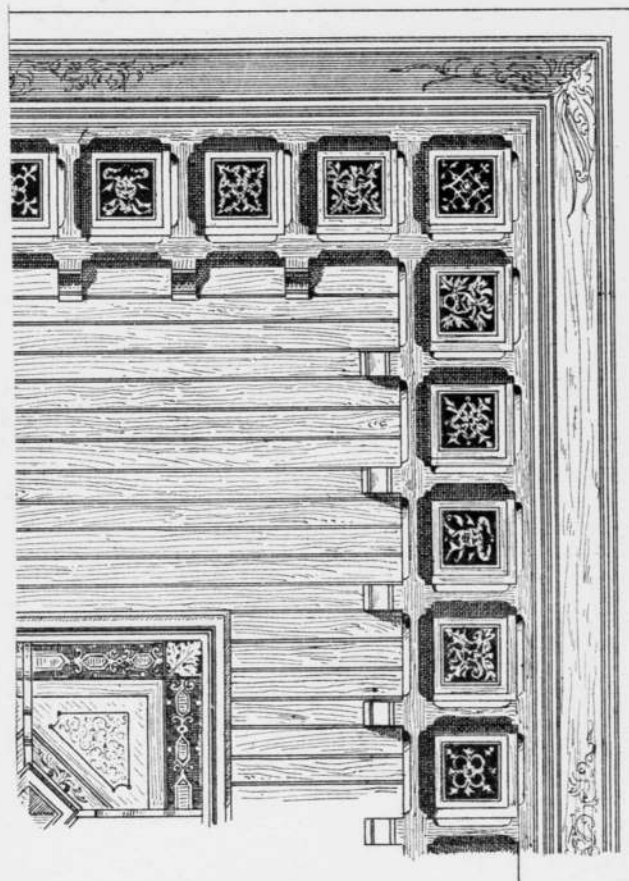
D.

KAMERBETIMMERINGEN Décorations intérieures.

Doorsnede.

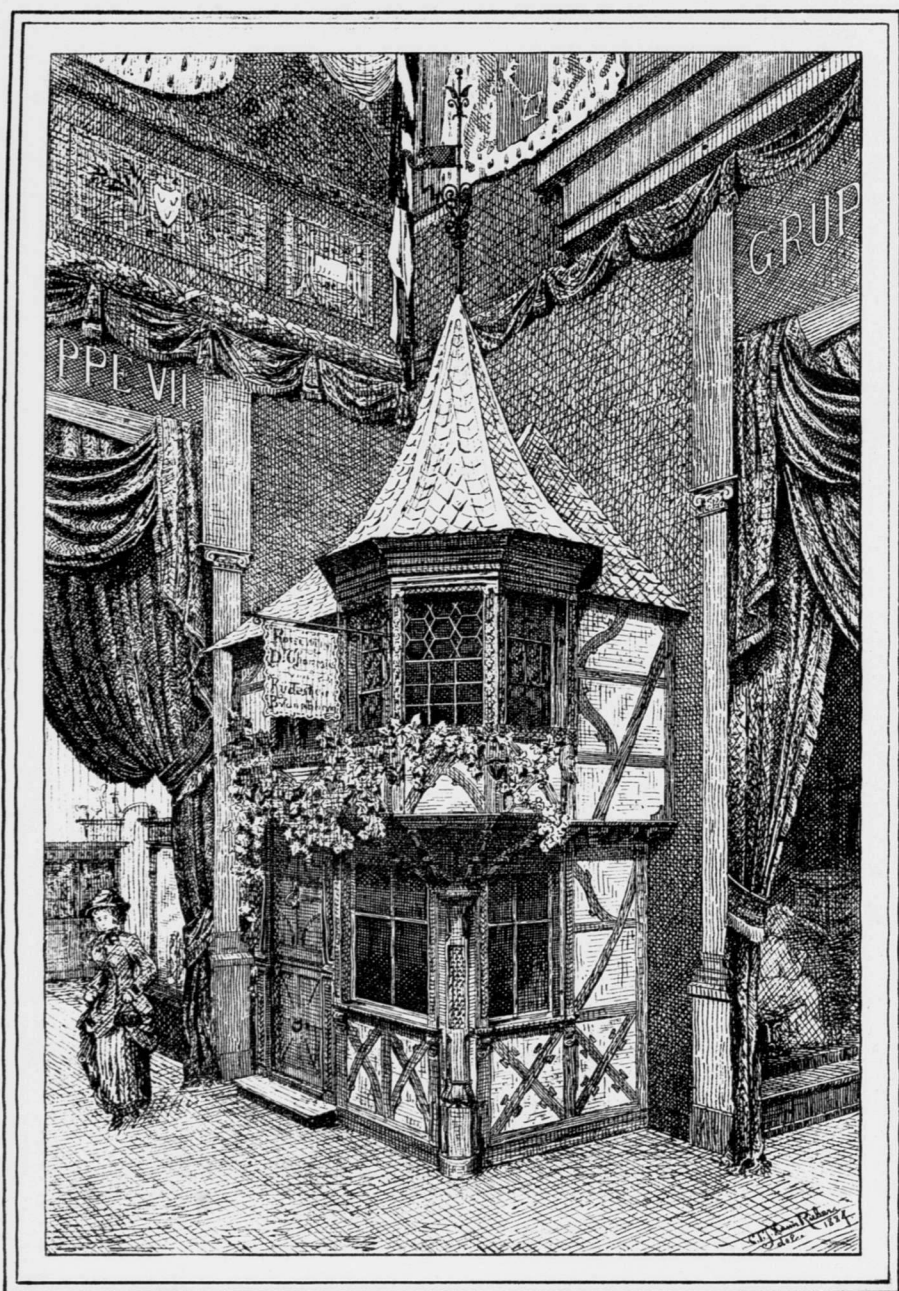
Coupe.

PLAFOND
GEORG SCHOTTE — STUTTGARD.

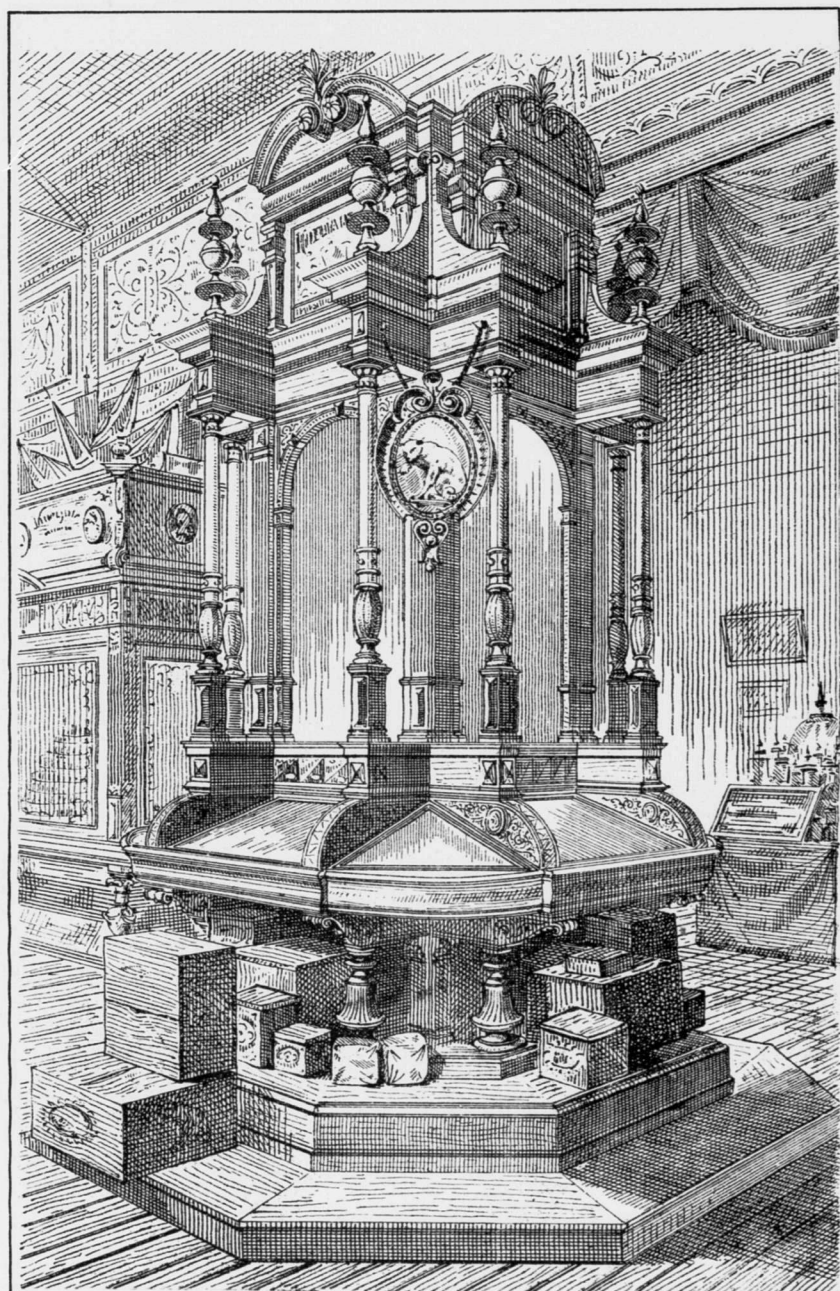
ETALAGES.

PLAAT XXVIII.

oud-Duitsch Wijnhuis.
Vieille buvette Allemande

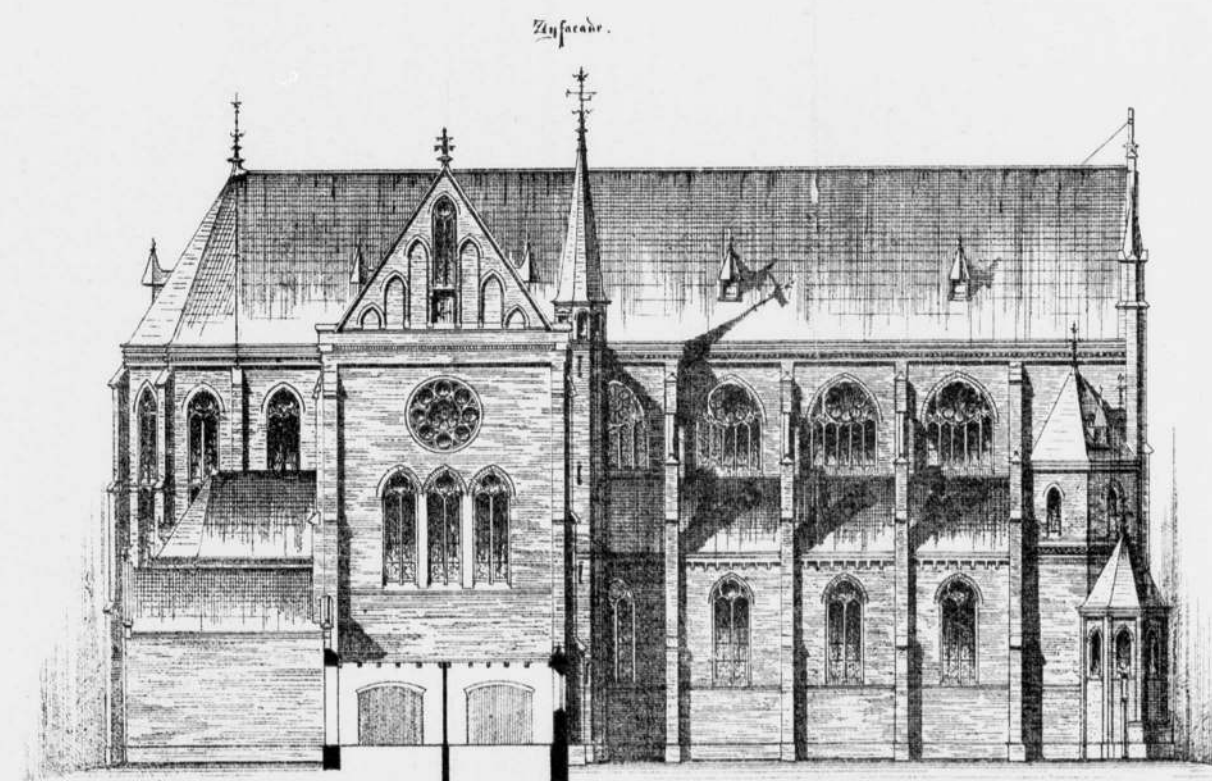
Bouwkundig Tijdschrift 4^e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)

HOFFMAN'S STIJFSEL.
Amidon de Hoffman

Photo-lith. Wiegner & Mottu, Amst.

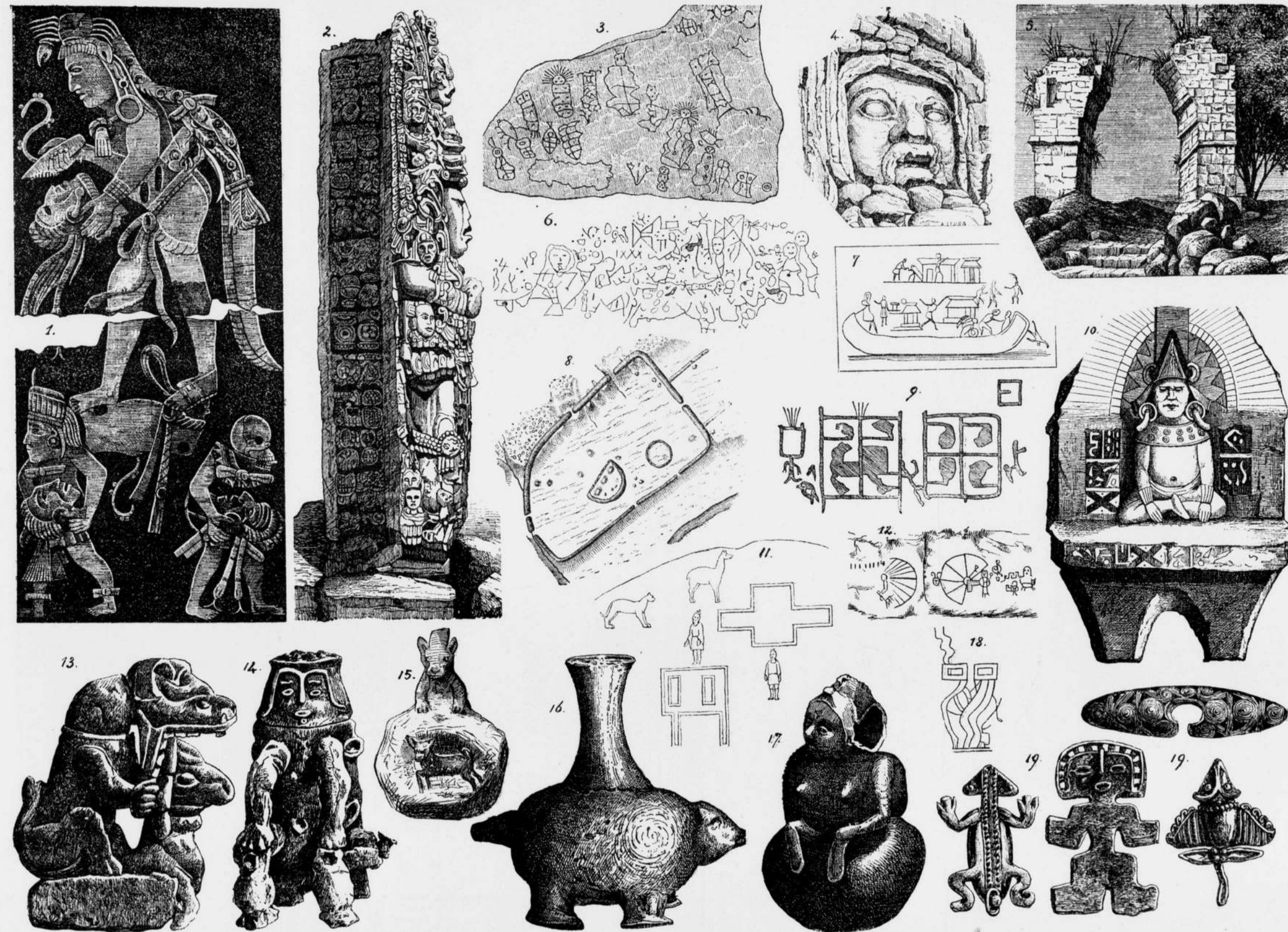
Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

we van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

[illegible]

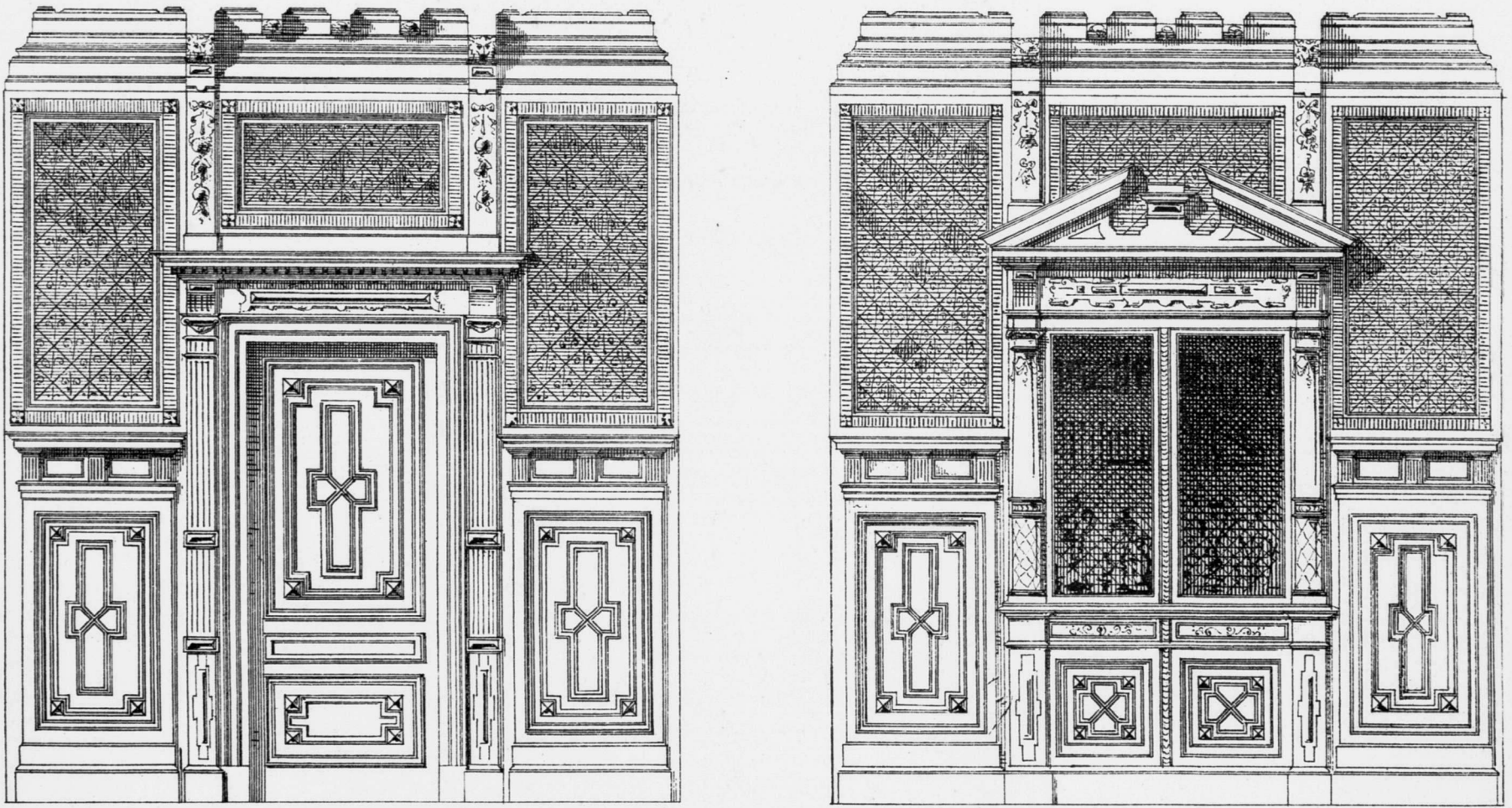
Photo Lab: Wagner & Mettler, Amsel

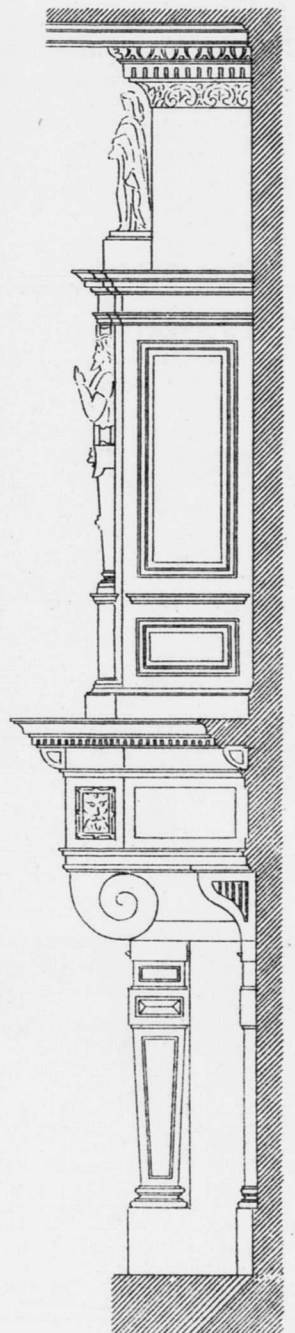
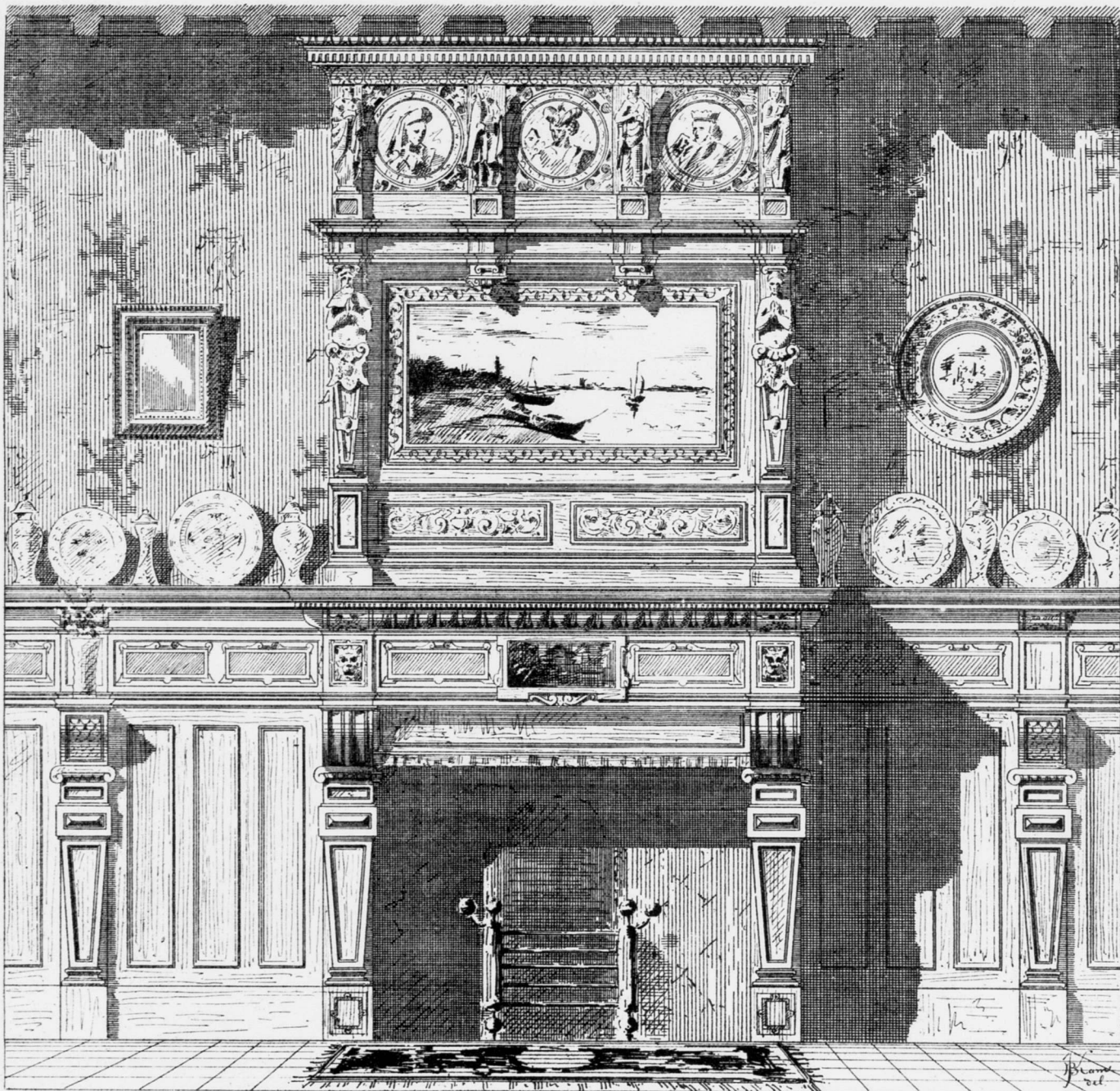
Overblyfselen van vóór-historische kunst in Amerika.

Photolithographie v. Wegner & Noll, Amst.

KAMERBETIMMERINGEN
Decorations intérieures.

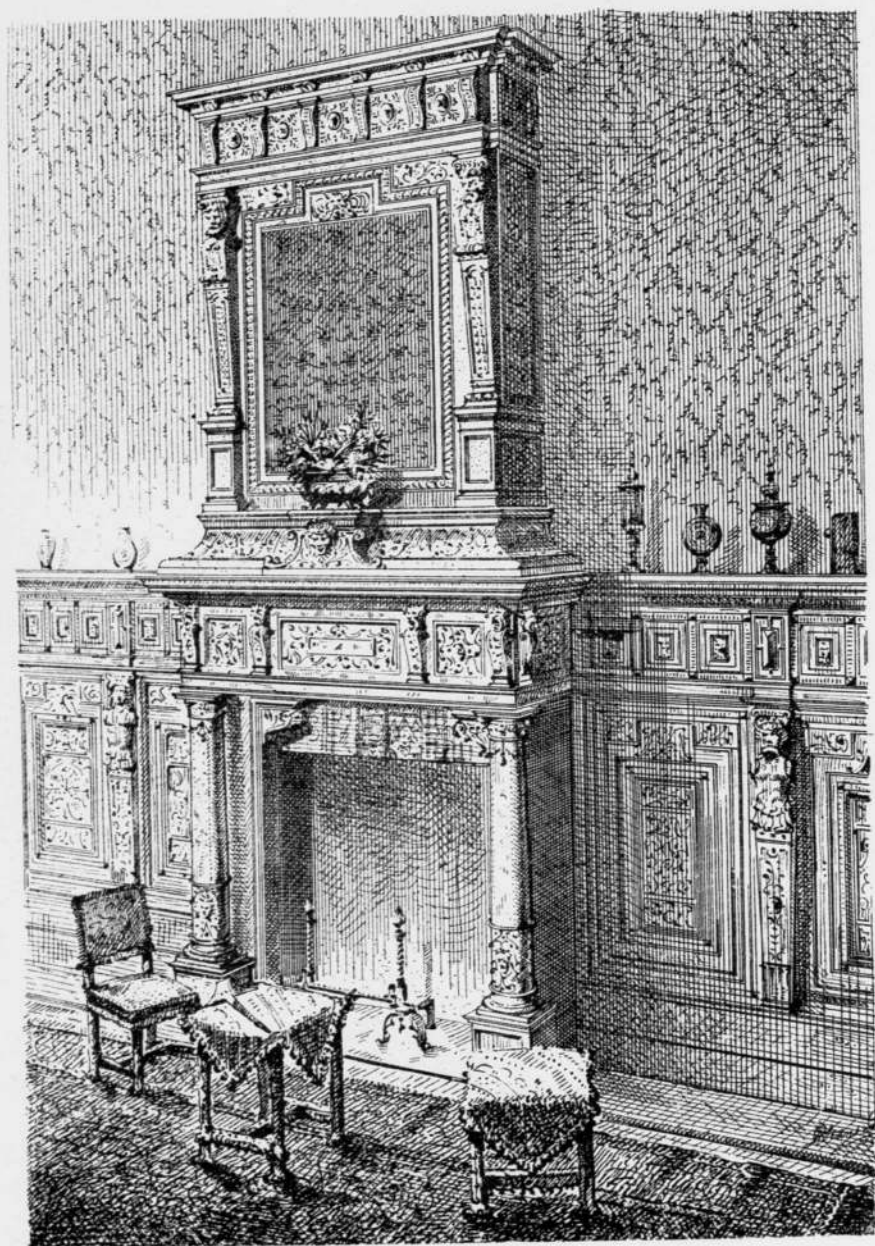

ONTWORPEN EN UITGEVOERD DOOR GEBR^s VAN MALSEN TE 'S GRAVENHAGE
Projet et menuiserie Frères van Malsen, la Haye.

ONTWORPEN DOOR DEN HEER TH FUMIÈRE TE BRUSSEL.
Projet de M^r Th. Fumière, Bruxelles.

KAMERBETIMMERINGEN
Décorations intérieures.

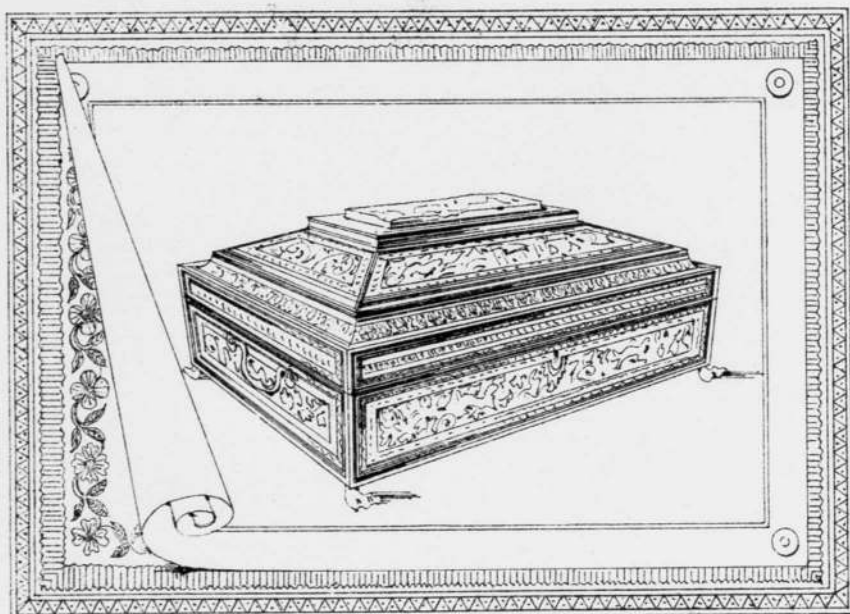
Printed by H. H. Wegner & Mottu, Amst.

UITGEVOERD DOOR DE HEEREN TASSON ET WASHER
Menuiserie Messrs Tasson et Washer.

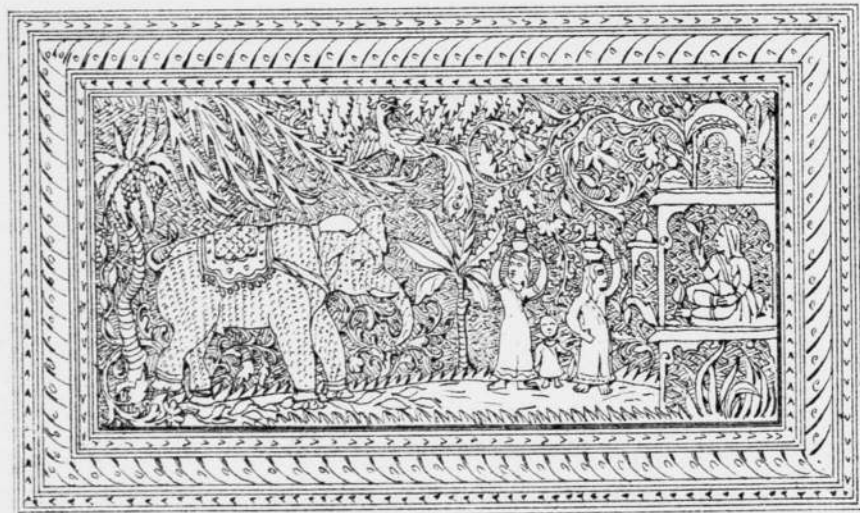
Bouwkundig Tijdschrift 4^e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

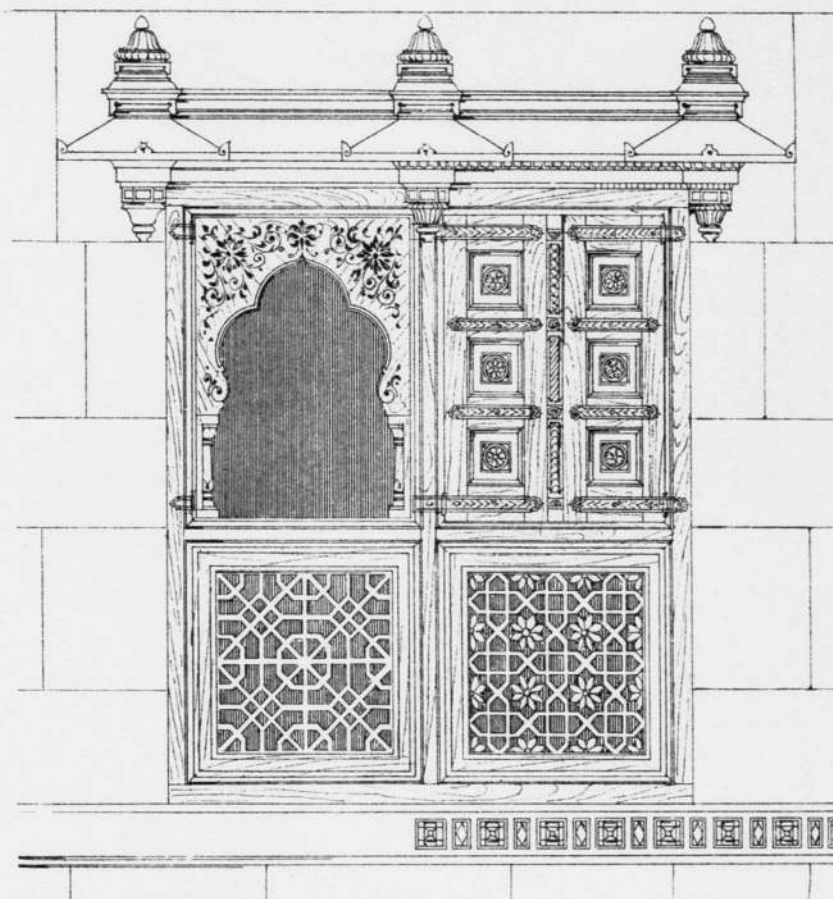
ENGELSCHE INDISCHE AFDEELING.
Section Anglo-Indienne.

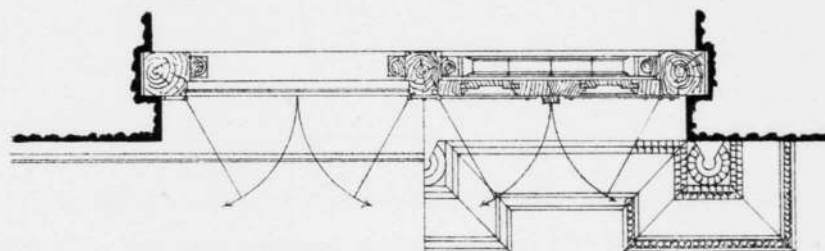
Gesneden Sandelhouten dames-werkdoos
Boite de travail pour dames en bois de Sandal sculpté

Paneel van bovenstaande doos
Panneau de la boîte ci-dessus

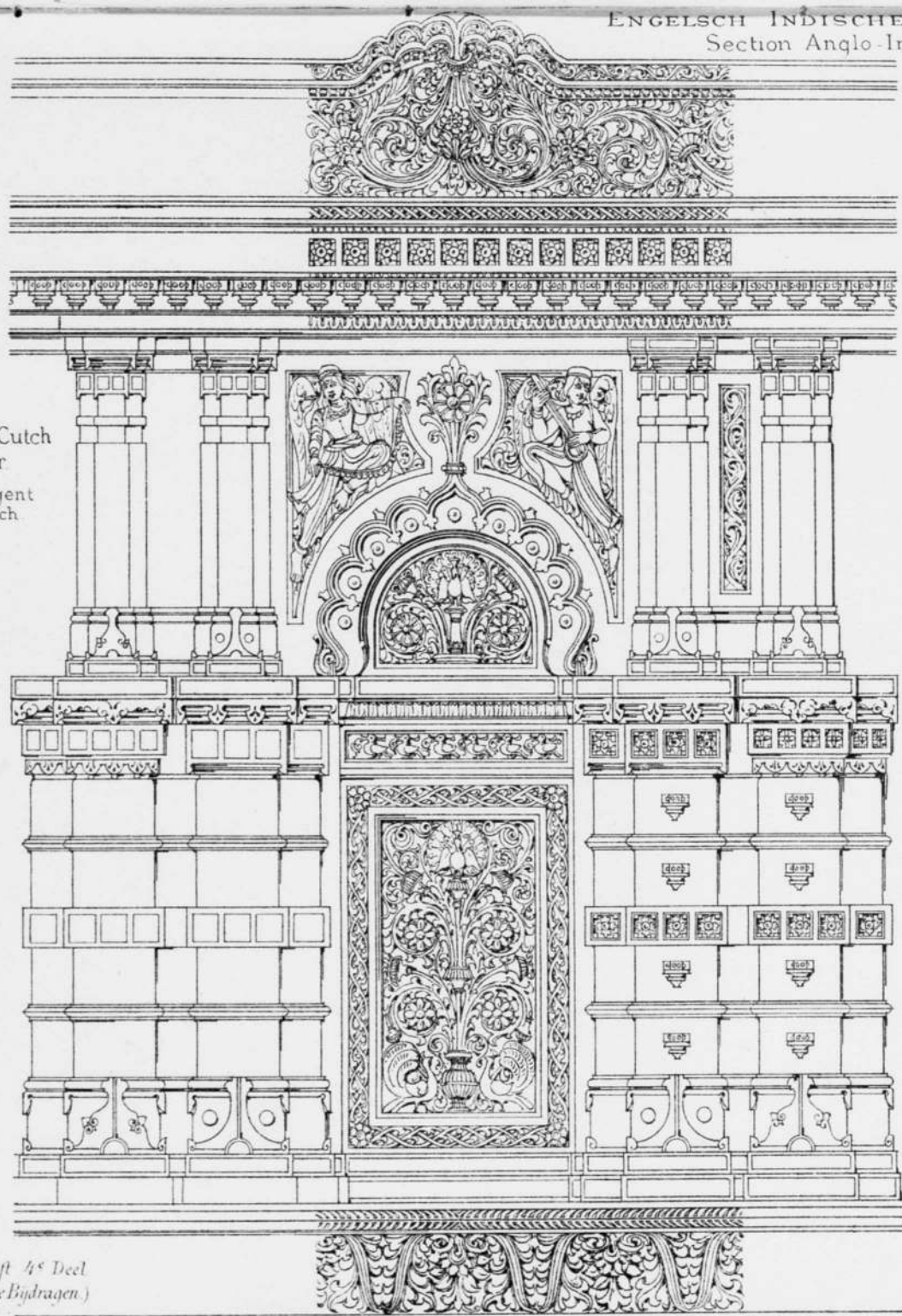

Venster van een Koopmanswoning te Bombay
Fenêtre d'une maison d'un négociant à Bombay

ENGELSCHE INDISCHE AFDEELING.
Section Anglo-Indienne.

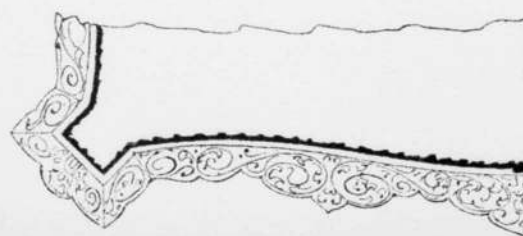
PLAAT XXXV

Juwelendoos van Cutch
gedreven zilver
Boite à bijoux en argent
repoussé de Cutch.

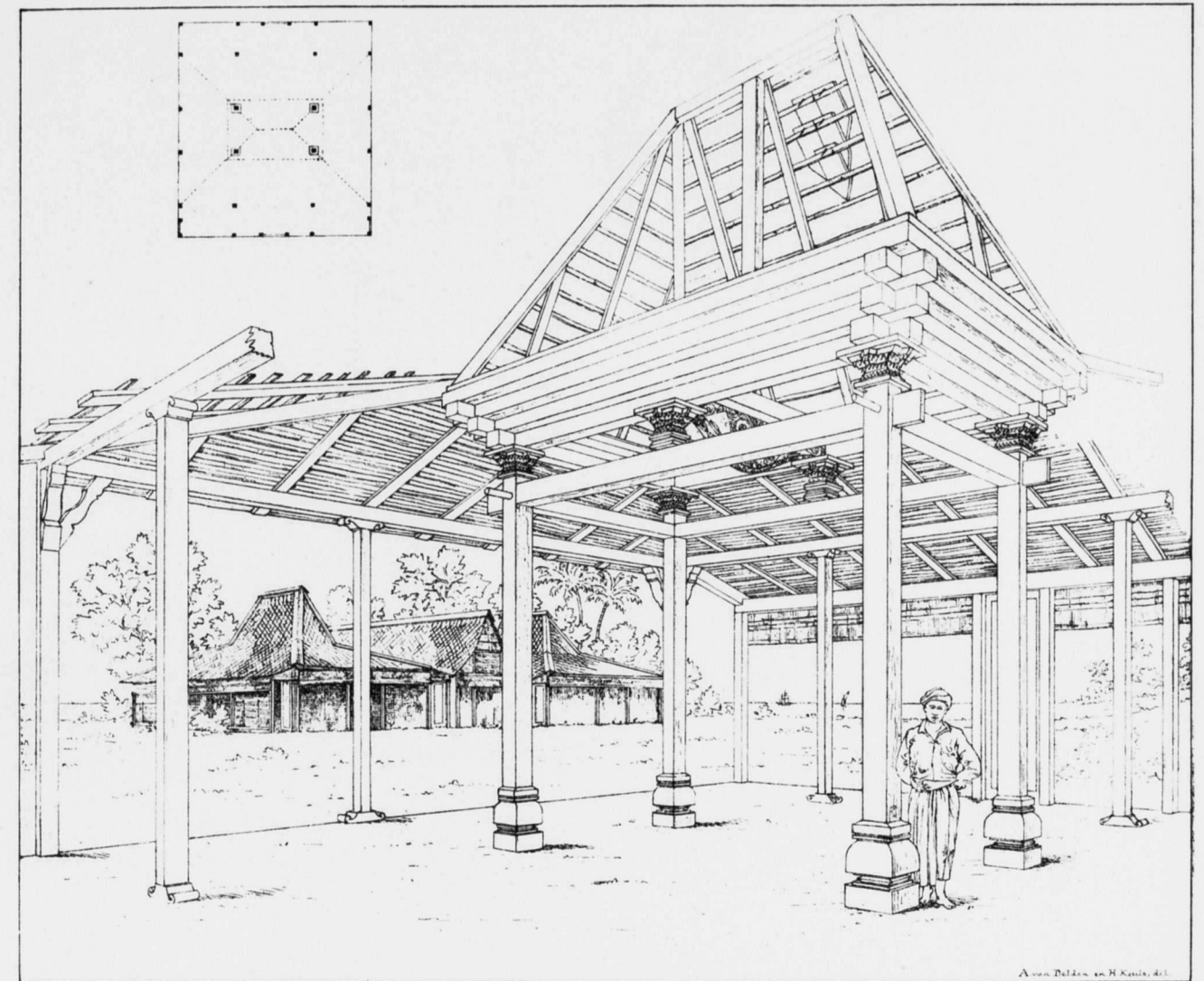
Gebeeldhouwd Buffet
van Shisham hout
in Hindoe-Rococo-Styl
Buffet sculpté
en bois de Shisham
Style Hindoe-rococo.

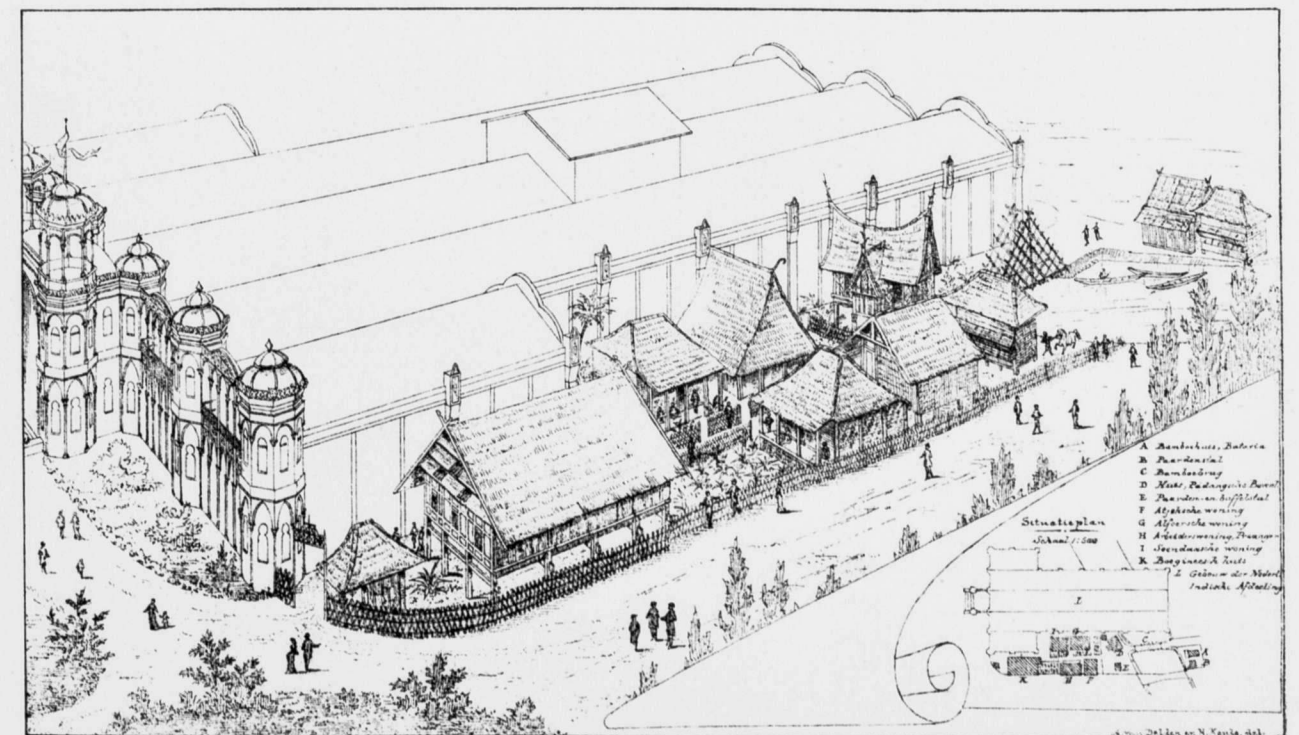
SIAM.

PALEIS VAN DEN KONING VAN SIAM.
Palais du Roi de Siam.

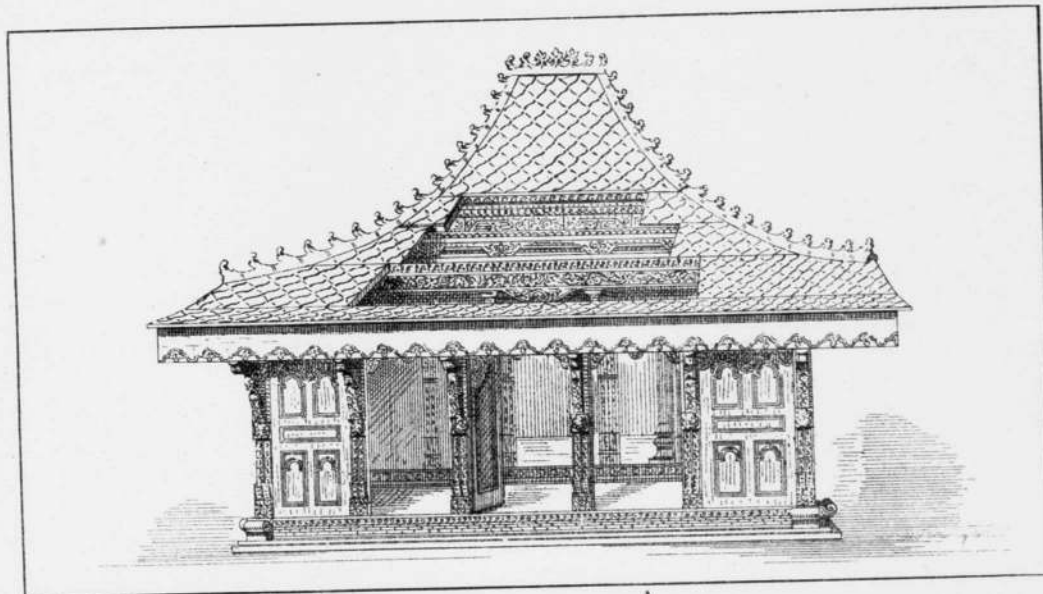
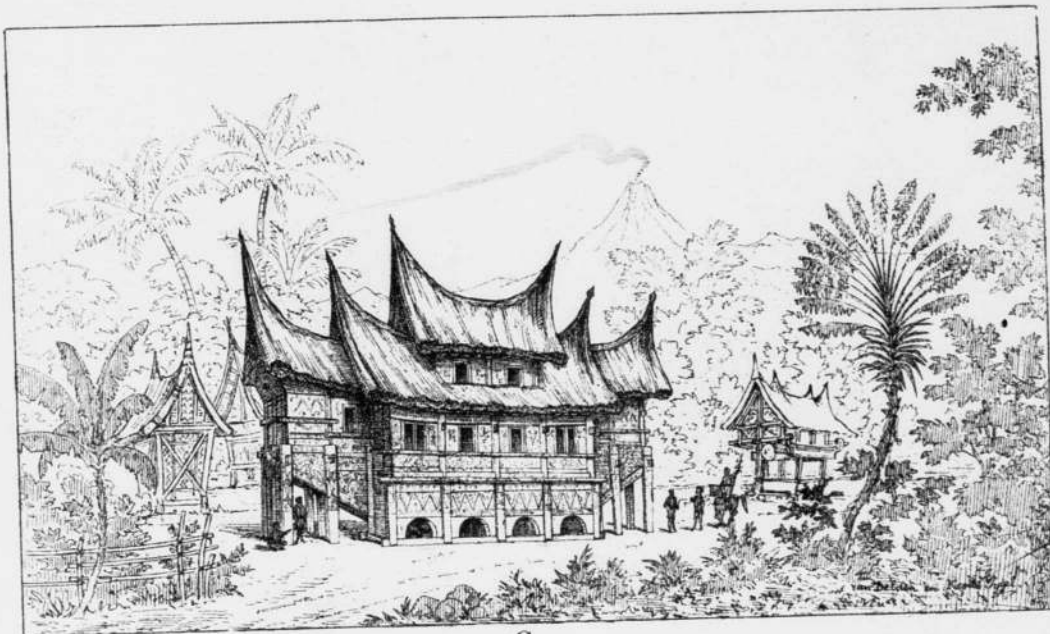
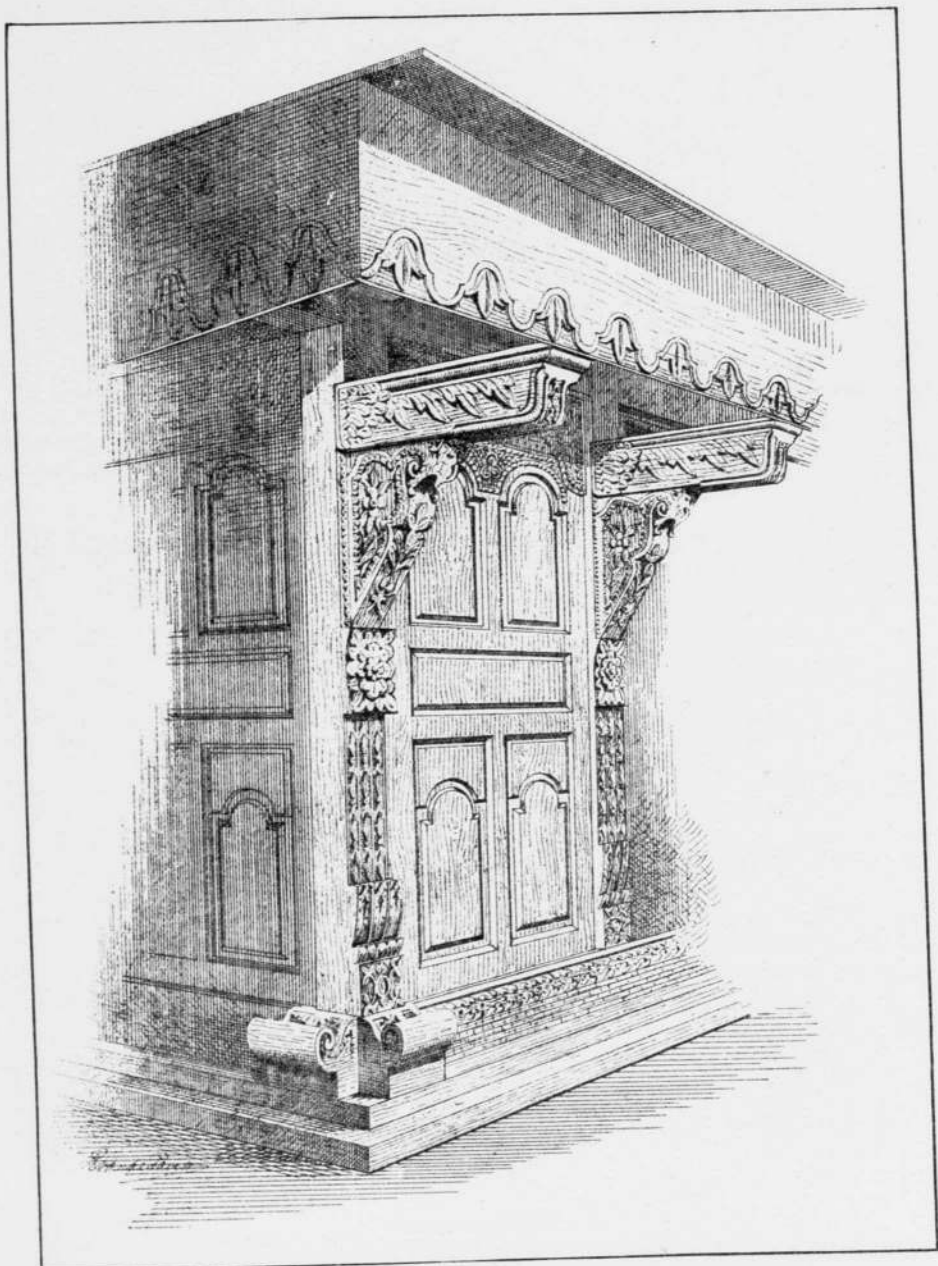

HUIS UIT DE RESIDENTIE DJAPARA.
Maison de la résidence de Djapara.

HET INDISCHE DORP OP HET TENTOONSTELLINGSTERREIN.
Le village Indien sur le terrain de l'Exposition.

NEDERLANDSCH INDISCHE AFDEELING
Section des Indes-Neerlandaises

B.

A. MODEL VAN EEN MOSKEE TE DJAPARA

B. DETAIL VAN DIE MOSKEE

C. HUIS UIT DE PADANGSCHE BOVENLANDEN

Modèle d'une mosquée à Djapara

Detail de cette mosquée

Maison des pays supérieurs de Padang

A.

Photo lith. Weyner & Mottu, Amsterdam

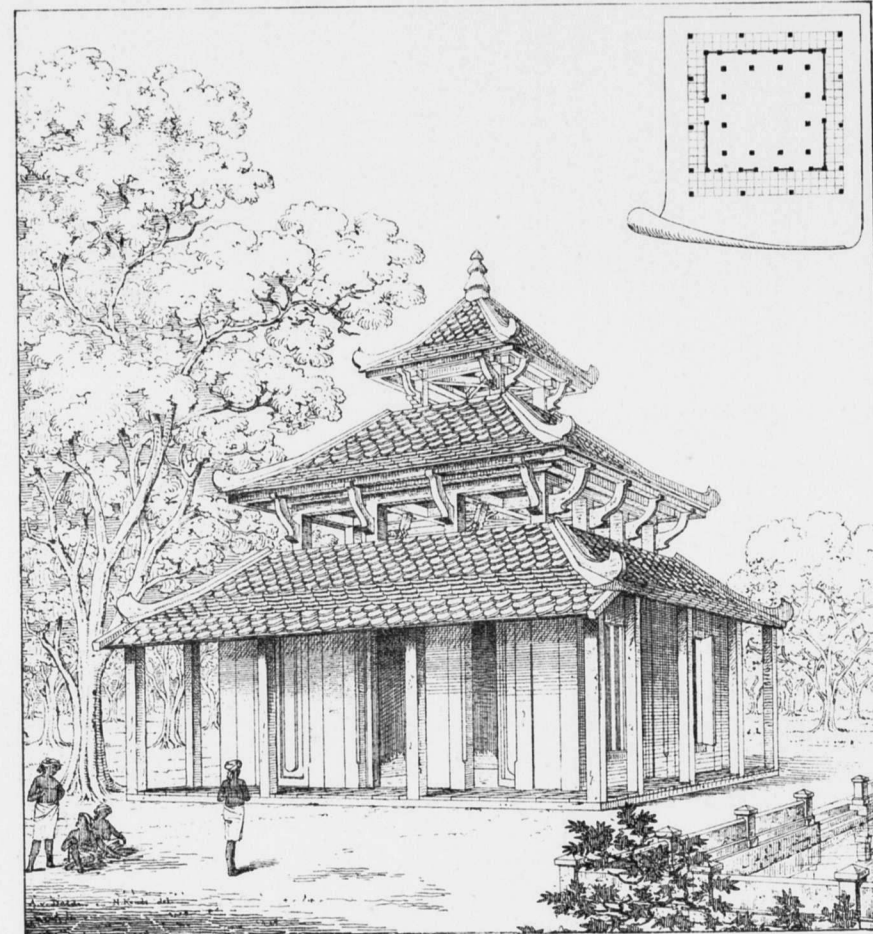

RIJSTSCHUUR, PADANGSCHE BOVENLANDEN (SUMATRA)
Grenier pour le riz, Pays supérieurs de Padang (Sumatra).

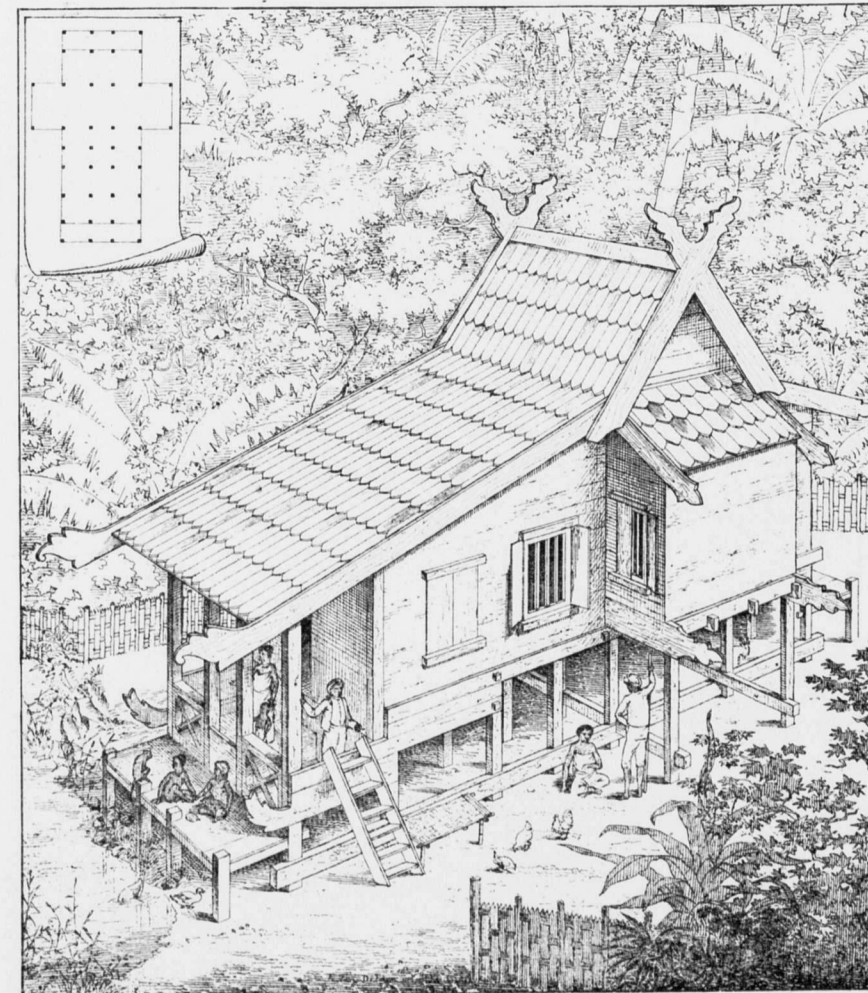

DETAILS DER RIJSTSCHUUR
Détails du grenier.

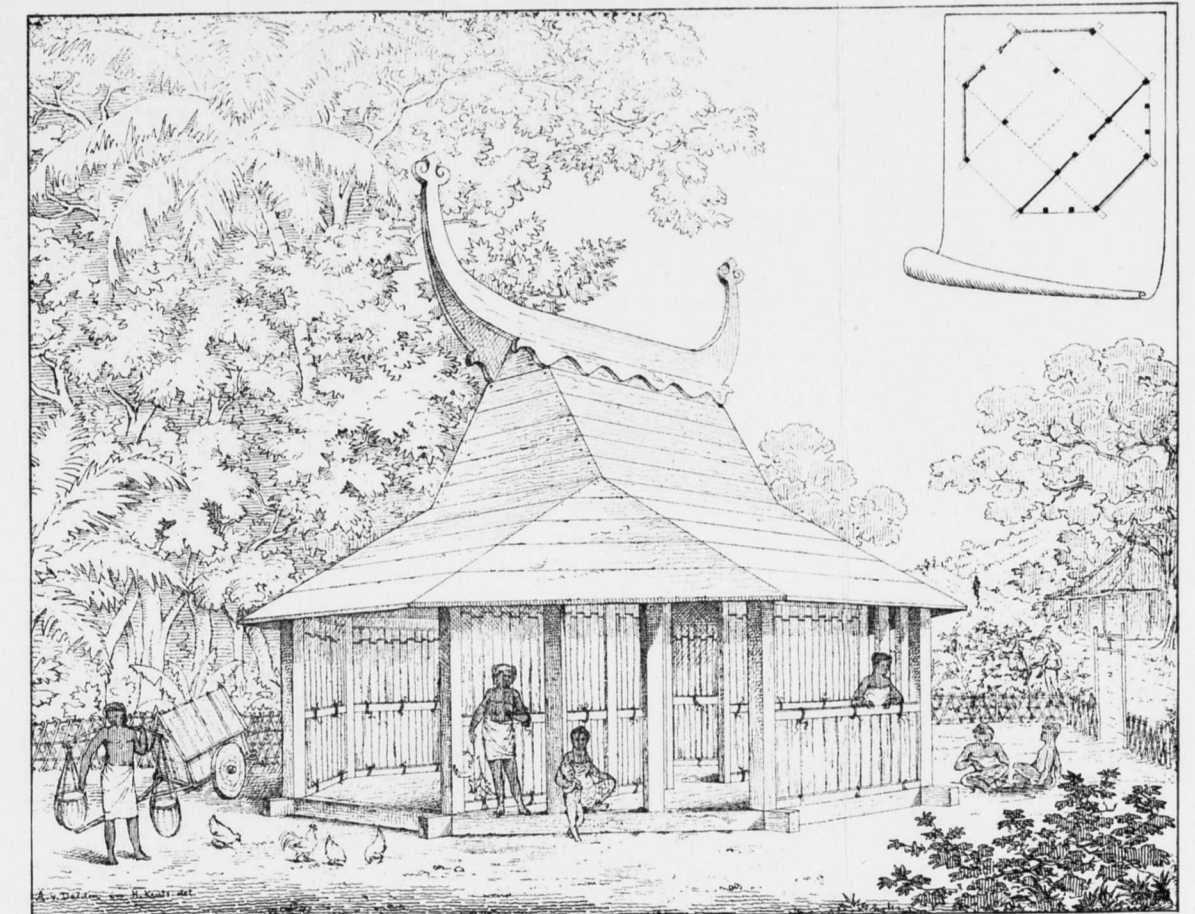
Photo lith. Wagner & Mottu, Amst.

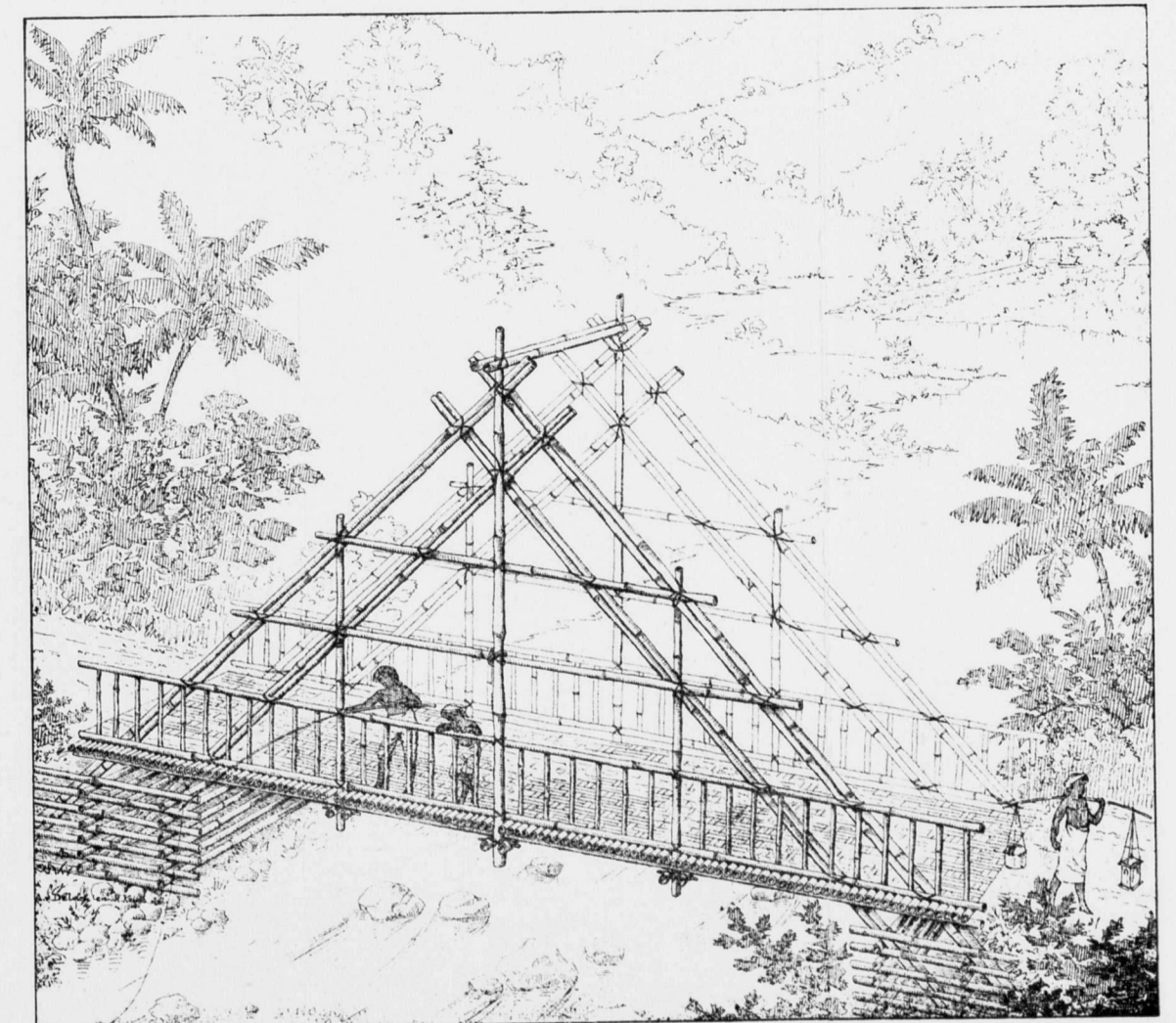
MOSKEE UIT DE PREANGER REGENTSCAPPEN.
Mosquée de la résidence des Preangers.

HOUTEN HUIS TE BANJERMASIN (BORNEO).
Maison en bois à Banjermasin (Bornéo).

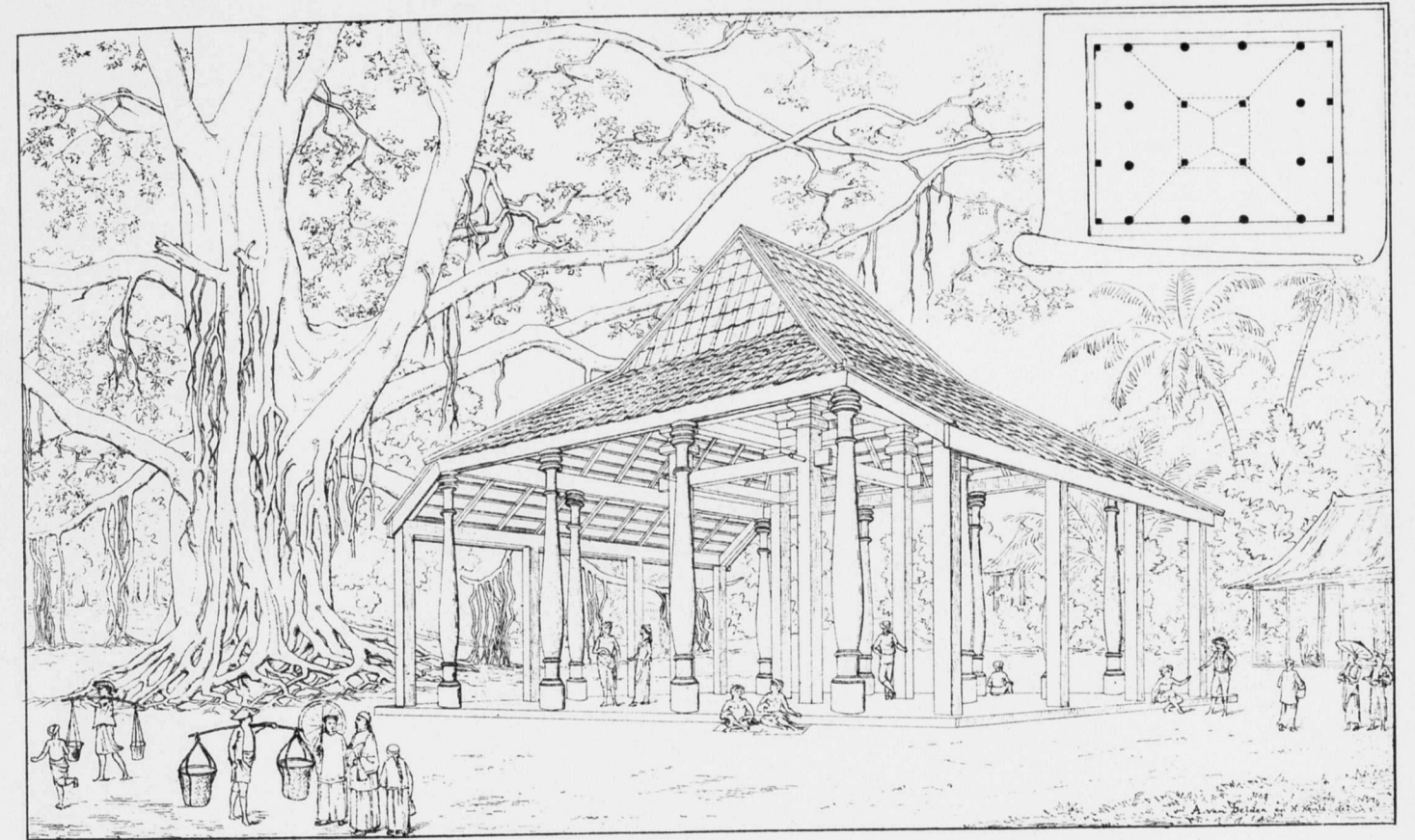

ALFOERSCH HUIS, EILAND HALMAHEIRA.
Maison d'un Alfouere, île de Halmahera.

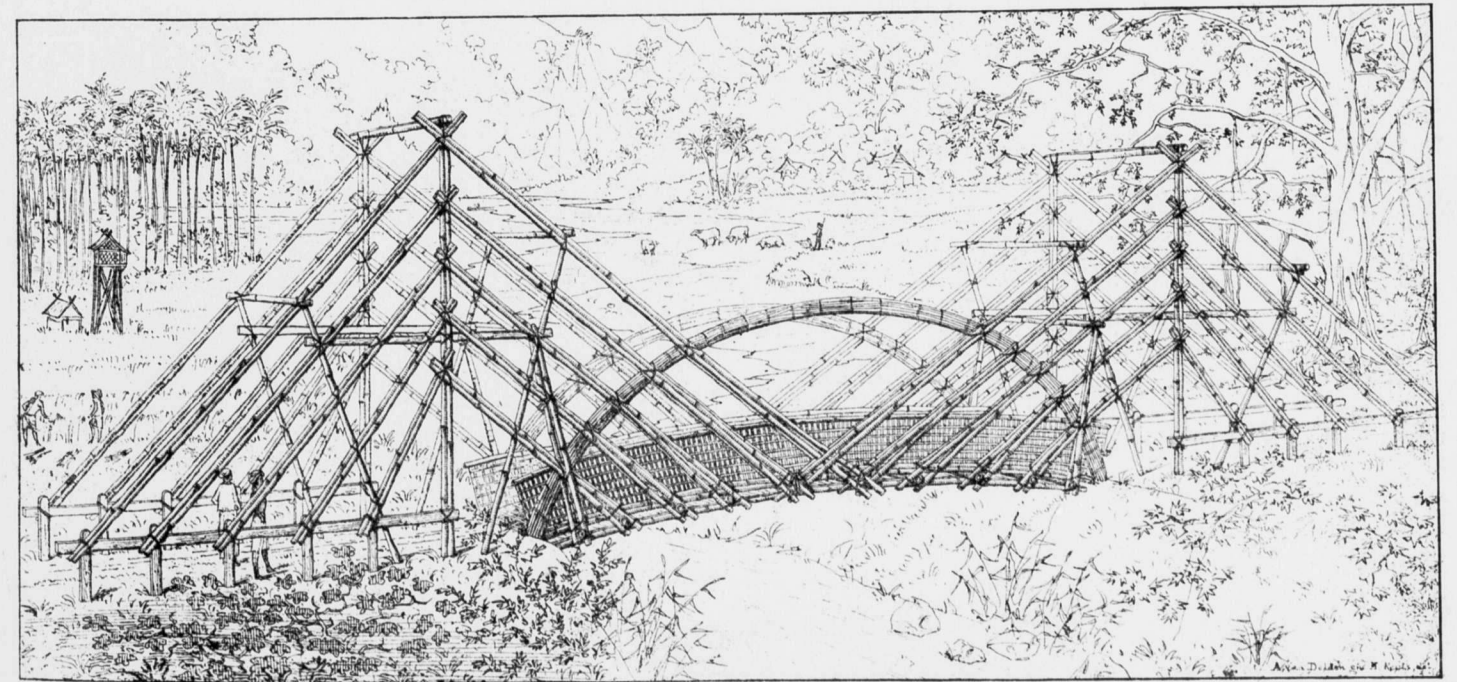

BRUG VOOR VOETGANGERS, GEWOON INLANDSCH MODEL.
Type de pont pour les piétons.

NEDERLANDSCH-INDISCHE AFDEELING.
Section des Indes-Néerlandaises.

DORPSPLEIN (ALOEN-ALOEN) MET RAADZAAL (PANDOPO) WESTELIJK JAVA
Place centrale d'un village avec la salle d'audience — Java Occidental.

BRUG UIT DE RESIDENTIE KADOE
Pont dans la résidence de Kadou.

Photo lith. Wapner & Motta. Amst.

NEDERLANDSCH - INDISCHE AFDEELING.
Section des Indes-Néerlandaises.

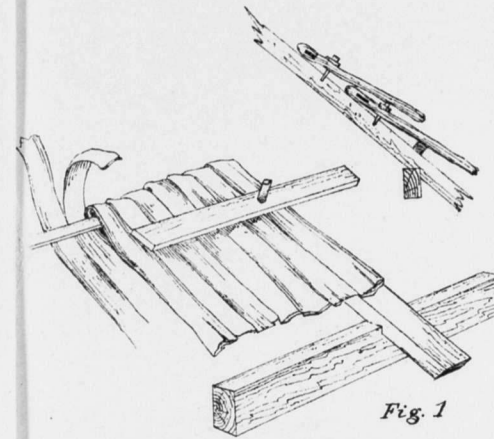

Fig. 1
Bevestiging van den atap
(bladeren van den kirai- of sagopalms)

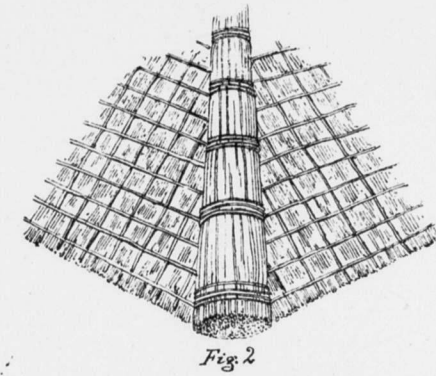

Fig. 2
Alang-alang-dak
met netwerk van bamboerepen

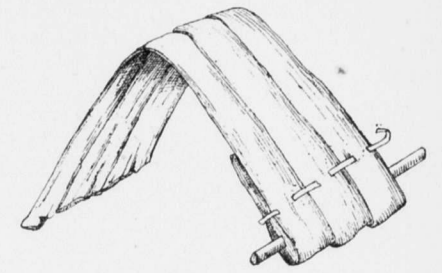

Fig. 3
Nokbedekking van atap

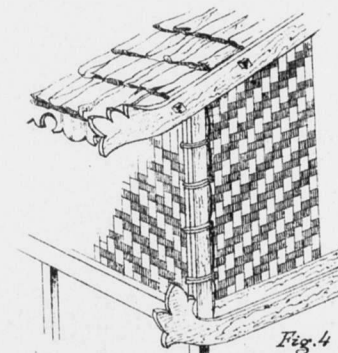

Fig. 4
Dak van atap
met wand van bamboe-
vlechtwerk

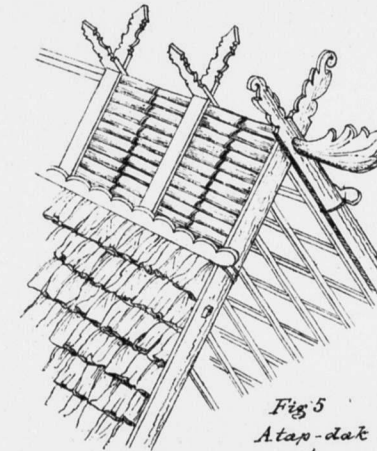

Fig. 5
Atap-dak
met
bamboe-rokversterking

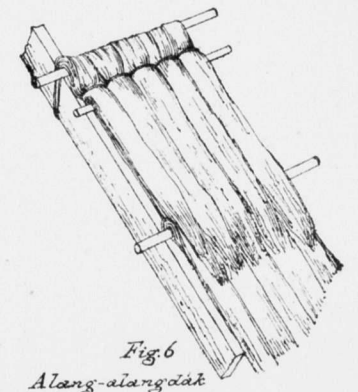

Fig. 6
Alang-alangdak

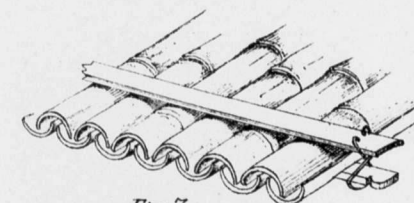

Fig. 7
Tala-hab-dakbedekking

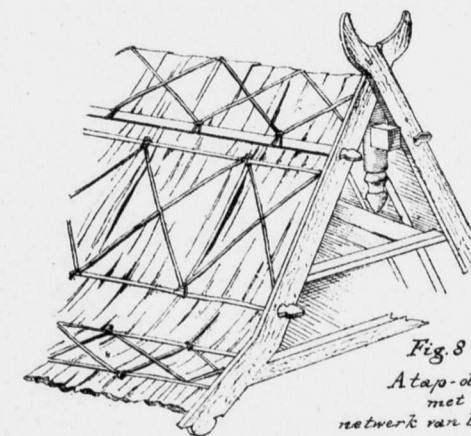

Fig. 8
Atap-dak
met
netwerk van bamboerepen

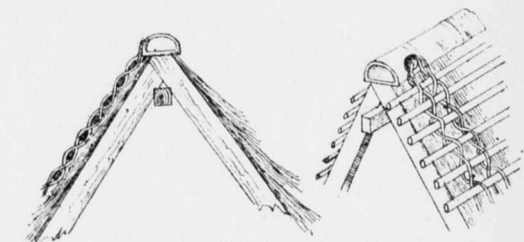

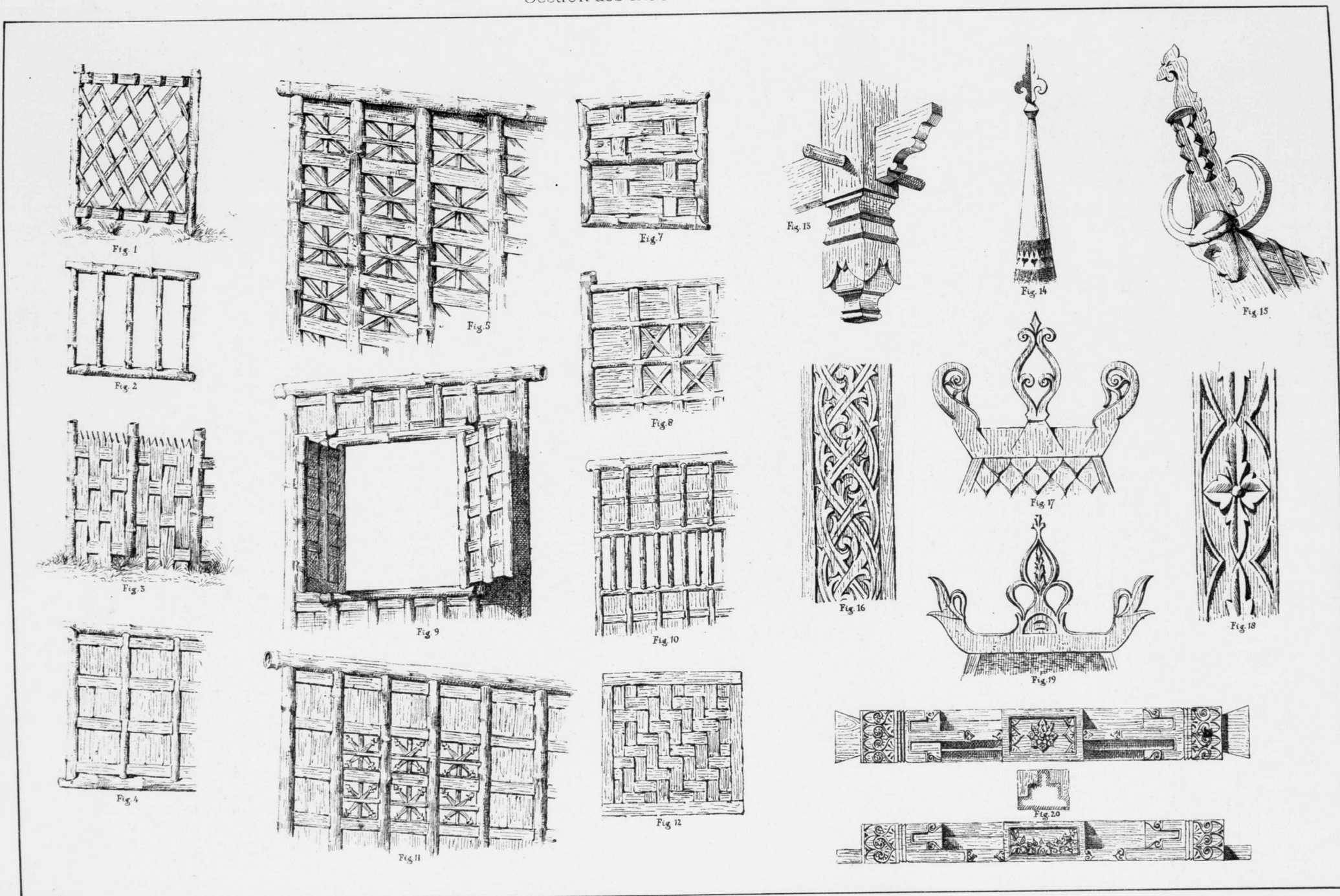
Fig. 9
Alang-alangdak
met
versterking van latwerk

A. v. D. &
H. K. dat.

DAKCONSTRUCTIE'S UIT NEËRLANDS INDIE.
Constructions de toits. Indes Néerlandaises.

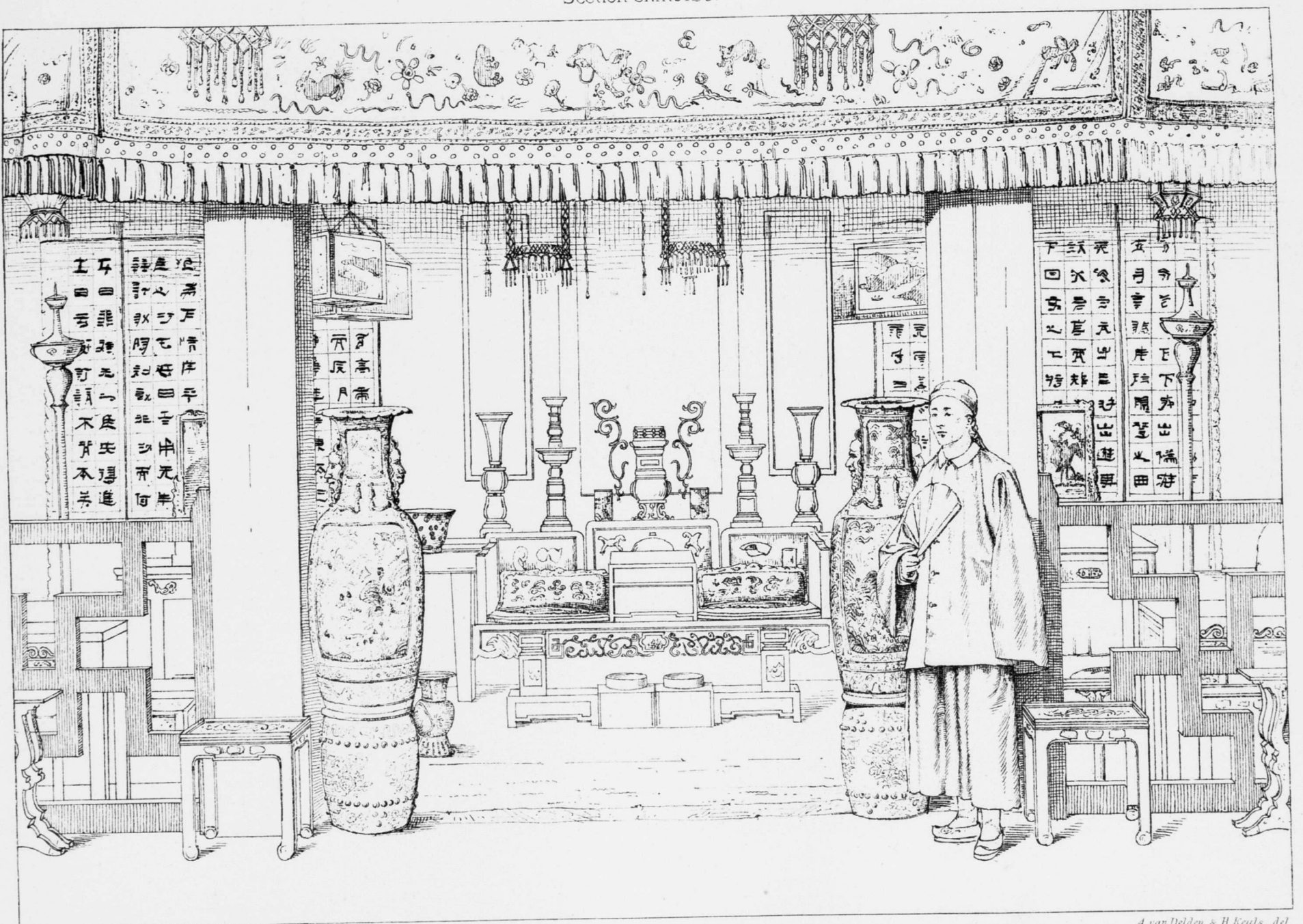
Photo lith. Weymer & Mottu, Amst.

NEDERLANDSCH INDISCHE AFDEELING.
Section des Indes-Néerlandaises.

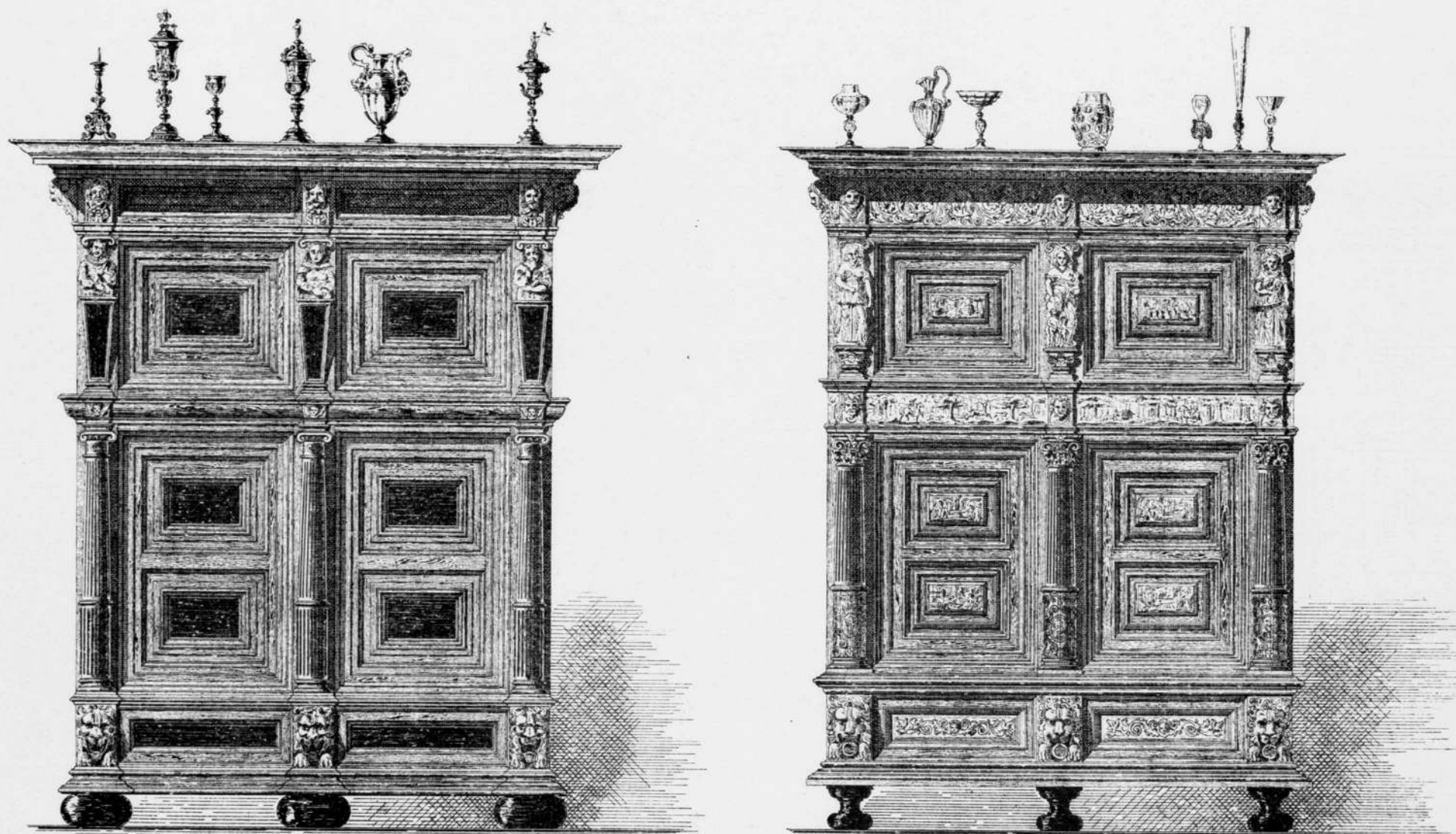
CHINEESCHE AFDEELING.
Section Chinoise.

PLAAT XIV.

A. van Delden & H. Keuls, del.

RETROSPECTIVE * KVNST.

H. P. Berlage N^o
D. C. Molenkamp

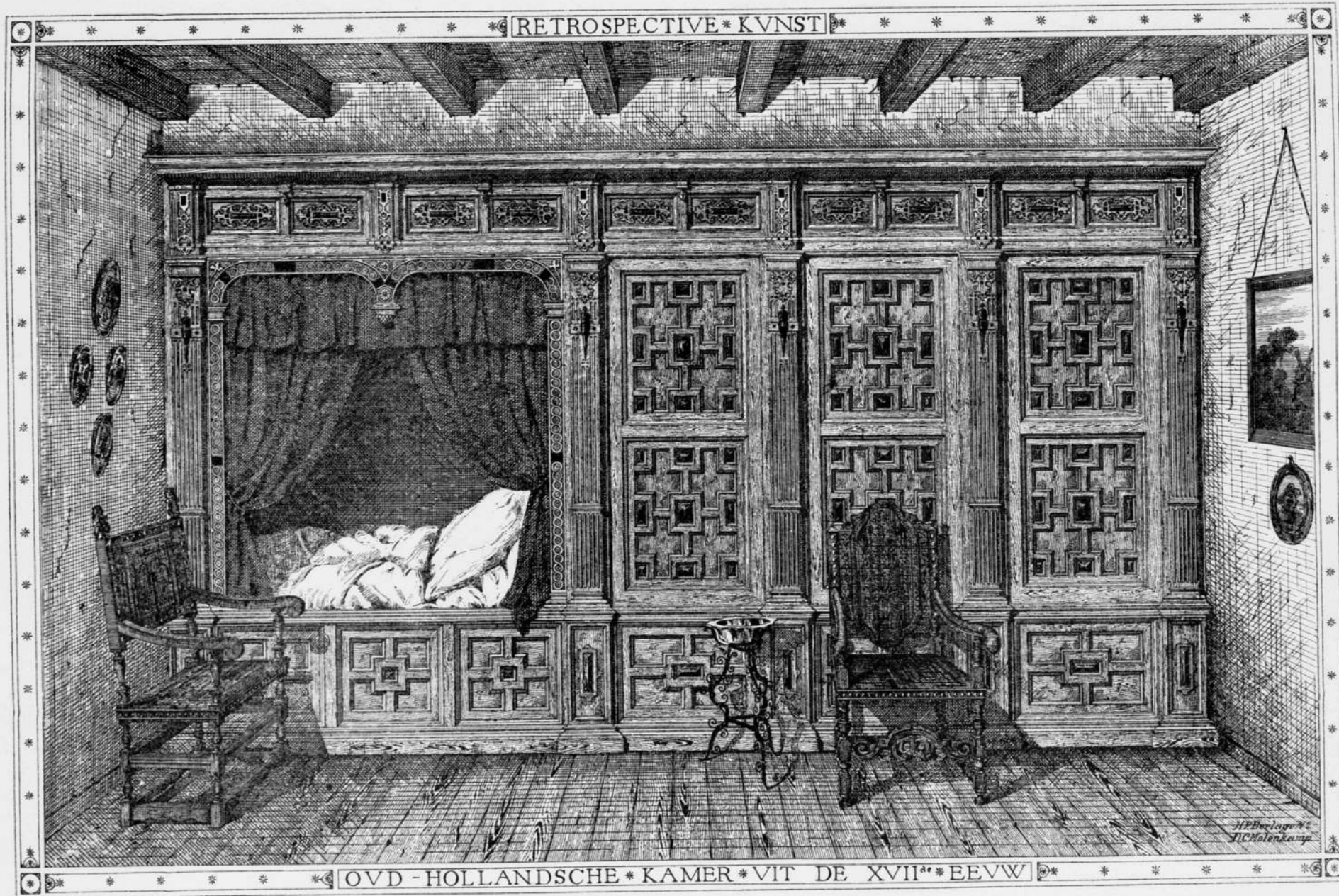
Bouckundig Tijdschrift 4e Deel
(Deel 30 der Bouckundige Bydragen.)

HOLLANDSCHE * KASTEN * VIT * DE * XVII^{de} * EEVW.

Photo lith. Wigner & Motta, Amst.

Armoires hollandaises du XVIIème Siècle.

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

H. P. Berlage N^o
D. C. Molenkamp

Bouckundig Tijdschrift 4e Deel
(Deel 30 der Bouckundige Bydragen.)

Chambre hollandaise du XVIIème Siècle.

Photo lith. Wigner & Motta, Amst.

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

RETROSPECTIVE * KVNST.

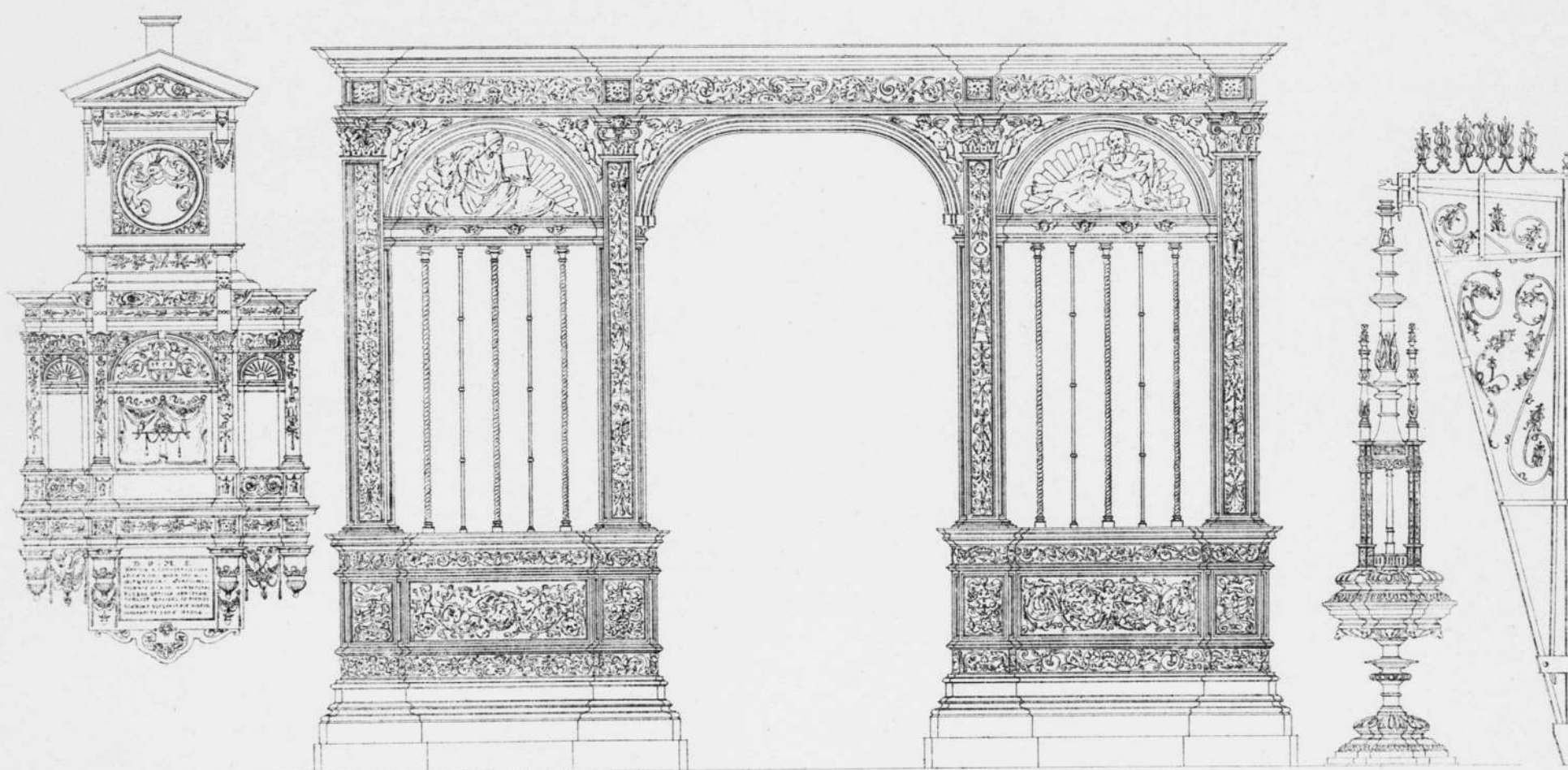

Photo lith. Weymer & Mottu, Amst.

KOORHEK * GRAF MONVMENT [XVI^{de}] en DOOP VONT [XVII^{de}] EEVW.

Jubé * Monument Commémoratif (XVIième) et Fonts-baptismaux (XVIIième Siècle.)

PAVILJOEN DER FRANSCHÉ COMMISSIE
Pavillon de la Commission Française.

I.

I. II. Paneelen in Faience) BOULANGER.
Pannaux en Faience)
III. IV. Idem. TH. DECK.
Ontwerpen van } F. EHLMANN.
d'Après }

Paneel in Glasmozaiek
Panneau en Mosaïque Vénitienne.
R. FACCHINA.

II.

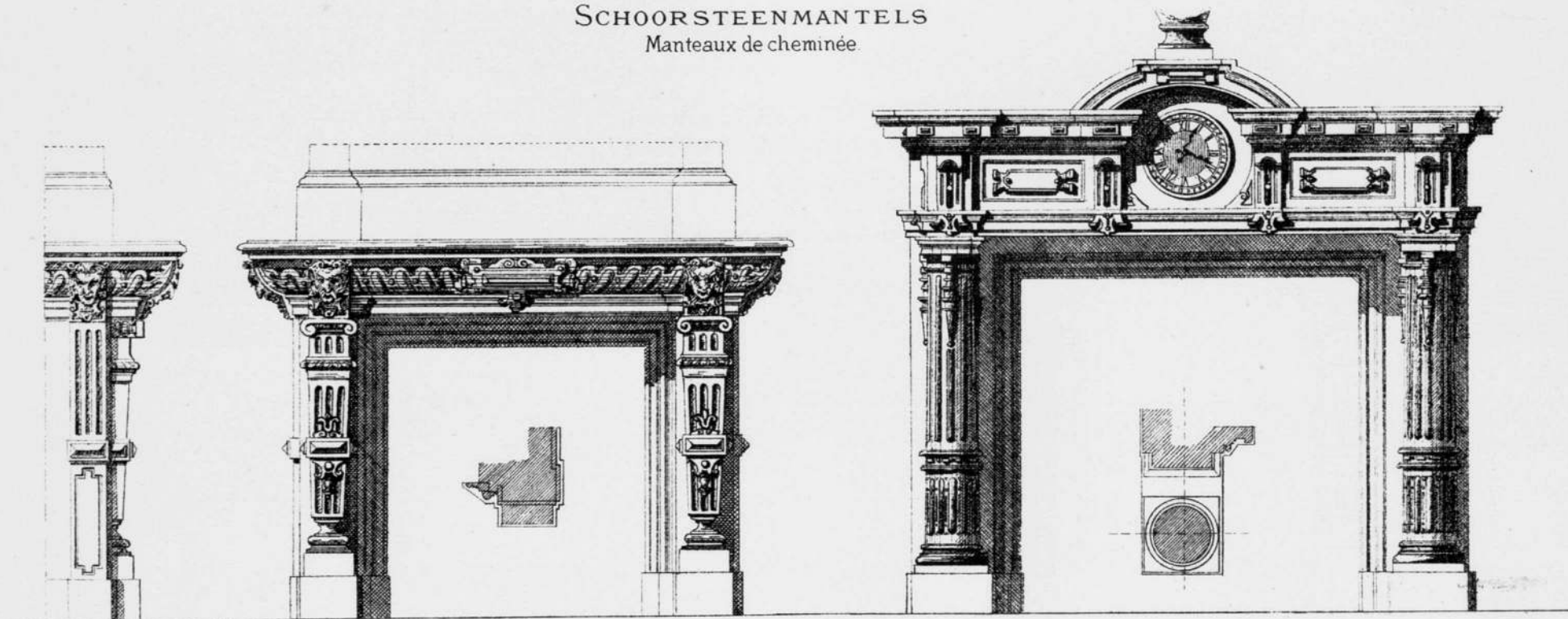
III.

IV.

Photo lith. Weyner & Mottu, Amsterdam.

SCHOORSTEENMANTELS
Manteaux de cheminée.

uit de fabriek der Heeren — de la fabrique de M^{rs}
G & J. COOL, SNEEK.

F. TRIGALET & D. A. DELTENRE
Ecaussines

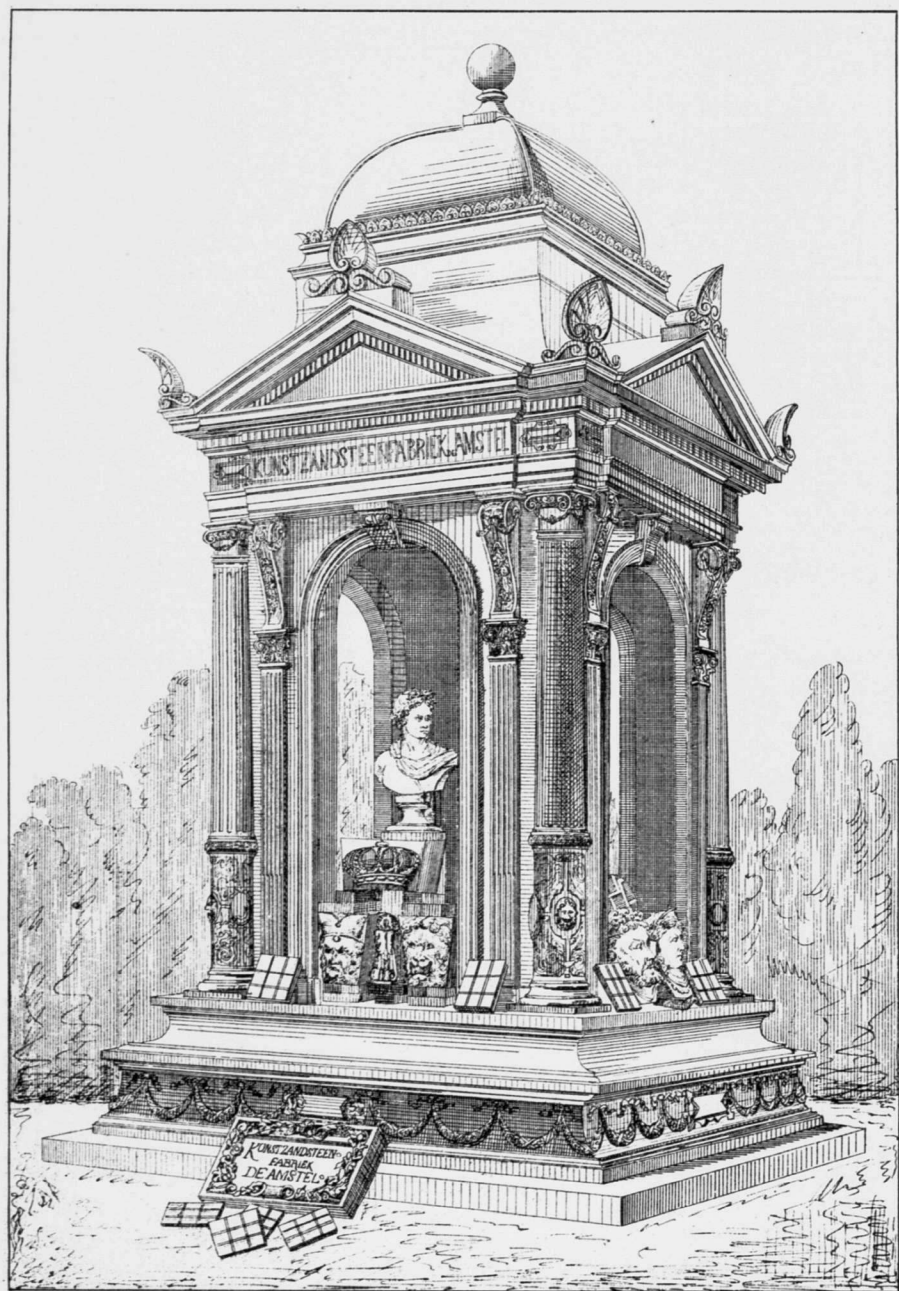
ZINKEN VAAS
Vase en zinc.

GESMEED IJZEREN BALCONHEK.
Balustrade de Balcon.
M. BERGUE.

ZINKEN CARTOUCHE
Cartouche en zinc.
PÉRIN GRADOS.

KUNSTZANDSTEEN UIT DE FABRIEK „DE AMSTEL” nabij AMSTERDAM.
Pierre artificielle de la fabrique „de Amstel” près d’Amsterdam.

Bouwkundig Tijdschrift 4e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen.)

GEDENKZUIL
Colonne commémorative
Société anonyme: Carrières de St George.
à Feluy-Arquennes.

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon te Amsterdam.

Photo lith. Wagner & Mottu, Amst.

SCHOORSTEENMANTEL.
Cheminée.

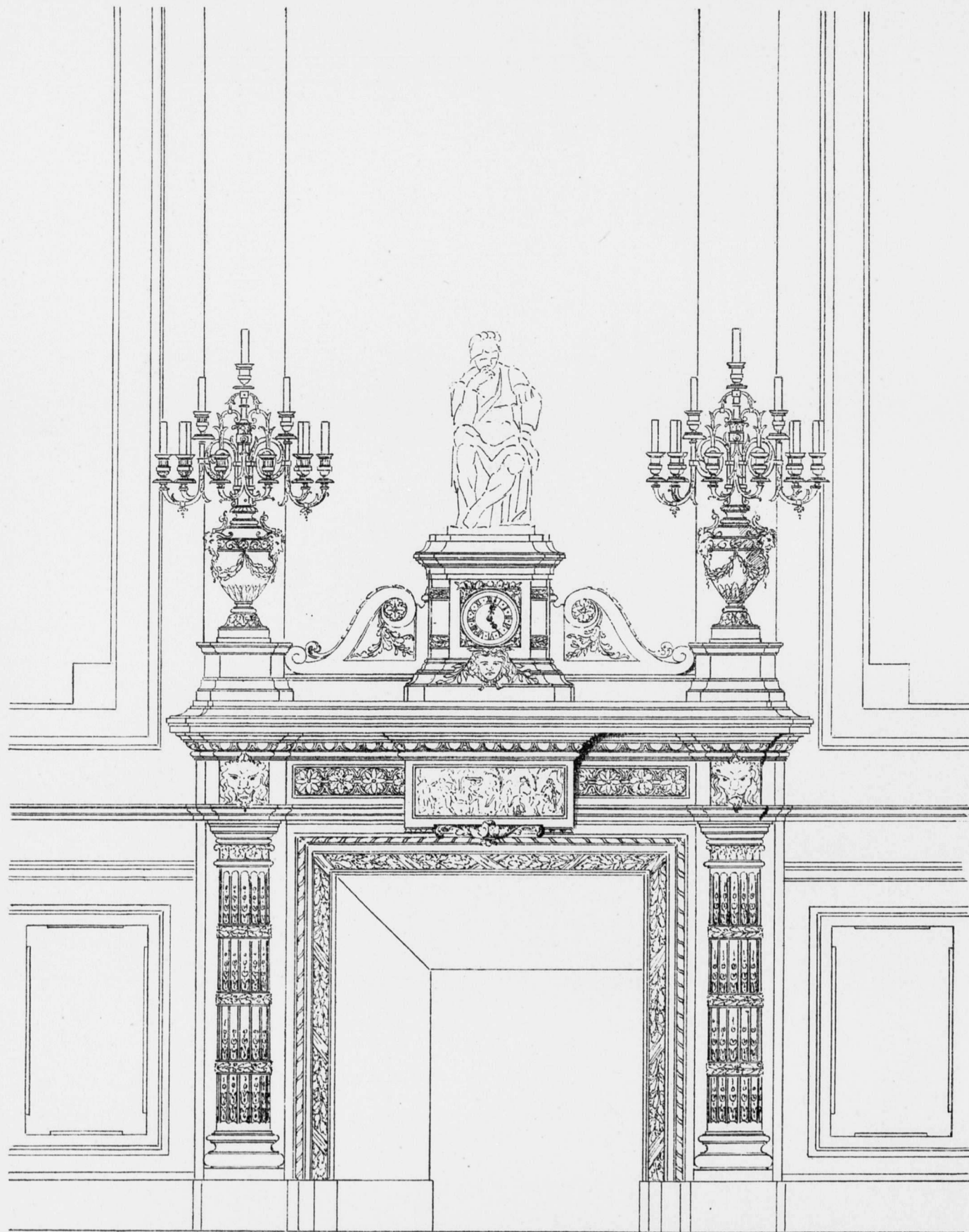

Photo lith. Weyner & Mottu, Amst.

GESMEED IJZEREN FONTEIN
Fontaine en fer forgé.
C. J. VINCENT & Co — SCHIEDAM.

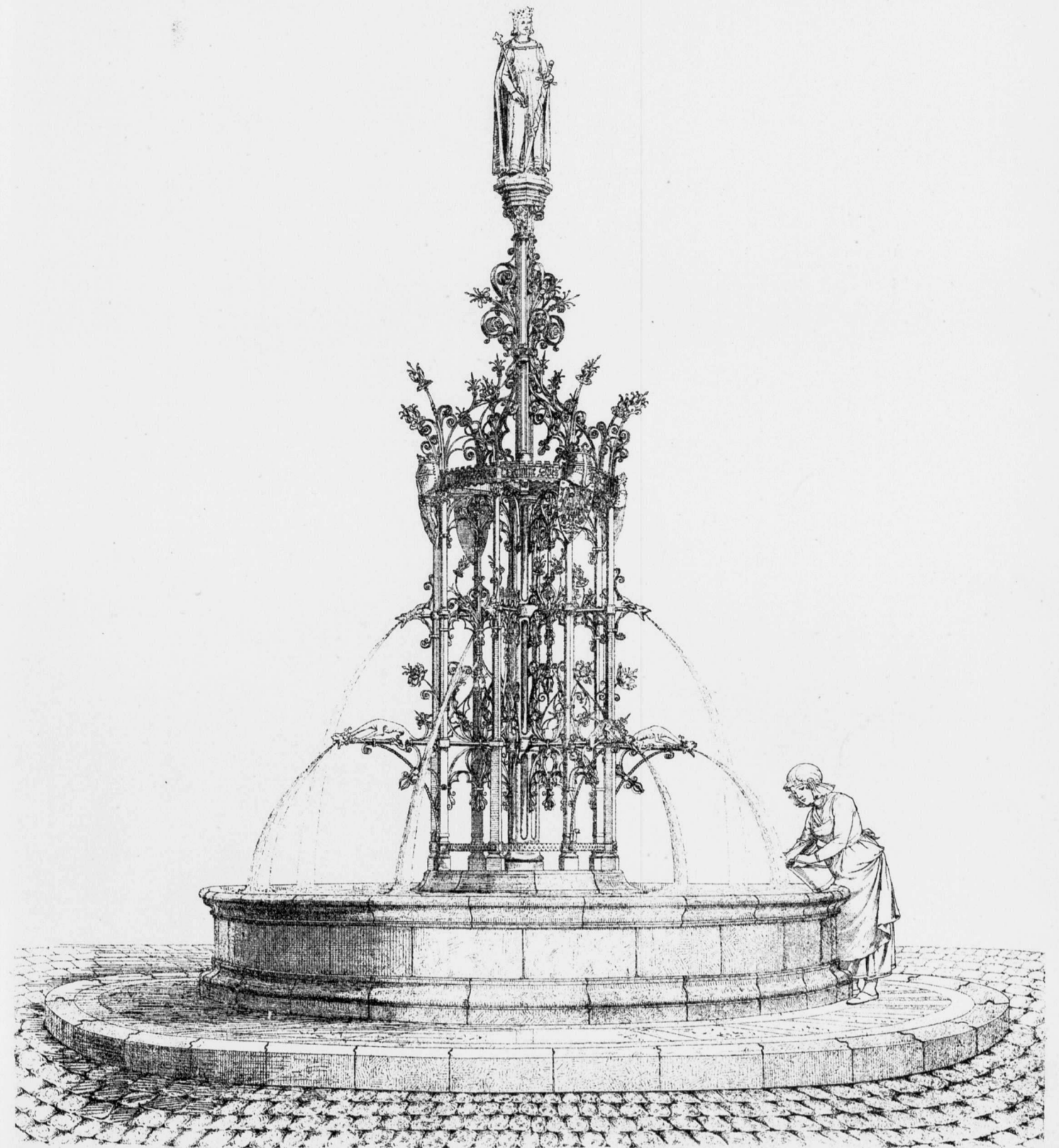
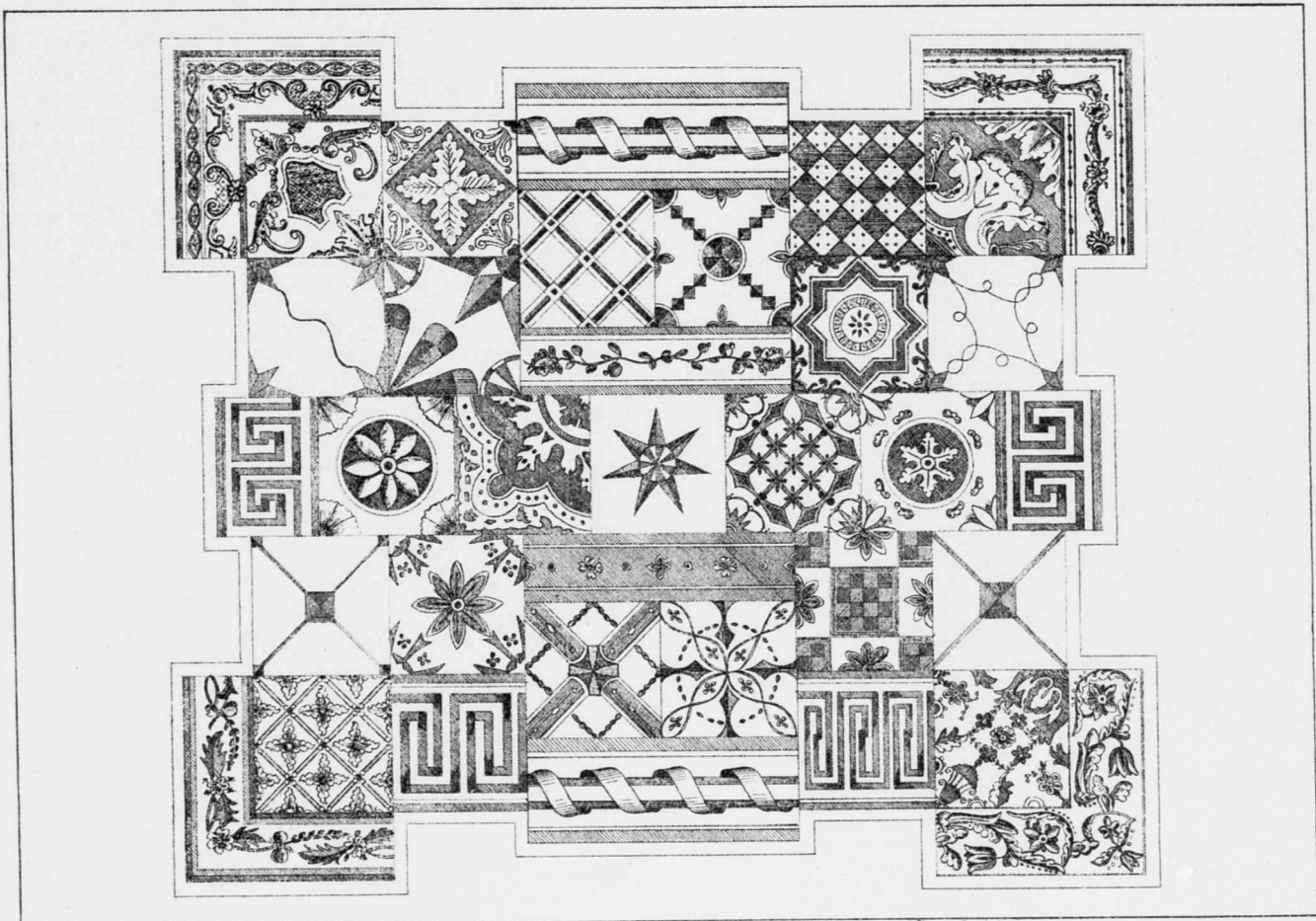
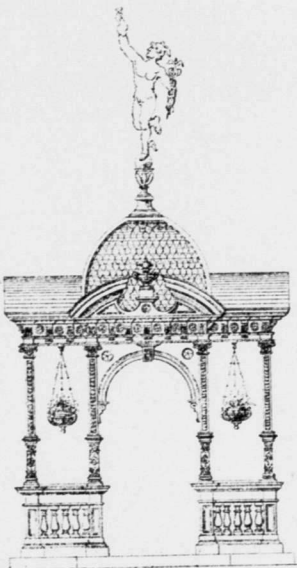

Photo lith. Weyner & Mottu, Amst.

MUURTEGELS UIT DE FABRIEK VAN }
 Tuiles de la fabrique de } J. VAN HULST HARLINGEN.

Paviljoen in Zink uitgevoerd.
 Pavillon en Zinc
 F. W. BRAAT.

Paviljoen in steen van.
 Pavillon en pierre de.
 LA ROCHETTE.

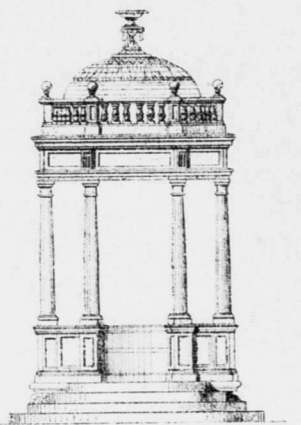

Photo lith. Wijnker & Mottu, Amst.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAGEN

VAN DE

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

NEGEN-EN-VEERTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Woensdag 28 en Donderdag 29 Mei 1884, in een der lokalen van het Genootschap

„Natura Artis Magistra”, te AMSTERDAM.

VIJFTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Donderdag 25 September 1884, in een der lokalen van het gebouw „de Harmonie”

te LEEUWARDEN.

GEDRUKT BIJ

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1884.

Bijlage VII.

VERKLARING DER TEEKENS,

voorkomende op de platte gronden der bekroonde antwoorden THERMAE NOVAE en BALNEUM.

Ontwerp THERMAE NOVAE.

Onderverdieping.

<i>a.</i> Portiek.	<i>z.</i> Privaten.
<i>b.</i> Vestibule 1 ^e klasse.	<i>z'</i> . Urinoirs.
<i>c.</i> Portier.	<i>aa.</i> Zwembassin.
<i>d.</i> Plaatsbureau.	<i>bb.</i> Frigidarium 2 ^e klasse.
<i>e.</i> Hoofdttrap.	<i>cc.</i> Machinekamer.
<i>f.</i> Lift voor de administratie.	<i>dd.</i> Bergplaats.
<i>g.</i> Trap voor den concierge.	<i>ee.</i> Groote schoorsteen.
<i>h.</i> Concierge woning.	<i>ff.</i> Stoomketels.
<i>i.</i> Kast.	<i>gg.</i> Woning Machinist.
<i>j.</i> Privaat.	<i>hh.</i> Privaat „
<i>k.</i> Keuken.	<i>ii.</i> Keuken „
<i>l.</i> Bergplaats.	<i>jj.</i> Bergplaats „
<i>m.</i> Bergplaats (Gasmeters, enz.)	<i>kk.</i> Open poort voor aanvoer van steenkolen.
<i>n.</i> Vestibule 2 ^e klasse.	<i>ll.</i> Open ruimte onder de Loggia.
<i>o.</i> Wachtkamer Dames (2 ^e klasse.)	<i>mm.</i> Waschinrichting.
<i>p.</i> Doorgang.	<i>oo.</i> Droogtoestel.
<i>q.</i> Wachtkamer Heeren (2 ^e klasse.)	<i>pp.</i> Verstellkamer.
<i>r.</i> Hoofdcorridors.	<i>qq.</i> Lift voor linnengoed.
<i>s.</i> Ruimte onder de groote vestibule der 1 ^e etage (verschillende doeleinden.)	<i>rr.</i> Wijnkelder.
<i>t.</i> Afzonderlijke trappen naar het zwembad	<i>ss.</i> Bierkelder.
<i>u.</i> Bergplaatsen voor linnengoed.	<i>tt.</i> Provisiekelder.
<i>v.</i> Badkamers Dames { 2 ^e klasse.	<i>uu.</i> Lift voor het buffet.
<i>w.</i> „ Heeren {	<i>vv.</i> Keuken voor de Restauratie.
<i>x.</i> „ met afzonderlijk kamertje voor voet-baden.	<i>ww.</i> Diensttrap.
<i>ij.</i> Wachtkamer voor de bedienden bij het baden, met afzonderlijk privaat.	<i>xx.</i> Privaten voor het personeel.

Onder het Frigidarium 2e klasse bevindt zich de steenkolenkelder en bergplaatsen, welke toegangen ge-arceerd zijn.

Bel-Étage.

<i>a.</i> Trappenhuis.	<i>u.</i> Corridors voor de administratie.
<i>b.</i> Groote vestibule.	<i>v.</i> Doorgang.
<i>c.</i> Fontein.	<i>w.</i> Hoofdcorridors.
<i>d.</i> Trap naar de boven-kleedkamers van het zwembassin	<i>x.</i> Verbindingsgang.
<i>e.</i> Badmeester.	<i>ij'</i> . Zwembassin (voor ongeoeffenden.)
<i>f.</i> Wachtkamer Heeren { 1 ^e klasse.	<i>ij''.</i> „ (voor zwemmers.)
<i>g.</i> Wachtkamer Dames {	<i>z.</i> Douches over het bassin.
<i>h.</i> Bediende.	<i>aa.</i> Kleedkamers.
<i>i.</i> Salonbaden Heeren { 1 ^e klasse.	<i>bb.</i> Bergplaatsen voor linnengoed.
<i>k.</i> Salonbaden Dames {	<i>cc.</i> Trap naar de boven kleedkamers.
(in 't geheel aan elke zijde 12, verdeeld over 2 verdiepingen.	<i>dd.</i> Luchtkokers.
<i>l.</i> Verbindingstrap.	<i>ee.</i> Doorgang onder de cascade.
<i>m.</i> Privaten.	<i>ff.</i> Urinoirs.
<i>n.</i> Urinoirs.	<i>gg.</i> Privaten.
<i>o.</i> Loggia's.	<i>hh.</i> Kleedkamertjes voor de Douchen-inrichting (met afzonderlijk privaat).
<i>p.</i> Lift voor de administratie.	<i>ii.</i> Douches.
<i>q.</i> Bergplaats voor de administratie.	<i>jj.</i> Controle voor de Romeinsche baden en Douchen-inrichting; tevens bergplaats voor linnen
<i>r. s.</i> Kamers „ „ „	<i>kk.</i> Apoditerium.
<i>t.</i> Bijtrap „ „ „	

ll. Tepidarium.
mm. Sudatorium.
nn. Lavacrum.
oo. Frigidarium.
pp. Dampbad.
qq. Afzonderlijke Douche.
rr. Trap naar het Frigidarium 2^e klasse.
ss. Privaten en Urinoirs bij de Romeinsche baden.
tt. Privaten der bedienden.
uu. Restauratie-zaal.
vv. Rookzaal.

ww. Leerzaal.
xx. Dames-salon.
yij. Balcons.
zz. Loggia.
aaa. Buffet.
bbb. Buffetskamer met lift.
ccc. Dienstrappen.
ddd. Urinoirs.
eee. Privaten.
fff. Privaten bij het Dames-salon.

Ontwerp BALNEUM.

Parterre.

1. Ingang. <i>a.</i> 1 ^e klasse. <i>b.</i> 2 ^e klasse. <i>c.</i> Concierge, machinist.	18. Privaten. <i>a.</i> bezoekers. <i>b.</i> bedienden. <i>c.</i> concierge. <i>d.</i> machinist.
2. Portier.	19. Trap naar het zwembassin.
3. Cassa.	20. Frigidarium 2 ^e klasse. <i>a.</i> kleedkamer met soph. <i>b.</i> bergplaats.
4. Vestibule.	21. Trap naar de Rom. baden.
5. Hoofdtap.	22. Stoomketels.
6. Vestibule 2 ^e klasse.	23. Machinekamer.
7. Kamers - administratie.	24. Steenkolen bergplaats.
8. Woning Concierge. <i>a.</i> woonkamer. <i>b.</i> keuken. <i>c.</i> slaapkamer. <i>d.</i> bergplaats. <i>e.</i> trap.	25. Woning machinist. <i>a.</i> woonkamer. <i>b.</i> slaapkamer. <i>c.</i> keuken. <i>d.</i> bergplaats.
9. Open plaatsen.	26. Dienstrap restauratie.
10. Met glas bedekte plaatsen.	27. Kelders. <i>a.</i> bier. <i>b.</i> wijn. <i>c.</i> provisie.
11. Bovenlicht.	28. Waschlokaal.
12. Wachtkamers. <i>a.</i> Dames. <i>b.</i> Heeren.	29. Droogkamers.
13. Badkamers.	30. Verstellkamer.
14. Badkamers met afzonderlijk voetbad.	31. Bergplaatsen linnengoed.
15. Bergplaatsen.	32. Ventilator.
16. Verblijf bedienden.	33. Verwarmingstoestellen.
17. Dienstrap.	

1^e Verdieping.

1. Hoofdtap.	23. Tepidarium <i>a.</i> bassin.
2. Wachtkamers. <i>a.</i> Dames. <i>b.</i> Heeren.	24. Sudatorium.
3. Kleedkamers (douches).	25. Overgangskamer.
4. Verbindingsgang.	26. Lavacrum. <i>a.</i> bassin.
5. Douchezal. <i>a.</i> bassins. <i>b.</i> verwarming.	27. Dampbad.
6. Kamer voor bijzondere douches.	28. Douchezal.
7. Afdroogkamer. <i>b.</i> verwarming.	29. Afdroogkamer.
8. Verblijf bedienden.	30. Trap naar de reservoirs.
9. Privaten. <i>a.</i> badbezoekers. <i>b.</i> bedienden.	31. Bedienden-verblijf.
10. Plaatsen.	32. Trap van het frigidarium 2 ^e klasse.
11. Trap naar de reservoirs.	33. Voorkamer.
12. Toegang tot de Rom. baden.	34. Leeskamer.
13. Trap van de 2 ^e klasse.	35. Buffet.
14. Zwembassin.	36. Privaten. <i>a.</i> Dames. <i>b.</i> Heeren.
15. Kleedkamers.	37. Keuken.
16. Bergplaats en verblijf bedienden.	38. Plaats.
17. Dienstrap.	39. Trap naar de kelders.
18. Privaten. <i>a.</i> badbezoekers. <i>b.</i> bedienden.	40. Restauratie.
19. Reservoir der baden 2 ^e klasse (daarboven idem zwembassin).	41. Rookkamer.
20. Plaats.	42. Damesalon.
21. Frigidarium 1 ^e klasse.	43. Veranda.
22. Kleedkamers. <i>a.</i> bergplaats linnen.	44. Trap naar den tuin.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

NEGEN-EN-VEERTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Woensdag 28, en Donderdag 29 Mei 1884,

in een der lokalen van het Gencotschap „NATURA ARTIS MAGISTRA”,

TE AMSTERDAM.

Deze Algemeene Vergadering werd bijgewoond door de Bestuursleden: C. Muysken, Voorzitter, P. J. H. Cuypers, Vice-Voorzitter, N. Redeker Bisdorff, Penningmeester, J. R. de Kruijff, Th. Sanders, F. J. Nieuwenhuis, W. C. Metzelaar, H. W. Veth, en den Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Voor zooverre de presentielijst aantoonde, waren aanwezig de volgende afgevaardigden der afdelingen:

Voor Amsterdam, J. H. Leliman en Th. G. Schill; voor Arnhem, J. C. Stoeller Wzn.; voor 's Gravenhage, F. H. van Malsen en P. Tirion; voor Leeuwarden, J. E. G. Noordendorp en S. Baron; voor Leiden, P. G. Lancel en G. Looman; voor Rotterdam, T. L. Kanters en G. J. van der Goes; en voor Utrecht, I. H. J. van Lunteren en J. T. Kok;

verder de leden, waaronder de Correspondenten:

W. A. N. Aberson, J. van den Arend, G. H. Bauer, H. P. Berlage, B. H. Beijderwellen, Th. F. Bierhorst, B. Blanken, J. Bosch, T. J. Bremmer, A. A. M. Bruning, Joseph Th. J. Cuypers, A. van Delden, G. J. van Eden, T. H. van Etteger, Joh. Franse, A. J. C. van Gemund, F. W. van Gendt, John F. Groll, J. C. de Groot, J. de Haan, A. R. Hol, P. Houtzagers, C. A. Huygen, J. B. Jager, D. S. M. Kalker, J. B. Kam, Jacob F. Klinkhamer, J. Knoops Jr., D. E. C. Knuttel, Jurriaan Kok, P. F. Laarman, G. H. Lagers, W. Langhout Gzn., H. Moen G.Pzn., W. C. Mulder, J. A. Mulock Houwer, A. H. P. Reijdon, D. van der Schaft, P. H. Scheitema, J. C. Sonneveldt, J. W. H. van Staa, A. Stoutjesdijk, Th. G. Strengers (voor het Genootschap Architectura et Amicitia), K. Swagerman, J. Verheul Dzn., W. P. Voorham, G. Vuyk, M. A. van Wadenhoijen, H. Wakkie, H. J. Wigman, H. J. Wolter en J. A. Wijn

Te zeven ure opent de Voorzitter deze Vergadering en zegt ongeveer het volgende:

M. H. Zeer geachte Medeleden!

Het Bestuur zegt U van harte welkom in Amsterdam, waar wij andermaal te samen zijn gekomen om de belangen te bespreken van de Maatschappij. Sedert de laatste September-vergadering is natuurlijk wederom veel voorgevallen dat U aller belangstelling zal getrokken hebben; het gewichtigste toch is U reeds bekend geworden door middel van het Bouwkundig Weekblad. Straks zult U uit het Verslag, door den Secretaris uit te brengen, meer in bijzonderheden de geschiedenis vernemen van de Maatschappij gedurende het afgelopen jaar; ik zal dus bij geen details stilstaan.

Alvorens evenwel met de werkzaamheden van deze Vergadering een aanvang te maken, wil ik nog een woord van erkentelijkheid en van oprechten dank spreken tot de Leden die zoovele blijken van belangstelling hebben getoond in het welzijn onzer Maatschappij. In de laatste tijden is wederom veel gedaan; er zijn werken tot stand gekomen die getuigen van voortdurende werkzaamheid, en die het goede doel der Maatschappij beoogen. Daarom een woord van oprechten dank aan de Commissie, belast met de samenstelling van een Rapport over de Internationale Tentoonstelling van 1883. Wij zijn allen overtuigd van den niet genoeg te waardeeren, belangeloozen ijver dezer Commissie, die een arbeid verricht waarmede de Maatschappij eer zal inleggen. Ook ligt eene proeve gereed voor eene algemeene Bouwverordening voor Nederland. Het ontwerpen daarvan was eveneens aan eene Commissie opgedragen, die zorg gedragen heeft, dat het Bestuur die proeve thans kan ter tafel brengen; en daarom zij ook haar een woord van dank gebracht.

De voorwaarden, bij het uitschrijven en beoordeelen van prijsvragen in acht te nemen, getuigen van de nauwgezette werkzaamheid der Commissie, met de samenstelling van die voorwaarden belast. Het is mij aangenaam

hare leden hier insgelijks een woord van dank te kunnen brengen.

Maar 't is onnoodig verder uit te weiden over al hetgeen gedaan is; wij zijn allen volkomen overtuigd van de ontwikkelde werkkraft.

't Zij mij echter nog vergunt er op te wijzen dat ook in andere opzichten het afgeloopen jaar van groot gewicht was; er is namelijk besloten een meer waardigen zetel te stichten voor de Maatschappij. Reeds zijn de grondslagen van het gebouw gelegd, de aanbesteding voor den opbouw heeft plaats gehad, en wij mogen de hoop voeden dat in Februari aanstaande, het nieuwe gebouw gereed zal zijn.

Het jaar 1883—1884 is van groot gewicht geweest; wij leven in goede verwachtingen, gegrond op goede resultaten, en kunnen daarom de toekomst met vertrouwen te gemoet zien.

Ik open deze negen-en-veertigste Algemeene Vergadering met den wensch, dat de besluiten, daarop genomen, mogen bijdragen tot verhooging van den bloei der Maatschappij.

De Voorzitter verzocht daarop den Secretaris het Verslag voor te lezen over het afgeloopen jaar. Dit was van den volgende inhoud:

M. H.

Ten vorigen jare werd in het verslag, dat ik de eer had u aan te bieden, gewezen op de bedrijvigheid, die gedurende den tijd, verlopen tusschen de beide Mei-vergaderingen van 1882 en 1883, alom had geheerscht. Zij die toen de hoop hebben gekoesterd, dat de betoonde werkzaamheid in een volgend tijdperk niet zoude verflauwen, zullen zich niet teleurgesteld gevoelen bij de lezing van dit verslag. Hieruit blijkt namelijk, dat het afgeloopen jaar hoogst belangrijk was.

Hopen wij, dat de besluiten, die in dat jaar genomen werden, den bloei der Maatschappij en hare afdelingen mogen verhoogen.

LEDENTAL. — Op den 31sten Mei 1883 was het aantal der leden van de Maatschappij als volgt:

778 Gewone-, 41 Buitengewone- en 35 kunstlievende leden. Telkenjare blijken er onder de leden enkelen te zijn, die hunne contributie niet voldoen; zekerheid omtrent deze categorie verkreeg het Bestuur in 1883 eerst na de Mei-vergadering. Het totale getal van 854 leden moet alzoo als te hoog zijnde worden aangemerkt.

Daar op dit oogenblik bijna alle contributiën over het eerste halfjaar van 1884 geïnd zijn, kan met vrij groote zekerheid worden aangenomen, dat het ledental op dit oogenblik is: 850,

zijnde: 771 Gewone-, 33 Buitengewone- en 46 Kunstlievende leden.

Onder de leden, die door den dood aan de Maatschappij ontvielen, betreurt zij de heeren Dr. Jan van Vloten, H. J. van den Brink, C. Zemel en den heer B. van Dijk, het hoofd van de firma L. van Bakkenes & Co., die gedurende het grootste gedeelte van het bestaan der Maatschappij haar uitgever was en haar een warm hart toedroeg.

Ook haar Eere-lid, Baron Heinrich von Ferstel, kwam op 14 Juli 1883 te vallen.

In de September-vergadering van 1883 werden op voorstel van het Bestuur, tot Eere-leden benoemd de heeren Emile van den Bergh en Louis Leblan, Voorzitter en Onder-Voorzitter van de Société des architectes de la Région du Nord de la France.

BESTUUR. — Op de Mei-vergadering van 1883 waren de heeren J. F. Metzelaar en E. Gugel, volgens rooster, aan de beurt van aftreding. Beide Bestuursleden hadden zich niet herkiesbaar gesteld. Bovendien had de heer J. W. Schaap, wegens drukke ambtsbezigheden, als Bestuurslid bedankt. In de plaats der beide eerstgenoemden werden tot Bestuursleden verkozen de heeren W. C. Metzelaar te 's Gravenhage en H. Cramer te Rotterdam; in plaats van het buiten tijds afgetreden lid, werd gekozen de heer H. W. Veth te Dordrecht.

Op dezelfde Mei-vergadering werd de heer C. Muysken tot Voorzitter herkozen.

CORRESPONDENTEN. — De heer H. van Harte Mzn., Correspondent te Deventer, bedankte als zoodanig; door het Bestuur werd in zijne plaats benoemd de heer J. A. Mulock Houwer, Gemeente-Bouwmeester aldaar.

Ook de heer J. P. Hazen te Groningen bedankte; hij werd vervangen door den heer J. B. Jager, architect aldaar.

Aangezien het meerendeel der leden, onder het correspondentschap Zalt-Bommel ressorteerende, te Tiel woonden, werd na het gevraagde en verleende ontslag van den heer A. M. A. Gulden, correspondent te Zalt-Bommel, een correspondentschap gesticht te Tiel, onder den heer G. A. Scholten, leeraar aan de H. B. S. aldaar.

In Limburg werd een nieuw correspondentschap gesticht te Venlo, onder den heer J. C. M. Legner, leeraar in het handteekenen aldaar.

DE WET. — In de Mei-vergadering van 1883 werd door een voldoende aantal leden een voorstel ingediend tot wijziging van eenige artikelen der wet, die betrekking hebben op de verkiezing van bestuurders en op het inzenden van voorstellen tot wijziging der wet. De bespreking dezer voorstellen leidde tot het resultaat, dat besloten werd alleen in art. 22 de woorden „minstens 15” te doen vervallen, zoodat wanneer een nieuw gekozen Bestuurslid ter vergadering bedankt, de kandidatenlijst wordt aangevuld tot een nieuw drietal, door toevoeging van hem of hen, die de meeste stemmen hebben verkregen.

De voorgestelde wijziging van art. 56 werd in haar geheel aangenomen, zoodat wijziging van enkele bepalingen in de wet geschieden kunnen, niet alleen op voorstel van minstens vijftig Gewone leden, maar ook op voorstel van het Bestuur.

UITGAVE VAN BOEK- EN PLAATWERKEN. — De 25ste aflevering van de uitgave der *Afbeeldingen van oude bestaande Gebouwen*, welke uitvoerige afbeeldingen gaven van het Raadhuis te Delft, zooals het thans bestaat, benevens eene reproductie naar het oorspronkelijke ontwerp van De Keijzer, werd kort na de Mei-vergadering van 1883 aan de leden toegezonden.

De verslagen der vergaderingen van 1883 werden bij het *Weekblad* verzonden, terwijl de leden de bij deze verslagen en die van 1882 behorende platen door bemiddeling der heeren correspondenten ontvingen.

Het *Bouwkundig Weekblad* is steeds geregeld ver-

schenen, en niemand zal ontkennen, dat het, wat tekst en platen aangaat, sedert de vorige jaren aan belangrijkheid heeft gewonnen. Die vooruitgang is te danken aan meerdere medewerking.

Het *Bouwkundig Tijdschrift*, IIIe Deel, is in zijn geheel nog in 1883 kunnen verschijnen, en volgens het genomen besluit der laatste Mei-vergadering, gratis aan al de gewone leden verzonden.

Van het IVe Deel, waarin een rapport over de Tentoonstelling van 1883 wordt opgenomen, is de eerste aflevering aan de daarop rechthebbende leden verzonden. De Commissie met de samenstelling van dit rapport belast, dat toegelicht is met een aantal teekeningen, mocht van buitenaf reeds vele woorden van waardeering over haar werk vernemen; ook de leden der Maatschappij zullen deze kostbare uitgave op prijs weten te stellen.

De tweede aflevering is ter perse, terwijl het overige van het werk bijna gereed is.

Gedurende dit jaar vloeide de stof, die door de afdelingen zoude kunnen geleverd worden, weder zeer schaars toe.

BIBLIOTHEEK. — De volgende geschenken werden ontvangen:

Message des Sciences historiques, ou archives des arts de la Bibliographie de Belgique. Année 1883; van den Architecten und Ingenieur Verein zu Hannover, *Zeitschrift*, Band 29;

van het Smithsonian Institution, al de werken in 1883 uitgegeven;

van het Kon. Oudheidkundig Genootschap, het *jaarverslag*; van het Kon. Instituut van Ingenieurs, de in 1883 verschenen afleveringen van het *Tijdschrift* en de *Verslagen*; van de Kon. Akademie van Wetenschappen, al hetgeen sinds het vorige verslag door haar is uitgegeven;

van het Eerelid, de heer Th. Fumière, *Rapport sur l'Aménagement*, Expos. Int. de 1883; *Les arts décoratifs à l'exposition du cinquanteaire Belge*; *L'Exposition d'Amsterdam* et la Belgique au Pays-Bas;

van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, het *Tijdschrift*;

van de Maatschappij voor den Werkenden Stand, het *Verslag* over het 23ste Schooljaar;

van het Genootschap „Architectura et Amicitia”, het *Verslag* van de 28ste Algemeene Vergadering;

van de heeren Th. G. Schill en D. H. Haverkamp, van Gendt's *Bouwkalendar* 1884, met Bijlage;

van den Heer D. H. Haverkamp, *Algemeene Voorschriften* voor de uitvoering en het onderhoud van werken, onder beheer van het Departement van Waterstaat, H. en N., vastgesteld 12 Sept. 1882, met aantekeningen door J. G. van Gendt Jr., herzien en vermeerderd door D. H. Haverkamp;

de behandeling en samenstelling der voornaamste *Metselwerken* enz., naar E. Harris, door F. W. van Gendt J. Gzn., 2de druk, omgewerkt enz. door D. H. Haverkamp;

van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, de *Handelingen* 1882 en 1883, en platen betreffende de St. Jans Kerk te 's Hertogenbosch;

van de Rijks-Normaalschool voor Teekenonderwijzers te Amsterdam, de *Catalogus* harer bibliotheek;

van den heer Gerhard Herfeldt te Plaidt, *Mededeelingen* over tufsteen en tras;

van de Société des architectes du Département du Nord, *Bulletin* N°. 15, année 1882—1883.

Ten behoeve der Bibliotheek werd op de volgende werken ingeteekend:

Kunst en Industrie.

De Opmerker.

Le Recueil d'architecture.

Revue des arts décoratifs.

La semaine des constructeurs.

Encyclopédie d'architecture.

Le moniteur des architectes.

Matériaux et Documents d'architecture et de sculpture.

Kunst und Gewerbe.

Deutsche Bauzeitung.

Zeitschrift für Bildende Kunst.

Zeitschrift des Kunst-Gewerbe Vereins in München.

Christliches Kunstblatt.

Building News and Engineering Journal.

The Architect.

Architectur Deutschlands.

Zeitschrift für Bauwesen.

Revue Générale de l'architecture et des Travaux publics.

Documents Classés de l'art dans les Pays-Bas du Xme au XVIIIme siècle, par J. J. van Yssendijck.

Bauornamente der Neuzeit, van Otto Lessing.

Denkmäler Deutscher Renaissance, von K. E. O. Fritsch, enz., enz.

BIJEENKOMSTEN. — De 47ste Algemeene Vergadering werd op Woensdag 30 Mei en den daaraanvolgenden dag gehouden in een der lokalen van het Genootschap „Natura Artis Magistra” te Amsterdam, op den eersten dag bijgewoond door 55, op den tweeden door 53 leden, waarvan zich een 30tal na afloop aan een gemeenschappelijke maaltijd vereenigden.

De 48ste Algemeene Vergadering werd op Saturday 29 September gehouden, andermaal te Amsterdam, ten einde de leden de gelegenheid aan te bieden tevens een bezoek te brengen aan de Internationale, Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling. Er waren 79 leden opgekomen, die gul ontvangen werden door de afdeling Amsterdam. Deze bood hen niet alleen een collation aan in het Paviljoen van het Vondelpark, maar ook vrijen toegang tot de Tentoonstelling.

Hoewel de uitvoerige verslagen aan de leden reeds zijn toegezonden, wordt hier nog herinnerd aan het besluit, op de laatstgenoemde vergadering genomen, om volgens het ontwikkelde plan, de stichting te verwezenlijken van een gebouw voor permanente tentoonstellingen.

Het gezellige middagmaal, door een groot aantal leden bijgewoond in de Hollandsche restauratie op het tentoonstellingsterrein, zal aan alle deelnemers voorzeker nog lang in herinnering blijven.

PRIJSVRAGEN. — In 1882 werden de navolgende prijsvragen uitgeschreven:

1°. Het leveren van plannen voor een Badhuis met zwembassin, romeinsche- en andere baden voor een stad als Amsterdam;

2°. Eene verhandeling over de ontwikkeling van de Renaissance der XVIe eeuw, in het tegenwoordige Nederland;

3°. Het leveren van een ontwerp voor een Marquise op consolen, boven een buitendeur.

Op eerstgenoemde prijsvraag zijn ingekomen 3 ant-

woorden, welke in handen zijn gesteld van eene Jury, bestaande uit de heeren E. Gugel, W. C. Metzelaar, H. W. Veth, J. Verheul Dzn. en Th. G. Schill, die deze ontwerpen met de uitgeloopte prijzen bekroonden. Het Bestuur vereenigde zich met de conclusie van het Jury-rapport, zoodat aan het ontwerp *Thermæ novæ*, van den heer A. J. C. van Gemund, architect te Haarlem, den eersten prijs, zijnde een gouden medaille, benevens f 300.— werd toegekend; aan het ontwerp *Balneum*, van den heer W. C. Koomans, Civ. en Bouwk. Ingenieur te Breda, den tweeden prijs, zijnde f 150.— en het getuigschrift, en aan het ontwerp *Neptun* van den heer H. Hütte, bouwkundige te Overveen, den derden prijs of f 100.—, benevens het getuigschrift.

Voor 1883 werden de navolgende prijsvragen uitgeschreven, waarvan het programma in N°. 1 van het *Bouwk. Weekblad* 1884 is opgenomen

1°. Het leveren van plannen voor een Tribune, bij het houden van wedrennen;

2°. Een ingang van een begraafplaats voor eene Hervormde Gemeente;

3°. Eene Marquise op consolen boven een buitendeur.

Voor de eerste prijsvraag zijn twee prijzen uitgelooft; de eerste bestaat uit de verguld zilveren medaille, benevens f 250.— in geld, de tweede uit f 150.— in geld.

Voor de tweede prijsvraag is als prijs uitgelooft de zilveren medaille, benevens f 150.— in geld en voor de derde de bronzen medaille, benevens f 50.— in geld. Aan al deze prijzen is het getuigschrift der Maatschappij verbonden. Vóór of op 1° December 1884 worden de antwoorden ingewacht bij het Bestuur, dat op een ruime deelneming aan den wedstrijd rekent.

VERTEGENWOORDIGING DER MAATSCHAPPIJ DOOR HET BESTUUR. — Het Bestuur der Maatschappij werd door het Comité voor de afdeling der Moderne Kunst, van de Int. Kol. Tentoonstelling uitgenoodigd, om als Jury van beoordeeling op te treden voor de toelating van bouwkundige ontwerpen en teekeningen. Het Bestuur heeft de uitnoodiging eerst aangenomen na bedongen te hebben, dat aan de architecten eene afzonderlijke zaal zoude worden afgestaan, en zij daarin dezelfde rechten zouden genieten als elders hunne kunstbroeders. Ook met het in orde brengen der zaal voor architectuur heeft het Bestuur zich belast.

Voor de officieele feesten ter gelegenheid van de opening der Tentoonstelling, werden de Voorzitter en de Secretaris uitgenoodigd.

In Mei 1883 werd het Bestuur door Burgemeester en Wethouders der stad Amsterdam uitgenoodigd, om door het afvaardigen van twee Bestuursleden, zijne medewerking te verleenen bij het ontwerpen van een programma der uit te schrijven prijsvraag voor een Beursgebouw aldaar. Als afgevaardigden koos het Bestuur de heeren C. Muysken en J. R. de Kruijff.

Ook werd het Bestuur uitgenoodigd om een lid te benoemen voor de Jury van beoordeeling over de ingekomen antwoorden op een prijsvraag voor een standbeeld voor Hugo de Groot. Als lid werd door het Bestuur afgevaardigd de heer C. Muysken en als plaatsvervangend lid de heer P. J. H. Cuypers.

In Januari ontving het Bestuur het vereerende verzoek afgevaardigden te zenden naar het Internationale Congres

van architecten en ingenieurs, door de Société des architectes et des ingénieurs du département des Alpes Maritimes, te Nice bijeengeroepen, tijdens de Internationale Tentoonstelling aldaar. Daar de Voorzitter verhinderd was op den gezetten tijd te Nice tegenwoordig te zijn, en ook de Vice-Voorzitter, de heer Cuypers, plotseling verhinderd werd aan zijn voornemen om het Congres bij te wonen, gevolg te geven, heeft alleen de Secretaris der Maatschappij deze vertegenwoordigd, en zitting genomen in het bureau van het Congres, naast de afgevaardigden der Regeeringen van België, Oostenrijk, Hongarije, Italië en Frankrijk.

Dank zij de tegenwoordigheid van verschillende Eereleden der Maatschappij, die haar streven een warm hart toedragen, werden oude banden nauwer toegehaald en nieuwe aangeknoopt, vooral met Fransche Vereenigingen, die blijken gaven, dat zij niet onbekend waren met hare Nederlandsche Zuster Vereeniging. Wij vertrouwen, dat die nieuwe banden niet van belang ontbloeit zullen blijken te zijn.

De Secretaris der Maatschappij ontving bij verschillende gelegenheden uitnoodigingen om in zijn kwaliteit tegenwoordig te zijn, aan welke hij gemeend heeft steeds gevolg te moeten geven.

GEBOUW DER MAATSCHAPPIJ. — In de Mei-vergadering van 1883 werd het Bestuur gemachtigd, om de noodige stappen te doen, teneinde het denkbeeld van stichting van een gebouw voor permanente Tentoonstellingen te verwezenlijken, en in de daaropvolgende September-vergadering werd het besluit genomen, het plan, opgemaakt door de heeren P. F. Laarman, H. J. Wolter, J. De Haan, J. F. Klinkhamer, J. P. F. van Rossem en C. T. J. Louis Rieber, ten uitvoer te brengen, en het door deze en een aantal belangstellende leden der Maatschappij in handen genomen terrein aan de Marnixstraat, te koopen.

Dit plan, benevens de uitvoerige discussie daarover, is in zijn geheel opgenomen in het verslag over de algemeene vergadering van September 1883.

Binnen zeer korten tijd was de leening, groot f 22.000, meer dan volteekend en schreef het Bestuur op 1 Nov. 1883 een prijsvraag uit onder de leden der Maatschappij, om op deze wijze een goed plan van bebouwing te verkrijgen.

Volgens de bepalingen van het programma moesten de antwoorden op den 21sten Nov. ingeleverd worden.

Het Bestuur oogste 37 antwoorden. De Jury bestond uit het Bestuur en 6 door de medewerkers aan de prijsvraag gekozen leden der Maatschappij, de heeren J. Gosschalk, E. Gugel, P. F. Laarman, J. H. Leliman, J. Verheul Dzn. en H. P. Vogel.

In de Jury vergadering van 29 Nov. 1883 werd besloten, geen der ingezonden ontwerpen te bekronen met de uitgeloopte medaille en het getuigschrift der Maatschappij, maar de inzenders der 5 volgende antwoorden: Tute, Celer et Jucunde, Res non verba, Santa Fe, Bramante en het ontwerp gemerkt met een cirkel met schuine lijn door het middenpunt, uit te noodigen tot een tweeden onderlingen wedstrijd, op voorwaarde dat zij hunne anonimiteit bewaren, dat zij niet van het hoofd denkbeeld in hunne ontwerpen neergelegd afwijken en genoeg nemen met nadere bepalingen bij het programma omschreven.

Aan het best gekeurde plan werd toegezegd de zilveren medaille, benevens het getuigschrift der Maatschappij,

terwijl de 5 medewerkers elk f 100 konden ontvangen voor bestrijding der kosten.

Op den 7^{den} Januari 1884, waren de ontwerpen der 5 mededingers bij het Bestuur ingekomen en op den 11 Januari daaraanvolgende stelde dezelfde Jury als boven aan het Bestuur voor, de beide ontwerpen, het een gemerkt met een cirkel met schuine lijn, het andere met Bramante, te bekronen met de zilveren medaille der Maatschappij en het eerstgenoemde project voor de uitvoering te bestemmen. Het Bestuur vereenigde zich met dit voorstel, en na ontvangen toestemming tot het openen der naambriefjes, bleek het ter uitvoering bestemde plan te zijn van de heeren Th. G. Schil en D. H. Haverkamp, architecten te Amsterdam, het andere bekroonde ontwerp van den heer Juriaan Kok, architect te Rotterdam. Den 22 Maart l.l. werden de grond — en fundeeringwerken aanbesteed, en het werk gegund aan de firma Cruyff en Schouten te Amsterdam, voor f 6195.

Op Donderdag 8 Mei, werd op zeer huishoudelijke wijze de eerste steen gelegd van het gebouw door den heer J. H. Leliman, Oud-Voorzitter en tevens Eere-lid der Maatschappij, die bij deze handeling werd bijgestaan door zijn zoontje Johannes Hendrik Willem Leliman.

De heer Leliman had een tweetal steenen uit het laatst der 16 eeuw, zooals uit het reliefformaat met jaartal daarop bleek, medegebracht. Van het feit dezer eerste steenlegging is een oorkonde in duplo opgemaakt, waarvan een exemplaar later zal ingemetseld worden, en het andere in het archief der Maatschappij zal bewaard blijven.

Op den 27 Mei 1884 werd de opbouw van het gebouw aanbesteed. Van de 9 inschrijvers hadden de heeren Cruyff en Schouten voor het minste bedrag ingeschreven, zijnde f 28.990.

De beide aanbestedingen werden alleen uitgeschreven onder die heeren aannemers welke lid van de Maatschappij waren.

Dit kort relaas kan niet geeindigd worden, zonder er op te wijzen, dat bij deze prijsvraag niet één wan-klang is vernomen.

AFDEELINGEN. — Wat de toestand in het algemeen betreft, zij is, naar het oordeel van den verslaggever, voor vele afdelingen gunstiger dan ten vorigen jare. Met lust en ijver werd gewerkt, de werkkraft was groot, en met voldoening mag menige afdeling neerzien op de vruchten daarvan. In het noorden des lands staat eene nieuwe afdeling geboren te worden.

Amsterdam. Op 1 Januari 1883 bedroeg het getal leden 109, zijnde 4 honoraire-, 59 gewone- en 46 plaatselijke leden. Door 4 plaatselijke leden en 1 gewoon lid werd het lidmaatschap opgezegd, terwijl 15 nieuwe leden toetraden; de afdeling heeft alzoo nu 119 leden, waarvan 4 honoraire, 73 gewone en 42 plaatselijke.

Gedurende het jaar 1883 hield de afdeling 8 vergaderingen, welke gemiddeld door 16 à 17 leden werden bijgewoond, terwijl een 20tal personen werden geïntroduceerd. Hoewel de onderwerpen, die op deze vergaderingen werden voorgedragen of besproken steeds zeer belangrijk waren, was deze opkomst niet naar evenredigheid.

In Februari '83 bracht het Bestuur een voorstel ter tafel om zoogenaamde leesavonden te stichten, waartoe de Maatschappij de in haar bezit zijnde periodieke werken afstond. Met ijver behartigden de heeren I. de Haan

en J. van Looy de belangen dezer zaak, en met meer of minder succes werden de leesavonden tot Mei voortgezet.

In November daaropvolgende werden de heeren J. Th. J. Cuypers en W. Langhout Jr., benevens de beide vorige heeren uitgenoodigd, namens de leden, weder leesavonden te organiseren, en met volhardenden ijver zijn zij werkzaam geweest. De „gezellige bijeenkomsten" hadden eens per week plaats, behalve in die, waarin de afdeling vergaderde. En deze bijeenkomsten hadden succes, zij waren ook werkelijk gezellig.

Arnhem. Deze afdeling bestaat thans uit 18 gewone en 9 plaatselijke leden, te zamen 27 leden tegen 28 in 1882.

Zij hield gedurende 1883—84 zeven vergaderingen, die vrij druk bezocht werden en waarop belangrijke onderwerpen, meest door middel van de vragenbus opgeworpen, ter behandeling kwamen. Bovendien werden eenige kunstbeschouwingen gehouden.

Op voorstel van het Bestuur werd namens de Afdeling een adres gezonden aan den Raad der gemeente Arnhem, waarin werd aangedrongen op de restauratie van den gevel van het Raadhuis. Ook werd protest aangeteekend tegen het ontwerp voor eene kazerne te Arnhem, thans in uitvoering, als missende dit ontwerp alle bouwkundige schoonheid en karakter.

Op voorstel van een der leden stelde het Bestuur schetsavonden in. Op elke maandelijksche vergadering zou het een of meer opgaven stellen voor in te leveren schetsontwerpen; maar de zaak ondervond zeer weinig belangstelling.

Ook het Leesgezelschap, waarvan reehtens alle leden der afdeling lid zijn, kon vooral in 't laatst van 1883 niet bogen op groote opkomst der leden; die toestand is in den laatsten tijd echter iets verbeterd.

's Gravenhage. Het aantal leden, sedert 1882 met 3 vermeerderd, is thans 124, waarvan 65 tevens lid der Maatschappij zijn. De vergaderingen, geregeld maandelijks gehouden, behalve gedurende Mei t. e. m. September, werden gemiddeld door 25 leden bijgewoond.

De kas over 1883 sloot met een batig saldo van ongeveer f 480, zoodat de staat der geldmiddelen gunstig mag genoemd worden.

Leiden. Bij den aanvang van het Afdelingsjaar bedroeg het aantal leden 49; 5 nieuwe leden traden toe, zoodat aan 't einde van dat jaar het ledental 54 bedroeg. De 8 gewone en 1 buitengewone vergaderingen werden gemiddeld door 18 tot 28 personen bijgewoond. Op den 12^{den} Juli namen 18 leden aan een uitstapje deel, waarbij een bezoek werd gebracht aan Zandpoort en Haarlem.

Volgens het verslag kan de staat der geldmiddelen gunstig genoemd worden; een nadeelig saldo was in hoofdzaak door vrijwillige bijdragen gedekt.

Evenals reeds zoo vele vorige jaren, werden voor rekening dezer afdeling drie leerlingen op het Genootschap Mathesis, Scientiarum, Genetrix geplaatst, op wier vorderingen zij met voldoening kan nederzien. Ook steunt de afdeling met haar lidmaatschap de nieuwe praktische Ambachtschool.

Rotterdam. Op 1° Januari 1884 telde deze afdeling behalve 3 eere-leden, 133 gewone- en plaatselijke leden, zijnde 11 minder dan ten vorigen jare. De geldmiddelen

zijn voldoende en de opkomst op de 7 vergaderingen, in 1883 gehouden, waren in 't laatst van dat jaar bevredigend; trouwens belangrijke onderwerpen werden er behandeld. Teneinde meerdere antwoorden te ontvangen op de uitgeschreven prijsvragen, heeft het Bestuur in 't afgeloopen jaar de mededinging opengesteld ook voor de leden der zusterafdeelingen.

Eene poging, om met behulp van andere genootschappen te Rotterdam den bloei der afdeeling te bevorderen, heeft niet tot het gewenschte doel mogen leiden.

Utrecht. In 1883 verloor de afdeeling 2 leden; 3 nieuwe traden toe, zoodat zij op ultimo December van dat jaar 42 leden telde, waaronder 28 leden der Maatschappij.

Gedurende de wintermaanden werden 6 bijeenkomsten gehouden, gemiddeld door een total leden bijgewoond, op welke vergaderingen belangrijke zaken besproken of kunstbeschouwingen gehouden werden.

De geldmiddelen lieten onder anderen toe, eene jaarlijksche bijdrage te verstrekken voor een te Utrecht op te richten Kunst-Nijverheids-Museum. Voor 1884 is die toelage gesteld op f 25.—

Bij wijze van proef is in den zomer een wetenschappelijke tocht ondernomen naar de werken van de Utrechtsche Waterleiding-Maatschappij op de Soesterheide, waaraan door een total leden is deelgenomen. Daar alzoo het bewijs geleverd is, dat zulke uitstapjes in den geest der leden vallen, blijft de aandacht van het Bestuur daarop gevestigd.

Leeuwarden. Het ledental is sinds 1852 met 1 vermeerderd, zoodat het thans 23 is. De rekening over 1883 sloot met een batig saldo. Gedurende zeven wintermaanden werden maandelijks vergaderingen gehouden, met een opkomst van gemiddeld tusschen 10 à 12 personen. De ter tafel gebrachte onderwerpen verdienen zeer de aandacht.

Het uitgebreide en in druk verschenen verslag der afdeeling, wijst er aan het einde op, dat, al kan na het einde van het verslag over het tweede volle jaar van het bestaan der afdeeling niet gewezen worden op een groote toename van het ledental, toch redenen genoeg bestaan, die tot tevredenheid aanleiding geven, vooral met het oog op de leden, die zich beijverd hebben om de bijeenkomst nuttig te doen zijn.

Haarlem. Deze afdeeling zond geen verslag. Een verzoek daarom, bleef onbeantwoord.

Zwolle. Andermaal is van de afdeeling Zwolle niets vernomen.

INITIATIEF DER MAATSCHAPPIJ. — Naar aanleiding van een verzoek der afdeeling Rotterdam, heeft het Bestuur der Maatschappij zich tot Z. M. den Koning gewend met een adres, om het verzoek te steunen van de Ned. Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, waarbij werd aangedrongen op de oprichting van een proefstation voor bouwmaterialen en brandstoffen.

Laatstgenoemde Maatschappij ontving een antwoord, waarbij haar verzoek niet werd ingewilligd.

BUITENGEWONE BESTUURVERGADERING. — Deze vergadering, waarbij de Voorzitters en Secretarissen der afdeelingen, of hunne plaatsvervangers tegenwoordig zijn, werd dit jaar gehouden op 24 April. De afdeelingen Amsterdam, Arnhem, 's Gravenhage, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Utrecht waren vertegenwoordigd.

Nadat de Voorzitter de tegenwoordigen verwelkomd had, en in korte trekken aan de hoofdpunten van de geschiedenis der Maatschappij had herinnerd, gaf hij gelegenheid aan de gedelegeerden der afdeelingen om hare belangen ter tafel te brengen. De heer Vogel wees er toen op, dat alle afdeelingen wachtende waren op eene beslissing omtrent art. 52.

Na voorlezing van de conclusie der Commissie, welke door het Bestuur benoemd was om advies uit te brengen, en na aangetoond te hebben, dat de finantiën der Maatschappij daarbij niet gebaat zouden worden, stelt de Voorzitter de aanwezigen in kennis met het prae-advies van het Bestuur, hetgeen wel niet algemeen, maar toch door de groote meerderheid wordt toegejuicht. Jonge lieden worden daarbij geholpen, terwijl het argument, dat er nu nog personen zullen zijn aan wie het te bezwaarlijk is om behalve de contributie der afdeeling ook b. v. f 5 als lid der Maatschappij te betalen, als van weinig gewicht wordt geacht.

De Penningmeester draagt daarop de begroting voor over 1885, waarover weinig discussie gevoerd wordt.

Met groote belangstelling wordt daarop aan de aanwezigen de 1^e aflevering ter inzage gegeven van deel IV van het Tijdschrift, waarin het rapport over de Internationale Tentoonstelling van 1883.

Door den heer Nieuwenhuis wordt het concept voor eene algemeene bouwverordening voor Nederland overgelegd en verzocht, dat de hoofdstrekking daarvan worde besproken op de aanstaande Algemeene Vergadering.

Nadat dit met betuigingen van bijval was toegezegd, worden de afdeelingen 's Gravenhage, Arnhem en Leiden volgens rooster uitgenoodigd, elk een afgevaardigde te benoemen om de rekening en verantwoording van den Penningmeester na te zien.

De Voorzitter bespreekt daarop de belangrijke inhoud van een schrijven van den heer W. C. Metzelaar, over het onderwijs in de bouwkunde, vooral met het oog op hen, die later als opzichters zullen werkzaam zijn. De schrijver stelt voor, dat de Maatschappij trachte in dit gedeelte van het bouwkundig onderwijs verbetering aan te brengen, met behulp der afdeelingen en correspondenten, door allereerst gegevens te verzamelen in hunne omgeving, en daardoor voorgelicht, waar noodig, op verbetering aan te dringen.

Er werd na uitvoerige discussie besloten, het stuk van den heer W. C. Metzelaar later in het *Weekblad* op te nemen en den steun der afdeelingen en correspondenten te verzoeken.

STEMMING VOOR KANDIDAAT-BESTUURSLIEDEN. — De heeren N. Redeker Bisdom en C. Muysken waren in 1884 volgens rooster aan de beurt om af te treden, en beiden volgens de Wet herkiesbaar.

De uitslag der stemming voor kandidaten was als volgt: ingeleverd werden 95 stembiljetten.

Voor den heer N. Redeker Bisdom werden tot kandidaten gekozen: de heer N. Redeker Bisdom met 60, en de heer C. Muysken met 26 stemmen.

Voor den heer C. Muysken werden tot kandidaten gekozen de heer C. Muysken met 61, en de heer N. Redeker Bisdom met 20 stemmen.

Ziehier, Mijne Heeren, in korte trekken de geschiedenis der Maatschappij, gedurende het jaar 1883, geschetst.

Na dankbetuiging aan den Secretaris voor 'tgeen hij in het afgeloopen jaar voor de Maatschappij gedaan heeft, verzocht de Voorzitter den Penningmeester verslag uit te brengen over den stand der geldmiddelen. Uit dat verslag bleek in hoofdzaak, dat de ontvangsten in het afgeloopen jaar f 11576.69 hadden bedragen en de uitgaven f 15563.17, zoodat meer werd uitgegeven f 3986.48.

Deze meerdere uitgaven werden veroorzaakt door de kosten van ongeveer f 1000 voor de matrijs der medaille, door de kosteloze toezending van het Tijdschrift aan alle gewone leden, hetgeen ongeveer f 2000 had gekost, terwijl nog verschillende rekeningen van de in 1882 gehouden tentoonstelling, tot een bedrag van nagenoeg f 1000, waren ingekomen. Op geen dezer bedragen was bij de begroting van 1883 gerekend geworden.

De balans (zie bijlage) sluit met een saldo, groot f 16687.45.

Namens het Bestuur en de vergadering zegt de Voorzitter den Penningmeester dank voor diens bemoeiingen; ook de taak, aan die betrekking verbonden, breidt zich uit, en men mag niet genoeg de wijze waardeeren, waarop die wordt vervuld door den Penningmeester, die spr. hoopt, dat nog gedurende langen tijd zijne diensten aan de Maatschappij zal bewijzen.

De heer F. H. van Malsen verklaarde daarop als rapporteur der commissie voor het nazien der rekening en verantwoording, dat deze in alle deelen in orde werd bevonden. Het oordeel der commissie was dienaangaande eenstemmig, en zij stelde daarom voor den Penningmeester décharge te verleenen, waartoe bij acclamatie besloten werd.

Na aan de commissie dank betuigd te hebben voor de vervulling harer moeilijke taak, benoemde de Voorzitter de heeren D. E. C. Knuttel, J. E. G. Noordendorp en H. J. Wolter tot leden der commissie van stemopneming. Voor elke der twee vakaturen waren twee kandidaten gekozen, zoodat volgens de wet voor elk te vervullen plaats nog een derde gekozen moest worden.

Er waren namelijk 95 stembiljetten ingekomen. Kandidaten in de plaats van den heer Redeker Bisdom waren de heeren: N. Redeker Bisdom met 60 en C. Muysken met 26 stemmen; verder verkregen de heeren D. J. Sanches 5, G. B. Salm 2 en eenige heeren 1 stem.

Voor kandidaat in de plaats van den heer Muysken werden gekozen de heeren C. Muysken met 61 stemmen en N. Redeker Bisdom met 20 stemmen; verder verkregen de heeren John F. Groll 5, J. de Haan 4 en eenige heeren 1 stem.

Bij de stemming ter vergadering voor een derden kandidaat werd gekozen voor de vakature Redeker Bisdom, de heer Danl. J. Sanches met 21 stemmen; verder verkregen de heeren J. de Haan 8, H. P. Berlage, John F. Groll en Th. G. Schill ieder 4, de heer J. Gosschalk 3 stemmen en eenige heeren 1 stem.

Voor de vakature Muysken werd gekozen de heer J. de Haan met 15 stemmen, de heer John F. Groll verkreeg 13, de heer Th. G. Schill 5, de heeren H. P. Berlage en H. J. Wolter ieder 4, de heeren W. Langhout Gzn. en J. Gosschalk ieder 3, de heeren D. J. Sanches en A. van Delden ieder 2 stemmen en een aantal heeren 1 stem.

Bij een volgende stemming voor de eerste vakature uit deze kandidaten, werd met 57 van de 69 uitgebrachte

stemmen de heer N. Redeker Bisdom gekozen; de heer Sanches vereenigde 7 stemmen op zich, terwijl de overige van onwaarde of blanco waren.

Na het bekend maken van dezen uitslag neemt de Voorzitter het woord en verklaart, dat het Bestuur zich geluk wenscht met de herkiezing van den heer Redeker, juist op dit oogenblik nu de betrekking van Penningmeester zulk een omvattende is en de heer Redeker zoo goed op de hoogte is van den finantielen toestand der Maatschappij. Op uitnoodiging van den Voorzitter verklaart de heer Redeker zich gaarne bereid de benoeming aan te nemen.

Bij de stemming voor de tweede vakature worden ingeleverd 70 stembiljetten. De heer Muysken vereenigt 63, de heer de Haan 4 stemmen op zich, terwijl de 3 andere van onwaarde zijn.

De vice-Voorzitter, de heer P. J. H. Cuypers vraagt, na dezen uitslag te hebben medegedeeld, of de heer Muysken bereid is zijne herbenoeming te aanvaarden, hetgeen deze bevestigend beantwoordt.

De heer Cuypers wenscht daarop de Maatschappij en het Bestuur geluk met de herkiezing van den heer Muysken, en ziet in het groot aantal uitgebrachte stemmen een bewijs van erkentelijkheid der leden voor de waardige wijze, waarop de Voorzitter optreedt. Spreker meent dan ook de tolk der vergadering te zijn om hem daarvoor dank te betuigen en meent daarbij het voorstel te mogen doen om den afgetreden Voorzitter bij acclamatie te herbenoemen.

De toejuichingen der vergaderde leden bewezen, dat hen dit voorstel welkom was. De afgetreden Voorzitter is dus als zoodanig herkozen.

De heer C. Muysken, het woord nemende, verklaart zeer erkentelijk te zijn voor de bewijzen van sympathie, thans weder van de leden ontvangen, en roept hunne verdere welwillende medewerking in voor hemzelf, zoolwel als voor de overige leden van het Bestuur. Spreker brengt daarop zijn hartelijken dank aan de overige Bestuursleden voor al hetgeen zij in het afgeloopen jaar wederom voor de Maatschappij hebben gedaan. In de herkiezing van de twee aftredende Bestuursleden meent hij een bewijs te mogen zien, dat de leden ingenomen zijn met de wijze van handelen van het Bestuur, en vertrouwt daarbij op een meer en meer grooter wordende samenwerking van de leden en het Bestuur.

Alvorens over te gaan tot het uitreiken der bekrooningen, betuigt de Voorzitter zijn dank aan de leden van het bureau voor stemopneming, en overhandigt daarop aan den heer A. J. C. van Gemund, architect te Haarlem, de gouden medaille der Maatschappij, hem op de September-vergadering van 1883 toegewezen voor zijn met den eersten prijs bekroond ontwerp van een badhuis met Romeinsche en andere baden. De Voorzitter herinnert den bekroonde daarbij aan de woorden, welke hij hem op die September-vergadering heeft toegevoegd; de heer van Gemund zegt zich deze nog goed te herinneren en betuigt daarvoor en voor de medaille zijn welgemeenden dank.

De heer Th. G. Schill neemt daarop de zilveren medaille in ontvangst, hem en den heer D. H. Haverkamp toegewezen voor het bekroonde en ter uitvoering bestemde ontwerp van een gebouw voor de Maatschappij.

De Voorzitter wijst bij de uitreiking van dit eere-metaal op de bijzondere beteekenis van de bekroning; het moet eene ware voldoening zijn voor de bekroonden, op de wijze als geschied is, deze medaille verworven te hebben, die een lauwer mag genoemd worden, door vakgenooten toegewezen. Namens de vergadering wenscht de Voorzitter beide heeren geluk met hunne overwinning, en dat het hun gegeven moge zijn nog langen tijd de voldoening te smaken van hun arbeid.

Ook aan den heer Jurr. Kok, architect te Rotterdam, overhandigt de Voorzitter de zilveren medaille, in denzelfden wedstrijd voor het Gebouw der Maatschappij behaald, daarbij wijzende op de bijna gelijke beteekenis van dit eere-metaal en het voorgaande, daar het was toegekend wegens de vele lei verdiensten van het ontwerp. Spreker hoopt dat deze medaille aan de carrière van den winner op het gebied der bouwkunst bevorderlijk moge zijn.

De Voorzitter opent hierna de algemeene bespreking over de begrooting van het jaar 1885.

De heer J. H. Leliman verkrijgt het woord, en brengt daarbij hulde aan den Penningmeester die deze begrooting weder met kennis van zaken heeft opgemaakt. Spr. brengt de 14 mannen in herinnering, die de Maatschappij indertijd hebben omgewerkt, en toen steeds beweerd hebben, dat voor het *Weekblad* een uitgever zou te vinden zijn, die tegen een jaarlijksche toelage van f 500 dat blad en het *Tijdschrift* zoude willen publiceeren. In plaats van deze som vindt men nu f 7000 voor dat doel op de begrooting, en dat is te hoog. Ook herinnert de spr., uit den tijd toen hij de eer had aan de groene tafel te zitten, dat de firma L. van Bakkenes & Co., de kosten op f 3700 hebben berekend. Hetgeen op de begrooting voorkomt, is dus zeer hoog te noemen. De post voor prijsvragen wenscht spr. ook te verhoogen; door klinkende munt wordt men verlok tot medewerking. Bij de prijsvraag voor het gebouw der Maatschappij was de mededinging groot, er kwamen 37 antwoorden in; maar dit vloede voort uit het praktische gevolg van die prijsvraag. De heer Leliman verklaart, dat hij geen voorstel omtrent een en ander op het oog heeft, maar dat hij gaarne inlichtingen zou ontvangen.

In antwoord op den vorigen spr., spijt het den heer N. Redeker Bisdom, te moeten constateeren, dat de heer Leliman de begrooting niet goed schijnt bestudeerd te hebben.

De post van f 2650 toch brengt hij ten onrechte onder de uitgaven voor *Tijdschrift* en *Weekblad*, daar uit deze som alleen de honoraria der beambten, in dienst van de Maatschappij, betaald worden. In de som van f 4500, die voor *Tijdschrift* en *Weekblad* op de begrooting voorkomen, zijn de honoraria voor de schrijvers begrepen. Daar, volgens besluit van ten vorigen jare, het *Tijdschrift* thans gratis aan de leden gegeven wordt, hetgeen ongeveer f 2000 kost, moet de post van f 4500 nog daarmede verminderd worden. Het overschietende wijst het bedrag der te betalen honoraria aan voor het *Weekblad*, en verdere bijkomende onkosten. Tegenwoordig wordt dat honorarium geregeld aan de medewerkers betaald; vroeger daarentegen bijna nooit. In 1883 werd hiervoor ongeveer f 1500 uitgegeven. Ook de kosten van verzending zijn onder de genoemde sommen begrepen.

Wat de vraag van den heer Leliman omtrent de prijsvragen betreft, ook deze verklaart de heer Redeker Bisdom, dat uit een dwaling voortspruit. In 1883 werden o. a., behalve de medailles, f 550 uitgedeeld aan prijzen voor het ontwerp voor een badhuis. Het Bestuur heeft als regel aangenomen, bij de medailles prijzen in geld te geven.

De heer Leliman verklaarde met genoegen te vernemen, dat hij zich vergist had, hetgeen hij toeschreef aan de minder juiste bijschriften of omschrijvingen van de enkele posten. De post van f 500 voor de bibliotheek acht de spreker te gering. Het overige wil hij laten rusten, maar deze post moet grooter worden.

De heer Redeker Bisdom houdt vol, dat de post van honoraria aan de personen, in dienst van de Maatschappij, op hare plaats staat, onder de algemeene zaken, waar zij steeds gestaan heeft. Een verwarring kan dus onmogelijk plaats hebben. Wat de gelden betreft voor de bibliotheek, de uitbreiding van deze is onmogelijk, daar de boeken op zolder geborgen moeten worden; voorzeker een slechte plaats. Bovendien er is nooit meer dan f 500 voor de bibliotheek uitgegeven. Men zou de som hooger kunnen stellen, maar men moet daarbij niet vergeten, dat men binnen de grenzen van het budget moet blijven.

Hierna verkrijgt de heer T. H. van Etteger het woord. Spreker gelooft, dat 'tgeen hij zeggen wil, wel niet aan de orde is, maar meent te moeten aanraden een memoriepost op de begrooting te brengen voor het Bouwkundig Woordenboek.

Hoewel dit voorstel niet aan de orde is, antwoordt de Voorzitter den vorigen spreker toch, dat de Commissie voor 't Woordenboek hare taak heeft aangevangen, maar dat zij nog geen gelden heeft aangevraagd.

Ook de heer Redeker zegt, dat wanneer de Commissie zulks noodig oordeelt, zij een crediet moet aanvragen.

De heer van Etteger verklaart nog, dat het hem slechts te doen is geweest, om door die post eenigen drang op de Commissie uit te oefenen, waarop de Voorzitter zegt, dat hij het voorstel van den heer van Etteger ook niet anders beschouwd had, als te zijn voortgevloeid uit belangstelling.

Aangezien niemand verder het woord verlangt, worden de posten der begrooting achtereenvolgens in discussie gebracht.

De posten 1 tot en met 5 worden zonder bespreking goedgekeurd. Bij post 6, prijsvragen, merkt de heer Leliman op, dat, met het oog op de f 400 voor de prijzen bepaald, niet te veel van de medewerkers moet gevraagd worden, opdat geen nuttelooze arbeid worde verricht. Spreker wijst op de prijsvraag voor de Beurs te Amsterdam, waarvoor f 36000 als prijzen uitgelooft worden, terwijl de Maatschappij voor drie prijsvragen slechts f 400 geeft.

Met het oog op het gezegde, leest de Voorzitter het programma voor de prijsvragen, waaruit hij aantoot, dat slechts weinig wordt gevraagd en de prijzen daarmede in evenredigheid zijn.

Toch verklaart de heer Leliman, dat zijns inziens de prijzen meer in harmonie met het talent van de mededingers moeten zijn, en dat een prijsvraag voor een marquise (door het Bestuur uitgeschreven) even zoo goed is als een prijsvraag voor een Beurs. Spreker

wees alleen op de zaak en liet haar over aan de prudentie van het Bestuur. Hij voegde er nog aan toe, dat f 50 voor bevordering van het bouwkundig onderwijs ook wat te weinig was.

Erkende, dat die som gering is, vroeg de heer Redeker of het misschien beter was die post tot f 1 terug te brengen. Tot en met het jaar 1882 was die f 1 zelf niet eens verbruikt; thans is f 30 gegeven. Wij moeten liever trachten, zegt spreker, de uitgaven voor dezen post in verhouding te brengen tot de inkomsten; worden deze grooter, dan kan ook meer voor het onderwijs besteed worden.

De posten 7 tot en met 9 werden onveranderd aangenomen. Bij post 10 bracht de heer T. H. van Etteger dank en hulde aan de Commissie, belast met het uitbrengen van een verslag over de tentoonstelling van 1883, en waarvan de eerste aflevering van uitmuntende uitvoering getuigt. Spreker hoopte hiermede de tolk der vergadering te zijn.

De heer John F. Groll bedankte den vorigen spreker voor dit blijk van waardeering, hem daarbij de verzekering gevende, dat zij voor al de leden der Commissie een prikkel zal zijn om op den ingeslagen weg voort te gaan.

Het speet den heer Leliman dat voor tentoonstellingen slechts een memorie post op de begrooting voorkomt; spreker zou gaarne zien, dat de Maatschappij op de aanstaande Landbouwtentoonstelling flink optrad. Hij was het eens met de hulde, door den heer van Etteger gebracht aan de Commissie voor het Rapport over de internationale tentoonstelling van 1883, maar betuigde zijn leedwezen, dat aan de werken der Maatschappij op die tentoonstelling geen onderscheiding was toegekend.

Den heer Redeker Bisdom deed het leed, dat ook de post tentoonstellingen hier den heer Leliman parten speelde. Die post toch komt op de begrooting van 1885 voor, terwijl de Landbouwtentoonstelling in 1884 plaats heeft. In 1883 is voor het thans loopende jaar f 50 aangenomen; is die som te gering, dan moet de Maatschappij niet tentoonstellen. Nu echter wordt voor 1885 gevraagd.

De heer Leliman zegt te betreuren, dat, gehoord de genoemde redenen, niets voor 1885 wordt gevraagd.

De heer P. J. H. Cuypers beantwoorde den heer Leliman verder, en zegt dat, hoewel het hier niet de plaats is om de nu sinds lang overleden Tentoonstelling van 1883 te bespreken, hij als Oud-Voorzitter der Jury over de afdeling Bouwkunst de verzekering kan geven, dat de Jury volstrekt niet met geringschatting heeft neergezien op 'tgeen de Maatschappij tentoonstelde en haar alleen niet bekroonde, omdat met algemeene stemmen werd besloten, in navolging van hetgeen op andere tentoonstellingen was geschied, inzendingen van vereenigingen niet te bekronen. De Jury heeft te recht in 'tgeen de Maatschappij heeft ingezonden, samenwerking van meerderen gezien.

Over den memorie post voor 't houden van vergaderingen gaf de heer van Etteger zijne bevreemding te kennen. De feesten ter gelegenheid van de opening van het gebouw in 1885 zullen allicht kostden veroorzaken, waarom hij het Bestuur uitnoodigde deze in de begrooting op te nemen. De heer Redeker, wijzende op de circulaire in 1883 verspreid, waarin de vermoedelijke inkomsten en lasten van 't gebouw vermeld worden,

toonde aan, dat aan het vergaderen in 't gebouw geen kosten verbonden zijn. De kosten van het bedoelde feest zouden uit de afzonderlijke rekening voor 't gebouw gevonden kunnen worden.

De heer P. H. Scheltema deed de vraag, of voor de Algemeene Vergaderingen die in September buiten Amsterdam worden gehouden, geen kosten behoeven te worden uitgetrokken. De heer Redeker antwoordde daarop, dat de onkosten voor dergelijke vergaderingen slechts bestaan uit reiskosten, in post 12 opgenomen, en dat de overige uitgaven door de afdeling, ter plaatse waar vergaderd wordt, gedragen worden. Omtrent post 15 merkte de Penningmeester nog op, dat deze verdubbeld is, omdat uit vroegere begrotingen gebleken is, dat de uitgetrokken som te laag was en dat vermoedelijk in 1885 veel zal moeten worden uitgegeven.

Niemand verlangde hoofdelijke stemming toen de Voorzitter de begrooting en bloc in stemming bracht, en zij werd aangenomen.

De Voorzitter bracht vervolgens in behandeling, de bepaling van de plaats alwaar de September-Vergadering zal gehouden worden, en herinnerde, dat de laatste vergaderingen te Rotterdam, 's Gravenhage, Arnhem, en daarop door bijzondere omstandigheden tweemaal te Amsterdam gehouden werden. Spreker gaf in overweging eene keuze te doen tusschen Haarlem en Leeuwarden, want Zwolle geeft geen teekenen van leven meer, en richtte de vraag tot den heer J. E. G. Noordendorp, Voorzitter der Afdeling Leeuwarden, en die haar op deze vergadering als afgevaardigde vertegenwoordigende, of die jongste der afdelingen genegen zoude zijn de leden der Maatschappij te ontvangen.

Als Voorzitter dezer Afdeling, durfde de heer Noordendorp de verzekering te geven, dat het haar aangenaam en veel eer zal zijn om de leden te Leeuwarden te ontvangen. Spreker hoopte, dat men bij het voorgenomen bezoek echter in aanmerking zal nemen, dat de Afdeling nog zeer jong is en dus slechts jonge krachten ter beschikking heeft.

De Voorzitter dankte den heer Noordendorp voor de bewijzen van gastvrijheid, en vertrouwde daarmede in den geest der vergaderde leden te hebben gehandeld. Leeuwarden, noemde de spreker eene zeer gewichtige plaats van samenkomst, met het oog op de groote bedrijvigheid die daar op 't gebied der bouwkunst heerscht, en hij meende namens velen den wensch te mogen uiten, met die jonge Afdeling aldaar kennis te maken.

De heer D. E. C. Knuttel, het van belang achtende dat zeer vele leden de vergaderingen zullen bijwonen, meende dat een samenkomst te Leeuwarden voor velen bezwaar zal opleveren; en de heer van Etteger die het doeltreffend vond om tijdens dergelijke vergaderingen een en ander in oogenschouw te nemen, gaf in overweging te Rotterdam te vergaderen, waar groote werken, in aanbouw, konden in oogenschouw worden genomen.

De heer Redeker achtte dit laatste voorstel nu juist niet zeer beleefd tegenover de Afdeling Leeuwarden, die onze welwillende gastvrouw wilde zijn, en begreep ook niet, waarom Leeuwarden in den hoek werd gezet. Na de uitnoodiging van den heer Noordendorp moest men die met beide handen aangrijpen. De heer van Etteger geloofde echter volstrekt niet onbeleefd te zijn geweest, daar Leeuwarden, met den gewoonen takt aan

den Voorzitter der Maatschappij eigen, is uitgenoodigd geworden. Spreker wilde alleen, dat men niet te veel van Leeuwardens jonge krachten zoude vergen.

De groote belangstelling die in het Noorden blijkt te bestaan, was den heer W. C. Metzelaar een bij uitstek gelukkig teeken, en daarom geloofde spreker ook, dat velen zich een ietwat lange reis zullen getroosten om aan die streek een bezoek te brengen.

Naar aanleiding van het gesprokene verklaarde de heer Noordendorp zich genoopt te gevoelen een woord van dank te spreken tot den heer van Etteger voor diens vaderlijke zorgen voor de Afdeling Leeuwarden. Spreker zeide: ik geef zeer in overweging aan de leden, om in het Noorden te komen; juist omdat dat Noorden hier geheel verkeerd beoordeeld wordt, is die komst zeer gewenscht. Ik ben geen Noorman, maar ik kan u verklaren: wij zijn er best. Ik hoop dat die leden welke er komen zullen, zich insgelijks best zullen gevoelen.

Na deze met warmte gesproken woorden, kreeg de heer Leliman het woord en zeide: de traditie raadplegenden, begint de discussie een eleganten zwaai te nemen. De plaats der September-Vergadering werd vroeger bij loting vastgesteld, en zoodoende was er steeds een bepaalde aangewezen. Heeft het Bestuur nu geen op het oog?

Nadat in Amsterdam achtereenvolgens twee-malen de September-Vergadering heeft plaats gehad, is de traditie verbroken, merkte de heer Redeker Bisdorp op, die tevens voorstelde de discussie, die zijns inziens niet beleefder werd, te sluiten, en aan te nemen dat de vergadering te Leeuwarden zal gehouden worden.

(Na deze woorden volgt een langdurig applaus.)

De Voorzitter verklaarde, uit de teekenen van goedkeuring der leden te moeten opmaken, dat zij het denkbeeld ten zeerste toejuichen om met hun kunstbroeders in het Noorden kennis te maken, en meende dus te moeten besluiten dat de leden de keuze van Leeuwarden goedkeuren.

De heer Leliman verklaarde een besluit in dien zin te zullen toejuichen, en hierna werd aangenomen in September te Leeuwarden te vergaderen.

Alvorens de vergadering te sluiten deelde de Voorzitter mede, dat hem ter oore gekomen is, dat verschillende leden hunne bevreemding hebben te kennen gegeven over het late uur waarop de vergadering van den volgende dag een aanvang neemt; dat het Bestuur niet gaarne den schijn op zich zoude laden als wilde het zich in den kortst mogelijken tijd afmaken van de te behandelen onderwerpen; dat echter het Bestuur, door de ondervinding geleerd, de vergadering niet vroeger heeft gesteld, om den leden gelegenheid te verschaffen nog een en ander hier ter stede in oogenschouw te nemen. Willen de leden thans echter besluiten vroeger te vergaderen, dan is het Bestuur volkomen bereid aan hun wenschen te voldoen.

Aangezien het echter bleek, dat niemand der aanwezigen wenschte, op een vroeger uur te vergaderen, sloot de Voorzitter de vergadering en verdaagde die tot den volgende dag.

De vergadering van Donderdag den 29^{en} Mei werd bijgewoond door de navolgende heeren Bestuursleden: C. Muysken, P. J. H. Cuypers, N. Redeker Bisdorp, J. R. de Kruijff, Th. Sanders, F. J. Nieuwenhuis, W. C. Metzelaar, H. Cramer, H. W. Veth en den Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Voor zooverre de presentie-lijst aantoonde, waren de navolgende heeren leden aanwezig:

W. A. N. Aberson, J. van den Arend, S. Baron, G. H. Bauer, H. P. Berlage, Th. F. Bierhorst, B. Blanken, J. Bosch, A. E. Braat, T. J. Bremmer, Joseph Th. J. Cuypers, A. van Delden, T. H. van Etteger, G. J. van der Goes, John F. Groll, J. C. de Groot, J. de Haan, D. H. Haverkamp, P. J. Houtzagers, J. B. Jager, J. A. de Jonge, J. B. Kam, T. H. Kanters, Jacob F. Klinkhamer, D. E. C. Knuttel, Jurriaan Kok, J. P. Kok, P. F. Laarman, G. H. Lagers, P. G. Lancel, W. Langhout Gzn., J. H. Leliman, G. Looman, I. H. J. van Lunteren, H. A. Martin, H. Moen G.Pzn., W. C. Mulder, J. A. Mulock Houwer, J. E. G. Noordendorp, A. H. P. Reijdon, J. N. Scheltema, L. Schütz, J. M. van Staa, J. van Stavel, A. Stoutjesdijk, J. H. Stoel Azn., J. C. Stoeller Wzn., K. Swagerman, M. A. van Wadenhoijen, H. Wakkie, E. G. Wentink, H. J. Wolter.

De vergadering werd te 2 ure geopend door den Voorzitter, die punt 11 van de agenda in behandeling bracht, zijnde de wijziging van art. 52 der wet. Op verzoek van den Voorzitter leest de secretaris de conclusies van het Rapport voor, Bijlage III, opgemaakt door de commissie, benoemd om een onderzoek in te stellen naar de verschillende voorstellen tot wijziging van genoemd artikel.

Na voorlezing van 't eerste voorstel, vroeg de heer P. J. H. Cuypers of het niet beter ware, elk voorstel afzonderlijk te behandelen; de Voorzitter was hiertoe genegen, onder dien verstande, dat die voorstellen slechts zouden behandeld worden met het oog op het rapport der commissie en het advies van het Bestuur.

Maar de heer J. B. Jager, lid der genoemde commissie, geloofde, dat de verschillende voorstellen bezwaarlijk wederom in discussie konden gebracht worden en handhaafde daarom het advies der commissie. Ook dit zal in behandeling komen, zegt de Voorzitter, die tevens het debat opent.

De heer J. B. Jager verkreeg daarop het woord en zeide: Met al de kracht die in mij is, mijnheer de Voorzitter, wensch ik te verdedigen de conclusie der commissie van advies, in zooverre betreft 't voornaamste deel er van: het creëren van plaatselijke leden.

Het finantieel bezwaar, door 't Bestuur terecht geopperd, is gemakkelijk op te lossen, wanneer wij tegenover geene rechten der plaatselijke leden, geen of weinig verplichtingen stellen. Het bezit van plaatselijke leden is echter de hoofdzaak, en vergis ik mij niet, eene levenskwesitie voor de Maatschappij, doordien de afdelingen zonder plaatselijke leden niet kunnen bestaan; ja, ik durf er haast bijvoegen, geen raison hebben, niet passen in de lijst eener Maatschappij als de onze, wel in die van eene architecten-vereeniging. Wanneer niet voorzien wordt in de behoeften der plaatselijke bouwkunst-liefhebbers, beoefenaars van bouw-ambachten en min gefortuneerde ambtsbroeders, dan is het graf geopend voor de Maatschappij; dan ontstaan naast hare

afdeelingen plaatselijke vereenigingen, die trachten zullen hetzelfde te doen wat de Maatschappij doet en concurrentie in het leven roepen, in plaats van samenwerking, in een land als 't onze zoo noodzakelijk. Wanneer ik mij niet vergis in de gevoelens van verreweg het grootste deel onzer leden, dan geloof ik te mogen aannemen, dat wij eensgezind zijn in dit opzicht, dat afdeelingen een levensvoorwaarde zijn onzer Maatschappij. Gelijk thans de wet luidt en wordt opgevat, krijgen de afdeelingen eene kleine retributie ten bate der kas, eene retributie die in sommige gevallen weder te niet gaat door kosten voor afgevaardigden, correspondentie, enz. Een gevolg hiervan is, dat de huishouding eener afdeling alleen kan bestaan door het heffen van een plaatselijke contributie. Brengt men die contributie van Maatschappij en afdeelingen voor gewone leden op minstens f 20, voor kunstlievende leden op f 10, dan heeft men een afdelingsbudget voor 20 leden van hoogstens f 100. En het behoeft geen betoog, dat dit niet voldoende is voor eene afdeling die bevordering der plaatselijke bouwkunst beoogt. Te hooge contributie, te weinig resultaten, ziedaar het euvel waaraan afdeelingen lijden.

Een redmiddel, door den drang der omstandigheden ontstaan, hebben wij in de laatste jaren zien verschijnen in zake plaatselijke leden.

Is de nota van Arnhem juist, en voeg ik daarbij Groningens plaatselijke Vereeniging, en Kunstvlucht te Rotterdam, dan zijn er minstens 400 à 500 beoefenaars der bouwkunst of daarin belangstellenden, waaronder vele aspirant-leden der Maatschappij, die buiten de deur staan te wachten, of oogluikend worden geduld, of een eigen huishouding inrichten.

Mijnheer de Voorzitter, ik meen in dezen stand der zaak in overweging te moeten geven, uit de conclusie der commissie de hoofdzaak te nemen en in stemming te brengen: plaatselijke leden *ja*, of *neen*.

Als lid der commissie voor het rapport, verkreeg de heer D. E. C. Knuttel vervolgens het woord, die er op wees, dat door de wijze waarop de discussie gevoerd werd, misschien moeilijkheden zouden ontstaan. Spreker noemde de gegeven oplossing eene halfslachtige; een regeling te treffen, zoodanig dat elk lid bij een afdeling moet behooren, zou voor 't oogenblik van te ingrijpenden aard zijn; er moet zoo min mogelijk in de Wet veranderd worden. Eerst kon spreker medegaan met het voorstel van de commissie, maar na vergelijking van dit met het advies van het Bestuur, dunkt hem dit laatste beter toe. Daarom geloofde spreker, dat nu niet moest worden uitgemaakt of er plaatselijke leden zullen worden toegelaten, of niet, maar dat voorloopig over het voorstel van 't Bestuur moest worden gestemd. De finantieele toestand der afdeelingen is den spreker niet bekend; maar uit het verslag van den secretaris bleek, dat de toestand over 't algemeen niet ongunstig was; de afdeelingen klagen over te weinig bezoek, meerder is evenwel niet door geld te verkrijgen; het algemeene gebrek is: te weinig ambitie. Zie uw eigen reglement te veranderen, zegt de heer Knuttel, en zoek uw steun in introductie.

De heer P. J. H. Cuypers zeide, na het gehoorde, zijn vroeger gedaan voorstel te moeten toelichten; dit was namelijk gedaan om te bewerken, dat men met

wetenschap zou stemmen; eerst na de verschillende denkbeelden omtrent alle voorstellen gehoord te hebben, zou dat van 't Bestuur aan de beurt komen.

De heer Leliman, verklarende dat hij op verzoek van zijn mede commissie-leden het rapport 't eerst onderteekend heeft, zeide niet mede te kunnen gaan met den heer Cuypers, omdat alle voorstellen voldoende in 't Weekblad zijn toegelicht. De commissie heeft in haar rapport het goede geput uit alle voorstellen, de conclusie is voorgelezen en ieder op de hoogte, ook zonder discussie. Spreker was het met het denkbeeld van den heer Knuttel eens, erkende de prioriteit van het Bestuursvoorstel en wenschte dat daarover 't eerst zou worden gestemd. Met dit denkbeeld kon de heer Cuypers zich vereenigen, mits de vergadering er ook genoeg mede nam. Naar aanleiding van 't geen in 't midden was gebracht, verklaarde de Voorzitter nu alleen het rapport der commissie en het advies van 't Bestuur aan de orde te stellen.

De opmerkingen, door 't Bestuur in zijn advies gebracht, deden den heer H. J. Wolter gelooven dat de geheele zaak een geldkwesitie scheen te zijn. Volgens 't rapport der commissie zou de Maatschappij voor elk plaatselijk lid f 3 ontvangen. Nu had het Bestuur berekend, dat die som niet voldoende was om aan elk lid het Weekblad te verschaffen, en daarom is spreker ook niet meer voor dat rapport.

De heer Stoeller wilde terugkomen op het voorstel van Arnhem, waarom de Voorzitter opmerkte, dat zoeven aangenomen was alleen te discussieeren over 't rapport en 't advies.

Daar de heer Stoeller dit gezegde euvel scheen op te nemen, zeide de Voorzitter, dat hij hoopte goed begrepen te worden, waarop de heer Stoeller verklaarde het voorstel Arnhem alleen ter sprake te willen brengen omdat het meer aan de behoeften voldoet, en de gelden beter zouden verdeeld worden.

De heer Jager wenschte in 't licht te stellen, dat de commissie vóór het toelaten van plaatselijke leden was, het Bestuur evenwel niet; dit laatste wilde alleen minder-jarigen als zoodanig aannemen. Inderdaad zag spreker in, dat alles een geldkwesitie is, en daarom wilde hij een hogere contributie voor de plaatselijke leden gesteld zien, indien eene van f 5 te gering bleek. In het voorstel der commissie lag een streven om meerder verband te brengen tusschen de Maatschappij en de Plaatselijke leden; door 't voorstel van 't Bestuur worden zulke leden echter binnengesmokkeld, de wet ontdoken.

De heer F. H. van Malsen, deed uitkomen, dat de Afdeling 's Hage geenszins hetzelfde bedoelde, want daar is het niet te doen om veel plaatselijke leden te werven, maar men verlangde er menschen die ambitie betoonen, en deze zijn beter te vinden bij de jongeren dan bij de ouderen die te veel bezigheden hebben. Te 's Hage, zegt spreker, is gebrek aan jonge krachten; wij verlangen er naar 't werk dier jongeren niet naar hun geld.

Op 't gezegde van den heer Jager, antwoordde de heer P. J. H. Cuypers nog, dat er van insmokkelen geen sprake was, wanneer 't voorstel van het Bestuur werd aangenomen, dat gedaan is juist in 't belang der jongeren. Spreker betuigde verder zijn ingenomenheid met hetgeen de heer van Malsen heeft gezegd.

Dat men op groote plaatsen, zooals Amsterdam, 's Hage en Rotterdam, waar vele jongelieden waren,

instemming betuigde met het voorstel van 't Bestuur, kon de heer P. G. Lancel begrijpen. In Leiden waren echter vele werkbazen, die in de termen vielen lid der Afdeling aldaar te worden, maar voor wie een contributie van b.v. f 8 te hoog was. Kleinere Afdelingen, zeide spreker, zullen daarom te gronde gaan.

De heer Jager geloofde, dat hij niet begrepen is geworden door den heer van Malsen. Spreker beschouwde de Maatschappij niet als een architecten-vereeniging, maar verklaarde, dat men te Groningen bv. gaarne de verschillende werkbazen wilde zien op de vergaderingen, die daardoor aan belangrijkheid zullen winnen.

De heer J. B. Kam verkreeg het woord, en trok zijn voorstel in, daarbij adhesie betuigende aan dat van het Bestuur, hetwelk de wet niet aantast.

De heer T. H. van Etteger maakte de opmerking, dat de heer Jager verwarring aanbracht en de rede-neering van den heer van Malsen juist was; spreker stelde vervolgens voor, tot stemming over te gaan omtrent het voorstel van het Bestuur.

Nog gaf de heer H. W. Veth in overweging in stede van plaatselijke-, aspirant leden aan te nemen, waarop de Voorzitter antwoordde dat er hier thans geen sprake was van leden der Maatschappij. Daarop wenschte de heer H. Cramer dat bepaald werd, dat jongelieden die van hun 16^e tot hun 23^e jaar als plaatselijk lid werden aangenomen, ook na dien leeftijd als zoodanig lid der Afdeling konden blijven.

Zoowel de heer Knuttel als de heer van Malsen bestreden het voorstel van den heer Cramer; de heer van Malsen zag in den voorgestelden maatregel jonge leden met oude hoofden; de heer W. C. Metzelaar merkte daar nog bij op, dat er eigenlijk geen sprake was van leden, wel van geïntroduceerden, zoodat het voorstel van den heer Cramer onmogelijk kon aangenomen worden.

Ter wederlegging van de bezwaren van den heer Jager merkte de heer van Malsen nog op, dat meerderjarigen tegen geringe contributie als kunstlievend lid der Maatschappij kunnen toetreden om lid eener Afdeling te worden. Maar de heer Stoeller achtte juist die bezwaren groot, omdat de Afdeling ook contributie heft. Hierop nam de Voorzitter het woord en zeide: alvorens tot een stemming over te gaan, wensch ik het standpunt nog even toe te lichten waarop het Bestuur zich heeft gesteld, nadat de verschillende voorstellen waren ingediend. 't Was niet gemakkelijk, dit zuiver in te nemen, want het zag zich geplaatst tusschen de bijzondere belangen der Afdelingen aan de eene, en de belangen der Maatschappij aan de andere zijde. Alle voorstellen evenwel hebben op het Bestuur den indruk gemaakt, dat zij voortvloeiden uit de zucht om over meerder geld te kunnen beschikken; maar het heeft tevens gezien, dat plaatselijke leden gevaarlijk zijn voor de Maatschappelijke kas; dat de uitgave van boekwerken, een belangrijk gedeelte van den werkkring der Maatschappij, door hunne toetreding zou lijden. Wel is waar behoort het bevorderen van de oprichting van afdelingen onder de vele zaken die de Maatschappij zich voorstelt, maar ook dit moet een grens hebben. Bovendien is het Bestuur dáár, om op de kas het oog te houden; en het heeft de hand op de schatkist gelegd, omdat de plaatselijke leden nadeelig voor haar zullen blijken te zijn. Van de andere zijde heeft het Bestuur gezien, dat

een verandering wenschelijk is, echter buiten de geldkwestie om. Uit deze beschouwingen is zijn voorstel voortgevloeid.

Na de gehoorde discussie en de toelichtingen verklaarde de heer Leliman mede te gaan met het Bestuur, en stelde voor om het Bestuursvoorstel met algemeene stemmen aan te nemen; laat ons dan 2 à 3 jaren de proef nemen, zegt spreker, en daarna zien of verandering wenschelijk is.

Op de vraag van den Voorzitter of iemand hoofdelijke stemming verlangde, werd deze door den heer J. R. de Kruyff gewenscht, en wel met het oog op het groote gewicht van de strekking van 't voorstel.

Bij de stemming, die met opstaan en zitten plaats had, bleek, dat zich van de aanwezigen slechts 8 tegen het voorstel verklaarden, zoodat het met groote meerderheid is aangenomen.

De Voorzitter opende daarna, door punt 12 van de agenda aan de orde te brengen, de gelegenheid om verschillende voorstellen te doen, enz. Hiervan maakt in de eerste plaats de heer T. H. van Etteger gebruik om dezen wensch te uiten, dat tijdens de Mei-vergadering de gelegenheid worde opengesteld om te Amsterdam het een en ander en corps in oogenschouw te nemen, iets hetgeen thans ontbreekt.

De Voorzitter antwoordde, dat het Bestuur dien wensch gaarne ter harte zal nemen en het programma van eene volgende vergadering daarna zal inrichten. Tot nu toe waren de September-Vergaderingen meer voor dit doel bestemd, maar wil men in Mei langer vergaderen, dan heeft 't Bestuur daar niets tegen.

De heer van Etteger zegt evenwel niet bedoeld te hebben, dat hij nog een derden dag wenschte, maar alleen dat den 2^{den} meer onder vakgenooten werd doorgebracht, waarop de heer van Malsen op het nieuwe gebouw der Maatschappij wees, dat een groot gedeelte van 't bezwaar van den heer van Etteger in 't vervolg zal opheffen. De Voorzitter is 't met den laatsten spreker eens, maar zal tevens op de gedane wenschen acht geven.

Door den heer Th. G. Schill werd vervolgens gewezen op de kwestie van het loon van architecten, die spreker niet opgenomen zag op de agenda, maar hoopte dat in September te Leeuwarden zal worden behandeld.

De Voorzitter zegt toe, dit verzoek in overweging te zullen nemen.

De heer Leliman verklaarde als afgevaardigde van Amsterdam den heer Schill te steunen, maar deed de vraag of Leeuwarden wel de geschiktste plaats is om dit onderwerp ter sprake te brengen; dit moet, zegt spreker, Leeuwarden zelf uitmaken.

Hierna verkreeg de heer D. E. C. Knuttel het woord, en uitte een wensch aan de redactie. Spreker zag in de verslagen der afdelingsvergadering, die in het Weekblad opgenomen werden, een zucht om deze zoo uitgebreid mogelijk te maken, en alles wat er in die vergaderingen verhandeld werd, was toch niet altijd belangrijk. Men zag zelfs van een zelfde lezing, op meerdere plaatsen gehouden, telkens van daar uit, verslagen over het verhandelde. Spreker achtte het zeer wenschelijk dergelijke verslagen van vergaderingen te bekorten, terwijl de lezing, zoo die belangrijk was, in haar geheel kon worden opgenomen in het blad. Werden die verslagen bekort, dan konden ook meerdere bijdragen opgenomen worden. Spreker zeide, dit verzoek uit naam van meerderen te doen.

De Voorzitter antwoordde, dat het voor de redactie moeilijk was verkortingen in de verslagen aan te brengen, en dat deze ook niet kunnen worden gemist, aangezien de Maatschappij er prijs op stelt ze in haar orgaan op te nemen. Naar aanleiding van het gevraagde, kan de redactie echter aan de verslaggevers verzoeken hunne verslagen te bekorten. Het Bestuur zal dit aan de redactie in overweging geven.

De heer Stoeller stelde voor in 't vervolg afdrukken van de agenda en de stukken, die betrekking hadden op 't geen ter algemeene vergadering behandeld werd, op de vergadering voorhanden te hebben, opdat de leden niet genoodzaakt werden het Weekblad, waarin een en ander was opgenomen, mede te nemen.

De Voorzitter wees er evenwel op, dat de gewenschte afdrukken op deze vergadering aanwezig en ook rondgedeeld waren.

Ten slotte vroeg de heer J. N. Scheltema naar de diploma's, toegekend bij de tentoonstelling welke gehouden werd ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Maatschappij, waaromtrent de Voorzitter mededeelde, dat zij ter verzending gereed lagen.

Alsnu werden aan de orde gesteld, de artikelen bij het uitschrijven, beantwoorden en beoordeelen van prijsvragen aanbevolen, Bijlage IV, en vroeg de Voorzitter of iemand daaromtrent iets in 't midden had te brengen.

De heer Leliman bracht in herinnering, dat deze 12 artikelen de vruchten zijn van een langdurig en nauwgezet onderzoek der commissie, met het opstellen daarvan belast, zegt daarbij haren secretaris den heer C. J. T. Louis Rieber, dank voor de nauwgezette uitwerking naar aanleiding der besprekingen, en gaf ten slotte in overweging zich niet te verdiepen in eene discussie over elk artikel afzonderlijk, maar eenvoudig aan te nemen het geheel als proeve te beschouwen en deze na eenigen tijd te verbeteren, zoo daartoe aanleiding mocht bestaan.

De heer J. F. Klinkhamer wenschte een kleine opmerking in 't midden te brengen. Spreker gaf in overweging de verschillende prijsvragen welke uitgeschreven werden, in het Bouwkundig Weekblad te bespreken, en verzocht aan de redactie dat deze in 't vervolg, na een ingesteld onderzoek en zooals b. v. de Deutsche Bauzeitung steeds deed, te waarschuwen voor medewerking of deze aan te bevelen.

De heer Leliman verklaarde zeer goed mede te kunnen gaan met dit denkbeeld, en noemde het verzoek zeer van pas; de heer P. J. H. Cuypers achtte dit waarschuwend woord ook goed, maar merkte daarbij op dat het voor de redactie soms zeer bezwaarlijk is kennis te nemen van alle prijsvragen, waarvan vele soms slechts in kleine blaadjes worden opgenomen. Bij groote prijsvragen kan evenwel de gewenschte bespreking plaats hebben. Nog gaf de heer Klinkhamer sterk in overweging, een aanvang te maken met de opgemaakte artikelen in de hand.

De heer v. Malsen vond het echter te veel van 't Bestuur gevergd, om over elke prijsvraag iets te zeggen, en deze daartoe uit te pluizen. Zou 't niet beter zijn, vroeg spreker, dat hij die iets heeft in 't midden te brengen, dit kenbaar maakte in 't Weekblad? Maar de heer Klinkhamer achtte het geruststellend te weten, dat

het Bestuur een wakend oog hield, en raad gaf. De heer Knuttel was 't zelfde gevoelen toegedaan.

Deze zorg ging volgens den heer W. C. Metzelaar te ver; de leden waren nu bekend met de bepalingen omtrent prijsvragen in het algemeen, waaraan zooveel mogelijk ruchtbaarheid moet worden gegeven. Zij konden dus vergelijkingen maken en zelf hun oordeel vellen.

De heer Klinkhamer wees er echter op, dat 't noodig was de prijsvragen tegenover het publiek te bespreken in 't orgaan der Maatschappij, en was het daarmede eens met den heer Knuttel, die zich te voren in gelijken zin had geuit.

De heer de Kruyff zeide daarop, wanneer het al geen regel wordt, kan het toch nu en dan geschieden.

Wij zijn thans op weg onzen invloed te doen gelden bij 't uitschrijven van prijsvragen, zoo zegt de Voorzitter, en ik vermeen dat het daarom ook op den weg ligt om de prijsvragen te bespreken. Nu eenmaal de proeve aanwezig is, geloof ik dan ook dat het in den geest ligt van de leden, dat het Bestuur zich zal laten hooren. Ik moet echter opmerken, dat meermalen reeds een woord over uitgeschreven prijsvragen in 't Weekblad is opgenomen.

Nadat niemand verder het woord over dit onderwerp verlangde, zegt de Voorzitter de commissie dank voor de taak die zij blijkbaar met zooveel zorg en zoo gewetensvol heeft ten einde gebracht. Ik hoop niet, zegt de Voorzitter, dat dit werk zal gedeponereerd worden; integendeel, de artikelen behooren gepubliceerd te worden. Daartoe zal het Bestuur maatregelen nemen, en ze liefst langs hooge omwegen toezenden aan hen die er belang bij hebben, b.v. aan Gemeente-besturen, zoodat de zaak indruk maakt.

De artikelen werden, als proeve, ongewijzigd ter vergadering aangenomen.

De Voorzitter bracht daarop de Proeve eener Algemeene Bouwverordening voor Nederland aan de orde*); de bespreking daarover werd geopend door den heer N. Redeker Bisdom, Voorzitter der commissie, met de samenstelling van zulk een verordening belast, daarbij de geschiedenis dezer zaak in herinnering brengende. De zaak was reeds in 1882 ter hand genomen, en de proeve, zooals die in het Weekblad was opgenomen, was de commissie verschuldigd aan den ijver van haar medelid, de heer F. J. Nieuwenhuis. Deze had getracht, zooveel mogelijk in alle behoeften te voorzien, en de commissie wenschte alleen de algemeene strekking der verordening in debat te zien.

De heer Leliman herinnerde aan het concept hetgeen, ongeveer drie jaren geleden was opgemaakt. Het nu verschenen stuk vond spreker reeds veel beter, maar toch was 't hem opgevallen, dat het industrieel, sanitair, rijks- en landbouwkundig gedeelte stiefmoederlijk was bedield geworden. Vooral het landbouwkundig gedeelte; was daar wel aan gedacht? Verder vond spreker weinig bepaald omtrent schoorsteenen, erkers, balkons enz.; weinig ook over pompen en andere punten. Overigens bracht hij hulde aan de commissie voor haar verdienstelijken arbeid, waarbij de Voorzitter zich aansloot,

*) Deze proeve is opgenomen in het Bouwkundig Weekblad, 1884.

tevens vragende wat nu de commissie verder voornemens was te doen.

De heer Redeker Bisdom, de hulde terugbrengende op den heer F. J. Nieuwenhuis, stelde daarop voor, namens de commissie, eerst de algemeene strekking te behandelen, en dan het concept naar de afdelingen te zenden. Spreker stelde in 't licht, dat men het aantal artikelen getracht heeft tot een minimum te bepalen, maar dat zij toch reeds tot 119 zijn aangegroeid; verder, dat de bedoeling moet zijn een algemeenen legger te hebben. Daarom ook konden niet alle onderwerpen even uitvoerig worden behandeld, want voor alle streken zijn onmogelijk gelijk geldende bepalingen te treffen.

De heer Nieuwenhuis wees er op, dat zijn werk nog een te persoonlijk karakter draagt. De wensch der commissie was, dat de proeve door de afdelingen werd onderzocht en dat dan vervolgens de ingekomen aanmerkingen in overweging zouden genomen worden.

Hoe wenschelijk de heer W. C. Metzelaar het ook achtte in algemeene termen te bepalen, waarop bij het bouwen moest gelet worden, was het toch aan te raden geen eigenlijke verordening te maken. Een voorschrift bij het bouwen was zeer moeilijk te geven, en hoe uitgebreider het was, des te minder passend was het tevens. De proeve achtte spreker opgemaakt meer met het oog op groote steden, dan wel op kleine. Voorts vond spreker het imoreel om toe te staan, dat door Burgemeester en Wethouders kan worden afgeweken van enkele bepalingen. Juist zij die moeten waken, dat voor allen dezelfde rechten gelden, mogen niet van die bepalingen afwijken. Daarom, wordt niet alles absoluut bepaald, dan liever niets bepaald; 't denkbeeld dat de voorschriften uitsluitend voor knoeiers zijn gegeven, mag geenszins op den voorgrond treden. Overigens bracht ook de heer Metzelaar alle hulde aan het werk.

De heer Redeker Bisdom was het niet eens met den heer Metzelaar, wat betreft de macht van B. en W.; in eene verordening behoort op verschillende zaken gewezen te worden, die echter niet op dezelfde wijze behoeven uitgevoerd te worden op alle plaatsen; maar de heer Metzelaar bleef van oordeel, dat het juist zeer nadeelig moet werken, aan B. en W. de bevoegdheid te geven veranderingen in een verordening te brengen.

De heer Redeker Bisdom bleef zijn gevoelen toegedaan; de heer Metzelaar geloofde, dat het wenschelijker is uit de verordening al datgene weg te laten wat toch niet te controleeren is, en de heer P. J. H. Cuypers achtte het onmogelijk, dat B. en W. geen gelegenheid werd gegeven uitzonderingen te maken. Wilde men voor B. en W. liever den Raad? Maar dat zou onmogelijk

zijn. De bevoegdheid moet blijven bestaan voor het Dagelijks Bestuur, bijgestaan door zijne ambtenaren.

Door den heer H. W. Veth werd de proeve beschouwd, meer als een legger. Wanneer gemeenten hare verordeningen herzien, dan verzamelen zij die van andere plaatsen, om daaruit te putten; dit kunnen zij nu doen uit dezen legger. Spreker ondersteunde het voorstel om de proeve naar de afdelingen te zenden.

De heer F. H. van Etteger gevoelde zich gedrongen na de gehoorde discussie, om aan te raden toch vooral den raad van den heer Metzelaar ter harte te nemen, daar ook hij het een groot bezwaar achtte, dat B. en W. kunnen afwijken van het eenmaal bepaalde. Spreker wenschte de toezending van het stuk aan de afdelingen, waarvoor ook de heer Cuypers zich verklaarde, die in elk geval zeer tegen een overijld genomen besluit zou zijn.

De Voorzitter verklaarde daarop, dat hij meende in den geest der vergadering te handelen, door aan de commissie te verzoeken naar haar goedvinden te handelen, en daarbij de gedane opmerkingen reeds in overweging te nemen.

De vergadering bleek dezelfde meening te zijn toegedaan.

Nu de agenda was afgehandeld, vroeg en verkreeg de heer Leliman het woord, en dankte den Voorzitter zeer voor diens onpartijdige leiding der vergadering, die hem veel genot verschaft had. Spreker hoopte, dat het Bestuur gesteund mocht blijven door den tegenwoordigen secretaris, aan wiens talent hij hulde bracht. Ook de heer Redeker Bisdom, ontving als penningmeester een woord van dank, evenals de heer F. W. van Gendt en de overige tegenwoordige leden der Nederlandsche pers. Zij brengt de kunst nader tot het volk, en daar zij van grooten invloed is, hoop ik, zegt spreker, dat de Maatschappij steeds door haar gesteund moge blijven. Na een woord van dank aan de verschillende commissiën voor het tot stand gebrachte werk, wenscht spreker allen, kracht, macht en liefhebberij om op den goeden weg voort te gaan.

De Voorzitter dankt den heer Leliman voor zijn welwillende woorden, hoopt dat hij nog gedurende lange jaren de vergaderingen zal mogen opluisteren en sluit deze vergadering met een „tot weerziens” aan de leden.

Aldus opgemaakt overeenkomstig de aantekeningen, gehouden op de 49ste Algemeene Vergadering.

De Secretaris der Maatschappij,

C. T. J. LOUIS RIEBER.

Bijlage I.

1883.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

REKENING EN VERANTWOORDING.

KASSA-REKENING.

Debet.

Januari 1	Aan Saldo van vorige rekening	f 6204.68
December 31	„ ontvangsten in dit jaar, als:	
	Contributiën	11359.09
	Verkoop-rekening	34.50
	Rente-rekening	183.10
		f 17781.37

Credit.

Per betaald in dit jaar, volgens Crediteuren-rekening.	f 15563.17
„ Saldo op nieuwe rekening.	2281.20
	f 17781.37

Debet.

December 31	Aan Huis en Erve, Wijde Kapelsteeg	f 9405.—
	„ Maatschappelijk gebouw, Marnixstraat	31521.36
	„ Effecten-rekening	3141.60
	„ Bibliotheek dito	1659.40
	„ Inventaris dito	1519.41
	„ Kassa-rekening	2218.20
		f 49464.97

BALANS.

Credit.

Per Hollandsche Hypotheekbank.	f 25000.—
„ J. A. Matthes & C°.	6521.36
„ Winst- en Verliesrekening	1256.16
„ Saldo, zijnde de waarde der bezittingen der Maatschappij op heden	16687.45
	f 49464.97

BEGROOTING VAN ONTVANGSTEN EN UITGAVEN

VOOR DE

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST

over het jaar 1885.

VERMOEDELijke ONTVANGSTEN.

VERMOEDELijke UITGAVEN.

	1884 Begrooting.	1885 Begrooting.	Hoofd- stuk.	1884 Toegestaan.	1885 Begrooting.
Contributie van Gewone leden	f 11655.—	f 11310.—	1	f 4400.—	f 4500.—
" " Buitengewone leden	307.50	285.—	2	900.—	900.—
" " Kunstlievende leden	175.—	220.—	3	100.—	200.—
Renten	150.—	150.—	4	600.—	600.—
Verkoop van druk- en plaatwerk	50.—	50.—	5	500.—	400.—
Onvoorziene baten	100.—	100.—	6	300.—	300.—
			7	50.—	50.—
			8	500.—	500.—
			9	50.—	50.—
			10	300.—	300.—
			11	400.—	600.—
			12	2650.—	650.—
			13	500.—	350.—
			14	1000.—	225.—
			15	187.50	190.—
			16		
			17		
	f 12437.50	f 12115.—		f 12437.50	f 12115.—

Overgelegd in de Vergadering van 24 April 1884, ingevolge Art. 16 en 40 der Wet.

S. E. & O.

De Penningmeester der „Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst”,
N. REDEKER BİSDOM.

Bijlage III.

MIJNE HEEREN!

De ondergeteekenden, door U benoemd in Commissie om ingevolge Art. 57 der wet, de ingekomen voorstellen tot wetswijziging te onderzoeken, hebben de eer het rapport over het door hen ingesteld onderzoek bij dezen aan U over te leggen.

De voorstellen door U aan de Commissie ter hand gesteld waren de volgende:

A. De ondergeteekenden, gewone Leden der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst hebben de eer voor te stellen om Art. 52 der wet van de Maatschappij te wijzigen en daarvoor het onderstaande in de plaats te stellen:

„De Afdelingen kunnen ook tot Leden aannemen personen, die geen Leden der Maatschappij zijn. Zij dragen den naam van „Plaatselijke Leden. Deze hebben bij zaken en voorstellen, de „Maatschappij betreffende, slechts eene adviseerende stem.”

ingezonden door het Bestuur der Afdeling Rotterdam met 72 handteekeningen.

B. De ondergeteekenden, Leden der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst stellen voor Art. 52 der wet (luidende: de Afdelingen kunnen slechts tot Leden aannemen de gewone, buitengewone- en kunstlievende Leden der Maatschappij) in dien zin te wijzigen, dat deze bepaling niet geldt voor jongelieden van 16 tot 23 jaar.

ingezonden door den heer J. B. KAM, met 71 handteekeningen.

C. De ondergeteekenden, gewone Leden van de Maatschappij, hebben de eer U uit te noodigen, aan de Algemeene Vergadering in Mei 1884 te houden, voor te stellen:

het laatste gedeelte van Art. 5, aanvangende met Kunstlievende Leden enz. tot f 5 per jaar te wijzigen en te doen luiden: Kunstlievende Leden betalen eene contributie van f 2.— Op verlangen wordt hun de te verschijnen Afbeeldingen van oude gebouwen verstrekt tegen eene jaarlijksche vergoeding van f 2.—

ingezonden door den Heer DANL. J. SANCHES, met 57 handteekeningen.

D. Naar aanleiding van breedvoerige discussiën, gehouden in eene Vergadering te Utrecht, waar vertegenwoordigd waren de Afdelingen Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage, Arnhem en Utrecht, noodigen de ondergeteekenden het Bestuur der Maatschappij uit aan de Algemeene Vergadering in Mei 1884 te houden voor te stellen, de volgende wijziging der Wet:

1°. Artikel 4 te lezen:

De Maatschappij bestaat uit Gewone-, Buitengewone-, Plaatselijke Afdelings-, Kunstlievende- en Eereleden.

Het Lidmaatschap enz.

2. In Art. 5 in te lusschen:

Plaatselijke Afdelingsleden kunnen aangenomen worden, mits f 2.— contributie aan de Maatschappij betalende. Zij hebben daarvoor stem op de Algemeene Vergaderingen en kunnen het Bouwkundig Weekblad à f 4 per jaar en de verdere uitgaven der Maatschappij tot verminderden prijs, in overleg met het Bestuur te bepalen, bekomen.

3°. Het slot van de eerste zinsnede van Art. 19 te lezen: en bovendien een stembillet aan de gewone en aan de Plaatselijke Afdelingsleden.

4°. In Art. 52 te laten vervallen gewone, buitengewone en kunstlievende.

ingezonden met 66 handteekeningen.

E. Voorstel van het Bestuur der Afdeling Arnhem om de volgende artikelen aldus te wijzigen:

Art. 5, alinea 4.

Kunstlievende Leden ontvangen het Weekblad. Hunne contributie bedraagt f 5 per jaar.

Art. 35, in plaats van de woorden „geeft jaarlijks” te lezen: geeft zooveel mogelijk jaarlijks.

Art. 51. De afdelingen zijn vrij in haar finantieel beheer. Zij ontvangen eene geldelijke toelage uit de kas der Maatschappij voor elk Lid minstens tot $\frac{1}{4}$ van het bedrag der contributie, die de Maatschappij ontvangt.

De afdelingen heffen geene plaatselijke contributie.

Art. 52 De Leden der Maatschappij zijn rechtens Leden der Afdeling hunner woonplaats.

Leden van de Maatschappij in plaatsen, waar geene Afdeling

is, kunnen als Leden in naburige Afdelingen worden toegelaten. De Afdelingen ontvangen dan ook voor die Leden $\frac{1}{4}$ der contributie, die aan de Maatschappij voldaan wordt.

ingezonden met 54 handteekeningen.

F. De ondergeteekenden, gewone Leden van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, hebben de eer de navolgende wijzigingen der wet aan de eerstvolgende Algemeene Vergadering voor te stellen:

Art. 4, te lezen als volgt:

„De Maatschappij bestaat uit gewone-, buitengewone-, plaatselijke afdelings-, kunstlievende- en eereleden.”

„Het Lidmaatschap is” enz.

Bij Art. 5 in te lusschen:

Plaatselijke Afdelingsleden ontvangen het Weekblad. Hunne contributie bedraagt f 5 per jaar

De laatste zinsnede van Art. 51 te lezen:

„Tevens gewoon Lid der Maatschappij.”

In Art. 52 te laten vervallen de woorden:

Gewone, buitengewone en kunstlievende.

ingezonden door den heer P. J. HUIBERS met 52 handteekeningen.

In eene Vergadering van de Commissie zijn deze voorstellen breedvoerig besproken en is het volgende als het oordeel van de meerderheid der Commissie vastgesteld:

1°. De geest van de wet, aangenomen in 1880, moet gehandhaafd worden, n.l. alle Leden der Afdelingen moeten Leden der Maatschappij zijn.

Dientengevolge kan de Commissie de voorstellen, ingezonden door het Bestuur der Afdeling Rotterdam en door den heer KAM, niet ondersteunen.

2°. De toetreding van Leden tot de Maatschappij zij finantieel zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, doch de rechten aan het Lidmaatschap verbonden, moeten zooveel mogelijk in evenredigheid staan tot de grootten der contributie in de verschillende rubrieken. Daarom acht de Commissie het niet wenschelijk eene rubriek Leden in het leven roepen, die voor een geringe contributie het recht tot stemme (wat zelfs aan de rubrieken buitengewone- en kunstlievende Leden niet toegekend is) en het recht tot het koopen der uitgaven tegen verminderden prijs zou verkrijgen.

Dientengevolge kan de Commissie het voorstel der Afdelingsgedelegeerden, sub 2° en 3° vermeld, niet ondersteunen.

3°. Naar de meening der Commissie is het facultatief stellen van het abonnement op het Weekblad of op de Afbeeldingen van oude gebouwen voor eene goede finantieel regeling niet gewenscht.

Dientengevolge kan zij het voorstel van den heer SANCHES niet ondersteunen, doch vereenigt zij zich geheel met het beginsel neergelegd in het voorstel van het Bestuur der Afdeling Arnhem en in dat van den heer HUIBERS, om het abonnement op een of ander werk der uitgaven verplichtend te stellen.

4°. Daar den Kunstlievenden Leden bij hunne toetreding het ontvangen der Afbeeldingen van oude gebouwen als recht wordt toegekend en het waarschijnlijk is, dat er vele personen zijn, die verkiezen zullen die Afbeeldingen liever dan het Weekblad in eigendom te hebben, meent de Commissie, dat het aanbeveling verdient de rubriek Kunstlievende Leden met de rechten, hun in de bestaande Wet toegekend, te behouden, en eene nieuwe rubriek van Leden in het leven te roepen, die volgens de voorstellen van den Heer HUIBERS en van Gedelegeerden, Plaatselijke Afdelingsleden zouden kunnen heten.

De Commissie kan, dus ook niet ondersteunen het voorstel van het Bestuur der Afdeling Arnhem om in Art. 35 in te lusschen de Maatschappij geeft zooveel mogelijk jaarlijks uit.

5°. Omtrent de retributie door de Maatschappij uit te keeren aan de Afdelingen voor elk Lid, dat ook Lid van de Afdeling wordt, geeft de Commissie als haar gevoelen te kennen, dat, ofschoon het haar wenschelijk voorkomt, dat elk Lid der Maatschappij rechtens Lid der Afdeling in de plaats zijner inwoning is en dus de Afdelingen dan geene afzonderlijke contributie kunnen heffen, zij niet gelooft, dat de financiën der Maatschappij eene (dan vereischte) veel hoogere retributie op dit oogenblik toelaten.

Wel meent de Commissie, dat, met het oog op de waarschijnlijk toetreding van vele Plaatselijke Afdelingsleden tot de Afdelingen, de retributie, zooals die tot nu toe was, vooral voor

kleine Afdeelingen te gering is, in vergelijking met de grootere kosten, die dan voor hare rekening komen en spreekt zij daarom de wenschelijkheid uit, dat de retributie voor elk Plaatselijk Afdeelinglid op f 2 — gesteld wordt.

Omtrent de grootte der retributie voor de andere rubrieken van leden, is de Commissie niet bij machte een cijfer te noemen en laat zij de vaststelling daarvan gaarne aan het oordeel van het Bestuur der Maatschappij over.

Om echter de retributie te doen bestaan uit $\frac{1}{2}$ of welk ander evenredig deel der contributie ook, is een voorstel door de Commissie als niet aanneembaar beschouwd, omdat:

a. er geen reden is, dat de Afdeeling in verschillende mate finantieel voordeel zal trekken van hen, die als hare leden dezelfde rechten hebben, en

b. bij het voorstellen van zulk eene regeling als mogelijk aangenomen wordt, wat wel niet het geval zal zijn, n.l. dat de Maatschappij van de contributie van een Gewoon lid, na aftrek van het bedrag, dat vertegenwoordigt hetgeen door hem in drukwerken ontvangen, als stemrecht genoten en als zijn aandeel in de algemeene onkosten bijgedragen wordt, driemaal zooveel geniet als wat van de contributie van een Kunstlievend Lid voor de kas overblijft, na aftrek van den kostenden prijs der Afbeeldingen van oude gebouwen en van zijn aandeel in de algemeene kosten.

Ofschoon het voorgaande niet als het eenstemmig gevoelen van alle Commissieleden aan te merken is, was de minderheid bij de meeste stemmingen gering en legde zij zich bij den uitslag neder.

Het voorstel van den Heer HUIBERS verwierf algemeene instemming wat aangaat de wijzigingen in Art. 4 en Art. 5, doch algemeene afkeuring wat aangaat dat gedeelte, waarin hij Art. 51 wenscht te wijzigen in dier voege, dat de retributie alleen voor Gewone Leden zou betaald worden.

Vele Leden der Commissie meenden echter, dat bij aanneming van het voorstel van den Heer HUIBERS, de Leden, te Amsterdam woonachtig, finantieel voordeel zouden hebben, daar zij binnen kort met alle uitgaven der Maatschappij (op de Bibliotheek) gemakkelijk kennis kunnen maken, wanneer zij slechts de geringe contributie van Plaatselijk Afdeelinglid betalen, terwijl de buiten Amsterdam wonenden, om hetzelfde te kunnen genieten, de contributie van Gewoon Lid moeten voldoen.

Ten slotte formuleert de Commissie ten gerieve der Leden datgene, wat zij aanbevelenswaard in de ingekomen voorstellen vindt, als volgt:

Art. 4 (te lezen):

De Maatschappij bestaat uit Gewone-, Buitengewone-, PLAATSELIJKE AFDEELINGS-, Kunstlievende- en Eerelieden.

Het Lidmaatschap is met het Eerlidmaatschap verenigbaar.

Art. 5 (hierbij in te lusschen):

PLAATSELIJKE AFDEELINGSLEDEN ONTVANGEN HET WEEKBLAD. HUNNE CONTRIBUTIE BEDRAAGT f 5.— PER JAAR.

(en toe te voegen):

DE BUITENGEWONE-, PLAATSELIJKE AFDEELINGSLEDEN- EN KUNSTLIEVENDE LEDEN HEBBEN ALLEEN EENE ADVISEERENDE STEM.

Art. 51 (te lezen):

De Afdeelingen zijn vrij in haar finantieel beheer.

Zij ontvangen eene geldelijke toelage uit de kas der Maatschappij voor elk Lid der Afdeeling, tevens Lid der Maatschappij.

DEZE TOELAGE BEDRAAGT f 2.— VOOR ELK PLAATSELIJKE AFDEELINGSLID; VOOR DE DRIE ANDERE RUBRIEKEN VAN LEDEN WORDT DE TOELAGE JAARLIJKS VASTGESTELD.

Art. 52 (te lezen):

DE AFDEELINGEN KUNNEN ALLEEN LEDEN DER MAATSCHAPPIJ TOT LID AANNEMEN.

AMSTERDAM. 13 Maart 1884. DE COMMISSIE VOORNOEMD:

J. H. LELIMAN, Voorzitter.
J. E. G. NOORDENDORP.
J. B. JAGER.
J. H. PERSIJN.
P. G. LANGEL.
D. E. C. KNUITEL.
H. J. WOLTER, Secretaris.

Bijlage IV.

AMSTERDAM, April 1884.

Aan het Bestuur der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst te Amsterdam.

De ondergeteekenden, door U uitgenoodigd tot het opstellen van „Voorwaarden welke behooren in acht genomen te worden bij het uitschrijven, enz. van prijsvragen,” hebben de eer U nevensgaand concept aan te bieden, met beleefd verzoek, dit op de eerstvolgende Algemeene Vergadering tot een onderwerp van bespreking te maken.

Hoogachtend hebben wij de eer te zijn:

J. DE HAAN.
W. LANGHOUT GZN.
J. H. LELIMAN.
F. J. NIEUWENHUIS.
C. T. J. LOUIS RIEBER.
DANL. J. SANCHES.
T. SANDERS.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

OPGERICHT TE AMSTERDAM IN 1842.

Beschermheer: Zijne Majesteit Koning Willem III.

Artikelen bij het uitschrijven, beantwoorden en beoordeelen van Prijsvragen, aanbevoelen en vastgesteld ter Algemeene Vergadering in Mei 1884.

Art. 1. Het Rijk der Nederlanden en iedere corporatie op publiek terrein, behooren bij prijsvragen voor gebouwen de mededinging algemeen te stellen.

Een uitgeschreven prijsvraag mag niet worden teruggetrokken.

Art. 2. Bij prijsvragen voor monumentale gebouwen mogen eerst dan architecten uit het buitenland tot mededinging worden opgeroepen, wanneer gebleken is dat de krachten hier te lande ontoereikend zijn.

Art. 3. Het programma voor elke prijsvraag behoort door minstens twee deskundigen te worden opgesteld. Deze moeten de opgaven der prijsuitschrijvers aan de eischen van kunst en werkelijkheid toetsen, en die in onderling verband brengen.

Het programma moet door de samenstellers onderteekend worden en zoo mogelijk de hoofdafmetingen of oppervlakten aangeven van de voornaamste der verlangde lokalen, eene omschrijving van den aard van den bodem, en de situatie.

Wordt een bepaalde stijl of constructie verlangd, dan moet dit vermeld worden.

De wijze van voorstelling en het aantal der teekeningen worden bij het programma opgegeven.

Art. 4. Wordt eene bouwsom opgegeven, dan moet deze proefhoudend, en strikt verbindend voor alle mededingers zijn.

De begroting, door de mededingers in te leveren, moet gegrond zijn op de eenheidsprijzen der materialen, die bij het programma moeten vermeld zijn, en eene opgave bevatten der afmetingen en hoeveelheden van de te verwerken bouwstoffen.

Art. 5. De uit te loven prijs en premien moeten in

geld zijn, en wat den prijs betreft bedragen, voor gebouwen boven de 50 mille en hooger:

a. Voor schetsteekeningen op niet grooter schaal dan 1 à 100, minstens $\frac{1}{2}$ % van de bouwsom.

b. Voor volledige ontwerpen op de schaal van 1 à 100 of 1 à 200, 1 % der bouwsom.

c. Voor volledige ontwerpen als boven, met details en uitgewerkte begroting, 2 % der bouwsom.

d. Voor volledige ontwerpen als boven, met details, uitgewerkte begroting en bestek, 2½ % der bouwsom.

Voor gebouwen beneden 50 mille, behoort deze percentage naar gelang van de kleinere bouwsom aanmerkelijk verhoogd te worden, en wordt het bedrag van prijs en premien door de deskundige opstellers van het programma vastgesteld.

Art. 6. De Jury moet worden benoemd, voor de helft door de mededingers, voor de wederhelft door de prijsuitschrijvers.

Deze Jury kiest nog een medelid.

De twee samenstellers, sub 3 genoemd, zijn rechtens de Juryleden der prijsuitschrijvers.

Art. 7. Alle leden van deze Jury ontvangen van de prijsuitschrijvers vooraf te bepalen restitutie van reisen verblijfkosten benevens een honorarium. De samenstellers van het programma, benevens de rapportsteller der Jury, ontvangen het dubbele honorarium van een gewoon Jurylid.

Art. 8. De naar den prijs dringende ontwerpen worden gedurende minstens acht dagen publiek tentoongesteld, en het rapport der Jury daarbij ter visie gelegd.

Elke mededinger ontvangt, bij de terugzending van zijn ontwerp, een kopij van dat rapport.

Art. 9. Het rapport moet eene met redenen omkleede beoordeeling bevatten van de naar den prijs dingende ontwerpen.

De prijsuitschrijvers verbinden zich, wat de toekenning van prijzen en premien aangaat, naar de uitspraak der Jury te handelen.

Het met den prijs bekroonde ontwerp wordt het eigendom der prijsuitschrijvers; alle overige blijven het eigendom der inzenders.

Art. 10. Ieder ontwerp, dat bij meerderheid van stemmen in strijd blijkt te zijn met de bepalingen van het programma, wordt van verdere mededinging uitgesloten. Meerdere dan de gevraagde teekeningen blijven buiten beoordeeling.

Ontwerpen, ingekomen na den termijn van inzending, blijven buiten beoordeeling, behalve wanneer bewezen kan worden, dat de afzending geschied is vóór dien termijn.

Art. 11. De uitspraak der Jury is onherroepelijk, geschiedt met meerderheid van stemmen, en wordt openbaar gemaakt vóór de tentoonstelling der ontwerpen.

Elke mededinger, wiens werk is beoordeeld, is gehouden zich te onderwerpen aan de uitspraak der Jury.

De prijsuitschrijvers waarborgen alle mogelijke verliezen van elk ingezonden ontwerp, tot het bedrag van den uitgelooften prijs, voor zoolang deze ontwerpen in hun bezit zijn.

Art. 12. De Juryleden mogen van geen mededingend antwoord vóór de beoordeeling kennis dragen, en verbinden zich, van de prijsuitschrijvers geene andere opdracht, hoe ook genaamd, betreffende het onderwerp van den wedstrijd te aanvaarden.

Het bekroonde ontwerp mag, zonder goedkeuring van den vervaardiger, door geen ander worden uitgevoerd.

In alle gevallen waarin hierboven niet is voorzien beslist de Jury bij meerderheid van stemmen.

Bijlage V.

RAPPORT der Commissie van Beoordeeling voor de Prijsvraag uitgeschreven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, tot het verkrijgen van plannen voor een BADHUIS MET ZWEMBASSIN, ROMEINSCH EN ANDERE BADEN VOOR EENE STAD ALS AMSTERDAM.

Voor bovenvermelde prijsvraag, in December 1882 uitgeschreven, zijn bij het Bestuur der Maatschappij op den bestemden tijd, vóór 1 Augustus 1883, ingekomen drie plannen voorzien van de volgende motto's:

I. Thermae Novae.

II. Balneum.

III. Neptun.

Het Bestuur noodigde de volgende heeren tot beoordeeling der ingekomen plannen uit:

W. C. Metzelaar. 's Hage,

Prof. E. Gugel. Delft,

H. W. Veth. Dordrecht,

J. Verheul Dzn. Rotterdam,

Th. G. Schill. Amsterdam,

welke zich deze benoeming lieten welgevalen, en de eer hebben hierbij het Rapport der beoordeeling aan het Bestuur der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst aan te bieden.

Algemeene opmerkingen. Alvorens echter tot de beoordeeling der plannen zelve over te gaan acht de Commissie het wenschelijk eenige woorden over de inrichting der Prijsvraag zelve te zeggen.

De bepaling in het programma dezer prijsvraag zelve, in afwijking van vroegere prijsvragen, voorkomende, dat de eerste, tweede en derde prijs, respectievelijk aan de in de eerste, tweede en derde plaats het best erkende plannen wordt toegekend, noodzaakt de jury om aan elk der drie plannen eene bekroning uit te reiken, en ontnemt haar dus de vrijheid om aan een ontwerp hetwelk onvolledig, of niet geheel aan de voorwaarden van het programma beantwoordde de bekroning te onthouden.

Verder moet de Commissie opmerken dat de hooge eischen in het programma gesteld, en de hoeveelheid arbeid tot het uitwerken van de plannen gevorderd, waarschijnlijk vele bouwkundigen weerhouden hebben om zich aan de mededinging te wagen. Zij wenscht met alle bescheidenheid aan het Bestuur der Maatschappij in overweging te geven, in het vervolg, ten einde meerdere medewerking te verkrijgen, en jonge krachten niet af te schrikken, bescheidener eischen voor de door de Maatschappij uit te schrijven prijsvragen te stellen.

Eindelijk meent de Commissie, dat, door onder de voorwaarden van het programma op te nemen, den eisch, dat het gebouw moet ontworpen worden op een terrein aan twee zijden, over elkander liggende, door belendende perceelen begrensd, waarvan de onderlinge afstand op dertig Meter vastgesteld is, en verder geene lengte voor het te bebouwen perceel aangegeven te hebben,

het Bestuur de concurrenten onnoodig in hun werk bemoeijlijkt heeft, en werkelijk schoone en praktische oplossingen van het vraagstuk metterdaad uitgesloten heeft.

Het oordeel der Commissie over de ingekomen plannen luidt als volgt:

I. THERMAE NOVAE. 8 blad teekeningen.

Distributie. De distributie der benedenverdieping laat te wenschen over. Zoo zullen bijvoorbeeld, de hoofdcorridors en de ruimten onder de vestibule donker zijn en de plaatsing der ketels en stoommachine voor het practisch gebruik, en bij gelegenheid van defecten blijken verkeerd te zijn.

Daartegenover staat, dat te roemen is de plaatsing en aanleg van de vestibules, wachtkamer IIe klasse, portierswoning, kelders en frigidarium IIe klasse.

Zeer fraai, dikwerf monumentaal, en over het algemeen goed geslaagd is de distributie der bovenverdieping. Als bijzonder gelukkig in de groepeeringswijze wijst de Commissie op den goed gedachten aanleg der hoofdtrap, het trappenhuis, de wachtkamers en salonbaden, de misschien te grootsch opgevatte inrichting der restauratielokalen. Ook de plaatsing der douche inrichting en van het frigidarium I^e valt te roemen.

Minder goed, hoewel eenigszins door de beperkte breedte van het terrein gegeven, is de niet volledige afscheiding der zwemhal van de bezoekers der Romeinsche baden, evenals de te bekrompen aangelegde trappen der verdieping in de zwemhal. De ontwerper geeft in zijne memorie van toelichting eene wijze van exploitatie voor het bezoek der zwemhal op, welke gedeeltelijk het eerste bezwaar opheft, maar waarschijnlijk in de praktijk niet geheel proefhoudend zal blijken te zijn.

Opstandteekeningen. De opstandteekeningen zijn verdienstelijk. De voorgevel is echter te veel met ornament beladen, en geeft meer den indruk van een paleis, dan van een badhuisgevel. Er is geen gebruik van baksteen gemaakt zooals in het programma voorgeschreven was. Ook zijn over het algemeen de details niet geheel oorspronkelijk en herinneren deze sterk aan Berlijnsche voorbeelden.

De achtergevel is veel gelukkiger geslaagd, de onderdeelen goed gegroepeerd, en geeft deze zeer goed het karakter der daarachter gelegene ruime en luxueus ingerichte restauratielokalen weder.

Doorsneden. Niettegenstaande de teekeningen der lengtedoorsnede onvoltooid zijn, blijkt er echter uit dat het den ontwerper zeker niet aan fantasie en artistiek gevoel ontbreekt. Het trappenhuis maakt een zeer goeden indruk en zou in de door den ontwerper in zijne memorie van toelichting genoemde materialen uitgevoerd, een grootsch effect maken. Dezelfde beoordeelingen gelden voor de hoofdlokalen der Romeinsche baden en der restauratie. Over de zwemhal is wegens het onvoltooidte der tekening, moeijlijk te oordeelen. Het detail der kapconstructie van de zwemhal, geeft aardige vullingen tusschen de constructiedeelen aan, welke echter eenigszins wild toegepast zijn. De verlichting der zwemhal laat te wenschen over en zal ook bij het afgeronde einde dier zaal tot moeijelikheden aanleiding geven.

De vele zakgoten in de lengtedoorsnede voorkomende, zijn verwerpelijk. Door het aanbrengen van eenige binnenplaatsen, in het achtergedeelte van het gebouw, zou aan dit gebrek evenals aan de onvoldoende verlichting van eenige lokalen te gemoet gekomen zijn.

Algemeene opmerkingen. De teekeningen, de versieringen en de algemeene ordonnantie getuigen van een groot artistiek talent. De memorie van toelichting geeft blijk dat de ontwerper ernstig zich van zijn onderwerp doordrongen heeft.

De ontwerper biedt in zijne memorie van toelichting aan om het ontbrekende aan de onafgewerkte teekeningen aan te vullen. De Commissie twijfelt niet of wanneer daaraan, op de wijze als het afgewerkte deel aanduidt, voldaan wordt, dit ontwerp als in de eerste plaats het best gekeurde is aan te merken.

II. BALNEUM.

Distributie. De distributie, hoewel niet onverdienstelijk, wijst toch ook groote gebreken aan. Aan ongevraagde bergplaatsen is geen gebrek en sommige gevraagde lokalen, zooals de vestibule tot de 2^e klasse baden op de benedenverdieping, en de vestibules en douchelokaal op de bovenverdieping zijn noodeloos groot. Daarentegen zijn de badkamers der tweede klasse zeker veel te klein.

De ontwerper heeft een afzonderlijken ingang van af de voorgevel aan den straat, tot het achtergedeelte van het gebouw ontworpen, welke echter door de weinige breedte en de verkeerde plaatsing der lokalen, waartoe deze toegang moet verleenen, zijn doel zal missen.

Wanneer men van dien gang afziet, is de ligging der wasch-, droog- en machinekamer goed te noemen. De kolenbergplaats is te ver van de ketels verwijderd.

De kamers voor de administratie zijn op de benedenverdieping aangebracht, terwijl zij in het programma op de bovenverdieping verlangd waren.

De verschillende lokalen zijn op de bovenverdieping met meer zorg gegroepeerd. Het trappenhuis is zeer goed, en de verbinding met de Romeinsche baden te roemen. De groepeeringswijze dezer Romeinsche baden hoewel soms van veel originaliteit getuigende, is over het algemeen te ingewikkeld. De inrichting der restauratielokalen, behalve de plaatsing der eetzaal, is goed te noemen.

De zwemhal is aan 3 zijden met kleedkamers omringd en heeft geene afzonderlijke corridors voor de niet onkleede bezoekers, ook slechts eene trap naar de bovenverdieping, zoodat daarvan de inrichting minder gelukkig is.

Opstandteekeningen. De voorgevel met zijne door geene vensteropeningen doorbroken bovenverdieping en zijne voorsprongen aan de einden is niet zeer fraai. — Evenmin de bekroning der middenpartij en de mozaiekversiering der loggia's. De detailtekening daarvan, hoe conscientieus ook bewerkt, verhoogt dien slechten indruk en verraadt meer vlijt dan artistiek talent.

Veel beter van conceptie is de achtergevel, hoewel op de wanverhouding tusschen de onder en bovenverdieping moet gewezen worden.

Doorsneden. De lengte doorsnede ziet er goed uit. Te roemen zijn: de hoofdvestibule met het trappenhuis,

de verlichting der zwemhal, de inrichting en versiering van het frigidarium I^e klasse, en die der Restauratielokalen. De kap van de zwemhal zal met zijne laag doorhangende steekschooren geen aangename indruk maken, daarentegen is het aanbrengen van staand licht — door de gebrand glazen vensters — een zeer gelukkig denkbeeld te noemen. Op het detail van de versiering van het Frigidarium I^e klasse is hetzelfde van toepassing, wat reeds van dat van den voorgevel gezegd is.

Algemeene opmerkingen. De jury is van oordeel dat dit ontwerp blijk geeft van ernstige studie, en over het algemeen goed doordacht is, zooals ook door de gedeeltelijk in het ontwerp aangegeven inrichting voor verwarming en ventilatie blijkt, maar in vele opzichten wat groepeeringswijze en versiering der lokalen voor het eerstgenoemde ontwerp moet onderdoen, en wenscht daarom dit als het in de tweede plaats het best gekeurde ontwerp aan te merken.

III. NEPTUN, 8 blad teekeningen.

Distributie. De geheele distributie zoowel als de versiering duiden aan dat de ontwerper zijn plan beknopter en eenvoudiger heeft opgevat dan zijne beide mededingers. Terwijl zijn ontwerp ongeveer 20 meters in lengte verschilt met het project „Balneum” wordt dit verschil met „Thermae Novae”, tot slechts 4 meter gereduceerd. De meeste der lokalen zooals vestibules, trappen, de lokalen voor de Romeinsche baden en voor de Restauratie zijn veel kleiner dan in de beide vorige ontwerpen.

Daartegenover moet gewezen worden op de uitstekende, geheel geïsoleerde platte grond der zwemhal, waarbij het in den laatsten tijd algemeen als goed en deugdzzaam bevonden systeem van het aanbrengen van een corridor achter de kleedkamers gevolgd is, op den ruimen en praktisch aangebrachten doorgang naar het machinegebouw en den kolenkelder; en eindelijk op het isoleeren van de machine en ketelkamer.

Zooals reeds gezegd is, getuigt de geheele geest van dit ontwerp van geen zeer ruime opvatting. Reeds de ingang draagt hiervan de onmiskenbare blijken. De passage voorbij de hoofdtrap, ter breedte van 2.25 meter, is veel te bekrompen, en de opgang der trap zoo aangelegd, dat deze uit een aesthetisch oogpunt niet het minste effect zal opleveren. De zijwaartsche invaart — gedeeltelijk een gevolg van onduidelijkheid van het programma — geeft veel ruimteverlies en neemt de aangewezen gelegenheid voor de plaatsing der badkamers voor vrouwen weg, welke kamers thans op grooten afstand van den voorgevel achter het zwembassin zijn aangebracht.

Evenzoo behooren de restauratielokalen met bekrompene lees- en rookkamer, en de salon voor dames met verplichte voorbijgang der urinoirs bij eventueel bezoek der warande, niet tot de best geslaagde deelen van het ontwerp.

De uitgebouwde machinekamer, ketelhuis en woning voor den machinist zijn nadeelig voor het genot dat de tuin aan de bezoekers der restauratie zal opleveren.

De woning van den concierge mist voor het grootste gedeelte zijner vertrekken licht en lucht. De verlichting van der gang naar de vrouwenbaden, en die baden zelve

is onvoldoende. Hetzelfde geldt van het frigidarium IIe klasse.

Zijn een aantal lokalen te klein, zoo zijn daarentegen de privaten in het voorgebouw en de verbindingsgang boven de vrouwenbaden (ter breedte van 4 meter) veel te ruim.

De algemeene indruk is, dat de gevraagde bestanddeelen met veel vlijt, naast en bij elkander gegroepeerd zijn, maar dat het geheel eene grootsche of artistieke opvatting geheel mist.

Opstandteekeningen. De voorgevel heeft een eenvoudigen, streng architectonischen vorm, is echter over het algemeen vrij nuchter. De ordonnantie is te rechtlijnig en lijdt aan gebrek van silhouet, zoodat ook de gevel niet geheel het karakter van het gebouw uitdrukt. De ontwerper heeft meer zijn liniaal dan wel zijne fantasie vrij spel gelaten. Dit blijkt o. m. uit de volslagen afwezigheid van alle ornament.

De details van den voorgevel zijn zeer goed ontworpen, de onderdeelen hebben goede verhoudingen, en de profileering is onberispelijk. De geheele detailtekening is met zorg en vlijt uitgevoerd.

De achtergevel heeft het karakter van een fabrieksgebouw.

Doorsneden. De binnen-architectuur uit de doorsneden blijkende, geven meer bewijs van ijver dan van artistiek talent. De overdekking van het zwembassin is zwaar en zeer eentoonig. Men zou bij den gekozen vorm liever eene lichte ijzer-constructie zien, dan de aangegeven hout-constructie.

De versiering van het frigidarium I^e klasse is zeer eenvoudig, en de verdeeling van dit lokaal door de in het midden geplaatste rij kolommen, is niet zeer gewenscht, en wijkt af van de in het programma gestelde eischen.

De commissie oordeelt dit ontwerp om de bovengemelde redenen het derde in rang.

Conclusie. De commissie, zich beroepende op de in den aanvang van dit rapport gemaakte opmerkingen, en haar oordeel door het ernstig bestudeeren der plannen en memories van toelichting gevestigd hebbende, stelt dus het Bestuur der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst voor, om de uitgeschreven bekroningen voor deze prijsvraag als volgt toe te kennen.

I^e Prijs. Gouden medaille en f 300.— in geld, aan het ontwerp „Thermae Novae”.

IIe Prijs. Getuigschrift en f 150.— in geld, aan het ontwerp „Balneum”.

IIIe Prijs. Getuigschrift en f 100.— in geld, aan het ontwerp „Neptun”.

Aldus namens de Commissie van beoordeeling opgemaakt te Amsterdam, door

TH. G. SCHILL,

Rapporteur.

28 SEPTEMBER 1883.

Bijlage VI.

Prijsvraag N°. 1. 1882—83.

MEMORIE VAN TOELICHTING,

behoorende bij het ontwerp, motto:

„*Thermae Novae*”.

ALGEMEENE BEPALING.

Daar de diepte van het terrein in 't programma niet aangegeven stond, zoo heeft de ontwerper die als onbe-
paald beschouwd, en daarom sommige lokaliteiten, zoo-
als bijv. de groote vestibule op de bel-etage, flinke
ruime afmetingen durven geven.

Hier zij tevens opgemerkt, dat deze vestibule hoofd-
zakelijk ter opluistering van 't geheel is aangebracht.

BESCHRIJVING.

Volgens de eisch van den prijsvraag zijn de verschillende
inrichtingen der baden verdeeld over twee verdiepingen,
waarvan we in de eerste plaats zullen beschouwen:

de Onderverdieping.

In de middenas van den voorgevel heeft men de ingang
en vestibule Ie klasse, waaruit de hoofdtrap onmiddellijk
naar de bel-etage voert. Ter zijde van den ingang Ie klasse
zijn voor de vestibule IIe klasse en voor de concierge-
woning ruime portieken aangebracht; de ruimte die ter
weërszijden van elke portiek overblijft, denkt de ontwerper
tot een verschillend doel ingericht, zooals uit de teekening
blijkt. In een daarvan (aan den ingang Ie klasse) is een lift
geplaatst voor het vervoer van brieven, pakketten enz.,
ten dienste der onmiddellijk daarboven gelegen kantoren
der administratie, waardoor voor de concierge veel lastig
trappen klimmen en tijdverlies bespaard wordt.

De afzonderlijke trap voor de concierge naar de bel-
etage wordt in de onmiddellijke nabijheid daarvan ge-
vonden, komt uit een der vertrekken der administratie
en loopt verder door naar den zolder.

De ruimte overblijvende ter rechterzijde van de portiek
voor de vestibule IIe klasse (aan den zijgevel) kon ge-
voegelijk worden ingericht tot plaatsing voor een kleine
brandspuit, brandkranen en ook voor de hoofd gasmeter
van het gebouw.

De vestibule IIe klasse doorgaande, komt men on-
middellijk in de dames-wachtkamer dier klasse, of in
den doorgang naar die aan de heerenzijde.

De afgesloten ruimte onder de groote vestibule der
bel-etage kan tot zeer verschillende doeleinden gebedigd
worden, bijv. als werkplaats voor het personeel, tot plaat-
sing van colorifères ter verwarming der groote vestibule
enz. Zij ontvangt haar licht behalve door ramen, die in
't halve cirkelvlak van de bogen der zijwanden gelegen
zijn, nog uit de daarboven gelegen vestibule, door de
opening, die om de fontein is aangebracht; deze fontein
begint hier uit grotwerk.

Aan de andere zijde van het gebouw, aan den voor-
gevel, vindt men de conciergewoning, bestaande uit
twee kamers, waarvan een met diepe kast, keuken,
plaats en afzonderlijk privaat, en, zooals reeds gemeld
is, met eigen trap naar de bovenverdiepingen.

Aan de 2 hoofdcorridors, die de geheele onderver-
dieping van af de wachtkamers der IIe klasse in haar
gansche lengte doorsnijden, zijn in de eerste plaats
gelegen: de *Kuipbaden IIe klasse*.

Deze badkamers, aan elke zijde 18 in getal, benevens

2 kamers met afzonderlijk kamertje voor het gebruik
van voetbaden enz., liggen gedeeltelijk onder de hoofd-
corridors der 1e etage en steken verder ter breedte van
2 M. ter weërszijden van den bovenbouw uit; dat deel der
kamertjes, dus onmiddellijk onder de vrije lucht uitko-
mende, is geheel met gewoon of geruit glas gedekt, waarin
in 't midden een raampje ter luchtverversing is aange-
bracht. Door deze open ruimte van 2 M. ter weërszijden van
den bovenbouw stroomt dus licht genoeg in de badka-
mers; en niet alleen in deze, want daar de voorzijden
der kamertjes ter hoogte boven het deurkozijn met
glas gedicht zijn, zoo worden ook de corridors er nog
goed door verlicht; bovendien ontvangen deze gangen
ook nog aan de andere zijde op verschillende punten licht.
Van deze glazen bovenwand is een deel beweegbaar,
waardoor dus de verse lucht van buiten door de
badkamers heen in de gangen kan stroomen en aldus
de ventilatie zeer bevorderd wordt.

Aan de andere zijden dezer corridors is zoowel van
af de dames- als van af de heerenafdeeling, door afzon-
derlijke trappen toegang tot het zwembad en de Ro-
meinsche baden, waardoor dus de bezoekers IIe klasse
nooit van de hoofdtrap en uitgang der Ie klasse gebruik
behoeven te maken.

Het *frigidarium IIe klasse* is ongeveer ter halver hoogte
der bel-etage gelegen, waardoor dus zij die van de Rom.
baden of het dampbad gebruik maken, zich van hieruit met
eenige gemakkelijke treden naar de overige loka-
liteiten dier afdeeling kunnen begeven, en dus niet in
badcostuum de geheele hoogte van de onderverdieping
behoeven te klimmen.

't *frigidarium IIe klasse* bevat 10 kamers met rust-
bedden voorzien, en is met glas gedekt; de ingangs-
deuren zijn met mousseline glas gedicht, waardoor dus
nog meer licht in de onderverdieping kan komen.

De wachtkamers der bedienden zijn in 't midden tusschen
de badkamers over den toegang tot het *frigidarium* ge-
legen. Deze wachtkamers dienen dus tevens voor de
bedienden van 't *frigidarium*, en tegelijkertijd bevindt
zich hier gelegenheid tot het bergen van linnengoed;
terwijl er nog 2 bergplaatsen hiervoor bij de trappen
naar 't zwembad zijn aangebracht; het privaat voor de
bedienden is onmiddellijk naast hunne wachtkamer
gelegen.

In 't achterste gedeelte van de onderverdieping, door
matglazen deuren van het voor 't publiek bestemde
deel afgescheiden, bevinden zich:

- 1°. ketelhuis.
- 2°. machinekamer en bergplaatsen.
- 3°. waschinrichting met verstellkamer en droogtoestel.
- 4°. keuken voor de restauratie met bier-, wijn- en
provisiekelder.
- 5°. woning van den machinist.

Het *ketelhuis* bevat twee groote stoomketels, die de
drijf- en verwarmingskracht aan al de verschillende
machines, ventilatie en verwarmingstoestellen de machi-
nes voor de waschinrichting enz., moeten bezorgen.

De *machinekamers*, de verschillende benodigde ma-
chines bevattende, biedt tevens ruimte genoeg voor
een werkplaats van den machinist aan. Zij beslaat, zoo
als uit de teekening blijkt, ook een gedeelte van een
der hoofdcorridors.

De *bergplaatsen voor de machinekamer* zijn gelegen, de

1ste onder 't bassin van het tepidarium, waar ze met een
kruisgewelf overwelfd is, de 2de naast de steenkolenkelder
onder het *frigidarium IIe klasse*, met een trap van een
paar treden uit de machinekamer bereikbaar.

In den vloer van het *frigidarium IIe klasse* zijn ha-
r d-
glazen vakken aangebracht, waardoor de steenkolen-
kelder en de bergplaats van daaruit nog eenigszins licht
kunnen ontvangen. De waschinrichting wordt gedacht,
behalve het droogtoestel een waschaparaat, spoelmachine,
en een mangel te bevatten. In de verstellkamer is een lift aan-
gebracht voor 't vervoer van linnengoed naar de bel-etage.

In de keuken der restauratie bevindt zich behalve
een groot fornuis, enz., een ijzeren spiltrap naar 't buffet
op de bel-etage.

In de provisiekelder, onmiddellijk bij de keuken, is
een lift aangebracht voor het vervoer van schotels enz.
naar de daarboven gelegen service.

De woning van den machinist bevat 3 kamers (waarvan
2 met kasten), keuken, bergplaats en afzonderlijk privaat.
Voor de bezoekers der baden zijn in de onderverdieping
op geschikte plaatsen privaten en urinoirs aangebracht,
in de waschinrichting en bij 't ketelhuis bevinden zich
tevens privaten voor 't personeel bestemd.

In de corridors van 't voor de offices bestemde
deel der onderverdieping, zijn voor 't vervoer van
grootere goederen enz. spoorren aangebracht. Even-
zoo bevindt zich in de open poort, loopende langs
dit deel van de onderverdieping aan den achter-
zijgevel een spoor, hoofdzakelijk bestemd voor het vervoer
van steenkolen naar den kolenkelder. In deze open poort,
tegen het gebouw aangebouwd, staat de tot het ketelhuis
behoorende groote schoorsteen, die ondersteld wordt, een
hoogte van p. m. 25 M. te hebben.

De onderverdieping, wordt ondersteld te zijn geheel
overwelfd, behalve boven de vestibule Ie klasse, en wel
op verschillende wijzen, zooals uit de teekening blijkt.
Hieraan kan nog worden toegevoegd, dat onder de met
troglwelfjes en ijzeren balklaag overwelfde vestibule
IIe klasse, concierge en machinist-woning een balklaag
van houten leggers is aangebracht, waaraan de diverse
plafonds hangen.

De *waschinrichting* en machinist-woning hebben een
open plaats onder de loggia der bel-etage aan den achter-
gevel; het vlak van den tuin ligt aanmerkelijk hooger dan
de vloer van de onderverdieping, waardoor dus voor
de ingangen dezer verdieping, aan de tuinzijde gelegen,
een zacht glooiend talud ontstaat.

De plaatsing van de *concierge-woning* aan den voor-
en die van den *machinist* aan den achter-gevel, is
zoodanig genomen, en omdat zulk een groot gebouw
als 't hier geschetste (en wat ook aan de achterzijde
toegankelijk is) wel steeds op 2 punten bewoond mag
worden, en omdat zij elk op zich zelf daar 't dichtst bij
hun werkkring zijn: de machinist in de onmiddellijke
nabijheid zijner machines, de concierge bij 't kantoor
der administratie en bij de toegangen tot het gebouw.

Bel-etage. Deze verdieping, 't voornaamste deel van
het gebouw, waar zich al de verschillende badinrichtin-
gen bevinden, is zeer ruim aangelegd, terwijl zich de
indeeling van de onderverdieping naar deze moest rege-
len. Flinken corridors (de hoofd-corridors breed 2,50 M.,
de verbindings-corridor breed 2,25 M.) vormen de ge-
meenschap tusschen de verschillende localiteiten.

In de eerste plaats heeft men, van de groote trap
komende: de *groote vestibule of cour*. Zij is met een
glazen bovenlicht gedekt, met galerijen omgeven en
versierd met een fraaie fontein. De ontwerper heeft wil-
len trachten hier een vestibule te schetsen in den trant der
binnenhoven van de paleizen uit den tijd der Italiaansche
renaissance; de schachten van de kolommen der onderste
arcade worden ondersteld te zijn van gepolijst rood
Zweedsch graniet met kapiteelen van fijnen zandsteen,
terwijl 't gladste deel der schacht van de zuilen der
bovenste arcade, uit donkerkleurig marmer, en 't ge-
beeldhouwde gedeelte uit wit marmer vervaardigd is ge-
dacht, met de basementen en kapiteelen van geïmiteerd
koper. De pedestallen dezer zuilen moeten, even als
de balustrade, van donkerkleurig (doch verschillend)
marmer zijn.

De velden der arcaden, benevens 't fries der kroon-
lijst is versierd met fresco's en decoratief schilderwerk,
ook het deel van 't plafond, dat uit betimmerde vakken
bestaat, kan daarmede fraai versierd worden.

De wanden der galerijen om de vestibule worden
gedecoreerd met stuc-marmer en in de halfronden boven-
vlakten met eenige decoratieve schilderijen. De ont-
werper denkt deze hal tevens nog versierd met fraaie
bloemen en planten en eenige marmeren beelden, en
wel dat al de verschillende kleuren van zuilen en
decoratief, zóó zamengevoegd zijn, dat ze bij de rijkste
verscheidenheid toch een harmonisch en rustig geheel
moeten vormen.

Het trappenhuis waarin zich de hoofdtrap van Streiter
graniet bevindt, wordt op dezelfde wijze gedecoreerd
als de groote vestibule.

In de groote vestibule bevindt zich een breede wit
marmeren trap, in de eerste plaats voerende naar de
corridors achter de bovengelegen kleedkamer van het
zwembad en tevens toegang gevende tot de galerijen
om de vestibule.

Het deel dezer galerij aan de zijde van de zwemhal
is met een balcon verbreed, van waar men een fraai
uitzicht over de zwemzaal, cour, ja tot zelfs in
't trappenhuis zal kunnen genieten; vooral deze twee
laatste ruimten met al de harmonische kleurenpracht
van hun rijk decoratief, zullen van hier gezien een prachtig
schouwspel opleveren, terwijl wanneer men zich om-
wendt en den blik laat wijden over de zwemhal met
zijn cascade, met al zijn leven en beweging, dit aan-
zicht niet minder fraai zal zijn.

Op 't bordes dezer trap, benevens op verschillende
plaatsen onder de galerijen zijn rustbanken aangebracht.
Ter weërszijden der groote vestibule sluiten zich in de
eerste plaats: de *wachtkamers 1e klasse* aan, links die
voor heeren, rechts die voor dames; ze zijn zoo geplaatst,
dat men van daar uit onmiddellijk alle verschillende
badinrichtingen bereiken kan, en zij er dus als 't ware
't centraalpunt van uitmaken.

In de onmiddellijke nabijheid er van bevinden zich:
de *salonbaden 1e klasse*, (deze aan elke zijde 12 in getal),
zijn over 2 verdiepingen verdeeld, hebben een wacht-
kamertje voor de bedienden met bergplaats voor linnen-
goed, en hun eigen privaten en urinoirs.

De muur, den voorwand vormende dezer kamers, be-
nevens de separatie muren er van onderling, gaan in
't sousterrain niet op, daarom worden zij ondersteld te

zijn gebouwd op ijzeren balken. Deze muurtjes kunnen zijn 1 steen dik, of desnoods zoogenaamde fransche muurtjes. De corridor waaraan deze badkamers gelegen zijn, ontvangt zijn licht behalve van de lantaarn boven de trap naar de daarboven gelegen badkamers, ook nog door een glasdeur uitkomende op de loggia's aan den voorgevel, waar de bezoekers der salonbaden, na 't gebruik van 't bad desverkiezende nog een poosje kunnen verwijlen, met het vroolijk uitzicht op straat.

Kantoren der administratie. Aan weerszijden begrensd door de salonbaden, in de middenas van 't gebouw, in de onmiddellijke nabijheid der groote trappen der groote vestibule liggen de vertrekken der administratie, die tevens door een ijzeren spiltrap uit de concierge's woning bereikt kunnen worden.

Zij bestaan uit een groot vertrek, met twee bijvertrekken, waarvan er een als spreekkamer voor den Directeur kan ingericht worden. Ter weerszijden van 't hoofdvertrek, zijn nog twee ruime bergplaatsen, tot berging van boeken, archief, brandkast enz., aangebracht.

De corridors, aan beide zijden van 't trappenhuis naar de administratiekantoren voerende, kunnen met deuren van de groote vestibule afgesloten worden; ze zouden desnoods nog als twee voorvertrekken voor de administratie dienst kunnen doen.

Zweminrichting. De groote zwemhal mede in de onmiddellijke nabijheid der wachtkamers en tevens in 't centrum van 't gebouw gelegen, maakt 't voornaamste deel der gansche badinrichting uit; ze is langwerpig van vorm, aan de eene dwarszijde cirkelvormig afgesloten; ze bevat een bassin van denzelfden vorm lang 25 M., breed 11,90 M., diep aan de ingangstrappen 1 M., en aan de tegenover liggende zijde 1,80 M.

't Bassin is geheel uitgevoerd in cementbeton en geheel bekleed met wit marmeren platen, 't omloopende perron steekt 30 cM. over, is tusschen den voorkant der kleedkamers en de kolommen aan de bassinzijde 150 M. breed; 't is bekleed met een marmeren vloer, in welke zich een goot met verwarmingsbuizen bevindt, die met ijzeren roosterwerk en loopers van linoleum of gumm bedekt is.

De kleedkamers zijn evenzoo bedekt met linoleum tapijten. Onder 't overdek van 't perron bevinden zich rondom latten, waaraan de badenden zich kunnen vastgrijpen.

Ook is er rondom een overloopgoot aangebracht, waardoor het water zoo spoedig wanneer het boven het peil komt, onmiddellijk door 4 buizen kan afvloeien.

De eerste 10 M. lengte van het bassin is bestemd voor ongeoeffenden, 't overige gedeelte voor zwemmers; op den bodem van het bassin zijn beide gedeelten door een groef gescheiden, boven 't water kon nog voor 't zelfde doel een koord worden aangebracht.

Bij de ingangstrappen in 't eerste gedeelte (die even als het perron en bassinbekleding van wit marmer zijn) worden twee regendouches over het bassin gevonden.

In 't gedeelte voor zwemmers bevinden zich nog twee houten trappen, en aan de dieptezijde zijn twee springplanken aangebracht.

Het water wordt steeds op een temp. van 22° C. gehouden. De verwarming van 't water geschiedt door 't instroomen van stoom uit een in de vloer liggende

koperen buis van 0.80 M. wijde, die echter zoo gelegen is, dat hij niet door de voeten der badenden aangeraakt kan worden; de temperatuur van de hal zelf wordt steeds op 17 à 18° C. gehouden door stoombuizenverwarming.

't Water wordt gedacht door de duinwaterleiding te worden geleverd; in geval dit niet zoo was, zouden wellicht een 10 à 12 tal Nortonbuizen in den tuin geslagen, hierin kunnen voorzien, 't water zoude dan voor snellere vulling van 't bassin eerst in een reservoir verzameld moeten worden, dat het best onder het ondiepe gedeelte van 't zwembassin geplaatst zou kunnen worden.

De hoogte der zwemhal onder de lantaarn in de kap bedraagt 14.15 M. uit het perron gemeten.

Behalve door deze lantaarn en de daaronder gelegen raamtjes, die tuimelend, tevens de ventilatie nog kunnen bevorderen, zoo wordt de hal buitendien verlicht door negen van in lood gevat glas met gekleurde randen voorziene lichtramen, waarvan ook een gedeelte beweegbaar kan worden ingericht.

De afvoer van bedorven lucht uit de zwemhal heeft plaats door afzuiging in eene buizenleiding die op den grooten schoorsteen uitloopt.

Daartoe moet in elk der twee linnenbergplaatsen naast de kleedkamertjes gelegen, een koker worden aangebracht, wiens opening 2.90 M. boven den grond gelegen is en waardoor de bedorven lucht naar bovengenoemde afvoerbuizen geleid wordt.

Onder den doorgang van den waterval monden twee wijde buizen uit, dienende voor den aanvoer van versehe lucht; zij staan in verbinding met een groote schroefventilatie, (niet op de teekening aangebracht) (geplaatst achter de zwemhal) van 1 M. in doorsnede, drijvende met 350 omdraaiingen in de minuut, en die door ruime toevoerkanalen, per uur ruim 8000 M³. versehe lucht in de verschillende localiteiten van 't gebouw voert.

Aan den ingang van het bassin is een waterval aangebracht, versierd met grotwerk en levende planten, en bekroond met een Neptunusbeeld. Deze cascade dient niet alleen om de voor een gelijkmatige temperatuur zoo noodige circulatie van het water te onderhouden, maar tevens om zooveel versch water (op dezelfde temperatuur gebracht in de reservoirs) aan te voeren als benodigd mocht zijn.

Door deze verversching en door een gelijktijdig afloopen worden de zich aan de oppervlakte zoo licht verzamelende vettige bestanddeelen uit het water verwijderd.

De vulling van het bassin geschiedt door een 10 cM. wijde buis, de afvoer van het door 't gebruik verontreinigde water door een buis van 15.5 cM.

Deze algeheele ververschingen van het water moeten des nachts om de 2 of 3 dagen plaats hebben; in de warmere zomerdagen is het beter dat zulks alle nachten geschiedt.

Zoo als reeds is opgemerkt, dient de overloopgoot om 't bassin van 't inkomende overtollige water te bevrijden.

De verlichting der zwemhal wordt ondersteld te zijn voortgebracht door 2 booglichten ter sterkte van 500 kaarsen, wat ruimschoots voldoende is.

Elk kleedkamertje wordt verlicht door een Edison's gloeilampje. De overige localiteiten, zooals de Romeinsche baden, 't dampbad en de lokalen der administratie, worden ook ondersteld electrisch te zijn verlicht; voor

de groote vestibule, trappenhuis en restauratie was wellicht beter een gasverlichting te verkiezen, welke de kleuren zoo veel beter en warmer doet uitkomen dan met elektrisch licht het geval is.

Door toestrooming van stoom in 't bassin en stoombuizen verwarming der zaal, is de zwemhal zóó ingericht, dat ze ook des winters kan gebruikt worden.

De kleedkamertjes van het zwembad, 62 in getal, zijn over twee verdiepingen verdeeld, de onderste bevat 30, de bovenste de overige kleedkamers, ze zijn op twee na allen van de volgende afmetingen: 1.60 M. lang x 1.40 M. breed, welke ruimte volkomen voldoende is. De 2 overige zijn op de verdieping boven de linnenbergplaatsen gelegen, en zijn iets grooter.

Zij zijn elk aan twee tegenoverliggende corridors, nl. aan de hoofdcorridors en aan 't om het bassin loopend perron gelegen, de ingang tot de kleedkamers is aan den hoofdcorridor. Nadat men zich nu ontkleed heeft, begeeft men zich door de tegenoverliggende portière (of deur) op den binnensten omgang van het bassin, wat dit groote voordeel met zich brengt, dat dit perron dus *uitsluitend voor de badenden bestemd blijft; nooit door onzindelijk schoeisel betreden, nooit door afloop van straatvuil verontreinigd wordt, en de gaande en komende bezoekers dus nooit met de baders in aanraking behoeven te komen.* Bij de boven gelegen kleedkamers is 't zelfde stelsel toegepast.

Elk kleedkamertje bevat een bank, een spiegel en een sluitbare lade, waarvan de sleutel mede in 't bad genomen wordt, en dus steeds onder de hoede van den bader zelf blijft. Ditzelfde gebruik is ook bij kleedkamers van de douche-inrichting, zoowel als bij die van de Romeinsche baden toegepast. De sleutels zijn allen vernikkeld. Alle kleedkamers zijn zoowel aan de zijden van 't perron als aan die van de hoofdcorridors van volgnummers voorzien, en wel om reden van 't volgende, dat wij hier eenigszins breder zullen ontvouwen.

Een bezoeker der badinrichting begeeft zich 't eerst naar de kamer van den badmeester (toegang onder 't bordes van de trap in de groote vestibule), waar hij zijn toegangskaart inwisselt en een handdoek met zwemcostuum ontvangt; hiermede begeeft hij zich direct naar de voor hem bestemde kleedkamer; deze wordt hem aangewezen door 't op den handdoek enz. voorkomende volgnummer, dat sluit met het nummer van zijn kamertje. Dat hier nooit vergissingen plaats kunnen hebben en een zeer gemakkelijke controle verkregen wordt, vloeit uit het volgende voort: de handdoeken enz. namelijk zijn geborgen in een kast, die in evenveel (62) hokjes verdeeld is als er kleedkamers zijn; elk hokje nu en de daarin liggende handdoek voert hetzelfde nummer; wanneer nu de badmeester van N°. 1 af geregeld begint uit te geven, kan hij steeds zien welke kamertjes nog onbezet zijn, al naar dat het hokje leeg is of niet, en wordt het zoo lastige zoeken naar eene ledige kamer (dat hier bij twee verdiepingen dubbel hinderlijk zou zijn) dus geheel voor de bezoekers voorkomen, maar kan hij zich onmiddellijk naar zijn appartement begeven.

Wanneer een bezoeker na afloop van het bad zijn kamertje verlaat, heeft hij slechts dit kenbaar te maken door eenvoudig de portière aan de perronzijde open te schuiven, waarna onmiddellijk een der badknechts het linnengoed wegneemt, en het naar een der bergplaatsen

of naar de lift voor de stoomwasscherij brengt; dan geeft hij den badmeester eene nieuwe rol van dit nummer, welke op zijn bestemde plaats in de kast gelegen wordt, waardoor dus de badmeester weet dat dit nummer weer vrij is.

De wanden der gelijkvloers gelegen kleedkamertjes zijn 2.85 M. hoog, van boven zijn ze niet elk op zich zelf gedekt, maar wordt het plafond gevormd door de zoldering der verdieping waarin ze gelegen zijn; daar de hoogte dezer verdieping nu 4 M. bedraagt, zoo blijft er over de geheele lengte der reeks kamertjes dus een open ruimte van 1.15 M. over, waardoor de versehe lucht vooral, ongehinderd kan toestroomen.

Bij de kleedkamertjes op de verdieping heeft 't zelfde plaats, doch zijn de afmetingen eenigszins anders; aan de zijde van de hoofdcorridors is de muur, die daar den voorwand van de kleedkamers vormt ook telkens ter hoogte van 2.50 M. boven den grond, tusschen deze wulven doorgebroken, waardoor dus die gangen ruimschoots van uit de zwemhal verlicht kunnen worden, terwijl door deze openingen tevens de ventilatie bevordert wordt; aan de andere zijde der corridor (die door den zijgevel gevormd wordt) zijn ook op dezelfde hoogte tusschen de bogen der wulven vensters aangebracht, voorzien van ondoorzichtbaar glas (voorbeeld wintertuin Panopticum) in lood gevat en met gebronsde medaillons versierd, deze ramen kunnen als tuimelramen ingericht, dus het hunne tot ventilatie en verlichting bijdragen.

De kap der zwemhal is van hout, met zink gedekt, en van een groote lantaarn over de geheele lengte voorzien.

Bij de zwemhal bevinden zich de noodige privaten en urinoirs; de kleedkamers op de verdieping gelegen, zijn door één tusschen muren besloten ijzeren wenteltrap met het perron in verbinding.

Corridors. Al de groote corridors, benevens de 2 doorgangen (zie teekening) zijn voorzien van vloeren in Italiaansch terrazzo (het opus incertum der ouden); omzet door banden in regelmatig marmer mozaïk. De vloer in de groote vestibule wordt ondersteld te zijn van 't zelfde materiaal met zeer breede banden en van rood, wit en zwart marmer mozaïk; de vloeren in de daaromloopende gallerijen zijn geheel in mozaïkwerk van een schoone teekening uitgevoerd.

De vloeren van de vestibules en gangen van dat deel van de onderverdieping welke voor het publiek bestemd blijft, zijn eveneens in terrazzo uitgevoerd met eenvoudige randen. De overige vloeren in de onderverdieping (met uitzondering van die der wachtkamers en der beide woningen) zijn ondersteld in cementbeton.

De groote corridors der bel-etage, benevens de gallerijen om den cour, zijn allen overwelfd met koepelwulven, de zolders der beide doorgangen zijn gestukadoord, van caissons voorzien, die met voorstellingen beschilderd zijn.

De verbindingscorridor wordt verlicht van 't frigidarium IIe klasse, dat door de beide verdiepingen gaat. Deze verbindingscorridor is hoofdzakelijk ingericht ten dienste van 't personeel, en biedt nu tevens 't voordeel aan, dat men van uit de dameswachtkamer spoediger en zonder de corridors tusschen de heerenwachtkamers en restauratie door te behoeven, den ingang voor de Romeinsche damp- en douchebaden kan bereiken.

De Romeinsche baden hebben namelijk ook een toe-

gang in dezen corridor over den toegang der douche-inrichting; in 't laatste gedeelte der beide hoofdcorridors zou, indien de verlichting daar niet voldoende mocht zijn, desnoods een of meer *welven* met *invallicht*, zogenaaamde spiegelwelven kunnen worden aangebracht. Tevens kan hier nog ter verduidelijking der teekening worden aangegeven, dat, daar 't perron in het zwembad eenigszins hooger ligt dan de vestibule, ook vóór den ingang der beide hoofdcorridors in de doorgangen of bij-vestibules eenige treden zijn aangebracht.

Douche-inrichting. In de onmiddellijke nabijheid van het zwembad ligt de douche-inrichting, die afzonderlijk en in 't verband daarmee kan gebruikt worden.

Zij bestaat uit twee zalen: de 1^e bevattende 8 afzonderlijke kleedkamers, van dezelfde afmetingen als die van 't zwembassin, en een afzonderlijk privaat; de 2^e biedt gelegenheid tot plaatsing van vele verschillende douche-toestellen, en bevat bovendien nog een ruime bergplaats voor linnengoed, waaruit een afzonderlijke toegang voor den bediende naar den daar langs loopende corridor voert. De eigenlijke douche-zaal is een trede lager gelegen dan die der kleedkamers, met 't oog op 't mogelijk doorlopen van water onder de portière, die in de verbindingsdeur gehangen is, wat anders wellicht zou kunnen plaats hebben; de vloer der douche-zaal bestaat uit cementbeton, of zou ook zeer goed van latwerk vervaardigd kunnen worden. De zalen der douche-inrichting zijn van bovenlicht voorzien.

Romeinsche baden. De inrichting der romeinsche bestaat uit de volgende afdelingen:

1^e apodyterium of ruimte, welke 14 kleedkamers (van afmetingen als voren) bevat.

In deze zaal, de toegang vormende tot de Romeinsche baden en het dampbad, bevindt zich bij den ingang een afzonderlijk vertrekje voor den bediende of badmeester, dat zoo geplaatst is, dat van daar tevens de controle op de bezoekers van het douche-bad uitgeoefend wordt en ook deze daar hun toegangkaart moeten verwisselen; bij deze wachtkamers bevinden zich bergplaatsen voor linnengoed; afzonderlijk privaat en urinoir voor den bediende, en de lift voor 't vervoer van linnengoed naar de waschinrichting. Nog een andere bergplaats voor linnen wordt in de inrichting der Romeinsche baden, tusschen het tepidarium, frigidarium en apodyterium gevonden.

Uit het apodyterium komt men onmiddelijk in de 2^e afdeling nl. *het tepidarium*.

Deze ruimte, groot 62,4 M², wordt verwarmd tot een temperatuur van 30—35° R.

Deze hooge temperatuur, roept zeer spoedig een rijkelijk transpireeren in 't leven. Om hier nu eenige verzachting in aan te brengen, begeeft de badende zich naar verkiezing, in een hier aanwezig bassin met lauwwarm water (groot 16 M² diep 1.50), en waarin men dus desverkiezende geheel kan onderduiken.

De vloer van het tepidarium bestaat uit latwerk, waaronder de verwarmingbuizen gelegen zijn; 't wordt verlicht door een dubbele glaslantaarn. Het plafond is zeer sterk gewelfd, uit baksteen opgemetseld en eenvoudig gestukadoord; boven den hoofdingang bevindt zich nog decoratief schilderwerk aan het plafond; de verbindingsdeuren zijn hier even als in alle andere afdelingen van het Romeinsche bad van zware wollen

portières voorzien. In deze zaal zijn ten dienste der badende, nog eenige houten rustbanken op bronzen voet aangebracht.

Na een verblijf van 15 à 20 minuten begeeft men zich in de volgende afdeling nl. *het sudatorium of caldarium*.

Deze afdeling is verwarmd tot een temperatuur van 45—50° R. Ze is zeer eenvoudig ingericht, de muren en 't gewelf der zoldering zijn met „verblendsteenen” bekleed, de toegangsdeuren zijn van chambranles in portland-cement omgeven, evenzoo is een omlopende lijst van hetzelfde materiaal aangebracht. Een kleine nis, met steeds loopend fonteintje, waarbij een rustbank geplaatst is, dient tot oogenblikkelijke verfrissing. Ook dit vertrek wordt door een dubbel verglaasde lantaarn verlicht.

Na een 4 of 5-tal minuten in de hier heerschende zeer warme temperatuur verwijld te hebben, betreedt men het minder warme *lacrarium*.

In deze zaal, een oppervlakte van 43,68 M² beslaande, moet de badende, uit het sudatorium komende, zich aan de massage en verschillende behandelingen met warm en koud water onderwerpen, waardoor op rationeele wijze 't geregeld afkoelen der huid verkregen wordt. In deze afdeling bevindt zich een op eenige treden geplaatste marmeren badkuip, gevuld met warm water, benevens verschillende douche toestellen.

Nadat de afkoeling der huid voldoende heeft plaats gehad, wordt men met een badmantel bekleed en begeeft zich naar het *frigidarium 1ste klasse*.

Deze zaal, een oppervlakte van 125,58 M² beslaande, is verwarmd tot een temperatuur van 22° R.; aan de 4 zijden bevinden zich 12 afdelingen, elk groot 1.70x1.60 M. voorzien van een divan en die door draperiën van elkaar afgesloten kunnen worden. Deze afdeling wordt gescheiden door Korintische zuilen, van donkerkleurig (rood of zwart) geaderd marmer met koperen kapiteelen, en wit of zwart marmeren basementen. Bovendien zijn in de middenruimte nog eenige gemakkelijke leunstoelen verspreid, die tot behaaglijk rusten uitnoodigen. In het midden der zaal bevindt zich een kleine fontein met planten versierd. De vloer is ondersteld een eiken- en notenhouten parketvloer; 't gewelf der zoldering is met eikenhout betimmerd, met rijk decoratief schilderwerk versierd.

Deze zaal wordt verlicht door de rondom (ter hoogte boven de afdelingen) geplaatste vensters van gebrand glas. 't Geheel zal rijk gedecoreerd, van fraai schilderwerk voorzien en met enkele marmeren beelden versierd, ongetwijfeld een schoonen indruk maken, waartoe de groote hoogte en afmetingen der zaal niet weinig zullen bijdragen.

Nadat de bader hier een 20 minuten behaaglijk op zijn divan uitgestrekt van de vermoeienissen van 't bad gerust heeft, begeeft hij zich naar zijn kleedkamer om van daar, na zich op zijn gemak gekleed te hebben, de terugtocht te aanvaarden.

Mocht de bader, in het frigidarium verwijlende, de een of andere doelmatige verversching begeeren, zóó kan door de onmiddellijke nabijheid der restauratie dadelijk aan zijn wensch worden voldaan. (Hiertoe is een deur in de eetzaal uitkomende aangebracht.) De ligging van het frigidarium, als 't ware besloten tusschen

de restauratielokalen, biedt nog een ander voordeel aan, en wel, dat bij enkele voorkomende groote feestelijkheden in deze laatste, het er desnoods mede kan verbonden worden. Daartoe zijn de 3 (op de platte grond vol gearceerde) deuren aangebracht, die in de rookzaal uitkomen. Op gewone tijden zijn ze als wanden der afdelingen van het frigidarium aan die zijde door draperiën bedekt en aan de zijde van de rookzaal kunnen ze, fraai betimmerd, een goed geheel met de versiering der zaal vormen. Wanneer ze nu bij groote feestelijkheden geopend zijn, en de draperiën tusschen de afdelingen van 't frigidarium worden weggenomen, zoo zal dit laatste een groote ruime zaal vormen, waardoor dan de lokalen der restauratie tot 5 fraaie in elkaar loopende zalen zijn vergroot. 't Frigidarium is dan uitstekend in te richten tot danszaal.

Naast de Romeinsche baden gelegen, vinden we ten slotte nog een inrichting, en wel het *dampbad*.

De ruimte, hiervoor bestemd, groot p. m. 36 M², is aan weerszijden van den ingang gevuld met trapvormig oplopende banken. Tevens wordt er behalve de aangrenzende afzonderlijke koudwater douche afdeling, nog een stoom- en een koudwater straal-douche in 't hoofdvertrek aangetroffen. De muren zijn even als het gewelf eenvoudig, zonder eenig versiersel met cement bepleisterd, om het metselwerk voor de inwerking van de zich hier voortdurend vormende neerslag van het condensatiewater te behoeden. Deze zaal is gedeckt door 2 spiegelwelven, waarvan de open spiegels 't licht uit de daarboven geplaatste lantaarn in de zaal laten treden. De vloer bestaat uit latwerk.

Alle localiteiten van de Romeinsche baden en het dampbad zijn onderling gescheiden door anderhalfsteens spouwmuren; evenzoo is 't zwembad en de douche-inrichting door spouwmuren omgeven.

Het laatste deel der bel-etage wordt ingenomen door de restauratielokalen. Zij bestaan uit eetzaal, rookzaal, leeszaal en afzonderlijk damessalon, dat echter bij feestelijkheden met de overige zalen tot een geheel kan verbonden worden. Daartoe wordt de breede middendeur geopend (op de teekening gearceerd aangegeven) en de leeszaal en het damessalon aldus vereenigd; in gewone tijden, is voor deze deur een kast met tijdschriften voor de leestafel geplaatst. Een deur, bezijden, blijft steeds open voor de bedienden.

Over de verbinding van de restauratie met het frigidarium 1ste klasse (zie boven.)

Alle zalen ontvangen hun licht uit den tuin, behalve de damessalon, die van bovenlicht voorzien is.

De zalen worden ondersteld ter hoogte van 1,90 M. beschoten te zijn met eikenhout, daarboven behangen met imitatie gobelins, de plafonds uit notenboomenhout (of minder kostbaar donker geschilderd hout) met beschildeerde caissons. 't Meubelair is gedacht in eikenhout. De kolommen zijn ontworpen in rood zweedsch graniet met imitatie bronzen kapiteelen en basementen.

De eetzaal is versierd met een behang in imitatie goudleer; de daar aanwezige schoorsteenmantel, wordt gedragen door zuilen uit geaderd zwart marmer, de boezem is versierd met een decoratief schilderstuk. Tegenover den schoorsteen bevindt zich een monumentale nis met beeld.

De versiering der restauratielokalen, even als die van

't geheele gebouw, is ontworpen in renaissance stijl, en meer bepaaldelijk (met uitzondering van 't zwembad) in 't karakter der Italiaansche. In de zwemhal daarentegen zijn meer vrijere decoratievormen toegepast.

Het buffet in de buffetkamer der restauratie staat door een ijzeren wenteltrap en een lift met de daarbij behorende keuken in verband.

Uit de rookzaal komt men in de loggia (2 90 M. breed bij 13.80 M. lang) en van daar voert een breede hardsteenen trap naar den tuin. Voor de eet- en leeszaal zijn tevens nog ruime balkons aangebracht.

Bij de restauratie bevinden zich op geschikte plaatsen de noodige urinoirs en privaten.

Zolders, enz. Boven het voorgebouw bevindt zich een ruime zolder die tot allerlei doeleinden, bijv. nog tot kamertjes der bedienden die in 't gebouw verblijf houden, kan ingericht worden. De 2 verdiepingen der beide hoekpaviljoens aan de tuinzijde (elk een oppervlakte van pl. m. 43.5 M² beslaande) kan ingericht worden tot plaatsing van waterreservoirs, ze zijn door een ijzeren trap met de bel-etage in verbinding.

Aanvulling. De kuipen in de salonbaden 1ste klasse zijn ondersteld in Engelsch terra-cotta met douches; die in de badkamers IIe klasse worden gedacht te zijn van gietijzer, inwendig geëmailleerd, alle ingericht met leiding voor koud en warm water, electriche schel naar de bediendekamer, volgens systeem van Rietschell en Henneberg te Berlin.

In de salonbaden 1ste klasse worden ook nog waschkamers aangetroffen.

Zwemhal. — De kolommen in de zwemhal zijn gedacht van gegoten ijzerwerk, sierlijk gemodelleerd.

Al de localiteiten worden verwarmd door dubbele stoombuizen door het geheele gebouw verspreid; buitendien zouden voor verwarming der groote vestibule daaronder, nog geplaatst kunnen worden een extra calorifère.

In de wachtkamers I^e klasse is bovenlicht aangebracht, terwijl daar ook nog ramen voor licht en ventilatie in den zijgevel zouden kunnen worden gemaakt, ingericht als die in de hoofdcorridors. Alle enkele kamerdeuren zijn 0,90 M. in den dag. De deuren der badkamers I^e en IIe klasse en der kleedkamers, om het zwembad (om de hoofdcorridors) 0,80 M. in den dag.

Voorgevel. Hoewel de gevel hoofdzakelijk geteekend is voor een uitvoering in- of bekleding met bergsteen, zouden sommige gedeelten er van zich ook zeer goed in baksteen laten uitvoeren.

De ontwerper dacht het geheel te zijn opgetrokken in Udelfanger zandsteen, met een basement van rood graniet, gedeeltelijk rustiek behakt. De beeldgroepen in de velden der arcaden voor de loggia's zijn mede uitgevoerd in zandsteen, en wel in Roche de la Victoire, of Savonnière steen op een gouden grond; de 2 zittende figuren aan den ingang in wit marmer, de 3 beelden aan den topgevel in Udelfanger steen. De zuilen van de loggia's zijn in gepolijst rood zweedsch graniet uitgevoerd, met wit marmeren kapiteelen en basementen, die der attiek van het avant-corps in zwart geaderd marmer, terwijl de kapiteelen, basementen en 't gebeeldhouwde deel der schacht in wit marmer zijn. 't Fries der lijst is met een sgraffito schildering versierd, wit of lichtgeel op donker blauwen grond.

De karyatiden in de opening van het avant-corps zijn van koper (cuivre antique) of brons; ze dragen een teakhouten lijst waarop een ornament, een schild van émail bevattende, met het jaartal der oprichting.

De kap is met lei gedekt en met een zinken of looden nokversiering bekroond; voor den gevel ligt een 5-tal hardsteen treden, ter zijde waarop 2 bronzen candelabres met 3 lichten zijn geplaatst.

Gevel tuinsijde. Het sous-basement van dezen gevel (de onderverdieping) is uitgevoerd in „petite granite” rustiek behakt; van de loggia bestaan de kolommen uit Zweedsch graniet, de balustrade en de kapiteelen en basementen der kolommen uit marmer, de pedestals uit hardsteen. Het beeldhouwwerk boven de bogen is ontworpen in Roche de la Victoire of Savonnière, evenals aan den voorgevel, op goudkleurigen grond. 't Overige deel des gevels (de pavillons enz.) is uitgevoerd in baksteen (Rijnsteen appelbloesem) met een ruim gebruik van bergsteen: Udelfanger en Roche de la Victoire of Savonnière. Hier kan nog bijgevoegd, dat de médaillons met portretten aan de 2e verdieping der hoekpavillons, aan den gevel tuinsijde, even als die aan den voorgevel aangebracht, bestaan uit wit marmeren kop en face of een profil op een donker gekleurde grond. De koepeldaken der pavillons van de achtergevels zijn met lei gedekt, met gebronsde zinken ornamenten versierd. De kroonlijsten aan de beide gevels zijn van steen.

Door deze verschillende steensoorten zouden de gevels fraaie, doch rustige kleurschakeeringen vertoonen, terwijl de ontwerper door 't aanbrengen van een attiek topgevel, hooge bekapping, en vooral door de beide loggia's op de bel-étage, den voorgevel een schilderachtig voorkomen heeft trachten te geven, 't zelfde wat hij bij den anderen gevel door de pavillons, de groote galerij etc., ook heeft zoeken te verkrijgen.

De gevels zijn ontworpen in renaissance stijl; en even als bij den binnenbouw is getracht, de ornamentiek meer bepaaldelijk het karakter der Italiaansche te geven.

In de tekening der plattegrond bel-étage zijn 2 kleine vergissingen ingeslopen en wel:

- 1°. de hoofdingang van het tepidarium is te smal geteekend.
- 2°. In 't frigidarium 1e klasse zijn op de plattegrond in de hoekpunten 3 kolommen aangebracht in plaats van één zooals bedoeld was.

MEMORIE VAN TOELICHTING,

betrekkelijk de plannen voor een badhuis,
gemarckt BALNEUM.

Situatie. Ontwerper is van de meening uitgegaan, dat het gegeven terrein alleen van de voorzijde toegankelijk is. Het gebouw is verondersteld te staan in eene breede straat, of op eene gracht, terwijl, blijkens de tekening van den parterre plattegrond, de voorzijde van het avant-corps strookt met de rooilijn der straat. Het overige gedeelte van den gevel treedt dus achter die lijn terug, en kan door een ijzeren hek van den publieken weg zijn gescheiden.

Plan indeeling. Al de vertrekken en zalen, in het programma gevraagd, zijn aanwezig, en dienovereenkomstig over een parterre en eene verdieping verdeeld. Alleen heeft ontwerper de vertrekken ten dienste der administratie beneden gelegd, niet omdat hem deze plaatsing doelmatiger voorkomt, maar eenvoudig, omdat hij er op de verdieping geen ruimte voor kan vinden. Betrekkelijk het parterre valt het volgende op te merken: De hoofdingangen voor de beide klassen zijn zoodanig gelegd, dat de concierge de beide toegangen kan controleren, en dat het bureau aan de binnenkomenden direkt in het oog valt. Voor de badenden 2de klasse is een ruime vestibule aangelegd, waarin zij na het bad eenige reactie kunnen nemen. De badkamers 2de klasse zijn alleen te bereiken door de wachtkamers, iets wat evenwel in meerdere badinrichtingen voorkomt.

Op dezelfde wijze komt men ook tot het frigidarium 2de klasse, tenzij men den open gang of plaats, links van de badkamers voor mannen, met een glazen kap wilde dekken, waardoor het frigidarium een direkten toegang zou verkrijgen. Ontwerper heeft evenwel den eersten weg niet te bezwaarlijk geacht, te meer, daar nu de wachtkamers ook ten opzichte van de Romeinsche baden 2de klasse, hare bestemming kunnen vervullen. De wachtkamers zelve zijn niet groot, maar de ruime, verwarmde vestibule kan ze voor een goed deel vervangen. Het frigidarium 2de klassen bestaat slechts uit vrij ruime kamertjes door een gordijn afgesloten, zoodat er licht is in de gemeenschappelijke voor- of wachtzaal. In deze kamertjes is ruimte genoeg om ze te doen beantwoorden aan het dubbele doel, waartoe ontwerper ze bestemd heeft, nl: tot kleed- en rustkamers. De diensttrappen zijn allen zoo gelegd, dat niet alleen het bedienend personeel zijn weg, maar ook het linnengoed zijne bestemming gemakkelijk kan bereiken. Hier zij verder nog opgemerkt, dat de bedienenden den toegang tot het gebouw met den concierge en den machinist deelen.

De indeeling van de verdieping bestemd voor badenden 1ste klasse is zoodanig gekozen, dat zwembassin en douche-zaal enerzijds, en Romeinsche baden anderzijds, afzonderlijke groepen vormen. Ontwerper heeft getracht de wachtkamers van de 1ste groep zoodanig te leggen, dat zij 1° direkt den bezoekers in het oog vallen, en 2° zoo dicht mogelijk bij de kleedkamer voor het zwembassin en de douche zaal liggen. Aan deze ligging heeft hij het uitzicht op straat (misschien gewenscht) opgeofferd, en ze van bovenlicht voorzien; evenwel tevens van direkt licht uit de open gangen of plaatsen.

De kleedkamers, behoorende bij de douchezaal, zijn in twee groepen verdeeld, die evenwel, zooals de tekening aangeeft, buiten het trapportaal om, door een gang zijn vereenigd. Deze, wellicht minder fraaie schikking, heeft evenwel het voordeel dat, bij een niet al te druk bezoek, wanneer bijv. de helft der kamers slechts in gebruik wordt genomen, zoowel de mannen als de vrouwen onmiddellijk van uit de wachtkamers, de kleedkamers bereiken. Bij de inrichting van de douchezaal heeft ontwerper zich voorgesteld, dat de bezoeker verschillende douches en tevens een koud of lauw volbad moet kunnen nemen; dientengevolge zijn de afzonderlijke douches dus niet afgesloten, en zijn er 2 bassins, diep 1,20 M., aangebracht. De zaal is tevens zoo ruim genomen, opdat de bezoeker, door heen en weer loopen,

de noodige reactie zou kunnen vinden. In de halfronde voorzaal ontdoet men zich van het badhemd, en wordt, na het gebruik van de douches, het lichaam afgedroogd, alvorens men zich naar de kleedkamers terug begeeft. Een klein vertrek is nog aanwezig tot het nemen van speciale douches.

Het zwembassin heeft 2 toegangen; de kleedkamers liggen er langs 3 zijden omheen, en zijn over 2 verdiepingen verdeeld. De toegang tot het bassin zelf geven twee verplaatsbare houten trappen, terwijl het voor een deel door een ijzeren hek is omgeven, dat in de tekening evenwel niet aangegeven is. De Romeinsche baden worden bereikt langs een 3 M. breeden gang. De lokalen, die tot deze soort van baden behooren, zijn zoodanig geschikt, dat men of het volledige bad, d. i. lucht en dampbad, of wel naar verkiezing één van beiden kan nemen. In het 1ste geval neemt de badende den volgende weg: kleedkamers, tepidarium, sudatorium, (tusschen beiden ligt een overgangskamer, een soort schutkolk) lavacrum (met bad en douches), dampbad, douchezaal (koude of lauwe douches), afdroogkamer, frigidarium, kleedkamers. In het 2de geval wordt of het dampbad overgeslagen, of hij bezoekt alleen: lavacrum, dampbad, en douche zaal, al naarmate hij slechts een Romeinsch, of wel alleen een Russisch bad wenscht te gebruiken. Men zal opmerken, dat ontwerper nog een afzonderlijke douchezaal heeft aangelegd; hiervoor was eene geschikte plaats, en vele balneologen schrijven een ruim gebruik van douches voor, na het dampbad. In alle gevallen dient het frigidarium als laatste verblijf, waarin het bloed zijne normale temperatuur terugkrijgt, en waar men zich zoo noodig, van eenige ververschingen kan laten voorzien. In verband hiermede is het frigidarium ook zoo dicht mogelijk bij het buffet gelegd. Dat de bediende van de restauratie alsdan zijn weg moet nemen langs de kleedkamers, kan geen bezwaar worden geacht, aangezien hij den badbezoeker daar minstens in hetzelfde toilet zal zien als in het frigidarium, n. l. in een badhemd, dat eerst wordt afgelegd bij het betreden van het tepidarium. Zooals uit de tekening voldoende blijkt, is de weg voor de badenden 2de klasse, even eenvoudig aangegeven. De restauratie-lokalen, die natuurlijk aan den tuin moeten grenzen, zijn zoodanig geplaatst, dat zij tevens tot wachtkamers kunnen dienen voor de bezoekers der Romeinsche baden.

Constructie, versiering, en materialen. Bij de constructie is zooveel mogelijk de natuurlijke en eenvoudige weg gevolgd. Alle hoofdmuren in de verdieping worden direkt gedragen door andere in het parterre. Hiervan afwijkend zijn de bovengedeelten van de korte wanden in het zwembassin; het zijn glas wanden gedragen door ijzeren balken, rustende op de pijlers, die de galerij of gang langs de kleedkamers daar ter plaatse helpen vormen. De glaswand zelf ontleent zijn weerstandsvermogen aan een ijzeren geraamte, op bedoelde balken geconstrueerd, welk geraamte tevens de gordingen der bekapping opneemt. De beschilderde binnen glaswand vindt voldoende steun in de houten kap-constructie zelf.

De constructie der vloeren biedt in eene inrichting als de onderhavige, zeker de meeste moeielijkheden aan. In het parterre zijn alle vloeren, behalve die der woonvertrekken, wachtkamers en frigidarium, (welke van hout zijn) van steen of aanverwante materialen.

In de gangen langs de badkamers en daarin, zou ontwerper asfaltvloeren wenschen. Op de verdieping zijn de vloeren in de corridors van terrazzo-mozaïk. In de kleedkamers en afdroogkamer, behoorende bij de douche-zaal, van hout. In de douche-zaal is een dubbele vloer; de onderste bestaat uit troggewelven op ijzeren balken, horizontaal aangerazeerd met beton; de bovenste, die door eene luchtruimte van den eersten is gescheiden, is met marmertegels belegd.

Deze tegels liggen in zand, dat is uitgestort op gegolfd ijzeren platen, die steun vinden op de beneden flensen van I ijzers, die, rustende in de lange muren van de zaal, bovendien gesteund worden door 2 muurtjes, welke gedragen worden door den 1sten vloer, en evenwijdig loopen aan de lengte richting der zaal. Op deze wijze ontstaan dus 3 kanalen, waarvan 2 als luchtkanalen zullen moeten dienen, waarin warme lucht moet circuleeren tot verwarming van den vloer.

Deze kanalen zullen uit den aard der zaak, breed en weinig diep moeten zijn. Deze eisch strookt met den geringen beschikbaren afstand (20 à 25 c. m.) tusschen de vloeren in het middengedeelte van de zaal, en daaraan kan gemakkelijk voldaan worden in de zijgedeelten, niettegenstaande de afstand der vloeren daar grooter zal zijn, als een gevolg van de noodzakelijkheid om den onderkant van den 1sten vloer, te laten strooken met den bodem van het bassin. In de holle ruimte, tusschen de bedoelde vloeren, is tevens gelegenheid de afvoerbuizen te plaatsen van het badwater. De vloer van de gangen om het zwembassin en in de kleedkamers is een houten parket, gelegd in asphalt. De vloeren in het tepidarium, sudatorium, lavacrum, en frigidarium zijn evenzoo van hout geconstrueerd; die in het dampbad is van marmer, en door eene holle ruimte gescheiden van een 2^{den} vloer. Deze ruimte, door een muurtje, als 't ware in twee kanalen verdeeld, staat in verband met de luchtkamer van eene calorifere, zoodat, door luchtcirculatie, de vloer in het dampbad steeds warm wordt gehouden. Op dezelfde wijze is de vloer in de aangrenzende douche zaal geconstrueerd.

Omtrent de overige vloeren valt weinig bijzonders meer op te merken, alleen zij hier nog medegedeeld, dat het eigenlijk zwembassin geheel en al bekleed is met platen van marmer of graniet. De plafonds of zolderingen in alle vertrekken, waar hooge temperaturen heerschen, zijn in metselwerk van drijfsteen uitgevoerd en gewelfd tot betere afleiding van het condensatiewater. In de overige zalen zijn het gewone stuc plafonds; in het zwembassin is eene dubbele houten zoldering. De wanden zijn in alle vertrekken gepleisterd en beschilderd, en in die vertrekken, waarin vochtige lucht of gecondenseerde damp in ruime mate aanwezig kan zijn, is de bepleistering in cementmortel uitgevoerd, of wel zijn die wanden met geschilderde tegeltjes bekleed. Het koepelgewelf met steekkappen in het frigidarium 1ste klasse heeft een ijzeren geraamte, dat in een ring op de marmeren hoofdpijlers begint, en zich benedenwaarts nog voortzet in de bogen, die de toegangen tot de rustplaatsen afdekken. Dit geraamte is aangemetseld met drijfsteen, en, zoo noodig, zijn de lijsten uitgetimmerd en in pleister getrokken. De kap en de betimmering van het zwembassin zijn uitgevoerd in Amerikaansch greenenhout, de ornamentatie is hoofdzakelijk geschilderd.

De voorgevel is uitgevoerd in baksteen met ruime toepassing van tufsteen. Tegen den achterwand der arcaden zijn mozaïeken aangebracht, die betrekking hebben op de bestemming van het gebouw.

Watervoorziening, en waterverwarming. Ontwerper heeft gemeend gebruik te kunnen maken van eene hoog-druk waterleiding, zoodat hij zooveel mogelijk de reservoirs direct uit deze leiding wil voeden. In verband hiermede heeft hij 2 reservoirs boven elkander gesteld, op de plaats achter het zwembassin. Het bovenste reservoir dient tot geregelde voeding van het zwembassin en bevat daartoe water van $\pm 18^\circ \text{C}$. Deze temperatuur wordt verkregen, door in het reservoir stoombuizen te leggen, of wel door direkt stoom in te laten. Van uit dit reservoir vloeit het water door eene buis, die zich op den bodem van het bassin vertakt, en ten slotte door talrijke openingen in het bassin. Dit wordt dus van onderen gevoed met frisch water, terwijl het vuile water van boven, in een goot nabij den waterspiegel, steeds afvloeit. Bovendien is er gelegenheid het bassin door eene groote afvoeropening in den bodem, geheel te laten leegloopen en direkt uit de waterleiding weër te vullen. Om dit versehe water op de gewenschte temperatuur te brengen, kan op enkele plaatsen stoom ingelaten worden, die, condenseerende, eene groote hoeveelheid warmte direkt aan het water afgeeft. Het benedenste reservoir op de plaats, dient tot watervoorziening der baden 2de klasse. Dit reservoir is in tweeën gedeeld, één deel bevat koud, het andere heet water. Beide reservoirs worden voortdurend gevoed, als er veel baden worden genomen. Een overloop-pijp voert het overtollige water naar het nader te vermelden reservoir onder de stoempomp, waar een verklikker den machinist gemakkelijk doet zien, of hij den water-aanvoer naar de reservoirs moet afsluiten. De daling of rijzing der temperatuur van het water, kon de machinist in de machinekamer direkt aflezen, door middel van electrische metaal thermometers, zoodat hij tevens weet, of hij al of niet stoom in de reservoirs moet toelaten. De reservoirs voor de douche zalen liggen te hoog, om direkt gevoed te kunnen worden. Ontwerper heeft daarom een hoofdreservoir gelegd onder de pers-pomp, dat uit de waterleiding gevuld wordt. Van hier uit wordt het water geperst door eene hoofdbuis, naar een hoofdreservoir boven het linker bassin in de douche zaal. Van uit dit reservoir wordt eene buis geleid, langs alle reservoirs boven de verschillende douche-standen. Langs automatische weg kan de aanvoer in deze afzonderlijke reservoirs geregeld worden. De bassins in de douche zaal worden voortdurend met zekere hoeveelheid water gevoed, terwijl eene zelfde hoeveelheid voortdurend afvloeit. De temperatuur van het water in de verschillende douche reservoirs, wordt geregeld door inlaten van stoom. Men kan deze bewerking, met behulp van electrische metaal thermometers, weër direkt door den machinist doen uitvoeren, of wel men kan, om het groot aantal stoombuizen te vermijden, hiermede een bediende belasten, die de temperatuur bij de reservoirs steeds observeert, en stoom toelaat uit eene algemeene aanvoerbuis. De reservoirs voor de Romeinsche baden worden op dezelfde wijze bediend. — Het spreekt voorts van zelve, dat bij alle reservoirs nood-uitlaten aanwezig zijn, die werken, indien de automatische af-

sluitingen hunne diensten weigeren. — Het water voor de waschinrichting wordt natuurlijk direkt uit de waterleiding, of door middel van pompen, uit een regenbak genomen, en door stoom verwarmd.

Verwarming en luchtverversching. Voor de verwarming is aangenomen de centrale stoom-luchtverwarming, waardoor op de beste wijze van uit één punt de verwarming kan worden geregeld, terwijl bovendien dit systeem, in verband met de ventilatie, eigenaardige voordeelen aanbiedt. Gedeeltelijk in het parterre en gedeeltelijk in de zalen zelve, zijn calorifères geplaatst, bestaande uit buiswendingen of ribbenregisters, door een mantel omgeven, waarbinnen de versehe lucht van de stoom-calorifères de warmte opneemt, om daarna door kanalen of direkt in de vertrekken te stroomen. De stoom wordt geleverd door 2 stoomketels en een reserveketel. De stoom uit deze ketels treedt eerst in een stoomverzamelaar, zijnde eene wijde gietijzeren buis, die dwars over de ketels ligt. Van uit dezen verzamelaar gaan de verschillende stoombuizen, die daar ter plaatse voorzien zijn van afsluitkranen. De stoom zal $\pm 3 \text{ atm}$. spanning verkrijgen, eene spanning die in dit geval, waar de buisleidingen zeer lang zijn, meer aanbeveling verdient dan eene lagere, die nog veelal gebruikelijk is. De stoomgenerators zijn geplaatst onder de Romeinsche baden, omdat daár de meeste warmte noodig is, en eene lange buisleiding mitsdien minder gewenscht kan zijn. Voor het tepidarium, sudatorium, douchezaal, frigidarium en de nevenvertrekken, gangen, enz. zijn nu calorifères aanwezig in het parterre (voor het sudatorium ligt de calorifère boven de stoomketels), zoodat in al deze vertrekken verwarmde lucht stroomt, op de gewenschte temperatuur. Het dampbad wordt natuurlijk direkt van stoom voorzien, alleen circuleert warme lucht onder den vloer (zie boven). Het restauratielokaal en de leeszaal worden op dezelfde wijze voorzien, terwijl de rook- en damessalon lokaalverwarming met open haarden hebben. Het frigidarium IIe klasse krijgt een stoomregister of kachel, en evenzoo de woning van den machinist. Het zwembassin-lokaal wordt verwarmd door stoombuizen, die gelegen worden onder de treden van den verhoogden gang, om de kleedkamers, en evenzoo worden door stoombuizen de badkamers IIe klasse verwarmd, waarbij natuurlijk hier zoowel als daar, voor aanvoer van versehe lucht langs de buizen is gezorgd.

Zoo geschiedt ook de verwarming der wachtkamers I^e en IIe klasse, vestibulen, kleedkamers der I^e klasse, met buizen of registers. De plaats voor de verwarmingstoestellen in de douchezaal is afzonderlijk aangegeven. Al de verwarmingstoestellen zijn voorzien van zelfwerkende inrichtingen tot afvoer van condensatiewater, dat zooveel mogelijk terugvloeit naar het waterreservoir van de stoomketels, of wordt afgelaten in het zwembassin.

De luchtverversching is zoodanig ingericht, dat de versehe warme lucht boven of ter halve hoogte in de vertrekken treedt, terwijl de bedorven lucht beneden wordt afgevoerd, waartoe een voldoende aantal ventilatieschoorsteenen aanwezig is; die voor het frigidarium, waar de luchtafvoer midden in de zaal nabij den vloer onder een beeldengroep begint, ligt in 31, die voor het sudatorium naast den schoorsteen der stoomketels in 19. In de douchezaal zijn daarvoor vooral bestemd de uiterste ruimten achter de nissen in het middenge-

deelte van de zaal. Hier, zoowel als in al die vertrekken, waar geen bijzonder hooge temperaturen noodig zijn, is ook voor eene boven afvoeropening gezorgd. In alle afvoerkanalen kan de snelheid vergroot worden door verhooging van temperatuur, waartoe er stoombuizen in zijn aangebracht. De verwarming van den vloer in de douchezaal behoeft nog eene afzonderlijke toelichting; zooals boven is medegedeeld bevinden zich onder den vloer 2 kanalen, die, het zij hier opgemerkt, aan het linker uiteinde van de zaal u-vormig verbonden zijn, en dus eigenlijk één kanaal vormen. Eenerzijds mondt dit kanaal uit in de rechtsche calorifère-ruimte, waarvan een gedeelte is afgesloten van dat, hetwelk dient tot verwarming van den zaal zelve. Aan de andere zijde is de uitmonding in een vertikaal kanaal, gelegen naast kamer 6 en plaats 10. Denkt men zich nu dit kanaal tot op de zolder-ruimte boven zaal 6; hier geplaatst een schroef-ventilator, die de lucht er uit opzuigt, en voortstuwt door een kanaal over het bassin naar de calorifère, dan begrijpt men ook, hoe de lucht onder den vloer voortdurend wordt verwarmd en voortgestuwd. Tengevolge van de groote warmte-capaciteit van steen (in casu de marmeren vloer) zal de ventilator niet voortdurend in werking behoeven te zijn, en zal tevens de vloer een warmtebron voor de zaal vormen, die aanmerkelijk tot eene gelijkmatige temperatuur zal bijdragen.

Wasch- en droog-inrichting. In de wasch-inrichting wordt het water door stoom verwarmd. In de droog-inrichting wordt het goed gedroogd in droogkasten, waardoor, door middel van een ventilator, verwarmde lucht wordt gedreven, die afgevoerd wordt in een kanaal, gelegen achter den schoorsteen-boezem der restauratie-zaal.

BESCHRIJVING,

behoorende bij de Prijsvraag van een Badhuis.

Motto: „*Neptun*”.

De ingang voor de baden IIe klasse, geeft toegang:

1°. *Links*, tot de wachtzaal voor vrouwen, die in directe verbinding met de baden voor vrouwen staat. Genoemde baden liggen gedeeltelijk in een overwelfde en gedeeltelijk in een met glas overdekte hal. Bij den

ingang bevinden zich closets, bergplaats voor linnengoed en bediendenkamer, aan het einde de verbinding met het frigidarium IIe klasse, waaruit men door eene gemakkelijke trap op een portaal komt, dat toegang verleent tot alle vertrekken voor de Romeinsche baden.

2°. *Rechts*, tot de wachtzaal en baden voor heeren, die eveneens als hierboven bij de vrouwenbaden vermeld is, met het frigidarium IIe klasse in verbinding staat.

3°. *Rechts*, tot het bureau voor het nemen van kaartjes, dat voor de I^e en IIe klasse tegelijk dienst doet. Ook is rechts eene verbinding met de hoofdtrap aangebracht, die op het bordes met eene schuifdeur gesloten kan worden.

De ingang voor de baden I^e klasse, komt aan het eind van eene gemakkelijke trap, in eene vestibule uit, die toegang geeft tot de beide wachtzalen, administratie-vertrek, het zwembassin, met de daarbij behoorende boven en beneden gelegene kleedkamertjes, de Romeinsche baden en de restauratie.

Hetgeen bij het zwembassin op te merken valt heeft hoofdzakelijk betrekking op de ligging der trappen en de corridors achter de kleedkamertjes, rechts en links, die het schoonhouden van de ruimte voor het zwembassin mogelijk maken, door een ieder met schoenen aan den toegang te verbieden. Buitendien is boven de vestibule een balkon aangebracht, dat een aangenaam uitzicht over het geheele zwembassin aanbiedt.

Bij het zwembassin sluit zich de douchezaal met de noodige kleedkamertjes aan. Genoemde zaal is ook van uit den corridor te bereiken.

De corridor geeft toegang tot de Romeinsche baden, die van de aan- en uitkleedkamertjes te bereiken zijn, als volgt: *frigidarium I^e klasse* (hierboven zijn de reservoirs aangebracht), *lacrarium*, *tepidarium*, *sudatorium*, *dampbad*, eene kleine *douchezaal*.

Van af denzelfden corridor komt men in de restauratie-vertrekken, die bestaan uit: dameszaal, restauratiezaal, buffet- en buffetkamer, rook- en leeskamer.

Genoemde vertrekken staan alle in rechte verbinding met eene veranda, die aan den tuin gelegen is en door middel van eene trap daarmede gemeenschap heeft.

In den hoofdgevel bevindt zich links eene ingang voor de woning van den conciërge en rechts eene gang van drie meter breed, die toegang verleent tot de machinekamers, waschplaats, verstellkamer, woning voor den machinist en bier- en wijnkelder voor de restauratie.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

VIJFTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Donderdag 25 September 1884.

in een der lokalen van het gebouw „DE HARMONIE”,

TE LEEUWARDEN.

Op den 25sten September had de eigenlijke vergadering plaats in een der lokalen van het gebouw „de Harmonie” te Leeuwarden.

De dag van den 26sten September was gewijd aan eene excursie, naar Harlingen, Bolsward en Sneek.

De vergadering van den 25sten werd bijgewoond door de Bestuurs-Leden, de Heeren: C. Muysken, Voorzitter, Th. Sanders, W. C. Metzelaar, H. W. Veth, H. Cramer en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber; door de Leden van het Bestuur der afdeeling Leeuwarden, de Heeren: J. E. G. Noordendorp, Voorzitter, H. R. Stoett Fz., Vice-Voorzitter, S. Baron, Secretaris, J. Vonk, Penningmeester en A. J. Rooseboom.

Voor zooverre uit de presentielijst is gebleken, waren aanwezig als afgevaardigden, de Heeren:

J. H. Leliman en Th. G. Schill voor Amsterdam; J. C. Stoeller Wzn. voor Arnhem; H. P. Vogel en P. Tirion, voor 's-Gravenhage; J. B. Jager en G. Nijhuis, voor Groningen; J. H. Stoel Az. en Jacques Leyh, voor Haarlem; W. C. Mulder en P. G. Lancel, voor Leiden; B. H. Beijderwellen, voor Rotterdam; I. H. J. van Lunteren en J. T. Kok, voor Utrecht;

en verder de Leden, de Heeren:

J. E. van den Arend, G. Asman, Breukel, A. Breunissen Troost, M. Buwalda, A. D. G. ten Doeschate, D. D. Duursma, P. Kleiweg Dyserinck, K. Faber, C. W. Finke, F. W. van Gendt JGzn, H. J. Geijl, W. C. de Groot, J. P. Henneveld, N. van der Hoef, J. P. Hogendijk, J. van Hulst, J. B. Jager, E. D. J. de Jongh Jr., H. Keijzer, D. E. C. Knuttel, A. Kooistra, H. H. Kramer, J. van Lith, F. H. van Malsen, O. M. Meek, A. van der Meer, J. A. Mulock Houwer, J. R. Nijdam, H. Raammaker, R. Vermeulen, H. Wakkie, J. A. Wijn en A. T. van Wijngaarden.

Te ongeveer half 10 uren des morgens werden de leden ontvangen door het Bestuur der afdeeling Leeu-

warden. De Voorzitter van dat Bestuur, de heer J. E. G. Noordendorp, nam het woord en zeide ongeveer het volgende:

Alvorens onze President deze vergadering opent, wensch ik als Voorzitter der afdeeling een enkel woord te spreken. Toen in de laatste Algemeene Vergadering te Amsterdam de vraag tot mij gericht werd, of de Afdeeling Leeuwarden er belang in zoude stellen in September de leden der Maarschappij te ontvangen, heb ik volmondig ja geantwoord, de bemerking daarbij voegende, dat ik hoopte, dat men de jonge krachten der Afdeeling in aanmerking zoude nemen. Ik was overtuigd, dat ik in den geest der Afdeeling had gehandeld, en die overtuiging werd nog vaster, door de eendracht waarmede gewerkt werd om de ontvangst voor te bereiden. Die geest van samenwerking heeft er toe geleid, dat de Afdeeling Leeuwarden U eene passende ontvangst aanbiedt.

Ik hoop, dat deze samenkomst er toe zal leiden, dat de banden tusschen Noord en Zuid vaster zullen worden, en tevens, tot een duurzame kennismaking van de leden onderling. In die verwachting roep ik u allen een hartelijk welkom toe.

De Voorzitter der Maatschappij, de heer C. Muysken nam daarop het woord en zeide:

Mijne Heeren, zeer geachte mede-leden!

Het Bestuur en alle leden, ook zij die niet hier tegenwoordig kunnen zijn, stellen het op zeer hoogen prijs, dat wij een paar aangename dagen mogen vertoeven in het gastvrije Noorden. Deze Algemeene Vergadering te Leeuwarden is de eerste die door onze Maatschappij in het noorden van Nederland wordt gehouden; reeds daarom is zij van groote beteekenis, maar tevens omdat deze nuttig te besteden dagen, die van zooveel

werkzaamheid zullen getuigen, de banden zullen versterken die tusschen de leden van het Noorden en het Zuiden bestaan. En vooral dit laatste wordt hoog gewaardeerd.

Daarom betuigen wij de Afdeling Leeuwarden onzen innigen dank voor de gastvrije wijze, waarop zij ons ontvangt.

Nadat de vergaderde leden hun instemming met deze woorden hadden betoond, herneemt de Voorzitter het woord en zegt, dat de agenda der vergadering aantoont, dat de behandeling van de directe belangen der Maatschappij in deze vergadering niet op den voorgrond treden, en het Bestuur gemeend heeft meer in den geest der leden te handelen door meer algemeene belangen ter tafel te brengen.

Alvorens deze aan de orde te stellen doet de Voorzitter eenige mededeelingen omtrent den toestand der Maatschappij, die stof tot dankbaarheid zullen geven.

Wat het aantal leden betreft, in Februari was dit 836, welk aantal ten tijde der Mei-vergadering was aangegroeid tot 850. Sinds dien tijd zijn overleden, de leden A. Roodenburg, architect en F. H. Siebenhaar, beeldhouwer, beiden te s' Gravenhage; A. J. van Maanen te Utrecht en J. J. Cool te Amsterdam, aan wier nagedachtenis spreker hulde bracht. Een paar leden moesten wegens wanbetaling van de ledenlijst worden geschrapt. Niettegenstaande dit verlies, is het ledental thans aangegroeid tot 857, tegen 850 op hetzelfde tijdstip in 1883.

Het gebouw voor permanente tentoonstellingen is zoo verre gevorderd, dat de kap reeds is gesteld, zoodat het ongetwijfeld op 1°. Januari gereed zal zijn. Het plan bestaat om het huis in de Wijde Kapelsteeg in het laatst van het jaar te verkoopen en in Mei, tijdens de Algemeene Vergadering die in het nieuwe gebouw wordt gehouden, tevens de tentoonstelling te openen: eene commissie bereidt deze reeds voor.

Aangenaam is het den spreker, te kunnen mededeelen, dat voor den bouw reeds vele geschenken door verschillende industrieelen zijn aangeboden, en met dankbaarheid aanvaard.

De uitgaven van de werken der Maatschappij gaat geregeld voort, en het Rapport over de Internationale Tentoonstelling zal in zijn geheel, beslaande 5 afleveringen, nog in dit jaar verschijnen. Het voornemen bestaat, om aan de Kunstlievende leden het gedeelte van dat Rapport te geven, hetwelk handelt over de Retrospectieve kunst. Dit gedeelte zal 9 platen bevatten.

Uit dit weinige reeds blijkt, dat de toestand der Maatschappij bloeiend mag genoemd worden.

Nu wij hier in 't Noorden zijn, eindigde de Voorzitter, uit ik den wensch, dat wij de leden die wij hier tegenwoordig zien, in Mei te Amsterdam mogen terug zien, en dat dit aanleiding moge geven tot eene druk bezochte vergadering.

Hiermede verklaar ik de 50ste Algemeene Vergadering geopend.

De Voorzitter, vertrouwend in den geest der tegenwoordige leden te handelen, brengt daarop punt 4 der agenda aan de orde en vraagt voor zich zelf het woord.

Spreker zegt:

M. H.H.

Wanneer we de verslagen van de vergaderingen der Maatschappij van de laatste jaren opslaan, dan zien we dat die vergaderingen voor het grootste deel gewijd

waren aan de belangen der Maatschappij zelve en minder vruchtbaar waren aan bijdragen en besprekingen over architectonische vraagstukken en beschouwingen over questies van den dag. Reeds zijn er stemmen opgegaan die dit verschijnsel betreuren en is de wensch uitgesproken, dat in de vergaderingen ook weder meer de gelegenheid zoude worden geboden om zaken, meer direct het vak betreffende, te kunnen behandelen en daarover van gedachten te wisselen. Maar een ieder weet wat daartoe de aanleiding gaf. De herziening der wet in 1880 bracht met zich, wichtige hervormingen, die alleen door de leden door onderlinge besprekingen konden worden tot stand gebracht.

Maar nu het oogenblik daar is dat die hervormingen in uitvoering zijn gekomen, neemt het Bestuur gaarne den gegeven wenk ter harte en heeft het op de agenda onderwerpen gebracht, die tot eene wisseling van gedachten en tot debat aanleiding kunnen geven. De vraag rijst of nu weder de oude weg moet worden bewandeld en even als vroeger door het Bestuur of de Afdelingen vragen moeten worden gesteld die dan schriftelijk of mondeling op de vergadering worden beantwoord.

Hoe dan ook, ik zelve wenschte u te toonen, dat ik de vergadering tot dat doel bestemd acht en heeft het Bestuur een paar onderwerpen ter onderlinge bespreking op de agenda geplaatst, waarvan het eerste aan mij is opgedragen om met enkele woorden bij u in te leiden.

Waren de laatste jaren voor onze Maatschappij een tijd van praktisch werken, niet minder was dit het geval met de bouwkunst in geheel Nederland en het kan wellicht zijn nut hebben, om den toestand van het oogenblik juist te beoordeelen, eens een blik terug te slaan, eens te zien wat er op dit gebied is gedaan en tot welke overpeinzingen een terugblik kan aan leiding geven.

Niemand zal ontkennen, dat de laatste jaren voor onze kunst vruchtbaar zijn geweest, dat Nederland op bouwkunstig en kunstindustrieel gebied, het buitenland, waar ontzachelijk veel is gedaan, heeft getracht terzijde te streven. Veel is er dat daartoe heeft medegewerkt en wel hoofdzakelijk:

I. de uitbreiding van het onderwijs;

II. de meerdere belangstelling en krachtige steun van de regeering;

III. de meerdere belangstelling van het publiek.

Hebben we deze drie factoren die tot den verbeterden toestand hebben geleid in 't kort nagegaan, dan rest ons nog het antwoord te geven op de vraag, door wat kenmerkt zich de bouwkunst in Nederland op heden.

Daar voor alle kennis, bij aanwezigheid van talent of aanleg, onderwijs noodig is, zoo kon het wel niet anders of een verbeterd onderwijs moest heilzaam op den toestand werken. Wie zal ontkennen dat aanleg, een ingeboren vaardigheid om verkregen indrukken weer te geven, de kunst van teekenen, gepaard aan een fijn gevoel voor het schoone, met een scherp waarnemings- en voorstellingsvermogen, de eerste voorwaarden zijn voor de vorming van een goed architect in de volle betekenis van het woord.

Maar tot het verkrijgen dier eigenschappen is bij aanwezigheid van aanleg, degelijke studie, degelijk onderwijs noodig.

Voor een twintigtal jaren was de gelegenheid om zich

in Nederland tot architect te vormen, tamelijk gebrekkig.

Vóór de stichting der Pol. School in 1863 werd onderwijs in het teekenen en de bouwkunst gegeven aan de akademiën van Amsterdam, 's Hage en Rotterdam, aan de akademie te Delft en de militaire akademie te Breda. Bij uiterst gebrekkige hulpmiddelen bestond het onderwijs in de bouwkunst uit het nateekenen der zuilenorden, volgens Vignola, en het ontwerpen van grieksche tempels of zeer ondergeschikte gebouwen; men volgde daarbij een dorre, nuchtere tekenmethode, kortom, het artistiek element drong bij dat onderwijs niet op den voorgrond.

Van esthetiek was geen sprake, en de constructie-leer bepaalde zich tot de kennis van het timmeren. Zoo bleef b.v. de kennis van steenconstructiën geheel buiten behandeling, en kenmerkend voor dien tijd is het, dat de natuurlijke steen verwerkt werd, als ware het timmerhout.

Mannen als Te Winkel te Delft en Storm van 's Gravensande te Breda, hebben het niet vermocht een school te vormen of een bepaalde verjongende richting in het onderwijs te brengen.

Vandaar dan ook dat zij, die zich tot architect wilden vormen, naar het buitenland, naar Berlijn, Hannover, Parijs enz. togen, om hunne studiën te voltooien.

De wet op het middelb. onderwijs hield rekening met dien toestand, en met een algemeen verbeterd onderwijs in het teekenen werd bij de wet op de Pol. School de opleiding tot architect niet vergeten. Men stichtte te Delft een leerstoel voor de bouwkunst en om te breken met de oude tradities riep men een bouwmeester uit den vreemde, dien, het bleek reeds spoedig, een niet gemakkelijke taak wachtte. De storm brak los, een architect opleiden aan een Pol. School, niet aan eene akademie; aan zulk eene inrichting kon geen architect gevormd worden, dat kon alleen geschieden aan de hoge scholen voor kunst, daar waar schilder- en beeldhouwkunst tevens werden onderwezen. Die meening was toen onder de vakgenooten in Nederland vrij algemeen, niettegenstaande de Pol. Scholen van Hannover, Zurich, Praag, Weenen en München toen reeds allen ook voor de vorming van architect waren aangewezen. Wie echter zal nu nog beweren, dat de Pol. School ook in dit opzicht niet aan hare roeping voldoet; wie beweren, dat de school op dit oogenblik niet haren weldadigen invloed doet gevoelen op de bouwkunst van heden. Zie over welke leermiddelen zij thans kan beschikken en overtuig u dat het artistieke element bij dat onderwijs hoofdzaak is. Neen, in onzen tijd is juist dat onderwijs daar op zijn plaats. Onze tijd toch vraagt voor het grootste deel bouwmeesters, bij wien de kunst van den architect zich paren moet aan de wetenschap van den ingenieur. Zie eens hoe de techniek van teekenen, de wijze van bouwkundige projecten voor te stellen, is verbeterd en zich heeft ontwikkeld; en wie daaraan mocht twifelen neme het Rapport over de Tentoonstelling van 1883 te Amsterdam ter hand, met welk talent zijn die verschillende bouwwerken niet weergegeven. Ze zijn voor het meerendeel door de jeugdige architecten in Nederland verzameld en geteekend, die voor het meerendeel juist aan die Pol. School hunne eerste ontwikkeling dankten. Zij zullen het dan ook eens zijn dat het onderwijs, op de bouwkunst van heden een heilzamen invloed heeft gehad. En daarom is het dubbel te betreuren,

dat die hulpmiddelen niet worden aangeboden in eene stad waar meerderen in ruimer kring kunnen profiteeren. Het was dan ook natuurlijk, dat in 1870 bij de wet op de regeling van het onderwijs in de beeldende kunst van Rijkswege de wensch werd geuit, dat ook bij het leer-programma het onderwijs in de bouwkunst zoude worden opgenomen. In dien geest zond de Maatschappij t. b. d. Bouwkunst een adres aan de regeering en zeker zou in Amsterdam, met 350.000 zielen, een leerstoel voor de bouwkunst aan de akademie gewenscht zijn. Jammer echter dat de Maatschappij toen te gelijk met dat adres de leerstoel voor bouwkunst te Delft, als niet op haar plaats, bestreed.

Vergeten we echter niet dat nu te Amsterdam verschillende gelegenheden bestaan om, al is het niet bepaald voor architect te worden opgeleid, dan toch een verbeterd teekenenonderwijs te genieten, o. a. aan de Rijks-school voor Kunstnijverheid, de Kunstschool voor Ambachten, de Quellinusschool.

Kunnen wij dus de stichting der P. S. als eerste schrede van de Nederl. regeering, tot ontwikkeling der bouwkunst beschouwen, zoo begreep men te recht dat daarmede de verbetering van het handwerk en het ambacht moest samengaan. Een goed architect die iets schoons wil maken, moet knappe werklui tot zijn dienst hebben; ook het ambacht moest in Nederland worden ontwikkeld. Dit toonde de internationale kunstnijverheid-tentoonstelling in '76 te Amsterdam maar al te goed. Het daarover uitgebracht rapport toonde dit duidelijk en welsprekend aan en de regeering deed een tweede wichtige stap door de stichting der zooeven genoemde Kunstnijverheidsschool te Amsterdam.

De regeering bepaalde zich niet enkel tot de verbetering van het onderwijs. Door belangrijke geschriften en door den drang van kunstkenner en kunstvrienden uit hare onverschilligheid gewekt en langzamerhand overtuigd dat kunst wel regeeringszaak is, deed zij een niet minder wichtige stap door het instellen eener commissie van adviseurs, die geroepen wordt de overblijfselen van vroegere kunst te bewaren en bij het stichten van nieuwe bouwwerken haar ter zijde te staan.

De bouwkunstige scheppingen, die vóór dien tijd van regeeringswege verzezen, dankte Nederland voor het grootste deel aan de architectonische kennis en kunstontwikkeling die toen het corps v. d. waterstaat en het corps van de militaire genie werd toegedacht. Vele stations van de staatsspoorwegen, de gevels van Rijks hogere burgerscholen, scheppingen als het ministerie van finantiën in de Parkstraat te 's Hage, de restauratie van Rijksgebouwen, zijn voor ons nog heden de blijvende bewijzen van het scheppingsvermogen op architectonisch gebied dier beide corpsen. Men zag in, dat dit het gemoed zelfs van den meest prozaïschen Nederlander op den duur niet bevreedigde en dat verandering noodig was.

Een ieder juchte dan ook de instelling der genoemde Commissie toe; nu meende men was ook de toekomst der bouwkunst verzekerd. Maar helaas, eerst nu opent zich eene episode van strijd en verdeeldheid, die u allen nog versch in het geheugen ligt en waarbij ik dus niet lang behdef stil te staan. Door eene verkeerde organisatie, door strijd in eigen boezem, brengt die Commissie zich zelve grafwaarts. In plaats van te adviseeren en

zich slechts te laten raadplegen, treden enkele leden zelf handelend en zelf bouwend op en sluit zij alles buiten wat niet overeenkomt met hare opvatting. Het kan niet anders of aan een dergelijk autocratisch lichaam kon in het vrije Nederland een maar al te kortstondig bestaan verzekerd zijn. Zij werd ontbonden en los; zich op in den referendaris van kunsten en wetenschappen.

Wat die commissie als haar werk achterliet is u bekendt nieuwe bouwwerken die, bij het vele goede dat ze onderscheidt van de reeds vermelde Rijksgebouwen, maar al te zeer den stempel dragen van te zijn geïnspireerd door een en denzelfden geest en daardoor niet van eenvormigheid en eentonigheid zijn vrij te pleiten. Het in stand houden van oude bouwwerken werd met liefde en nauwgezetheid door haar begonnen, maar ook hier verviel ze in overdrijving en dwaalde men uit de goede richting, getuige de restauratie van den kloostergang in Utrecht en de loterijzaal te 's Hage. Men restaureert niet meer; men bouwt nieuwe gedeelten waaruit niet de geest van het verledene, maar voornamelijk de individualiteit van eene moderne persoonlijkheid spreekt. Dat men ook elders zich aan dien al te grooten ijver heeft schuldig gemaakt, blijkt uit een schrijven dat ik dezer dagen uit Londen ontving, waaruit volgt, dat zich daar eene vereeniging heeft gevormd, die nu weder de oude monumenten wil beschermen tegen die overdreven restauratie-zucht en opkomt tegen de wijze van restaureeren, daarbij gevolgd. The society for the protection of ancient buildings, verzocht mij de volgende circulaire te verspreiden.

Er is geen beter oogenblik dan dit, om er over te spreken.

Society for the protection of ancient buildings.

Eene Maatschappij die voor het publiek komt met een naam als die aan het hoofd van dit opstel, ligt onder de verplichting uiteen te zetten, op welke wijze en waarom zij zich voorstelt, die oude gebouwen te beschermen, die in de meening der meeste menschen zoovele en zulke uitmuntende beschermers hebben. Ziehier de toelichting welke wij aanbieden.

Ontegenzeggelijk heeft zich in den loop der laatste 50 jaren, eene nieuwe belangstelling, men zou bijna kunnen zeggen, een nieuw gevoel geopenbaard voor die oude gedenkteeken der kunst, en zij zijn het onderwerp eener hoogst belangrijke studie geworden, zoowel op 't gebied van Godsdienst en Geschiedenis, als op dat der kunst. Het is niet te ontkennen, dat dit ééne der lichtzijden van onzen tijd is en toch zijn wij overtuigd, dat als men voortgaat, oude gebouwen te behandelen zooals men thans doet, onze nakomelingen ze onnut voor hunne studiën, en hunne belangstelling onwaardig zullen vinden. Wij gelooven zelfs, dat de laatste vijftig jaren meer tot hunne vernieling hebben bijgedragen dan al de vroegere eeuwen van omwenteling, geweld en onverschilligheid.

De bouwkunst toch, die sedert lang in verval was, vooral als volkskunst, stierf uit toen men de midden-euwsche kunst leerde kennen. De beschaafde wereld der negentiende eeuw heeft daardoor, bij al hare kennis van de bouwworden van vroegere eeuwen, geen eigen bouwstijl. Die bekendheid met de oude bouwworden en het gemis van een eigen bouwtrant, bracht de menschen op de zonderlinge gedachte, om oude gebouwen te RESTAUREEREN, eene vreemde en noodlottige gedachte, waarvan de naam reeds doet veronderstellen, dat het mogelijk is eenig

gedeelte van de geschiedenis eens gebouws te vernietigen, op een willekeurig oogenblik de hand er af te houden, en het dan nog even historisch te laten voortleven, als het vroeger was.

In vroegere tijden was deze vervalsching onmogelijk, omdat het den bouwlieden aan kennis ontbrak, of misschien omdat zij instinktmatig daarvan terughielden werden.

Waren herstellingen noodzakelijk, of spoorden eezucht of vroomheid aan tot veranderingen, dan werden deze aangebracht in den niet te miskennen bouwtrant van den tijd, waarin zij plaats hadden; eene kerk van de elfde eeuw mocht vergroot of verbouwd zijn in de twaalfde, dertiende, veertiende, vijftiende, zestiende of zelfs in de zeventiende en achttiende eeuw, iedere verandering, welke geschiedenis zij ook uitwischte, gaf daarvoor eene andere geschiedenis in de plaats, en getuigde van den geest en de daden van den tijd, waarin zij plaats had. Het gevolg daarvan was, dat men dikwijls gebouwen zag, waarin de veelvuldige veranderingen wel is waar vrij zichtbaar, en met den oorspronkelijken stijl in strijd waren, maar juist daardoor belangwekkend en leerrijk werden, en onmogelijk aanleiding konden geven tot dwaling. Zij evenwel, die de veranderingen maken, welke in onze dagen plaats hebben, onder den naam van *restaureeren*, en die er een beroep van maken, een gebouw tot den besten tijd van zijne geschiedenis terug te brengen, hebben geen anderen gids dan hunne persoonlijke gril, die hun aantoot, wat bewondering en wat afkeuring verdient. De aard hunner taak, verplicht hen, iets te vernietigen, en de daardoor ontstane leemte aan te vullen met iets, dat volgens hunne meening, de oorspronkelijke bouwers zouden gedaan hebben of zouden hebben kunnen doen. Bovendien wordt bij dit gedeeltelijk afbreken en weder bijbouwen, de gehele oppervlakte van het gebouw noodwendig opgelapt, zoodat het antiek voorkomen weggenomen wordt van die oude gedeelte des gebouws, welke nog bestaan, en er is niets, dat het vermoeden van den toeschouwer omtrent hetgeen verloren kan geraakt zijn, tot zekerheid maakt; een onbeduidend, zielloos namaaksel is het resultaat van al den verspilden arbeid.

Het is bedroevend, dat de meeste grootere hoofdkerken, en een groot aantal gebouwen van minderen rang, zoowel in Engeland als op het Vasteland, op die wijze behandeld zijn, en dat vaak door talentvolle mannen, die een beteren arbeid waardig waren, maar doof bleven voor de aanspraken der poëzie en der geschiedenis, in de hoogste beteekenis dier woorden.

Voor hetgeen nog overig is, pleiten wij bij onze bouwkundigen zelve, bij hen die ambtshalve het opzicht over gebouwen hebben, en bij het publiek in 't algemeen; en wij verzoeken hun dringend, zich te herinneren, hoeveel er reeds op het gebied van Godsdienst, Gedachte en Zeden van lang vervlogen tijden is verloren geraakt, dat nimmer terug te krijgen is. Mogen zij in bedenking nemen of het wel mogelijk is, die gebouwen te *restaureeren*, welker bezielde geest (men kan dit niet te vaak herhalen) een onafscheidelijk deel uitmaakte van dien Godsdienst, van die gedachte en van die zeden van vroegere tijden.

Wat ons betreft, wij verzekeren hun onbeschroomd, dat van alle *restauratiën*, die tot heden ondernomen werden, die slechts ten doel hadden, een gebouw te be-

rooven van zijn meest belangrijke uiterlijke kenmerken, terwijl de beste volkomen gelijk staan met het *restaureeren* eener oude schilderij, waarop het gedeeltelijk verdwenen werk van den ouden meester net en effen is gemaakt, door de vaardige hand van den een of anderen niet oorspronkelijken, gedachteloozen werkman van den tegenwoordigen tijd.

Als men ons overigens vraagt uit een te zetten, in hoeverre de soort of de mate van kunst, in hoeverre eenige bouwstijl of iets anders belangrijks een gebouw der bescherming waardig maakt, dan antwoorden wij: *alles wat kan beschouwd worden artistiek, schilderachtig, historisch, antiek of van eenige beteekenis te zijn, kortom alle werk dat welopgevoede, kunstlievende menschen den tijd waardig zouden achten om het te onderzoeken.*

Voor al die gebouwen en wel van iederen tijd en van iedere bouwde pleiten wij, en wij doen een beroep op hen, die daartoe in eenige betrekking staan, dat zij *bescherming* in de plaats van *restauratie* stellen, ten einde door dagelijksche zorg, het verval dier gebouwen te vertragen. Wij noodigen hen uit, een wankelenden muur te stutten, of een lek in een dak te herstellen door middelen, die kennelijk alleen aangebracht werden tot steun of bepekking, en blijkbaar op geene andere kunst aanspraak maken. Wij verzoeken hun zich te verzetten tegen het bijwerken, zoowel van het metselwerk, als van het ornament van het gebouw, zoolang dit staat, en wanneer het ongeschikt is geworden voor zijn tegenwoordig gebruik, liever een ander gebouw op te trekken, dan het oude te veranderen of te vergrooten, in een woord, onze oude gebouwen te behandelen als gedenkteeken van vroegere kunst, die geschapen zijn door vroegere zeden, en waarmede de hedendaagsche kunst zich niet kan inlaten, zonder ze te vernielen.

Zóó en zóó alleen zullen wij het verwijt ontgaan, dat onze geleerdheid ons tot een valstrik geworden is, en zóó alleen kunnen wij onze oude gebouwen beschermen, om ze als eerwaardige en leerrijke voorwerpen van studie aan onze nakomelingschap na te laten.

Ook ten onzent is veel geprutteld, maar zelden zijn de grieven zoo duidelijk uitgesproken als in deze circulaire. Het is een merkwaardig teeken des tijds, dat eene nieuwe vereeniging de al te groote zorg voor overblijfselen der kunst tracht te temperen.

De vraag rijst, of het niet op den weg der Maatschappij ligt zich bij die beweging aan te sluiten. De namen van een Tadema, Scott en anderen, geven een waarborg voor den ernst van het streven dier vereeniging.

Het werk van de Rijksregering kon niet geheel zonder invloed blijven op de stedelijke regeeringen, ofschoon zich uiterst langzaam die invloed deed gevoelen. Bijna alle groote steden in Nederland hebben zich de laatste jaren uitgebreid. Overal ziet men nieuwe buitenwijken verrijzen, de vestingwerken om de steden zijn grootendeels gesloopt en daardoor is aan de behoefte naar geschikt bouwterrein te gemoet gekomen. Een bepaald sieraad kunnen echter deze nieuwe stadswijken in den regel niet genoemd worden.

Alleen daar waar villa's en meer deftige woonhuizen zijn verzezen, heeft men in verbinding met een goeden parkaanleg wel eens iets goeds tot stand gebracht; maar verreweg het grootste deel dier woningen is bestemd,

hoofdzakelijk voor de arbeidende klasse en ook voor den gegoeden burgerstand; en de groote behoefte naar dergelijke woningen riep den speculatieve bouw in het leven, die met de architectuur weinig rekening hield.

Van monumentaliteit en schilderachtigheid is hier geen sprake; men kan zich bij het zien dier nieuwe stadswijken alleen troosten met de gedachte, dat zij meer voldoen aan de hygienische eischen en dank zij een verbeterde bouwverordening meer licht en lucht, een beter rioolstelsel hebben dan de woningen in de sloppen en stegen der oude stadswijken.

De zeer moeilijke taak, de uitbreiding eener stad, het vaststellen van een goed plan van uitbreiding, werd door menig gemeentebestuur te licht gesteld, ja niet zelden geheel vergeten; in menige stad wordt er maar op toe gebouwd zonder een behoorlijk vooruit bestudeerd en vastgesteld plan. Maar even wichtig als het vaststellen van een plan van uitbreiding en het uitvoeren daarvan, is het in stand houden en bewaren van oude stadsgedeelten, vooral bij de Nederlandsche steden met een zoo bepaald schilderachtig karakter. Daar mag niet dan met de grootste omzichtigheid gehandeld worden. Even zorgzaam als men moet zijn om het nageslacht iets goeds na te laten, even behoedzaam moet men zijn met het instandhouden van datgene wat het voorgelicht ons heeft nagelaten. Blijft er dus op dit gebied nog veel te wenschen over, dan is de architect in de eerste plaats geroepen daarvoor een geopend oog te hebben; bij een slecht ontworpen plan en te nauwe straten mist hij de gelegenheid om iets monumentaals tot stand te brengen.

Het voorgaan en krachtig optreden der regeering en vakmannen, kon niet zonder invloed blijven op het Nederlandsch publiek. Het particulier initiatief laat zich niet wachten, de belangstelling is gewekt. Miste de bouwkunst vroeger hare organen, hare critici, hare waardeerders en was het een uitzondering wanneer in dagblad-artikelen met kennis van zaken een oordeel over eenig bouwwerk werd uitgesproken, thans is dat anders en kan er geen nieuw gebouw van eenige beteekenis verrijzen of men maakt er melding van en uit men zijn meening.

Welke omvangrijke bouwwerken zijn in de laatste jaren hier niet door particulieren tot stand gebracht. Ook maatschappijen en industriële ondernemingen bleven niet achter om, ook wat de bouwkunst betreft, met het buitenland te wedijveren, zie onze groote steden, met een tal van particuliere woningen waaruit smaak en liefde voor wat schoons ten duidelijkste spreekt. Treedt die huizen binnen en ge vindt er meer comfort, een meer artistieke opvatting van het woonvertrek, getuige de vele kamerbetimmeringen en smaakvolle stoffeeringen.

Het beschaafde publiek is uit zijne onverschilligheid gewekt en ondervindt het, dat een meer artistieke en smaakvolle omgeving en woning een bron is van dagelijksch wederkeerend genot.

Na dezen korten terugblik over hetgeen in de laatste jaren op bouwkundig gebied in Nederland is gedaan, en de omstandigheden te hebben nagegaan die tot den gunstigen toestand van het oogenblik hebben geleid, rest mij nu nog eens meer van nabij die bouwwerken te bezien en de vraag te stellen: door wat kenmerkt zich

de bouwkunst in Nederland van heden, vergeleken met die van een 50 jaren geleden. En het antwoord in het algemeen kan wel dit zijn: *Door eene betere constructie, door eene minder beperkte keuze van materialen, bij een meer artistieke opvatting en smaak, door meer stijl.*

Wanneer men den ontwikkelingsgang nagaat, die de bouwkunst der laatste 50 jaren in Nederland maakte, dan blijkt, dat men ook hier, evenals elders, alle stijlperiodes heeft doorgemaakt en getracht heeft die vormen dienstbaar te doen zijn aan de scheppingen van onzen tijd.

Men heeft Grieks, Romaansch, Gothisch en in Renaissance-stijl gebouwd; maar hiermede niet tevreden, zijn er ook enkelen geweest, die, alle stijlvormen negeerende, aan het zoeken zijn gegaan naar een stijl van de toekomst. En we weten wat dit zoeken heeft geleerd; die pogingen leden schipbreuk hier als elders, zie den Hoogen raad te 's Hage en de stad München. Die producten hebben tot de overtuiging geleid, dat het niet aan één individu, niet ééne generatie is gegeven een bouwkunst te scheppen; dat alleen door de vereende pogingen van verschillende geslachten met behulp van groote leidende beginselen, men weder een nieuwe stijlperiode zal kunnen begrenzen en afsluiten.

Want al zijn de bouwvormen van onzen tijd op het verleden geïnspireerd, ze zijn daarom niet van minder betekenis.

Viollet-le-Duc zegt zoo juist:

„Je ne suis pas de ceux qui désespèrent du présent, et jettent un regard vers le passé; le passé est passé, mais il faut le fouiller avec soin, avec sincérité, s'attacher, non pas à le faire revivre mais à le connaître pour s'en servir.” Niet het tegenwoordige wringen in den vorm van het verledene, maar het verledene dienstbaar maken voor onzen tijd. Het doel onzer kunst moet thans zijn het voor ons beschikbare materiaal te ziften en in ons op te nemen, er den stempel van onze eigene individualiteit op te drukken, ten einde op dezen grondslag den nieuweren tijd een nieuwe bouwkunst te geven. We behoeven daarbij niet louter na te bootsen, we kunnen daarbij anders optreden dan onze vroegere vakgenooten, met een ruimer vak- en stijlkennis, met een meer ontwikkeld vorm- en kleurgevoel, met een ruimeren blik over het geheel der nagelaten bouwwerken.

Het valt niet te miskennen en het spreekt uit de meeste bouwwerken, in de laatste jaren in Nederland verzeen, dat de bloeiperiode der renaissance en voornamelijk der Hollandsche renaissance, ons bouwmeesters heeft geïnspireerd en de bouwkunst met de daarmee verwante ambachten der XVIe en XVIIe eeuw, waaraan Nederland nog zoovele schoone overblijfselen rijk is, herleefd is in de bouwkunst van het heden, en men bezig geweest is, de geschiedenis en de overblijfselen van dat tijdperk te bestudeeren en op onzen tijd en levensbehoeften toe te passen.

Maar gelukkig heeft niet ieder dat op dezelfde wijze gedaan; ieder heeft den stempel van individualiteit op zijn eigen werk gedrukt.

En zoo men dan nu nog kan spreken van verschil in stijl, verschil in richting, dan heeft dit volgens mijne meening deze betekenis, dat de een, ook met het voorbeeld der renaissance voor oogen, toch nog immer zich voelt aangetrokken tot de kunst der middeleeuwen en die niet geheel kan loslaten, en de andere zich meer

voelt aangetrokken tot de symboliek der Grieksche en Romeinsche kunst en de Italiaansche-Renaissance, — de een meer het beginsel huldigt hetgeen Viollet-le-Duc zeer duidelijk heeft uitgesproken en misschien wat al te kras:

„Toute forme qui n'est pas indiquée par la structure, doit être repoussée,” terwijl anderen meer met Semper meegaan, die zich afgestooten voelen door „die grob materialistische Anschauung wonach das eigene Wesen, der Baukunst nichts sein soll als durchgebildete Construction, gleichsam illustrierte und illiminirte Statik und Mechanik reine Stoff-Kundgebung.”

De een voelt zich meer aangetrokken tot het constructieve systeem der middeleeuwen, de andere meer tot de symboliek en symbolische vormen der antieken en de bloeiperiode der Italiaansche Renaissance.

Maar ofschoon beide richtingen zich uitspreken, valt het niet te ontkennen dat de middeleeuwsche kunst meer op den achtergrond wordt gedrongen en de eigenlijke renaissance meer en meer op den voorgrond treedt. Gaan we slechts naar de centra's van beweging op bouwkunstig gebied, naar Weenen, Parijs en Berlijn.

Naar Weenen, waar in de laatste jaren het meest verhevene, het meest monumentale op bouwkunstig gebied is geleverd.

Spreker nog onlangs te Weenen geweest zijnde, had tal van photographiën medegebracht, die hij thans laat circuleeren. Zij zijn allen genomen naar de in den laatsten tijd verzeen merkwaardigste bouwwerken aan den Ring te Weenen, en waarvan de eerste een generaal plan voorstelt van het gedeelte, met de monumentaalste scheppingen. Van de meeste dezer bouwwerken zijn nog geen afbeeldingen in boekwerken te vinden.

De Ring van Weenen, zoo vervolgt spreker, is een trouw beeld van hetgeen de monumentale bouwkunst op heden heeft voortgebracht. Deze bouwwerken zijn meest alle in Italiaansche Renaissance stijl; slechts enkele gothische bouwwerken, het Raadhuis, b. v. kan men er o. a. vinden. Mijns inziens is het dan ook onbetwisbaar dat de XVI en XVII eeuw ons meer verwant is dan die van eenigen tijd vroeger en ons nader tot het doel voert, omdat niet alleen de materiele voorwaarden, de levenswijze en gewoonten van dien tijd de onze het meest nabij komen, maar ook het geestelijk leven en de ontwikkeling der standen aan ons maatschappelijk leven het meest verwant zijn. Maar we behoeven ons dan niet uitsluitend te bepalen tot de bloeiperiode onzer Nederlandsche Renaissance.

Dank zij de verbeterde transport-middelen, is de architect thans minder beperkt in de keuze der bouwmaterialen; maar het gebruik daarvan moet met omzichtigheid geschieden, om geen gevaar te loopen van de harmonie te verstoren.

Zoo zijn b. v. de beide monumentale bruggen over den Amstel, te Amsterdam, geheel in 't water gevallen. Toen men de ontwerpen maakte, heeft men vergeten eens in de omgeving rond te zien, wat daar op dit gebied gedaan is. Nu schreeuwen zij, want zij zijn niet in het karakter met hare omgeving. Zelfs worden onder het publiek, dat zich nu rekenschap van den misstand geeft, reeds stemmen gehoord om de te zware balustraden van de verlaagde „Hooge Sluis” door anderen te doen vervangen

We kunnen ook verder om ons heen zien; de grenzen der nationaliteit in de bouwkunst waren vroeger meer beperkt dan thans. Bij beschikking over dezelfde materialen treden de nationale beginselen meer op den achtergrond en breiden zich de grenzen der constructie en der constructieve gedachten meer en meer uit.

Blijkt het, dat onze, Hollandsche Renaissance niet bij machte is zich meer tot de monumentale architectuur te ontwikkelen en we met beter gevolg onze toevlucht moeten nemen tot de Italiaansche Renaissance, dan vergoedt ze die onmacht toch ruimschoots door hare geschiktheid tot schilderachtige groepeerings.

Zie onze Hollandsche steden; ze zijn niet zeer monumentaal maar wel schilderachtig; voor woonhuisbouw, zooals die in Nederland wordt gevraagd, voor landhuizen in eene Hollandsche natuur, leent de Hollandsche Renaissance zich uitstekend. Maar daarom zij men ook voorzichtig naar het streven van te veel monumentaliteit in onze oude steden; het monumentale en schilderachtige laat zich moeilijk zamenweven en menig voorbeeld is in onze steden daarvan aan te wijzen.

Hoe meer nu de bouwkunst in Nederland zich ontwikkelt en eene eervolle plaats inneemt onder die der naburige natieën, des te schooner en van meer betekenis wordt ook de roeping en het standpunt van onze Maatschappij. En al vervulde zij ook een bescheiden rol, ook haar heilzamen invloed op de ontwikkeling onzer bouwkunst van heden in onloochenbaar.

Al loopen richtingen en meeningen ook dikwerf uiteen, door vereende krachten blijven wij waken voor de belangen onzer kunst en houden we haar doel goed voor oogen.

Want het doel onzer Maatschappij is niet alleen te zorgen dat plaatwerk en weekblad den leden het meeste biedt, haar streven is hooger. Zij bestaat daarin, door onderling zamenwerken de kunst in Nederland hoog te houden en te zorgen, dat we niet achter blijven maar gelijken tred houden met het streven en de kunstrichtingen van alle beschaafde natieën om ons heen.

Na deze voordracht, die luide werd toegejuicht, deed de Voorzitter de mededeeling, dat de heer P. J. H. Cuypers, naar Leeuwarden gekomen om deze vergadering bij te wonen, zooveel heeft laten weten, dat eene ongesteldheid hem verhinderde haar bij te wonen. Ook de heer F. J. Nieuwenhuis was wegens ziekte en de heeren J. R. de Kruyff en N. Redeker Bisdom door ambtsbezigheden verhinderd geworden.

Hierna opent de Voorzitter het debat over het gesprokene.

De heer H. P. Vogel bracht den Voorzitter hulde voor zijne voordracht, waarvan de algemeene strekking ongetwijfeld de sympathie der leden had verworven. De vorige spreker had een circulaire gelezen, met welker strekking de vergadering reeds hare ingenomenheid heeft betuigd, en die aanwees, dat wij niet te ziekelijk moeten vereenen wat ons door onze voorouders is nagelaten. Wij moeten, in onzen tijd, niet navolgen wat zij gedaan hebben, wij kunnen alleen voortbouwen op hetgeen van hen tot ons is gekomen. Wat de circulaire betreft, de heer Vogel wijst er op, dat dezelfde denkbeelden die er in ontwikkeld zijn, voorzitten in het rapport door den heer J. F. Metzelaar en hem uitgebracht over eene restauratie van het Raadhuis te 's Gravenhage.

Wat de Polytechnische School betreft, de goede vruchten van de opleiding aan die inrichting heeft spreker waargenomen.

Na eene beschouwing over 'tgeen Viollet-le-Duc en Semper met zoo uiteenlopende meeningen hebben gezegd, gelooft de heer Vogel, dat het noodig is den grond voor de opleiding van architecten in Delft te leggen, maar dat de studeerenden vervolgens eene akademie moeten bezoeken, om zich daar te midden van andere kunstenaars en door omgang met deze verder te vormen. Polytechnische School en Akademie; indien deze meer te samen werden bezocht, zouden meerderen zich aan de studie voor architect wijden. Hun klein aantal bewijst, dat de vereeniging van dergelijke inrichtingen gezocht wordt.

De heer D. E. C. Knuttel, wijzende op het gezegde van den vorigen spreker, dat het onderwijs aan de Polytechnische School goede vruchten draagt, en dit beamende is van meening, dat de leemten die daarbij bestaan niet moeten worden over 't hoofd gezien. Wat toch is het geval. De werkzaamheden van den Hoogleeraar, aan wien het onderwijs meer speciaal voor den architect is opgedragen, zijn te veel omvattend. Er wordt te veel van hem gevergd, omdat de steun en hulp te gering zijn. Ook wordt volgens het programma der lessen, te veel aan de meer eigenlijke ingenieurs wetenschappen gedaan; daarentegen ontbreekt een college in kunstgeschiedenis.

Het zou daarom gewenscht zijn, dat de tijd zoodanig werd ingedeeld, dat er evenals te Dresden b. v., gelegenheid ware tot het geven van colleges over het uitbreiden van steden, over hygiëne, en den aanleg van tuinen en parken. Reeds wordt sinds eenigen tijd voorzien in eene leemte die vroeger bestond, door een college over riolerings. Maar voor hygiëne en aanleg van tuinen enz. behoeven wel degelijk tevens leerstoelen te worden opgericht; in verband daarmee kon het college b. v. over mechanica minder uitgebreid worden opgevat, want dit en dergelijke konden aanmerkelijk bekort worden.

Spreker meende op een en ander te moeten wijzen om te trachten verbetering tot stand te brengen, juist omdat bewezen is dat in enkele leemten, waarop vroeger de aandacht werd gevestigd, reeds is voorzien.

De heer Th. Sanders zeide verrast te zijn over de wijze waarop de heer Muysken het onderwijs had behandeld, en over de frissche denkbeelden daarbij verkondigd. Spreker herinnerde er aan, dat hij nu zeven jaren geleden in de „Vragen des tijds” de kwestie van het onderwijs aan de Pol. School reeds behandeld had. Sinds die zeven jaren was zeer veel verbeterd, maar waar nog leemten bestaan, moet, zegt de heer Sanders in overeenstemming met den vorigen spreker, daarop steeds gewezen worden, daar hij zich overtuigd houdt, dat ook deze dan zullen worden weggeruimd.

De heer J. H. Leliman wijst er op, dat de oproepingsbrief vermeld, „de laatste jaren op bouwkunstig gebied in Nederland”, als onderwerp waarover gesproken zoude worden, en hij gelooft dat gerust kan worden gezegd dat de laatste jaren vruchtbaar zijn geweest, dat de architectuur is verbeterd. Spreker heeft zich afgevraagd hoe Viollet-le-Duc en Semper tegenover elkander staan en, daarbij in acht nemende dat naast de Pol. School, alwaar het onderwijs zeer goed is, akademiën staan, en

dat bij deze inrichtingen groot verschil van opvatting heerscht onder hen die er onderwijs geven, dan acht hij het wenschelijk, dat de Maatschappij aan de autoriteiten, niet alleen van het Rijk, maar ook van de Provinciën en de Gemeenten verzoeken, het onderwijs aan alle inrichtingen meer naar een vast plan in te richten.

In den tijd van Frederik Hendrik werd weinig aan onderwijs gedacht, en toch ontstonden voortreffelijke monumenten; het was de bloeitijd voor alle kunsten. Het Paleis te Amsterdam b. v. is een mengeling van bouw-, beeldhouw- en schilderkunst die eerbied afdwingt. Veel goeds is er tot stand gekomen zonder dat er akademiën bestonden of onderwijs gegeven werd. Indien nu alle onderwijs meer op gelijke schaal werd opgevat, dan zou men daardoor onze eeuw een grooten dienst bewijzen, het zou een goed geheel vormen, wanneer alle artisten naar een zelfde systeem werden gevormd. Wij zijn het eens, zegt spreker, dat op 't gebied van onderwijs reeds veel is gedaan; maar wij hopen ook dat deze vergadering zal leiden tot hetgeen wij wenschen.

De heer C. Muysken zeide de verschillende sprekers dank, en beantwoordde hen. Ten eerste den heer Vogel. Spreker zegt, dat hij zich den tijd herinnert zelve onderwijs te hebben gegeven aan de Pol. School en toen opgemerkt heeft, dat de middelen nog niet voldoende waren. Spreker hoopt goed begrepen te zullen worden wanneer hij verklaart, hoewel de academie van 's Hage vroeger niet genoemd te hebben, dat hij het denkbeeld niet van zich af kan zetten, dat de Haagsche en andere akademiën, mank gaan aan voldoende geldmiddelen. Hoe veel verdiensten die inrichtingen, en de daaraan verbonden onderwijzers ook hebben, zij kunnen de wiken niet ver uitslaan, omdat het geld ontbreekt. De Pol. School daarentegen beschikt tegenwoordig over een schat van hulpmiddelen. Spreker acht het daarom wenschelijk zich, zooals de heer Leliman van meening was, tot de autoriteiten te wenden om op verbetering der akademiën aan te dringen. Deze toch hebben zonder twijfel reden van bestaan, maar wij moeten zorgen dat zij gelijken tred houden met de Pol. School.

Het had spreker aanvankelijk verrast, dat de heer Knuttel, die met zulk een gunstig gevolg zijne studiën aan de Pol. School had volbracht, zijn stem tegen het onderwijs te Delft verhief; maar hij kon 't zich begrijpen, omdat hij moest toegeven dat er leemten waren aan te wijzen. Indien men echter de resultaten van het onderwijs nagaat, dan moet men zich daarover verheugen, de leemten moet men trachten aan te vullen.

Het verwondert hem, dat behalve de geschiedenis der Bouwkunst, aan de Pol. School geen kunstgeschiedenis wordt gedoceerd; bij alle Deutsche scholen is dit wel het geval. Dit is een gemis voor Delft; maar wat het overige betreft, hygiëne, aanleg van tuinen, enz.: wij moeten niet te veeleischend zijn en niet te veel in details treden, met het oog op de andere vakken.

Spreker zegt het onderwijs te beschouwen alleen als een grond; als men de Pol. School verlaten heeft moet men niet terstond in de praktijk optreden, het onderwijs daar gegeven, legt echter een degelijken grond voor verdere eigen studie.

De heer Muysken beantwoordde nog den heer Sanders en merkte ook hem op, dat men niet te veeleischend mocht zijn. Ten slotte bracht spreker hulde aan Prof.

E. Gugel voor zijn onderwijs, waarmede de vergadering luide instemde.

Op de circulaire betreffende de bescherming van oude bouwwerken, wenschte spreker ten slotte nog even terug te komen. Deze zou in 't Weekblad opgenomen en zoodoende verspreid worden. Hoewel de heer Muysken die als particulier ontvangen had, geloofde hij 't beter haar te endosseeren aan de Maatschappij, en stelt voor in een schrijven aan de „Society” mede te deelen, dat van den inhoud met genoegen was kennis genomen, dat de Maatschappij haar sympathie met den inhoud betuigt. Dit voorstel wordt aangenomen, waarop de Voorzitter toezegt het nader in een Bestuursvergadering te overwegen.

De heer Leliman, overtuigd van den invloed die de Maatschappij kan uitoefenen, meent aan een en ander nog iets te moeten toevoegen, namelijk dit, dat de Maatschappij er wel eens op mag wijzen hoedanig de Rijks-bouwkundigen boven de particulieren bevoorrecht zijn. Het ware hoogst wenschelijk, dat het Rijk concoursen uitschreef voor de belangrijke werken. Spreker zoude gaarne zien, dat hierop en op de leemten die aan de Pol. School bestaan bij de Regeering met nadruk werd gewezen, en de behandelde circulaire ter harer kennis werd gebracht.

De heer Muysken beaamde de eenzijdige Rijksrichting volkomen; want de toestand, zooals die nu bestaat, waarbij alles in één hand is, was te betreuren. Vroeger had de Maatschappij reeds bij de Regeering aangeklopt. Het was evenwel thans de tijd niet om met hetzelfde doel terug te komen, omdat door het verbroken evenwicht der Staats-financiën in den eersten tijd wel geen groote gebouwen zouden worden uitgevoerd. Zoodra men echter daarmede wederom begint, dan kan nog eens op de zaak gewezen worden. Spreker merkt tevens op dat hetgeen hier behandeld wordt, geen aanleiding kan geven tot het doen van voorstellen en sluit de discussiën, daarop den heer W. C. Metzelaar verzoekende deze door hem gestelde vraag in te leiden: Voldoet het bouwkundig onderwijs, zooals het thans en sinds vele jaren hier te lande gegeven wordt, aan de eischen die men daaraan tegenwoordig stellen mag?

De heer Metzelaar, aan deze uitnoodiging gehoor gevende, zegt het volgende:

Mijn schrijven aan mijne mede-leden van het bestuur der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst in Maart jl., is u allen naar ik meen bekend. Het bestuur toch meende dit onder de algemeene aandacht te moeten brengen, en liet het daarom afdrukken in het *Bouwkundig Weekblad* van 27 Augustus jl.

Daarbij bleef het niet; mijn collega-bestuurders oordeelden tevens de bespreking dezer gewichtige zaak in een algemeene vergadering hoogst wenschelijk, en richtten daarom tot mij het verzoek deze kwestie heden in deze bijeenkomst in te leiden.

Na eenige aarzeling heb ik die uitnoodiging aanvaard, vooral daarom, omdat ik gaarne wil medewerken, tot grondig en veelzijdig onderzoek en bespreking der kwestie; maar vooral omdat ik haar urgent acht, waar in den laatsten tijd in ons vaderland vele inrichtingen van bouwkundig onderwijs geopend zijn, en anderen voorbereid worden, welke m. i. niet voldoen aan de allereerste eischen die naar mijn opvatting, in mijn

bovengenoemd schrijven nedergelegd, aan het bouwkundig onderwijs gesteld mogen worden; waarbij men dus naar mijne meening van den goeden weg gaat afwaken en ander noodig onderwijs hindert. Deze instellingen schijnen echter helaas in de mode te komen, en mogen zich naar het schijnt bijzonder in de sympathie van het niet-bouwkundig gedeelte der bevolking verheugen, en vooral door het laatste gepousseerd. Ik bedoel hiermede de ambachtsscholen. In mijn schrijven aan het bestuur heb ik die inrichtingen zoo goed als buiten beschouwing gehouden, maar komt het mij thans noodzakelijk voor, haar in de eerste plaats te bespreken, in verband met ons onderwerp.

Ik schreef o. a. aan het bestuur, vergun mij dit even te herhalen, dat tot nu toe bij de inrichting van het bouwkundig onderwijs m. i. te veel wordt over 't hoofd gezien:

1° dat deze inrichting zóódanig moet zijn, dat het onderwijs niet alleen ten goede komt aan de enkelen, die door bijzonderen aanleg, ijver en toevallige gunstige maatschappelijke omstandigheden in staat zijn om door dat onderwijs een of meer trappen op den maatschappelijken ladder omhoog te stijgen, maar in de allereerste plaats ten goede komt om de veel talrijker en grootste schare, toegerust met slechts voldoende aanleg en ijver, in staat te stellen met vrucht het hoofd te kunnen blijven bieden, aan de moeielijkheden die steeds hoe langer zoo groter worden, om met eere te kunnen blijven in dezelfde maatschappelijke positie waarin ze geboren zijn.

Het onderwijs moet m. i. met andere woorden niet in de eerste plaats worden ingericht naar de vermoedelijke toekomst van 5 of 10% buitengewoon begaafden, maar naar de behoeften der 90 à 95% overigen, naar die der meerderheid.

2° Het is een ideaal, waard er naar te streven, om alle zonen van het vaderland even vruchtbaar, even degelijk vormend meer uitgebreid lager onderwijs in hunne jeugd te laten genieten; maar de werkelijkheid is geheel anders en zal dit nog jaren lang blijven. In het algemeen treedt het kind uit de handwerksklasse, ook tengevolge der minder goede medewerking zijner omgeving, minder goed onderwezen en geestelijk ontwikkeld de maatschappij in, dan dat der meer welgestelden.

Men bouwt alzoo in het eene geval op een geheel anderen akker dan in het 2de geval. Kan men gunstig resultaat verwachten als men op dit verschil niet let?

3° De handwerksman moet hard werken, om met de zijnen in de behoeften van het gezin te kunnen voorzien.

De algemeene sociale toestand is zóó, dat in 't algemeen de handwerksman het loon zijner kinderen, zoodra zij 12 à 14 jaar geworden zijn, niet missen kan, en er veel bittere ironie voor hem gelegen is in den eisch die sommigen hem doen, om zich en de zijnen nog eenige jaren dat loon te ontfangen in de hoop op ruimere verdiensten na verscheidene jaren. De meesten kunnen niet anders dan bij den dag of de week leven.

De tijd van onderwijs voor den a.s. werkmans moet dus zoo geregeld zijn, dat zijn verdiensten er zoo min mogelijk onder lijden.

Ligt in 't bovenstaande reeds eene veroordeeling der ambachtsscholen, als ik mij tegen hen ook nog om

andere redenen verklaar, dan wil ik echter vooraf opmerken, dat ik niet beweer, dat 1 à 2 ambachtsscholen in ons vaderland geen reden van bestaan zouden hebben, evenmin dat aan een ambachtsschool, welke ook, geen goed onderwijs zou zijn te geven of gegeven wordt; maar ziedaar mijne stelling:

De ambachtsschool deugt niet als *algemeene* opleidings-school voor alle a.s. werklieden, opzichters en werkbazen, en staat door haar kostbaarheid eene goede inrichting van het andere bouwkundig onderwijs in den weg.

Laat ik u dit nader mogen aantoonen.

Zal eene goede regeling van het bouwk. onderwijs kans van slagen hebben, dan moet zij wel degelijk rekening houden met de financiële zijde van de zaak, en de kosten van dat onderwijs niet tot zulk een hoogte opdrijven, dat de uitvoering bijna niet doenlijk wordt.

Veel en velerlei toch zijn de eischen van den tegenwoordigen tijd op allerlei gebied, waarmede de financiën en van Staat, en van Provincie, en van de Gemeente, dus die van alle inwoners, gemoeid zijn. Het algemeen belang vordert daarom, dat wij, bouwkundigen, voor ons deel, uit een financieel oogpunt onze eischen niet hooger stellen dan noodig is voor een doeltreffende behartiging onzer belangen.

Daarop nu wordt juist bij de oprichting eener ambachtsschool veel te weinig gelet. Zulk een school is kostbaar als ze goed zal zijn ingericht. Ze is echter nog te betaelen, zoolang het aantal leerlingen niet al te groot wordt; maar als werkelijk eens plaats vond, dat zij als opleidingsschool door elken a.s. werkmans en opzichters werd gekozen of begeerd, dan zou zij eenvoudig onmogelijk worden.

Een voorbeeld tot opheldering: ik treed daartoe in eene becijfering, die, al mist men ook absoluut zekere gegevens, toch eene vrij juiste benadering zal kunnen heeten, de vele onzekere factoren in aanmerking genomen.

De Rotterdamsche ambachtsschool mag zeker onder de voortreffelijkste onzer ambachtsscholen genoemd worden. Een wanverhouding, die van invloed op haar kosten zou kunnen zijn, b. v. tusschen leerlingen en leeraren, inrichting en aantal leerlingen enz., bestaat daar, voor zoover mij bekend is, niet; daarvoor is ons de waakzaamheid van een degelijk ijverig bestuur tevens borg. Die school nu, telde in 't afgelopen jaar 169 leerlingen, waarvan het onderwijs per hoofd en per jaar f 141 kostte, en dat, niettegenstaande nog een gedeelte van de teekenlessen der leerlingen aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen, (de stads bouwkundige school van Rotterdam) werden gegeven, wat de kosten voor de ambachtsschool zelve verminderen moest. Maar wat zou deze ambachtsschool Rotterdam kosten, als zij de opleidingsschool voor alle a.s. werklieden, opzichters en bazen werd?

Het aantal leerjongens door telling te bepalen, was mij natuurlijk ondoenlijk; ik moest trachten het door afleiding te vinden, dus bij benadering, en deed dit op de navolgende wijze. De bouwkundige school te Deventer, waaraan ik elf jaren les gaf, en met den toestand van welke gemeente ik bekend ben, telde in de laatste jaren ongeveer 100 leerlingen, soms een paar meer.

Nu werd die school niet bezocht, 1° door de vele a.s. ververs die allen de gemeente handteekenschool en schilderschool bezochten, 2° door vele jongens aan de

ijzerfabriek aldaar werkzaam, welke fabriek zelf een Zondags cursus gaf; en 3e waren ook te Deventer, evenals elders, onverschilligen voor 't onderwijs. Deventer nu telt $\pm$ 20000 zielen; Rotterdam is ruim 8 maal grooter, en ik geloof dus waarlijk niet al te zeer mis te tasten, als ik het aantal leerjongens in 't bouwvak, te Rotterdam op 800 stellen ga. Rekende men die allen tegen den prijs van 141 gulden per hoofd, dan komt men tot het zeer respectable cijfer van f113000, zegge f113000; en al mogen nu de kosten per leerling in evenredigheid minder kunnen worden, ja zelfs tot f100.— per hoofd kunnen dalen, wat ik niet geloof, ook dan nog krijgt men een cijfer van f80000.— een bedrag waarvoor zelfs een zoo machtige stad als de tweede koopstad des Rijks een bedenkelijk gezicht zou zetten. Reeds nu, moet de provincie Zuid-Holland met een subsidie van f2000.— tegemoet komen, bij de 21000.— der gemeente Rotterdam.

Een goed ingerichte ambachtsschool zal natuurlijk in kleinere gemeenten naar evenredigheid per hoofd meer kosten dan in grotere plaatsen; maar zelfs al houden wij voor hen het cijfer van f140 per hoofd, dan kan nog Deventer voor een ambachtsschool, door alle leerlingen der bouwv. school aldaar bezocht, f14000.— per jaar noodig hebben, en een gemeente van bijv. 30000 zielen minstens jaarlijks een som van f21000.— op haar budget moet uittrekken.

Zulke cijfers zijn welsprekend, zij moeten dunkt mij de grootste voorstanders der ambachtsscholen tot nadenken brengen en hun het onhoudbare van den toestand toonen. De ambachtsscholen gaan dan ook veel onder financiële bezwaren gebukt. Zij zijn gedoemd om slechts de opleidingsplaats voor enkele bevoorrechten te blijven; daardoor alleen kunnen de kosten dier scholen binnen het bereik der financiële krachten der gemeente blijven, maar schiet er ook helaas ter zelfder tijd reeds te weinig over om voor de 70 à 80% overschietende leerjongens naar behooren te zorgen.

Was kostbaarheid nu nog maar het eenige nadeel dat ambachtsscholen aankleeft, en waren ze overigens nog maar bezocht in hun inrichting; maar aan de inrichting dier scholen, hoe goed of ze anders ook geregeld kunnen zijn, kleven vele bezwaren. Bv. de kwestie der werkstukken. Wat te doen met de talrijke werkstukken door de leerlingen gemaakt. Ja, men kan ze eenvoudig wederom vernietigen, of in een of andere groote ruimte bergen en ze daar tot een nutteloozen berg doen aangroeien; doch beide handelingen zijn in de sterkste mate zóó geestdoodend voor den leerling, dat men ze niet dan tot groot nadeel der school kan volhouden. Welke jongen zal nog met lust en ambitie trachten goed werk te leveren, als hij vooruit weet, dat het werkstuk op welks goede voltooiing hij trotsch is, onmiddellijk daarna alle betekenis verliest en volkomen nutteloos wordt verklaard? Men heeft daarom een derde middel gaan toepassen, d. i. het werk der leerlingen wordt verkocht, en men bereikt nu tweeërlei doel; de ambitie wordt niet gefnuikt, en door het geld dat op die wijze in de kas vloeit, worden de kosten der school tevens minder. Ik geef toe, dat men zich op deze wijze het best uit den nood redt maar, de school komt daardoor in een scheeve positie tegenover werkbazen in de gemeente, die zij concurrentie gaat aandoen, ook al wordt niet anders dan aan enkele bazen verkocht, zooals bij de Rotterd. ambachtsschool o. a. het geval

is. Nu wordt die concurrentie in groote steden wel niet spoedig gevoeld, maar wel in kleinere, en zij zou vooral weer onhoudbaar worden als alle leerjongens der gemeente de school bezochten. Dan toch is er heel wat noodig om die knapen aan den gang te houden. Het bestuur van zulke scholen, dat nu nog wel een werk weigeren kan hetwelk voor de school niet geëigend lijkt, is dan verplicht veel minder kieskeurig te worden, in één woord het houdt het praktisch onderwijs dan niet in zijne macht, en de leerlingen komen in hetzelfde geval als de jongens in de werkplaats, maar wat de voorstanders van de ambachtsschool zoo afschuwelijk schijnen te vinden, nl. dat zij zich contentereen moeten met het werk hetwelk aan den winkel komt.

Nog meer bezwaren doen zich voor als men sommige ambachten in verband met de ambachtsschool wat nader bekijkt; het metselvak b.v., een vak, dat na het timmervak wel datgene is, hetwelk aan de meeste werklieden in ons land brood verschaft, ja het timmervak daarin misschien nog overtreft. Praktische metsel oefeningen op de ambachtsschool? Och, de ondervinding heeft het onhoudbare en onmogelijke daarvan al spoedig doen inzien; en wat doen nu de scholen? Zij zetten eenvoudig den ongelukkigen metselaar op zijde en beweren, dat er voor hem geen plaats is, of wel, zooals o. a. de Rotterd. ambachtsschool, zij sturen de jongens naar een baas, voor de praktische oefeningen, om die dus buiten de school te leeren. O liefelijke inconsequentie!!

Zoo vallen steenhouwersleerlingen ook niet zeer in den smaak van de ambachtsscholen; het materiaal dat zij verwerken is te duur, te duur zelfs voor de dure ambachtsschool; neen, liever geen steenhouwersleerling; die ook maar naar een baas. Stucadoors dan? Die behooren er ook al niet.

Alleen timmerlieden, smids, zinkwerkers en meubelmakers schijnen het er op den duur te kunnen uithouden. Maar wat een beperkingen dan! en dat voor zulke kostbare inrichtingen! Kom, laten we gulweg bekennen, dat al dat praktisch werken op de ambachtsscholen groote gekheid is.

Maar eilieve, hoe kwam men er dan toe? Ja hoe is men er toe gekomen? — Mijns inziens, omdat in vele gevallen te veel personen, buiten het eigenlijke bouwvak staande, zich indertijd met de zaak hebben bemoeid, en de waarde van verschillende argumenten voor en tegen niet konden beoordeelen. Toen voor een vijftiental jaren ongeveer het feit niet te loochenen viel, dat vele onzer werklieden niet meer in staat waren om werk te leveren zooals er vroeger in den gildentijd uit hunne handen kwam, heeft men daarvan vooral de bazen de schuld gegeven, en hun voor de voeten geworpen, dat zij zich het lot van den werkmans niet meer zoo aantrokken als in vroegeren tijd, dat vooral de jongens voor alles en nogwat werden gebruikt, doch dat er van leeren nooit iets kwam. Dat er nu niet eenige minder goed gezinde, zelfzuchtige bazen zijn, zal ik niet ontkennen; zelfzuchtige menschen vindt men helaas onder alle standen, dus ook onder den bazenstand; maar of de kwaal wel zóó groot was als men dikwijls met ernst beweerd heeft, durf ik met volle overtuiging en met een minstens twaalfjarige ondervinding tegenspreken. Neen, men was daarbij wat al te haastig; men vergat 1°. dat het onderwijs jaren lang zoo goed als nihil was, ook voor de bazen, en dit een alge-

meen verval, en van knecht, en van baas ten gevolge had, uit het oogpunt van vakontwikkeling; 2°. dat de toestand in kleinere steden en grootere dorpen geheel anders is dan in de grootste onzer Nederlandsche steden.

Ja, in deze eersten is de toestand gelukkig, wat de banden betreft tusschen baas en knecht, veel beter. Daar kent men elkander bijna allen, er bestaat dus reeds wellicht sinds jaren een band tusschen baas, ouders van den leerjongen en den leerjongen zelf; daar weet de baas, dat als hij de jongens spoedig tot knappe werklieden vormt, dit spoedig genoeg algemeen bekend is, en hij altijd op flinke leerjongens zal kunnen rekenen, die bij hem blijven ook; maar dat, als hij in dit opzicht niet op zijn tellen past, geen vader wellicht zijn zoon weer aan hem toevertrouwen, zal. Er zijn in kleinere gemeenten tal van bazen, die vele knechts hebben, welke van hun jeugd af onafgebroken bij hem werkzaam waren, die daar roem op dragen, en knechts die even vast op hun baas vertrouwen waar het hun belangen geldt, als de baas wederkeerig op hen; in één woord, juist de zoo hoog geroemde band uit den gildentijd, komt hier nog dikwijls, zeer dikwijls voor.

En wat gaat men nu doen met in zulke gemeenten ambachtsscholen te stichten? Dien band tusschen baas en leerjongen versterken? Neen, afbreken en verscheuren doet men die; want indirect reikt men de bazen openlijk een brevet van onbekwaamheid uit om de jongens praktisch op te leiden; men declineert de bazen in de oogen der leerjongens en in die van het geheele publiek; ten slotte nog concurrentie aandoen! — Kan het verder, en is het wonder dat er nog zoovele bazen zijn die wantrouwen hebben in de ambachtsschool, of minstens genomen niet de geringste sympathie daarvoor bezitten?

Een ander nadeel dat de meeste ambachtsscholen aankleeft is, dat zij vallen onder de wet van 't middelbaar onderwijs en dienen, om in eens vrijstelling te verkrijgen voor de verplichte oprichting eener burger dag- en avondschool, die nu met de ambachtsschool ineensmelt.

Van daar, dat veel der lessen dier scholen te beschouwen zijn als herhalingsonderwijs van de lagere school, en een ander deel als niet in de eerste plaats noodzakelijk voor den werkmans, zooals b. v. algebra en meetkunde. Zoo'n programma der ambachtsschool toont een wanverhouding tusschen de hoofdvakken eener ambachtsschool, als daar zijn bouwkundig teekenen, constructie en de bijvakken; de hoofdvakken delven er het onderpit. Men is soms wonderlijk te moede als men de programma's ziet; het is of alles ontwikkelend onderwijs is, geschiedenis, aardrijkskunde, rekenen, lezen, alles behalve bouwkundig onderwijs zelf, en of er ernstig getwijfeld wordt aan de ontwikkelende kracht juist van goed degelijk bouwkundig onderwijs. Daaruit ontstaat nog een bezwaar; de ambachtsschool krijgt den naam van geleerd te zijn; voegt men daar nu nog bij, dat het ambacht er binnen'shuis wordt geleerd, zoodat men weer netjes gekleed op straat verschijnt, dan laat het zich verklaren hoe vele ouders, die een schrik op het lijf zouden krijgen als ze hun jongen als gewoon werkmans in zijn eerlijk werkmanspak over straat zagen gaan, of zagen werken, hun zoon naar de school zenden, en er zodoende scholen zijn, waar juist de zoons van handwerkslieden in de minderheid zijn. Die heertjes en hun ouders rekenen er

op, dat als de school is afgeloopen, er kundigheden genoeg zijn opgedaan, om als teekenaar op een bureau geplaatst te kunnen worden, of als opzichter, zij het ook in de kalkloods op een werk, of dat men geschikt is om na één jaar studie daarvoor, akte te halen voor middelbaar onderwijs rechtlijnig teekenen. en let wel, *bekwaam bouwkundig onderwijzer* te zijn. Enkele besturen schijnen dit streven aan te moedigen, tillen de jongens zoover mogelijk over het paard, tot groot ongeluk voor de jongens zelf, en tot een ramp voor de maatschappij.

Doch genoeg; laat overigens de cursus der ambachtsscholen zoo goed mogelijk zijn ingericht, het onderwijs dat er gegeven wordt *zoo degelijk mogelijk zijn*, ik hoop u overtuigd te hebben dat, omdat zij *dagscholen* zijn en om veel der hierboven genoemde bezwaren, zij nooit de scholen der toekomst kunnen zijn voor de algemeene opleiding van onzen handwerkstand. Daarvoor moeten wij onze kracht zoeken in de teekenscholen, vervormd en verbeterd natuurlijk, maar die met de opleiding in de werkplaats hand aan hand, en met hun winteravond-cursussen geheel in staat zijn om in die opleiding der werklieden, bazen en opzichters te voorzien, en in geen conflict komen met *sociale* toestanden, die niet weg te redeneeren zijn.

Men verbindt aan die scholen degelijke werkkrachten, verwijderd daaruit het klassikaal onderricht, brenge het aantal leerlingen op niet meer dan 20 per leeraar; en deze kunnen dan een individueel onderwijs geven, voor elk der leerlingen berekend naar ontwikkeling en roeping, zoo vruchtdragend mogelijk. Is het daarom wenschelijk de bestaande ambachtsscholen terstond op te heffen? Ik geloof zeer zeker van neen, maar men richte vooral geen nieuwe ambachtsscholen meer op, breide de bestaande niet uit, doch krimp de van lieverlede in, en stelde het daardoor vrijkomende geld ter beschikking tot goede inrichting van bouwkundige avondscholen, en make aldus den overgang, waar die plaats hebben moet, zoo geleidelijk mogelijk.

Dit ten slotte: ik voer thans geen strijd tegen details van methode van onderwijs, de zaak waarvoor ik de aandacht van mijne medeleden van het bestuur vroeg, en heden ook de uwe, is een zaak van beginselen en ik hoop, dat die bij beginselen zal blijven, en niet in een strijd over details ontaarden zal.

Onze gastvrije afdeeling zij voorts overtuigd, dat het mij spijt, ook indirect eene jeugdige inrichting van bouwkundig onderwijs te Leeuwarden in beginsel te hebben moeten veroordeelen; maar ik rekende er op dat de liefde, die ook voor het bouwkundig onderwijs en den werkmans bij deze afdeeling zeer zeker bestaat, onathankelijk is van den vorm van dat onderwijs, en ik ben overtuigd dat zij het den gast niet euvel zal duiden, dat hij, opgeroepen om zijn zienswijze over het onderwijs nader mede te deelen, dit hier onverholen deed.

Nadat de Voorzitter de discussie over dit onderwerp heeft geopend verkreeg de heer S. Baron het eerst het woord. Deze bestreed daarbij de zienswijze van den heer Metzelaar en releveerde diens gezegde, dat het onderwijs slechts nuttig was voor 5 à 10%. Hij gaf voorts als zijn meening te kennen dat, indien dit waar was, de methode niet goed was. Is die wel goed, dan moeten alle leer-

lingen van gemiddelden aanleg, met goed resultaat de school verlaten. De jongens, die van 12 tot 15 jarigen leeftijd worden toegelaten verdienen weinig, zooals in plaatsen als Leeuwarden; na den cursus kunnen zij f3 tot f6 per week verdienen. Na een korten tijd van zuinigheid voor de ouders, die tijdens het schoolgaan de verdiensten der kinderen derven, komt dus een veel verbeterde toestand met meerdere verdiensten. In Deventer, zegt spreker, heb ik wel leerlingen gekend van 30 jarigen leeftijd, die dus voortgezet onderwijs genoten; maar hier te Leeuwarden zijn geen oudere leerlingen dan die van 15 jaren. Wat de werkstukken betreft, $\frac{1}{4}$ er van zijn oefeningstukken. Bij eenige welwillendheid kunnen wij van aannemers en industrieelen bestellingen ontvangen; concurrentie is dus al zeer gering indien niet voor particulieren wordt gewerkt. De bezwaren omtrent de werkstukken zijn daardoor gedeeltelijk uit den weg geruimd. Herinnerende aan de „heertjes” waarvan de heer Metzelaar sprak, merkt de heer Baron op, dat het aantal scholen nog gering is en de goede leerlingen daarom naast de slechten zitten; enkele zijn werkelijk over 't paard getild, maar dat het doel van 't onderwijs voorbij gelopen wordt, ligt daarin, dat het door sommige ouders niet begrepen wordt. Deze uitzonderingen zijn echter geen regel, want gaan wij de verslagen na, o. a. van de ambachtsschool te Arnhem, dan blijkt daaruit, dat 85% der leerlingen werkmans zijn geworden.

De heer J. H. Leliman merkt op, dat het verloop van den heer Metzelaar goed aansluit bij diens eerste schrijven, en dat het onderwerp een ruim veld van bespreking aanbiedt. Spreker vraagt vergunning om een weinig geschiedenis te berde te mogen brengen en herinnert er aan, dat de Maatschappij in 1857 de vraag stelde: „hoe moet het onderwijs aan ambachtsscholen zijn ingericht?” Deze werd door spreker beantwoord, waarna besloten werd een prijsvraag uit te schrijven. De daarop ingekomen antwoorden van de heeren Veth en van Maurik werden bekroond, en kunnen beschouwd worden als antwoorden op de lezing van den heer Metzelaar. Het bestuur der Maatschappij stelde zich toen in verband met de toenmalige Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand, die de zaak ter harte nam, waarna in 1860 en wel op initiatief der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst eene ambachtsschool te Amsterdam werd opgericht. Deze heeft tot nu toe goede resultaten opgeleverd.

Spreker verklaart zich tegen de conclusie van den heer Metzelaar en acht de ambachtsscholen zeer noodig, zoo zelfs, dat hij gaarne zou zien dat de Minister van Binnenl. Zaken een voorbeeld nam aan Duitschland, op welke wijze de ambachtsscholen te steunen.

Dat aan dergelijke scholen eigenaardigheden zijn verbonden, is natuurlijk; het kind van den werkmans wordt nog in vele gevallen als een rentegevend eigendom beschouwd, en als 10% van die kinderen, die de ambachtsschool bezoeken, reussceeren, dan mag men zeer tevreden zijn.

Spreker doet daarop 't verzoek aan de afdeeling Leeuwarden, om te verbeteren waar 't op dit gebied noodig mocht zijn, maar niet op te heffen, en spreekt daarna den wensch uit, dat, indien het Rijk subsidies verleent voor onderwijs, tot zeer verschillende doeleinde voerende, de opvoeding van den werkmans niet moge vergeten worden.

De heer J. E. G. Noordendorp wijst op de zware plicht die de heer Leliman aan de Afdeeling Leeuwarden oplegt, om de ambachtsschool aldaar te steunen. Spreker deelde omtrent die school mede, dat hij, lid van 't Bestuur daarvan zijnde, de resultaten van naderbij zag en kende, en niet anders kon zeggen dan dat zij uitstekend waren. De leerlingen zijn na driejarigen cursus goed geplaatst bij bazen en geven stof tot tevredenheid. Hij kan niet begrijpen, dat het kind van een ambachtsman, reeds op 12-jarigen leeftijd een rentegevend eigendom moet zijn; zijn loon tot op 15-jarigen leeftijd, legt geen gewicht in de schaal. Komt hij op een winkel, dat is als knecht onder een knecht, dan gaat hij achteruit. Is het daarom niet beter, vraagt spreker, de jongens uit die pernicieuse omgeving weg te halen en ze naar school te sturen? Er zullen steeds leemten blijven; zij kunnen echter worden weggeruimd, en men behoeft slechts te zorgen, dat de jongen goed teekenen kan, en op de hoogte is van de praktijk. Zoo wordt hij langzamerhand in vele vakken opgeleid, zijn kunde groeit geleidelijk; en aan het onderwijs moet bouwkundig en herhalingsonderwijs verbonden zijn. Er zullen leerlingen verongelukkig, maar voor velen zal het geleerde goede vruchten dragen, terwijl de school deze goede zijde heeft, dat zij de leerlingen uit een omgeving neemt die niet gunstig voor hen is.

De heer Vogel vraagt of alleen over ambachtsscholen moet gesproken worden. Liever echter wilde spreker zien, dat het onderwerp werd opgegeven om over te gaan tot het bezichtigen van de gebouwen in de stad. De zaak is te belangrijk om in korten tijd te worden afgedaan, of daaromtrent een conclusie op te maken. Hij gaf als zijn wensch te kennen, het onderwerp nader in de Mei-vergadering te behandelen.

De Voorzitter zal gaarne gehoor geven aan den wensch der vergadering, maar meent te moeten opmerken, dat men met den tijd nog niet ten achteren is. Daarom zou 't vreemd zijn het debat in eens te sluiten.

De heer W. C. Metzelaar, die gaarne een conclusie zou genomen zien, herhaalde dat hij niet alleen de ambachtsscholen ter sprake bracht. Zijne voordracht moet beschouwd worden als een uitbreiding en nadere toelichting van zijn bekenden brief aan het Bestuur. Spreker wil volstrekt niet ontkennen, dat aan de ambachtsscholen goede werklieden worden gevormd, of dat er geen goede opleiding kan worden gegeven.

Men heeft eens gewenscht, dat ieder kind lager onderwijs zou genieten, wellicht komt er nog een tijd, dat men allen bouwkundig onderwijs wil geven. Men moet ook bedenken dat het onderwijs — hetwelk thans veel geld kost —, niet zoodanig mag worden, dat het te duur is: en daarom moet men zich de vraag stellen, op welke wijze zijn met de minste kosten de beste resultaten te verkrijgen. De heer Metzelaar is van meening, dat men hiertoe zal komen, door de burger avondschoolen wederom op den voorgrond te doen treden; en dit is zijne conclusie, waaraan hij nog toevoegt, dat men getracht heeft heil te zoeken bij de ambachtsscholen, dat deze echter blijken te duur te zijn en zij ook de ontwikkeling van andere inrichtingen niet mogen belemmeren.

De heer Leliman zegt, dat de gestelde vraag zeer eenvoudig kan worden beantwoord en raadt aan, het stuk van den heer Metzelaar te doen drukken en aan

sommiteiten te vragen daarover een oordeel te vellen en inlichtingen te geven, waarop de heer Metzelaar antwoordt, dat het zelfde reeds gevraagd wordt in zijn brief aan het Bestuur.

Hierna sluit de Voorzitter de discussie, zegt den heer Metzelaar dank voor zijne voordracht en stelt punt 5 der agenda aan de orde.

De heer Th. G. Schill maakt van de gelegenheid gebruik om de aandacht van 't Bestuur te vestigen op een bericht in verschillende nieuwsbladen, waarbij vermeld wordt dat er bij de Regeering plannen zouden bestaan omtrent verbouwing van groote Rijksgebouwen; hij gaf in overweging, dat het Bestuur zich tot de Regeering zoude wenden met het verzoek om prijsvragen daarvoor uit te schrijven.

De Secretaris beantwoordt den spreker en zegt, dat bij dit bericht waarschijnlijk moet worden gedacht aan een reproductie van een uitknipsel uit een of ander blad van 1876. Toen toch werden te 's Hage reeds plannen besproken tot verbouwing van dezelfde groep van gebouwen.

De heer Leliman zeide daarop te hebben gelezen van eene wereldtentoonstelling in 1885 te Antwerpen te houden, en hoopte dat de Maatschappij zich officieel zou doen vertegenwoordigen, en dat alle krachten zullen worden ingespannen om goed op te treden, en daardoor een gouden medaille te verwerven.

Hierna verzocht de heer J. E. G. Noordendorp het woord om eenige aantekeningen ten beste te geven omtrent Leeuwarden en enkele gebouwen die bezocht zullen worden, na afloop der vergadering.

Spreker zeide het volgende:

Eigenaardig is het zeker, dat de plaats waar wij op het oogenblik bijeen zijn, nu ruim zes eeuwen geleden, zoo niet in, dan toch zeer in de nabijheid van de Middellzee gelegen was, en het heerlijke weiland, dat nu ter beschouwing voor ons ligt door de zilte baren was ingenomen.

Van de gebouwen, zoogenaamde Stinsen, die toen reeds bestonden, kan alleen de plaats nog worden aangewezen, als: de kerk van Oldehove, die gestaan heeft op het plantsoen, thans oostelijk van den toren gelegen; het Burmaniahuis, ter plaatse waar nu het nieuwe Burmaniahuis ten zuiden van den Oldehoofster toren staat; Camminghaburg, waarvan de plaats nu nog is aangewezen, door een' gedenksteen in den gevel van een huis in de Groote Kerkstraat N°. 43.

Op dien gedenksteen staat een vierkant gebouw gebeiteld, van één verdieping hoog met spits toeloopenden gevel. De oostgevel heeft een deur of voorpoort met twee vensters of gaten daarboven. Het muurwerk is door eene borstwering met hoektorens omgeven, terwijl in het midden van den zuidmuur het tegenwoordige wapenschild der stad, een klimmende leeuw op een blaauw veld is opgehangen.

Daar beneden is als opschrift gebeiteld AEd. Leowerd. 1171. Vernieuw 1762.

Vermoedelijk omstreeks 't jaar 1190 werd Leeuwarden tot stad verheven, kreeg stedelijke Regten, Privilegiën en een eigen Stads-bestuur, 't geen mogelijk werd door de Vereeniging der Dorpen Nijehove, Oldehove en Hoek, die, gelegen aan en om de uitmonding van het Vliet en de Ee, op opgeworpen terpen gebouwd, zich hadden gevormd om de bovengenoemde stichtingen.

Van dat tijdstip af heeft de stad zich meer en meer uitgebreid, niettegenstaande zij voor een groot gedeelte meermalen verwoest werd, zoowel door de Noormannen, als door de burgertwisten tusschen de Schieringers en Vetkoopers, en de vele oorlogen met de Graven van Holland.

Om zich zooveel mogelijk tegen die invallen te beschermen, werd met behulp van de weerbare mannen van verschillende omliggende dorpen in 1398 de gracht, welke nu nog bestaat en die in 1481 aanmerkelijk werd uitgebreid, om de stad gegraven en aarden wallen met poorten aangelegd.

Wegens de onveiligheid ten platten lande, werd de inwoning in de welvarende stad bij voortduring gezocht, en Winsemius zegt in zijne Chronique Leeuwarden, „nu hebbende eene goede forme van regeringhe en machtig zijnde door trafieken ende koophandel van allerhande waren als Botter, Kaese en andere soorten van syuvel,” nam in de laatste helft der vijftiende eeuw in grootte, bloei en aanzien toe.

Onder de regering van Hertog Albert van Saksen 1498—1515, werd het zoogenaamde Blokhuis gebouwd ter plaatse, waar nu het Tuchthuis staat.

Tengevolge van de stichting van het Blokhuis, de Canselarij (later geheel afgebroken) en de Munt, waarvan de plaats moeilijk is aan te wijzen, maar die vermoedelijk gevestigd is geweest, ter plaatse waar nu 't huis Muntenburg staat, werd Leeuwarden in 't jaar 1504 tot Hoofdplaats van Friesland verheven.

Keizer Karel V die van 1515—1555 als heer van Friesland regeerde, schonk aan de stad vele privilegiën, stichtte scholen, en gaf der stad een nieuw Raadhuis, in plaats van het reeds bestaande, dat in de groote Hoogstraat gelegen was. Dit Raadhuis, althans een gedeelte daarvan, was het tegenwoordige Departementsgebouw, op het Heerenwiltje gelegen.

Omstreeks 1529 werd tot den bouw van een' Toren bij de kerk Oldehove besloten; de bouw werd opgedragen aan Jacob van Aaken, die aan de overheid een plan overlegde.

De teekening stelde een' breeden, hoogen, spits toeloopenden toren voor, ter halver hoogte van gebakken steen opgetrokken, waarvan het kunstige metselwerk aan alle zijden versierd was, met grootere en kleinere pilasters, wier hoeken en spitsen in gothischen stijl in gehouwen steen waren gevat, terwijl de menigvuldige bogen en nissen met de beelden van St. Vitus, Modestus, Crescentia en andere heiligen pronkten. Boven den tweeden trans, welke even als de eerste met een doorgewerkte steenen leuning was omgeven, verrees op het metselwerk een spits van hout met lood bekleed en met twee of drie transen of omgangen voorzien, welke bijna even hoog als het gemetselde gedeelte hare kruin drie à vier honderd voeten boven de oppervlakte van den grond zou verheffen.

De plannen van Jacob van Aaken werden goedgekeurd en hij tot eenen *ouersten* en *principaelsten* bouwmeester benoemd. Als loon voor zijne verdiensten werd hem gedurende zes jaren dat de bouw zou duren, *acht stuivers daags* toegelegd, benevens eene *vrije woning* en jaarlijks een *nieuw deftig kleeid*.

Vermoedelijk werd de bouw nog in het zelfde jaar aangevangen en tot aan den eersten trans voltooid.

Na drie jaren bouwens, waarbij men met vele ongelukken te kampen had, overleed de bouwmeester van Aaken, en werd de verdere bouw opgedragen aan Cornelis Frederiks. Toen men met 10 Ellen was gevorderd, werd ontdekt, dat de toren aan de noordwestzijde begon te verzakken. Het is onzeker of meerdere losheid van den bodem, of de ongenoegzaamheid van de fundamenteën, of wel het gewicht van de zware steenen trap daarvan de oorzaak zijn geweest; zooveel is zeker, dat men met den opbouw voortging en wel ook bij de verdere verzakking, telkens loodrecht op het afgewerkte gedeelte. Dit is vooral zichtbaar bij den eersten omgang, waar men het metselwerk voor den spitsen vorm begon te versmallen. Dit gedeelte was bestemd om naast een vertrekje van den torenwachter, het uurwerk en daarboven de groote luidklokken tusschen zware gebindten te bevatten. Hiertoe was het uitwendig aan die zijde versierd met drie nissen, omgeven door fraai bewerkte bogen, van welke de middelste als galmgaten open waren. Na de voltooiing van dit gedeelte, dat met een zwaar steenen gewelf overdekt werd, was men tot den tweeden trans gevorderd, waarop vervolgens de toren in meer spitsen vorm en van andere materialen zou worden opgetrokken. Hiertoe is men echter nimmer gekomen; of de verzakking, of wel de vrees daarvoor meer toenam, of er verschil tusschen de geestelijkheid en den bouwmeester ontstaan is, of de kosten de bestemde fondsen te boven gingen, is niet uit te maken; de toren bleef ter hoogte van 133 voeten of 40 ellen, als een afgeknotte kegel, als een onvoltooid romp staan, in den toestand waarin hij nu nog verkeert. De steenen transleuningen zijn later door ijzeren vervangen, die zeker niet tot sieraad van het geheel strekken.

Zeer kort daarna, vermoedelijk in het jaar 1838, begon men met den bouw van een' tweeden toren, meer in het midden van de stad gelegen, die in tegenstelling van de Oldehove, Nieuwe Toren, of ook wel St. Jacobs toren genoemd werd. Ook met den bouw van dezen toren is men niet gelukkig geweest. De noordoostelijke hoek toonde na den bouw reeds de beginselen eener verzakking aan; door het aanbrengen van versterkingen, en toemetseling van alle à jour gewerkte bogen en het plaatsen van balken met zware verankeringen, is dit bouwwerk nog ruim drie eeuwen in stand gebleven. Eerst in het vorige jaar toonden de geregeld volgehouden maandelijksche waarnemingen, door middel van een in den toren opgehangen loodlijn aan, dat na de hevige en langdurige December-stormen in 1882, meerdere zakking geconstateerd kon worden. De amotie van dat bouwwerk uit den ouden tijd was daarvan het gevolg.

Het steenen gedeelte daarvan, had betrekkelijk weinig bouwkundige waarde; gothische en renaissance vormen, waren, zooals meer in de bouwwerken van dien tijd voorkomt, daarin dooreen gemengd; de houten spits, in nationalen bouwtrant met renaissance pinacles en een peervormige spits gebouwd, maakte een' aangename indruk. Henri Havard wijdde in zijne *Voyages aux villes mortes du Zuiderzee*, een bijzonder artikel aan, zooals hij het noemt, *la Tour penchée* de Leeuwarden.

Zoo spoorden welvaart en vermeerdering van vermogen, moed en ijver aan, om tot verfraaiing van de stad en tot luister van den uiterlijken eeredienst, koene ondernemingen te wagen. Ook de liefdadige instellingen werden niet vergeten.

Het St. Anthony Gasthuis, reeds omstreeks het jaar 1400, ter eere van de Heiligen Antonius opgericht tot een verblijf om Burgers en Burgeressen der stad te herbergen, die oud, krank en verarmd zijnde, zich zelve niet meer konden onderhouden, werd aanmerkelijk uitgebreid en eene afzonderlijke ziekenzaal daarbij gebouwd, de Beyer of Bayard geheeten, uitsluitend bestemd om „*eerbare luyden, passerende heuven weghe in Pelgrimage of andere verdienstighe werken*” te herbergen. Deze instelling, onder denzelfden naam nog bestaande, nu hoofdzakelijk ingericht als Proveniershuis, is buitengewoon rijk, en heeft bij een groot inkomen van meer dan een ton gouds, eene breede opvatting van hare roeping.

Onder meerdere ontstond ook in den jare 1534. het zoogenaamde Old-Burger-Weeshuis, om vader- of moederlooze kinderen op te nemen. Deze stichting, eerst gevestigd in het daartoe in 1563 gestichte gebouw op het Hofplein, is evenzeer rijk. Een geheel nieuw gebouw werd in het jaar 1876 naar de plannen van den Architect H. R. Stoett Fz. op 't Zaailand opgericht.

De uitbreiding der stad nam successievelijk toe, en strekte zich ook langs het Vliet uit.

Onder de gebouwen en veranderingen, welke er nog gedurende dit tijdvak tot stand kwamen, verdient eene eerste en eervolle plaats het aanzienlijke gebouw, dat tusschen de jaren 1566 en 1571 werd gesticht op de Heerengracht of de tegenwoordige Turfmarkt, ten einde den Provincialen Raad of het Hof van Friesland, ten zetel te verstrekken.

Bartholomeus Janszoon werd, als Coninklijke Majesteits bouwmeester, belast om het plan te ontwerpen en den bouw te bestudeeren.

Na vijf jaren arbeids, in 1571 den 7 November, was het gebouw in zooverre voltooid, dat het den Provincialen Raad ten zetel kon verstrekken. Op dien datum begaf zich dat hof, met al deszelfs beambten, in statigen optocht na het bijwonen van eene Godsdienstoefening naar de nieuwe Canselarij, om hierin zitting te nemen en voor de eerste maal uitspraak van het recht te doen. Deze belangrijke gebeurtenis werd in duurzaam aandenken bewaard, door de plaatsing van een grooten vierkanten gedenksteen boven de voorpoort.

Ofschoon onvoltooid, kan dit gebouw tot een der pronkstukken van de bouwkunst der 16e eeuw, gerekend worden te behooren.

De groote poort, welke boven de overwelfde kelders tot hoofdingang strekt, het breede bordes daarvoor, waarop in 1621 vier steenen leeuwen werden geplaatst, houdende de wapenschilden der vier kwartieren van Friesland, en de daarboven verrijzende hooge spitse gevel, welks top het beeld van keizer Karel, houdende den Rijksappel draagt, en op welks trappen acht steenen beelden: de overvloed, de hoop, de liefde en andere zinnebeeldige personen voorstellenden, — dit alles gaf aan geheel een deftig voorkomen, en was alleszins geschikt om eerbied in te boezemen voor „dit heilige huis des Regts.”

Ook de inwendige toestand en inrichting beantwoordde aan dat uiterlijk en was evenzeer geschikt om dien indruk te bevestigen.

Door een portaal binnen de voorpoort, trad men in de groote voorzaal- of de Vierschaar, aan welks rechterzijde de hooge zitplaatsen van de Raadsheeren en de

banken voor de Advokaten waren geplaatst. Aan de linkerzijde van de groote ruimte voor het publiek bestemd, was een uit marmer kunstig bewerkte poort, die door den beroemden Staatsman Viglius van Aytta van Swichem, ten behoeve van den opbouw geschonken was. Zij verleende toegang naar de Raadkamer van het Hof, de kleine vertrekkamer, de Griffie en de kunstig gewerkte wenteltrap, leidende naar de bovenvertrekken, van welke de groote vertrekkamer en de zaal voor de Bibliotheek de voornaamste waren.

Sedert 1811, verloor dit gebouw zijne oorspronkelijke bestemming, werd eerst als Militair Hospitaal, daarna tot Kazerne gebruikt en is sedert 1 Mei 1824 tot een Huis van Burgerlijke en Militaire verzekering ingericht. Jammer genoeg werd het daartoe van binnen geheel uitgebroken, zoodat van den ouden bouw slechts de wenteltrap nog over is.

Ter voorziening in de behoeften van den handel, werd in het jaar 1595 door den Magistraat van Leeuwarden besloten, om eene nieuwe en groote Waag te bouwen. Dit gebouw, onderscheidde zich behalve door zijn geschikten vorm en gunstige plaatsing aan de binnengracht en aan ruime pleinen, ook door versieringen van gehouwen steen en den schilderachtigen vorm daaraan gegeven. Het was bestemd tot Stads-Boter en Zoutwaag en heeft als zoodanig tot het jaar 1880 dienst gedaan, toen de behoeften van den handel een grootere ruimte eischten. Eerst in 1616 werd de luifel, die nu nog bestaat, uitgebreid; oorspronkelijk toch was een hangluifel aangebracht.

Eene bijzondere bestemming heeft dit gebouw niet meer, en het denkbeeld bestaat om het weder in zijn oorspronkelijken vorm terug te brengen, waartoe bereids eene ontwerp-teekening bestaat (onder de tentoongestelde, aanwezig). Deze restauratie, geheel naar de daarvan bestaande bescheiden in 't Gemeentelijk archief opge maakt, geeft een genoegzaam denkbeeld van den oorspronkelijken bouw, zoodat verdere uitweiding daar over onnoodig is.

Zeker behoort ook bij de belangrijkste onderwerpen der geschiedenis van een stad of een land, de nasporing van den toestand der zeden, vooral der geringere volklassen en van de openbare veiligheid in verschillende tijdperken. Omstreeks het einde der zestiende eeuw schijnen deze ter dezer stede en in de geheele Provincie vrij ongunstig te zijn geweest. Bij het toenemen der bevolking, was het getal armen en de klasse van luijaards en lediggangers aanmerkelijk vermeerderd, zoodanig dat de stedelijke Regeering het plichtmatig achtte, „om hier binnen de stad een Tuchtthuis te fundeeren;” het besluit daartoe werd genomen op den 20 Juli 1598. De kerk van het voormalige klooster der Graauwe Begijnen (de zuidelijke helft van de tegenwoordige Westerkerk), werd tot het gemelde doel ingericht, en daarover een Tuchtmeester aangesteld.

De inrichting daarvan was zoo onvoldoende, dat de Staten van Friesland op den 20 Augustus 1608 besloten tot de oprichting van een Landschap Tuchtthuis, en tot afschaffing van het „nieuwe privé Tuchtthuis” der stad Leeuwarden. Zes jaren later werd echter weder besloten het Tuchtthuis op te heffen en werd in September van

het jaar 1619 besloten het Landschap Tuchtthuis te verkoopen en het geld daarvan te besteden „tot noodwendige reparaties en verbouwingen van het Landschap Gevangenhuis op het gedemoliceerde Blokhuis.” Dit besluit is nimmer uitgevoerd, en het gebouw kwam in 1620 weder in handen van de stad Leeuwarden, misschien om dit vroegere kerkgebouw weder voor den openbaren eeredienst te bestemmen.

Ruim veertig jaren daarna werd een nieuw Lands-Tucht- en Werkhuis gesticht, op de plaats waar het tegenwoordige staat, gebouwd door Obbe Hansen en vier andere timmerlieden, voor 62.500 Gulden.

Nadat in den nacht tusschen den 11^{den} en 12^{den} November 1754 dat gebouw geheel door brand vernield was, werd den 24sten Juni 1756 een nieuw gesticht en voor den Hove van Friesland beschikbaar gesteld.

Bestendig werden tot 1782 daarin allerlei uitbreiding en verbetering gebracht en bij Koninklijk besluit van 4 November 1821, bestemd tot een van 's Rijks groote gevangnissen voor crimineel veroordeelden. In de jaren 1845 en 1847 werden mede belangrijke uitgaven tot perfectionneering van de inrichting van dat gebouw besteed, totdat het door bijna geheele verbouwing, van af 't jaar 1870, successievelijk in den toestand gebracht werd waarin het tegenwoordig verkeert. Omtrent de inrichting zal ik, omdat enkelen uwer in de gelegenheid gesteld zullen worden het dezen middag te bezichtigen, niet verder uitweiden; alleen wensch ik nog aan te halen, den indruk dien ook dit gebouw en de Kanselarij op Henri Havard gemaakt hebben, tijdens zijne reize door de noordelijke provinciën dezes lands. Omtrent die gevangnissen drukt hij zich als volgt uit: „*L'Un est situé dans ce délicieux palais qu'on nomme la Chancellerie; l'autre est une grande et belle prison nouvellement bâtie, ayant un aspect à la fois élégant et robuste et empreint d'une certaine majesté. — Il semble même que l'architecte, tant il a mis de coquetterie dans son oeuvre, ait voulu que ce sinistre bâtiment, loin d'attrister la jolie capitale, concourût ou contraire à son embellissement.*”

Wij zouden M. H. nog lang bij vele andere gebouwen en stichtingen van deze stad kunnen blijven stilstaan; daartoe zoude in aanmerking komen, 't Stadhuis, de Jacobijner kerk, de verschillende andere Gasthuizen, de schoolgebouwen en hunne ontwikkeling voor 't onderwijs, en meer anderen. De tijd daarvoor is echter te kort, en we willen ten slotte nog een enkel oogenblik wijden aan de uitbreiding der stad na 't jaar 1865, toen ook deze plaats aangesloten werd, aan 't Europeesche spoorwegverkeer. Die gebeurtenis toch is op de ontwikkeling van iedere gemeente van grooten invloed geweest, en was het eveneens voor deze. Het geheele gedeelte langs de zuidwest-zijde der stad, waar de oude gegraven gracht met hare wallen nog bestond, is geheel gerasceerd en in modernen trant volgebouwd, de tegenwoordige Willemsskade, dat breede kanaal met zijne bruggen en ruime kaden, werd sinds dien tijd aangelegd. De nieuwe Veemarkt — plaats, het Aschland, het Beurs- en Waaggebouw, en tal van andere stichtingen meer, kunnen getuigenis afleggen van den geest tot vooruitgang, die steeds hier overheerscht heeft. Sinds 't jaar 1873, waarin die uitbreiding voltooid was, is met krachtige hand de verbetering van den schoolbouw ondernomen, een aantal nieuwe scholen verzeen

sinds dat tijdstip. De Gasfabriek werd belangrijk uitgebreid, het nieuwe Beurs- en Waaggebouw gesticht, nieuwe bruggen gebouwd en tal van andere werken meer uitgevoerd, en door het dempen van verschillende grachten ook voor de saniteit van de stad zorg gedragen; nog steeds wordt daaraan voortgearbeid, getuige de belangrijke dempingen die nog in uitvoering zijn, en waarvoor de werken zijn of zullen worden uitbesteed.

Tijd ontbreekt mij, om daarover meer in 't bijzonder uit te weiden, en ik moet dus eindigen, omdat ook gij allen, in de gelegenheid zult zijn er zelve een oordeel over te vellen, bij uwe wandelingen en het bezoek aan de boven omschreven gebouwen van deze stad.

Deze mededeelingen werden met luide toejuiching door de Vergadering ontvangen.

De Voorzitter meende bovendien nog de tolk te moeten zijn van de aanwezigen om den heer Noordendorp dank te zeggen voor de belangrijke mededeelingen, die ongetwijfeld veel zouden bijdragen tot verduidelijking van 't geen zou bezichtigd worden.

Alvorens de Vergadering te sluiten beantwoordt de Voorzitter nog de heeren Schill en Leliman, en erkent daarbij dat het op den weg der Maatschappij ligt een oog in 't zeil te houden met betrekking tot de groote Staats-werken en, waar het wenschelijk voorkomt, op prijsvragen aan te dringen.

Wat de Antwerpsche tentoonstelling betreft, kan de Voorzitter niet gemakkelijk medegaan met het denkbeeld van den heer Leliman, omdat de tentoonstellingen zich zoo spoedig opvolgen, en bovendien de kosten er aan verbonden zoo groot zijn, even als de lasten. Ook die van 1883, waar men zich met een bescheiden ruimte moest tevreden stellen, heeft andermaal bewezen, dat zij niet die resultaten heeft gegeven welke van haar verwacht werden. De roeping moet meer zijn, op vak-tentoonstellingen op te treden, die in onzen tijd zeer op den voorgrond treden, en waarbij de medewerking meer op waarde zal worden gesteld. Spreker geloofde niet, dat eene inzending op architectonisch gebied te Antwerpen een beter onthaal zal vinden dan te Amsterdam, maar zal de zaak toch in een Bestuursvergadering overwegen.

De Voorzitter vertrouwt in den geest der aanwezigen te handelen door de vergadering op te heffen; onder dankzegging aan de leden voor hunne opkomst wordt deze daarop gesloten.

Aldus opgemaakt overeenkomstig de aantekeningen, gehouden op de 50ste Alg. Vergadering.

De Secretaris der Maatschappij:

C. T. J. LOUIS RIEBER.

t de Antwerpsche tentoonstelling betreft, kan de
 itter niet gemakkelijk medegaan met het denkbeeld
 en heer Leliman, omdat de tentoonstellingen zich
 oedig opvolgen, en bovendien de kosten er aan ver-
 n zoo groot zijn, even als de lasten. Ook die van 1883,
 men zich met een bescheiden ruimte moest tevreden
 , heeft andermaal bewezen, dat zij niet die resul-
 heeft gegeven welke van haar verwacht werden. De
 g moet meer zijn, op vak-tentoonstellingen op te
 , die in onzen tijd zeer op den voorgrond tre-
 en waarbij de medewerking meer op waarde zal
 en gesteld. Spreker geloofde niet, dat eene inzending
 chitectonisch gebied te Antwerpen een beter onthaal
 inden dan te Amsterdam, maar zal de zaak toch
 a Bestuursvergadering overwegen.

Voorzitter vertrouwt in den geest der aanwezigen
 andelen door de vergadering op te heffen; onder
 egging aan de leden voor hunne opkomst wordt
 daarop gesloten.

Aldus opgemaakt overeenkomstig de aanteekeningen,
 gehouden op de 50te Alg. Vergadering.

De Secretaris der Maatschappij:
 C. T. J. LOUIS RIEBER.

I^e Prijsvraag. BADHUIS MET ZWEMBASSIN, ROMEINSCHE EN ANDERE BADEN.

Verslag 1884. Plaat I en II.

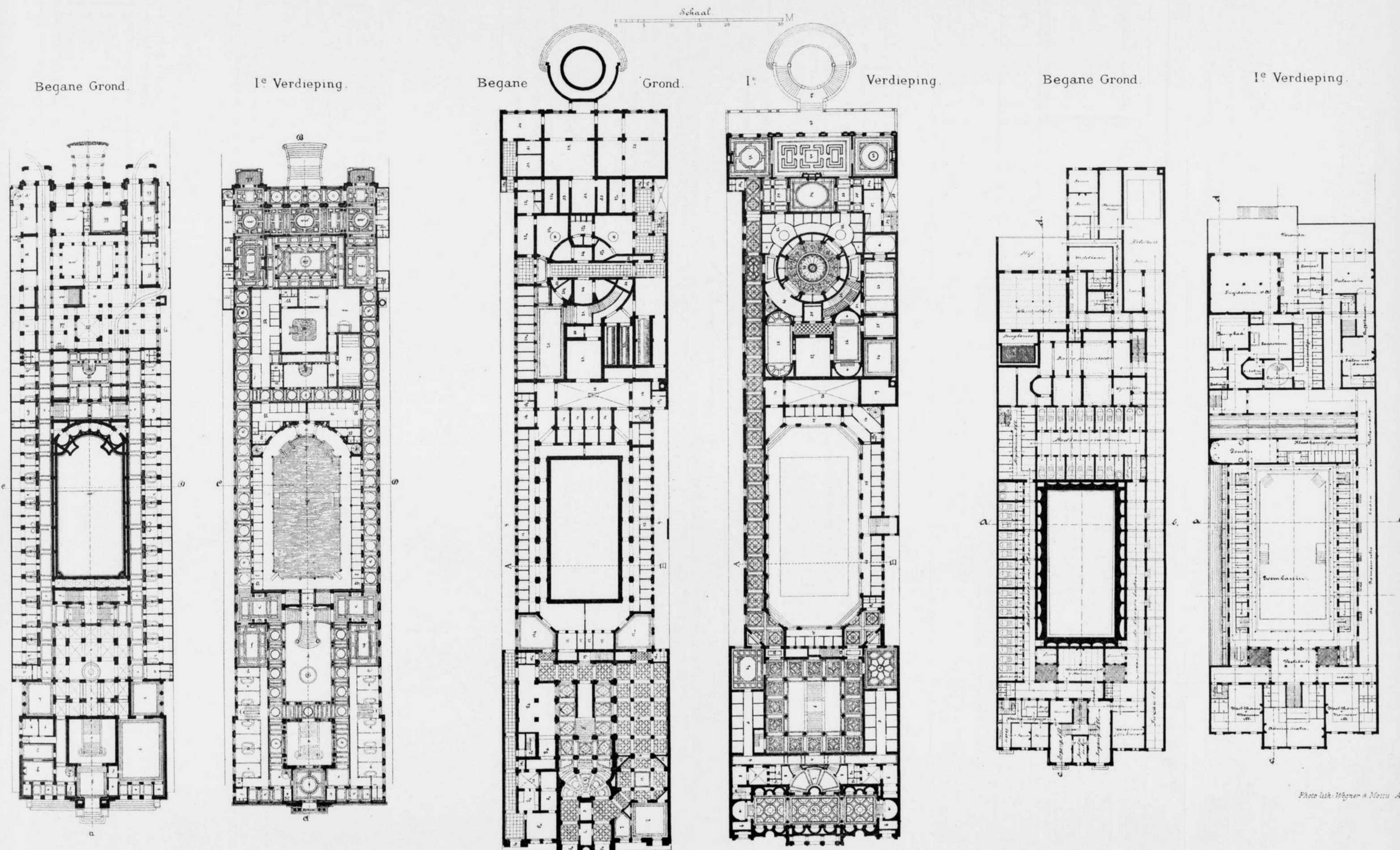
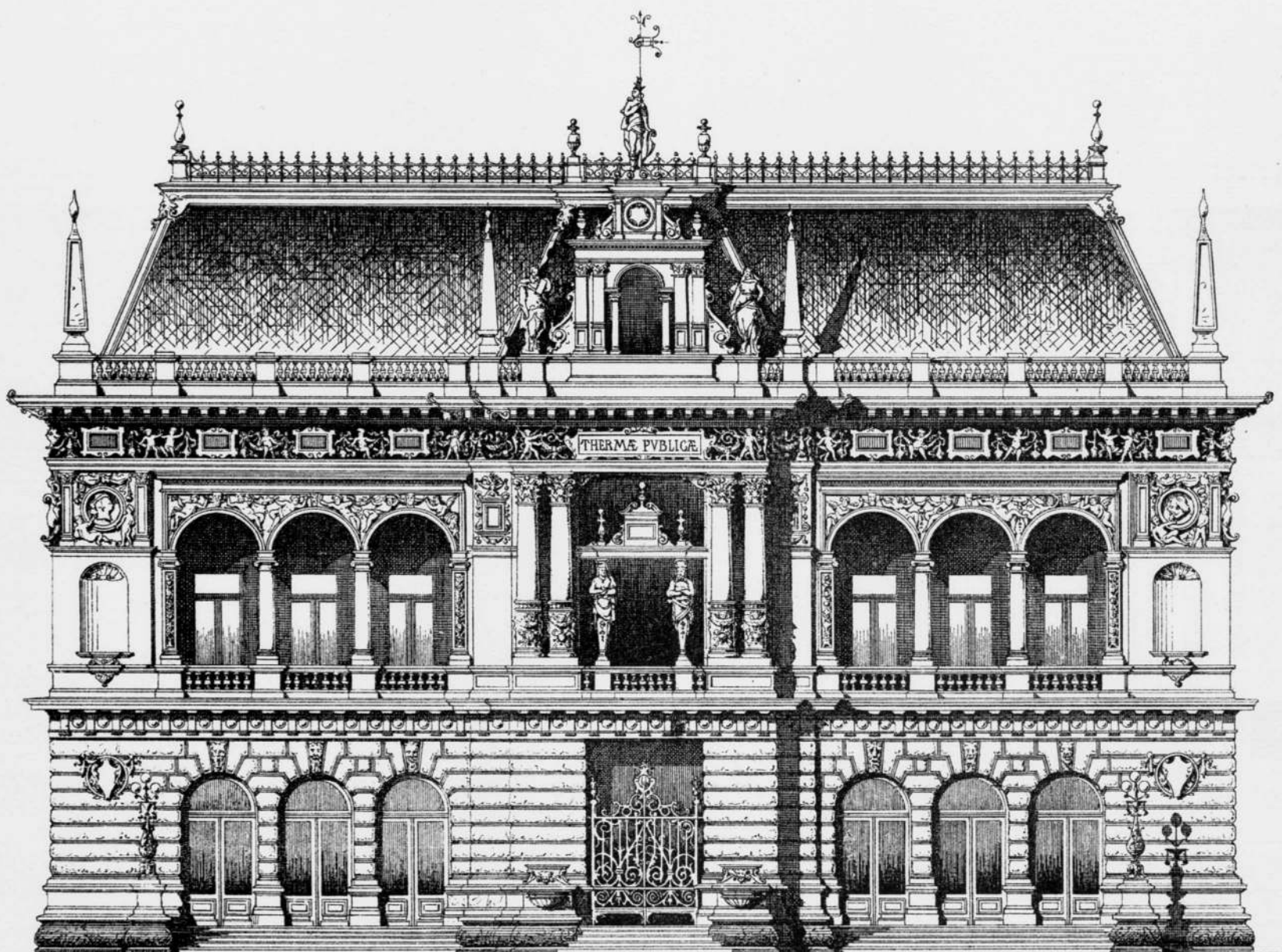
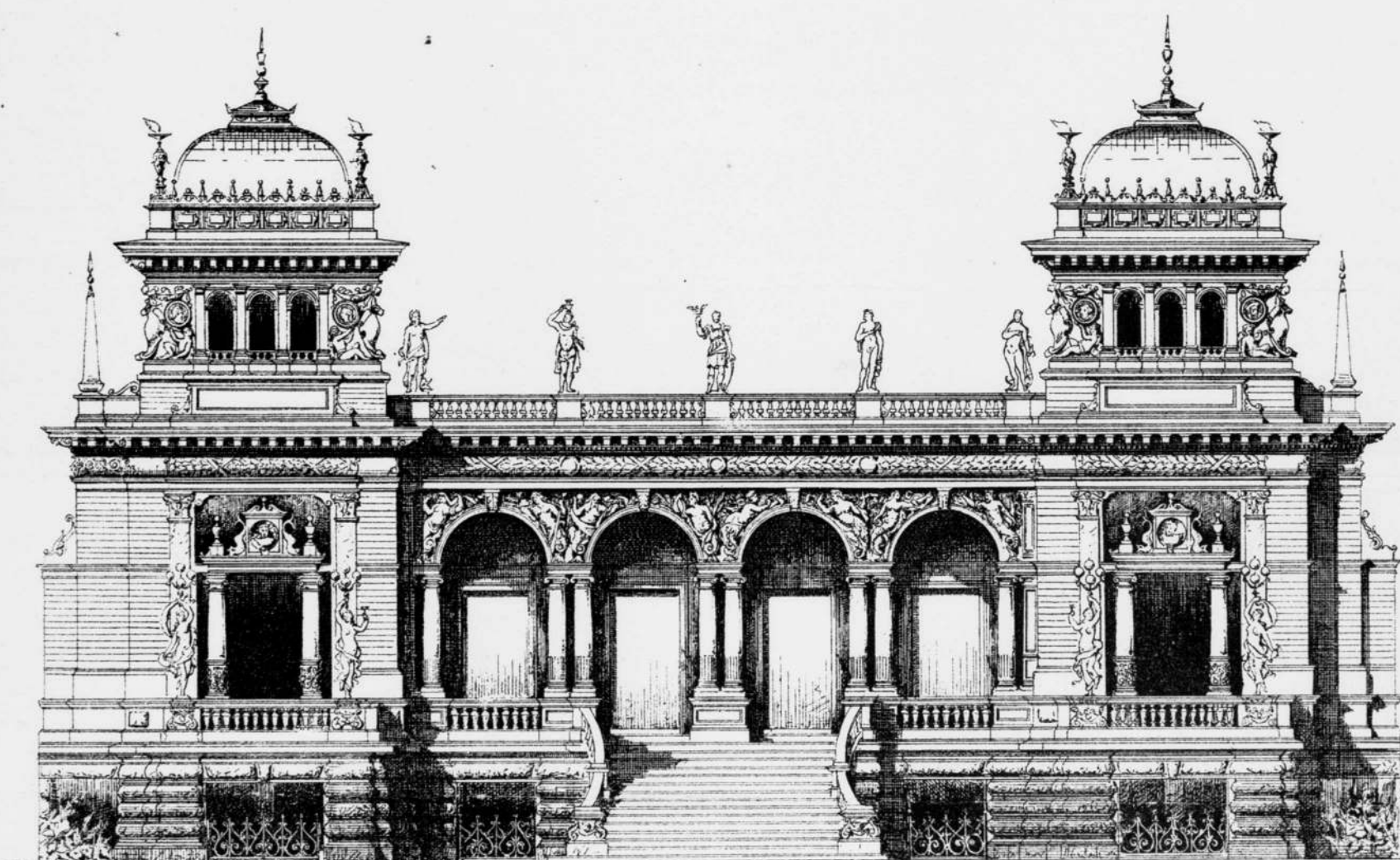
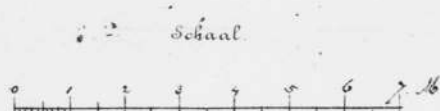

Photo lith. Wagner & Noury. Amst.

BADHUIS MET ZWEMBASSIN, ROMEINSCHE EN ANDERE BADEN.

Voorgevel.

Achtergevel.

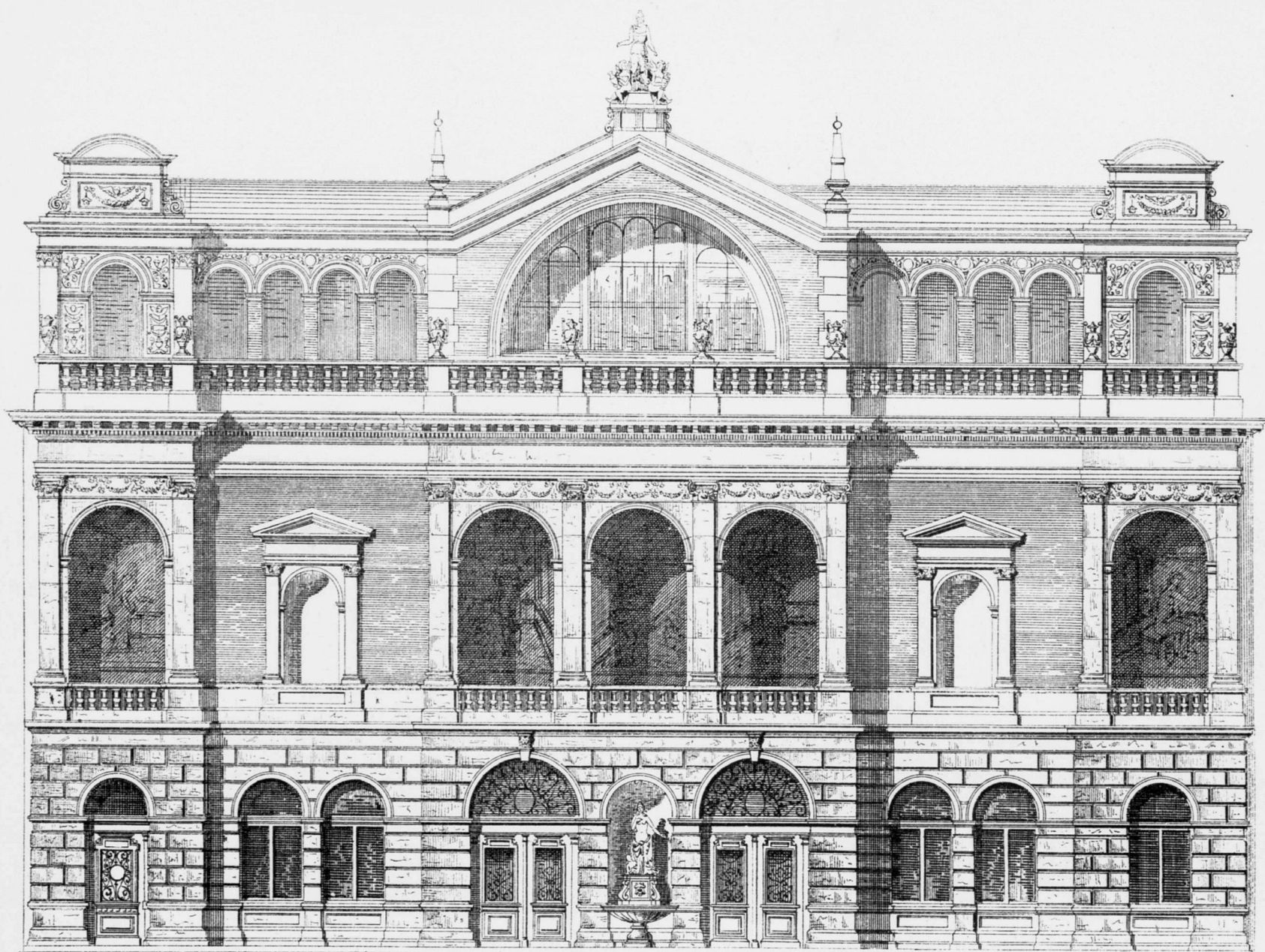
Photo lith. Wagner & Mottu. Amst.

1^e Bekroning.

Motto: THERMÆ NOVÆ.

Ontwerper:

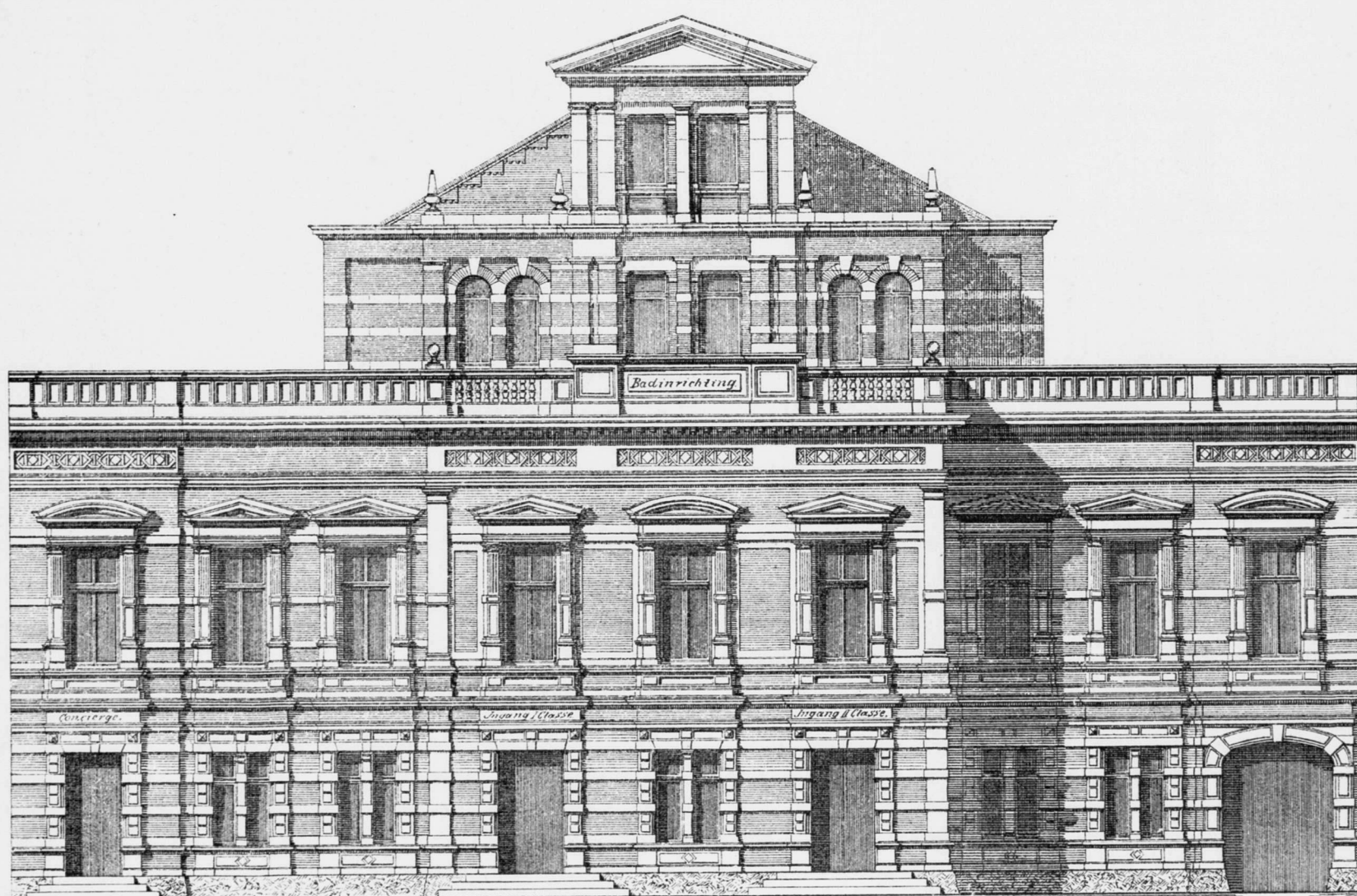
A.J.C. VAN GEMUND.

IIe Bekroning.
Motto: BALNEUM.

Voorgevel.

Ontwerper.
W.C. KOOMANS

Voorgevel.

IIIe Bekroning
Motto: NEPTUN.

Ontwerper.
H. HÜTTEN.

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

BESCHERMHEER Z. M. DE KONING.

BOUWKUNDIG
TIJDSCHRIFT

DEEL V.

DEEL 31 DER BOUWKUNDIGE BIJDAGEN.

AMSTERDAM
DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZON.

1885.

INHOUD.

OVER WARMTE-TRANSMISSIE, door H. HINKELMANN	bladz. 1.
DE LAKENHAL te Leiden, door Dr. W. PLEYTE	" 9.
DE NIEUWE R. K. KERK VAN DEN H. DOMINICUS aan het Spaarne te Haarlem, door E. J. MARGRY	" 15.
VOOR-HISTORISCHE KUNST IN AMERIKA, vertaald uit „La Nature,” 1884	" 19.
GYMNASIUM te Zutphen, door F. H. VAN ETTEGER	" 30.
EEN OUD BESTEK, door Mr. J. SOUTENDAM	" 31.
OUDE GEBOUWTJES, door VAN NIEUKERKEN	" 37.
DE KERK TE KAPELLE, door J. A. FREDERIKS	" 42.
MERKWAARDIGE RENAISSANCE GEBOUWEN te Leiden, door J. B. KAM	" 44.
VILLA TE ZUTPHEN, door C. MUYSKEN	" 52.

PLATEN.

OVER WARMTE-TRANSMISSIE.

I. Figuren 1—8. Diagrammen I en II.

DE LAKENHAL TE LEIDEN.

II. Schets der Lakenhal uit 1640; de Lakenhal, thans stedelijk Museum.

DE KERK VAN DEN H. DOMINICUS aan het Spaarne te Haarlem.

III en IV. Plattegrond, gevels en doorsnede.

VOOR-HISTORISCHE KUNST IN AMERIKA.

V en VI. Figuren 1—19.

GYMNASIUM TE ZUTPHEN.

VII. Platte gronden.

VIII. Hoekfront met Voorgevel.

XI. Perspectief.

OUDE GEBOUWTJES.

X—XIV. Oude gebouwtjes en details.

KERK TE KAPELLE

XV. Plattegrond, vóór- en zijgevel.

RENAISSANCE GEBOUWEN te Leiden

XVI. Renaissance gebouwen en details.

VILLA TE ZUTPHEN.

XVII. Plattegronden.

XIX. Gevel.

XVIII. Plattegrond en doorsnede.

XX en XXI. Perspectief.

OVER WARMTE-TRANSMISSIE.

De snelle vooruitgang, die tegenwoordig meer dan ooit op allerlei gebied, van het bouwwezen zoowel als van de industrie, is op te merken, heeft ook de gezondheidstechniek, waarvan de centrale verwarming en ventilatie een groot gedeelte uitmaken, op een hooger trap van ontwikkeling gebracht. Met de steeds hogere eischen, die men aan de architectuur stelde, moest ook de verbetering der centraal-verwarming gelijken tred houden. Terwijl echter den architect de middelen tot in- en uitwendige verfraaiing van zijn gebouw meestal rijkelijk ten dienste staan, moet de constructeur van centrale-verwarmingsinrichtingen in de meeste gevallen zeer zuinig met de hem toegestane middelen omgaan, zoodat hij nauwelijks in staat is te voldoen aan alle eischen, die men uit een hygiënisch en aesthetisch oogpunt aan een aanleg voor centraal-verwarming mag stellen.

En toch wordt de woning niet ter wille van uit- of inwendige fraaiheid gebouwd, maar in de eerste plaats om den bewoners een aangenaam tehuis te verschaffen. Tot dit veraangenamen behoort in de tweede plaats het meer of mindere *comfort* der woning, daar dit op den gemoedstoestand en dus ook op de gezondheid des bewoners van weldadigen invloed is. Vooral moet aan het meest bescheiden en billijkste verlangen der hygiëne worden voldaan, om elk huis te voorzien van een verwarming en ventilatie, die aan de gezondheid bevorderlijk zijn. De goede aanleg daarvan is naar het tegenwoordige standpunt der wetenschap niet enkel meer comfort, maar dringende noodzakelijkheid.

Aan de een of andere wijze van verwarming hier de voorkeur te geven, ware niet te rechtvaardigen. Alle hebben zij voor- en nadeelen, met betrekking tot een te verwarmen gebouw. Steeds echter kunnen wij tevreden terugzien op het tot nu toe geleverde.

Terwijl onze voorouders noch de voordeelen eener waterleiding, noch die eener centrale gasleiding genoten, zal misschien het tegenwoordige of eerstvolgende geslacht weldra in de gelegenheid zijn met watergas of met electriciteit te verwarmen.

De verwarming met watergas is in de praktijk niet alleen uitvoerbaar gebleken, maar levert bij onze tegenwoordige wijze van verwarming, behalve vele andere aanbevelingswaardige eigenschappen, nog het voordeel op van goedkoop te zijn.

Ook de verwarming met electriciteit biedt, naar het tegenwoordige standpunt dezer wetenschap, geen onoverkomelijke bezwaren. Is deze eenmaal zoo ver ontwikkeld, dat men de natuurkrachten, die wij daartoe nog tot onze

beschikking hebben, in electriciteit omzetten en vele honderden mijlen ver leiden kan, om daar weder in arbeid of warmte te worden omgezet, dan zal ook de vraag naar de beste en goedkoopste centraal-verwarming opgelost zijn. In alle gevallen is deze technische vraag geen ideaal meer; schitterend zijn de resultaten, die men tot nu toe verkreeg.

Gaan wij thans over tot ons eigenlijk onderwerp: de warmte-transmissie.

Stellen wij nu de vraag: waarom verwarmen wij onze woningen? dan is hierop slechts één antwoord te geven: de warmte-afgifte van het menschelijk lichaam zóó te regelen, dat zij een bepaalde grens niet kan overschrijden. Is het niet meer voldoende het lichaam voor een te groote warmte-afgifte door kleederen te behoeden, dan moeten wij in onze woningen op kunstmatige wijze een hogere temperatuur opwekken, zoodat de afgifte der warmte van de oppervlakte des lichaams, door geleiding en uitstraling, normaal zij.

En juist hierom beweegt zich de vraag over de verwarming en ventilatie van onze bewoonde vertrekken.

Het doel van ieder die een aanleg voor verwarming en ventilatie maakt, moet dus zijn, deze zóó in te richten, dat men binnen zekere grenzen elke gewenschte temperatuur kan verkrijgen.

Bij de vroeger algemeen gebruikelijke verwarming door middel van kachels was dit gemakkelijk, daar men door een meer of minder sterk stoken, een hooge of minder hooge temperatuur kon bereiken. Behalve andere lastige omstandigheden, was men dan echter in de meeste gevallen aan een zeer hinderlijke stralende warmte blootgesteld. Bij onze moderne centraal-verwarming, vooral bij water- en stoomverwarming, is dat anders; want men zal bij sterke verhitte dan zeer spoedig een punt bereiken, waarbij men geen verhooging van temperatuur meer kan constateeren. Men moet daarom de oppervlakte van het warmte-afgevend lichaam in juiste verhouding tot de grootte, ligging en gesteldheid van het lokaal brengen, wanneer men een hogere temperatuur wil kunnen bereiken, dan die welke strikt genomen noodig is, om de warmte-afgifte van het menschelijk lichaam in die mate te beperken dat men zich er nog wel bij bevindt.

Om nu de grootte te kunnen bepalen, van het verwarmende oppervlak, waarvan men weet, dat het in een bepaalden tijd een zekere hoeveelheid warmte kan afgeven, moet men natuurlijk vooraf vaststellen welke hoeveelheid door de muren onzer woningen verloren gaat. De bijna reeds klassieke methode om dit te be-

palen naar den kubieken inhoud der ruimte, is tegenwoordig, nu alles nauwkeurig en wetenschappelijk berekend wordt, niet meer toereikend. In het volgende heb ik een wijze van berekening aangegeven, voor zoover ze voor bouwkundigen van gewicht is. Ik merk hierbij op, dat alle berekeningen meestal op de door Péclet verkregen coëfficiënten steunen, die tot nu toe nog de eenige zijn.

Elke verwarmde ruimte die een hoogere temperatuur dan de buitenlucht heeft, zal een zekere hoeveelheid warmte aan die lucht afgeven. Deze afgifte van warmte noemt men algemeen transmissie. Hoe grooter dus die warmte-transmissie in een ruimte is, hoe meer warmte wij moeten toevoeren om de temperatuur in die ruimte constant te houden. Hoe die hoeveelheid warmte berekend wordt, zal dadelijk worden aangetoond; vooraf echter moeten wij tot beter begrip der zaak eenige verklaringen geven.

De warmte ontwijkt voortdurend uit een lichaam en wel door straling, zooals het licht van lichtgevende lichamen, of door eene andere beweging.

Bij de stralende warmte-verbrediging wordt aan een verwijderd kouder lichaam warmte medegedeeld, zoodanig dat de zich tusschen deze lichamen bevindende lucht zeer weinig verwarmd wordt. Bij de andere warmte-verspreiding, geleiding, gaat de warmte van het eene deeltje des lichaams naar het andere over.

De hoeveelheid warmte die een lichaam uitstraalt, zijn emissie-vermogen, hangt zoowel van de temperatuur als van den aard der oppervlakte van dat lichaam af. De eene oppervlakte van metaal straalt minder warmte uit dan de andere; ruwe oppervlakten meer dan gladde. Poreuse lichamen stralen gemakkelijker uit dan dichte, zoodat het uitstralingsvermogen van een lichaam in het nauwste verband met de cohesie staat.

Wij hebben dus bij onze onderzoekingen met een afgifte van warmte door straling en door geleiding te doen. Aan alle berekeningen worden centesimaal-graden ten grondslag gelegd. Een warmte-eenheid of calorie is die hoeveelheid warmte, die noodig is om 1 K.G. water 1° Cels. in temperatuur te verhoogen. 1)

Bij de berekening der warmte-transmissie van de muren van een bewoond vertrek gaan wij van het grondbeginsel uit, dat de temperatuur daarin constant wordt gehouden.

Denken wij ons daarom een muur (Fig. 1) waarvan A de binnenste en B de buitenste wandvlakte is, in een groot aantal deelen verdeeld, dan zal eene door het deel a opgenomen hoeveelheid warmte deze in een bepaalden tijd aan b, en b deze aan het gedeelte c van den muur overdragen. Op die wijze zal eindelijk een toestand intreden, waarin de buitenste muurvlakte B even zooveel warmte afgeeft, als de binnenste vlakte A opneemt. Dit noemt men den toestand van evenwicht.

Het spreekt van zelf dat ook de temperatuur der enkele muurlagen, hoe dichter zij zich bij de buitenste, koudere oppervlakte B bevinden, langzamerhand zal afnemen; zij zullen echter alle een standvastige temperatuur

1) Streng genomen van 0°—1° Cels; daar de specifieke warmte van het water bij verschillende temperaturen óók verschillend is. Het verschil is echter zóó klein, dat wij het kunnen verwaarloozen.

behouden, zoolang de binnenste wandvlakte A en de buitenste B op een constante temperatuur worden gehouden.

Newton heeft uit zijn proefnemingen het besluit getrokken, dat de snelheid van afkoeling van een lichaam in elk oogenblik evenredig aan zijn temperatuur is. Ofschoon nu door de meer nauwkeurige onderzoekingen van Dulong en Petit bewezen is, dat de snelheid van afkoeling van een lichaam, of zijn warmte-afgifte bij hoogere temperatuur veel grooter is, kunnen wij ons toch in dit geval, waarbij wij slechts met gering verschil van temperatuur hebben te maken, steeds van Newton's wet bedienen, daar deze tot bij een temperatuur van 40° nog geheel overeenkomstige resultaten met de wet van Dulong en Petit geeft.

Hebben wij nu een vertrek (Fig. 2), waarin de temperatuur gelijk is aan T° Cels., terwijl de buitenlucht T₁° Cels. bedraagt, en de temperatuur der buitenste en binnenste muurvlakten t° Cels. en t₁° Cels., dan zal, volgens Newton's wet, de door de binnenste muurvlakte opgenomen hoeveelheid warmte, evenredig zijn aan het temperatuursverschil tusschen de in het vertrek aanwezige lucht en de binnenste muurvlakte. De hoeveelheid warmte die door de binnenste wandvlakte wordt opgenomen, wordt aangegeven door de formule:

$$(1) W_1 = C (T - t).$$

In deze formule toont W₁ de hoeveelheid warmte aan, terwijl C een van het materiaal afhankelijke coëfficiënt is.

Op dezelfde gronden verkregen wij voor de door de buitenste wandvlakte aan de koudere lucht afgegeven hoeveelheid warmte:

$$(2) W_2 = C (t_1 - T_1).$$

Daar de getransmitteerde hoeveelheid warmte echter ook afhankelijk is van de stof, waaruit de muur bestaat — dus van de inwendige warmte-geleiding —, moeten wij ook hiervoor een formule vinden.

Voor de inwendige warmte-geleiding heeft Péclet, naar proefnemingen door Despretz gedaan, de volgende coëfficiënten berekend. Deze zijn voor verschillende materialen in de volgende tabel opgenomen.

TABEL I.

MATERIAAL.	Specifiek gewicht.	Coëfficiënt van inwendige warmtegeleiding.
Grauw, fijnkorrelig marmer . . .	2,68	3,48
Wit, grofkorrelig „ . . .	2,77	2,78
Fijnkorrelige kalksteen.	2,34	2,08
„ „	2,27	1,69
„ „	2,17	1,70
Gewone, aangemaakte gips . . .	—	0,33
Zeer fijne „	1,25	0,52
Gebrande aarde	1,98	0,69
„ „	1,85	0,51
Dennenhout, loodrecht op de vezels	0,48	0,093
„ parallel „ „ „	—	0,17
Notenhout, loodrecht op de vezels	0,70	0,10
„ parallel „ „ „	—	0,17
Eikenhout, parallel op de vezels	0,80	0,211
Glas	2,44	0,75
„ „	2,55	0,88
IJzer.	7,79	28,0
Koper	8,90	69,0
Tin	7,29	22,0

De getallen der tweede kolom geven het aantal

calorieën aan, die in een uur door een wand van 1 M. dikte en van 1 M² oppervlakte gaan, als het temperatuursverschil der grensvlakken 1° Cels. bedraagt. Duiden wij deze getallen met G aan en stellen wij voorts, hetgeen ook de gedane proefnemingen hebben aangetoond, dat de warmtegeleiding evenredig aan de dikte van het lichaam is, dan moeten door een muur van d Meter dikte $\frac{G}{d}$ calorieën getransmitteerd worden.

Wij verkregen daarom voor den in Fig. 2 aangeduiden muur een warmte-transmissie van

$$(3) W_3 = \frac{G}{d} (t - t_1)$$

De in (1) en (2) gestelde coëfficiënt C wordt gevormd door het stralingsvermogen S, dat afhankelijk is van de chemische gesteldheid van de oppervlakte des lichaams en de door aanraking met de lucht veroorzaakte emissie van warmte. De coëfficiënt A is slechts afhankelijk van den uitwendigen vorm van het transmittende lichaam.

In ieder geval is dus

$$(4) C = A + S.$$

Voor de coëfficiënten S geeft Péclet de volgende getallen.

TABEL II.

MATERIAAL.	S.	MATERIAAL.	S.	MATERIAAL.	S.
Zilver.	0,13	Gegoten ijzer, nog niet geoxydeerd. . .	3,17	Gips	3,60
Geelkoper	0,26	Gegoten ijzer, geoxydeerd	3,36	Hout	3,60
Koper	0,16	Glas	2,91	Wol	3,68
Zink	0,24	Krijt, gepulv. . . .	3,32	Boomwol	3,65
Tin.	0,21	Papier	3,77	Zijde	3,71
Blik, gepolijst . .	0,45			Water	5,31
Wit blik	0,65			Olie	7,24
Blik, gewoon . . .	0,77				
Blik, geoxydeerd. .	3,36				

Voor de berekening van den coëfficiënt A voor een vertikaal effen vlak geeft Péclet de formule

$$(5) A = 1,764 + \frac{0,636}{\sqrt{h}}$$

h duidt hier de hoogte van het vlak aan.

Tot meer gemak bij het gebruik heb ik, met opgave der waarde voor h, de onderstaande tabel voor A berekend.

h in Meters.	A	h in Meters.	A	h in Meters.	A
0,1	3,848	3,0	2,131	6,0	2,023
0,5	2,664	3,5	2,104	7,0	2,004
1,0	2,400	4,0	2,082	8,0	1,988
1,5	2,284	4,5	2,064	9,0	1,976
2,0	2,214	5,0	2,044	10,0	1,960
2,5	2,164	5,5	2,034	15,0	1,920

Wij verkregen nu:

$$(1) W_1 = C (T - t)$$

$$(2) W_2 = C (t_1 - T_1)$$

$$(3) W_3 = \frac{G}{d} (t - t_1)$$

Als de toestand van evenwicht is ingetreden, moeten deze drie vergelijkingen W₁ = W₂ = W₃ zijn.

Het is duidelijk, dat wij de getransmitteerde warmte

naar de wet van Newton terstond zouden kunnen berekenen, wanneer ons de temperaturen t en t₁ der binnenste en buitenste wandvlakten bekend waren.

Deze temperaturen zijn echter niet bekend; overigens zijn zij ook voor de verdere berekening van geen betekenis, aangezien het er slechts op aankomt W in bekende grootheden uit te drukken.

De vergelijkingen (1), (2) en (3) kunnen wij ook in den volgende vorm schrijven.

$$(1) (T - t) = \frac{W_1}{C}$$

$$(2) (t_1 - T_1) = \frac{W_2}{C}$$

$$(3) (t - t_1) = \frac{W_3}{\frac{G}{d}}$$

Door optelling verkrijgen wij hiervoor:

$$(T - T_1) = \frac{W_1}{C} + \frac{W_2}{C} + \frac{W_3}{\frac{G}{d}}, \text{ of daer } W_1 = W_2 = W_3$$

$$(T - T_1) = W \left(\frac{1}{C} + \frac{1}{C} + \frac{1}{\frac{G}{d}} \right), \text{ of}$$

$$(T - T_1) = W \left(\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{2}{C} \right)$$

Uit deze vergelijking volgt voor W

$$W = \frac{(T - T_1)}{\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{2}{C}}$$

Stellen wij nu het temperatuursverschil

$$(T - T_1) = 1^\circ \text{ Cels.},$$

zoo gaat deze vergelijking over in de volgende:

$$(b) W = \frac{1}{\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{2}{C}} = \frac{1}{\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{2}{A + S}}$$

Volgens vergelijking (4) was: C = A + S.

Daar nu de emissie aan de binnen- en buitenwanden, zooals wij later nog nader zullen aantoonen, verschillend kan zijn, moeten de waarden van C natuurlijk ook verschillen, zoodat de formule (6) slechts dan geldig blijft, indien wij C geheel gelijk kunnen stellen. Slechts dan, wanneer wij de warmte-transmissie willen berekenen voor een muur, die aan een koude kamer, een kouden gang, of aan een tegen wind en regen beschutte binnenplaats grenst, kunnen wij van de formule (6) gebruik maken.

Behouden wij dus in (1) den coëfficiënt C en zetten in (2), in plaats van C, den coëfficiënt C₁ = (A₁ + S₁) en lossen dan de drie vergelijkingen (1), (2) en (3) met betrekking tot W op, dan verkrijgen wij hiervoor:

$$W = \frac{1}{\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{1}{C} + \frac{1}{C_1}}$$

of

$$(7) W = \frac{1}{\frac{1}{\frac{G}{d}} + \frac{1}{A + S} + \frac{1}{A_1 + S_1}}$$

Dit is de eigenlijke vergelijking, waarnaar wij de warmte-transmissie van een muur moeten berekenen.

Gaan wij nu met onze berekeningen voort en denken

wij twee muren van hetzelfde materiaal aan elkander gebouwd, dan verkrijgen wij dadelijk de warmte-transmissie volgens formule (6) of (7), wanneer wij voor d de som der twee dikten $d + d_1$ stellen. De berekening wordt echter anders, wanneer de muren van verschillend materiaal zijn gebouwd, waarvan elk een afzonderlijke geleidings-coëfficiënt bezit. Om ook hiervoor een geschikte formule te vinden, nemen wij aan, dat de temperatuur der muurlaag, daar waar de beide muren elkander raken, gelijk is aan Y (Fig. 3), dan verkrijgen wij weder:

$$W = C (T - t), \text{ voor de van binnen opgenomen hoeveelheid warmte;}$$

$$W = C_1 (t_1 - T_1), \text{ voor de van buiten afgegeven hoeveelheid warmte;}$$

$$W = \frac{G}{d} (t - Y), \text{ voor de van den eersten tot den tweeden muur overgaande hoeveelheid warmte;}$$

$$W = \frac{G_1}{d_1} (Y - t_1), \text{ voor de door den tweeden muur naar buiten getransmitteerde hoeveelheid warmte.}$$

Daar deze vier vergelijkingen vier onbekende grootheden bevatten, moeten deze natuurlijk kunnen berekend worden.

Wij stellen deze vergelijkingen onder deze vormen:

$$\left. \begin{aligned} (T - t) &= \frac{W}{C} \\ (t_1 - T_1) &= \frac{W}{C_1} \\ (t - Y) &= \frac{W}{G} \\ (Y - t_1) &= \frac{W}{G_1} \end{aligned} \right\} \text{ Deze vergelijkingen opgeteld, geeft:}$$

$$(T - T_1) = \frac{W}{C} + \frac{W}{C_1} + \frac{W}{G} + \frac{W}{G_1}$$

of

$$(T - T_1) = W \left(\frac{1}{C} + \frac{1}{C_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1} \right)$$

Hieruit volgt:

$$W = \frac{T - T_1}{\frac{1}{C} + \frac{1}{C_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Stellen wij nu weder $(T - T_1) = 1^\circ \text{ Cels.}$, zoo gaat deze vergelijking over in:

$$W = \frac{1}{\frac{1}{C} + \frac{1}{C_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Nemen wij nu nog in aanmerking, dat

$$C = A + S$$

$$\text{en } C_1 = A_1 + S_1 \text{ is,}$$

zoo verkrijgen wij eindelijk

$$(8) \quad W = \frac{1}{\frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Nemen wij deze vergelijking in dezen vorm:

$$W = \frac{1}{n \left(\frac{1}{A+S} + \frac{d}{G} \right)}$$

zoo hebben wij een algemeene formule der warmte-transmissie voor eenen muur, welke uit n aan elkander gebouwde lagen bestaat.

Wij verkrijgen dus volgens deze formule voor spouwmuren met een isoleerende massa, wanneer de verschillende muurdikten overeenkomstig met fig. 4 d , d_1 en d_2 , en de muren gelijke warmtegeleidings-coëfficiënten G hadden en G_1 dergelijke coëfficiënt voor de isoleerende massa is

$$W = \frac{1}{\frac{1}{C} + \frac{1}{C_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1} + \frac{d_2}{G}}$$

of

$$(9) \quad W = \frac{1}{\frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d+d_2}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Heeft de muur echter, in plaats van de isoleerende massa een luchtlaag of spouw, dan verkrijgen wij, in stede van de formule (9), de volgende:

$$W = \frac{1}{\frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d+d_2}{G} + \frac{1}{A+S}}$$

Hier zal alzoo de door den eersten muur afgegeven hoeveelheid warmte, in plaats van aan de isoleer-massa, aan de luchtlaag afgegeven worden.

Daar in dit geval deze afgifte met betrekking tot de emissie slechts weinig verschillend zal zijn van de door straling en geleiding van binnen opgenomen hoeveelheid warmte, gaat de laatste formule over in

$$(10) \quad W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d+d_2}{G}}$$

Gaan wij nu over tot berekening der warmte-transmissie van dubbele ramen, dan spreekt het van zelf, dat, wanneer wij hiertoe ook de formule (10) gebruiken, de grootheid $\frac{d+d_2}{G}$ wegens de geringe sterkte van het glas

zeer klein is, zoodat wij dezen factor geheel buiten rekening kunnen laten. Voor dubbele vensters hebben wij dus de transmissie-formule

$$(11) \quad W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1}}$$

Voor een deur, die twee vertrekken scheidt, kunnen wij de formule (6) gebruiken, terwijl wij voor een deur, die met de buitenlucht in verbinding staat, de formule (7) moeten nemen.

Evenzoo bedienen wij ons voor de berekening der transmissie bij een vloer of een plafond, al naarmate deze een luchtlaag bevatten of massief zijn, van de formule

(9) of (10); bij (10) met deze wijziging, dat $\frac{1}{A_1+S_1}$ overgaat in $\frac{1}{A+S}$ en wij dus verkrijgen

$$(12) \quad W = \frac{1}{\frac{3}{A+S} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

In deze formule duiden d en d_1 de dikte van vloer en plafond aan, terwijl G en G_1 de coëfficiënten voor de warmtegeleiding zijn.

Daar het zeer veel voorkomt, dat men een muur met kasten bekleeft om schoorstenen enz. te verbergen,

zooals fig. 5 aanduidt, kan de warmte-transmissie van zulk een muur volgens formule (10) berekend worden.

Zij d de dikte van den muur en d_1 de dikte van het hout, dan verkrijgen wij, wanneer wij nog met G de coëfficiënt der warmte-geleiding van den muur, en met G_1 dien van het hout aanduiden

$$(13) \quad W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Daar wij nu de meeste formules voor de berekening der verschillende transmissievlakten theoretisch ontwikkeld hebben, zullen wij de berekening voor de verschillende in de praktijk voorkomende gevallen afzonderlijk behandelen.

Hiervoor kunnen wij ons bedienen van de getallen, die in de tabellen I, II en III zijn aangegeven.

Nemen wij ten eerste het eenvoudigste geval, dat een muur van baksteen twee vertrekken scheidt en de temperaturen in deze vertrekken op 20° Cels. en 10° Cels. gesteld worden, dus een verschil van 10° Cels. opleveren.

Volgens tabel I nemen wij voor de coëfficiënt der warmte-geleiding van baksteen $G = 0,69$ en volgens tabel II voor een met papier bedekten muur de stralings-coëfficiënt $S = 3,77$. De hoeveelheid warmte, in den muur opgenomen door aanraking met de lucht, vinden wij in tabel III, voor een 5 Meter hoogen wand, $A = 2,044$

Het is dus

$$A + S = 2,044 + 3,77 = 5,814.$$

Brengen wij deze waarde over in de formule (6)

$$W = \frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{2}{C}}$$

dan verkrijgen wij, wanneer $d = 0,22$ Meter is

$$W = \frac{1}{\frac{0,22}{0,69} + \frac{2}{5,814}} = 1,50 \text{ calorieën.}$$

In woorden dus: een muur van $0,22$ Meter dikte transmittiert per M^2 , per 1° Cels. verschil van temperatuur en per uur $1,50$ calorieën.

Daar wij hier een verschil van 10° Cels. hebben aangenomen, zoo transmittiert elke M^2 oppervlakte van den muur $10 \times 1,5 = 15$ calorieën per uur.

In dit geval is aangenomen, dat de binnenste muurvlaakte nog warmte door straling ontvangt. Deze warmte komt echter niet in aanmerking, wanneer alle muurvlakten dezelfde temperatuur hebben, dus aan één kant geen meerdere warmte door straling ontvangen, dan zij aan den anderen kant weder naar binnen uitstralen. Bij kerken, scholen en andere dergelijke gebouwen, waarvan de muren alle met de buitenlucht in aanraking komen, is dit het geval. Ter berekening der warmte-transmissie voor zulk een gebouw, kunnen wij de formule (7) gebruiken:

$$W = \frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1}}$$

Stellen wij $A = A_1$ en $S = S_1$ en nemen wij verder aan, dat S , de van binnen door straling opgenomen hoeveelheid warmte, niet mede telt, dan verkrijgen wij

$$W = \frac{1}{\frac{0,22}{0,69} + \frac{1}{2,044} + \frac{1}{5,814}} = 1,02 \text{ calorieën.}$$

Wordt nu het verschil in temperatuur tusschen buiten en binnen op 10° Cels. gesteld, dan transmittiert elke M^2 muurvlaakte $10 \times 1,02 = 10,2$ calorieën.

Wij zien dus, dat in dit geval veel minder warmte naar buiten getransmitteerd wordt dan in het boven aangehaalde geval, waar de bedoelde muur nog warmte door straling ontving.

Ofschoon dit nu weinig in de praktijk voorkomt, heb ik het toch de moeite waard geacht, om het verschil in warmte-transmissie voor beide gevallen aan te toonen.

Over het algemeen kunnen wij voor binnenmuren en buitenmuren, die weinig aan wind en regen zijn blootgesteld, de formule (6) gebruiken. Al hebben wij dan ook de transmissie iets hooger berekend dan zij werkelijk is, dit is van minder belang voor den te maken aanleg, dan wanneer wij die transmissie te laag zouden berekenen.

Het spreekt van zelf, dat wij voor elke andere muurdikte het in de formule aangenomen getal hebben te veranderen, om de transmissie te kunnen berekenen.

Voor buitenmuren die aan wind en regen zijn blootgesteld, is de transmissie, zooals ik reeds vroeger zeide, eenigszins anders. Uit tabel III zien wij, dat de coëfficiënt A , hoe grooter de hoogte wordt, voordeliger is, maar minder voordelig, voor de warmte-afgifte aan de buitenzijde van den muur.

Professor Ferrini en professor Wolpert hebben het eerst op deze omstandigheid gewezen. Wolpert zegt in zijn werk „Ventilation und Heizung”, pag. 579, het volgende:

„Ten opzichte van de binnenste wandvlakte van een verwarmd vertrek, is de hoogte niet voordelig, maar veel meer onvoordelig, omdat de gewenschte temperatuur voor de onderste luchtlagen voorhanden moet zijn. In verwarmde vertrekken is in den regel de temperatuur der bovenste luchtlagen aanzienlijk hooger dan die der onderste, en hoe hooger het vertrek is, hoe hooger wordt ook die temperatuur. Voor het buitenste muurvlak kan niet aangenomen worden, dat de koude lucht dicht bij het warmere vlak, meer en meer verwarmd wordende, regelmatig opstijgt; veeleer voert de beweging der buitenlucht steeds koude lucht, zoowel van boven als van onderen, tegen de warmere muurvlaakte. Aan deze wordt dus, daar ze van boven, evenals op die hoogte van binnen, warmer is dan van onderen, van boven ook meer warmte onttrokken”.

Ofschoon ik het in principe met hem eens ben, heb ik toch nog deze aanmerking te maken:

Men berekent in de meeste gevallen de warmte-transmissie op een temperatuurverschil van $35-40^\circ \text{ Cels.}$, waarbij de temperatuur buiten op 15° of 20° Cels. is aangenomen.

Zooals ons de ondervinding leert, heeft reeds bij -5° Cels. geen sterke luchtbeveging meer plaats. De lucht wordt integendeel bij toenemende koude rustiger.

Evenmin kunnen wij bij een temperatuur van -5°

Cels. aannemen, zooals professor Wolpert dit doet, dat de muur door regen, die er tegen slaat, vochtig is; het valt echter niet te ontkennen, dat er kleine ijskristallen op de buitenvlakte van den muur gevormd worden. Men ziet dit verschijnsel dikwijls bij vochtige muren. Op dien grond geloof ik ook, dat wij de waarheid meer nabij komen, wanneer wij voor de stralings-coëfficiënt van zulke muren de gemiddelde stralings-coëfficiënt van water en van baksteen aannemen, en niet van water alleen, zooals professor Wolpert bij zijn berekeningen heeft gedaan. Wij hebben trouwens ook de grootste zekerheidscoëfficiënt steeds in de lage buiten-temperatuur, waarnaar wij de transmissie berekenen.

Nu zijn de stralingscoëfficiënten

$$\text{voor baksteen} = 3,6$$

$$\text{„ water} = 5,31$$

$$\text{Gemiddeld } \frac{1}{2} \times 8,91 = 4,955.$$

Daar de getallen eenigszins willekeurig aangenomen zijn, zullen wij het cijfer 4,955 op 5,0 stellen.

Voor de door aanraking met de lucht van buiten plaats hebbende warmte-transmissie, vinden wij bij een muur van 5 Meter hoogte in tabel III den coëfficiënt 2,044. Daar hier echter de afgifte van warmte door de luchtstrooming grooter zal zijn, moeten wij hiervoor een anderen coëfficiënt zoeken.

Professor Wolpert neemt, bij gebreke van een bekenden coëfficiënt, dien voor een muur van 0,1 Meter hoogte aan. Behouden ook wij dien coëfficiënt, dan wordt, zooals vroeger is aangetoond,

$$C = A + S = 2,044 + 3,77 = 5,814.$$

Hier is de hoogte van de binnenwandvlakte = 5 Meter aangenomen. Voorts wordt

$$C_1 = A_1 + S_1 = 5,0 + 3,848 = 8,848.$$

Deze waarde in formule (7) gebracht, geeft

$$W = \frac{1}{\frac{0,22}{0,69} + \frac{1}{5,814} + \frac{1}{1,848}} = \frac{1}{0,6038} = 1,65 \text{ calorieën,}$$

of volgens een aangenomen verschil van temperatuur van -20 tot $+20 = 40^\circ$ Cels.

$$40 \times 1,65 = 66,0 \text{ calorieën per } M^2 \text{ en per uur.}$$

Voor binnenmuren vonden wij reeds vroeger per M^2 , per 1° Cels. verschil van temperatuur en per uur 1,5 calorieën, dus voor 40° Cels. verschil

$$40 \times 1,5 = 60 \text{ calorieën.}$$

Voor binnenmuren, en voor zulke die niet aan wind en regen zijn blootgesteld, verkregen wij

$$W = \frac{1}{\frac{d}{0,69} + \frac{2}{5,814}}.$$

Daarentegen voor buitenmuren

$$W = \frac{1}{\frac{d}{0,69} + \frac{1}{5,814} + \frac{1}{8,848}},$$

waarbij d de muurdikte voorstelt.

Brengen wij de twee bovenstaande formules in een eenvoudiger vorm, dan verkrijgen wij de algemeene formules:

Voor binnenmuren

$$(14) W = \frac{0,69}{d + 0,237}$$

Voor buitenmuren

$$(15) \dagger W = \frac{0,69}{d + 0,197}$$

Onder transformatie der waarden van verschillende muurdikten in de formules (14) en (15), heb ik de twee volgende tabellen IV en V berekend.

Transmissie-coëfficiënten.

(Voor 1° Cels. verschil in temperatuur en $1 M^2$ oppervlakte.)

TABEL IV. (Binnenmuren.)

Muurdikte in Meters.	Transmissie-coëfficiënt.	Muurdikte in Meters.	Transmissie-coëfficiënt.
0,11	1,98	0,68	0,75
0,22	1,50	0,79	0,68
0,34	1,19	0,90	0,60
0,45	1,00	1,02	0,55
0,57	0,85	1,14	0,50

TABEL V. (Buitenmuren.)

Muurdikte in Meters.	Transmissie-coëfficiënt.	Muurdikte in Meters.	Transmissie-coëfficiënt.
0,11	2,24	0,68	0,78
0,22	1,65	0,79	0,70
0,34	1,28	0,90	0,63
0,45	1,06	1,02	0,56
0,57	0,90	1,14	0,51

Voor gewone vensters verkrijgen wij volgens formule (7), met verwaarloozing van het quotient $\frac{d}{G}$, aangezien dit zoo klein is, dat het gevoegelijk kan worden weggelaten:

$$W = \frac{1}{\frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1}}$$

Bij een venster van 3 Meter hoogte wordt

$$A = 2,13$$

$$S = 2,91$$

$$A+S = 5,04$$

Daarentegen zullen wij voor den stralings-coëfficiënt aan de buitenzijde van het venster de gemiddelde waarde van dien coëfficiënt voor glas en water aannemen, omdat wij veronderstellen dat het venster door condensatie of regen nat is. Wij verkrijgen dan

$$S = \frac{2,91 + 5,13}{2} = 4,11$$

$$A_1 = 3,848$$

$$A_1 + S_1 = 7,958$$

Voor A_1 is hier slechts een hoogte van het venster van 0,1 Meter in rekening gebracht, omdat is aangenomen dat er steeds lucht langs het venster stroomt.

Dus wordt

$$W = \frac{1}{\frac{1}{5,04} + \frac{1}{7,958}} = 3,1 \text{ calorieën per } M^2 \text{ en per uur.}$$

Voor een dubbel venster gebruiken wij de formule (11).

$$W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1}}$$

†) Professor Ferrini verkrijgt hiervoor de formule:

$$C = \frac{16,8}{4,9 + 24 \times S}$$

C beteekent hier de geheele naar buiten getransmitteerde hoeveelheid warmte, en S de dikte van den muur in Meters.

of, wanneer wij de boven reeds gevonden getallen in de formule overbrengen:

$$W = \frac{1}{\frac{2}{5,04} + \frac{1}{7,958}} = 1,9 \text{ calorieën.}$$

Bij deze laatste berekening maak ik de opmerking, dat is aangenomen, dat de lucht tusschen de beide ramen aanhoudend circuleert.

Ter berekening der warmte-transmissie van een binnen-deur, nemen wij de formule (6)

$$W = \frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{2}{A+S}}$$

Voor een deur van 3 Meter hoogte wordt $A = 2,13$ en daar de stralings-coëfficiënt van dennenhout $S = 3,6$ is, wordt $A + S = 5,73$.

Voor G verkrijgen wij $0,093$ als coëfficiënt voor warmte-geleiding van dennenhout.

Is nu de dikte der deur 0,03 Meter, dan wordt

$$W = \frac{1}{\frac{0,03}{0,093} + \frac{2}{5,73}} = 1,49$$

of in een rond getal 1,5 calorieën.

Voor een buitendeur verkrijgen wij volgens formule (7)

$$W = \frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{1}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1}}$$

A_1 stellen wij op 3,848; voor den stralings-coëfficiënt S_1 nemen wij den gemiddelden van den stralings-coëfficiënt voor water en dennenhout. Dus:

$$S_1 = \frac{3,60 + 5,51}{2} = 4,45$$

en hieruit volgt

$$A_1 + S_1 = 8,303$$

Dus is:

$$W = \frac{1}{\frac{0,03}{0,093} + \frac{1}{5,73} + \frac{1}{8,303}} = 1,63 \text{ calorieën.}$$

Voor de berekening der warmte-transmissie van een plafond gebruiken wij de formule (10)

$$W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Voor horizontale cilindervlakken geeft Péclet de empirische formule:

$$A = 2,058 + \frac{0,0382}{r},$$

waarbij r den radius van den cilinder is.

Stellen wij hier $r = \infty$, dan kunnen wij voor een effen horizontaal vlak nagenoeg $A = 2,1$ aannemen.

Veronderstellen wij nu verder, dat de geleidings-coëfficiënt voor het onderste vlak, het plafond, dat voor het grootste gedeelte uit hout, ten anderen deele uit riet bestaat, gelijk is aan dien van dennenhout, dan wordt $G = 0,093$.

Voorts is

$$A = 2,1$$

$$S = 3,6$$

$$A + S = 5,7$$

waarin S de stralings-coëfficiënt van gips is.

Daar nu ook voor hout de stralings-coëfficiënt = 3,6 is, wordt $A + S = A_1 + S_1 = 5,7$

De bovenstaande formule gaat daarom over in:

$$W = \frac{1}{\frac{3}{A+S} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

of voor d en d_1 (zie fig. 7) de getallen $d = 0,03$ en $d_1 = 0,04$ M. aangenomen:

$$W = \frac{1}{\frac{3}{5,7} + \frac{0,03}{0,093} + \frac{0,04}{0,093}} = 0,8 \text{ calorieën}$$

transmissie per M^2 en per uur.

Bedenken wij nu, dat de balken circa $\frac{1}{8} - \frac{1}{10}$ van de geheele oppervlakte innemen en dat de lucht die zich tusschen plafond en vloer bevindt, wegens de kleine tusschenruimte slechts weinig in beweging is — wat in onze berekening toch is aangenomen — dan zullen wij de waarheid meer nabij komen, als wij den coëfficiënt van 0,8 tot 0,6 reduceeren.

Ten opzichte van de warmte, die door een houten vloer naar beneden wordt voortgeplant, spreekt het van zelf, dat deze geringer zal zijn dan die welke door een zoldering verloren gaat, daar de lucht onder deze gewoonlijk veel warmer is dan bij den vloer. Deze factor in rekening te brengen is zeer moeilijk; wij zullen daarom den coëfficiënt voor warmte-transmissie op 0,5 stellen.

Overigens zijn hier ook de temperatuursverschillen, waarmede men rekening te houden heeft, zoo klein ten opzichte van die bij buitenmuren en ramen, dat wij bij de berekening der transmissie slechts een geringe fout kunnen begaan.

Voor het speciale geval in fig. 5. verkregen wij

$$W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d}{G} + \frac{d_1}{G_1}}$$

Bij de berekening der warmte-transmissie van deuren, vonden wij reeds $A+S = 5,73$

en voor muren $A_1+S_1 = 8,48$, waarbij de bedoelde muur als buitenmuur is gedacht.

Stellen wij nu

$$d = 0,03$$

$$d_1 = 0,22$$

en

$$G = 0,093$$

$$G_1 = 0,69$$

dan wordt

$$W = \frac{1}{\frac{2}{5,73} + \frac{1}{8,48} + \frac{0,03}{0,093} + \frac{0,22}{0,69}} = 0,90 \text{ calorieën.}$$

Uit de laatste berekening zien wij, dat zulke tusschenruimten de warmte-transmissie aanzienlijk doen verminderen. Terwijl door een gewonen muur van 0,22 Meter dikte, volgens onze voorgaande berekeningen 1,65 calorieën per 1° Cels., per M^2 en per uur worden overgebracht, zal in het geval met tusschenruimten, onder dezelfde omstandigheden, slechts 0,9 calorieën of 55 % worden overgebracht.

Nu blijft ons nog slechts over de berekening der transmissie van spouwmuren. Wij vonden in formule (10)

$$W = \frac{1}{\frac{2}{A+S} + \frac{1}{A_1+S_1} + \frac{d+d_2}{G}}$$

of, wanneer wij in deze de reeds bekende getallen plaatsen

$$W = \frac{1}{\frac{2}{5,814} + \frac{1}{8,848} + \frac{d+d_2}{G}}$$

$$= \frac{1}{0,344 + 0,113 + \frac{d+d_2}{0,69}} = \frac{1}{0,457 + \frac{d+d_2}{0,69}}$$

of

$$(16) W = \frac{0,69}{0,315 + d + d_2}$$

Stellen wij in deze formule de volgende waarden voor d en d_2 overeenkomstig fig. 6, dan verkrijgen wij

TABEL VI.

Coëfficiënt van transmissie voor spouwmuren. (Voor 1° Cels. verschil van temperatuur en per M^2 oppervlakte.)

Muurdikte in Meters. d	Transmissie-coëfficiënt.	Muurdikte in Meters. d_2	Transmissie-coëfficiënt.
0,11	0,11	1,27	0,22
0,11	0,22	1,05	0,22
0,11	0,34	0,9	0,22
0,11	0,45	0,78	0,34
			0,45
			0,69

Bij vergelijking dezer tabel met de twee voorgaande zien wij terstond, dat door een spouwmuur veel minder warmte wordt overgebracht.

Brengen wij ook nog de overige berekende transmissie-coëfficiënten in een tabel, dan verkrijgen wij de volgende:

TABEL VII.

Transmissie-coëfficiënten voor verschillende afkoelingsvlakken. (Voor 1° Cels. verschil van temperatuur en $1 M^2$ oppervlakte.)

Afkoelingsvlak.	Transmissie-coëfficiënt.	Afkoelingsvlak.	Transmissie-coëfficiënt.
Binnenraam	2,5	Buitendeur	1,63
Buitenraam	3,1	Vloer	0,50
Dubbelraam	1,9	Plafond	0,60
Binnendeur	1,5	Dak, met metaal bedekt	2,25

In alle voorgaande berekeningen is de spontane ventilatie niet in rekening gebracht. Het zal ook moeilijk zijn dit te doen, omdat zij van zoovele omstandigheden afhankelijk is, dat zij niet in een formule is te brengen.

Voor geheel op zich zelf staande huizen, zooals villa's enz., verhoogt men gewoonlijk de transmissie-coëfficiënten of de voor een bepaald vertrek gevonden warmte-transmissie van 5 tot 10 %. Gewoonlijk rekent men voor de zuid- en westzijde 5 % en voor de noord- en oostzijde 10 %.

Bij niet vrijstaande huizen zal men, al naarmate zij meer of minder vrijstaan, ook een meer of minder grooten toeslag voor spontane ventilatie moeten geven; in elk geval moet men rekening houden met de omstandigheden, die niet vooraf te bepalen zijn.

Stellen wij nu in een der formules, b. v. (6)

$$W = \frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{2}{C}}$$

voor de uitdrukking rechts van het vergelijkingsteeken

$$\frac{1}{\frac{d}{G} + \frac{2}{C}} = a,$$

dan wordt $W = a$.

Duiden wij met x het verschil van temperatuur aan waarvoor wij de geheele transmissie willen berekenen, dan verkrijgen wij:

$$(17) W x = a x x$$

Volgens fig. 8, waarin A B C een rechthoekige driehoek is, zij A B de lijn der abscissen en A de oorsprong der coördinaten; dan is een bepaalde ordinaat

$$(18) \begin{cases} Y = a x x \\ Z = a x o \end{cases}$$

Dit is de coördinaten-vergelijking van een rechte lijn. De uitdrukkingen in (18) komen overeen met die in (17); alle grootheden

$$W x = a x x$$

$$\text{en } W o = a x z$$

moeten daarom op een rechte lijn A C liggen.

De ordinaten y en z geven diensgevolge het aantal calorieën aan, dat bij een verschil in temperatuur van x resp. o° Cels. door een muur van bepaalde dikte met den coëfficiënt van warmte-transmissie a wordt overgebracht.

Op grond van de voorgaande verklaring en van de vroeger gevonden transmissie-coëfficiënten heb ik het diagram I berekend.

Elk deel der as van de abscissen is gelijk 2° Cels. en elk deel der ordinaten gelijk 2 calorieën. Op dit diagram kan men voor een verschil in temperatuur van $0-60^\circ$ Cels. terstond de warmte-transmissie aflezen.

Wil men b. v. die van een gewoon raam bij een verschil in temperatuur van 40° bepalen, dan ziet men, dat de ordinaat 124 lengte-eenheden telt, dus is de warmte-transmissie per 40° Cels. verschil in temperatuur en per M^2 , 124 calorieën. Bij 30° verschil in temperatuur verkrijgen wij 93 calorieën, enz. Het valt dus niet moeilijk de transmissie van warmte-afgeevende lichamen door dit diagram te bepalen.

Daar men in de praktijk meestal met een toename in temperatuur van $5-5^\circ$ cels. rekent, heb ik hiervoor een ander diagram II geconstrueerd. Het bevat de meest voorkomende gevallen en is berekend op een verschil in temperatuur van 40° Cels.

Een millimeter op de evenwijdige lijnen der coëfficiënten is gelijk aan 1 calorie, zoodat dus elk der evenwijdige lijnen de warmte-transmissie aangeeft, die bij een verschil van 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35 en 40° Cels. door een afkoelingsvlak naar buiten getransmitteerd wordt.

Door dus met een decimeter de lengte van de lijnen der coëfficiënten voor het aangenomen verschil van temperatuur in millimeters af te meten, is terstond de transmissie bekend.

In dit diagram zijn alleen de meest gewone gevallen aangenomen; alle muren zijn als buitenmuren beschouwd.

Wat wij reeds vroeger door berekening vonden, zien wij door dit diagram op analytische wijze bevestigd,

namelijk: dat wij ten laatste een punt bereiken, waarbij de transmissie, door den muur heen, ophoudt; bij muren van groote dikte zou alleen nog de coëfficiënt van geleiding en de specifieke warmte van het metselwerk in aanmerking moeten komen.

In dit opstel heb ik getracht alle formules elementair te ontwikkelen, zoodat ieder in een speciaal geval de warmte-transmissie door muren zonder moeite kan berekenen. Voor algemeene gevallen kunnen de benodigde

transmissie-coëfficiënten terstond uit tabel IV, V, VI en VII worden overgenomen, waarvan de drie eerste berekend zijn voor de afmetingen van steenen die in Nederland meestal gebruikt worden.

Ten slotte hoop ik, dat het mij gelukt moge zijn, door het uitwerken van dit onderdeel van de leer der warmte voor den bouwkundige iets bruikbaars te hebben geleverd.

Amsterdam, Febr. '85.

H. HINKELMANN.

DE LAKENHAL TE LEIDEN.

Dewijl door de zegeningen Gods/ sedert eenige jaren herwaards/ bij eenige gequalificeerde Drapiers en kooplieden binnen de stad Leyden/ aangevangen is te drapieren, zekere soorten van fijne Laakens en Stametten; en dat dezelve in weinig jaren zo zeer toegenomen en gewassen is/ en dat de heeren van den gerechte/ zelfs op 't verzoek van de eerste stichters van dezelve draperye/ goedgevonden hebben/ tot de bevordering/ voortgang en het behoud van dien te maken en te stellen verscheidene keuren en ordonnantiën/ zo hebben de voornoemde heeren mede goedgevonden te doen bouwen een nieuwe hal/ waarin alle de gemaakte Laakenen en Stametten gebracht mochten worden/ om by zekere personen/ daartoe gesteld zijnde/ gevisiteert te worden/ of dezelve wel en behoorlijk/ na uitwijzing van dezelve ordonnantiën gedraapt en gewrocht zijn. Dienvolgende hebben zij in den jare 1639 en 1640, dezelve halle zeer schoon en sierlijk doen bouwen aan de oude Cingel/ omtrent de brug van de Schey-straat onder het bon van „nieuw-mare”

Alzoo onze oudste geschiedschrijver (Orlers IIIe druk p. 187.)

Inderdaad tegen het midden der zeventiende eeuw, was de lakenneering dermate toegenomen, dat Leiden zich als het ware in omvang verdubbelen kon. Ziet de opschriften op onze grootere en kleinere gebouwen; talloze malen prijken de jaartallen die ons het gewichtige tijdperk van het einde van den 80 jarigen oorlog voor den geest roepen. Grachten werden aangelegd en groote gebouwen opgetrokken. De behoefte aan woningen was zoo groot, dat al de pleinen van de kerken met huizen werden bezet.

Van de laken-industrie dagteekent Leidens geboorte. De oud- stad met haar schemerachtig verleden getuigt dit in de namen der vierendeelen, Wanthuis en Wolhuis. Het eerste, het voornaamste; en al gaat het gasthuis-vierendeel als de oudste vestiging in de stad, in tijd vooraf, het mag betwijfeld worden of daaruit zich Leiden

wel immer tot stad zou hebben ontwikkeld. Onder aan den Burgt aan den Rijn stond het wandhuis, vóór dat het stadhuis bestond; midden voor dien hof aan de zijde der Breedstraat stond de toren, de poort. Midden onder de poort en het wandhuis door, ging men de brug over naar den Burgt, de Wandhuis-brug. Zoo was het in het laatst der 14e eeuw, circa 1395.

Toen werd door de uitbreiding der stad naar een andere gelegenheid voor de wandsnijders omgezien, om hunne waren te laten keuren en te koop aan te bieden. Middelerwijl was de stadspoort of het stadhuis met verschillende aangekochte panden vergroot en had men besloten het wandhuis te verkoopen, doch hield den toegang tot de stadhuispoort open.

Op de bovenverdieping van het raadhuis, thans nog de groote pers geheeten, werden de handelingen voortgezet. Las men nog in de keur van 1406, VII, 33 [p. 76, p. 528] „van de pairsinge”, deze „selmen houden in 't wanthuis alle wercke daghen van inganc Maart” enz., voortaan las men „in der stede halle.”

Twee opschrijvers hadden in last daar alle dagen te verschijnen „op te Paertse dewelke van ouden tijde boven op het stadhuijs geweest ende gebleven is, noch eenige Jaeren na het ontsiet dezer stede,” zegt Orlers (van Mieris 368) (Orlers, 252).

Toen werd alles wat daarop betrekking had, overgebracht naar de loyhal, die geheel voor de neering was ingericht. In 1567 had de stad het St. Jacobs gasthuis gekocht van de huizittenmeesters. Zoo lezen wij: in 1596 is „de Looy-halle en kamer van de Warandy der hooft-draperye-neringe der stad Leiden” uit het Leprooshuis, staande op de achter graft, in Marendorp landzijde, overgebracht in 't getimmerte van ouds geweest zijnde Sint Jacobs gasthuis, staande aan de Noordzijde van het steenschuur. [Zie mijn Leiden voor 300 jaren en thans, waar ik uitvoerig dit alles uiteen heb gezet].

Van het klokkenspel van 16 klokken, staande boven op den toren van het St. Jacobs gasthuis, waarvan iedere

klok een naam droeg, ontleend aan het ambacht, is niets meer over. Wel bestaan nog de schilderstukken van Izaak Nicolaas Swanenburch, die eertijds de *Secreetkamer* versierden; zij bevinden zich in het stedelijk museum. Men ziet er op afgebeeld wat op de klokken te lezen stond, en het volgende versje vormde:

«O Heer vermeerct uns *Leydens Neeringe*,
Sulx dat den *koopman* zijn begeeringe
Deur den *Drapier* gemaakt hier vin;
Den *Plotter* gunt een goet gewin,
Opdat den *Wasscher* hem mag dienen;
Den *kammer* wilt zijn broot verlienen;
Des *trager* *Shinners* mont hout op;
Vervult met spijs des *Werckers* crop;
De *voller* naeckt versiet van cleeren;
’S *convoyers* noodt wilt oock afweeren;
Des *verwoers* cuyp en feyl hem niet;
Weert van den *Persser* swaer verdriet;
En weert het oock van ’t *waranderen*;
De *Packers* van de kost versiet;
Geeft den *Bailiu* een eerlijk teeren;
En laet elck een hem *gouverneren*
Zo lang dees al «in goet» accoort staen
De nering zal «met spoet» wel voort gaen.

Die plaatse worden gemeenlijk *Loyhalle* genoemd/ (omdat men aldaar *loit* of *lodet*.)

Van de bovengenoemde secretekamer is in den topographischen Atlas van Leiden nog een afbeelding aanwezig. (Cat. p. 55.)

Door de oude beschrijving van de Lakenhal, zooals die door den voortdurenden bloei der industrie was noodig geworden, leeren wij eenige nadere bijzonderheden omtrent het gebouw en hare inrichting.

Aan den Ouden Cingel, naast de Scheestraat, stond een fraai gebouw, dicht bij een brug, die vroeger de vest en Cingel vereenigde, en waarvan nog de sporen te zien zijn in de palen die als bakens voor de scheepvaart moeten dienen. Toen er besloten was naar een beter en ruimer verblijf om te zien, wendde men naar dit gebouw het oog; het was de erf en huysinge van Mr. Hendrik van Bilderbeek, die zich genegen betoonde het gebouw te verkoopen. Mr. Arent van 's Gravesand maakte in overleg met den gouverneur der neering een bestek. Voor 7600 gulden werd het gebouw gekocht. Destijds waren de achterlokalen niet opgetrokken en werd besloten die op gelijke hoogte van de Hal te brengen (zie van Mieris p. 461 en volgende.)

Dit gebouw werd uitwendig verfraaid en met steenhouderswerk versierd.

Voor zoover het dit steenhouderswerk betreft, bestaat een bestek.

Het steenwerk of de Benthemer steen moest bewerkt worden naar teekeningen, Borden of Patronen, in het frontespies het wapenschild van Leiden, de stapels lakens en afhangende lakens moesten „constigh nae 't leven gehouden en uitgebeeld worden tot Contentement van de Heeren Besteders.” Het hoofdgebouw moest worden versierd „nae d'ordre Jonica de poert en galleryen nae d'ordre Dorica.”

Verhuuyringe
Beginnende 21 Nov. 1637,
p. 132. Verso.

BESTECK, belangende den arbeyt
van 't hertsteene werck dienende
tot de nieuwe lakenhalle.

I.

Ten eersten de hertsteene borstweer comende onder de vier pelasters lang 31 voet, hooch 10 voet 2 duym, daerin te wrochten een deurkosijn met twee tweelichten, het deurkosijn den dach wijt 4 voet 2 duym, ende hooch 8 voet 4 duym, van vooren met een sponde van 3 duym op, ende twee duym diep, ende voorts de stijlen in den dagh diep thien duym, van gelijcken de twee lichten den dagh wijt tusschen de buyten stijlen 4 voet 4 duym, ende hoogh omtrent vijf voet den dach, diep 9 duym, daarvan de middel stijlen swaer 7 ende 9 duym lang als voren met haer deur ende raemsponde. Dit alles verdeelt met zijn lagen, ende goet verbandt als op de teykeninge te sien is, off den aennemer aengewesen sal werden, op de houcken diep ende schon angewrocht 12½ duym de lagen tusschen beyden dickten minstens 15 duym, ende ten wedersijden een plint lang omtrent 8 voet, ende hoogh 18 duym, dick 6 duym, uytsteekende buyten de muyr een duym, met twee tweelichten, den dagh als voren wijt 4 voet 8 duym, hoogh als vooren, de stijlen en de dreppels swaer 7 ende 9 duym met haer sponden alles als vooren.

II.

Op dese voorscr. borstweer, een pedestael lijst lang als vooren swaer 15½ ende 8 duym, gefatsoeneert volgens de teykeninge ofte borden daarvan synde, mede ten wedersijden de lyst van gelijcken lang 8 voet, swaer 14 ende 10 duym.

III.

Hierop te stellen vier pylasters, daer van de basementen met haer dobbelde plinten tsamen hooch syn 2 voet 4 duym, ende langh 3 voet 1½ duym, diep gestaert 15 duym, gewrocht volgens de borden daarvan sijnde, de pilasters langh omtrent 19 voet, breed 26 duym, dick 9 duym, ende uyt de muyr uytsteekende 6½ duym in yder pylaster niet meer als 3 boutstucken. maer wel minder, de boutstucken swaer na den eys, diep 15 duym, oock sullen de stucken tusschen beyden comende van een stuck syn, daerop vyer cappiteelen van jonica ordre gewrocht, volgens de teykeningen ende gestaert, als voorscr. boutstucken.

III.

Op dese voorscr. capiteelen een architrave lang als vooren, swaer 16 duym viercant, ende de houcken omgekornist ende gewrocht volgens de borden, de onderkant schoon gewrocht, ende de voorcant van den ondersten bandt van 't Architraeff gelyck geleyt met de voorkant oft naect van de pilasters met een ronde fries lanck als vooren, hooch 12 duym, diep 8 duym, ende in 't midden te wrochten een viercante tafel om letters in te houden, langh omtrent 10 voeten breed 2 voet, ende niet meer als eene vough ofte vergaringe in de tafel, ende onder den onderkant met eene rondt ende

ogijff omgewrocht, hierop de kornis ofte kroonlijst langh omtrent 34 voet, op de houcken omgekornist, de lijst swaer 16 ende 24 duym, gewrocht ende gefatsoeneert volgens de borden als vooren, ende daerboven in 't timpanum ofte frontespits te maecken ende stellen een sierlyck wapenschilt, hooch ende breed gewrocht volgens de teykeninge met syn volcomen boven overhangende sprongh, ende midden daarin een dobbelde sleutel, ende ten wedersijden van 't voorscr. wapenschilt, een stapel lakens, ende een gedeelt van 't bovenste laecken afhangende, op syn gevoughelijckste geschickt ende dat alles constigh nae 't leven gehouwen ende uytgebeeld, alles tot contentement van de D. heeren Besteders.

V.

Noch te maecken twee nichsen, ieder breed 5 voet 6 duym, ende hooch 10 voet 3 duym, ende rontom gehouwen met een architraefflijst breed 8 duym, gewrocht volgens het bort met een bequaeme holte uytgewrocht, diep uyt het naect van architraeff gemeten 8 duym, alles met goet verbandt volgens de teykeninge.

VI.

Noch te maecken dry decklysten lang 7½ voet dick 10 duym, breed 18 duym, de eynden omgekornist ende gewrocht als vooren.

VII.

Noch te maecken vijf taeffels, daer van de buytenkanten van de geheele tafels met d'architraven dry lang 6 voet, en de 25½ voet ende gaen hooch 4 voet, rontom met haeren Architraven, ende binnen de architraven yder tafel van een stuck ende in elcks byzondere figuyren gehouwen, alsoo die geordineert sijn, ofte zoo die noch bij de D. heeren besteders geordineert zullen worden.

VIII.

Noch omtrent vier en veertigh voet architraeff van geleycke hoochte ende fatsoen, als die op de capiteels leggen, dick 8 duym, ende gekornist volgens de teykeninge.

IX.

Ende noch onder in de gaelderye te maecken acht ronde kolommen, ende 4 platte pylasters tegens de muiren, de basementen met haer dubbelde plinten syn hoogh 14 duym, ende vierkant breed 19½ duym, gewrocht volgens de borden daarvan synde, yder kolomme met haer plinten, basement ende capiteel te samen hoogh 9 voet 10 duym, de schacht van colom zal onder in 't kruys 14 duym dick syn ende vermindert naer behooren, ofte alsoo de borden uyt wysende sijn, het capiteel hooch 7 duym, vierkant 18 duym, gefatsoeneert als vooren, als oock mede de pilasters van gelycke fatsoen, het naect van de pylasters sal 3½ duym uyt de muyr uytsteeken.

X.

Alle het voorscr. hertsteene werck sal den aennemer maecken van goede Benthemer steen, ende alles wat

den dach beschynt ende gesien can werden, sal recht ende werckelyck gewrocht werden, ende wel net vereynt hebben over al goet verbandt, zoo wel in de muiren als van buyten tgeene dat gesien can werden, ende dit alles van buyten wel recht ende onder de ryde affgereedt.

XI.

Alles gewrocht en de gefatsoeneert volgens de borden, ofte patroonen die men den aennemer zal behandigen.

XII.

Noch sal den aennemer gehouden sijn, alle sijn werck te passen, met dichte stootvougten, ende helpen stellen, mede het inhouden ende vast gieten van alle yserwerck tot het voorscr. werck nodich sijnde, als krammen, duymen, padden tot het hangen van deuren, vensters, raemen ende anders daertoe dienende.

XIII.

Noch acht decklysten met acht lakentges op ende over de twee lichten van de gaelderyen met twee kroonlysten yder lang 14 voet, mede de twee ronden in de frontespiesen van galderye met noch twee kroonlysten nae d'ordre dorica, ende vier decklysten off clapmutsen, op de pylasters van de voormuer en de vier nitsen comende op de voorplaats, tusschen de twee lichten van de galderyen hooch zes voet breed 1¼ voet.

XIII.

Noch een hertsteene poort in't mitte van de voormuyl gewrocht als vooren nae d'ordre dorica het naect vant architraeff tusschen de colommen op tweesteen, den dach van de poort wyt 4⅓ voet, hoogh 9 voet, en ten wederzijden van de poort soo wel binnen als buyten met twee halve ronde colommen met haer basen en cappytelen te weten 1⅓ deel de schacht beneden buyten het naect vant voorscr. architraeff uytsteekende ende daerboven op met syn architraeff fries ende lyst ende geciert met syn trygliffen ende ander cieraten nae den eysch.

D' aennemer sal gehouden syn het werck te beginnen, ende by der handt te nemen acht daegen naer date van dese aenneminghe. en de 't voorscr. werck zulcx bevorderen, dat de metselaer naer het hertwerck niet en sal behouven te wachten, op peyne van yder dach dat de metselaer naer hem sal wachten sal verbeuren ses guldens van XL groten tstuck.

D' aennemer sal dit werck moeten doen op sijn eygen bier.

De betalinge sal werden gedaen een vierde paert van de bedongen penningen gereet, ende het tweede vierde paert soo wanneer de borstweringe mette decklyst sal syn gestelt, het IIIde vierde paert wanneer de pylasters tot op te hoochte van de bovenlyst gestelt syn, ende het laatste vierde paert soo wanneer het werck volcomenlicken sal syn opgemaect ende by meesters hen des verstaende opgenomen ende gepresen. De aennemer sal gehouden syn een ofte meer borgen te stellen ten contentemente van burgemeesteren ende regierders der stadt Leyden, welke borgen verstaen werden ge-

renuntieert te hebben de beneficiën van rechten *ordinis divisionis et excussionis* hen houdende van de effecten van dien wel onderrecht.

Op welke voorscr. conditiën ende voorwaarden is het voorscr. werck aengenomen bij Bartholomees Dryffhout ende Pieter Aryensen Thooft, beyde mr. steenhouwers, woonende in Schravenhage voor een somme van twee duysent vierhonderd guldens, ende werden de voorscr. aennemers malcanders borgen onder de renunciaties als in de voorwaarden.

Aldus gedaen in Burgerm. en camer op 't raedhuys der stadt Leyden, ende ten oirconde desen byden voorscr. aennemers ondergeteykent opten XVIIIen July van jaere XVIe negen en dertig. Onder stont geteykent Bart, Franss, Dryffhoudt, Pieter Aryensen Thooft.

[Bartholomeus Dryffhout ende Pieter Aryensen Thooft, beide mr. steenhouwers woonende in Schravenhage, maekten het werck voor f 2400, de besteding had plaats 18 July 1639.] De architect was Arnold van 's Gravesandt.

De zoon van Paedts Cornelis Willems zoon, legde de eerste steen (1)9 1639, zoo zegt nog heden het opschrift

ANNO . DOMINI.
CIC . IO . XXXIX.
GVIL PAEDTS.
IOHAN . VAN . GROENENDYCK.
ROBBERT . VAN . ROSSVM.
SIMON . VAN . BAERSDORP.
VRBIS . COSS.
(X)IX KALENDAR
IVLII.
FVNDAMENT . IECIT.
CORN . PAEDTS . GVIL . F.
ARCHITECT.
ARN . VAN . SGRAVE-
SANDT.

Voor het einde van het jaar was het werk voltooid, tenminste Orlers zegt, „van den 12 December 1639 tot den 12 December 1640 zijn alhier ter halle gebracht, tien duizend twee honderd en drie en vijftig stukken jaaken, en vijf honderd vijf en veertig stukken stametten.”

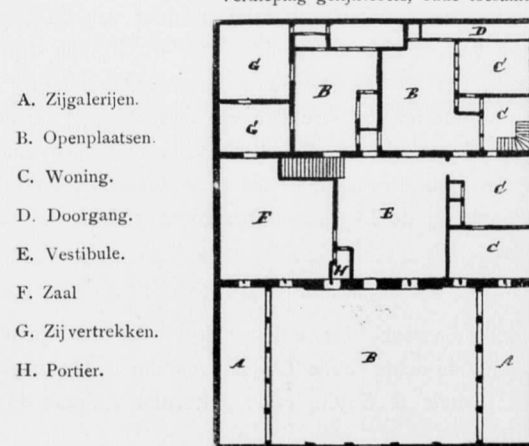
Van het oude gebouw, kort nadat het was afgewerkt, bestaat een schilderstukje van Susanna Steenwyck, in 1642 geschilderd, en door de stedelijke regeering aangekocht voor f 600. Het wordt thans op het stedelijk museum bewaard. (Cat. p. 115.)

Hieruit zien wij, dat even als in de afbeelding van Orlers, oorspronkelijk de poort geen molen droeg, op de schilderij is de voormuur naast het gebouw gesteld. Ook is de deur niet meer dezelfde; een groote deur waarin een kleine was uitgezaagd, gaf toegang door een poort, volgens de schilderij verdeeld in twee horizontale boven en onder paneelen en twee verticale.

Deze vorm is ongeveer nageboots in de deur die eenige jaren geleden moest vernieuwd worden. De binnenplaats is meermalen verlegd. De schilderij vertoont den oorspronkelijken toestand; de vloer was als parket verdeeld in vierkante vakken van geelen steen, in het

midden der vakken lag een vierkante blauwe tegel. Drie deuren, een in het midden, twee onder iedere zijgalerij, gaven gelegenheid om naar binnen te gaan. Het fraaie uiterlijk geheel gebouwd naar de renaissance voorbeelden van de 17e eeuw in griekschon bouwtrant, toegepast op den baksteenbouw, vertoont in alle zijn onderdeelen zinspelingen op het doel waarvoor het huis was ingericht. De voorpoort vertoont een volmolen waarnaast twee stapels gestempelde lakenstoffen. Op de poortlijst zijn scharen en spoelen afgebeeld, boven de vensters lakens en guirlandes van klossen garen of wol, scharen, kammen, koorden, spoelen enz. De toepinden van het gebouw worden ingenomen door schapen in verschillende standen, de pilaren aan den voormuur door bossen strengen wol. Overal zijn versiersels aangebracht, doch zonder overlading. Het zijn zeer schoone gevormde guirlandes, flink gebeiteld, kunstig naar de natuur vervaardigd. Op de vier groote tafels cartouchen, boven in den voorgevel, zijn het spinnen, het verven, het kammen, het wasschen enz. afgebeeld. Men zou zeggen dat het ornamentele oorspronkelijk met het gebouw samenhang, toch blijkt het dat het alleen dienen moest om Bilderbeek's woning of villa voor het doel, waarvoor zij voortaan zou dienen, te versieren. Met grooten smaak is de woning van den steenhouwer herschapen in een nieuwen lakenhal.

Verdieping gelijkvloers, oude toestand.

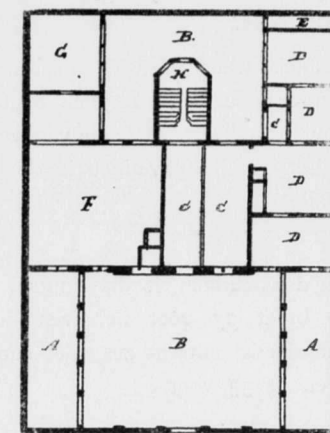
- A. Zijgalerijen.
- B. Openplaatsen.
- C. Woning.
- D. Doorgang.
- E. Vestibule.
- F. Zaal.
- G. Zijvertrekken.
- H. Portier.

De zijgalerijen dienden om de goederen bij regenachtig weder tijdelijk onder dak te brengen voor zij in de hal konden worden opgeborgen; door de ingangen bracht men ze naar binnen. De ingang rechts gaf later toegang tot de conciërgewoning, uit de in de middenkeuken nog aanwezige kelder en bedstede kan men zien, dat deze tot de oorspronkelijke inrichting heeft behoord; evenwel blijkt het uit andere gegevens dat men door deze rechter ingang oudtijds tot achter in den tuin van het gebouw kon komen. In den hoek van de rechter zijde van het gebouw was een doorgang, die met eenen anderen in den tuinmuur overeen kwam, doch thans gesloten is met een ingemetselden muur. In dezen muur bevindt zich een hardsteen met het opschrift:

Deze opening
te openen op verzoek
van Burgemeesters
Anno 1776.

Verdieping gelijkvloers. Tegenwoordige toestand.

- A. Zijgalerijen.
- B. Open plaatsen.
- C. Portalen.
- D. Woning.
- E. Doorgang.
- F. Zaal.
- G. Bestuurskamer.
- H. Trapportaal.

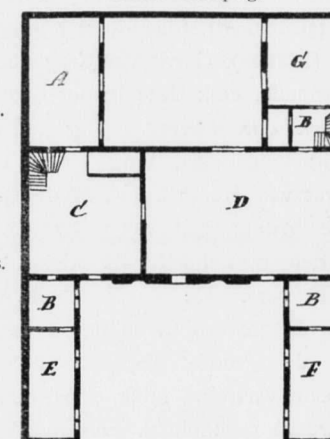
Aan de linkerzijde bevinden zich enkele vertrekken, het achtervertrek werd in 1881—1882 verbouwd tot de tegenwoordige bestuurskamer voor de vergadering der commissie van het stedelijk museum. De door deze commissie van tijd tot tijd ten geschenke ontvangen of aangekochte Delftsche tegeltjes werden aan de wanden gehecht, de geschilderde glasramen, afkomstig van het Catharyne gasthuis, werden hersteld en voor de ramen geplaatst, een schoorsteen uit de bestuurskamer van de stadstimmerwerf uitgebroken, werd hier weder opgesteld, een fraai bewerkte eikenhouten deur met kozijnen, van wijlen het bestuurslid Mr. P. du Rieu ontvangen en afkomstig uit zijn wolpakhuis aan de Hooigracht, n°. 5, in den verplaatsten wand gesteld. Dit alles maakt deze kamer tot een harmonisch onderdeel van het gebouw, tevens tot een geschikte tentoonstellingsplaats van sommige der in het museum aanwezige oude voorwerpen. De later bijgebrachte betimmering is zoo veel mogelijk in den stijl van het geheel bewerkt. Het ruime benedenlokaal stond in verband met den hoofdingang, de gangmuur stond toen een halve meter naar binnen. Het tegenwoordige privaat was toen een soort van portierskamtje. Naast dit verblijf trad men de zaal binnen; aan het einde van de vestibule stond links de vijf voet breede trap naar boven. Het hek, dat thans den gang vormt, stond eertijds op de hoogste verdieping. Nog was er een opgang naar boven in de conciërgewoning tegenover de pomp. Deze pomp is thans van de achterplaats afgesloten door een oude onlangs daaraan gebrachte poort, den ingang van de voormalige zeemtouwerij van Pieter Adriaanszoon van der Werff, staande op de Marendorpsche achtergracht sinds het jaar 1560; deze poort was een geschikte steun voor den zwaren muur, die tot nu toe door een moerbind gedragen was, doch dat niet langer geschikt bleek om den bovenlast te torschen. Dit geschenk van den aannemer van der Heyden werd onder leiding van den hoofdopzichter Looman opgesteld en sluit de woning van de plaats af. Zoo is een oude afsluiting van de plaats aan de buitenzijde vervangen door een deur uit het Cacilia gasthuis, eertijds toegang verleende tot het collegium practicum van het jaar 1636. De toog en het oeil-de-boeuf zijn van elders afkomstig.

De achterplaats was vroeger met kleine vertrekken

bebouwd; deze zijn alle afgebroken en in de plaats van een gedeelte is thans de trappenbouw door den architect Schaap ontworpen, opgesteld waarvoor hij de geschilderde glasramen gebruikte, die van de afgebroken St. Jorisdoelen waren overgebleven.

Omtrent deze glasramen door A. Koorenhoff in een gezet, heb ik een onderzoek ingesteld, waarvan ik het resultaat heb medegedeeld in de bijdragen van Nyhoff van 1883. Zij zijn vervaardigd in het laats der 16e eeuw door Willem Thybaud, voor den St. Jorisdoelen; de oorspronkelijke teekeningen bestaan nog, en zijn het eigendom van Mr. Charles Dozy, adjunct Archivaris te Amsterdam.

Eerste verdieping.

- A. Kamer der Gouverneurs.
- B. Portalen.
- C. Kleine pers.
- D. Groote pers.
- E. Kamer der staalmeesters.
- F. Bodenkamer.
- G. Stempelkamer.

Deze trap voert naar het midden der eerste verdieping; de oude trap kwam aan de linkerzijde uit, vlak bij den achterzijvleugel, de kamer der Gouverneurs. Na 1648 had de stedelijke regeering f 200 s'jaars uitgetrokken om de wanden van de lakenhal met schilderwerk te versieren; 6 schilderijen zijn daarvan over, en het blijkt uit niets dat er meerdere geweest zijn.

Zoo werd door Abraham van den Tempel, geboren te Leeuwarden in 1618, en overleden te Leiden in 1672, de leerling van Joris van Schooten, een drietal doeken geschilderd voor de Gouverneurskamer, alle betrekking hebbende op den handel. Het eerste stelt de Oorlog voor, tredende op de borst eener vrouw, de Vrijheid. Drie beelden, voorstellende Kunst, Wetenschap en Handel, verwijderen zich. Een tweede doek vertoont de Vrede. De Vrijheid, Kunst, Wetenschap en Handel, herstellen zich. Eindelijk stelt een derde doek Minerva voor, die de Leydsche stedemaagd kroont. Ter linkerzijde staat de Gerechtigheid, ter rechter de Handel.

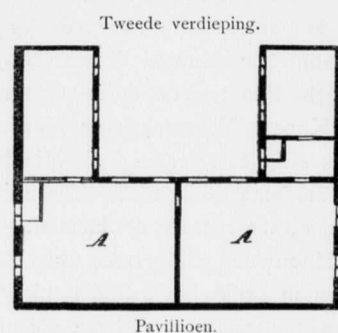
Een gebeeldhouwde schoorsteen staat aan het einde der zaal, boven in prijkt het schilderstuk van Karel de Moor, een leerling van Gerard Dou, die ongeveer 1660 dit werk schijnt vervaardigd te hebben; vijf staalmeesters aan een tafel, W. d. Vogel, H. Putman, P. le Croix, Jean de Tombe en A. Clignet zijn ten halve lijve afgebeeld. Op de lijst zijn de wapenschilden der Heeren aangebracht.

Van den ouden schoorsteen zijn, de mantel, de pilasters en consolen nog over; de achterwand van de vuring is in 1869—70 bij de verbouwing van de Hal tot stedelijk museum van nieuwe tegels voorzien. De kamer der Gouverneurs was door een klein portaal van de groote zaal gescheiden; daartegenover bevond zich, boven de

galerij, de kamer der staalmeesters, insgelijks door een klein portaal en bodekamer, van de groote zaal afgescheiden. Een fraaie eikenhouten betimmering scheidde dit zaaltje van het gebouw, een tongewelf vormt het plafond. In den boog, gevormd door den afscheidingsmuur van den uitgang, boven de deur, werd in 1674 door Jan de Baan het fraaie doek geschilderd, dat thans op de bovenzaal van het stedelijk museum is opgehangen. Het doek werd in 1870 uit de kunstig gebeeldhouwde omlijsting genomen, en de ronde hocken, vierkant bijgewerkt, door den teekenmeester Vink. De lijst bevat, evenals die van het stuk van de Moor, de wapens der op het doek afgebeelde staalmeesters Willem van Heemskerk, (den dichter glasgraveur), Pieter Wilde-man (Florisz), Gerrit van Crayenbosch en Gomar van Hoogmade. Ook deze kamer dagteekent van het bloeitijdperk der neering. Nog een enkel stuk, doch van weinig beteekenis, hing op de Lakenhal. Het is het portret van Hendrik IV, koning van Frankrijk.

De groote zaal was in tweeën gedeeld, de afdeeling bij den trap heette de kleine, het overige deel de groote pers. De muur stond naast het eerste raam onder het moerbint, en boven den muur daar beneden. Van de groote Pers kwam men boven de galerij in een vertrek, later door den concierge gebruikt, in tweeën gescheiden, even als de staalmeesters kamer. Aan de tuinzijde kwam men over een portaal, waarin een meidenkamer was afgeschoten en de trap naar beneden ging, in de stempelkamer. Hier stonden de kisten en kasten voor de menigte stempels, die van tijd tot tijd voor de persen gediend hadden of nog moesten dienen. Een schoorsteen aan het einde vertoont een eikenhouten paneelen mantel, en consolen met karyatiden. Ook deze schoorsteen behoort tot den oorspronkelijken bouw, of tot den tijd der verfraaiing tot lakenhal.

De zolder bestond uit moer en kinderbinten thans door gipsen consolen en een wit gestukadoord plafond bedekt.

Tegen den grooten trap die van beneden kwam, stond de trap naar de bovenverdieping aan de tuinzijde, aan de beide einden verlicht door eenige vensters en ramen. Alle ramen konden door eikenhouten luiken gesloten worden; deze luiken zijn weggenomen; zij bestonden uit aaneengeploegde planken, met holletjes of pijpjes geschaafd.

Deze plaats werd vroeger het pavillioen genoemd en in 1641 is hierin een plafond van eikenhout gelegd, waarvan het bestek voorhanden is.

Wij lezen „verhuyringe I begint 21 November 1637 fol. IIe. X L.

Besteck waer naer de heeren Burgemeesteren ende regeerders der stadt Leyden begeeren te besteden den Arbeyt van het beschieten van een wulftsel ofte Booch van het groote pavelioen in de nyeuwe geboude Laekenhalle

I.

In den eersten is dit wulftsel lang omtrent 70 voet ende breed 27 voet behalven de uytspanning van de booch die is omtrent zes voet soo dat de geheele brete omtrent is 33 voet.

II.

Dit voorscr. werck ter Langte ende ter voorscr. Breete van onderen deurgaens te beschieten met wagenschodt dick omtrent drye quartier Duym hiertoe dit wagenschodt gereet te macken de kanten gehouden en gestreken, de enden even breed deurgaende op gelijke Breete van het eenen endt tot het anderen, het sij een twee ofte drye meerder ofte minder, van gelycke Lage, nadat het aen het wagenschodt te pas sal comen. Alsoo dat yder Laeg ofte bladt rontom gaende, van eene breedte sal wesen.

Dit wagenschodt gestreken synde soo sal men het van de eene syde gladt schaven ende met vierkante plougen wel digt in malkanderen geploucht/ ende geploucht synde soo sal men de selfte aen passen ende vast spijckeren ende gelyck ofschaven, met de eynden wel dicht tegen malcanderen vergaert, ende maecken een regte vergaerye over malcanderen soodat het alle sament goet werck bevonden wert.

VII.

Te weten dat by de heeren besteeders sal geleverd werden alle het wagenschodt met alle de spijckers groot ende klein tot het voorscr. wulftsel van noode op ofte omtrent de stadts timmerwerf. . . .

Aldus gedaan ende bestedet in de vierschaer der stadt op ten XIe meye van den Jaere XVIe een en veertich voor de somma van hondert ende tseventich guldens.

Van de beide vleugelkamers is niets bijzonders te melden en voor welk doel zij gebezigd werden weten wij niet, evenmin als het pavillioen, dat volgens een oude teekening door een muur in tweeën was gescheiden. Op deze teekening zijn letters aangebracht, vermoedelijk door den architect van der Pauw. Wellicht komt nog eens uit zijn papieren een stuk voor den dag waaruit wij beter dan thans kunnen opmaken wat in de verschillende lokalen der oude Hal werd verricht.

In 1870 werd de lakenhal verbouwd tot stedelijk museum; gelukkig niet tot onherkenbaar wordens toe.

Verskillende dingen zouden in deze dagen wellicht anders zijn gedaan dan toen. Men had evenwel nog niet die conservatieve begrippen omtrent het wijzigen van dergelijke gebouwen als thans. Men zou vermoedelijk den ingang anders hebben geplaveid en wellicht

den muur hebben laten staan die van onder tot boven het gebouw in tweeën scheidde; de voormuur had men zeker niet met cement bestreken; doch veel kan men nog, zoo men wil, tot den ouden toestand terug brengen. De vensters zijn echter allen verdwenen.

Wij juichen het toe, dat ons verlicht stadbestuur besloten heeft, even als vroeger, werkelijk de kunst tot regeeringszaak te maken en niet zooals andere gemeenten hare schatten heeft vervreemd; want inderdaad is er geen beter opleidingsmiddel voor het volk denkbaar dan die fraaie en degelijke gedenktekens van kunst en geschiedenis; opwekkend en aangenaam verpozend. Op de zondagen wordt menig uur, vroeger in de herberg gesleten, in de oude lakenhalle doorgebracht. 800 gulden wordt jaarlijks aan deze inrichting door de stedelijke regeering besteed, onder toezicht van door haar aangestelde commissarissen; en wat men met dat weinige doen kan, getuigen de jaarlijksche aanwinsten, meestal door herstelling van oude voorwerpen verkregen, die of zijn geschonken of aangekocht.

Geen beter gebouw kon daarvoor aangewezen zijn dan dit, uit het bloeitijdperk onzer kunst, het midden der 17e eeuw; geen eigenaardiger voor de geschiedenis onzer stad, die met den lakenhandel en de neering eerst begonnen is, die door de lakenneering haar roem verkreeg, even zeker als door haar academie, en die naast die academie, door haar fabriikaat van geweven stoffen, haar roem ophoudt.

Als een gordel omringen de fabrieken van Scheltema, Parmentier, Jaeger, Leembruggen, Krantz, Zuurdeeg, Van Wensen, Driessen, Van 't Hooft, Hartrop, Zaalberg, Van Wijk en Le Poole met hare weefsels de Leidsche Stedemaagd, om haar te beschermen. En waar zij hun maaksel der wereld vertoonen, ligt het goud der bekroning voor hen gereed. Naast de academie blijve dan de Nijverheid de steun van Leiden; hand aan hand gaande met de wetenschap en het recht, zal zij als voorheen, steeds toenemen in bloei, en de oude Lakenhal blijvend getuigenis afleggen van haar schoon verleden.

LEIDEN 10 April 1885.

Dr. W. PLEYTE.

DE NIEUWE R. K. KERK VAN DEN H. DOMINICUS,

aan het Spaarne te Haarlem.

Terrein. Reeds sinds geruimen tijd zocht het Kerkbestuur der Parochie van St. Dominicus te Haarlem naar een geschikt terrein voor den bouw eener nieuwe Kerk, welke in de plaats zou treden der beide bestaande oude Kerken, tot heden bij de Parochie in gebruik.

Gelijk zich denken laat was het daarbij zeer wenschelijk een terrein te vinden zoodanig gelegen, dat de beide Kerken in gebruik konden blijven totdat de nieuwe gereed was, en met het oog daarop trad men dan ook in onderhandeling over den aankoop van een stuk grond, gelegen aan het Spaarne, tegenover het tegenwoordige bouwterrein, hetwelk bijzonder geëigend scheen en waarvoor dus reeds terstond een eerste schetsplan werd ontworpen. Had het Bestuur hierbij durven hopen, dat de nabijheid van de Kerk eener andere Gemeente geen overwegend bezwaar zou opleveren, het bleek thans dat de vereischte toestemming niet was te erlangen, zonder inwilliging van den wel wat zonderlingen eisch: eerst voor deze Gemeente op voldoende afstand een nieuwe Kerk te stichten, of wel de daarvoor benoodigde bouwsom af te staan.

Men moest dus een anderen weg inslaan en, wijs geschikte bouwterreinen in de Parochie zelve schaars waren, besloot men zijne keuze te vestigen op het tegenwoordige terrein aan het Spaarne. Hier deed zich weder eene nieuwe moeilijkheid op, wyl op het bestaande Kerkgebouw, dat moest worden geamoveerd, de

servitude rustte ten gunste der belendende erven: dat de zijgevel der Kerk niet mocht worden „verhoogd of verlaagd”, eene bepaling welke onder deskundigen verschil van meening deed ontstaan over het al of niet geoorloofde van het „afbreken” van dezen muur. Na verschillende besprekingen, welke eerst aanleiding gaven tot het ontwerpen van een plan met gaanderijen op het bestaande terrein, besloot het Kerkbestuur liever te onderhandelen met den eigenaar van het belendende huis, om door den aankoop van dit laatste van de servitude te zijn ontheven en bovendien door de amotie daarvan in het bezit te zijn van een uitgestrekter bouwgrond, waarop een flink en ruim Kerkgebouw zonder gaanderijen, kon worden ontworpen.

Op deze wijze werd het tegenwoordige terrein verkregen, dat, grenzend tusschen Spaarne en Achterstraat, eene diepte heeft van gemiddeld 50 meter bij eene breedte van 38 meter tusschen de belendende gebouwen.

Alvorens thans tot de amotie kon worden overgegaan, moest noodwendig eene andere woning voor de Eerw. Geestelijken gevonden worden, zoo nabij mogelijk en liefst in verband met het bouwterrein, wyl dit niet voldoende ruimte opleverde om daarop tevens eene Pastorie te bouwen. Deze woning was spoedig gevonden door den aankoop van het huis op den hoek tegenover de nieuw te bouwen brug, dat met eenige veranderingen en kleine bijbouwen zeer geschikt tot dat doel was in

richten en aan de tuinzijde in onmiddelijk verband kon komen met den te ontwerpen bouw.

Plan-indeeling. Het plan der Kerk is zoo groot mogelijk ontworpen tusschen de aangrenzende straten en gebouwen, zoodat het de volle lengte van 50 meter beslaat, bij eene breedte in de transepten van 32.50 meter en tusschen de zijbeuk-muren van 21.50 meter.

De hoofdvorm is, als de meest eigenaardige vorm voor eene Katholieke Kerk, het Latijnsch kruis, waarvan de lange arm gevormd wordt door een hoofdbeuk met zijbeuken, terwijl de dwarsarm of het transept, dat ter volle hoogte van de hoofdbeuk opgaat, nog ééne travée buiten den zijbeukmuur uitspringt; de op deze plaats verkregene breedte van 5 beuken biedt de gelegenheid aan ter plaatsing van 5 altaren, gelijk op de teekening zichtbaar is.

De hoofdbeuk wordt in de absis veelhoekig, n.l. volgens een regelmatig tienhoek afgesloten; de naastliggende kapellen zijn door een regelmatig achthoekigen sluitmuur begrensd, terwijl de in de uitgebouwde transept-armen gelegen kapellen door een vlakken achterwand van de daarachter gelegen bijgebouwen (Sacristie en bergkamer) zijn gescheiden. De voorgevels dezer beide laatste gebouwen liggen in de rooilinglijn van de Achterstraat en beide gebouwen hebben direkte gemeenschap met het Priesterchoor en de Kapellen.

Aan de zijde van het Spaarne, d. i. aan den voor-gevel, wordt de hoofdbeuk door eene breede façade gedicht, waarnaast tegenover de rechter zijbeuk de hoofd-toren werd geprojecteerd, eene schikking, die het voordeel oplevert aan de hoofdbeuk de volle lengte van het bouwterrein te doen behouden en de ruimte van het torenportaal met toegangstrappen naar het zangkoor, klokkenzolder, enz. te vinden in de lengte der zijbeuken.

In deze hoofd façade bevinden zich twee dubbele hoofdingangen, welke dus een ruimen toegang van af het Spaarne vormen; zij worden gescheiden door een tegen den gevel aangebracht konterfort, dat ter volle hoogte opgaat en tevens de scheiding vormt tusschen de twee kapitale spitsboogvensters, welke, boven de ingangen aangebracht, het kerkrui aan de voorzijde verlichten. Op den hoek der linkerzijbeuk sluit zich over de kruislijn van het eerste gewelfvak de achthoekige doopkapel aan, die geheel afzonderlijk met schilddak is ingekapt; de sluitmuur van de zijbeuk, welke ten deele achter die kapel oprijst, heeft nog een toegang aan het Spaarne en vormt het front van een veelhoekig voorgebouw, dat van een der tribunes bereikbaar is en dienst zal doen voor congregatiezaal, enz.

Evenals de hoofdbeuk aan den voorgevel is ook het dwarsschip door hoofdgevels gesloten; in den linker gevel, bevindt zich een ingang, welke door middel van een gang, loopende langs het gebouw aan de Achterstraat, toegankelijk is, zoodat met de 4 hoofdingangen aan het Spaarne het kerkrui door 5 ingangen bereikbaar is. In beide transeptgevels, zoomede in de lange zijbeukgevels, zijn te zamen 5 biechtstoelen uitgebouwd.

Tot vermeerdering van het aantal zitplaatsen in het ruim der kerk zijn in de beide kruisarmen tegen de hoofdgevels tribunes uitgebouwd ter diepte eener travée, terwijl evenzoo in de hoofdbeuk tegen den hoofdgevel eene tribune is ontworpen, welke dienst doet voor zangkoor. De toegang tot deze tribunes wordt verleend door hardsteen trappen in uitgebouwde achtkante traptorens aangebracht, van welke laatste een is opgetrokken tot boven de goten der hoofdbeuk, om gemakkelijke gelegenheid te geven tot bereiking der kappen van dat deel der kerk; tot het overige gedeelte der kappen en goten komt men door de trappen van den hoofdtoren.

Een gang, welke loopt langs den rechter transeptgevel en den tuin, verbindt de Pastorie met de Sacristie en het Priesterchoor der kerk en tevens met de biechtstoelen en de naastbijgelegen Kosterwoning.

Stijl, karakter en materialen. De stijl of het karakter van den bouw is ontleend aan de vormen van het bloeitijdperk der Gothiek, in overeenstemming gebracht met de eigenaardige eischen van onzen Hollandschen baksteenbouw.

De opgaande hoofdbeuk wordt gedragen door de vier hoofdpijlers van het kruis en door zeven kleinere kolommen, waarbij de achtste wordt gevormd door den buitenhoek des torens. Deze kolommen rusten op hardsteen basementen en zijn, evenals de kapiteelen van harden Udelfanger zandsteen vervaardigd.

Het opgaand metselwerk van den bouw bestaat uit gewonen Waalsteen, waarbij evenwel de kanten der bogen, pilasters en indiepingen door lijstwerk van gebakken profielsteenen zijn omgeven. De overspanning van de hoofdbeuk geschiedde door steenen gewelven van gelen IJsselsteen, gevoegd, en ingedeeld door tusschenbogen en gewelfribben van rooden gebakken profielsteen, welke laatste sluiten tegen de ronde zandsteen ventilatie-ringen in het middelpunt van ieder gewelf; bij eene duidelijke teekening van de constructieve samenstelling dezer gewelven wordt hierdoor eene zachte kleurschakeering teweeggebracht, welke den gewenschten indruk van het geheel helpt verhoogen. Het hoofdgewelf in het kruispunt der beuken, waarvan de kruin + twee meter boven de andere gewelven verheven is, is als koepelgewelf behandeld en door de verschillende gewelfribben, welke zich daar kruisen als in den vorm eener ster ingedeeld, om dit gedeelte als het centrum van het gebouw te sterker te doen spreken.

Het is natuurlijk dat de druk, door deze overspanning op de buitenmuren uitgeoefend, diende te worden gneutraliseerd; om hierin te voorzien werden dan ook op iederen steunbeer der zijbeuken dubbele schoorbogen ontworpen, de eerste sluitend onder de overkapping der zijbeuken en de tweede tegen het midden van het metselwerk der hoofdbeuk.

In deze twee schoorbogen zijn langs de muren der hoofdbeuk kleine doorgangen gespaard, welke met de

ingemetselde hardsteen bordsplaten boven den nok der zijbeuken een doorlopenden omgang vormen langs de groote hoofdbeuk-vensters, waardoor het onderhoud van het gebouw en het nazien dezer vensters aanmerkelijk wordt vergemakkelijkt.

Op dezelfde wijze als de hoofdbeuk, zijn ook Priesterchoor, zijbeuken, altaarkapellen, doopkapel, de torenverdiepingen en de ruimten onder de drie tribunes met gewelven overdekt. Tot indeeling der gewelfvakken onder de tribunes en vooral tot dracht der daaronder aangebrachte bogen, wordt iedere voormuur der tribunes onderschraagd door een groefsteen kolom, waarvan die bij den hoofdingang is omgeven door een rondlopenden, uit het hardsteen basement uitgehouwen wijwaterbak. De ruimte op de tribunes is door gesmeed ijzeren balustrades met hardsteen dekljsten en piederstals van het kerkrui afgesloten.

De toren is ingedeeld in vier étages: de eerste tot aan de hoogte van het zangkoor, de tweede tot aan de goten der hoofdbeuk, de derde tot aan den nok daarvan, waarboven de vierde of de eigenlijke klokkerverdieping, welke open galmvensters heeft, die door steenen stijlen met tracerwerk op de wijze van vensters zijn ingedeeld en door de uurwijzerborden worden bekroond. Op den vloer dezer verdieping, geheel met lood bekleed, is het eikenhouten klokkengestoelte geplaatst, waarin thans reeds ééne klok, ter zwaarte van + 1500 kilo en gegoten in de klokkengieterij der heeren Petit en Fritsen te Aarle-Rixel, is gehangen. De muren des torens gaan tot op hunne volle hoogte vierkant op en eindigen aan den voet der spits in vier puntgevels, terwijl de konterforten op de hoeken in torentjes overgaan, die evenals de hoofdspits met leien zijn afgedekt.

Uit dit metselwerk gaat de hoofdspits terstond achtkant op; zij wordt ter halver hoogte omgeven door een trans van dakvensters, vanwaar uit het bovengedeelte tot aan de punt gemakkelijk is te bereiken.

Al het buitenmetselwerk der Kerk is opgetrokken in vlakke Waalklinkers en het binnenwerk in keurrood.

Aan de buitenzijde is al het metselwerk gevoegd en afgewisseld door tandlijsten en vlechtwerken van profielsteen en cordonbanden, kolonnetten, balustrades, enz. van groefsteen, terwijl in het inwendige het voegwerk slechts behouden is voor die lijnen en bogen, welke het geraamte of de hoofdstructuur van den bouw uitmaken en al het overige metselwerk, dat als het ware dient tot opvulling of dichtung van dit geraamte, in lichten toon is afgepleisterd.

De groefsteen, die voor buitenwerk van afdekkingen der gevels, voor fleurons, aanzetsteenen, enz., zoomede voor alle vensters der zijbeuken en hoofdbeuk is toegepast, is harde Udelfanger; de dakgoten met spuwers, de dorpels, treden, drempels enz., het sousbasement aan den voorgevel en de basementen der kolommen zijn uitgevoerd in hardsteen, terwijl Savonnière-steen gebruikt werd voor al de inwendige versieringen en ornamentwerken.

De daken zijn allen beschoten en bedekt met Engelsche leien, welke met koperen leinagels zijn bevestigd.

Op het kruispunt der daken verheft zich een achtkant Angelustorentje met klok, in eikenhout geconstrueerd, toegankelijk van af de kap boven het hoofdgewelf en waarvan de looden vloer van den klokkenzolder door gesmeed ijzeren balustrades is omsloten. De punten of dakspitsen der verschillende torens en Kapellen zijn allen bekroond door fijn gesmeed ijzeren kruisen en épis, ten deele geschilderd en ten deele verguld. De ingangen der Kerk zijn voorts gesloten door eiken kerkdeuren, naar buiten opendraaiende en afgehangen aan uit de hand gesmeede gehengen, met slotplaten, schuiven, enz.

Beeldhouwwerk. Al het steenhoutwerk van kapiteelen, corbeaux, sluitrosetten, enz. in de Kerk is rijk gebeeldhouwd; boven de kapiteelen der kolommen zijn in de pilasters groote georneerde draagsteenen en troonhemels ingemetseld, waartusschen de levensgrootte steenen beelden der 12 Apostelen zijn geplaatst. Evenzoo zal aan den voorgevel tusschen de beide hoofdingangen een kolom met baldakijn ingemetseld waarop het beeld van de Patronen der Kerk in aangebracht; de nieuwe Kerk toch zal worden toegewijd aan de „Koningin van den Allerheiligsten Rozekrans.”

Plaatsverdeling. Het geheele hoofdruim der Kerk wordt voorzien van eikenhouten zitbanken, door drie paden ingedeeld, waarvan het middenpad ligt in de as der Kerk en door de koperen hekken der eerstdaags te plaatsen communiebank den hoofdweg of „via regia” vormt naar het Sanctuarium.

Het gezamenlijk aantal zitplaatsen met inbegrip van die der tribunes bedraagt ruim 1500, ongerekend nog het achterruim, dat nog een aantal zitplaatsen voor armen kan bevatten.

Verlichting. De verlichting van het Kerkgebouw geschiedt in de zijbeuken door lange spitsboogvensters, door steenen tracerwerk in rozen met gekoppelde onderramen ingedeeld, en in de hoofdbeuk door de claire-voie, bestaande uit breede doch fijn verdeelde vensters, welke nagenoeg de geheele ruimte tusschen de konterforten innemen en zodoende aan den bovenbouw een slank en licht karakter geven. De beide transeptgevels schenken ieder hun licht door een groot roosvenster, waaronder 3 lange spitsboogvensters, elk op zich zelf weder met steenen maaswerk versierd.

De lange sluitvakken van de abside geven daar gelegenheid tot het aanbrengen van 7 slanke vensters, welke den statigen indruk van dat hoofddeel der Kerk helpen verhoogen; door tusschendorpels ter halver hoogte worden zij in twee verdiepingen ingedeeld, vooreerst ter onderbreking der lange groefsteenen stijlen en ten andere om eene schoone indeeling te verkrijgen voor de gebrande figuurramen, waarmede zij zullen worden gedicht. Ook de tympanen van alle ingangen zijn van steenen venstertraceringen voorzien.

In het algemeen zijn al de genoemde ramen beglaasd met Engelsch „Cathedral glass”, in zachte hoofdtinten en met banden van sterker sprekende kleuren, naar verschillende dessins dooreengevlochten, onderbroken. De vensters van Priesterchoor en Altaarkapellen evenwel, als behoorende tot het rijker gedeelte der Kerk (het Sanctuarium), worden voorzien van gebrande figuurvensters, waarvan thans reeds drie stuks in het Priesterchoor zijn geplaatst en de volgende voorstellingen bevatten, nl. in het middenvenster: „de instelling van den H. Rozekrans”, links: „de Groetenis des Engels” en rechts: „de Krooning van de H. Maagd”. Deze voorstellingen beslaan de bovenvakken der vensters, terwijl het benedengedeelte van elk raam de afbeelding bevat van twee Heiligen, welke of wel in betrekking staan tot de voorstellingen, of wel als Patroon der stad of der Schenkers daarvoor als waren aangewezen. De bovenroosjes werden voorts gevuld met de figuur eener Engelenbuste, een spreukband dragend.

Bij de uitvoering dezer gebrande vensters stond vooral op den voorgrond eene oordeelkundige behandeling van het glas en wel zoodanig, dat de vensters een harmonieus glasmosaïek vormen, uitmuntend door schoone teekening en warme intonatie van kleuren, overal hare volle doorschijnendheid behoudend en niet door effectbejag van schaduwpartijen en perspektief het karakter van eene monumentale glasschildering verloochenend.

Hoogte-afmetingen. De hoogte onder de kruin van de gewelven der hoofdbeuk bedraagt 18.50 Meter en die onder de gewelven van de zijbeuken 9.00 Meter.

De toren meet van af den haan op de torenspits tot aan den kerkvloer 62 Meter, terwijl het kruis van het torentje op het midden der kappen (Angelustorentje) zich bijna 40 Meter boven den kerkvloer verheft. De nok der hoofdbeuk bereikt daarbij eene hoogte van 26.50 Meter.

Verwarming. Het geheele gebouw wordt verwarmd door middel van warme lucht, waarvoor een calorifère gebouwd werd aan den rechter transeptvleugel.

De versehe buitenlucht wordt hiertoe in den calorifère ingevoerd en aldaar verwarmd, waarna zij door ijzeren roosters ter hoogte van circa 4 Meter boven den kerkvloer het gebouw binnentreedt.

De toestellen, voor deze verwarming benoodigd, zijn vervaardigd en geleverd door de firma de Groef te Brussel.

Uitvoering. Terstond na de aanbesteding, welke plaats had in Juni 1883, werd een begin gemaakt met de fundamente en werden daarvoor de heipalen, ten getale van 980 stuks, door stoomheien met veel moeite in den vasten bodem ingedreven.

Dat met de uitvoering der werken van den beginne af niet werd getalmd, bewijst, dat reeds in de eerste dagen van September 1884, dus ruim een jaar later, het groote kruis op den hoofdtoren aan het Spaarne werd geplaatst, terwijl het geheele werk op 1 April 1885, zijnde het in het bestek aangegeven tijdstip der voltooiing, nagenoeg geheel gereed was.

De aanbesteding was tweeledig, d. i. met toren tot aan den nok der hoofdbeuk en met geheel voltooiden toren.

Van de 24 inschrijvers bij de aanbesteding was de minste de heer J. Slenters voor de som van f 129.928. — met bovengedeelte van den toren en van f 117.928. — zonder dat gedeelte.

Alhoewel het Kerkbestuur het vaste voornemen had, wegens finantiële redenen, den toren slechts op te trekken tot den nok van het hoofdschip, werd het echter binnen tweemaal 24 uren door de milde bijdragen van eenige Parochianen in staat gesteld den toren geheel in het aannemingscontract te doen opnemen.

Wat voorts de meubeleering van het gebouw betreft, ziet het Kerkbestuur, door de ruime giften van verschillende zijden toegevloeid, zich gelukkig al spoedig in de gelegenheid tot de aanschaffing der voornaamste meubelen over te gaan en zal dus binnen betrekkelijk korten tijd het Kerkgebouw, ook wat de inwendige versiering betreft, zijne voltooiing te gemoet gaan.

ROTTERDAM, Maart 1885.

E. J. MARGRY.

Architect.

VOÖRHISTORISCHE KUNST IN AMERIKA.

(Vertaald uit „La Nature”, 1884.)

Wanneer wij onze gedachten terug laten gaan tot aan den oorsprong van de kunst, wanneer wij haar ontwikkeling gedurende de reeds talrijke eeuwen aandachtig nagaan, zijn wij werkelijk geneigd om te gelooven, dat het persoonlijk vernuft en de individueele ingevingen in deze een eerste rol spelen en zich zoo goed als geheel niet aan overleveringen of traditiën laten gelegen liggen.

De nieuwere werken intusschen op dit gebied kunnen ons evenwel niet tot zulk een besluit voeren; deze toch toonen ons overal de voorloepers van de groote kunstenaars en wij worden min of meer gedwongen, de eersten als de ware scheppers en als de mannen van het initiatief te beschouwen.

Hetzelfde valt vrij wel ook van de natiën te zeggen, waarvan zich de invloed eenmaal gevestigd en onder den loop der tijden vereeuwigd heeft. Ongetwijfeld heeft zich de kunst meer en meer gezuiverd en zich van lieverlede vereenzelvigd met de bepaalde karakters of, wellicht beter, karakter trekken, welke eigen zijn aan het individueele vernuft der volken.

Maar deze kunst heeft altijd betrekking op een vreemden oorsprong en — om slechts één voorbeeld te noemen — zoo is onze nieuwere kunst in zekeren zin ongetwijfeld het uitvloeisel van de Grieksche kunst, en de Grieksche kunst op haar beurt, heeft haar oorsprong te danken aan de Assyrische zoowel als aan de Phoenicische kunst.

Laten wij, na deze opmerkingen, eens trachten na te gaan, of de merkwaardige ontdekkingen, welke gedurende de laatste jaren op kunstgebied in Amerika en wel voornamelijk in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika zijn gedaan, deze theoriën werkelijk bevestigen. Daartoe zullen wij de kunstvoortbrengselen uit de oudste tijdperken moeten bestudeeren, welke van lieverlede op het ontzaglijk groote vasteland gevonden werden, dat door den Atlantischen Oceaan en de Stille Zuidzee bespoeld wordt; wij zullen den loop moeten nagaan, die de kunst, in de groote tijdruimte welke achter ons ligt, nam, en vooral moeten nagaan of het mogelijk is haar in haar oorsprong terug te vinden en eenigerlei invloed te bespeuren, die de kunst van de oude wereld op haar zuster had. Indien dit laatste werkelijk met eenige zekerheid kon geschieden, dan zouden wij daardoor tot een van de zekerste middelen kunnen komen, welke in staat waren ons een oplossing te geven van het grootste vraagstuk, betrekkelijk den oorsprong van

de verschillende rassen, die de Nieuwe Wereld van lieverlede bevolkt hebben.

Men kan tegenwoordig zonder vrees voor tegenspraak aannemen, dat de mensch onzen aardbol reeds bewoonde in tijden waarvan wij door een reeks van een ontelbaar aantal eeuwen gescheiden zijn; bovendien weten wij, dat de aardbol reeds oud was, toen de mensch daarop zijn verschijning maakte. Geen chronologie is in staat ons mede te deelen, hoe ver dat tijdstip van 'smenschen verschijnen reeds achter ons ligt, geen berekening kan ons, zelfs bij benadering, dienaangaande ook maar eenige zekerheid geven; zoowel de geschiedenis als de overlevering — beide zwijgen. Intusschen heeft men door moeitevolle studiën en door logisch redeneeren eenige sporen weten te ontdekken, die ons iets, — hoe weinig dan ook, omtrent de voorvaders van het menschelijk geslacht hebben leeren kennen.

Zoo weten wij dan, dat hun wieg volgens alle waarschijnlijkheid in Midden-Azië gestaan heeft en van daar hebben zij zich door achtereenvolgende landverhuizingen, wier duur onmogelijk te bepalen is, over Afrika verspreid, toen over Europa en zich langzamerhand meer en meer uitgebreid, al naarmate hun zulks met het oog op het klimaat wenschelijk voorkwam en zij vruchtbaarder streken of meer wildrijke bosschen en landen voor hun onderhoud noodig hadden.

Omstreeks dezelfde tijden, dwaalden de menschen ook in de uitgestrekte savannahs en in de ontzaglijke woestijnen van de beide Amerika's. Even als hunne Aziatische en Europeesche tijdgenooten, leidden zij een nomaden leven en kenden zij geen andere schuilplaatsen om zich tegen de invloeden van het somwijlen ruwe en barre klimaat te beschermen, dan de natuurlijk gevormde grotten of holen, die zij aan de roofdieren, welke hun omringden, betwistten.

Enkele ruw bewerkte steenen, of wellicht steenen, zooals de natuur ze hun gevormd aanbood, dienden hen tot wapen en tot gereedschap en hun lage en ellendige sociale toestand kan niet beter vergeleken worden dan met dien, welke in onze streken in het zoogenaamde steenen tijdperk bestond. Zonderling mag het genoemd worden, dat menschen, geheel aan elkander gelijk wat hun lichaambouw aangaat en hun betrekkelijke schrandtheid, op hetzelfde tijdstip en beheerscht door een van die groote wetten, wier gezag onmogelijk miskend kan

worden, door de tropische wouden van Indië dwaalden, in de koude streken van Canada, den beer en het rendier op de boorden van den Delaware en den Mississippi najoegen, of zich aan de boorden van de Seine en de Theems ophielden. Volkomen gelijke menschen, dus in totaal verschillende streken, totaal verschillende fauna en flora.

Intusschen is er nog meer. De bewoners van deze groote vastelanden, welke door den Oceaan gescheiden zijn, en door woestenijen welke ondoordringbaar schijnen, gaan achtereenvolgens door de verschillende graden van een identieke beschaving. Op de nomaden volgen zij die zich vaste nederzettingen uitkozen; zij vestigen zich aan de kusten der zee of aan de boorden der rivieren, waar zij een overvloed van het voedsel vinden, dat zij voor hun levensonderhoud noodig hebben of althans boven ander voedsel verkiezen. Uit de groote hoeveelheid van afval van allerlei soort, en de uitgestrekte oppervlakte welke daarmede bedekt wordt, laat zich den langen duur van het verblijf der menschen op die bepaalde plaatsen afleiden. Intusschen verlopen de eeuwen, kunstzin begint zich te openbaren en wij wonen de geboorte bij, van de kunst, die zich in deze zoo zeer van elkander verschillende streken, door vrij wel analoge vorderingen, vormt en meer en meer zuivert.

Overal — en dit is een van de punten waarop wel degelijk met nadruk dient gewezen te worden — overal hebben de menschen met een werkelijk kinderachtige ijdelheid, hun eigen beeld, hun verhuizingen, hun worstelingen, hun jachten, hun overwinningen (en deze laatste niet het allerminst) trachten weer te geven. Egypte heeft ons met behulp van het graniet, met zijn oude geschiedenis bekend gemaakt en de rotsen van Skandinavië dragen nog de teekeningen, welke een voorstelling moeten geven van de schepen der Vikings en op de rotsen van het Lac des Merveilles bij Nice, kan men voorstellingen van menselijke figuren vinden, waarvan de teekeningen tot de meest primitieve soort behooren.

Ook in Algerië heeft men merkwaardige teekeningen gevonden; verder hebben de Boschjesmannen, die men terecht onder de laagste soort van volken op de geheele aarde rekent, eveneens hun jachten of daden van meer huishoudelijken aard met werkelijk treffende getrouwheid en nauwgezetheid op de steenen voorgesteld, en nog onlangs werd op een vergadering van de Londensche Anthropological Society melding gemaakt van de Rock-Paintings of schilderijen op rotsen van Nieuw-Zeeland, die wij verschuldigd zijn aan een wilden volkstem wel is waar, maar die in ontwikkeling verre boven de Boschjesmannen stond.

Een dergelijke zin vertoont zich bij de oude Amerikanen en deze vertoont zich in de geheele uitgestrektheid, welke de beide Amerika's vormt. Het groot aantal van deze zoogenaamde „pictographiën” en de aanzienlijke uitgestrektheid waar zij gevonden worden, geven hun werkelijk een zeer bijzonder belang. Zij komen vooral hoogst veelvuldig voor in de oude Spaansche bezittingen, zoo bijvoorbeeld bij den uitgedoofden krater Massaya,

aan de boorden van den Orinoco in de Vereenigde Staten van Columbië, in Venezuela; verder in Peru zoowel als in Mexiko en in de drie Guyana's, als in het groote rijk van Brazilië.

De rotsen van Honduras zijn bedekt met diep ingesneden teekeningen, die een voorstelling geven van verschillende dieren en planten. Sedert het jaar 1520 gaven de Conquistadores uitleggingen van de teekeningen op de rotsen van de landengte van Darien, en in 1576 deed Palacios, die van Copan kennen. In Panama zijn geheele bergwanden met hiërogllyphen als overdekt en het zou van zeer groot belang zijn, wanneer deze grondig en oordeelkundig werden bestudeerd.

De pictographiën zijn niet minder talrijk in Arizona, Nieuw Mexico en Colorado, in de landen welke tegenwoordig zoo verlaten zijn en vroeger door een betrekkelijk dichte bevolking bewoond werden; vroeger hadden deze streken geen gebrek aan water, doch door een of andere onbekende oorzaak is dit verdwenen, en met het water verdwenen ook de plantengroei en het leven. Aan de boorden van den Mancos en van den San Juan, in de diepe ravijnen, die zich naar het westen uitstrekken, zijn de rotswanden somwijlen tot een duizelingwekkende hoogte met teekeningen versierd, waarvan de omtrekken tot op diepten van een of twee centimeters ingesneden zijn. Een van de merkwaardigste onder deze teekeningen stelt een reeks voor van mannen, beesten, vogels met zeer lange halzen en beenen, die allen denzelfden kant opgaan. In die optocht vindt men ook de voorstelling van twee mannen, die in een slede staan, welke door een dier getrokken wordt, dat veel overeenkomst met een rendier heeft. Anderen regelen blijkbaar den loop van het convoi. Men veronderstelt, dat de kunstenaar de landverhuizing, den uittocht van zijn stam, heeft willen voorstellen.

Op andere pictographiën, die aan de boorden van den San Juan bestaan (fig. 9), vindt men te midden van allerlei figuren met zeer wonderlijke en bizarre vormen, die vrij slecht geteekend zijn, maar toch alle min of meer beweging trachten aan te duiden, een aantal steenen bijlen voorgesteld, die volkomen gelijk zijn aan de symbolische bijlen en messen, die op de rotsen van Bretagne geteekend werden. Wij hebben hier het voorbeeld van een overeenstemming, die meer dan buitengewoon is; deze gelijkheid van conceptie, van opvatting, die de mensch hierbij aan den dag legt, is zeker van groot belang; en wij kunnen de aandacht van onze lezers ook niet genoeg op dit feit vestigen.

De rotsen, die het groote Zoutmeer bij Utah, de hoofdstad der Mormonen omgeven, zijn voorzien van beeldhouwwerken of inschriften, welke aan die van Egypte doen herinneren. Sommige stellen menselijke figuren van natuurlijke grootte voor, welke in een soort van zeer hard blauw graniet gehakt zijn en zich op een afstand van omstreeks tien meters boven de oppervlakte van den grond verheffen. Alles vereenigt zich om een arbeid aan te geven, waartoe de Indianen niet in staat zijn en het is duidelijk, dat die arbeid moeielijkheden

bij de uitvoering aanbood die zij nimmer zouden hebben kunnen overwinnen.

Een rots van een zeer harde steensoort, welke zich op de plaats bevindt waar Elk en Kanhawa te zamen vloeien, vertoont op een vrij groote hoogte boven den grond, een schildpad, een arend met uitgestrekte vleugels, een kind en verschillende andere, vrij goed uitgevoerde menselijke figuren; verder vindt men ter rechterzijde een man in biddende houding en ter linkerzijde een man, die aan de voeten opgehangen is; dicht bij dezen laatste staat een kalkoen. Zouden wij hier te doen hebben met de voorstelling van ons onbekende godsdienstige gebruiken? Hebben deze teekeningen een bepaalde beteekenis of moeten zij eenvoudig als het uitvloeisel van een kunstenaarsgril beschouwd worden. Dat is weder de eeuwige onzekerheid, die zich in alle vóór-historische vraagstukken laat gelden.

In den Staat Vermont van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika zijn de rotsen, die de grenzen van de rivier Connecticut uitmaken, bedekt met tal van teekeningen. Op een van deze kan men nog twintig menschenhoofden zien, die tot verschillende typen behooren. Sommige van die hoofden zijn voorzien van twee stralen geheel gelijk aan die, welke voorkomen op het voorhoofd van Mozes, wanneer hij, van den berg Sinai terugkeerende, wordt voorgesteld. Het hoofd van den in het midden geplaatsten persoon heeft er zelfs zes. Intusschen geven allen blijken van tot een kunst te behooren, die nog geheel in haar kindsheid is. De neus ontbreekt bijna altijd. De oogen en de mond worden eenvoudig weg aangegeven door cirkelvormige gaten.

Niet ver van daar, namelijk te Brattleboro, treft men een pictographie aan, die buitengewoon goed is uitgevoerd en die naar alle waarschijnlijkheid niet uit denzelfden tijd als de zooveen genoemde dagteekent; deze pictographie stelt zoogdieren, vogels en slangen voor, die met een vrij nauwkeurige kennis omtrent de vormen van deze dieren zijn weergegeven.

Maar het is niet alleen op de rotswanden, dat onze voorvaders hun kunstvaardigheid ten toon hebben gespreid. In de vallei van den Gila bijvoorbeeld, bevinden zich tal van zwerfblokken, reusachtige stukken welke door het ijs of door het water zijn medegevoerd. Ook deze zijn bedekt met allerlei teekeningen welke voornamelijk zoogdieren of kruipende dieren voorstellen. Zonderling is het, in deze thans verlaten streken, die reusachtige blokken te vinden, die ons de bewijzen komen vertoonen, dat hier in lang vervlogen tijden een volk woonde, hetwelk later, nadat het water en de plantengroei verdween, naar meer herbergzame oorden uitweek.

In Zuid-Amerika strekt zich het gebied van de Pedras Pintados van Guyana tot aan Patagonie uit. Onder dezen naam van Pedras Pintados worden op het voorbeeld van de Spanjaarden, de rotsen genoemd, die men daar vindt en als het ware bedekt zijn met inschriften en teekeningen. In dit ontzagelijk groot gebied en onder deze, elkander zoo vreemde personen die de verschillende

landen bewonen, vindt men een onveranderlijke neiging om iederen rots als het ware, hetzij te beschilderen of van ingesneden figuren te voorzien en werkelijk ziet men haast geen rotsvlakten, of de kunstenaar heeft haar aan zijn vernuft, aan zijn bedrevenheid, dienstbaar gesteld.

Deze krachtige neiging vertoont zich bij geen andere bevolking in zulk een graad en het valt niet te ontkennen, dat men hier met een trek te doen heeft, die karakteristiek voor een bepaald ras is. Wij kunnen hier noemen de inschriften door Moreno op de loodrechte wanden van den Punta Walichu bij het meer Argentino in Patagonië gevonden; evenals de talrijke inschriften van Colorado, Arizona en Nieuw-Mexiko, vertoonen zij veelal een vereeniging van teekens, van lijnen en van punten. Onder deze teekens, onderscheidt men tal van menselijke figuren en van omtrekken, die dieren moeten voorstellen.

Bij de rotsen van Punta Walichu, heeft men een grot gevonden, waarvan de muren als het ware bedekt waren met figuren, die men door middel van oker getrokken had. In het midden van het vlak, waarop zich die gele figuren bevonden, was een met rooden verf geschilderd geraamte in liggende houding voorgesteld. Wat moet dat nu voorstellen? Stelde dit den tijdgeest voor van hen, die de inschriften in den steen gehakt hadden, of moest het wat anders verbeelden? Het is natuurlijk volslagen onmogelijk deze vraag bevredigend of ontkennend te beantwoorden.

De Braziliaansche provinciën van Para en van Pianhy bevatten talrijke pictographiën. Deze stellen dieren voor, of vogels of menschen in de meest verschillende gedaanten.

Sommige van de menselijke figuren zijn getatouëerd, andere weer zijn voorzien van kronen uit pluimen samengesteld. Verder versieren en voltooien tal van arabesken en van grillig aangebrachte figuren het overige vrij samengestelde tafereel.

In de provincie van Matto Grotto vindt men de beroemde lettreiro van Gahyba; op een tamelijk hoog vooruitschietend en van tal van spitsen voorzien rotsgedeelte, ziet men eenige figuren, die de zon, de maan en de sterren voorstellen, verder slangen, een menselijke voet en hand, een jaguarpoot en palmtakken. De rotsen van de provincie Ceara, mede in Brazilië, herinneren door hun gravures aan die van Scandinavië, en Alexander von Humboldt heeft op zijn beroemd gebleven reis langs den Orinoco, op den rechter oever van die rivier beeldhouwwerken in de rotsen uitgehold gevonden, die de zon, de maan, puma's, alligatoren, slangen en meerdere dieren voorstellen. Wel is waar zijn dit vrij gebrekkige figuren, die dikwijls maar door een enkelen trek zijn aangegeven en dus een nog slechts weinig ontwikkelde kunst verraden, maar daartegenover staat, dat zij in het hardste graniet gehakt zijn, dat men zich denken kan, en dus onmogelijk aan de wilde stammen kunnen toegeschreven worden, die het land bewoonden tentijde van de komst der Europeanen.

Deze lieden, Tupis, Tupinambas of Guaranis genoemd,

stonden, althans volgens alle beschrijvingen van volk en land, die tot ons gekomen zijn, op een uiterst lage trap van beschaving, welke op treffende wijze met de buitengewone vruchtbaarheid van het door hun bewoonde land in tegenspraak was.

Zonder vaste woonplaats, zonder wetten, zonder opperhoofden, dwaalden zij, volkomen naakt, door hun weelderige bosschen; zij vervolgden het wild, dat zij geheel rauw en bloedend opaten, of wel zij bleven uren onbewegelijk op dezelfde plaats en bespieden vogels of visschen, welke zij wenschten te vangen. Hun wapens bestonden uit enkele ruwe steenen en een boog, die zoo ontzaglijk stijf was, dat, zooals Jean de Léry verhaalt, geen van de hem vergezellende Europeanen dien vermocht te spannen, alhoewel een kind van de inboorlingen er zonder moeite mede kon omgaan. Waarlijk, die lieden waren niet in staat, kunstwerken te maken, als de bovengenoemden, hoe grof uitgevoerd zij ons ook mogen toeschijnen.

Aan welk soort van volksstammen moeten dan de vervaardigers van de pedras pintades toegeschreven worden? Welke was hun oorsprong? Op welke manier zijn zij verdwenen? Alexander von Humboldt deelt ons niets mede, wat dienaangaande onze nieuwsgierigheid ook maar eenigszins kan bevredigen. Wij moeten dus wel elders heen zien.

Ameghino geeft ons verder een groot aantal afbeeldingen van inschriften en pictographiën, die hij voornamelijk in de Argentijnsche Republiek vond, en in zijn reisbeschrijving opnam, (*La Antigüedad del Hombre en el Platat*).

Wij geven er hier een van weër (fig. 3) welke men met de hieroglyphen kan vergelijken, die op de rotsen van den Rio Grande (fig. 18) gebeiteld zijn, of die wellicht nog meer punten van overeenkomst hebben met de beroemde mamphi van Dighton Rock in Massachusetts (fig. 6.)

Op de kusten van de Stille Zuidzee hebben wij maar voor het kiezen: zoo bijvoorbeeld een granietblok in de nabijheid van Maeya, dat bekend is onder den naam van „la piedra de leon”, en overdekt is met zeer oude inschriften. De belangrijkste groep, die men daarop afgeteekend vindt, stelt de worsteling voor tusschen een mensch en een puma. Hier hebben wij niet meer te doen met figuren wier onzuivere omtrekken de ongeoefende hand van den vervaardiger verraden, hier toonen de figuren, werkelijk leven en beweging en de man en het dier worstelen werkelijk zamen.

Dicht bij de kleine stad Nepen ziet men een kolossale slang en niet ver van Arequipa, vrij goed in steen nagebootste boomen en bloemen; verder bison, wier doorboorde neusschotten beweegbare ringen dragen en dit is werkelijk voor de primitieve beeldhouwers geen gering kunststuk geweest. Bij de Pintadas de las Rayas treft men niet meer de pictographiën aan, die een voorstelling moeten geven van menschen of dieren, maar het zijn vooral geometrische figuren, cirkels, rechthoeken en driehoeken, waarvan men de ware beteekenis of de bedoe-

ling, waarmede zij in den steen werden gebracht, moeielijk kan vatten.

In de provincie Tarapaca zijn groote rotsoppervlakten niet alleen bedekt met menschelijke figuren of voorstellingen van dieren, die somwijlen met een buitengewone zuiverheid zijn uitgevoerd (fig. 11), maar men treft er eveneens werkelijke letters aan, die allen in loodrechten stand geschreven zijn. De lijnen hebben een lengte van 3,60 tot 5,40 meters en iedere letter is tot op een vrij aanmerkelijke diepte ingegrift. Intusschen heeft men hier niet met een alleen op zich zelf staand feit te doen, maar er wordt melding gemaakt, onder anderen, van groote pilaren tusschen Mendoza en la Punta in Chili, waarop men letters heeft meenen te kunnen onderscheiden, welke in een bepaalde betrekking staan tot de letters van het Chineesche alphabet. Intusschen is dit alles nog zeer onbepaald en hoezeer wij gaarne geneigd zouden zijn, om daarin de beginselen van de schrijfkunst te zien, zijn wij wel genoodzaakt tot het afleggen van de minder aangename bekenenis, dat wij ons hier, met het oog op den tegenwoordigen toestand onzer kennis, op het gebied van de hypothese bevinden, die ons noopt voorzichtigheidshalve geen al te spoedige besluiten te trekken.

Behalve van teekeningen of gravures moeten wij melding maken van de beeldhouwwerken; deze zijn zeer groot in aantal en leveren allen in meerdere of mindere mate het bewijs, dat de kunst zich op een tamelijk hoog standpunt bevond.

De hier bedoelde beeldhouwwerken bestaan nu eens uit losse figuren of uit bas-reliefs, die dikwijls ontzaglijke afmetingen verkregen hebben en in de zijvlakken van bergen uitgehouwen zijn. Geheel Guatemala, het oude land der Quiches en der Cakchiquels, is als het ware overdekt met bouwvallen, en allerwege treft de reiziger bas-reliefs aan, standbeelden en monolithen, die om zoo te zeggen overladen zijn met teekeningen en gravures en dikwijls een hoogte van vijf en twintig voet, en zelfs somwijlen nog meer, bereiken.

Te Quirigua, een kleine havenplaats aan de Golf van Honduras, heeft men een beeld ontdekt, dat een vrouw voorstelt zonder voeten en handen, en die een gekroonden afgod op het hoofd draagt. Vlak in de nabijheid van dat beeld, vond men een tijgerskop in porfier uitgehouwen. Aan de angst en den schrik, die dit roofdier onder de toenmalige bevolking verspreidde, had het ongetwijfeld zijn opneming onder de goden te danken.

Te Santa Lucia, Cosumalhupa, aan den voet van den vuurspuwend berg, die onder den naam van Vulcano del Fuego bekend is, vond men behalve beelden, die een zeer verwonderlijken vorm hebben, ook voorstellingen in steen van tapirs en van een bepaald soort van kaaimannen, die karakteristiek zijn voor de Zuid-Amerikaansche dierenwereld. Ook menschenhoofden werden in die streek opgegraven. Twee van deze zijn versierd met oorringen, die bij de oude Peruanen te huis behooren, en hun hoofdbekleedsel bestaat uit een soort van tulband,

die zeer groote gelijkenis heeft met den tulband, die in den tegenwoordigen tijd nog door sommige van de Aziatische volken gedragen wordt.

Verder op vond men bas-reliefs in zeer harde rotssoorten uitgehouwen. Deze bas-reliefs, die op meer dan natuurlijke grootte zijn uitgehouwen, stellen allerlei personages voor, die er zoowel uit een oogpunt van conceptie als van uitvoering even bizarre uitzien. Ook vindt men hier mythologische tooneelen afgebeeld, die evenwel in geen verhouding staan tot een van de bekende godsdiensten.

Zoo vindt men een god afgebeeld of een soort van opperhoofd, die op een troon is gezeten; een van zijn ooren is ontzaglijk lang uitgerekt tengevolge van den zwaren ring, die er aan gehangen is. In den rechterhand houdt hij een instrument, een toestel, dat ongetwijfeld als het teken van zijn waardigheid moet beschouwd worden en eigenlijk het best met een gewonen roeiriem kan vergeleken worden. Een van de meest belangwekkende bas-reliefs, die men hier aantreft, stelt een menschenoffer voor (fig. 1). De hoofdfiguur hierin is een priester; hij is geheel naakt, en draagt een kousenband om het rechterbeen, zooals zulks bij de priesters van de Asteken de gewoonte is; zijn linkervoet alleen is voorzien van een soort van schoeisel. Zijn haar loopt in een langen vlecht, die op zijn rug ligt, uit. In een van zijn handen houdt hij een steen — het voorwerp ongetwijfeld waarmede het slachtoffer gedood werd, — en met de andere hand heeft hij het hoofd gegrepen, dat zooeven van den romp schijnt gescheiden te zijn. Lager ziet men nog een paar beelden, welke een voorstelling geven van personen, die een menschenhoofd in de hand houden. Een van deze is als geraamte afgebeeld — de sombere vertegenwoordiger van den dood; de vorm van het hoofd van dit geraamte is die van een apenhoofd; de beeldhouwer heeft dus hier geen weerstand kunnen bieden aan zijn verlangen om het groteske en het tragische te vereenigen.

De zooeven genoemde bas-reliefs wijzen al reeds op een vrij hooge kunst, wanneer men ze althans vergelijkt met de monsterachtige afgoden, die men op de eilanden van het meer van Nicaragua vindt. Afgaande op de groote hoeveelheid van afgoden, die men daar aantreft, zou men tot het besluit komen, dat deze eilanden, uit een godsdienstig oogpunt beschouwd, ongeveer van hetzelfde belang waren als de eilanden aan de meren van Titicaca en van Coati in Peru. Een beeld, afkomstig van het eiland Zapatero stelt een nederhurkende man voor; een groote tijger werpt zich op zijn rug en pakt hem bij het hoofd. Bovendien zijn op dezelfde plaats nog zeventien beelden gevonden, welke evenwel, zoo mogelijk, nog grover afgewerkt zijn dan de eerstgenoemden. Dit laatste, door Squier ontdekt, bevindt zich thans te Washington in het Smithsonian Museum. Die zeventien andere beelden, stellen nu eens menschelijke wezens voor, en dan weer tijgers van buitengewone grootte, die gewoonlijk uit een soort van zwart bazalt gehouwen zijn 1).

1) Het naburige eiland Momotombita bevat vijftig standbeel-

De afgodsbeelden van het eiland Pensacola zijn niet minder vreemd van gedaante; zoo vindt men ook één man voorgesteld, wiens hoofd door een monsterachtig groot dier — het is moeielijk te zeggen of hier een tijger of wel een kaaiman bedoeld wordt — gegrepen wordt. Dit telkens terugkeeren van hetzelfde onderwerp, wijst hier op de eene of andere legende, die natuurlijk met een godsdienstige mythe in verband moet staan. Verder kan, bij wijze van curiositeit nog melding gemaakt worden van een ander afgodsbeeld.

„El diablo — „dat is de duivel” riepen de Indianen, die Squier behulpzaam waren bij de uitgravingen, toen zij dit beeld ophaalden. Intusschen is het, jammer genoeg, niet in zijn geheel te voorschijn gekomen en slechts het borstbeeld heeft men gevonden, ofschoon het niet aan pogingen ontbroken heeft om het overige gedeelte van het beeld te vinden. Dat de Indianen met den duivel te doen hadden, toen zij dit beeld voor het eerst zagen, is nog zoo verbazend niet; een wijdgeopende mond met uithangende tong, ontzaglijke ver uitpuilende oogen, lange ooren, ziedaar al wat alzoo in staat is om van een menschelijk aangezicht een volslagen monster te maken.

Aan de voeten van de meeste dier goden treft men breede steenen platen aan, die waarschijnlijk bestemd waren om de voorwerpen te ontvangen, welke men aan de goden wenschte te offeren. De overeenkomst, die aan te toonen valt tusschen de mythologie der Mexicanen en die van de bewoners van Nicaragua, wettigen het vermoeden, dat meermalen menschen aan de goden geofferd werden. Intusschen is het zeker, dat deze afgodsbeelden nog in onze dagen de voorwerpen waren van een geheime vereering door de Indianen, die zich maar niet los konden maken van het denkbeeld, dat die afgoden de beschermers van hun ras waren.

Het Musée du Louvre bevat een standbeeld afkomstig uit Zuid-Amerika, dat waarschijnlijk in eenig verband staat met de beelden, waarover wij thans gesproken hebben en een vrouw voorstelt, die haar borst zeer kuisch bedekt, terwijl zij met den voet iets vertrappt dat men gewoonlijk veel angstvalliger bedekt houdt. Men heeft gemeend, dat dit beeld een der Amazone's voorstelt, die reeds sedert zoo lang het onderwerp van allerlei verdichtsels en fabelen waren. Volgens de overlevering toch, begaven de Amazone's zich jaarlijks op een bepaalden dag naar de oevers der Yamunda, waar zij hun vrijers afwachten, die als loon voor de verleende diensten een afgodsbeeldje van groenen steen, Muirakitan genoemd, ontvingen. Zulk een beeldje stelde soms een pad of een kikvorsch, of somwijlen een ander dier voor. Wanneer de legende waarheid bevat, dan moet er uit besloten worden, of dat de kunst toen nog niet bestond, hetgeen hun afgodsbeelden bewijzen, die tot ons gekomen zijn (fig. 13 en 14), of dat de Amazone's weinig redenen hadden om zich tevreden over hun vrijers van een dag,

den van hetzelfde genre, welke eveneens uit een zwarte bazaltsteen gehouwen en zoo geplaatst zijn, dat zij een volkomen vierkant vormen.

te betoonen; het treurige geschenk dat zij kregen, geeft althans eenigen grond voor een dergelijk vermoeden.

Het zijn de oude Spaansche en Fransche mededeelingen, die ons het eerst eenig denkbeeld van de Amazone's gaven. Volgens den Père Yves d'Evreux, die, naar het schijnt, bij zijn studie over meer ernstige hulpbronnen kon beschikken dan zijn voorgangers, verbonden zij zich met de Tupinambas, en deze zonderlinge vereeniging zou gedurende vrij langen tijd hebben blijven voortbestaan. Ten tijde toen de Cajueiro een bedwelmenden wijn leverde, lieten zij mannen in hun midden toe; de mannelijke kinderen, die uit deze vereenigingen geboren werden, werden naar hun vaders teruggezonden en de vrouwelijke met de grootst mogelijke zorg opgevoed; zij moesten den stam doen voortleven. Zoo is ongetwijfeld de oorsprong van de legende, die wij hebben medegedeeld.

Het is intusschen niet alleen door figuren in de rotsen gebeiteld, door beeldhouwwerken en bas-reliefs, dat de natuurlijke zin voor kunst of de ontwikkeling van dien smaak, bij een volk, zich doet kennen. De producten van ceramieken aard, de vazen, de kleine beelden van gebakken aarde — figurines gewoonlijk genaamd, — brengen evenzeer er het hunne toe bij, om ons een denkbeeld te geven van de mate van artistieke ontwikkeling, die men bij een of ander volk kan vinden.

Het pottenbakkersbedrijf heeft ten allen tijde een zeer groote rol bij alle Amerikanen gespeeld. De onveranderde gewoonte, om bij de dooden sommige vazen en andere soortgelijke voorwerpen te begraven, en de volslagen onveranderlijkheid van de gebakken aarde, zijn twee voorname redenen, waaraan wij het te danken hebben, dat de meest verschillende proefstukken van het pottenbakkersbedrijf uit die tijden, tot ons zijn overgekomen. Men vindt ze overal in groote hoeveelheden bij de zoogenaamde Mound Builders en bij de Rotsbewoners of Cliff Dwellers, bij die menschen dus, wier ware naam voor ons nog een geheim is gebleven. Maar ook treffen wij ze aan bij de meest beschaafde rassen van Mexiko en Peru.

De zeer verschillende vormen van deze pottenbakkers waar, komen in vele opzichten op merkwaardige wijze overeen met die van het oude vasteland en zelfs met hetgeen in den tegenwoordigen tijd daarvan wordt vervaardigd. Hieruit volgt alweer, dat overal en ten allen tijde dezelfde behoeften bij den mensch aanleiding gaven tot het scheppen van dezelfde industriën en het ontwikkelen van dezelfde krachten.

Wij zouden ons te ver van het oorspronkelijk doel af begeven, wanneer wij hier ons gingen bezighouden met de potten, bakken en schotels voor gewoon gebruik uit dien tijd, en zullen dus slechts alleen spreken over de kleinere aarden beelden, die een voorstelling geven van menschen of van dieren. Zij intusschen, die meer wenschen te weten over het eerstgenoemde onderwerp, namelijk over het pottenbakkersbedrijf in het algemeen genomen, raden wij ten eerste de lezing aan

van een stuk, voorkomende in de Revue d'Anthropologie van 1882, getiteld: La Poterie chez les anciens habitants de l'Amérique. Dat stuk is geschreven door den heer de Nadaillac.

Van dergelijke kleine voorwerpen uit gebakken aarde vervaardigd — dergelijke figurines — vindt men er velen in de begraafplaatsen van de bovengenoemde Mound Builders. Een drinkbeker bijvoorbeeld, waarvan het bovengedeelte een lamakop voorstelt, een geschilderde vaas, voorstellende een beer (fig. 16), (in den staat Tennessee gevonden), een visch uit Missouri en tal van andere, die wij hier korthedshalve maar niet zullen opnoemen, stellen ons gemakkelijk in staat om het dier te herkennen, dat de pottenbakker heeft willen nabootsen, en geven een vrij nauwkeurig en juist denkbeeld van wat de kunst wel bij die oorspronkelijke rassen in de beide Amerika's kan geweest zijn.

Juist omgekeerd, van hetgeen wij bij de dieren waarnemen, zijn de menschenlijke figuren gewoonlijk zeer ruwe karikaturen. Een nederhurkende vrouw met lange hangborsten, is bijvoorbeeld een voorstelling die herhaaldelijk voorkomt (fig. 17). Wat moet een dergelijk beeldje voorstellen? Is het een booze godin, die men bij wijze van wraakneming in terugstootenden vorm vertoont? Wij kunnen het moeielijk bevestigen en evenmin tegenspreken. Iedere hypothese, iedere voorstelling is geoorloofd, maar geen enkele kan bewezen worden.

Dergelijke karikaturen van menschenlijke gedaanten en vormen worden in geheel Amerika teruggevonden. Of men de figurines beschouwt en bestudeert, die in Guatemala gevonden worden, of de nog minder goed afgewerkte uit Nicaragua, of de urn uit de Braziliaansche provincie Para, of een fluit van gebakken aarde, die in Mexiko gevonden werd, overal en in ieder geval zullen wij hetzelfde besluit leeren trekken; wij zullen namelijk de onmogelijkheid voor de toen levende personen leeren kennen, om de voorwerpen die zij dagelijks onder de oogen hadden op behoorlijke, of althans voldoende nauwkeurige wijze af te beelden. En mocht hun gebrek aan voldoende bedrevenheid niet als de oorzaak worden aangemerkt, dan kan alleen een zeer slecht ontwikkelde of verkeerd geleide smaak oorzaak van dit verschijnsel wezen.

De Peruaansche vazen, die bestemd waren om de maïs te bevatten en de chicha of uit maïs verkregen alcoholhoudenden drank, welke men gewoonlijk bij de dooden neder zette, bieden bijna altijd zeer oorspronkelijke vormen aan. Dikwijls zijn zij versierd met figuren, die naar het schijnt van de boorden van de Adriatische zee naar de stranden van de Stille Zuidzee overgebracht zijn. De beeldjes, die een voorstelling geven van de menschenlijke figuur, zijn, wat uitvoering betreft, verre te verkiezen boven de kunstproducten in gebakken aarde van de andere Amerikaansche rassen. Een vaas te Chimbote gevonden, een andere uit een kleine plaats bij Santa zijn werkelijk uitstekend vervaardigd; de figuurtjes hebben bepaald uitdrukking en de vormen zijn goed weergegeven. Het Museum te Madrid bevat

eene rijke verzameling van Peruaansche pottenbakkerswaren (fig. 15). Al deze zijn uit de hand vervaardigd en al mogen sommigen van een min of meer zonderlingen, bizarren smaak zijn, toch zijn bijna allen opmerkswaardig om de zuiverheid van hun vormen — een zuiverheid, die ons werkelijk aan de Grieksche vazen doet denken. Ook de versierselen, die er op zijn aangebracht, zijn met zeer veel zorg afgewerkt: men kan daarop planten, dieren, vogels, kruipende dieren onderscheiden; bovendien ziet men er dikwijls zeer goed geslaagde figuren op, die een voorstelling moeten geven van priesters en krijgslieden. Ja zelfs een menschelijk figuur bevatte een bijzonder mechanisme, waardoor het in staat was op duidelijke wijze bepaalde klanken voort te brengen. In één woord, alles toont aan, dat dit volk een werkelijk artistiek smaak had en op een trap van beschaving stond, hooger dan men allicht zou hebben kunnen verwachten.

De Peruanen bewerkten de edele metalen eveneens met zeer grooten smaak; intusschen is het zeer te bejammeren, dat bijna alle gouden en zilveren voorwerpen, die als bewijzen van hun kunstsmaak konden gelden, in den smeltkroes verdwenen zijn en dat de overgeblevenen (fig. 19) ons eigenlijk slechts een gebrekkig denkbeeld van de bekwaamheden der goud- en zilversmeden kunnen geven.

Deze sieraden bestonden voornamelijk uit hagedissen, slangen, apen en vogels, wier vederdos uitstekend was nagebootst, uit visschen met hun schubben, boomen met bladeren enz. enz. en alle, nu eens vol en dan weer hol gemodelleerd. De kunstenaars uit dien tijd konden reeds geheele tooneelen voorstellen en zoo wordt melding gemaakt van voorstellingen, als van een kind, dat in een hangmat ligt te slapen en door een slang aangevallen wordt; van een man, die tusschen twee vrouwen neergezeten is en verder van een aantal andere min of meer merkwaardige voorstellingen. De laatstgenoemde groep maakte deel uit van de bekende verzamelingen van Squier. Zij woog niet minder dan negen en veertig ons of ongeveer vijftien honderd en tien gram.

Indien het beweren waar is, dat de oude bewoners van Peru onbekend waren met de kunst van het smelten der edele metalen, dan kunnen deze en dergelijke zoo zeer zamengestelde stukken slechts op ééne wijze vervaardigd zijn geworden, namelijk door gebruik te maken van een amalgama van goud en kwik. Men verkreeg door de vermenging van deze beide metalen een min of meer deegachtige zelfstandigheid, die zich zeer goed voor het modelleeren leende. Wanneer de kunstenaar zijn arbeid verricht had, liet hij het kwik verdampen door het voorwerp aan een zeer hooge temperatuur bloot te stellen; daardoor bleef het goud achter en behoefde men eenvoudig nog maar te polijsten, om tot het verlangde resultaat te geraken.

De Mexicanen waren niet minder bekwaam in dezen arbeid dan de Peruanen, althans, wanneer wij een brief mogen geloven die door Cortès aan Karel den Vijfde gericht werd, toen deze den vorst de geschenken van Montezuma aanbod.

„Behalve een groote hoeveelheid goud en zilver”, aldus schrijft Cortès aan den keizer, „bood men mij „prachtige kunstwerken van goud en zilver en edelgesteenten. Deze waren te fraai en te kostbaar om ze te „doen smelten en daarom zonderde ik er ter waarde „van meer dan honderd duizend dukaten af, ten einde „ze aan uwe Keizerlijke Hoogheid aan te bieden; die „voorwerpen zijn van buitengewone pracht en ik betwijfel „het sterk, of ooit een vorst ter wereld er zulke in zijn „bezit heeft gehad.”

Het gebruik, dat van kleuren kan gemaakt worden, was den Amerikanen reeds sedert de hoogste oudheid bekend. Okers, roetzwart en wit van krijt of van marmer, hadden ongetwijfeld in de eerste behoeften voorzien; maar weldra werd naar andere hulpmiddelen omgezien, die beter dan deze aan het gestelde doel konden beantwoorden. De vooruitgang is het gevolg van de ontdekkende en omgekeerd, en zoo leerde ook daar de mensch van lieverlede de plantaardige kleuren afzonderen uit bladeren, vruchten, wortels, takken en twijgen en uit het hout van sommige boomen. Ook leerde men verf bereiden uit de schaaldieren van de zee, evenals zulks met het purper het geval is. De Peruanen en de Mexicanen verstonden de kunst, hoe die verschillende kleuren op de door hen vervaardigde weefsels konden worden aangebracht; daarna werd de stof aan de inwerking van het licht blootgesteld en daardoor tinten verkregen, die tusschen zacht rose en donker violet afwisselden. De eenmaal goed gefixeerde kleuren bleven onveranderlijk en waren zelfs bestand tegen de gassen, die in de begraafplaatsen ontstaan. Daarvan kan men zich onmiddellijk overtuigen door onder anderen op het museum van het Trocadero, de rijke verzameling stoffen te bestudeeren, die uit de huacas van Peru bijeenverzameld zijn geworden.

De kleuren dienden ook om er figuren mede op de rotsen te tekenen. Dergelijke figuren ziet de reiziger veelvuldig, die de gebergten van Arizona en van Nieuw Mexiko doorreist. De oude bewoners van Tennessee hebben teekeningen met roode oker geschilderd op de rotswanden, die de groote rivieren in dat gebied begrenzen, en die schilderijen bestaan nog in den tegenwoordigen tijd. Sommige stellen de zon of de maan voor, andere weer allerlei verschillende dieren en evenals de beeldhouwwerken van Utah, vindt men ze bijna uitsluitend op ontoegankelijke hoogten.

In den Sierra da Onça in Brazilië komt men menschenlijke figuren tegen, die naar hetzelfde procedé geteekend zijn; deze komen nu eens afzonderlijk en dan weer in groepen vereenigd voor, zonder dat daarbij schijnbaar een bepaalde orde gevolgd is. Sommige grotten in Californië waren — althans volgens de Spaansche kroniekschrijvers, — als het ware bedekt met uitstekend bewaarde schilderijen, welke nu eens menschen moesten weergeven en dan weer voorstellingen gaven van dieren, die van de vreemdsoortigste gedaanten waren.

Maar indien deze holen en grotten ooit bestaan hebben dan zijn zij op de eene of andere manier reeds sedert

lang verdwenen en hun beschrijving heeft zeker ook in geen geringe mate den invloed ondervonden van de ontzaglijke overdrijving, waaraan de Conquistadores gewoon zijn zich schuldig te maken. De schilderijen in de grotten van de provincie Oajaca mogen niet zoo schitterend en heerlijk zijn als de eerstgenoemde kunstvoortbrengselen, zij hebben althans het voordeel van nog te bestaan. Deze werden met roode oker geschilderd en de teekening is uiterst eenvoudig. Men moet, van deze sprekende, gewag maken van de talrijke nabootsing van de menselijke hand, die in meerder of minder mate goed uitgevoerd, telkens voorkomt; zij hebben veel overeenkomst met die, welke men op de rotsen van het Verre Westen of op de muren van de paleizen van Uxmal kan vinden.

Deze nabootsing spelen een nog niet voldoende toegelichten rol in Amerika; of zij ontleend zijn aan een mythologische legende of wel aan de hand herinneren van Huenan, den wetgever van de Toltecs, is vooralsnog uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk uit te maken. Intusschen worden zij in streken gevonden, die werkelijk zeer ver van elkander verwijderd zijn. Ook ziet men ze niet zelden als versierselen op de pottenbakkers waren aangebracht en wel, nu eens zwart op een rooden grond of rood op een zwarten achtergrond, en tegenwoordig nog dient deze hand bij de Indiaansche stammen als *totem*, misschien wel ter herinnering aan onbekende voorvaders.

Onder de schilderijen, die dagteekenen uit een tijd welke vóór de komst van de Europeanen in Amerika ligt, mogen wij in geenen deele de beroemde pictographiën uit Mexico vergeten; deze toch zijn hoogst merkwaardig, omdat zij ons met de geheele geschiedenis van het land bekend maken, met de traditiën en overleveringen, de legenden, de genealogie van de hoofden en de edelen, den rol of de beteekenis van de verschillende stammen der provinciën, de wetten, den kalender, de godsdienstige feesten, met alles in een woord, wat betrekking had op, of in eenig verband stond met de zeden, de gewoonten en het leven zelfs van het volk. Van de verschillende bijzonderheden, welke men, dank zij die pictographiën, heeft leeren kennen, mogen wij het volgende niet aan onze lezers verzwijgen.

Wij leeren daaruit, dat de belastingen onder anderen in natura betaald werden: als betaalmiddelen golden in dit opzicht granen, geweven katoenen stoffen, vederen, pijpen, verschillende soorten van riet, welriekende stoffen, en tal van andere meer. Bepaalde steden aan de Stille Zuidzee moesten jaarlijks vierduizend balen vederen van verschillende soorten opbrengen, verder twee honderd zakken cacao, veertig tijgervellen en honderd zestig vogels van zeldzame soorten.

De Zapotecs moesten zorgen, jaarlijks veertig plaatjes goud en twintig zakken cochenille op te brengen en de nomaden stammen voldeden hun belastingen met urnen, die met goudpoeder gevuld waren. De steden aan den golf van Mexiko zonden twintig duizend balen vederen, zes emerauden halsketens, twintig gouden of amber ringen en zestien duizend pakken caoutchouc, in.

Alle Mexicanen moesten bijdragen tot de belastingen en zij, die er te arm toe waren, brachten een bepaald aantal doode schorpioenen of slangen in. Men verhaalt, dat Alonzo de Ojeda en Alonzo de Mata, beide metgezellen van Corti, die het eerst in de paleizen van Mexiko doordrongen, zakken gewaar werden, die blijkbaar met zorg opgestapeld waren geworden. Zij haastten zich, om er zich van meester te maken in de hoop een zeer rijke vondst te hebben gedaan. Bij opening bleek het nu, dat deze zakken, die deel uitmaakten van hetgeen een provincie aan belasting had op te brengen, gevuld waren met vlooien.

Torquemado, die van dit zonderlinge feit melding in zijn geschriften heeft gemaakt, voegt daarbij, dat de beide medgezellen van Corti het bevestigen in hunne memorialen, als met eigen oogen te hebben gezien.

Deze pictographiën waren in verschillende kleuren op katoenen weefsels, op bereide huiden, of op een soort van stevig papier geschilderd, dat uit de vezels van den agavaboom vervaardigd was. In het voorbijgaan kunnen wij vermelden, dat de tot ons overgekomen pictographiën dikwijls gereproduceerd zijn geworden en wel voornamelijk door Gemelli-Carreri, lord Kingsborough, von Humboldt, Bancroft en dergelijken. Somwijlen kiest de kunstenaar het werkelijk leven voor zijn onderwerp; een ander maal verhaalt hij de feiten met gebruikmaking van conventionele teekens, hieroglyphen, of andere symbolische figuren, die door een bepaalde klasse van personen geteekend werden en waarvan de namaking door profane handen ten strengste verboden was.

Een van de merkwaardigste, stelt de verhuizing voor van de Azteken. De menselijke figuurtjes zijn zeer zorgvuldig en fijn geteekend; de opperhoofden dragen allen een zelfden mantel, die de rechterzijde onbedekt laat. Hun naam wordt aangeduid door een teken, dat boven ieders hoofd geplaatst is. De uitdrukking van het gelaat, de trekken van het aangezicht zijn bij de verschillende poppen verschillend en zonder twijfel heeft de kunstenaar beweerd, dat hij de portretten weergaf van hen, wier geschiedenis hij trachtte te vereeuwigen.

Een andere reeks van teekeningen doet ons een blik slaan in de wijze van opvoeding der kinderen en maakt ons bekend met het voedsel, dat men hun verstrekt en met de straffen, die zij moesten ondergaan. Den vader ziet men zijn zoon leeren, hoe hij een last moet dragen en een schuit moet sturen, en hoe hij zich van de netten moet bedienen bij de vischvangst; de moeder daarentegen geeft haar kleine dochtertje les in het huishouden, zij reinigt het huis, maakt het eten gereed en weeft de stoffen welke voor het huisgezin noodig zijn.

Deze teekeningen en schilderijen leveren het bewijs, dat de kunstenaar volslagen onkundig was van de allereerste beginselen der perspectief, maar bieden daartegenover, werkelijk zeer goed gevormde figuren aan, die met de schitterende verven, welke zoozeer aan den smaak van de nog weinig ontwikkelde volken voldeden, gekleurd waren. Volgens de overleving hebben de Azteken

hun procedés ontleend aan de Tolteken, die als de pionniers van allen vooruitgang in Centraal-Amerika te beschouwen zijn. Na hun beslissende overwinning lieten de Koningen van Mexiko alle pictographiën vernietigen, die aan de grootheid herinnerden van hen, die door hun overwonnen waren. En het „leer om leer” geldt ook hier, want de Spanjaarden kwamen later op hun beurt de jaarboeken der Azteken vernielen en, ofschoon althans enkele weinige fragmenten aan den godsdienstwaanzin van den bisschop Juan de Zumarraga ontsnapten en tot ons zijn overgekomen, behoeven wij er niet verder op te wijzen, welk een ontzaglijk nadeel daardoor aan de wetenschap is gedaan.

Achter ons ligt een geheele reeks van werken van de menselijke hand, waarvan wij in het kort een overzicht hebben trachten te geven; van de figurines, die niets menselijks hebben, tot de bas-reliefs, die men moeielijk een bepaald talent kan ontzeggen en werkelijk een vrij zuivere kennis van de vormen bij den kunstenaar verraden; van de ruwe en grove omtrekken op de rotsen, tot de zooeven beschreven pictographiën van de Azteken. Het is niet mogelijk eenig verband te vinden tusschen de Europeesche of Aziatische kunst en deze gravures, deze schilderijen of die beeldhouwwerken. Ongetwijfeld is het verschil tusschen de werken, welke men als de oudsten beschouwt, en die welke uitgevoerd zijn in de tijden, die aan de verovering door de Spanjaarden slechts even voorafgingen, zeer groot, en van veel beteekenis, maar dergelijke verschillen, of eigenlijk nog grootere, treft men bij de andere natiën even goed aan. Deze vooruitgang is te danken aan het verloop van den tijd, en is verkregen door de regelmatige ontwikkeling van de beschaving, door de voortdurende toename in kennis en de veredeling van den kunstsmaak, welke karakteristiek zijn voor de meeste der menselijke rassen. Overal en in alle omstandigheden heeft de mensch getoond in staat te zijn tot het uitvoeren van dergelijke werken en — daargelaten enkele overeenstemmingen welke bovendien gemakkelijk kunnen worden verklaard — bestaan er te groote en te scherpe verschillen, dan dat men gerechtigd zou zijn, om den invloed van een vreemd element te erkennen of te willen beweren, dat deze kunst zich in hoe geringe mate ook, had laten leiden door die van andere werelddelen. Welk verband zou er bijvoorbeeld kunnen bestaan tusschen de afzichtelijke en grinnekende koppen, die wij in Amerika vinden, en de onsterfelijke scheppingen van de Grieksche kunst, of de kalme en glimlachende figuren der Egyptische oudheid?

Om onze taak volledig te maken, moeten wij een blik werpen op de oude monumenten en de bouwvallen bestudeeren, die daarvan nog bestaan, en wij zullen hier moeten onderzoeken, of de besluiten, die men uit hun bepaalde bouwkunst en uit de details hunner versieringen kan trekken, met het oog op vreemden invloed, eveneens van negatieven aard moeten zijn, en ons dus tot hetzelfde resultaat moeten brengen als boven

voor de andere uitingen van den kunstsmaak het geval was.

De noodzakelijkheid om zich tegen den invloed van het klimaat te beschutten, is bij alle volken als oorsprong van de bouwkunst te beschouwen. De wanden, die de hollen en grotten begrensden, waarin de mensch zijn eerste schuilplaats zocht, hebben bij hun het denkbeeld „muur” doen geboren worden en bij het zien van de stammen der boomen, onder wier dichtbegroeide kruin hij in het bosch uitrustte, bracht hem op het denkbeeld van kolommen en daken. Als natuurlijk gevolg van een en ander en van den langzamen vooruitgang en ontwikkeling begon men zich van min of meer vierkante steenen te bedienen, plaatste die in een bepaalde orde en voegde ze samen met leem of klei, dat zacht en handelbaar in water was gemaakt. De klei werd weldra vervangen door mortel, dien de mensch reeds in de verst verwijderde tijden leerde vervaardigen. Later construeerde men daken; de kolommen worden behakt, de versieringen en bas-reliefs ontstaan, en van lieverlede worden de nederige woningen van de oorspronkelijke rassen in tempels, in paleizen herschapen, waarvan de grootsche bouwvallen eeuwen en eeuwen blijven voortbestaan.

Aldus is steeds de gang van zaken, aldus is de loop, dien wij in alle tijden en in alle landen kunnen volgen, en deze wordt nauwelijks gewijzigd, hetzij door de bepaalde toestanden van het klimaat, hetzij door het bouw-materiaal, dat ten dienste van de bouwlieden staat.

Eén uitzondering waarop gewezen moet worden, vinden wij in Amerika; daar namelijk werd voor de constructie van de oudste architectonische werken van den mensch, niet van steen gebruik gemaakt, en de zoogenaamde Mound-Builders wisten alleen maar met grond en met aarde om te gaan. De reuschachtige terrasvormige constructiën de afgeknotte piramides waarvan sommige tot drie-en-twintig miljoen kubieke voeten grond vereischte hebben, de verdedigingswerken en meer dergelijken, zijn de eenige monumenten die getuigenis afleggen van het bestaan van dit vergeten ras. De meeste van die werken bestaan nog; zoo vindt men bijvoorbeeld, om geen andere te noemen, de verdedigingswerken van Fort Hill (fig. 8), in den Staat Ohio, die zich tegenwoordig nog over een lengte van bijna vijf mijlen uitstrekken. De aarden wallen daarvan meten zestig voet aan den basis en hun hoogte is twintig voet. Onnoodig afzonderlijk te vermelden, dat de arbeidsloonen toen niet zeer hoog waren. En ofschoon geen andere meer beschaafde monumenten over zijn, waren de Mound-Builders toch een zeer machtig volk en hun gebied omvatte geheel Centraal-Amerika, van de groote Canadeesche meren tot aan de golf van Mexiko en van de oevers van de Atlantische tot aan die van de Stille Zuidzee. Zij exploiteerden de mijnen van het Bovenmeer reeds sedert ver verwijderde tijden en bebouwden den grond, waartoe zij als niet-nomaden volk wel gedwongen werden; zij groeven lange kanalen en dat zij handel

dreven, schijnt vast te staan door het feit, dat men in hetzelfde graf koper uit Canada, obsidiaan uit Mexico, mica van het Alleghany-gebergte en schelpen uit de zee gevonden heeft. De groote aard-constructiën waarvan wij zooveel gewag gemaakt hebben, doen het vermoeden post vatten, dat de Mound-Builders reeds oppervlakten konden meten en een zekere mate van sterrenkundige kennis bezaten.

In hetzelfde tijdperk als de Mound-Builders, leefde een ander ras van menschen, die een geheel ander soort van monumenten hebben nagelaten. Wij bedoelen de zoogenaamde Cliff-Dwellers.

De Cliff-Dwellers — woordelijk vertaald de Rotsbewoners, — leefden in Nieuw-Mexiko, in bepaalde gedeelten van Colorado en Arizona. Hun woningen, die men het best met zwaluwnesten zou kunnen vergelijken, vond men steeds op bijna ontoegankelijke rotsen. Ieder plat rotsgedeelte, iedere inham, iedere ledige ruimte, hoe klein ook, diende als gelegenheid voor het inrichten van een woonhuis, dat nu eens gebouwd werd met behulp van natuurlijke steenen, die met klei en leem aan elkander verbonden werden en dan weer opgetrokken was met kunststeenen, welke door drogen in de zon vervaardigd waren. Daar waar de ruimte en de gelegenheid zulks mogelijk maakten, vond men vele woningen bijeen vergaderd, waardoor geheele dorpen ontstonden of wel Cavetowns, zooals zij ook genoemd worden. De kamers in die woningen waren, zooals men zich wel zal kunnen voorstellen, vrij eng en laag van verdieping en de ramen ongelooflijk klein. Deuren en trappen waren een onbekende weelde voor de rotsbewoners, en om van de eene verdieping naar de andere te gaan, maakte men gebruik van een soort van ladder of van eenige boven elkander in de rotswanden uitgehouwen openingen.

Het bereiken van het woonhuis zelf was steeds een moeilijke en dikwijls een gevaarlijke taak en hoe die menschen in staat zijn geweest, om al hetgeen voor het huishouden noodig was tot op een hoogte van honderden meters te brengen (er bestaan van dergelijke rotshuizen, die op een hoogte liggen van meer dan achthonderd meters boven de oppervlakte van het dal), is ons een raadsel, dat wij bij geen mogelijkheid zouden kunnen verklaren.

Wij hebben gezien, hoe de Rotsbewoners hun huizen op de rotsen, op bijna ontoegankelijke hoogten, bouwden. De reizigers doen ons verhalen van andere woningen welke in de valleien gebouwd zijn en onder bescherming staan van torens, welke nu eens een rond en dan weer een vierkanten vorm hebben, maar steeds zoo gebouwd zijn, dat zij zooveel mogelijk weerstand kunnen bieden en dus zoo moeielijk mogelijk door overrompeling te nemen zijn.

Deze gebouwen worden door de Spanjaarden, die ze het eerst zagen en er toen ook een beschrijving van gaven, met den naam van Pueblos bestempeld; zij dagteekenen waarschijnlijk uit hetzelfde tijdperk als de huizen van de Rotsbewoners en, merkwaardig genoeg, waren er enkelen, nog gedurende de verovering, bewoond.

De Pueblos bestonden uit groote gebouwen, die meestal een rechthoekigen vorm hadden; in de binnenruimte spaarde men toch een vierkante open ruimte uit; deze binnenplaats had steeds uiterst zuiver en regelmatig afmetingen en de begrenzende wanden werden gewoonlijk op min of meer kunstvaardige wijze versierd. Deze gebouwen werden opgetrokken, hetzij in steen of in een soort van mengsel, dat uit kleine keisteenen en een of andere leemlaag, welke van lieverlede hard werd, bestond. Dikwijls, zoo bijvoorbeeld in den Pueblo Bonito, werden deze muren versterkt door hout, dat in verticalen en in horizontalen stand werd aangebracht. Als een merkwaardige overeenkomst mag er hier de aandacht op worden gevestigd, dat men geheel dezelfde constructie ook op de Grieksche eilanden aantreft, welke van tijd tot tijd door aardbevingen geteisterd werden. Dezelfde oorzaken dus waren aanleiding, dat dezelfde voorzorgsmaatregelen door de bewoners van die eilanden en van het ver daarvan verwijderde rijk Mexico genomen werden.

De afmetingen, die deze Pueblos somwijlen aannamen, zijn werkelijk ongelooflijk en om de talrijkheid van de personen, die er een verblijf in konden vinden, zouden zij met de tegenwoordige kazernes te vergelijken zijn. De Pueblo bijvoorbeeld, welke in de nabijheid van Aztec Spring gevonden werd, bedekte een oppervlakte van ruim vier honderd en tachtig duizend vierkante voeten en volgens een matige berekening is er anderhalf miljoen kubieke voet metselwerk voor benodigd geweest. De openingen of toegangen waren slechts gering in getal en vrij eng en de kamers waren even als die van de Cliff-Houses of de huizen der Rotsbewoners, van uiterst geringe afmetingen. De vloeren en wat verder tot het getimmerte behoorde, bestonden uit ruwe den-nen palen.

Deze dorpen, Cave-Towns of Pueblos genoemd, bevatten steeds een zeker aantal torens, die gewoonlijk zeer dik waren en waarvan sommige een middellijn zelfs van zestig voet maten. De toegang tot het inwendige dier torens werd door middel van een donkeren hellenden gang of overwelfde ruimte verkregen; de Spanjaarden bestempelden deze torens met den naam van Estufas. Merkwaardig mag het genoemd worden, dat men geen zekerheid heeft omtrent het doel, dat met deze torens beoogd werd; sommigen vooronderstellen — en er is wel eenige grond voor deze vooronderstelling — dat zij dienden als bewaarplaats van het heilige vuur, hetwelk een voorwerp van voortdurende vereering bij de Amerikanen van de vroegere tijden was.

Intusschen verdient het opmerking, dat noch in de constructiën van de Mound-Builders, noch in de hooggelegen verblijven van de Rotsbewoners, noch eindelijk in die groote, zooveel beschreven gebouwen, die evenals de eerstgenoemden tot verblijf strekten van voor ons onbekende menschenrassen, — intusschen verdient het opmerking, zeggen wij, dat geen van deze gebouwen in een enkel opzicht, noch in constructie, noch in kunst, noch in levenswijze van de menschen, die ze bewoonden, herinnert aan hetgeen ons omtrent deze zaken uit de

geschiedenis in het Oude Wereld bekend is geworden. Dezelfde gevolgtrekkingen kunnen echter niet gemaakt worden met betrekking tot de monumenten van Chiapas en van Yucatan, waarvan de bouwvallen den reiziger nog in onze dagen met bewondering vervullen.

Het zou mogelijk kunnen zijn, dat door volksverhuizingen nieuwe elementen werden aangebracht, die hadden bijgedragen tot de ontwikkeling van den kunstzin en den smaak voor het schoone bij de toemalige bewoners van Amerika, en dat deze van de nieuw aangekomenen, nieuwe wijze van constructie en vooral van decoratie, welke hun tot dien tijd onbekend waren gebleven, geleerd hadden. Laten wij ten slotte een oogenblik bij deze quaestie stil staan.

De monumenten van Yucatan — en wij kunnen er eigenlijk wel bijvoegen, die van geheel Centraal-Amerika —, behoorlen geenszins allen tot hetzelfde tijdperk. De forten, de tempels en de paleizen moesten ook daar evengoed op elkander volgen als overal elders, geheel overeenkomstig de vlijt van de bevolking of den tyranniek wil van hun opperhoofden. De oudste onder deze monumenten herinnerde aan die van Tabasco, waar zich de Toltecs vestigden, vóór dat zij tot op het schiereiland doordrongen. Zonder moeite kan men daarop een werkelijken vooruitgang in die steden waarnemen, welke tot een soort van middeltijdperk of middeleeuwen, behoorlen.

In de steden, welke tot een later tijdperk behoorlen, zooals Kabah of Uxmal, verkrijgt de overdreven smaak voor versiering de overhand, boven de strengere opvattingen van vroegere tijden. Hier hebben wij dus weer een voorbeeld van den gewonen loop, die de kunst neemt, en wij vinden dezen zoowel in Amerika als in Europa terug. Maar deze weinige gebouwen hebben, hoe verschillend het doel ook moge wezen waarvoor zij gebouwd werden en tot welke verschillende tijdperken zij ook mogen behoorlen, één bepaald punt gemeen, dat zeker niet verloochend kan worden.

De gebouwen van Yucatan en van Mexiko, zoowel als die van Peru, werden steeds op de zoogenaamde Mounds gesticht. Dit kan men aantoonen, zoowel te Palenque als te Lorillard-City, de stad welke onlangs door den bekenden Franschen reiziger Charnay ontdekt is, zoowel te Chince als te Xochicalco, te Tiaguanaco als te Chichen-Itza. Zelfs in de gevallen, waarbij de bouwers gebruik maakten van natuurlijke heuvels, waren zij er op bedacht, die hoogten nog langs kunstmatigen weg te vermeerderen en ze somwijlen zelfs met een ringmuur van metselwerk te versterken.

Naar het ons voorkomt, moet men daar een soort van godsdienstigen ritus in zien of minstens een gebruik, dat de monumenten van Centraal-Amerika in zeker verband stelt met de aarden pyramides, die de Mound-Builders gewoon waren, op te werpen.

Van een andere zijde wijzen de massieve zware constructie, de breedte van het grondvlak en de uitwendige versiering wel op een nieuwe kunst, die mogelijk door vreemdelingen werd ingevoerd. Zoo kan de stad Palenque met hare talrijke tempels, Cuzio met haar aan-

zienlijke paleizen en tal van andere bouwvallen nog zeer goed met de gebouwen van de oude wereld vergeleken worden. De bas-reliefs van Chichen-Itza bijvoorbeeld, hebben veel overeenkomst met die van Babylon of van Ninive, en de groote rijkdom in de versiering doet ons aan de ornamentatie van de Assyrische monumenten denken. De versieringen aan de friezen van Mitla, van la Casa del Gobernador of van la Casa de Monjas te Uxmal, verraden een onmiskenbare overeenkomst met de Europeesche kunst. (In het voorbijgaan gezegd, en om eenig denkbeeld te geven van de ontzaglijke weelde waarmede dergelijke paleizen gebouwd werden, mogen de mededeelingen hier een plaats vinden, dat de beeldhouwwerken aan het paleis la Casa de Monjas te Uxmal volgens een matige berekening een oppervlakte van meer dan vier en twintig duizend vierkante voeten beslaan)

De bekende portiek te Kabah (fig. 5), en de waterleiding welke op de Rodadero te Cuzco is aangelegd, zou men evengoed in de Campagna bij Rome kunnen aantreffen, en nog onlangs verbaasde zich een van de protestantsche zendelingen over de overeenkomst van de gebouwen te Chichen-Itza met die, welke hij te Anarad-japoera, de oude hoofdstad van het eiland Ceylon, gezien had.

Ook de standbeelden, welke als versiering van deze gebouwen zijn aangebracht, schijnen eveneens onder den invloed van een vreemde kunst te hebben gestaan. De opgravingen te Palenque, hebben een standbeeld te voorschijn gebracht, dat door de uitdrukking, welke aan het gelaat is gegeven, een groote overeenkomst met de Egyptische beeldhouwkunst doet vooronderstellen (Fig. 4). De bijzondere vorm van de beelden, welke bij de laatste opgravingen in die plaats door den heer Charnay gevonden zijn, wettigen de meening, dat de beeldhouwer begon met het lichaam te modelleeren, om het daarna van de kleederen en de teekens te voorzien, welke bij den rang behoorden.

Onder de opgegraven beelden verdienen vooral vermeld te worden: de Cara Gigantesca, een groot stuk, dat een reusachtig menschenhoofd voorstelt en uit verschillende kleine blokken is samengesteld, welke door een uiterst stevig cement, dat hard genoeg blijkt te zijn geweest om gedurende eeuwen aan den invloed van weer en wind weerstand te bieden, bijeen gehouden worden. Dit beeld vooral, schijnt niet tot de inlandsche kunst te behoorlen. Verder: de standbeelden van Chaac-Mol, dat van Quetzacoalt, hetwelk wij voorgesteld vinden in de houding waarin Bouddha zich steeds vertoond (fig. 10), en een voorstelling van een boot (fig. 7), welke op de muren van een paleis te Chichen-Itza geschilderd is en veel overeenkomst heeft met de Chineesche jonken, — deze zijn ongetwijfeld de producten van een nieuwere kunst, welke geheel verschillend is van die, waarvan tot dat tijdperk voortbrengselen werden gevonden.

De oude kunst ruimt intusschen nog niet geheel en al haar plaats in. Hiervan zou bijvoorbeeld het standbeeld, afkomstig uit de bouwvallen van Copan, kunnen getuigen, (fig. 2), dat den beschouwer in de onzekerheid laat of

hij zich meer moet verbazen over de zonderlinge samenstelling of wel over den rijkdom van de details en de zuiverheid van de afwerking. Niet ver van de plaats waar men dat standbeeld opgroef, vond men een alligator, die een figurine in den bek hield, welke een menschelijk hoofd had en ledematen van het een of andere dier; ook vond men een pad van reusachtige afmetingen, waarvan de pooten eindigden in tijgerklauwen. Dit nu zijn werken, welke wat de conceptie aangaat — de uitvoering staat ontegenzeggelijk veel hoger — te vergelijken zijn met de zonderlinge standbeelden, waarvan boven sprake is geweest. Hoewel langzaam, zeer langzaam zelfs, ontwikkelde zich toch een meer zuivere kunstsmaak onder de bewoners van het uitgebreide Amerika.

Is deze merkbare vooruitgang nu al of niet aan vreemde emigratie toe te schrijven?

Waarschijnlijk moet hierop het antwoord in ontkenningen zin gegeven worden. Indien de pictographiën, of de constructiën van de Mound-Builders en van de Rotsbewoners al een eigen kunst verraden mogen, toch kan zulks moeielijk gezegd worden van de meer moderne monumenten van Centraal-Amerika, en bij ernstige studie van deze laatsten ondervindt men een niet te miskennen invloed, welke de vreemde beschaving daarop heeft gehad; en hoe meer men in het wezen der zaak doordringt, des te duidelijker springt de invloed van Aziatische emigranten en van Boeddhistische zendelingen uit China en Japan, op de beschaving van de Amerikaansche volken in het oog.

Het is hier natuurlijk de plaats niet, om de groote

quaestie van de bevolking van Amerika te gaan behandelen; maar laten wij er opmerkzaam op maken, dat wanneer de nieuwe wereld door de horden bevolkt was, die van Azië afkomstig waren, de vraag voor de hand ligt, waarom die mannen dan hun huisdieren, en met name hun paarden, niet met zich gevoerd hebben; en dat dit werkelijk niet het geval is, volgt uit het feit, dat Ferdinand Cortès en zijn metgezellen in Amerika, niet alleen geen van de verschillende soorten van huisdieren vonden welke in Europa en Azië leven, maar dat de herinnering aan deze dieren bij de Indianen, getuige de geweldige angst die zij voor de paarden van Cortès hadden, geheel en al was verdwenen.

De geschiedenis maakt wel is waar melding van enkele van dergelijke emigratiën, maar deze zijn niet voldoende, om het bestaan in deze streken te verklaren van monumenten, welke als het ware van de boorden van den Tiber of den Nijl afkomstig schijnen te zijn.

Eén zaak intusschen schijnt bewezen, namelijk deze, dat de Romeinen nooit aan eenig bestaan van Amerika gedacht hebben; de onverwoestbare geschiedenis van Egypte, zooals die in het graniet gebeiteld is, maakt in geen enkel opzicht melding van werelddeelen, die aan gindsche zijde van den Atlantischen Oceaan zouden kunnen gelegen zijn.

Hoe meer men in deze vraagstukken zoekt, hoe meer men overtuigd geraakt, dat de wetenschap op haar tegenwoordig standpunt niet in staat is ze op te lossen. Men heeft allerlei grootsche oplossingen voorgesteld, maar twijfel, aarzeling en min of meer waarschijnlijke hypothesen, — meer niet, ziedaar alles wat men ten antwoord ontvangt.

GYMNASIUM TE ZUTPHEN.

Tengevolge van de bepalingen der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs, waarbij de indeeling in zes klassen voor de Gymnasia werd ingevoerd, ontstond de behoefte aan uitbreiding van het bestaande of het stichten van een nieuw Gymnasium te Zutphen.

Dientengevolge werden door steller dezès drie plannen ingediend, en wel een tot verbouwing van het bestaande, een tot stichting van een nieuw gebouw naast de Hoogere Burgerschool en een tot het stichten van een nieuw gebouw op de plaats van het bestaande.

Na verschillende overwegingen werd, mede op advies van Heeren Curatoren, eenstemmig door het Gemeentebestuur besloten tot het laatste.

Bij het opmaken van het programma was beslist, dat er geene afzonderlijke leerzalen voor onderwijs in de scheikunde en natuurlijke historie behoeften gemaakt te worden, omdat dit onderwijs wordt verstrekt in de

daartoe bestemde lokalen van de Hoogere Burgerschool.

Het nieuwe gebouw, waarvan plaat VII de platte gronden, plaat IX eene autolithographie en plaat VIII een geometrische voorstelling van den voorgevel bevatten, is gelegen op den hoek van het 'sGravenhof en de Vischpoortstraat, aan twee zijden langs den openbaren weg.

Het 'sGravenhof wordt als veemarkt en als exercitieplaats voor het garnizoen gebruikt, waarom, ten einde stoornis bij het onderwijs te voorkomen, door den ontwerper de gangen langs de straatzijde en de leerzalen, om de speelplaats werden geplaatst.

Het gebouw bevat op den begane grond: de vestibule, rechts en links verbonden met de gangen, drie leerkamers, een rectorskamer tevens bibliotheek, en een wachtkamer voor den claviger.

In de vestibule bevindt zich de trap en daarnaast een gang naar de speelplaats. De ruimte onder de trap is

tot bergplaats ingericht en aan het einde van den Noordelijken gang bevinden zich de privaten, ingericht voor tonnenstelsel.

Op de bovenverdieping bevinden zich zes lokalen, waarvan drie klassenkamers, een kamer voor Docenten, tevens vergaderkamer voor Curatoren, een kamer voor parallelklassen of afzonderlijke lessen en een kaartenkamer.

De lokalen hebben onderling geene gemeenschap met elkander. Alleen de beide bovenlokalen kunnen door het openen der schuifdeuren vereenigd worden tot een groot lokaal, wanneer zulks noodig is, voor vergaderingen.

De woning van den claviger is van het gebouw afgezonderd, en bevindt zich aan het einde van den zuidelijken vleugel.

Aangaande de constructie van het nieuwe gebouw moet nog het volgende worden vermeld. Tengevolge van de verbreeding der Vischpoortstraat kwamen de fundamenteën voor de helft op die van het oude gebouw en voor het overige gedeelte op ongeroerden grond.

De oude fundamenteën zijn tot 0.20 M. onder den aanleg der nieuwe geheel weggebroken en alle fundeeringssleuven ter dikte van 0.20 M. met zand aangevuld en met puin aangestampt.

De fundamenteën zijn alle gemetseld in cementspecie, bestaande uit één deel langzaam bindende portland-cement en drie deelen zand; het trasraam in cementspecie van een deel cement en 1½ deel zand.

De muren zijn alle als spouwmuur behandeld.

De verschillende banden en hoekstukken zijn van Bentheimer zandsteen, de bekroningen der avant-corps en van het hoekfront van Udelfanger zandsteen, de inscriptie steenen en consolen van Savonnière steen.

De plinten en borstwering van de benedenverdieping zijn van hardsteen met carrière frijnslag bewerkt.

De vloeren in de vestibule en de benedengangen zijn van portland cement op gemetselde onderlagen.

Behalve de muren in de vestibule en de gangen, die werden gepleisterd, zijn de wanden in de leerkamers allen geschuurd en in matte kleuren opgewerkt.

Al het binnenwerk is geschilderd in donker eikenhoutkleur.

De verwarming der lokalen geschiedt door ventilatiekachels, op roosters boven gemetselde kolken geplaatst, die door kanalen onder de vloeren met de buitenlucht in verband staan.

Langs de rookleidingen, die uit ommetselde verglaasde buizen bestaan, zijn ventilatiekokers aangebracht. De ventilatie wordt door schuiven geregeld.

De schoolbanken zijn van dezelfde soort, met eene kleine wijziging in de afmetingen, als die voor het Gymnasium te Dordrecht, zie Bouwkundige Bijdragen, Deel 26.

De schoolbanken zijn niet geverfd, alleen gekleurd en gevernisd.

De aanbesteding geschiedde op 14 December 1880; in 1881 werd de bouw voltooid; op 25 April 1882 werd het Gymnasium in gebruik genomen.

De kosten hebben bedragen:

voor het gebouw	f 28.489
„ meubilair	„ 2.596
te zamen	f 31.085

ZUTPHEN, October 1883.

De Gemeente-Architect,
F. H. VAN ETTEGER.

EEN OUD BESTEK.

Onder de vele, inzonderheid voor Delft hoogst belangrijke registers, papieren en gedrukte stukken, door den Heer A. M. Schagen van Leeuwen aan die gemeente geschonken 1), trof ik een zeer curieuse copie aan, waarvan de mededeeling, zoowel uit een technisch, als uit een taalkundig oogpunt, mij niet alleen zeer eigenaardig, maar in den tijd van minder soliden bouw, dien wij beleven, tevens niet ongepast voorkomt. Voor deskundigen levert het thans eerst bekend geworden stuk menige belangwekkende bijzonderheid op, terwijl vele kunststermen, die nog in zwang zijn, opmerkzaamheid verdienen.

Het opschrift luidt: „Besteck vant Timmerwerck van

het afgebrande Stadthuys” 1). Boven de 54 artikelen, waarin de voorwaarden van aanneming zijn vervat, staat als hoofd:

„Besteck ende voorwaerden waernaer mijn heerren „Borchmeesters ende regierders der stadt delft willen „besteden het leveren vant houdtwerck ende arbeit tot „opmackinge vant verbrande stathuys. Ende sal gheme- „ten werden met delflanse maete, die voeten van twalf „dum ende twalf voeten in die roede.”

Volgen de artikelen, waarin hier en daar wordt verwezen naar een „teykenin” en „grondt”, die helaas ontbreken.

I.

Die sael vant stadthuys lanck 70 voet en wijt 25 voet

1) De verzameling is grootendeels afkomstig uit de nalatenschap van mijn ambtsvoorganger, den Heer P. J. van der Colff van Hoogeveen.

1) Een uitvoerige beschrijving van dien brand, welke den 4den Februari 1618 plaats had, geeft o. a. v. Bleysswijk, Beschrijving van Delft, bl. 113 v. v.

6 dum 1) al binnenmuieren (muren) die twee camers wijt ende lanck, als men op die teykenin (teekening) sien mach.

II.

Eest (eerst) salmen het nieuwe fondement, soeveel als stadthuys vergroot sal werden, bewaeren 2) met heyen, om het nieuwe werck vant Ouve niet en mach wijcken 3); die paelen lanck 10 voet van stengen van 5 en 8 palm, ende men sel heijen op die roede 18 paelen, te weezen vier paelen besijden den anderen, ende op die paelen leggen boucke plancken (beukenhout. Voor fundeeringen een zeer kostbare houtsoort) breed drie voet, dyck 4 dum, gheleyt nae den eys.

Dit fundament ghegraven vierdalse voet dyep, vier voet wijd ende vel wast 4) ghestampt ende aldaer op ghefondeert, want het houdt altijd moet nat blijven om niet te vergaen.

III.

Den annemer sal die ouwe bintten wt (uit) doen ende brengen die opt merckvelt om aldaer ghebruckt te werden tot het geene daer sij dienstych toe sullen wesen, soe tot regels in die muier om datse drooch sijn ende wast (vast) in die muier moeghen blijven.

IV.

Onder in die sael midtgaeders (mitsgaders) op die camer over die sael sullen in elcix (elk) gheleijt werden vijf bintten ende twee strijckhouten, die onderste bintten swaer 15 en 17 dum, die bovenbintten swaer 13 en 15 dum, die onderste strijckhouten swaer 8 en 10 dum, die bovenste swaer 7 en 9 dum, die thien byntte lanck 27 voet en 8 dum ofte soe lanck als die sullen verijssen, daer den aennemer die rechte maet offnemen sol. Ende sullen al samen hebben twee dum dracht ende sullen reecht ghereet 5) werden ende gheleyt int waeterpas.

V.

In dese bintten sullen inghelegert werden onder ende boven rybben, die onderste swaer 5 en 8 dum, die bovenste swaer 4 en 5 dum. Alle die cantrybben sullen eenen dum breeder wesen om eenen dum in die muieren te leggen. Alle die rybben lanck datse drie dum in ende op die bintte inghelegert sullen werden. Die onderste rybben sullen van maelcander leggen ses dum, om te

1) Spreek uit: duum, zooals o. a. in Zeeland nog geschiedt. Die het oorspronkelijk bestek copieerde, hield er een eigen spelling op na, zooals op menige plaats blijkt.

2) Bevestigen, steunen, versterken.

3) Opdat het nieuwe, enz. niet vermoge, niet kunne wijken maar een geheel vorme. *Mogen* beteekende toen *kunnen*, *vermogen*. Vgl. *overmogen*, dat o. a. voorkomt in Ps. XIII, vs. 5: »Opdat niet mijn vijant en segge: Ick heb hem *overmogen*!», d. i. overwonnen of ben hem de baas geweest.

4) D. i. *wel vast*. De verwisseling dier medeklinkers — vroeger. *u* en *dubbele u* geheeten — heeft telkens plaats, zoomede wordt menigmaal een dubbele *e* voor een enkele gebezigt, als *recht* voor *recht*, *bedeckt*, *streckende* enz., dat *bedekt*, *streckende* moet gelezen worden. De schrijver schijnt mij toe uit het sticht van Utrecht afkomstig te zijn.

5) Dit beteekent reien, dat is rechtschaven en tot een plat vlak gebracht worden.

voorren 1) die bovenste rybben wijd leggen acht dum, om die achtste rybben een met swaluestaerte. Alle die rybben reecht ghereet ende alle die bintten geschaft (geschaaft) al eer men die rybben inlegert, alsamen dycht inghelegert, wast ghenagelt, van behoorlijke lanckte, die onderste rybben sullen ghewoeert (gevoerd) werden met waegheschotte blaen (bladen), breed niet minder als neghen dum, dyck ghesteken (gestoken) drie op eenen dum, gladt gheschaft, op elke voet ghespijkt.

VI.

Deze rybben oversoldert met droeghe (droge) demerckse (Denemarksche) delen, die ondersolder sal niet gheschaft wesen, die bovenste solder onder gladt te schaeven ende boven gladt gheroffelt, 2); ende alle die solders sullen het spynt (spint) offghehouven, reecht ghestreken ende gheveert 3) werden ende wast ghenagelt, ende die bovensolder ghelijck gheschaft ofte ghedysst alsoet 4) behoort.

VII.

Op die bovenbintten sal men ront om leggen muierplatten (muurplaten) binnen ghelijck die muier, op anderhalven dum nae met bedeeckte (bedekte) swaluestaerte ende voorloug 5) van anderhalven dum diep, in die bintten ghelaeten ende ghenagelt op elke bynt met twee naeghelen van bequame lanckte. Die muierplatten sullen swaer wesen 8 en 10 dum ende in die twee houcken (hoeken) sal men wercken een bloockeel 6) om die houckspannen daer op te stellen. De bloockeels sullen lanck wesen, datse twee rybben sullen bevatten, daerse mede (tevens) op wast ghemaect sullen worden, ende sullen breed wesen 12 dum, dyck 7 dum. Die muierplatten met pennen ende gaeten ende met eenen bedeeckten tant 7) ghewrocht in die bloockeels ende te sluyten met twee houtte 8) naegels, elke pen voort bewaert met ijsserwerck soet behoort, tot contantement van die heeren ofte haeren (hunne) ghecommeteerden; van onderen met een grouff, daer die delen inschieten.

VIII.

Men sal op dese bintten onder met pennen ende gaeten setten een capbindt ende op elke endt twee halven capbintten, boven ghewrocht met eenen mackelaer (makelaar) ghelijck men aen die teykenin sien mach, alsamen in maelcanderen ghewrocht met pennen ende gaeten ende gheslooten met houtte naegels eenen dum groff, die hoochte van het eerste bindt achthalve voet, het tweede hooch wt die boventant vant onderste bynt ses voet. Die onderste stijlen swaer met die bintten 8

1) Om te voorzien met wagenschot.

2) Afschaven met de roffelschaaf of roffelen. Beteekent bij-schaven, als het hout bij de naden ongelijk is.

3) Elke dakdeel met twee groeven te voorzien en twee aansluitende groeven telkens te dichten met een dun stukje hout (veer) genaamd.

4) D. i. al zoo 't.

5) Voorloef, een bekende houtverbinding, uitkeping.

6) Blokkeel is een bepaalde balk bij een kapconstructie.

7) Verborgten tand (houtverbinding).

8) De verbinding wordt door de nagels bevestigd; tegenwoordig zegt men: met nagels opgesloten.

en 9 dum, die kerbeels met die manderstijlen (manderstijlen) 7 en 8 dum, die kerbeels tussen haer tanden ses voet, die manderstijlen lanck nae den eys.

Op deze bintten sal men leggen aen elke sij een flijeryn (vliering) 1) eenen dum in die bintten ghelaeten met swalue staerten, die flijeringhe swaer 8 en 7 dum, gheslooten met twee bouts, dranc 2) inghesmeten ende gheslooten met ryngen ende spyen, alsamen ghewrocht nae behooren.

IX.

Te setten op deze capbintten tegen die flijerynge aen met pennen ende gaetten schaarstijlen, lanck nae den eys. Deze stijlen swaer met het bintgen en kerbeels 8 en 7 dum, die kerbeels lanck tussen die tanden vijftalve voet, die manderstijl lanck onder den noock (nok) met pennen en gaeten, swaer nae den eys. Op dese bintten te leggen die tweede flijerynghe, swaer vijf ende ses dum inghelaeten als voor ende gheslooten met bouts als onder die schaarstijlen, met pennen onder int bynt boven tegen den noock aen, met een lijf ende keep. Den noock swaer 5 dum viercant, aen elke eendt (end) ghewrocht met pennen ende gaeten in die mackelaer, die ghestelt zal werden met pennen ende gaeten op het onderste bynt ende al opschieten tot vier voet boven dack. Die mackelaers onder swaer 8 dum viercant, aen den noock swaer 7 dum viercant ghereet, die houckepers (hoekkepers) daertegen aengegheelt ende wast ghenagelt soet behoort en die cantten ofgevelt.

X.

Dese cap sal men wijndtbanden 3) ende hasspelbanden 4), die onderste swaer 5 ende 6 dum, lanck 6 voet, die bovenste wijndt en haspelbanden lanck vijf voet swaer 4 en 5 dum, alsamen ghewrocht, die boven eentde (einden) met pennen en gaeten, gheslooten met houtte naegels, onder aen die stijlen ende ~~bintten~~ gheleijt ende wast genaegelt soet behoort.

XI.

Noch sal men dese cap spannen met eycken spannen 5) van ghesacht houdt, swaer onder, vierdalse dum, boven, drie dum viercant.

Die middelt ghestelt op twalf dum, onder op die muierplat gheleijt, van buyten onder die reey 6) op die muierplaat en de flijerynge ende noock wast ghemaect, met ijsseren naegels van behoorlijke lanckte.

XII.

Dese cap te decken met denemerckse delen, die half droech (droog) sijn, het spijnt offghehouven ouerdie-

1) D. i. een gording.

2) Met aandrang opgesloten (dus zeer sterk opgesloten).

Voor: drang. Van dringen, evenals wrang van wringen. »Dranc insmjten» zou dus beteekenen: met aandrang, met kracht inslaan indrijven.

3) Windschoren.

4) Waarschijnlijk windschoren, die kruislings zijn aangebracht.

5) Sparren.

6) Onder de rij; hier kan men duidelijk bemerken met hoeveel zorg de uitvoering werd verricht.

handt gherebat (gerabat) 1), wast ghemaect met solder-naegels van bequame lanckte, van buyten gladt of ghedijsselt, ende die cap hool 2) (hol) te spannen drie dumen.

XIII.

Beneden in die sael te macken en setten vier door-koesijnen, hooch den dach 6 voet 3 dum en wijd 30 dum, die stijlen swaer 6 en 8 dum, met laeteyen daer afften (achter), die stijlen doorspoont 3), die doorpels swaer 8 en 12 dum, en sullen gheset werden, ghelijck op die grondt te sien is.

Ende het doorkoesijn, dat men gaedt in Scheepens camer 4) sal men die sponde 5) offhacken ende leggen daer ander sponde op van waegheschot, wast ghenagelt nae den eys.

Ende in alle die nieuwe koesijnen sal men dubbelde doorren (deuren) macken van goet drooch waegheschot, dyck twee dum, blijvens houdt, met twee dampen en twee bossen, te hangen ende sluyten, soet behoort.

XIV.

De aennemer sal mede leveren alle de laeteyen after die steenen koesijnen van die ouwe bintten, lanck ende breed nae den eys, dyck 8 dum, op die cant ghesteken een half ront, met toffers wtghehalt (uitgehaald).

XV.

In die sael, in die ouwe steenen koesijnen sal men macken acht waegheschotte nieuwe halven vensters, dat drooch is, dyck als die ouwe vensters, te hangen en sluyten, soet behoort.

Die ouwe sal men repareren ende macken datse bequam sluyten met die doorren, soet behoort.

Ende dan sal den aennemer macken in die andere vijf nieuwe hardstenen koesijnen, halven dubbelde vensters, soe swaer ende op sulcken maenier als die ouwe vensters, te hangen en te sluyten als voor.

XVI.

Noch te macken voor die vierschaer een boorstveerijn (borstwering) met een door op elcken eendt, met een scharm (scherm) in die ganck, als men gaet nae die trap, met opgaende ghedreijde (gedraaide) stijlen ende op die stijlen leuven (leeuwen) oft grijffoenen (griffioen); die stijlen eenen dum swaer, der tussen die leenen (leuning) verdeelt, sekeren posten met een half ront verstenen ende ghestopt met verheven penellen (paneelen), die doorren mede nae den eys ganbaer (gangbaar) te macken.

XVII.

Noch mede in de vierschaere te leggen sekere platten, breed 14 dum ende dyck 4 dum, om daerteghen te plaveijen met teghelen, ende sal leggen in die wyndel-

1) Een bepaalde houtverbinding bij verbreding.

2) Waarschijnlijk: de dakdeelen een weinig hol gelegd, of het moet zijn: de dakvlakken bij de zakgoot af te dekken met 3 dm. deelen.

3) Waarschijnlijk, met een sponning voorzien.

4) D. i. het kozijn van de deur, waardoor enz.

5) De sponning.

haeck, ghelijck het sytten 1). Ende noch te leveren alle die regels in die muier om daertegen te beschieten, al nae den eys vant werck.

XVIII.

Mede sal den aennemer leveren ende leggen twe latteyen ofte slijen in die sael, het eene boven die ouve borchmeester, het ander ouer die nieuwe borchmeester-camer, lanck 18 voet, swaer 12 en 14 dum, van voeren met een halfront, aen die eendens met toffers wtgheholt.

XIX.

In dese laeteyen te wercken 28 rybben met pennen ende gaeten in die slijen, en gheslooten met houte nagels, die rybben, swaer 4 dum viercant, die rybben ouer die ouve door, lanck 5 voet ende die ouer die nieuwe door lanck 10 voet.

Ende men sal die rybben bespeen met woerrijn (voering) van drooch waegheschot ende ghespijkt als voor. Ende oversoldert met drooche delen sonder spiijt, boven gheschaft, recht ghestreken ende gheweert, wast gheleyt nae behoorre, van malcander dese rybben 8 dum.

XX.

Noch te macken boven dese laeteyen een gheramt (geraamte) 2) boven ende onder met eenen doorpel met ghedreyden pylaers, al swaer ende hooch gheleyt het ouve datter tegenwoordich staet. Ende men sal over dese camer macken noch twe solders met sijn rybben ende laeteyen ende oversoldert met droeghe delen, gheschaft ende gheweert, vast ghemackt als voor.

XXI.

Men sal mede macken een doorkoesijn om te gaen van die trap op het boordees (bordes) off soldergen (zoldertje) daer men sal ofleesen; het doorkoesijn hooch ende wijt nae den eys, die stijlen swaer 5 en 8 dum, die doorpels nae den eys, met een dubbelde door daer in, met twe halven dubbelde doorren int koesijn, daer men ofleesen sal, van goet droogh waegheschot, dyck twe dum, te hangen ende sluyten nae behoorren.

XXII.

Noch sal men macken drie doorkoesijnen op die camer ouer die sael, het eene (om) te gaen van afteren die trap op die camer, ende die anderen (om) te comen van die voortrap op die selfde camer. Deze koesijnen hooch ende swaer nae den eys, ghestopt met dubbelde doorren ende die te hanghen ende te sluytten nae behoorre.

XXIII.

Op die voorst camer te macken een schoorsteen mantel met twe armen 3), het voorstuck lanck soeven (zeven) voet, die armen lanck vierdalse voet, swaer 4 ende 14 dum, gladt gheschaft ende ghebelgoent 4), met syn nooten (neuten) gheleyt nae behoorre.

1) D. i. even als de zitting, het gestoeite waarin de schepenen met den schout gezeten waren, als het geregt de vierschaar spande.

2) D. i. een raam, vierkante opening, waarvan de opstaande stijlen uit gedraaide pijlaren bestonden.

3) Waarschijnlijk de staande stijlen of pijlasters.

4) Het woord afgebiljoend, bij de timmerlieden gebruikelijk, komt ook hier voor.

XXIV.

Het ouve bint, leggende in die ouve borchmeesters camer, beneden onder die onderste solder ofte bordes van die weescamer, sal men van voorren off hacken, dat men daer met platte steen voorbij mach metselen.

Ende int dit ouve byndt sal men wercken 19 rybben lanck acht voet, swaer 4 ende 5 dum, gheslooten met houte naegels.

Deze rybben sal men van onderen gladt beschieten ende becleeden met drooch waegheschot, dyck eenen halven dum, in malcander ghegrouft (gegroeft) ende ghemeeest 1), gladt gheschaft ende ghespijkt, soet behoort. Ende soe daer geen muier in comt, salt selfde bynt van voorren beschoten werden met goet waegheschot.

XXV.

In die ouve ende nieuwe borchmeesterscamers te macken een dubbelde doorgaende schoorsteenmantel, die voorstucken lanck achthalve voet, die armen lanck ses voet vier dum, swaer 4 en 14 dum, gladt gheschaft ende ghebelgoent 2) en geleijt met sijn nooten nae den eys. Ende men sal macken ses dubbelde vensters, twe in die koesijnen van die ouve ende vier in die nieuwe borchmeesterscamer, die dyckte ende te hangen en sluyten, als verhaelt is.

XXVI.

Noch sal men leggen in die nieuwe borchmeesterscamer ende op die weescamer in elck twee bintten ende een bint in die ouve borchmeesterscamer en op die reken-camer, die byntten lanck 29 voet 6 dum ofte soe veel langer als vereyssen sal; die bintten swaer 13 en 15 dum, met twe dum drach, met sijn strijckhout en rebeelhouten voor die schoorsteenen, swaer die rybben, om die mantel daeraen te hangen, met die strijckhouten, 7 ende 9 dum, alsamen lanck, int waeterpass gheleyt soet behoort.

XXVII.

In dese bintten ende strijckhouten sal men inlegeren gaeve rybben, lanck datse drie dum op die bintten inghelaeten sullen werden, behalven die daer comen met swalfvestaerten.

Die rybben wijt van malcander ses dum, die bintten eest (eerst) gheschaft, met alle die rybben dycht inghelegert. Op die seste ryb een met swalfvenstaerten, alsamen wast ghenagelt alsoet behoort.

XXVIII.

Deze rybben sullen beleyt werden met woerrijn (voering) van drooch waegheschot, dyck als voor, onder gladt gheschaft ende wast ghemackt als voor.

Deze woerrijn sal oversoldert werden met drooche denemerckse delen, boven schoongheschaft, het spynt ofghehouwen, recht ghestreken ende gheweert 3), alsamen wast ghenagelt als voor.

1) Met messing en groef, de gewone verbinding.

2) Afgebiljoend.

3) Met veeren.

XXIX.

Noch te maecken in die camers ende gaengen (gangen) drie doorkoesijnen, hoogh ende wijt nae den eys, door-spont, ghestoop (gestopt) met sijn dubbelde doorren, met sijn laeteyen after die doorpels, alsamen soet behoort.

XXX.

Noch te maecken een dubbelde door int steenen koesijn, om te gaen nae die gaelderij wt die gan (gang), die door dyck 2 dum, in quiertier (kwartier), met twe clampen, twe bossen, te hangen ende te sluyten, als behoort, met sijn slooten wat daer toe behoort.

XXXI.

In oudt (ende) nieuwe borchmeesterscamers, achter die hertsteenen koesijnen als oock after die doorpels vant doorkoesijn in die ganck, sal men macken laeteyen, ghelijck het hier voor gheseyt is, lanck nae den eys, swaer ende ghecroost 1), als voor verhaelt is, ende waer laeteyen noodich sullen wesen.

XXXII.

Die 3 cruyskoesijnen in die oude en nieuwe borchmeesterscamer te maecken ende te hanghen, dubbelde vensters van drooch waegheschot, dycht in te passen ende te hanghen als voor.

XXXIII.

Op die nieuwe weescamer te macken een schoorsteenmantel, het voorstuck lanck 8 voet, die armen lanck 5 voet, swaer 4 en 14 dum, gladt gheschaft en ghebelgoent en gheleyt met sijn nooten nae den eys vant werk.

XXXIV.

Den aannemer sal leveren in alle die camers die regels in die muieren, daer die van noode sullen wesen, swaer 2 en 4 dum ende lanck nae den eys, met alle die platten op die sijdtbancken voor die vensters, dyck drie dum, lanck ende breed nae den eys.

XXXV.

Noch te maecken twee doorkoesijnen, het eene te gaen 2) op die nieuwe weescamer, het ander op die ouve weescamer, het eenen van buyten ghespont, het ander doorspont, all hooch, swaer en wijt nae den eys, met die laeteyen daer after, die doorpels ghestopt, met dubbelde doorren, dyck 2 dum blijvens houdt, te hangen, te sluyten als voor.

XXXVI.

Noch te macken 10 dubbelde vensters, vier op die ouve weescamer, vier op die nieuwe weescamer ende twe op het camergen (kamertje) voor die boede, alsamen dyck ende gheslooten als voor, met sijn hanghen en slooten.

XXXVII.

Alsmede te maecken die twee wenteltrappen, het eene te gaen op die ouve weescamer, die ander op die nieuwe

1) Ingelaten.

2) Dat is, in die toegang tot, enz.

weescamer, die trappen dyck 3 dum, breed ende lanck nae den eys, met een doorkoesijn op die nieuwe weescamer te gaen, met een gladde door daerin, die te hanghen ende sluyten ende sal gestelt werden, ghelijck die grontteykenin wtwijst.

XXXVIII.

Ouer die solders van die ouve en nieuwe weescamer te leggen elck een bynt met sijn strijckhouten ende reeplhouten, die bint met sijn strijckhouten lanck ende swaer als voor.

Die rybben 4 ende 6 dum lanck, wijt van malcander acht dum, om die seste een met swalvestaerte, alsamen ghewrocht ende ghemact nae den eys vant werk.

XXXIX.

Dese rybben oversoldert met drooghe eycken plancken van ses wt die vooet, die gaef ende recht sijn, alsamen recht ghestreken ende gheweert ende alsamen vel dycht ende wast op die rybben ghenagelt soet behoort.

XL.

Noch binnen in dese steenen koesijnen te maecken vier waegheschotte vensters, dyck eenen dum ende die clampen eenen dum, te hanghen ende te sluyten soet behoort.

XLI.

Noch sal men op die ghevangen huysen maecken, drie doorkoesijnen ende die secreten met brille van heele 1) bloocken (blokken) met het becke van die secreten met drooghe eycke plancken int sytten in die muier, die planken van ses wt die voet, met doorren in die koesynen, hooch, swaer en wijt met die laeteyen after die bovendoorpels, all nae den eys van alsulken werk.

XLII.

Noch te maecken drie doorkoesijnen met dubbelde doorren daer in, all lanck, wijt, hooch, als voor ghestoop met waegheschot doorren ende te hangen, te sluyten als verhaelt is. Het eene te gaen over die ouve, het ander te gaen over die nieuwe weescamer, het derde te gaen op die torcksolder 2), al nae den eys vant werk.

XLIII.

Aen wedersijde van dit werk sa(1) men leggen een muierplaat, lanck 43 voet behalven die eendens, die [in die] muieren comen; die muierplatten swaer 6 en 10 dum op alle die bintten, die bintten inghelaeten met eenen bedeckten swalfstaert eenen dum diep, op alle die bintten wast ghenagelt, op elck bindt met twe naegels van behoorlijke lanckte.

XLIV.

Op dit streeckende werk sullen ghestelt werden drie capbintten. Die stijlen van dese capbintten swaer met het balekgen (balkje) 8 en 10 dum, die kerbeels swaer 7 en 8 dum, lanck tussen die tanden 6 voet, alsamen ghewrocht, soe onder in die bintten met pennen ende gaeten, gheslooten mit houte naegels als voorsz.

1) Zonder naad.

2) D. i. de zolder, waar de 'torcken' 'sturcken' of toortsen (fakkels), het Fr. torche, werden bewaard, die bij brand enz. moesten dienen.

XLV.

Hierop sullen gheleyt werden twe flijerynghe, lanck nae den eys, swaer 6 en 7 dum, eenen dum in die bintten ghelegert; met bedeeckte voorlougen 1), alsamen gheslooten met twe bouts, als voor onder gestelt, met een pennin int bynt teghen die muierplatten an. De capbintten sullen daer op ghestelt werde schaarbintten 2) op die hoochte van soeven (seuven, zeven) voet, die stijlen met die bintten swaer ses ende 7 dum, die kerbeels swaer sestelve ende 7 dum, lanck vijf voet tussen die tanden, in malcanderen ghewrocht met pennin ende gaeten als voor; op deze schaarstijlen sullen ghestelt werden manderstijlen, daer den noock in comt te leggen, met pennin ende gaeten, met twe schooren 3) tegen die noock aen, alsamen ghewrocht als voor.

XLVI.

Op dese scherbyntten 2) sal men leggen die tweede flyerijnghe, lanck nae den eys, swaer 5 en 6 dum, inghelaeten als voor, den noock lanck nae den eys, swaer 5 dum viercant.

Dese cap sal onderspannen werden op elke voet eenen dum, hool drie dum, met sijn wyntbanden ende haspelbanden, als van die cap van die sael verhalt is.

XLVII.

Daer sullen noch ghestelt verden vier capbintten, een in die oostgevel en een aen die noortgevel ende een teghen den thoorn ende een int midden van die cap van die sael en die cap tegen den thoorn, alsamen ghewrocht enen dum lychter als die ander, met sijn kerbeels als die ander, ende 6 en 7 dum, boven 5 ende ses dum, ghestelt met sijn flyerijnghe ende wyntbanden als voor; die bovenende in die flyerijnghe gewrocht, met pennin en gaeten.

XLVIII.

Dit gheheele werck sal ghespannen werden met ghesaede 4) eeycke spannen, die middelt ghestelt op twalf dum, onder swaer vier dum viercant, boven vierdave en drey dum, onder op die muierplat ghehielt ende wast ghemackt.

Ende op alle die flyerijnghe ende noock, buyten onder die rey ghenagelt soet behoort en mede met deelen deecken (sal) over die handt gherebat, sonder spynt, wast ghenagelt, buyten ofghedysselt om bequam te deecken. Ende te leggen alle die legherijn (legering) van alle die gooten van eycke plancken, dyck derdave dum, met sijn behoorycke schoot 5).

XLIX.

Noch te macken acht dackvensters met sijn half sescant ende mackelaers, ghestoopt met waegheschotte

- 1) Voorloeven.
- 2) Spreek uit schaarbindten. Utr. dialect voor: schaar. Waarschijnlijk de spruitbeenen.
- 3) Hier staan waarschijnlijk de schooren in de langs richting van de nok.
- 4) Waarschijnlijk een weinig hol over de lengte vast te maken.
- 5) Op schot gelegd (afwaterend). Het ware te wenschen, dat dit tegenwoordig ook geschiedde.

vensters, dyck eenen dum, met die clampen te setteu, daer men die ordeneeren sal, voort te plancken met sijn wangen, alsamen soet behoort. Ende noch te leveren alle die trappen, die daer verbrant sijn, dyck ende breed, als die ander, ofte nae den eys vant werck.

L.

Noch te maecken twe spannen tegen die schoorstenen, soe se daer noodych mosten wesen om die flyerijnghe te stijven, met sijn bynt en kaerbeels, onder swaer 6 ende 7 dum, boven 5 ende 6 dum, met sijn wyntbanden, haspelbanden ende gheslooten met houte naegels, als verhalt is.

LI.

Ofte 1) dit voorz. werk vermindert ofte vermeert werde volgende dit besteeck, vanneert (wanneer) 't over die vijftigh guld. bedracht, salt den annemer betalt werden ende vermindert salt hem afghehort werden tot estematie van meestens, dies hem verstaen 2)

LII.

Den aennemer sal niet vermoeghen 3) eennich houtwerck te stellen of te rechten (oprichten) ofte te leggen, ten sij dat het ee(r)st ghewysenteert (gevisiteerd) sal sijn van mijn heerren bourmeesters, ofte haerren ghecommeteerde van die heerren daer toe ghestelt.

LIII.

Alle dit voorz. houdtwerck sal ghemackt ende ghelevert werden van goet Wesels ofte Deventer oft gaeve sommers 4) sonder quade quasten, roede (roode) ofte wijten ollom 5) ofte onredelijk falycant 6), ryetscharych ofte ander lossycheyt ofte yet, dat het werck soud moeghen beschaedychen.

LIV.

Alle die voorsz. bintte met alle die rybben sullen wesen met scherpe cantten, zonder spynt, met alle die delen ende waegheschotte doorren ende vensters ende alle wat voor int ghesyght (gezicht) staet. —

Bij dit bestek ligt een los vel papier, waarop het volgende te lezen staet:

Alle het *houdtwerck* dienende tot opmaecke vant verbrande Stathuys, volgende het besteeck daarvan sijnde, wert (wordt) bij mijn Adryaen Drycks (Dirksz) gheestemeert te kosten die somme van.

vijf dusent vijf hondert sestych gul.

Het *ijsserwerck* hiertoe dienende, soe naegels als ankers, raem Ick te kosten, het ouve weede (weder) ghebruukt, somme van

vijf hondert gul. ofte minder.

- 1) Indien, in geval.
- 2) D. i. bij schatting van deskundigen.
- 3) Mogen.
- 4) Zware eiken balken, volgens het Wdb. van v. Dale, bij den scheepsbouw gebruikt. Dit kan zeer goed zijn zomereikenhout.
- 5) D. i. olm of molm, waarvan vermolmd.
- 6) Dit kan ook zijn zonder te groote wankanten.

Het *muierwerck* eestemeer ick mede te kosten, met de hertsteen tot die gevel 1)
vijf dusent gul.

Het *dack*, gheramt op vierenvoertych roe, die roe 16 gul. maesdack 2), comt omtrent som
Soeven hondert vier gul.

- 1) D. i. den hardsteen benooidigd tot den gevel.
- 2) De vorm der leien geven aan het dak den naam van maesdak, koeverdak, rietdak, enz.

Die heele som comt: elf dusent soeven hondert vijftych gul. 3).

DELFT, Augustus 1885. Mr. J. SOUTENDAM.

De technische verklaringen dank ik aan de welwillende medewerking van den Hr. G. J. Morre, Leeraar in de Burgerl. bouwkunde aan de Polyt. School.

Mr. J. S.

3) Volgens de tegenwoordige geldswaarde, ten minste f 60,00

OUDE GEBOUWTJES.

„Die 't kleine niet eert, is 't groote niet weerd” zegt het spreekwoord en de les, die daarin schuilt, deed mij er toe overgaan sommige gebouwtjes uit de XVIe en XVIIe eeuwen in hoofdzaak of meer gedetailleerd te schetsen, al naar gelang van hunne meerdere of mindere eigenaardigheid.

Aanspraak maken op groote belangstelling kunnen velen dus niet, omdat nog tal van dergelijke in onderscheidene plaatsen van ons land worden aangetroffen. Waarschijnlijk evenwel geeft eene meer nauwgezette bezichtiging aanleiding tot eenig idee, dat te gebruiken is, en bovendien is het alledaagsche van een paar eeuwen geleden eene vergelijking met het alledaagsche van het heden overwaard, al wil ik gaarne toegeven, dat, wat de eischen der hygiëne betreft, het voordeel ligt aan den nieuweren tijd.

De bij dit opstel behoorende platen kunnen op geen beteren naam dan op dien van schetsen aanspraak maken, en wel, omdat zij betrekkelijk vluchtig, reeds eenigen tijd geleden naar de natuur geschets zijn, en thans van die schetsen zijn overgenomen.

Nimmer zal de architectuur, gevolgd bij de tegenwoordige uitbreiding van steden, meer opvallend zijn, dan wanneer men eene in de laatste jaren naar alle kanten uitgebouwde plaats verlaat, om eenigen tijd in een oud stadje te vertoeven, dat door zijne afgezonderde ligging en weinigen vooruitgang minder dan andere met het verlede gebroken heeft.

Het contrast is des te grooter naarmate de geest van het oorspronkelijke meer daarin is overgebleven. Ik geloof echter, dat weinigen het betreuen, dat die plaatsen, evenmin als de centra van groote steden in den tijd toen ze gebouwd werden, niet in den geest van uitbreiding, die aan onze eeuw eigen is, zijn behandeld.

De stadjes, waarop ik het oog heb, zijn gelegen op het voormalige eiland Walcheren, eerst sedert eenige jaren met de overige deelen van Nederland door het spoorweginet verbonden, vóór dien tijd geheel en thans

nog gedeeltelijk een uithoek, weinig bekend, en slechts bezocht door hen, die genoodzaakt zijn aldaar voor een korter of langer tijd te verblijven. In vele opzichten verkeert Brielle, zoowel als tal van andere plaatsjes in dat zelfde geval en meen ik het dus gerust uit hetzelfde oogpunt te mogen bezien.

Niettegenstaande deze afzondering is in die plaatsen, evenals overal elders reeds jaren geleden, dié geest doorgedrongen, welke met het oude en in vele opzichten merkwaardige brak, tal van schoone architectonische voortbrengselen wegmaaide, en in de plaats daarvan zoogenaamd moderne, maar in 't algemeen wanstaltige woonhuizen en gestichten heeft gesteld.

Ofschoon de besluiten tot slooping, vooral van publieke gebouwen, dikwijls veel tegenkanting in het leven riepen, ging de geest des tijds zijnen gang, in de meening, dat de schoonheid en doelmatigheid van het zoogenaamd moderne, ruimschoots tegen het pittoresque en schoone van het oude opwogen en veeltijds ook gedrongen door de gedachte, dat onderhoud en verbouwing van het oude, meerdere uitgaven vereischten dan een geheel nieuw gebouw, terwijl het in doelmatigheid daarbij verre bleef achter staan.

Het is hier de plaats niet het juiste of gewenschte dier vroeger genomen besluiten te beoordeelen; bovendien is het gedane niet te herroepen, en moet men ook toegeven, dat er somwijlen werkelijk veel waarheid in die beweringen gelegen was. Het zeer te betreuen gevolg is echter geweest, dat van de zoo merkwaardige gebouwen uit de XVIIe en vroegere eeuwen slechts zeer weinigen den dans ontsprongen zijn.

Tot voor korten tijd bestond weder de vrees, dat twee gebouwen uit het midden en begin der XVIe eeuw, het eene te Middelburg in Renaissance, het andere te Veere in laat Gothischen stijl gebouwd, ten gevolge van moeielijk te beoordeelen besluiten der eigenaren in de handen van sloopers zouden worden overgeleverd. Gelukkig werden beiden intijds aangekocht en kan hun voortbestaan zeker worden geacht. In 't algemeen ligt

het voor de hand, dat wanneer een eigenaar door omstandigheden gedrongen wordt zijn gebouw van de hand te doen, hij moeilijk de bepaling aan den kooper kan opdringen, dat dit gebouw in zijn oorspronkelijken toestand moet behouden worden en wel te minder, wanneer de plaats zelve achteruitgaande is; evenmin kan het behoud geveerd worden van den kooper, wanneer zulk een gebouw door zijne oorspronkelijke bestemming zich niet leent tot eene inrichting, welke voor den nieuwen eigenaar productief moet worden gemaakt. Hoe het dan ook zij, de gevolgen zijn geweest, dat veel schoons en nuttigs is te loor gegaan, en daaruit mag de les worden getrokken, het nu nog overgeblevene te meer te waardeeren. Men vergete niet, dat de meeste nog overgebleven gebouwen overblijfselen zijn uit den tijd van vroegere grootheid en zwijgende getuigen van een tijdperk, toen Nederland, aan de spits der natiën staande, een doorslaand gewicht legde in de schaal der volken en door zijn handel en door de ontzagwekkende energie zijner inwoners.

Een land van mannen, weinig van woorden en veel van daden.

Een land, dat zijne groote mannen eert, kan niet vergaan, maar een land, dat de overblijfselen zijner grootheid in eere houdt, geeft blijken van zijn goeden wil en van zijn streven tot navolging. Achteruitgang is geen ondergang, en een overspannen tijd, als door een handje vol volks doorleefd werd in de XVIe en XVIIe eeuw, kan geen aanspraak maken op duurzaamheid. Toch vloeit uit het streven naar herleving van die grootheid eene bezielende kracht voort, die zijn gunstige werking doet gevoelen en moed geeft tot strijden om de handhaving zijner rechten.

De huisjes op nevensgaande schetsteekeningen X en XI voorgesteld, staan te Middelburg en Veere; beide plaatsen zijn door hunne schoone stadhuizen in laat Gothischen stijl bij bouwkundigen genoegzaam bekend.

In deze stadhuizen zijn zoogenaamde Oudheidkamers (musea) gesticht, waar merkwaardige overblijfselen van oude gebouwen, teekeningen daarvan en andere zaken, op 't verleden der gemeente betrekking hebbende, worden bewaard. Verdienen deze stichtingen in 't algemeen toejuiching, het bestuur der gemeente Veere, dat reeds zoovele pogingen te vergeefs aanwendde, om door verschillende ondernemingen den vooruitgang der kwijnende stad te doen herleven, komt dubbelen dank toe, dat zij zich nog eenige moeiten en kosten heeft getroost om, ondanks dien allertreurigsten achteruitgang der gemeente, de overblijfselen van voormalige grootheid eene waardige plaats te verstrekken.

Op de platen X en XI zijn twee topgevels geteekend van huizen op den Burgt te Middelburg. Elke oude stad bevat meerdere typen van dezelfde soort als deze, zoodat omschrijving overbodig is.

De cijfers komen voor in den jaartalsteen van het rechter huis en zijn gevat in eene eenvoudige cartouche.

Het kapiteel maakt deel uit van een poortje in de

Heerenstraat, de juiste vormen daarvan zijn door verweering van den steen moeielijk meer te onderscheiden.

De geveltop van het huis op de Markt is minder eenvoudig (op plaat XII is het gebouwtje in zijn geheel weergegeven). Vleugelstukken van witten steen, hier en daar in het metselwerk verbonden, dekken dit tegelijker-tijd af; de profielen aan die afdekstukken bestaan uit een platten band, waarboven eene sima. Het bovengedeelte, thans met eene rollaag rond afgedekt, is niet oorspronkelijk; vermoedelijk heeft een fronton vroeger die plaats ingenomen.

Dit gebouwtje, een dergelijk staande op de Pottenmarkt, een in de Korte Noordstraat, en een in de Langendelft, zijn te Middelburg de eenigen, die de oorspronkelijk daarvoor aangebrachte luifel behouden hebben. Algemeen zijn die eigenaardige kenmerken van de eigenlijke bestemming van het gebouw uit ons land verdwenen. De winkelwaren, eertijds voor den gevel onder die luifels opgesteld, zooals nog te Utrecht op de Vischmarkt geschiedt, staan thans binnenshuis, hetgeen zeker de voorkeur verdient; doch een eigenaardige uitdrukking en flinke schaduw is tevens aan de gebouwen ontnomen en brengt men, zooals somwijlen gebeurt, losse luiken aan om de voorbijgangers, die de étalages bekijken, of de étalages zelve voor den regen te beschutten, dan meen ik, dat, vooral uit een karakteristiek oogpunt beschouwd, de ouden, met de manier waarop ze hunne luifels aanbrachten, waarlijk de plank nog niet mis sloegen. Door de ramen boven de luifel kon het licht ongehinderd den winkel binnendringen en de georneerde stijlen, hermeszuilen of karyatiden (en somwijlen ook consolen, wanneer de gevel overgebouwd was), die de scheiding tusschen de kozijnen vormden, werkten uitmuntend met de overige bouwdeelen samen om de aantrekkelijkheid te verhoogen.

Al de vorengenoemde gebouwtjes zijn bedekt met eene laag specie of verf, die het slechts bij benadering mogelijk maakt, de juiste plaats der banden te bepalen.

Het op de platen X en XI voorgestelde gebouw bestaat niet meer in zijn oorspronkelijken toestand. Het wordt als pakhuis gebruikt, doch was voor winkel bestemd en weder voorzien van eene luifel, waarvan de sporen nog door de bouten boven de onderpui worden aangewezen. De halfeirkelvormige ontlastingsbogen boven de ramen zijn van witten steen en de vullingen daarin van vlak metselwerk, met uitzondering van de tympanen boven de ramen der 2e verdieping, die gevuld zijn met vlechtwerk van gebakken en witten steen; de stukken witten steen zijn met diamantkoppen behakt. De hoeken van den gevel zijn met onregelmatige stukken versterkt. De schuine afdekking met een rollaag is eene verandering van lateren tijd en de onderpui, waarschijnlijk in zijn tegenwoordigen toestand gebracht toen de luifel is weggenomen, dagteekent uit de vorige eeuw.

De steenen, op de platen X en XI, van een huis te Middelburg staan in een gebouw, dat oorspronkelijk voor de boogschutters was gesticht; geheel de gevel is nog versierd met symbolen, die op de oorspronkelijke be-

stemming wijzen. De gevel zelf is echter zóó veranderd in den loop der tijden, dat de oorspronkelijke toestand zelfs niet meer bij benadering is aan te geven, te minder omdat, voor zoover mij bekend is, die gevel op geen enkele oude prent of teekening voorkomt. Door de zorg van den tegenwoordigen eigenaar is de gevel voor meer verval bewaard.

Het inwendige dezer beide laatstgenoemde gebouwen schijnt tegelijk met de vernieuwde gedeelten der gevels veranderd te zijn, zoodat van waarschijnlijk schoone betimmeringen, schoorsteenen en dergelijken, waaraan destijds zooveel zorg werd besteed en die vooral in 't laatst beschreven huis wel bestaan zullen hebben, geen spoor meer te ontdekken is.

De Satirkop uit Brielle, op dezelfde plaat geteekend, dient voor hoeksteen aan een huis, dat geen grootscher stempel draagt dan de hiervoren omschrevene.

Een leeuw, die een schild vasthoudt, is algemeen bekend en aan verscheidene gebouwen uit de XVIe en XVIIe eeuw nog aanwezig; de uitdrukking van den kop, zoo karakteristiek van opvatting, deed mij evenwel besluiten eene afbeelding ervan hierbij te voegen. Ofschoon door den tegenwoordigen eigenaar uit Veere gehaald en thans in diens tuin te Middelburg geplaatst, is het gebouw, waarvan hij afkomstig is, niet aan te wijzen.

De slotplaten en deurknoppen op de verschillende schetsteekeningen zijn uit Middelburg en Veere afkomstig. Het gedeelte eener slotplaat van eene deur nabij de Abdij te Middelburg is evenals de anderen, doch later, uit den tijd der Renaissance, en rijker behandeld; de ranken van plaatijzer, die het ornament vormen, zijn evenals de balustertjes op zijde, op de eigenlijke slotplaat vastgeklonken. De sluitplaat op plaat XIII, dient voor sluiting der ramen op het stadhuis te Veere en is uit het begin der XVIe eeuw.

Uit Vlissingen worden eenige brokstukken, als eene cartouche en een aanvangstuk van een geveltop, weergegeven. De gevel zelf heeft overigens zoozeer in verschillende plaats gehad hebbende verbouwingen gedeeld, dat eene afbeelding daarvan overbodig is.

Eene type van de aan de XVIe eeuw eigene overgebouwde gevels komt voor op plaat XII; het gebouwtje staat te Veere; details van lijsten en consolen zijn op grooter schaal geteekend. Nog een dergelijk huisje aldaar, thans tot pakhuis dienende, is op dezelfde wijze behandeld. De gevels zijn van gebakken steen verder opgebouwd op de consolen, die tegen de stijlen, waarin de ramen en deuren zijn gevat, zijn aangebracht.

Op plaat XIII zijn eenige eenvoudige draagsteenen afgebeeld, afkomstig van verschillende gebouwtjes te Middelburg, Vlissingen en Brielle.

De steenen C dragen een goot te Middelburg;

B een voorsprong aan de punt van een topgevel te Brielle

en D in gemeenschap met nog anderen van denzelfden geest, een overgebouwd gevel te Vlissingen.

E is de afbeelding van een corbeau, vroeger aanwezig in het Nederl. Museum te 's Gravenhage.

De drie eerstgenoemden zitten aan huisjes van een nederig uiterlijk.

De ankers, op dezelfde plaat voorkomende, zijn, in vergelijking met vele nog aan oude gebouwen aanwezige, eenvoudig; zij zijn echter goed van vorm, en de bouwmeester toonde daarin over een zoo onontbeerlijk constructiedeel niet luchtig heen te stappen, maar wel degelijk rekenschap te houden met de bestemming van het gebouw of den aard der versiering.

In 't algemeen behooren de ankers tot die deelen van een gebouw, die mede 't meest de aandacht trekken en meermalen heeft het mijn bevreemding opgewekt, dat een zoo integreerend deel met zoo weinig zorg kan worden behandeld, alle mogelijke en onmogelijke vormen worden gebruikt; gegoten rozetjes zijn met dito ornamenten aan de orde van den dag en al mag men nu ook toegeven, dat, wanneer een gebouw genoegzame stabiliteit bezit, een dergelijk anker voldoende weerstand biedt, dan is het toch moeielijk te begrijpen, dat men niet beseft dat ankers, om werkelijk dienst te doen, zooveel mogelijk metselwerk behooren te omvatten.

De ouden zijn ons daarin voorgegaan en zij toonden oordeelkundig te handelen. Daarbij dragen de ankers veel bij tot versiering van een gebouw, al was het alleen dat zij de somtijds groote vlakken metselwerk breken.

Op blad XIV is de ingang voorgesteld van het hiervoren bedoelde gebouw, dat gelukkig door aankoop van een kunstliefhebber voor slooping is bewaard gebleven. Het staat te Middelburg op de Dwarskade, is ten behoeve en op kosten van Andries de Valekenare, steenhouwer van beroep, in 1590 gebouwd en een zoo eigenaardig type van oud Hollandsche (Vlaamsche) bouwkunst als ik niet weet dat ergens elders in Holland gevonden wordt.

In „Eigen Haard,” van 1882, No. 8, werd eene beschrijving van dit gebouw gegeven door den heer F. Nagtglas, Secretaris van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en naar ik meen is eene juiste opmeting daarvan gedaan door den heer A. J. C. van Gemund te Haarlem, door wien tevens eene restauratie is ontworpen. Alle bekende bijzonderheden omtrent het gebouw zijn door den heer Nagtglas in voornoemd tijdschrift medegedeeld.

De gevel bevat reliefs die tafereelen voorstellen, betrekking hebbende op het steenhouders bedrijf, en waar versieringen zijn aangebracht, doelen zij door symbolische voorstellingen op de bestemming van het huis. Op de hierbij gaande gedeeltelijke afbeelding van den ingang zijn de consoles, die de dekljst dragen, versierd met eene leeuwenkop die een ring in den bek houdt, waaraan twee steenhoudersbeitels zijn opgehangen. De vrouwenfiguren welke de driehoekige velden onder de lijst vullen, houden in de eene hand een hamer en in de andere eene rol, terwijl boven de dekljst in eene eenvoudige cartouche den naam van het huis „In de Steenrotse” staat gebeiteld.

Het Poortje te Middelburg, staat in de Bellinkstraat in een afsluitsmuur en geeft toegang tot een tuin. Het is eenvoudig, doch zooals de meeste overblijfselen uit de XVIe en XVIIe eeuw, zeer goed van proportie. Noch het gebouw waartoe het behoort heeft, noch de juiste tijd van stichting zijn mij bekend.

Het paneelhekje in de Abdy te Middelburg is aanwezig in de deuren der poort onder de zoogenaamde kapel, die toegang geeft tot het Muntplein. Het is eenvoudig behandeld en een eigenaardig overblijfsel van XVIe eeuwsch smeedwerk, allerliefst van vorm en uiterst constructief van behandeling. Hetzelfde motief, n. l. het doorvlechten met zwaar rond ijzerdraad om de stijlen, vindt men o. a. ook aan eenige hekken in de St. Janskerk te 's Hertogenbosch terug.

De gebouwtjes hiervoren genoemd, zijn op eene enkele uitzondering na huizen voor den burger- en minderen stand, die in geen enkel opzicht met een der grootsche bouwwerken uit de XVIe en XVIIe eeuw kunnen worden vergeleken. In 't algemeen zijn zij eenvoudig, is de versiering spaarzaam en zijn slechts aan enkele deelen eenige meerdere kosten besteed, zoodat, al hebben zij een aangenaam en schilderachtig uiterlijk, door weinigen hunner aanspraak wordt gemaakt op voornaamheid.

Zulk een eenvoud en soberheid, eigenaardige opvatting en juiste toepassing der weinige versieringen trekt evenwel aan. Daar straalt kunstgevoel uit elk op zich zelf, en er is afwisseling in meerdere te zamen; van daar dan ook het ongezochte effect.

Geveltoppen met trapjes, eenvoudig afgedekt, of waar de middelen dit veroorloofden, voorzien van hoeken, gevormd door ruw gebeeldhouwde stukken witten steen, die tevens tot afdekking dienen; soms op den top alleen, of ook op meerdere plaatsen op die afdekstukken pinakels, die slank van vorm, het gebouwtje rijzig en elegant maken; in den gevel een jaartal of opschriftsteen; de trommels boven de ramen gevuld met vlechtwerkjes of met eenvoudig beeldhouwwerk, somtijds nog in gewoon metselwerk gevat, enkele malen, wanneer de finantiën of andere oorzaken het maken van geveltoppen beletten, een goot, rustende op gebeeldhouwde kopjes of andere draagstenen, maar zoodanig aangebracht, dat er geen water naar binnen kan loopen, en de meesten overigens zelfs bij de strengste eenvoud met hoekstukken van witten steen versterkt, — ziedaar de meest voorkomende versieringen.

Eenvoud blijkt in dit opzicht ook het ware te zijn.

Met beperkte middelen, door gunstige verhoudingen en spaarzaam aangebrachte versieringen, kreeg het geheel een gunstig aanzien en bleef getrouw aan het beginsel, dat het uiterlijke in overeenstemming moest zijn met het inwendige. Als regel is daarenboven de versiering geleid door de constructie, al moet worden toegestemd, dat bij enkele gebouwtjes vaak met meer dan gewenschte vrijheid te dien opzichte gehandeld werd.

Moeielijk zal het echter altijd blijven de juiste grens aan te wijzen, waar de versiering niet meer uit de constructie voorkomt, en wel: te omdat de meeste bouwkunstenaars een voor zich zelf geldig begrip van logica er op na houden, dat afhankelijk is van de omstandigheden, waarin zij of door toeval of door andere oorzaken zijn geplaatst;

2e omdat de strengste eenvoud, vooral wanneer zij uit

geldgebrek voortspuit, versiering, en dus ook de verleiding om van de constructie af te wijken, belet, waaruit dus volgt, dat volstrekt logisch blijven, het gemakkelijkst is, wanneer men door geldnood wordt gedwongen, en 3e omdat elke tijd zijne eigenaardige opvattingen, voortkomende uit den volkstoestand, heeft medegebracht, aan wier invloed niemand in meerdere of mindere mate heeft kunnen ontsnappen.

Waar men echter uitgaat van het denkbeeld, dat versiering de constructie moet steunen, dat het uitwendige in overeenstemming met het inwendige moet zijn en dat geene middelen tot effectbejag mogen worden aangewend, die blijkbaar in strijd zijn met het gezond verstand, daar moet noodwendig een punt van samenkomst zijn, zelfs voor de meest uiteenlopende begrippen op het gebied der bouwkunst en der daaraan verwante versiering.

Elke eeuw heeft zijne eigenaardige opvattingen medegebracht, die ontsproten uit den geest van het volk, welks geest afhankelijk was van den toestand, waarin dat volk verkeerde, 't zij oorlog of vrede, bloei of verval. Bewijzen daarvoor zijn aan te halen uit elken tijd. Geen grooter onzin is mogelijk op bouwkunstig gebied gedebeerd, dan in deze en de vorige eeuwen, maar geen tijdperk was ook zoo kenschetsend in maatschappij en godsdienst door ijdelheid, levensmoetheid, of overprikkelde levenslust, dan juist dien tijd.

De XVIe en XVIIe eeuwen met hun strijden en worstelen, dat noodzaakte tot de hevigste krachtsinspanning, heeft geesten zien geboren worden, voor wier talenten men het hoofd moet buigen, maar die toch ook, in verband met de omstandigheden, zoo verbazend groot geworden zijn. Werken op elk gebied werden in 't leven geroepen, grootsch en schoon, die getuigen van verbazende geestkracht en ongeëvenaard talent.

De laatste tijd der Gothische kunst, de XVe en 't begin der XVIe eeuw heeft wel voortreffelijke kunstwerken geleverd, maar de meesten gingen mank aan een zelfde euvel, n. l. dat de vormen, die in vorige eeuwen zoo logisch en rein van opvatting waren, toen als 't ware vervormd werden. Men zie slechts naar de laat Gothische gebouwen, zoowel in ons land als in den vreemde. De oorzaak van deze onttaarding ontsproot weder uit de tijdsomstandigheden.

Weelde en overdaad heerschte onder den adel en de geestelijkheid en werkte terug op den derden stand, die vaak pogingen aanwendde, den adel naar de kroon te steken. Verbazend was de pracht en rijkdom, ten toon gespreid bij de feesten aan het hof van den machtigen Filips van Bourgondië; en is het te verwonderen, dat de zucht naar pracht deed afwijken van de waarheid, die toch de voornaamste factor der schoonheid moet zijn.

Elke stijl is voortgevloeid uit de behoefte der menschen in den tijd toen hij ontstond, en elke stijl is ontaard, nadat hij zijn hoogste standpunt had bereikt, dat meerendeels samenvalt met den tijd toen het volk het krachtigst was.

Eene bijzonderheid, eigen aan de overblijfselen der

bouwkunst uit vroeger tijden, die zeer te waardeeren is en kennelijk tot zelfs in de minst aanzienlijke huizen, is het streven, om de vaardigheid van den werkman in zijnen arbeid en vaak gelijktijdig zijn vernuft tot haar recht te doen komen.

Aan de gevels heeft de beeldhouwer, of voor minder werk de steenhouwer, in eene cartouche, het stichtingsjaar of den naam van het huis vermeldende, zijne meer dan voor gewoon werk gevorderde bekwaamheid doen zien. Gehengen op deuren, slotplaten, en uithangteekens voor den smid; pancelwerken en lijsten naar den eisch van het werk, voor den timmerman; kammen, spitsen en vergaarbakken, voor den loodgieter en desgelijks voor andere vakken, toonen vaardigheid in het werken en een juiste kennis van het materiaal aan van menig handwerksman, die zich minder op algemeen gebied bewoog dan tegenwoordig, maar zich zeker veel meer op zijn vak toelegde.

Als leerling beginnende was zijn doel den meestergraad te bereiken en wist hij, dat slechts doorslaande bewijzen van bekwaamheid hem zoover konden brengen. *)

Daardoor werd in de bearbeiding der onderdeelen de kunst van den werkman getoond en kon het wel niet anders of er moesten werklieden gevormd worden, die in staat waren zulke kunstwerken te vervaardigen als op bijna elk gebied van het ambacht nog tot dezen tijd zijn overgebleven, en die den indruk geven, dat de meest bekwame werklieden van dezen tijd moeite zouden hebben ze te vervaardigen.

Daarbij komt, dat geene werktuigen het werk zoo verlichten en de verdeeling van den arbeid niet zoover werd doorgevoerd, dat men slechts een klein gedeelte van zijn werk moest maken; de werkman moest zijn vak kennen in alle onderdeelen, dit blijkt duidelijk uit de meeste voorwerpen. Zij doen zien, dat zij zoowel door een meester zijn ontworpen als uitgevoerd en verraden door hunne vormen, dat de vervaardiger het materiaal hetwelk door hem werd verwerkt, uitstekend kende. De overblijfselen uit de beste tijdperken der oude kunst toonen geen zoeken, maar weten; het materiaal is meestal niet verwrongen, maar verwerkt, terwijl dikwijls de oplossing van moeielijkheden zoo naief is en toch zoo juist, dat men het wel anders kan doen, maar moeielijk kan verbeteren.

Nu is het doel van dit opstel niet, de loftrumpet te steken voor het oude, en het nieuwe te verkleinen, verre van dien; want de laatste tentoonstellingen (o. a. de Int. Tentoonst. te Amsterdam in 1883) hebben genoegzaam doen zien, dat er weder een tijd van meerder leven op kunstgebied is gekomen. Wel is het doel van dit schrijven geweest om op te wekken tot waardeering van het oude en bovenal om te wijzen op datgene, wat ook thans nog tot navolging mag strekken.

*) Het zou voor menig metselaar van dezen tijd nuttig zijn een bezoek te brengen aan de kamers van het vroegere St. Lucas-Gilde, op de Nieuwmarkt te Amsterdam, ter bezichtiging der proefstukken aldaar nog aanwezig, al ware het alleen om zich te kunnen overtuigen van de groote kunstvaardigheid zijner vakgenooten uit vorige eeuwen.

Het zou ook niet van overdrijving zijn vrij te pleiten, wanneer men het schoone en goede, in vorige eeuwen tot stand gebracht, zóó waardeerde, dat men de oogen sloot voor verbeteringen van dezen tijd, als de inrichting der woningen en het meer voldoen aan de hygiënische eischen, die in 't algemeen van zulk een grooten invloed zijn op de volksgezondheid. Daarmede zijn wij ver vooruit, en we mogen ons verblijden in bredere straten en ruime pleinen. In de woningen vinden we hooge verdiepingen, goed licht en in 't algemeen eene doelmatige indeeling. Niemand zal terug verlangen naar de nauwe stegen en vaak ook slecht verlichte en dompige woningen van weleer, die menigmaal eene combinatie waren van trappen, insteekjes en hoekjes, en waar de verdiepingen dikwijls zoo laag waren, dat men met de handen de zolderbalken kon betasten. Maar andere factoren dan gezondheid en doelmatigheid van inrichting mogen toch ook in rekening gebracht worden; het zijn die, welke bijdragen tot veraangenaming van het leven, n. l. afwisseling, gevoel voor het schoone en gezonde begrippen ten dien opzichte, aankweeking van kunstmaak, enz. enz. Deze zijn evenzeer in 't belang van iedereen, en werken mede tot instandhouding van het bestaande en verbetering der maatschappelijke toestanden. Het zou een wanclank kunnen heeten, indien zij, die waarlijk met gevoel voor schoonheid zijn toegerust, ooit tot kwade middelen op maatschappelijk gebied hun toevlucht namen, en denkbaar is het zeker niet, dat iemand, met liefde voor de kunst, ooit in staat zou zijn aan kunstvoorwerpen een schennende hand te slaan ter bereiking van een of ander maatschappelijk doel. Moeielijk nu valt het in de plaats gehad hebbende uitbreidingen der steden van den laatsten tijd een streven naar schoonheid, bevalligheid of afwisseling te bespeuren; het type van elke nieuw aangelegde straat is een afdoend bewijs.

Alle huizen in éenen geest; niet ongelijk of één model door éenen bouwheer was gegeven, waarvan slechts noode mocht worden afgeweken, tenzij een meer dan gewoon bewoner 't noodig maakt, dat wat flinker geput worde uit de rijkelijk vloeiende bron van ornamenten, ontspringende in eene of andere cement- of terracotta-fabriek of dat een monumentaal voetstuk voor den bouw worde geformeerd door eene minitieuze juiste voorstelling van natuurlijken steen in portland-cement.

Sommige woonhuizen voor deftige bewoners worden dan om de ramen voorzien van houten of portland-chambranes, en afgedekt met frontons van dito materiaal, op dezelfde wijze behandeld als om kozijnen van binnendeuren.

Balcons worden aangebracht voor deuren of ramen en in 't laatste geval zijn ze onbereikbaar, van binnen door de lambriseering en van buiten door de hoogte boven de straat. De constructie is vaak als van bakken tegen den gevel aangeplakt, ergo, noch gehangen, noch gedragen, oogenschijnlijk zoo aangebracht als het nest van een vogel tegen den rotswand. Boven de kroonlijst, die noodwendig een zoo wat Grieksch karakter moet hebben, is dan een attiek aangebracht, in verband met het dakvenster en dat attiek dient, om een gedeelte van het

dakvlak voor het gezicht te bedekken, daar eene andere bestemming met het oog op de meerendeels stijle daken moeilijk denkbaar is, of het zou moeten zijn om het loopen door de goot te veraangename.

Niet alleen is aldus de behandeling der huizen, voor mindere standen, maar men vindt hetzelfde terug bij villa's en gebouwen voor rijke bewoners, waar aan alles te zien is, dat geld geen beletsel voor eene andere wijze van werken is geweest.

Waar blijft, zoo rijst bij mij de vraag, het begrip van constructie, dat letterlijk al het opgesomde verbiedt?

Het is jammer dat, ofschoon men doordrongen is van hetgeen voor welvaart en volksgezondheid, ook op het gebied der bouwkunst is verricht, een prikkel overblijft, bij het voortdurend aanschouwen van zoovele wansmakelijkheden en dwaze begrippen, die, en tegen het gezond verstand en tegen het minste begrip van schoonheid indruischen.

Het gedane is niet ongedaan te maken; de bouwwoede is afgeleiden, en meerdere jaren zullen voorbijgaan, eer vele der bouwproducten van den laatsten tijd hebben

opgehouden te bestaan; die jaren zullen evenwel voldoende zijn eenen anderen geest te brengen in de opvatting der bouwkunst, zooals die is toegepast geworden; de bewijzen daarvoor zijn reeds voorhanden in vele bouwvoortbrengselen van den laatsten tijd hier en daar verzezen, en waarin Amsterdam hoofdzakelijk is voorgegaan.

Worden daarbij door de besturen der groote steden, in navolging van het kleine en zoo verbazend vervallene Veere, de overblijfselen van eenen tijd, toen ook in het geringe de kunst werd geëerd, gewaardeerd, en, worden in navolging van groote plaatsen, schoone voortbrengselen op het gebied der bouwkunst met prijzen beloond, dan zal de aanvankelijke verbetering niet alleen voortgaan, maar een bloeitijdperk voor de kunst in 't algemeen in Nederland verrijzen; en mitsdien in gemeenten, waar zulke schoone wijken als in de Residentie van nieuwe gebouwen worden voorzien, meesterwerken op het gebied der bouwkunst worden voortgebracht.

's Gravenhage,
Maart 1885.

VAN NIEUKERKEN,
Architekt.

DE KERK TE KAPELLE.

Op ruim een uur afstand van Goes ligt het dorp Kapelle, aan het station Kapelle-Biezeling van den Staatspoorweg. De welvarende en nette plaats is schilderachtig gelegen tusschen het zware geboomte en uit de verte reeds kenbaar aan haar 65 meter hoogen kerktoeren, die zich statig boven het groen verheft.

De kerk vormt met den toren één geheel en is een der fraaiste en merkwaardigste monumenten van dien aard in Zeeland, dagteekende uit het begin der XVe eeuw, zooals blijkt uit een opschrift boven den hoofdingang, aan de voorzijde van den toren. Dit opschrift luidt aldus:

1427

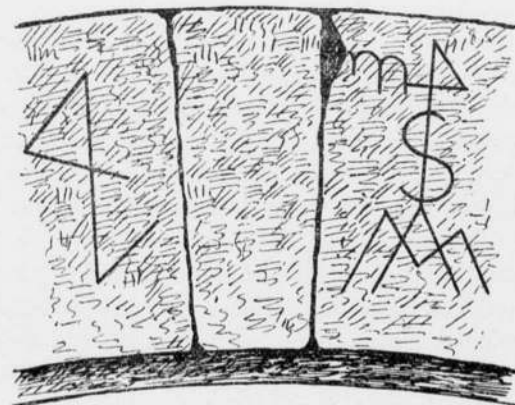
Hiericht van abete Jacob Willemz. Pieter goverz heyn Stui Andries Willemz.

Tusschen 14 en 27 van het jaartal treft men een monogram aan dat hiernevens op ongeveer één vijfde der ware grootte 1) is weergegeven en waarvan de betekenis onbekend bleef.

Vermoedelijk hebben wij hier het merkteken van den bouwmeester der kerk voor ons 2) zooals men dit meermalen bij middeleeuwsche gebouwen aantreft. De mededeeling daarvan kan misschien voor anderen eene opwek-

1) De streksteen zijn hoog of lang 28 cm.

2) Van gewaardeerde zijde werd ons de opmerking gemaakt of bij dit teken ook gedacht moet worden aan eene samenvoeging der initialen van een der heeren van Maelstede, een aanzienlijk geslacht, dat toen ter tijde te Kapelle bloeide en dat zeker aandeel in de stichting der kerk zal gehad hebben.

king zijn om dergelijke monogrammen, die nog op vele plaatsen van ons land aanwezig zijn, bekend te maken.

Door onderlinge vergelijking zouden ongetwijfeld belangrijke bijzonderheden aan het licht komen, omtrent de werking der bouwputten en de namen der bouwmeesters uit dien tijd. Het weinige dat wij daaromtrent weten, is nog van vreemden oorsprong; hier is aan dat onderzoek bijna niets gedaan.

De kerk is gelegen op een ruim terrein, de voormalige begraafplaats, met de richting der lengte-as naar het oosten; zij is dus evenals bijna alle katholieke kerken van vroegeren tijd „georiënteerd”. Het geheele gebouw is in baksteen uitgevoerd met spaarzaam gebruik van zandsteen; het heeft een binnenwerksche lengte van 50 meter, bij eene breedte van 17 meter.

De inwendige ruimte der kerk is verdeeld in drie schepen of beuken met veelhoekig gesloten koor aan het middenschip, waaraan door lateren uitbouw eener kapel, schijnbaar eene verdubbeling is ten deel gevallen. Het middenschip is breed van as tot as gemeten 8.60 meter en de zijschepen ieder 4.20 meter.

Een fraaie houten kap dekt als tongewelf het kerkruim; de geprofileerde ribben zijn bij hun geboorte versierd met rijk gebeeldhouwde figuren, vermoedelijk voorstellingen der apostelen, onder baldakijns en steunende op karakteristiek gehouwen draagstenen. De kapiteelen in de kerk zijn eenvoudig, die in de kooren rijker met fijn gebeeldhouwde koolbladeren voorzien.

Alles is echter overdekt met een dik lijkkleed, ontstaan door het ontelbare malen overwitten, zoodat de fijnheid en de rijkdom van het beeldhouwwerk bijna geheel verborgen zijn, evenals het schilderwerk, dat ongetwijfeld eertijds de kerk versierde. (In het dorp weet men nog te verhalen van een licht blauw geschilderd plafond met gele (gouden?) sterren.)

De steenen venstertraceeringen aan de zuidzijde zijn nog allen aanwezig; die in de kooren en aan de noordzijde zijn echter jammerlijk uitgebroken en vervangen door houten stijlen, terwijl de uitmuntend geprofileerde raamomlijstingen eenvoudig vlak zijn weggehakt en in plaats daarvan een dikke laag cement is aangebracht, die nu reeds, niettegenstaande haar kort bestaan, scheuren vertoont en een spoedigen ondergang te gemoet gaat.

De beeren of conterforten der muren waren vroeger afgedekt met pinakels van natuurlijken steen, die, toen zij voor enkele jaren in bouwvalligen toestand verkeerden, zijn verwijderd om plaats te maken voor afschuwelijke klompen van gegoten cement.

Van de oude beschilderde kerkramen zijn in de kooren nog enkele brokstukken aanwezig, die ons helaas nog slechts een flauw denkbeeld kunnen geven van het schoone geheel, dat vroeger daardoor werd gevormd.

De toren, waarin zich de hoofdingang van de kerk bevindt, heeft een vierkanten vorm, is afgedekt met een gemetselde spits en versierd met vier, mede gemetselde hoektoertjes, eene constructie die in ons land nog slechts eenmaal voorkomt en wel bij den toren van de Oude Kerk te Delft.

Omtrent de betekenis dezer vier toertjes, die men vroeger meer aantrof, loopen verschillende lezingen; volgens sommigen zou het een teken zijn van een „moederkerk”, volgens anderen van een „kapittelkerk”. De geleerde J. ab Utrecht Dresselhuis ontdekte uit een testament van het begin der vijftiende eeuw 1), dat Kapelle de oudste hoofdplaats is van het dekanaat van Zuid-Beveland en komt daardoor tot het besluit dat de kerk als teken dezer waardigheid vermoedelijk die bekroning draagt, na eerst aangetoond te hebben dat de beide vroegere meeningen daaromtrent onjuist waren.

In de kerk treft men, behalve een fraaie schepenenbank van het jaar 1674 nog een gedeelte der gotische koorban-

1) Het testament van Vertelt, door Dr. J. ab Utrecht Dresselhuis (Jaarboekje „Zeeland”, 1853, pag. 10.) Zie ook zijn belangrijk werk over de godsdienstleer der aloude Zeelanders, met XIX pl. Midd. 1845.

ken aan, die zeer waarschijnlijk dagteekenen uit den tijd dat de kerk werd gesticht. Het onbeschadigde, doch dik geveerde voorstuk dezer banken is versierd met fijn gesneden traceeringen. De zitplaatsen, bestaande uit opslaande zittingen met kraagstukken aan de onderzijde (misericordes) zijn door leuning van elkander gescheiden; — het beeldwerk der leuningstukken is echter zeer beschadigd.

Op den vloer ontdekt men vele hardstenen grafzerken, die uitstekend zijn gegraveerd en door hunne artistieke behandeling een duidelijk bewijs geven van de ontwikkeling en van den kunstsmaak in vroegere eeuwen. Bovendien vormen zij eene belangrijke bijdrage voor de kennis der toenmalige kleederdrachten. Onder de fraaiste noemen wij een zerk in de nabijheid van het noorderkoor, waaronder een naamgenoot rust van een der stichters van de kerk, blijkbaar uit de volgende daarop geplaatste inscriptie:

Hier leet begaue Jacob van abete. die sterft int jaer M.CCCC. en LXVI bij daghen na vanisse.

Hier is begraue jonck. mechtelt van bruelz. Jacops wijf van abete sterft 20 M.CCCC. LXX ij te wijghange meye.

Een zerkje waarop in krachtige trekken een kinderfiguur is weergegeven, draagt het volgende opschrift:

Hier leet achte claris dochter sterft 17 jaer M.CCCC. LXIX. XXij bage in oegst god heb d'ziele. Hebe leede en mēge doot heb dat vor oghe teg wijghet groot.

In het zuiderkoor bevindt zich het mausoleum voor Philibert van Tuyl van Serooskerke, waarop levensgroot zijn uitgehouwen een edelman in ridderkleeding en eene vrouw in lang gewaad. Van boven staan de wapens van van Tuyl en Heer Jansdam en daarnevens zestien kwartieren. Het onderschrift luidt:

„Hier leyt begraven de WelEdelen Heer Joncheer Philibert van Tuyl van Serooskerke, Ridder, Vrijheer van Tienhoven, Heer van Maalstede, Capelle, Biezelinghe, Gecommitteerde raad van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland en raad ter admiraliteit; die sterft 1639 den 25 April en Jonckvr. Anna van Heer Jansdam, zijne huisvr. die sterft den 23 Febr. a°. 1643.

De kerk te Kapelle heeft in de laatste jaren veel verloren, dat met betrekkelijk geringe kosten had behouden kunnen worden; het geheel blijft echter nog altijd een merkwaardig gebouw, dat een bezoek overwaard is en er bestaat gegronde hoop, dat hetgeen oorspronkelijk bleef, voor verderen ondergang zal worden behoud.

Als algemeen regel worden de daden van wandalisme, zooals die hier zijn gepleegd gaarne op rekening gesteld van de betrokken besturen; — het kerkbestuur te Kapelle mag echter daaromtrent niet hard worden gevallen, want waar honderden guldens beschikbaar werden gesteld om een oude woning aan te koopen en af te breken ten einde een ruimer gezicht op het gebouw te verkrijgen en het oude kerkhof in een fraaien aanleg werd herschapen, geheel omgeven door een gesmeed ijzeren hek, daar meenen wij, dat bij juiste voorlichting, genoegzame medewerking zoude verkregen zijn om het fraaie bouwwerk, de rechtmatige trots der inwoners, zooveel mogelijk in zijn oorspronkelijken toestand te behouden.

J. A. FREDERIKS.

MERKWAARDIGE RENAISSANCE GEBOUWEN TE LEIDEN,

DOOR J. B. K A M.

Poortje op de Lange-brug.

eiden, een van de oudste, een tijd lang de grootste en de voornaamste stad van Holland, is een van die vele provinciesteden van ons land, die door den bewoner van drukke handelsplaatsen „een stil stadje” en door dien van de rijke omliggende dorpen „de stad” genoemd worden.

In den tegenwoordigen tijd een rustig bestaan voerende als een kruidenier van eventjes in de vijftig, die de neering wel gaande houdt, omdat er zoo zoetjes aan nog al heel wat binnen komt, maar die een voornaam deel van zijn kapitaal op een zekere wijze heeft belegd (de academie), maken Leiden's straten en grachten op den bezoeker den indruk van niet meer in overeenstemming te zijn met de bewoners van heden. Zonder moeite ziet men, dat zij ontstaan zijn in een tijd toen het er anders toeging, toen haar burgers meer werkten, maar ook veel welvarender waren; het geheel ziet er uit als een kleed uit beter dagen, dat in de minder voorspoedige dienst moet doen.

Hoewel werkelijk een van de oudste steden van ons land, waarop in de *Beschrijvingen* bijzonder den nadruk wordt gelegd, waar ellenlange hoofdstukken moeten dienen om te bewijzen, dat haar oorsprong in het diepe duister van het verleden wegduikt, heeft Leiden toch niet dat eerwaardige, grijsaardachtige voorkomen, dat bijvoorbeeld Delft eigen is. Het is duidelijk te zien, dat het tijdperk van grootste welvaart, dat de diepste indrukken achterliet, nog niet zoo heel lang tot het verleden behoort. Dat blijkt ons ook al dadelijk zoodra wij de geschiedenis maar even raadplegen.

Op het einde der dertiende eeuw was Leiden reeds een vrij aanzienlijke plaats, behoorlijk omwald, met een geregeld bestuur en een industrie, de lakenweverij, in opkomst. Haar voornaamheid valt misschien daarnaar af te meten, dat waarschijnlijk graaf Willem, de roomsch-Koning, maar zeker zijn zoon Floris V, er geboren werden en er hun hofhouding hielden. Het voornaamste gebouw uit dat oudste gedeelte is de Pieterskerk, die toen nog geen koor bezat, dat eerst omstreeks 1339 werd gebouwd. In de laatste jaren van de 13de eeuw vestigden zich binnen hare muren een aantal lakenwevers uit de zuidelijke provinciën, voornamelijk uit Yperen, die door binnenlandsche woelingen uit hun eigen land verjaagd, er met voorkomendheid, zoo goed als het ging werden opgenomen. De stad was echter veel te klein voor zooveel nieuwe bewoners, waardoor een belangrijke uitbreiding noodzakelijk werd, die omstreeks 1294 is ondernomen geworden. Die eerste vergrooting, waarin de St. Pankras, de tegenwoordige Hooglandsche kerk werd gebouwd, was wel noodig, want in 1313 begon men reeds met een nieuwe uitbreiding, die echter veel minder spoedig werd ingenomen; de voorname reden hiervoor was de minder gunstige ligging voor de laken-industrie.

In 1389 ging men over tot de derde vergrooting onder Hertoch Albrecht van Beyeren, waardoor die van de „draperie neringe”, zooals het bij *Orlers*, Beschrijving van Leiden heet, „veel beter gediend waren als met de tweede, ende werde daeromme terstont seer dicht betimmerd, sonder eenighe ledighe plaetsen tot Cloosteren ofte Conventen te laten” die juist bij de vorige vergrooting zoo veel waren gesticht. Langen tijd behield de stad den aldus verkregen vorm; de spaansche overheersching, die daarop gevolgte vrijheids-oorlog, waarin zij zulk een voornaam rol speelde, maakten verdere ontwikkeling onmogelijk; doch kort na het doorstaan van het hevig beleg, waardoor Leiden een zeker toevluchtsoord was geworden, zien wij opnieuw een opflukking en toeneming van welvaart en bloei, die in 1610 de vierde vergrooting noodzakelijk maakt.

Den vorm dien de stad toen kreeg bleef, behoudens kleine wijzigingen, behouden, tot in den laatsten tijd de wallen geslecht, en, evenals in alle steden van ons vaderland, door het concentreren der bevolking naar de grootere plaatsen, geheel nieuwe wijken werden gebouwd.

Het tijdperk na het beleg is ongetwijfeld dat van den grootsten bloei. Was in 1515 Leiden nog de grootste stad van Holland, op het punt door Amsterdam overvleugeld te worden, zoo was zij in 1615 nog de rijkste; had men in de voorgaande tijdperken hard moeten werken om zich staande te houden tegen de belemmerende invloeden van binnen en van buiten, in de 17de eeuw waren de kapitalen gevormd en begon men veel te koste te leggen aan openbare gebouwen, publieke instellingen, enz.

Bijna alle voornaamste gebouwen in Leiden dateeren van na 1580, waardoor wij hier, evenals in Amsterdam, een rijk veld voor het bestudeeren van de ontwikkeling onzer Renaissance vinden.

Door deze jaartallen kunnen wij er reeds op voorbereid zijn bijna uitsluitend gebouwen te zullen vinden uit de periode der zuivere Renaissance, uit den bloeitijd onzer nationale kunst en uit het daarop gevolgde meer klassieke tijdperk. De gebouwen, waarin wij antieke en westersche denkbeelden strijd zien voeren, waarbij wij nog geen bepaald zelfstandige richting kunnen opmerken zijn er zeldzaam. Toch vinden wij enkele voorbeelden.

Als het voornaamste en best bewaarde noem ik het St. Jacobs Gasthuis, later de Looihal, tegenwoordig een Katholieke kerk. Het gebouw, dat bij het springen van het kruischip gedeeltelijk vernield werd, maar waarvan het torentje ongeschonden bleef, is het laatste werk dat ten dienste der kerk in Leiden werd gebouwd, de stichtingen van deze eeuw natuurlijk uitgezonderd. Kort nadat het gereed was veranderden de tijden en was er geen behoefte meer aan nieuwe Godshuizen. Het werd verlaten, en stond een tijdlang leeg tot het, in 1577 aan de stad verkocht, in 1596 een zuiver materiele bestemming kreeg en voor de zich zoo ontwikkelende lakenindustrie als Looihal werd ingericht; eerst in deze eeuw is het aan zijn oorspronkelijke bestemming terug gegeven.

Het torentje, het merkwaardigste deel van het gebouw, behoort geheel en al tot die vroeg renaissance torens, waarbij de invloed van de laat gothische compositie zich nog in alle deelen doet gevoelen. Ook hier weer pinakels of obeliskken met versieringen, die aan hogels doen denken, gedeeltelijk gothische, gedeeltelijk antieke lijstwerken, evenals bij den stadhuistoren te Leiden of den Bakenessen toren te Haarlem.

Meer dan gewoonlijk vinden wij bij dit torentje, bescheiden van afmetingen, een harmonie tusschen onderbouw en spits. Hoewel die spits, evenals bij alle torencomposities uit onze renaissance periode, geheel zelfstandig is behandeld, groeit hij natuurlijk, organisch uit den baksteen onderbouw, sterk met banden van bergsteen doorbroken, voort.

Die onderbouw, vierkant van grondvorm, op de hoeken door lisenen versterkt, eindigt in een balustrade. Daar binnen verheft zich een laag achtkant stuk metselwerk met hoekblokken versierd, dat zich, na door een lijstwerk te zijn afgesloten, voortzet in een houten met leiën bekleed gedeelte van volmaakt denzelfden vorm. Daarboven volgen de rijker versierde étages van den spits, die in twee lanternen verdeeld is en door een opengewerkten peervorm, met gedreven hogels versierd, gekroond wordt.

Hoewel als geheel een veel meer zuiver Renaissance karakter dragend, moeten wij onder deze periode ook nog rangschikken den stadhuistoren, in 1575—1577 gebouwd, reeds vroeger in een opstel over Hollandsche torenspitsen in het *Bouwkr. Weekblad*, jaargang IV, blz. 335, door ons uitvoeriger besproken. Verscheidene motieven van het zooeven genoemde torentje vinden wij bij dezen laatsten terug; alleen, wij zijn een stap verder van de Gothiek, een schrede nader bij de Renaissance gekomen.

Eindelijk noemen wij als nog te behooren tot de vroeg-renaissance, enkele gedeelten van het gerechtshof en de oude gevangenissen. Aan de eene zijde uitkomende op het St. Pieters Kerkhof, aan de andere zijde op de Gravensteen, is het geheel een samenvoegsel van verschillende gebouwen, door uitbreiding in verschillende tijden, ontstaan. Het eigenlijke gerechtshof, het tegenwoordige hoofdgebouw, waarop wij later terug komen, werd gebouwd in 1655. Het gedeelte wat wij op het oogenblik bedoelen, is een galerij, gevormd door arkaden, die gedragen worden door vrijstaande dorische kolommetjes, waarin „die van het gerecht” bij een executie plaats namen, want er voor, omsloten door een gracht, was het zoogenaamde groene zoodje gelegen. Het geheel toont door een enigszins zwaar en massief karakter een werk te zijn van de vroeg-renaissance en werd waarschijnlijk bij de uitbreiding van het gebouw van 1556 gebouwd. Merkwaardig is nog het tweelicht met een drielicht er boven, in den wand achter deze galerij. Dit hoekje zou zeker een van de schilderachtigste plekjes van Leiden zijn, wanneer niet alle muren met een koude, doodgrijze laag pleister waren bedekt.

Dit zijn de weinige sporen, die wij van onze vroeg-renaissance kunstperiode in Leiden hebben gevonden. Veel meer bestaat er gelukkig uit den bloeitijd van onze nationale kunst.

In zeer korten tijd is Leiden de slagen, door het hevige beleg haar toegebracht, te boven gekomen. In 't klein zien wij hier hetzelfde, wat wij in de geschiedenis van ons volk kunnen opmerken; na de hevige krachtsontwikkeling in de laatste helft der 16de eeuw, volgt een tijdperk van ongemeene welvaart.

Het eerste gebouw van beteekenis, dat we in Leiden uit die dagen van herleving aantreffen, is het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat.

De eerste indruk, die dit gebouw teweegbrengt, is geen bevredigende. Het is sober, haast armoedig en vervelend vlak; geen enkele krachtige schaduw brengt wat leven. Vooral nu het gebouw eenige jaren geleden gerestaureerd is en alles er nog zoo nieuw uit ziet, springen deze gebreken bij een oppervlakkige beschouwing sterk in het oog.

Toch vindt men bij een nauwkeuriger studie gedeelten die den beroemden bouwmeester Lieven de Key, den schepper, zoo wij nu ook weten, van de Haarlemsche vleeschhal, waardig zijn. Vergeten wij ook niet dat de vervanging van de krachtige kruiskozijnen door de tegenwoordige vensters met dunne raamroetjes zeer veel heeft bijgedragen om den gevel een karakterloos uiterlijk te geven. Verder schijnt men de vensters der eerste verdieping bij het veranderen iets lager gemaakt te hebben, waardoor men het lijstwerk, dat de beide verdiepingen scheidde, doorsneed, en de stukken die nog overbleven in de penanten, eenvoudig door vlakke banden te hebben vervangen, zeer ten nadeele van het geheel. Wij zijn tot deze veronderstelling gekomen door de architraaflijst die boven de strekken der ramen van den beganen grond

loopt en de friesversieringen tusschen dit lijstwerk en den eerstvolgenden vlakken band, die met de onderdorpels van de ramen der eerste verdieping op gelijke hoogte ligt; onderdeelen dus, die wijzen op eene geheel hoofdgestel, zooals we dat bij veel gebouwen uit dien tijd aantreffen.

Het beste gedeelte van het gebouw is zeker de ingang, die met groote zorg behandeld is. De deur is afgesloten door een rondboog, ongeprofileerd, alleen versierd met een sluitsteen; en omlijst door pilasters die een hoofdgestel met driehoekig fronton dragen. In dit poortje, geheel van gehouwen steen, zien wij de zucht naar rijkdom, dien sterken karaktertrek van het geheele tijdperk, in den gevel haast niet merkbaar, weer voor den dag komen. Bijna geen onderdeel is onversierd gebleven; de pilasters zijn van onder tot boven gecaneleerd, met drie blokken doorbroken, die ieder voor zich met een diamantkop zijn voorzien; de postamenten zijn versierd met leeuwenkoppen; kleinere maskers dragen de kroonlijst, het tympan is met een schelpvorm gedecoreerd enz. Toch maakt het poortje een rustigen, aangename indruk, zeker voor een groot deel toe te schrijven aan de uitmuntende verhoudingen.

Voor het overige zijn de topgevels de merkwaardigste onderdeelen van het gebouw. De beide kleinere, ter weerszijden van de middelste, die veel hoger is en waarmede zij een onaangenaam contrast vormen, doen, wat de compositie betreft, zeer veel denken aan het bovengedeelte van den waaggevel te Alkmaar (1582). Zij zijn door een hoofdgestel in twee deelen gedeeld, dat gedragen wordt door pilasters van baksteen, die hun steun vinden op consolen in het doorlopend fries van het gebouw. De zeer karakteristieke middenpartij is een trapjesgevel, die nog aan vroegere tijden herinnert. Onder de trapjes zijn blindbogen gemetseld, die op uitgebouwde consolen steunen.

Deze gevel, waarvan een afbeelding in het *Bouwkundig Weekblad*, jaargang III N°. 7, voorkomt, werd gebouwd naar het ontwerp van Lieven de Key, die in 1596 drie plannen leverde. Een van die beide niet uitgevoerde ontwerpen, om hun rijkdom ter zijde gelegd, is bewaard gebleven en eveneens in dat blad jaargang III N°. 35, uitgegeven.

Dit plan stelt ons een gevel voor, die veel meer in overeenstemming was met den tijdgeest en meer dan een familietrek vertoont met het Leidsche raadhuis. Wij zullen in den loop van onze studie telkens gelegenheid hebben hierop te wijzen.

Bijna gelijktijdig met den bouw van het Gemeenlandshuis van Rijnland werkte men in Leiden aan den tegenwoordigen raadhuisgevel, met de Haarlemsche Vleeschhal de belangrijkste schepping uit dat schoone tijdperk van onze nationale kunst, dat in de laatste jaren van de 16de eeuw een aanvang nam om reeds zoo spoedig door een meest verkeerd begrepen classicisme vervangen te worden. Ontdoen wij dit gebouw, vóór wij onze beschouwing beginnen, van alle, aan het oorspronkelijke denkbeeld vreemde, toevoegselen.

Wij houden niet veel meer dan de helft over, maar wij zullen ook alleen dan eerst in staat zijn het gebouw naar waarde te schatten.

Dat oorspronkelijke plan, geen ander doel hebbende dan het bestaande stadhuis van een, het krachtige rijke Leiden waardigen gevel te voorzien, werd uitgevoerd in de jaren 1597 en 1598.

Dat men zich bij het ontwerp van dezen gevel niet veel aan het inwendige van het gebouw liet gelegen liggen, blijkt al dadelijk wanneer we de ruime vestibule op de eerste verdieping, anders gezegd de groote pers, betreden. We zien dan dat er met de verdieping hoogte al heel weinig rekening werd gehouden; aan den anderen kant wijst de onregelmatige vensterverdeling er op, dat men zich toch ook weer niet geheel en al vrij kon maken van de daarachter gelegen vertrekken; wel zeer ongunstige omstandigheden waaronder dit architectonisch kunstwerk tot stand kwam.

Dat plan nu omvatte alleen het middengedeelte met de groote trap en de zijvleugels met de nog tegenwoordig bestaande topgevels. Aan de westzijde was nog een gedeelte van den ouden gevel blijven staan, dat in de 18de eeuw, met behoud van den algemeenen vorm van deur en vensters, werd vernieuwd, terwijl men voor de vergrooing door de in 1603 aan de oostzijde aangekochte perceelen, den gevel in 1605 eenvoudig verlengde en met een vierden topgevel in denzelfden geest als de drie reeds bestaande, versierde. Deze topgevel, dien wij nog op gravuren uit het laatst der vorige eeuw aantreffen, zooals bijvoorbeeld bij die van Van Mieris (1770), is na dien tijd afgebroken; alleen de ingang van dit gedeelte draagt een van den bestaanden bouw afwijkend karakter.

In het begin der 18de eeuw werd het gebouw nog aan de westzijde uitgebreid, waarbij men weer gebruik maakte van dezelfde vormen, bij de andere gedeelten toegepast. Alleen het torentje, dat hier den topgevel vervangt, draagt het karakter van den tijd; de ingangen zijn geheel onversierd.

Het valt licht te begrijpen, wat de invloed is van zooveel toevoegselen op den totaal-indruk, die het oorspronkelijke ontwerp maakte en het feit, dat men reeds 7 jaar na de voltooiing overging tot verlenging van den gevel, die enkel en alleen tot sieraad van de stad was gesticht (het inwendige werd in 1598 geheel onveranderd gelaten) is niet in staat ons een hoogen dunk te geven van den smaak van Leiden's vroedschap. Hoe licht toch had men niet, door de nieuwe aanbouselen wat terug te zetten, het oorspronkelijke effect kunnen bewaren.

Uit dit alles gelooven wij te moeten opmaken, dat men bij die uitbreidingen den bouwmeester niet meer raadpleegde, maar eenvoudig de bestaande vormen liet namaken. Wij zouden hoogstwaarschijnlijk anders wel een geheel op zich zelf staand gebouw hebben zien verrijzen, zooals in die dagen zoo vaak gebeurde, te meer daar die uitbreiding gesticht werd ten dienste van de vierschaar van Rijnland, dus ook een geheel zelfstandige bestemming had.

Gaan wij, na aldus het gebouw tot den toestand van 1598 teruggebracht te hebben, over tot een nauwkeurige beschouwing.

De eigenlijke gevel, geheel van bergsteen opgetrokken, bezit een sober, eenvoudig karakter, dat den rijkdom van het middengedeelte en van de topgevels des te meer doet uitkomen. De sokkel ontbreekt geheel en al; een eenvoudige cordonband scheidt de beide verdiepingen; de ramen zijn hoog in overeenstemming met de bestemming van het gebouw, alleen met een kronend lijstwerk en een strek versierd. De over den geheelen gevel doorlopende kroonlijst is echter, in aansluiting met de topgevels, veel rijker behandeld. Geheel als antiek lijstwerk opgevat, is zij boven consolen, als maskers gevormd, omgecarnist en draagt zij een rijke balustrade, die een heerlijken overgang vormt tot het stijle dak. Dit motief, dat we reeds bij den Haagschen raadhuisgevel vinden, is hier in zijn volle betekenis toegepast (*). Wij zien het ook bij het onuitgevoerde project van het gemeenlandshuis van Rijnland.

De middenpartij draagt, in tegenstelling met het sobere van den eigenlijken gevel, een overdadig, weelderig karakter. De onderbouw wordt gevormd door een groote, monumentale vrijtrap, die naar de eerste verdieping voert. Deze trap onderging bij een van de verbouwingen eenige wijzigingen. De opgangen, die vroeger aan den voorkant lagen, werden naar de beide zijden overgebracht, waardoor het geheel misschien wat minder monumentaal werd, maar wat den geest weinig veranderde, daar de verschillende onderdeelen alleen verplaatst, niet gewijzigd werden.

De trap op zich zelf is reeds zeer rijk opgevat; een krachtige poortopening vormt het midden; in de vakken ter weerszijden daarvan zijn schilderachtige tweelichten geplaatst; de penanten hierdoor ontstaan, zijn versierd met zeer eigenaardig gevormde console-achtige pilasters die, naar beneden smal toeloozend, over de geheele lengte zijn gecaneleerd en als basement een leeuwenklauw bezitten, een motief voor voetvormen, dat wij meermalen bij dit gebouw vinden toegepast evenals bij het vroeger genoemde Gemeenlandshuis. De geheele voorgevel van deze trap is met krachtig sprekende banden doorbroken; de postamenten boven en beneden in de balustrade dragen uitmuntend gebeeldhouwde leeuwen als schildhouders, op de tusschen gelegen postamenten liggen minder gelukkig gevormde kinderfiguren.

Boven dezen onderbouw verrijst een gevel, die in rijkdom zeker door geen enkel Renaissance gebouw uit ons land overtroffen wordt. Een krachtige poortopening, van boven afgesloten door de doorgaande, iets voorspringende kroonlijst van het gebouw, en omlijst met gecaneleerde Jonische zuilen, geeft toegang tot de groote vestibule. Ter weerszijden van de deur een venster, geheel overeenkomstig daarmede gevormd; alleen zijn de zuilen

(*) De gevel van het raadhuis te 's Gravenhage is opgenomen in de 26e aflevering der afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

door pilasters vervangen en is op de kroonlijst een fronton geplaatst; in de penanten tusschen deur en raam, kleine nissen met beelden, die, hoewel wat zwaar, toch karaktervol gemodelleerd zijn.

In overeenstemming met de balustrade van het gebouw, vinden wij voor dat middendeel een gesloten borstweering, waarop zich de in drie verdiepingen verdeelde topgevel verheft, slechts van één venster is de benedenste voorzien. In al deze verdiepingen vinden wij den pilaster, die in den onderbouw alleen als omlijsting van deur of vensteropening voorkomt, het voornaamste onderdeel van de decoratie uitmaken. Zij zijn voor de bovenste en de benedenste etage, naar onder smaller toeloozend, met lijstwerken versierd, zeer veel overeenkomende met die, welke wij aan meubelen uit dien tijd aantreffen. De verschillende vakken tusschen deze pilasters zijn versierd met kleine ronde venstertjes, cartouchen, vruchtslingers en festoenen. Een eigenaardigheid, die wij ook weer bij het onuitgevoerde project van het Gemeenlandshuis terug vinden, is het eindigen van de lijstwerken boven de eerste etage van den topgevel in voluten. Het lijstwerk krijgt daardoor den vorm van een in de breedte uitgerekt jonisch kapiteel en is ook op dezelfde wijze geprofileerd, zoo nauwkeurig zelfs, dat wij er den abacus nog boven vinden.

Zooals wij reeds vroeger zeiden, dit gebouw, en vooral de middenpartij er van, draagt een overdadig rijk karakter; geen paneeltje, geen vakje, geen hoekje is onversierd; allerlei maskers, rozetjes, facetjes, diamantkopjes, cartouchen, slingers, en soms zeer vreemdsoortige vormen zijn met kwistigen hand er over uitgestrooid; een enkel obeliskje is dikwijls samengesteld uit vijf of zes verschillende motieven. Het geheel is daardoor als een tuin, wiens machtige, groot gedachte compositie verloren gaat door de bonte pracht der bloemen; want zeker is het, dat de hoofdonderdeelen, edel van verhoudingen, met elkaar een volkomen evenwicht vormen.

De geest van het geheel is vroolijkheid, uitgelaten vroolijkheid als een maskeradefest, als een troep joelende dansende kinderen, geheel in overeenstemming dus met den tijd waarin Neêrlandsch vlag land en zee dekte, waarin iedere dag een nieuwe overwinning bracht, waarin iedere moeilijkheid tot hooger krachtsinspanning prikkelde. 't Is zeker, dat veel baroks in deze gevelcompositie te vinden is, dat een wat minder kwistige versiering het geheel waardiger, grooter, schooner zou gemaakt hebben; maar men zal toch ook weer moeten erkennen, dat die weelde niet ziekelijk is, dat alle details frisch, levendig, warm, kleurig zijn, geheel in tegenstelling met dien overdadigen wilden tooi, waarmede de bouwkundige compositiën van een eeuw later werden versierd. Het ornament, dat wij aan het Leidsche raadhuis vinden, staat tot dat uit het laatst der 17de en het begin der 18de eeuw, als een veldbloem tot een nagemaakte roos.

In overeenstemming met de middenpartij, alleen wat kalmer en daardoor voor ons gevoel aangamer, zijn de beide zijvleugels opgevat. De eenige sprekende versieringen voor den onderbouw zijn de heerlijk gevormde

deur- of poort-openingen, met een rondboog afgesloten en omlijst door rijk gecaneleerde pilasters.

Boven deze openingen, een uitmuntend geheel er mede vormend, vinden wij een groote, rijk omlijste, zwart steenen opschrifttafel, die de herinnering aan Leiden's zware dagen bij het nageslacht levendig moet houden.

Beide zijvleugels zijn versierd met topgevels, geheel aan elkaar gelijk, uit twee etagen bestaande. Ook hier is weer zeer veel en zeer rijk versierd, hoewel het geheel iets bedaarder, iets stemmiger is dan het middengedeelte.

Nog een merkwaardigheid valt er bij dit gebouw op te merken; het zijn de met bergsteen rijk versierde schoorsteenen boven het dak. De heer de Kruyff had dus ongelijk, onder zijn negatieve kenmerken der Hollandsche Renaissance op te nemen, het ontbreken van versieringen bij deze onderdeelen; want het Leidsche raadhuis is geen alleenstaand voorbeeld, dat den regel bevestigt. Bij het stadhuis van Delft en het onuitgevoerde project van het Gemeenlandshuis van Rijnland, komen zij ook voor, evenals op oude afbeeldingen van kasteelen. Een schoorsteen is het meest onderhevig aan verandering of verwoesting; vandaar dat de ouden bijna allen verdwenen zijn.

Het Leidsche stadhuis neemt met de Haarlemsche vleeschhal, waarmede het meer dan één karaktertrek gemeen heeft, een van de voornaamste plaatsen in den rij van echt Hollandsche bouwwerken in.

Wat oorspronkelijkheid betreft, zeker bij dit laatste achterstaande, overtreft het 't weer in grootheid van compositie en fijnheid van details.

Het is uit den tijd toen de echt inheemsche plant nog niet door onbegrepen klassieke denkbeelden tot een leiboom was vervormd, toen de gebouwen niet als vruchten van een enkelen geest, maar van een geheel volk moeten beschouwd worden, waarin het zijn stemming, zijn moed, zijn kracht, zijn geluk neerschreef.

Wij vinden de pilaster, dat belangrijke motief voor de renaissance periode van ieder volk, slechts bij decoratieve onderdeelen toegepast, terwijl de bogen boven poort-openingen niet door een architraaflijst maar door blokken gevormd worden.

Een ruim gebruik van rijk gebeeldhouwde consolen als steunders voor het architectonische geraamte der topgevels kenmerkt deze periode.

Wie de bouwmeester was? — een vraag die wij bij zoo menig bouwwerk ons te vergeefs voorleggen en waarop wij ook hier weer het antwoord schuldig blijven.

Mogen wij er eens naar raden, dan denken wij het eerst aan Lieven de Key. Wij hebben vaak genoeg gelegenheid gehad punten van overeenkomst aan te wijzen tusschen dit ontwerp en dat van het Gemeenlandshuis, dat niet werd uitgevoerd. Zouden wij hier werkelijk te doen hebben met een meer klassieke schepping van den overigens zoo bij uitstek Hollandschen kunstenaar? Wij durven deze vraag niet bepaald beantwoorden.

In het laatste der 16de eeuw zijn de gebouwen nog zoo volkomen de uitdrukking van den volksgeest, heeft

nog ieder werkman een zoo groot aandeel in de uitvoering van de onderdeelen, draagt hij als zelfstandig kunstenaar nog zooveel bij tot de ontwikkeling van de enkele vormen, dat geheel verschillende scheppingen van verschillende bouwmeesters volmaakt één zelfden geest ademen.

Van af zijn ontstaan tot op onzen tijd is het Leidsche stadhuis herhaalde malen afgebeeld. Slechts enkele kopergravuren, o. a. die van C. Hagen (groote kaart, 1676) hebben eenige, hoewel vrij geringe waarde. Een schitterende uitzondering maakt hierop de opmeting, door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in haar afbeeldingen van oude bestaande gebouwen uitgegeven. Met uitmuntende zorg is deze opmeting uitgevoerd, terwijl een perspectievische tekening een zeer goed denkbeeld van den gevel geeft.

Langen tijd bedekt door een zoogenaamde beschermende, maar inderdaad zeer nadeelige verflaag, is het sedert kort van die doodgrijze kleur ontdaan en vertoont het zich weer in zijn levendigen warmen toon die alle onderdeelen heerlijk tot hun recht doet komen.

Nauwelijks was het raadhuis gereed of het Leidsche stadsbestuur begon een nieuwe stichting. In 1599 werd aan de Lokhorststraat de *grootte Schole*, een voorbereidende school voor de academie, dus wat wij zouden noemen een gymnasium, gebouwd.

De nog bijna geheel ongeschonden bewaarde gevel (een gedeelte dat in 1613 werd bijgebouwd is verdwenen) is zeer eenvoudig van compositie. Een onderbouw, uit twee verdiepingen bestaande, is met een zich over de volle breedte ontwikkelenden trapjesgevel gekroond; nu en dan gaan enkele lijstwerken van de trapjes door, terwijl de verdiepingen in den onderbouw door lijsten in antieken geest met architraaf, fries en hoofdstel zijn aangegeven. De gevel is van onder tot boven doorbroken met lichtopeningen; die van den topgevel hebben nog den ouden vorm van kruisvensters; de trappen zijn zonder overgangsvormen en ook van de topbekroning is geen bijzonder werk gemaakt.

De eenige ornamentale versiering van den gevel, uitgezonderd eenige maskers en friesversieringen, wordt gevormd door het krachtige poortje, een rijkere editie van dat in het tegenwoordige Gemeenlandshuis van Rijnland, hierboven beschreven.

Op dezelfde wijze gecomponeerd is het gebouw op de Stadswerf aan het Galgenwater. Ook hier weer een breeden gevel met topgevel, type Haarlemsche Vleeschhal zou men kunnen zeggen. De onderbouw is hier slechts één verdieping hoog, en bijzonder merkwaardig door een willekeurige, schilderachtige verdeling der vensters. Links een tweelicht met vierdeelig bovenlicht, dan een smal venster, dan een deur met bovenlicht en dan weer een tweelicht. De verdiepingen, ook die in den topgevel, zijn weer door lijstwerken aangegeven, die echter niet tot hoofdstellen zijn uitgebreid. Eenvoudig, levendig, vroolijk is de geest van deze compositie, waartoe zeer

veel wordt bijgedragen door de straalvormige strekken, zooals die van de Haarlemsche vleeschhal, boven deur- en venster-openingen. Het gebouw mist verder alle ornamentale versiering, uitgenomen een leeuw als schildhouder tot eindbekroning van den trapgevel. Dit gebouw, in zijn ouden vorm bewaard — de oude kruisvensters zijn geheel ongeschonden gebleven — is een van de schoonste, echte trapjesgevels, die wij nog in ons land bezitten. Uit de *Beschrijving van Leiden*, door van Mieris, blijkt, dat dit huis de woning was van den stads-timmerman en in 1612, tegelijk met de oprichting van de werf, werd gebouwd.

Nog twee merkwaardige trapjesgevels bezit Leiden op de Hooglandsche Kerkgracht. Zij behooren bij het weeshuis en werden bij de uitbreiding van dat gebouw in 1604 gesticht. Zij zijn op dezelfde wijze samengesteld als de boven beschrevenen, maar dragen, doordat de gebouwen smaller zijn, niet dat volle, krachtige, breede karakter.

Zeer merkwaardig is de muur, die naast deze gevels een binnenplaats van het weeshuis van de straat afscheidt, en die, volgens het jaartal in de deuromlijsting, in 1607 gebouwd werd.

In dezen muur is vooreerst aangebracht een poortopening met gothische omlijsting, door een spitsboog afgesloten. De deur zelve in deze poort is aan de bovenzijde horizontaal begrensd en het hierdoor ontstane tympan is met een hoog relief beeldwerk gevuld; twee groepen weeskinderen, aan de eene zijde jongens, aan de andere meisjes, zien biddend op naar den Heiligen Geest, onder de gedaante van een duif, die in de wolken zweeft. Deze beeldjes hebben door den tijd veel geleden en schijnen altijd vrij middelmatig van uitvoering te zijn geweest. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit gedeelte nog uit vroegere tijden afkomstig is; in karakter wijkt het tenminste zeer veel af van het overige.

Ter weerszijden van de deur zijn tweelichten geplaatst in den geest van de venstertjes in de trap van het stadhuis, met rondboogen afgesloten en door een lijstwerk bekroond, geheel in bergsteen uitgevoerd. Het muurwerk wordt verder versierd door banden, met die van den gevel overeenstemmende, en is afgesloten door een soort van gemetselde attica, waarin drie uitmuntend gebeeldhouwde cartouchen — twee ervan met bijbelspreuken, de middelste met een engelenkopje — en waarop in de as van de deur als bekroning een verhooging met fronton is geplaatst, terwijl twee vrijstaande beelden ter weerszijden van het midden die attica sieren.

Het zijn voornamelijk de cartouchen en de bekroning, die dit gedeelte van het weeshuis zoo belangrijk maken.

Het kleine beeldgroepje, een vrouwenfiguur omstuw door kinderen, in het fronton, is zóó gevoelig, zóó edel en toch zóó breed en zóó vol, dat het niet behoeft onder te doen voor de beste figurale details van de grafmonumentjes in de kerk te Breda of de paneeltjes van Oudenaarden. De cartouchen, rijk gevormd in Vlaam-

schen trant, met vogels en vruchten gesierd, zijn even heerlijk van kleur, en de leeuwenmaskers die het fronton dragen zijn, hoewel verbazend rijk, toch echt decoratief van compositie. De vrijstaande beelden op de attica zijn minder gelukkig. Al deze beeldwerken zijn uitmuntend bewaard; zij zijn door hun fijnheid meer geschikt voor versiering binnenshuis; de vrij aanzienlijke hoogte, waarop zij geplaatst zijn, maakt het moeilijk ze in hun volle waarde te genieten.

Het stelsel met dien vollen, grooten, in zijn uiterste consequentie doorgevoerden trapjesgevel, werd voor wat omvangrijke gebouwen van eenige betekenis spoedig verlaten. De voornaamste redenen hiervoor waren wel het verbazend hooge dak, soms veel hoger dan de onderbouw, dat zij eischen, waardoor een groote ruimte voor bewoning ongeschikt wordt gemaakt, en het doordringen van meer klassieke denkbeelden bij de bouwmeesters. Hoe langzaam en geleidelijk de vormen der antieken ingang vonden, blijkt o. a. zeer eigenaardig uit een vergelijking van het poortje, dat den ingang van de in 1605 gebouwde vergrooting van het stadhuis decoreert, met den onmiddellijk daarnaast gelegen ingang in het gedeelte van 1598. Wij vinden bij het eerste een vaster, strakker karakter, een zuiverder, juister toepassing van lijstwerken en vooral een meer beredeneerde profilering. Ook zijn de ornamentale details wat eenvoudiger en rustiger, waardoor het geheel, hoewel zeer rijk gecomponeerd, een veel soberder indruk maakt.

Voor de bredere gebouwen wordt in het vervolg de nok van het dak altijd evenwijdig aan den gevel gelegd en voor de smallere, waar zij wel loodrecht op den voorgevel moest blijven, wordt het voorste gedeelte afgeschuind en met een nieuw dakvlak gedekt. Door een rijker gevormde middenpartij, door een attica of door een balustrade wordt het dak dan zooveel mogelijk aan het oog onttrokken.

Een voorbeeld waarbij wij die nieuwe compositie het eerst voor woonhuizen zien toegepast, vinden wij in een gebouw op den Ouden Singel, kort na de vierde vergrooting van de stad, dus omstreeks 1615, gebouwd. Het is een geheel baksteen gevel, rijk door banden van bergsteen, die iets voorspringen, verdeeld. In de borstweering van de eerste verdieping zijn cartouchen en sterk voorstekende koppen aangebracht; ook de strekken boven de ramen zijn telkens met gehouwen steen doorbroken. Vooral merkwaardig bij dezen gevel is het topje op het midden, waarin een dakvenster is aangebracht. Pilasters van baksteen zijn op consolen uitgemetseld; het gehele middengedeelte, gedeeltelijk als trapjesgevel gevormd, is met uitnemend gebeeldhouwde ornamenten versierd. Een balustrade van gehouwen steen, zeer eenvoudig gevormd en bij het topgeveltje aansluitend, kroont het gebouw.

Veel rijker en veelvuldiger zijn baksteen pilasters toegepast bij een gebouw op de gedempte Pieterskerkgracht, in 1620 gesticht. Dit gebouw, in zijn geheel als compositie van weinig waarde, is zeer merkwaardig

wat de details betreft. Reeds de benedenverdieping, twee vensters breed — de ingang ligt naast het gebouw —, is versierd met pilasters, twee tusschen de vensters en twee ter weerszijden op consoles in den sokkel steunende. Een borstweering met postamentstukken van gehouwen steen scheidt den onderbouw van de bovenverdieping, waarin wij hetzelfde stelsel weer terug vinden. Een attica sluit den gevel aan de bovenzijde af, waarin paneelen met opschriften, en die versierd is met rijk gevormde obeliskken. Meesterstukken van metselkunst zijn de strekken boven de ramen van de benedenverdieping. De pilasters zijn voorzien van zandsteen kapiteelen en basementen en sterk door banden verdeeld.

Dit gebouw is een merkwaardig voorbeeld uit den overgangstijd van de bloeiperiode tot het tijdperk van meer klassieke en barokke scheppingen. Er is iets onbestemd in. Aan den eenen kant groote uitbreiding van de pilasterarchitectuur en aan den anderen kant vasthouden aan overgeleverde vormen en stelsels. Het is een schepping van den bouwmeester, die nog onhandig was in het toepassen van antieke vormen. Het hoofdgestel, dat toch bij een pilasterarchitectuur past, ontbreekt geheel en al; de attica rust daardoor op den gevel zonder behoorlijke afscheiding en mist een sprekende middenpartij, die zoo zeer noodzakelijk was.

Nog wat later zullen wij die nieuwe denkbeelden beter in overeenstemming zien gebracht met den gevel van onze woonhuizen. Wij zullen dan een type zien ontstaan, dat wij het Amsterdamsche zouden kunnen noemen en dat in het huis met de hoofden zijn schoonste triomf viert, terwijl wij voor poortjes en voor grootere monumentale gebouwen het antieke stelsel steeds volkomener vinden toegepast. Pieter Post, van wien wij in Leiden nog een werk zullen ontmoeten, leverde met Jacob van Campen de beste scheppingen in deze richting.

Uit 1630 dateert nog een zeer belangrijke woonhuisgevel op het Rapenburg, o. a. zeer uitvoerig opgenomen in de Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen. Bij dit vrij smalle gebouw is de oude traditie, de topgevel, evenwel zeer gewijzigd, nog bewaard. In plaats van de vele trapjes, vinden wij hier den top slechts in twee deelen verdeeld, en de groote sprongen, daardoor ontstaan, versierd met rijk geornamenteerde vulstukken van bergsteen. In de penanten kleine snelle nissen; slechts zeer weinig verandering is er noodig en wij komen tot den dubbelen pilaster bij de Amsterdamsche woonhuizen. In het algemeen kenmerkt zich dit gebouw door een zoeken naar een geheel, door een zucht om van een woonhuis een enkel architectonisch kunstwerk te maken en niet uitsluitend zich te bepalen tot het versieren van vensters en van den top. Hoewel sommige details wat plomp en zwaar zijn, heeft het gebouw als geheel zeer veel goeds.

Van dat streven naar eenheid van compositie in de woonhuisgevels, vinden wij een zeer goed voorbeeld in een huis op de Breestraat, dat kan wedijveren met de

beste Amsterdamsche gebouwen uit dien tijd. Het gebouw is in de breedte ontwikkeld; de nok van het dak loopt evenwijdig met de frontlijn en een rijk versierde middenpartij omgeeft het dakvenster. Wij vinden hier vooral den dubbelen pilaster toegepast, voorzien van een zandsteen basement en kapiteel, en een vlakken band in het midden. De strekken boven de ramen, beneden recht, boven korfboogvormig, zijn met stukken natuurlijken steen doorbroken. De middenpartij is versierd met nissen en een Mercuriuskop, ver uit den gevel uitstekend; groote, rijk gevormde vulstukken van gehouwen steen verbinden den top met den gevel; een balustrade of attica ontbreekt.

Deze gevel, in karakter zeer veel overeenkomende met het huis met de hoofden te Amsterdam, maar wat minder baroc, is zeker een van de beste compositiën, die er van dien aard in ons land bestaan.

Voor wij van de gebouwen afstappen, waarin baksteen het hoofdmateriaal is, moeten wij nog twee werken uit de laatste helft der 17e eeuw aanstippen. Het eerste is de Morspoort, gebouwd in 1669, doch waarbij de oude tradities zich zeer sterk handhaafden.

De gevel, waarin de groote poortopening afgesloten met een halfcirkelvormigen boog, is zeer druk met banden van bergsteen doortrokken, terwijl een gebogen fronton als bekroning, met het wapen van de stad, de eenige ornamentale versiering uitmaken.

Op het midden van deze poort verrijst een achtkanten opbouw, eveneens van baksteen opgetrokken en door banden verdeeld; de hoeken zijn geheel met vlakke blokken, in verband verspringend, bezet. In vier zijden van dezen achtkanten trommel zijn vensters aangebracht, geheel en al met zandsteen omlijst, goed van verhoudingen en schilderachtig van vorm. Deze trommel is afgesloten door een goed geprofileerd hoofdgestel, het fries van gehouwen steen met een terugkeerend stervormig motief versierd en eindelijk gedekt door een achzijdigen koepel, die met een kleine lantaarn bekroond is.

Een andere nog bestaande poort, de Zijlpoort, is met wat meer kosten gebouwd en rijker versierd, maar veel minder gelukkig van compositie en van details. De overige poorten die Leiden bezat — het waren er acht, waaronder zeer schoone zooals uit gravures nog blijkt — zijn allen onder den moker gevallen.

Het tweede baksteenen gebouw is de gevel van het Heilige Geesthuishofje, dat certijds op de Breestraat stond, maar voor den bouw der studenten-sociëteit afgebroken, door de zorgen van Prof. Gugel opnieuw op de binnenplaats van de Polytechnische School te Delft opgericht.

Dit gebouwtje, volgens het jaartal boven de deur in 1689 gebouwd, is opgenomen in de Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Het is zeer eenvoudig en sober van compositie en munt uit door juistheid en fijnheid van lijstwerken. De benedenverdieping

is verdeeld door enkele pilasters op postamenten, geheel van baksteen, met zandsteen banden en lijsten en voorzien van paneelen, een bijzonderheid die wij maar zeer zelden aantreffen. Die pilasters dragen ieder een hoofdgestel waarop de lagere pilastertjes van de eerste verdieping steunen, die de in antieken geest opgevatte kroonlijst van het gebouw dragen.

Boven het midden verrijst een kleine opbouw met fronton, waarvan het tympan versierd is met ornament; een soort van vaasvorm dient als bekroning van het geheel. De vensters in de benedenverdieping zijn versierd met een houten hoofdgestel met driehoekig fronton; groote halfcirkelvormige ontlastingsbogen zijn tusschen de pilasters gemetseld; de vensters van de bovenverdieping stoten onmiddellijk tegen de kroonlijst. Belangrijk is het gebouwtje in de eerste plaats, zooals wij reeds opmerkten, door zijn zuiverheid van lijstwerken en in de tweede plaats door een uitmuntende kleurverdeling.

Leiden is rijk aan liefdadigheidsinstellingen; vooral in de 17e eeuw werden een aantal zoogenaamde hofjes gesticht, die meest allen door een aardig poortje, soms door een met zorg behandelde gevel van de straat te kennen waren.

In den loop der tijden zijn echter veel van die gebouwen verdwenen of veranderd; slechts enkele bleven bewaard. De beste van die overgeblevenen, onlangs schoongemaakt en afgebikt, is die van het hofje van *Van Broekhoven*, op de Papengracht in 1640 gesticht.

Deze gevel, bestaande uit een middenpartij geheel van bergsteen opgetrokken en twee lagere zijvleugels, is een van de meest klassieke scheppingen, die wij in ons land kennen. Vooral het middengedeelte is zeer streng gevormd.

Vier groote jonische pilasters, op penanten steunende, loopen over den geheelen gevel door en dragen een kroonlijst met fronton. In het midden van den gevel een rijk omlijste deur; ter weerszijden daarvan nissen; paneelen met festoenen in de bovenverdieping; vruchtslingers decoreren het fries, enz. De zijvleugels, eenvoudiger, zijn van baksteen gebouwd en met dorische pilasters versierd, drie traveën breed, waarvan de middenste een nis, de beide anderen vensters hebben.

Voor de middenpartij bezit uitnemende verhoudingen, jammer dat het schoonmaken niet met de noodige zorg is geschied. De ornamenten die hier zulk een voorname rol vervullen zijn afgebikt, niet schoongemaakt, waardoor het relief verminderde en het geheel iets weeks en karakterloos heeft gekregen, aan ornamenten uit dien tijd, men denke aan de festoenen van het paleis te Amsterdam, anders geheel vreemd.

De nog te bespreken gebouwen dragen, wat de compositie betreft, allen een zelfde karakter. 't Zijn scheppingen die zich groepeeren om het raadhuis van Jacob van Campen, die allen uitingen zijn van een zelfden geest; de Lakenhal, 1640, de Bibliotheek van Thysius, 1655, de Waag, 1658 en de achtergevel van het Gerecht, 1655.

De hoofd-karaktertrekken van de compositie zijn: een massieve haast onversierde onderbouw, 't krachtigst bij de Waag, waar deze uit blokken natuurlijke steen is gevormd, afgesloten door een eenvoudigen cordonband; daarboven een verdieping met in de penanten pilasters van bergsteen, die een zuiver gevormd hoofdgestel dragen, dat met een driehoekig fronton bekroond wordt. Dit laatste ontbreekt alleen bij de Bibliotheek van Thysius.

Het hoofdmateriaal van de Lakenhal, Bibliotheek en het Gerechtshof is baksteen, terwijl voor pilasters, lijstwerken, nissen of decoratieve paneelen uitsluitend van bergsteen is partij getrokken. Banden van natuurlijke steen komen niet voor. Het gevolg hiervan is, dat deze gebouwen iets stroefs en hards hebben; zij missen dat schilderachtige, kleurige, warme, ontstaan door de doormengeling van berg- en baksteen bij de gebouwen uit het laatst der 16de en het begin der 17de eeuw; maar ze zijn ook dikwijls veel grooter, zelfstandiger meer een geheel vormend. De gebouwen geheel in bergsteen uitgevoerd, zooals de Waag, zijn zeker het meest geschikt de goede elementen in deze richting tot hun recht te laten komen. Bij dergelijke gebouwen zijn de streng geprofileerde lijstwerken, de strakke omlijsting van deuren en vensters en vooral het driehoekige fronton het meest op hun plaats.

De Waag, naar het ontwerp van den beroemden bouwmeester Pieter Post, is wel het beste van de vier genoemde gebouwen. Daar is een uitmuntend evenwicht in dezen gevel door een juiste verdeling van groote en kleine vormen, door het sterk laten spreken van voorname en het rustig houden van ondergeschikte gedeelten.

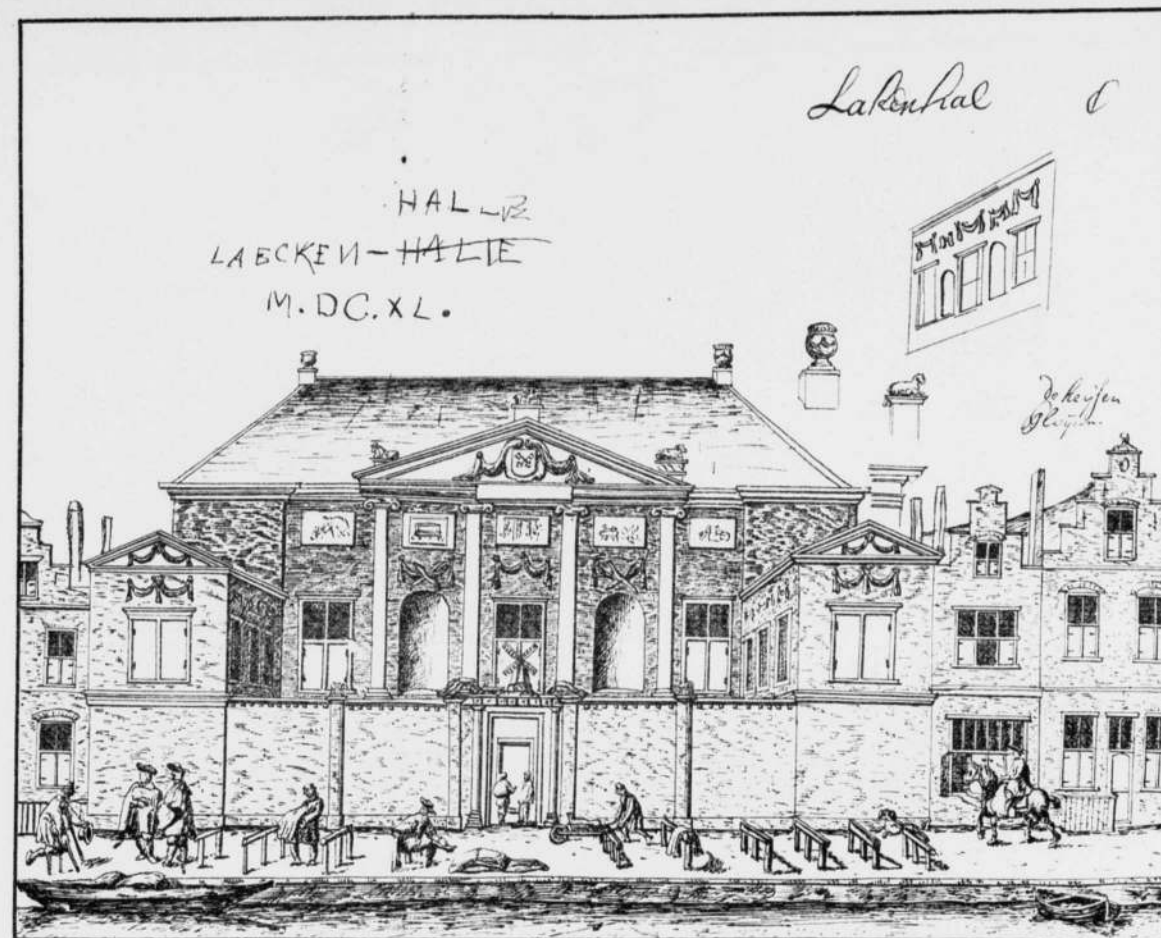
Boven de groote poortopening van den onderbouw, tusschen de pilasters, is een decoratief beeldwerk, in marmer gehouwen door Rombout Verhulst, dezelfde, die in het Boterhuis, achter de Waag gelegen en dat verder niets bijzonders heeft, een dergelijk kleiner stuk leverde. De beelden hebben door den tijd en door verlagen, waarmede zij achtereenvolgens bedekt zijn geworden, veel geleden. Toch doen zij in den gevel nog zeer goed en brengen eene aangename afwisseling in de anders zoo strakke compositie.

De Lakenhal werd eenigen tijd geleden in dit *Tijdschrift* uitvoerig besproken; wij kunnen dit gebouw dus stilzwijgend voorbijgaan. Merkwaardig is het, 't poortje met zijn strenge romeinsch dorische halfzuilen, zijn triglifien, enz., dat toegang geeft tot het voorplein, eens in gedachten te vergelijken met de poortjes uit het begin der 17e eeuw.

Veel overeenkomst in karakter hiermede, hoewel het wat grooter en wat rijker is, heeft het poortje van de voormalige St. Joris Doelen. Bovenop voert St. Joris strijd met den draak, geflankeerd door zeer naturalistisch gevormde veldkanonnen en manden met kogels. Het werd gebouwd in 1645 en munt door niets bijzonders uit.

De Bibliotheek van Thysius is het meest schilderach-

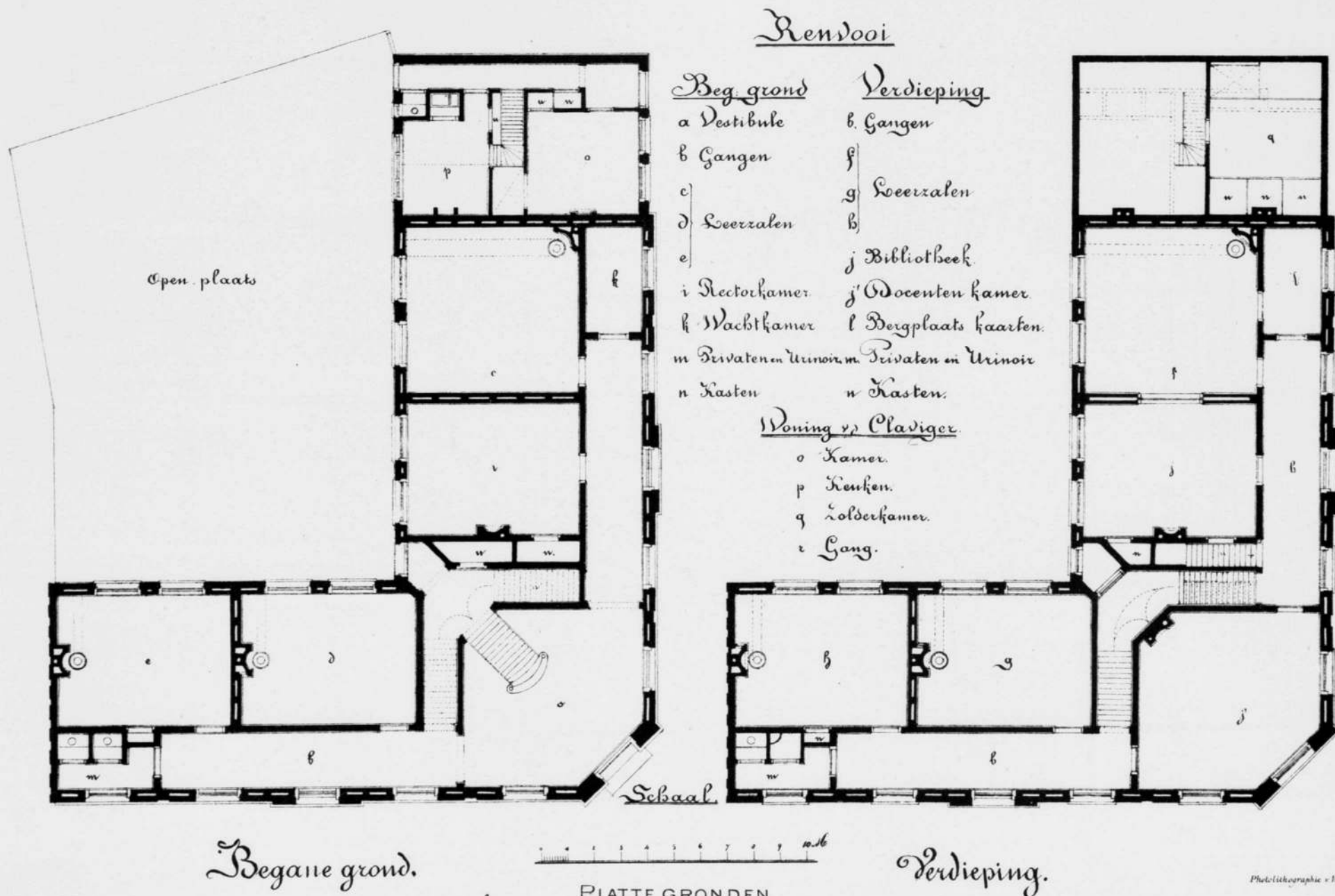

Schets van Lakenhal uit 1640
gezien uit het noorden
naast van C. Hagen 1640

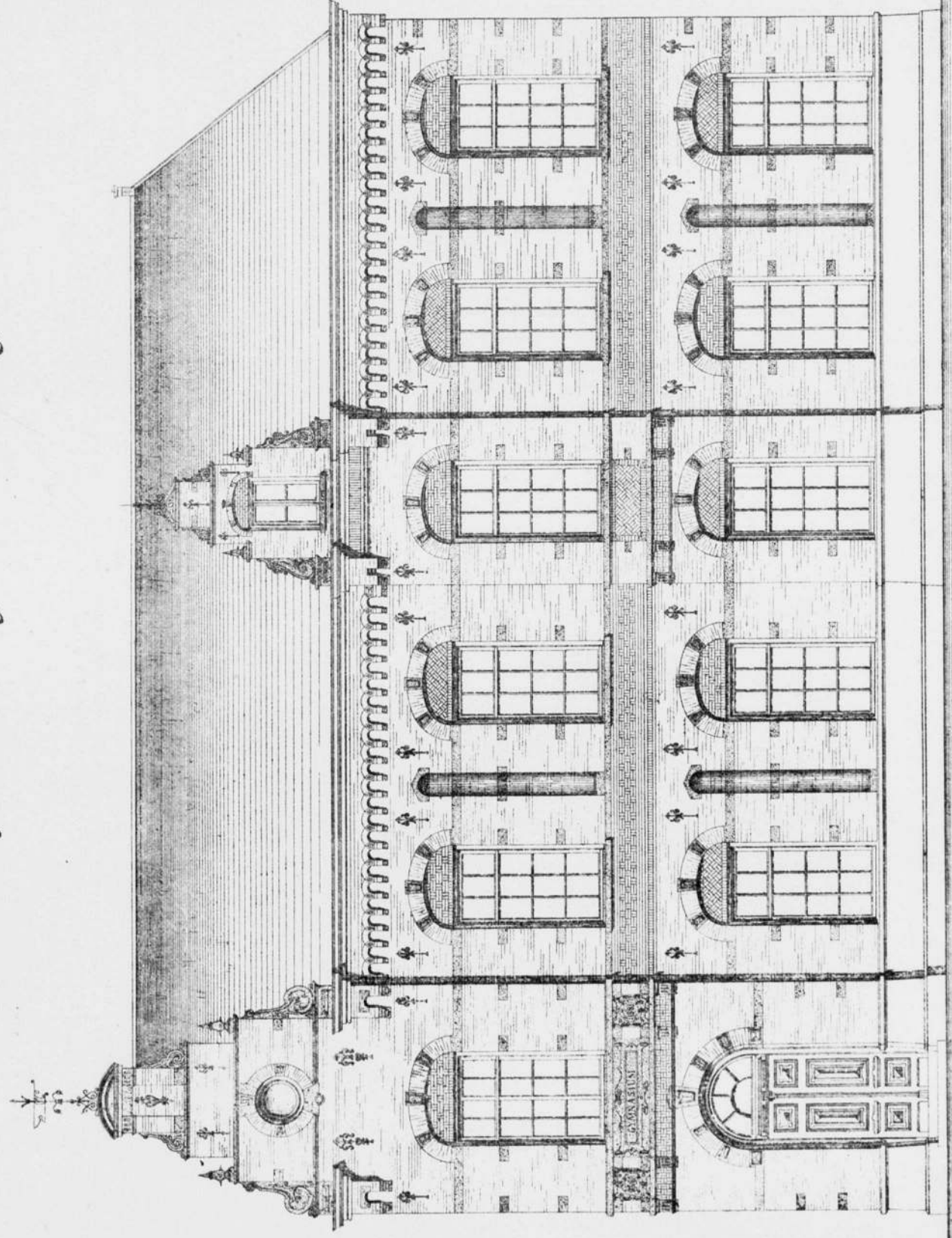
J. H. van der
Glabbe 1844

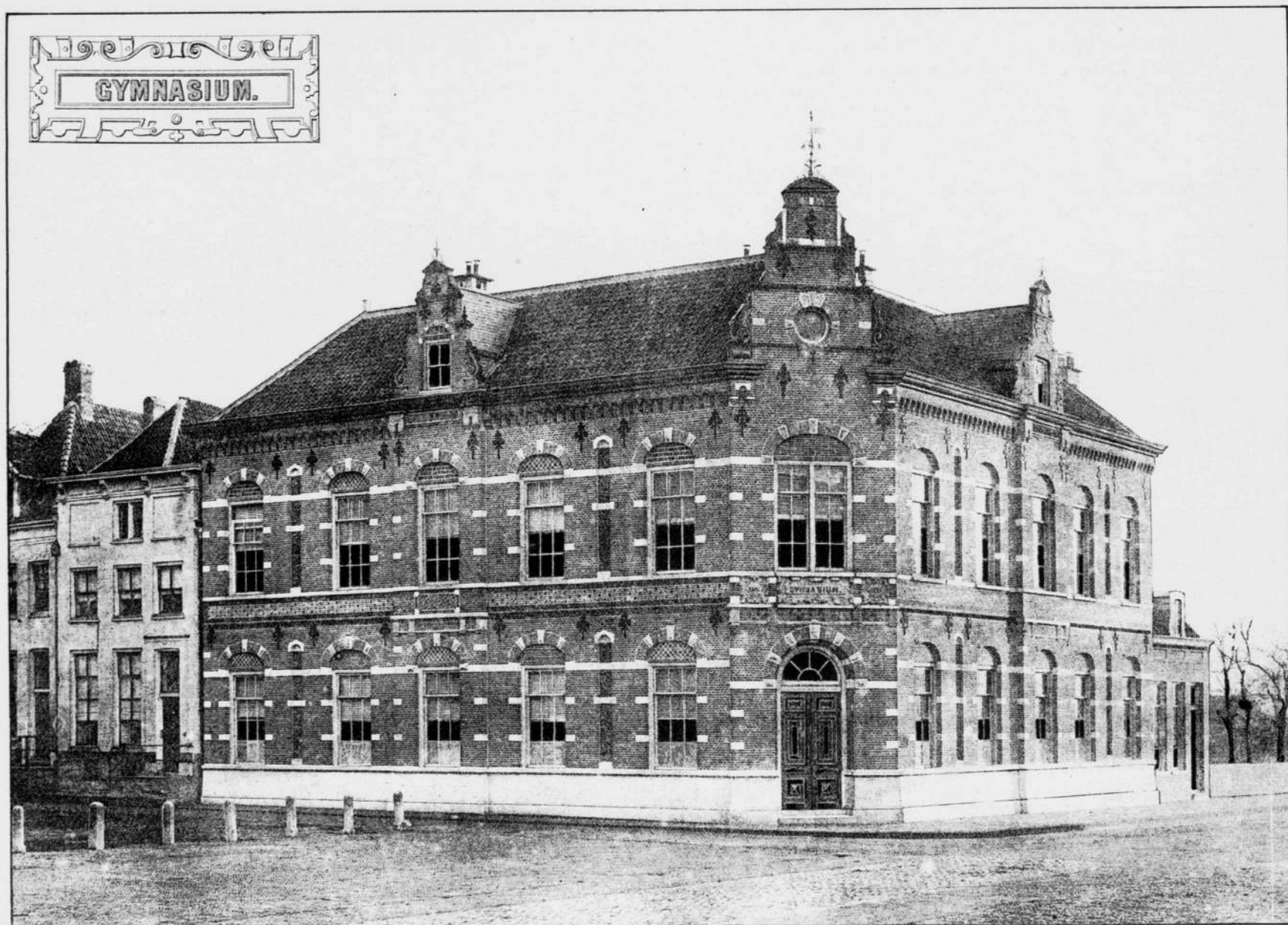

Photolithographie v. Wagner & Mollat, Amsterdam.

*Gymnasium. Zeeplaat.
Zeeckfront van de Voorgevel naar de Sengel.*

PLAAT VIII.

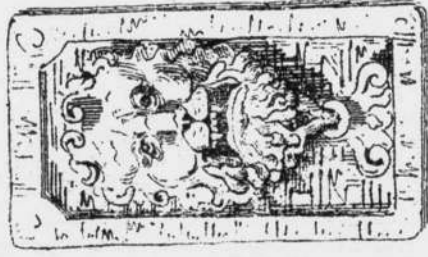

Autolithographie v. Wagner & Mottu, Amst.

GYMNASIUM TE ZUTPHEN.

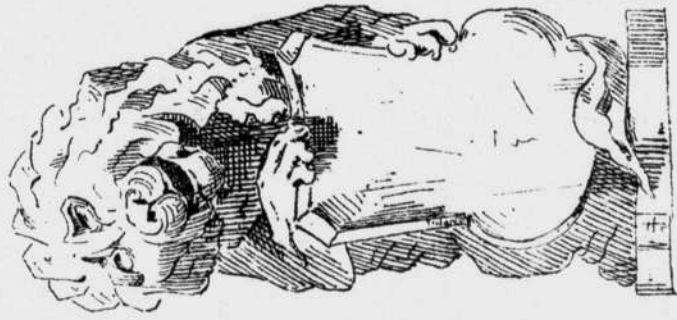
Steenen van een huis te Middelburg.

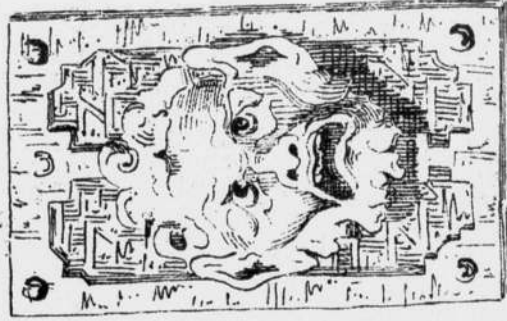
Inscriptiesteen op de Oudekamer te Verc.

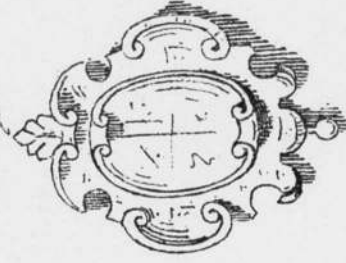
Leeuw afkomstig uit Verc.

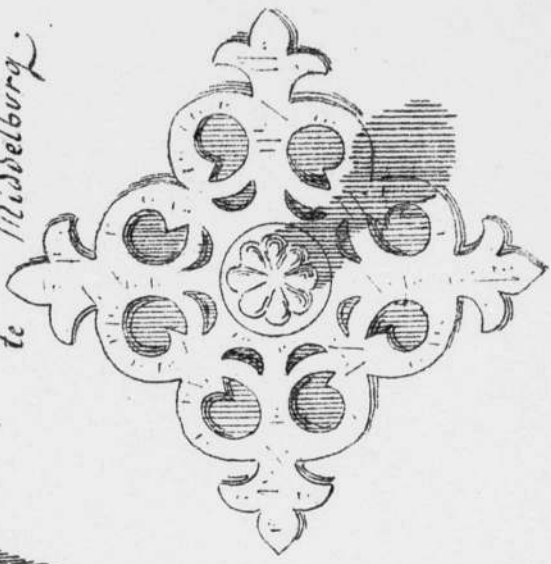
Satertop aan een huis te Brille.

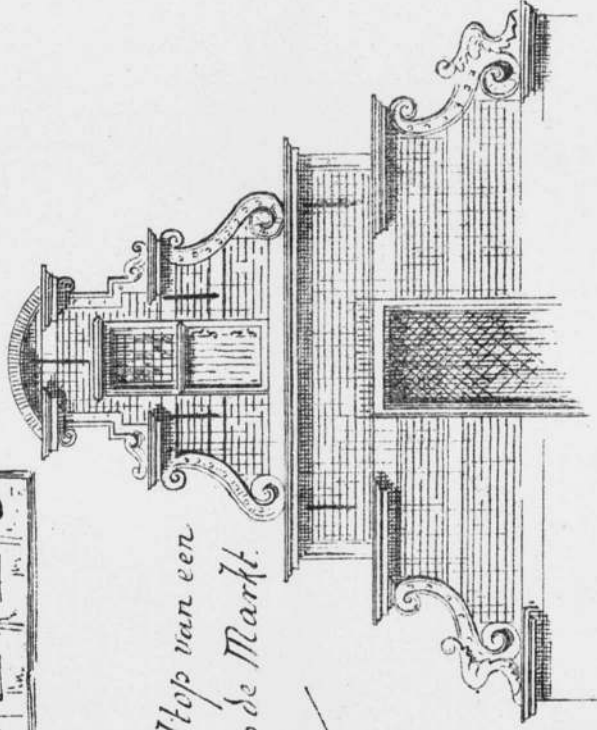
Cartouche van een huis te Huisje.

Deurknops met plaat van een huis te Middelburg.

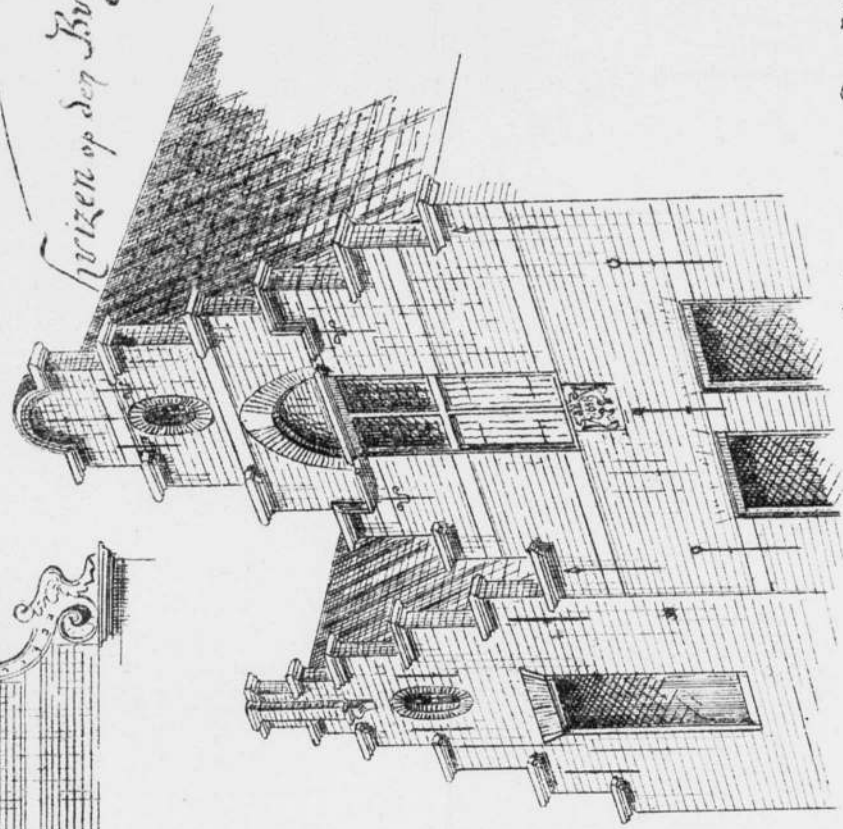
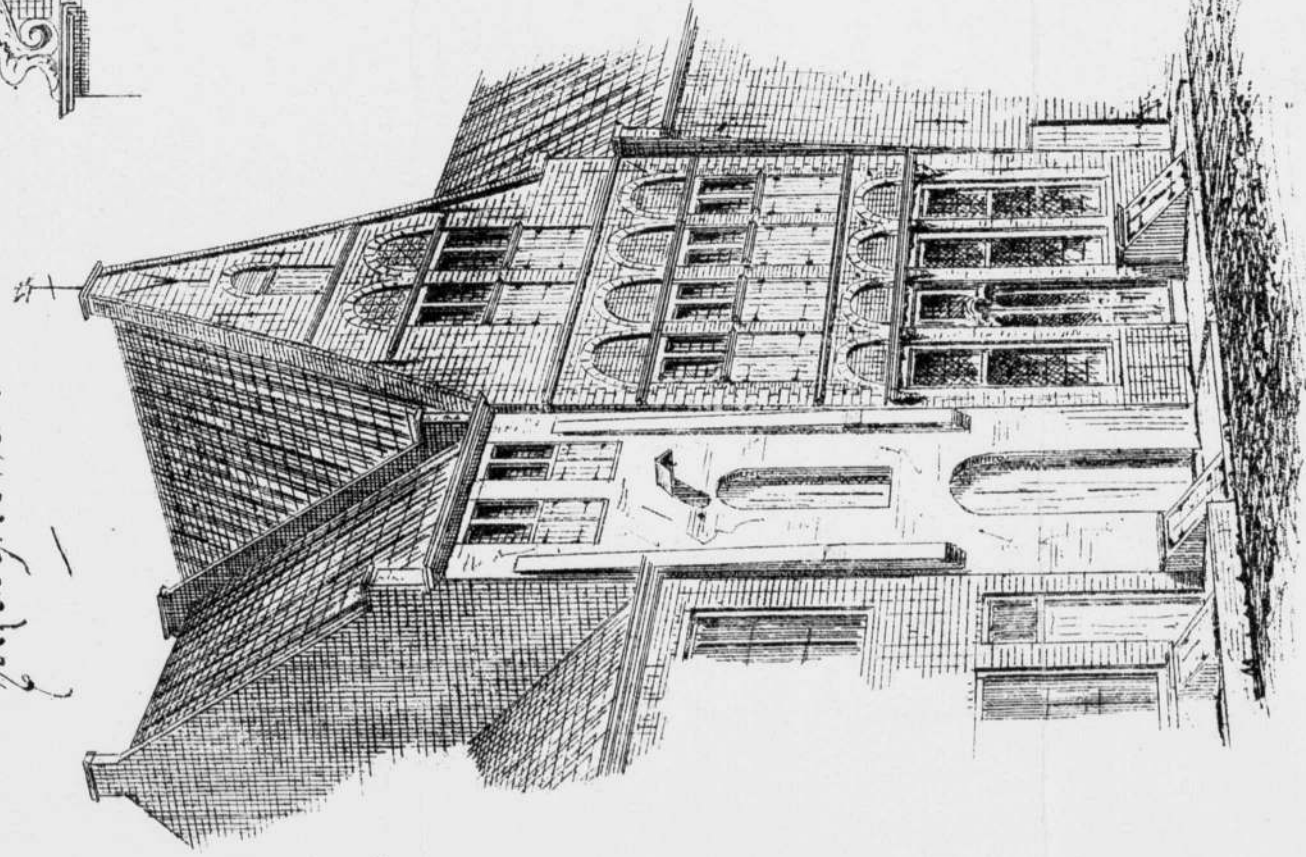

Geveltop van een huis op de Markt.

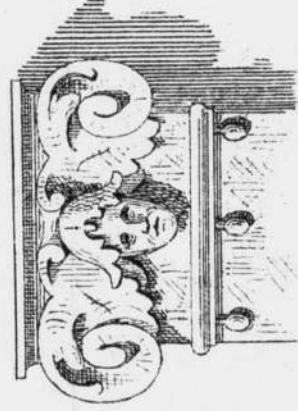

Middelburg 1
huizen op der Burgl.

huizen op de Wat.

Kapiteel aan een poortje in de Heerenstraat.

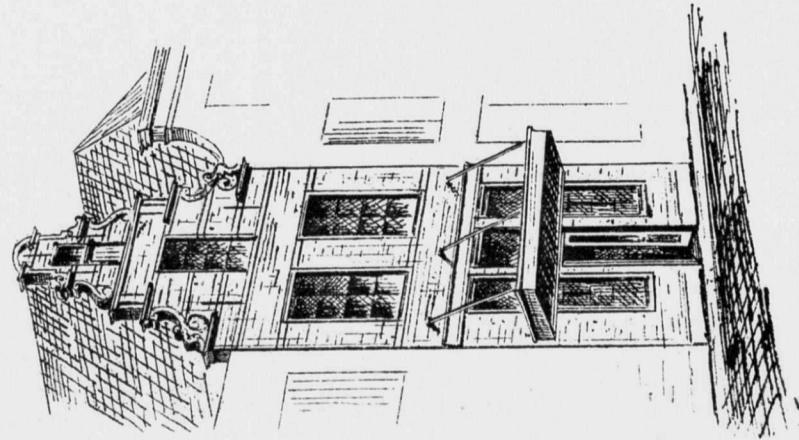

Sijers in der Gevelsteen van het huis op den Burgl.

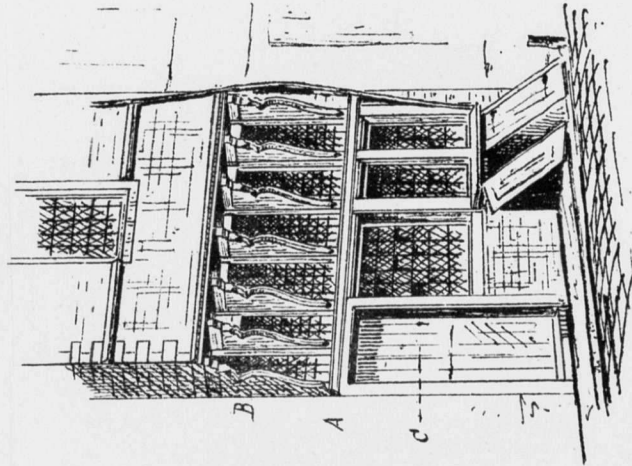

van Middelburg.

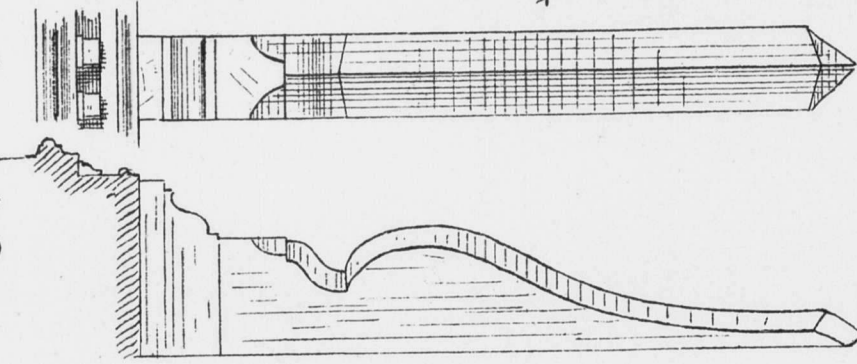
Huis op de Markt Middelburg

Huis op de Markt Veere

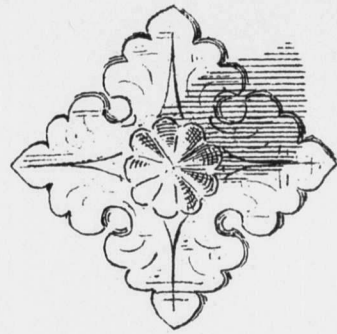
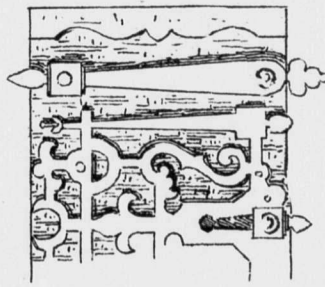
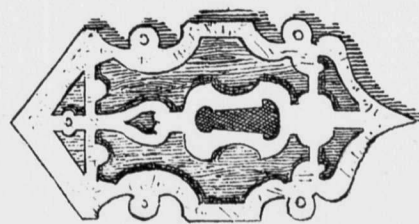
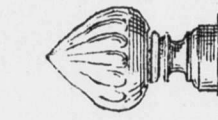
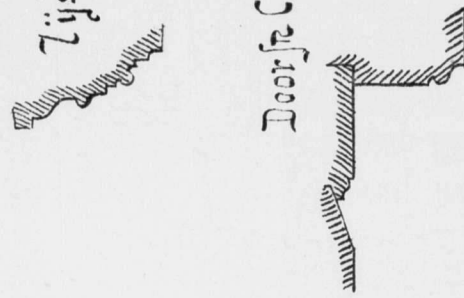

Conjole en lijst B.

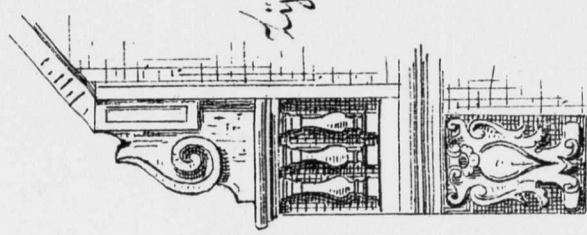

Zijst A.

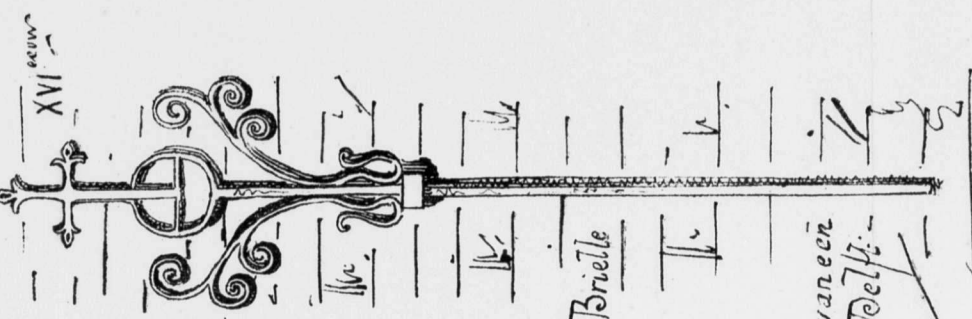
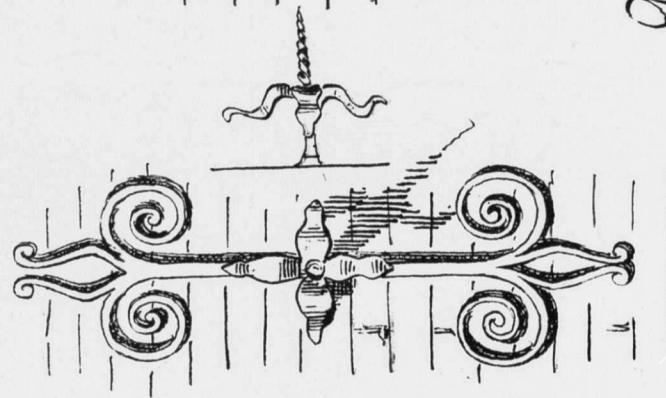
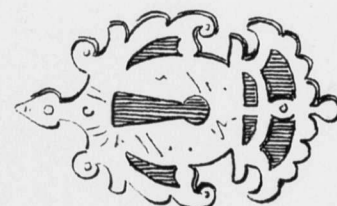
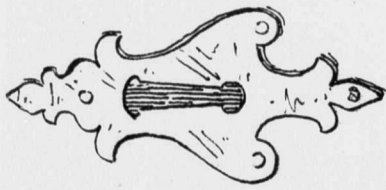
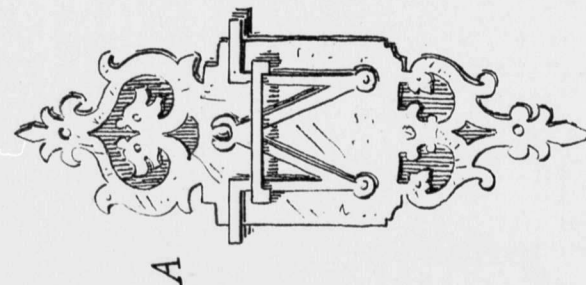
Doorsje C.

Sloplaten en knop.
Middelburg

Zijst A.
Doorsje C.

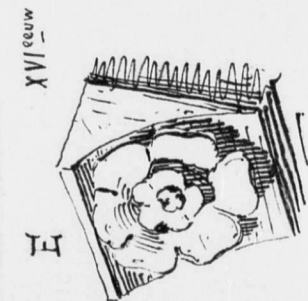

Sloplaatjes van huizen
te Veere.

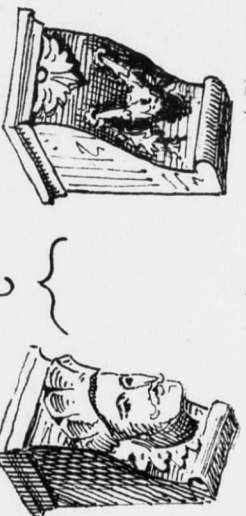
Anter van een huiste Brielle

Anter van een
huiste Delft.

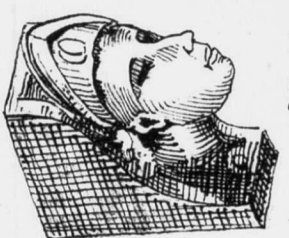
Anter van het
Oudezaal.
te Veere.

Dragsteen
Brielle

Dragsteenen
uit Middelburg.

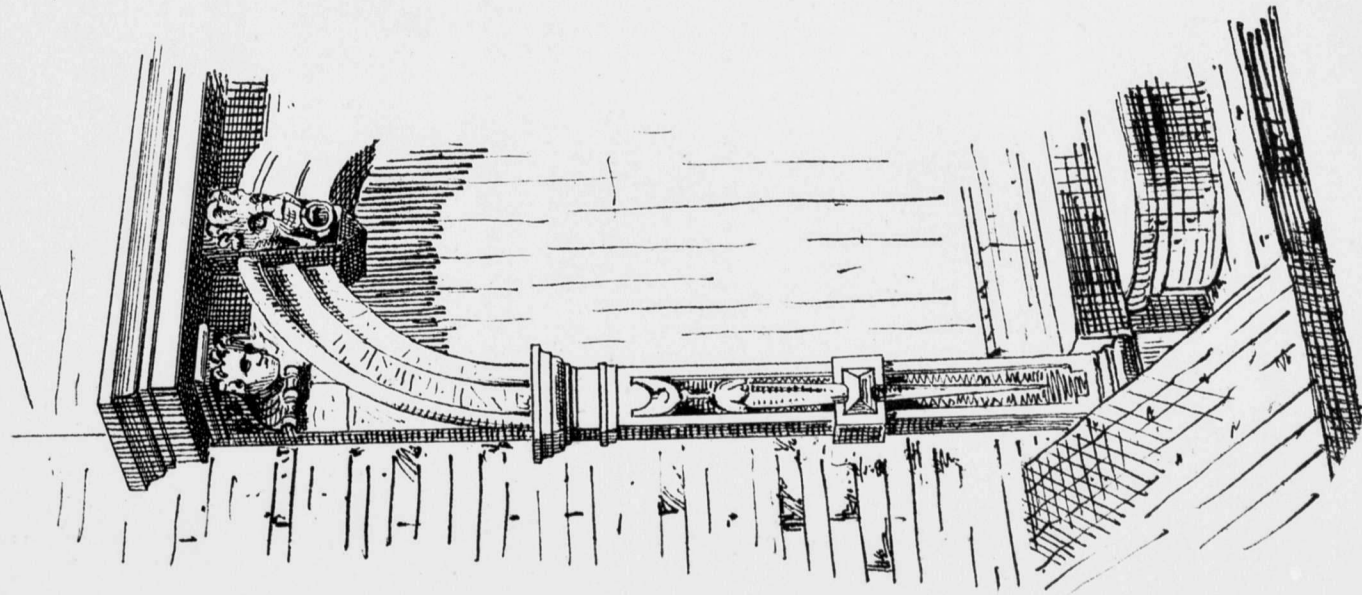

Dragsteen
uit Nijmegen.

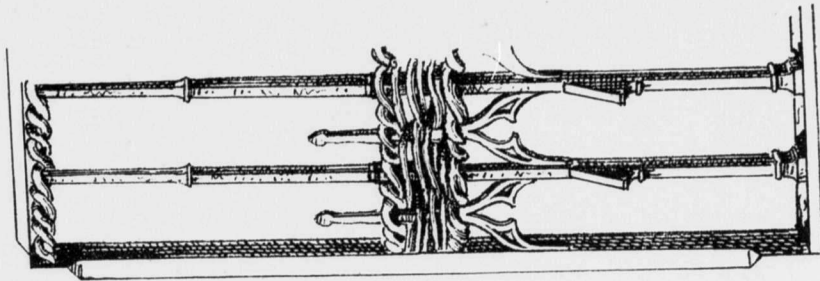

Anter van een
huiste Nijmegen.

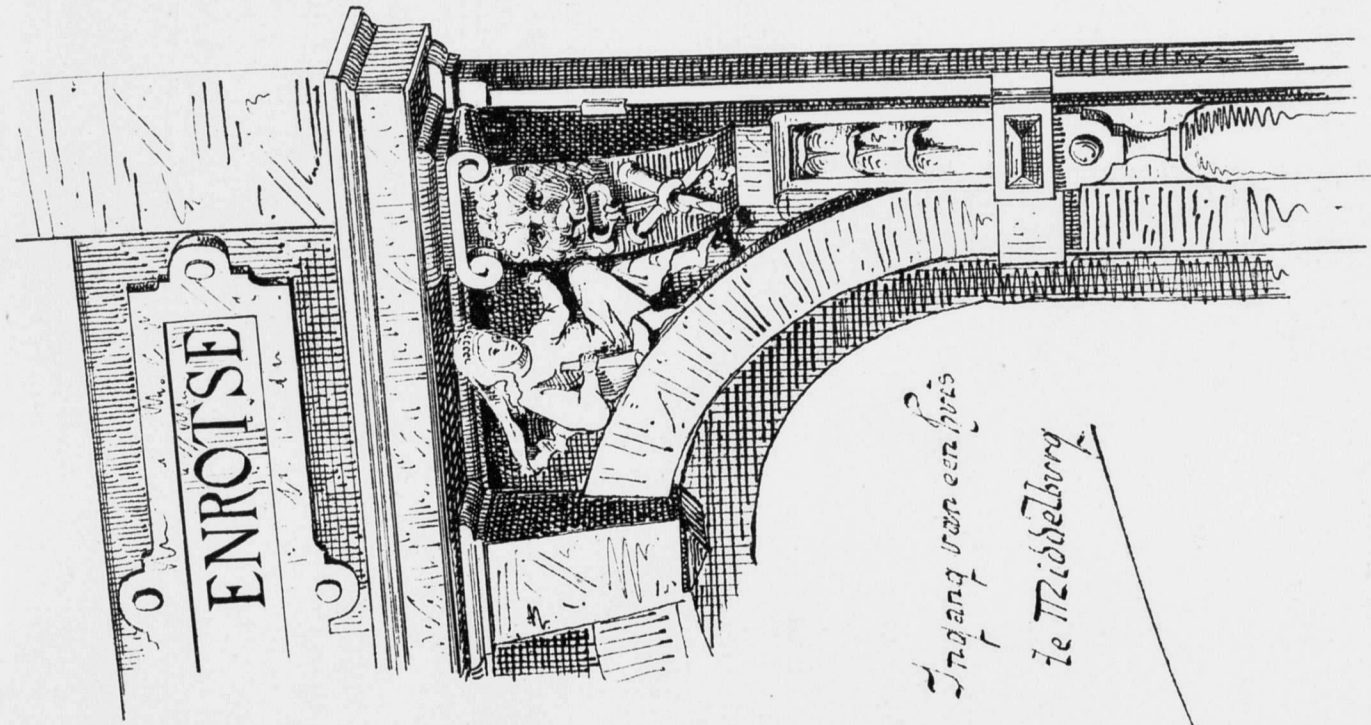
Doortje te Middelburg

Paneel hek in de Abdy
te Middelburg

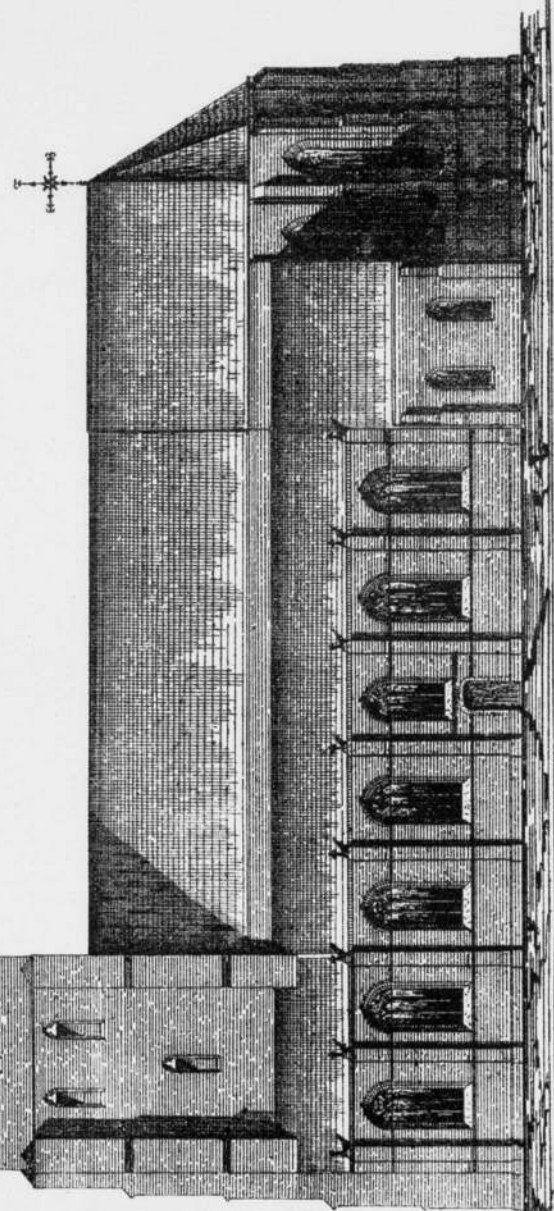
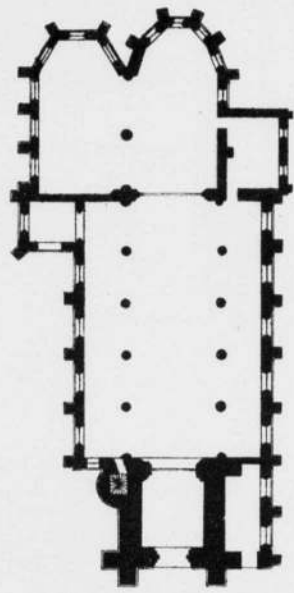
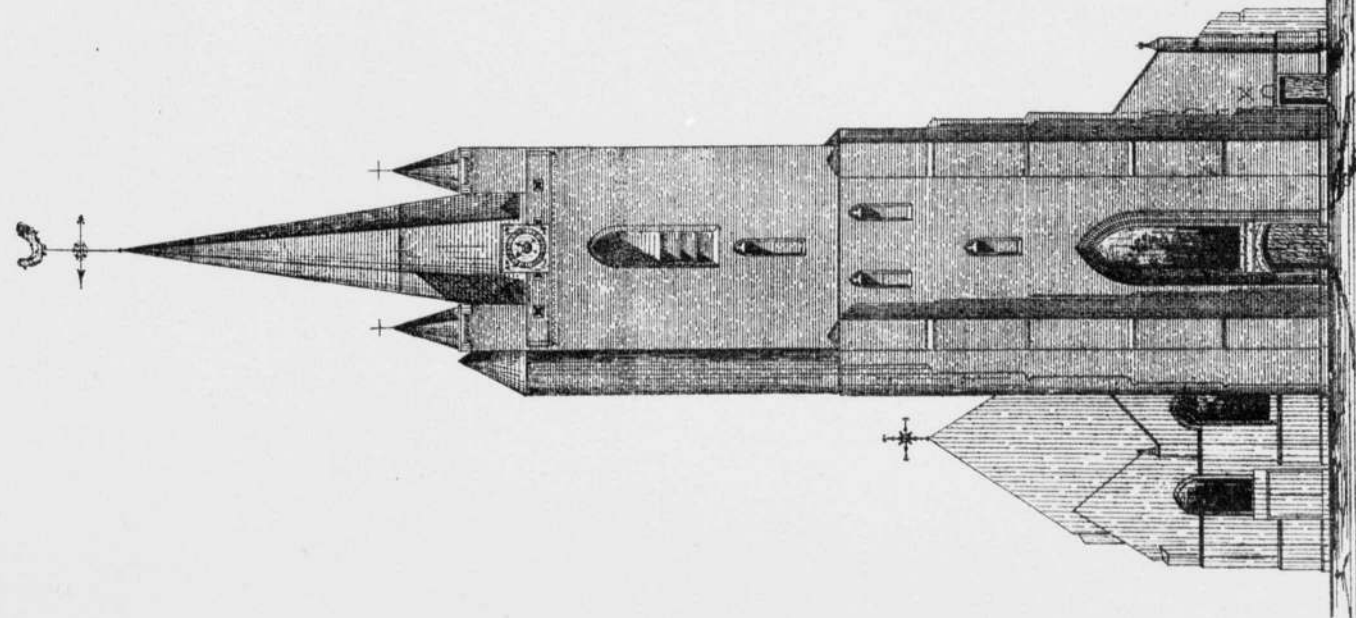

Van der Kolk

Ingang van een huis
te Middelburg

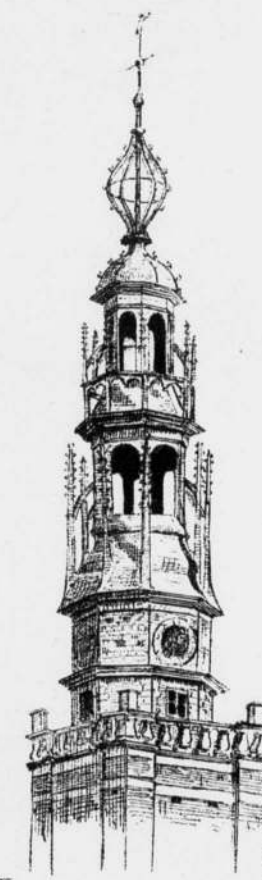
Kerk te Cappelle. xvi^e eeuw.

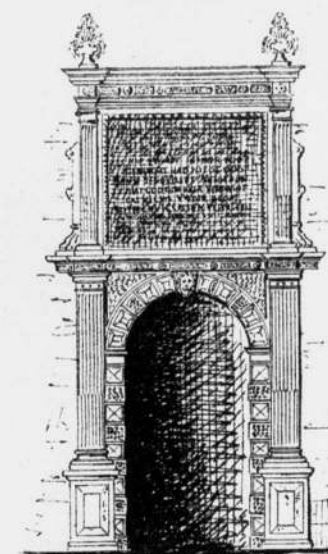
RENAISSANCE GEBOUWEN
TE LEIDEN

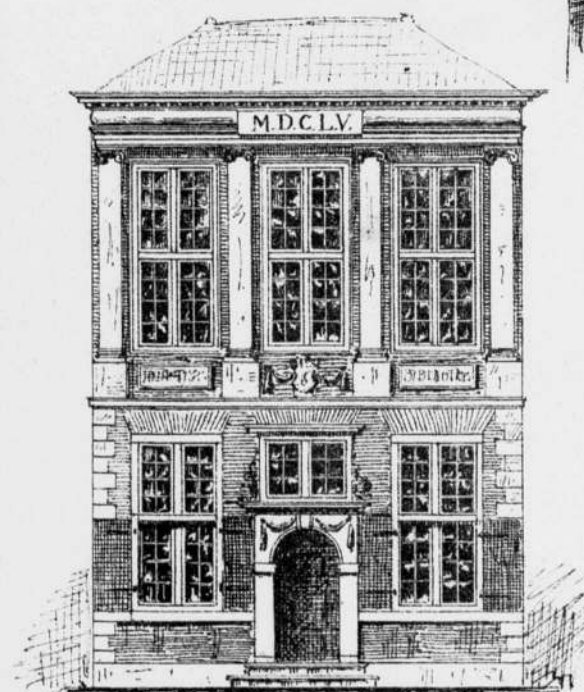
STADHUIS POORTJE. 1607.

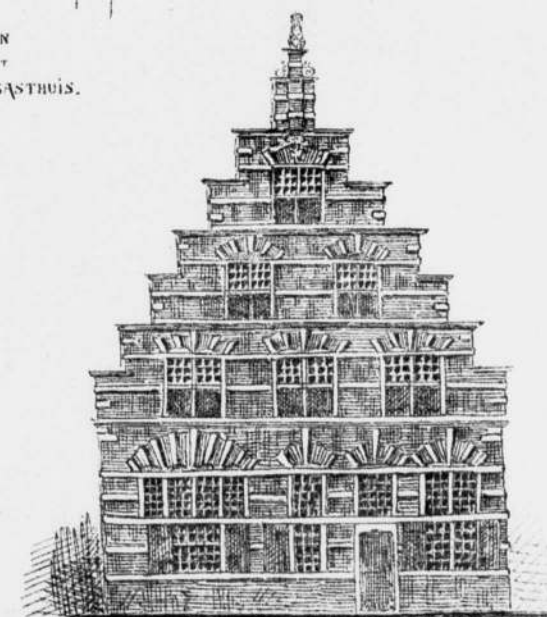
TOREN
VAN HET
ST. JACOBS GASTHUIS.

STADHUIS-POORTJE 1598

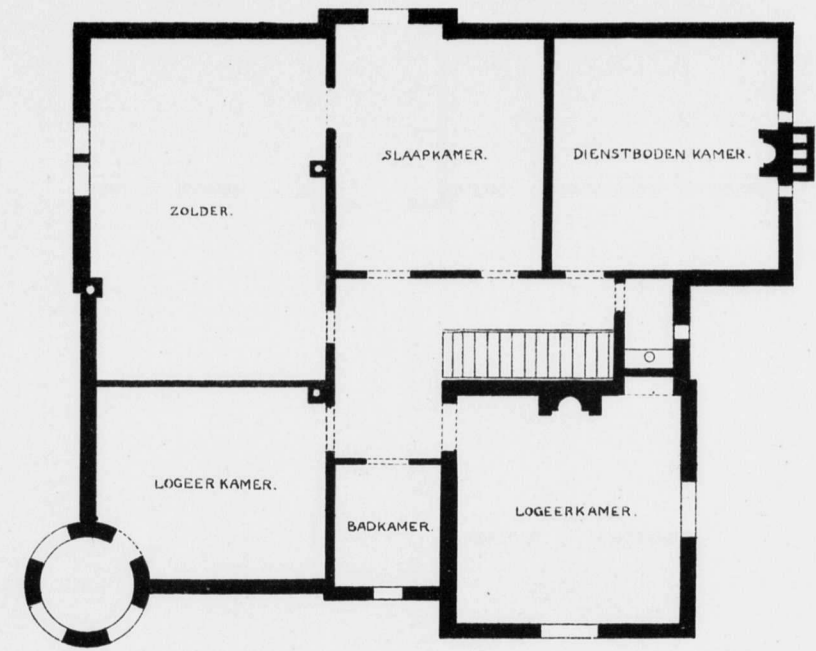

BIBLIOTHEEK VAN THYSIUS.

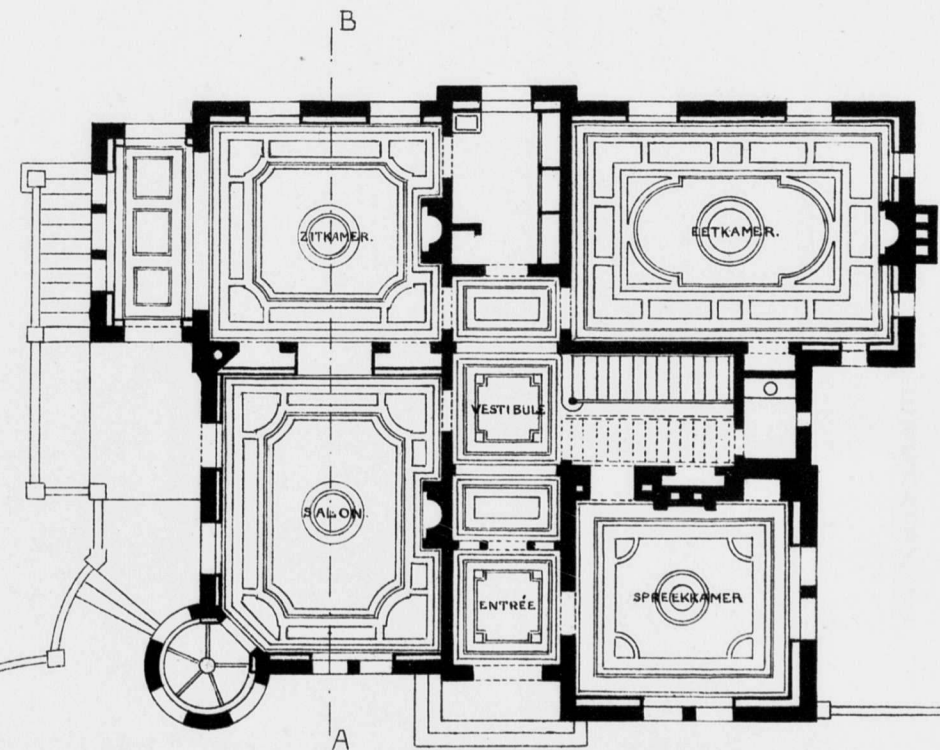

GEVEL OF DE STADSWERT.

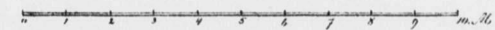
VILLA TE ZUTPHEN.

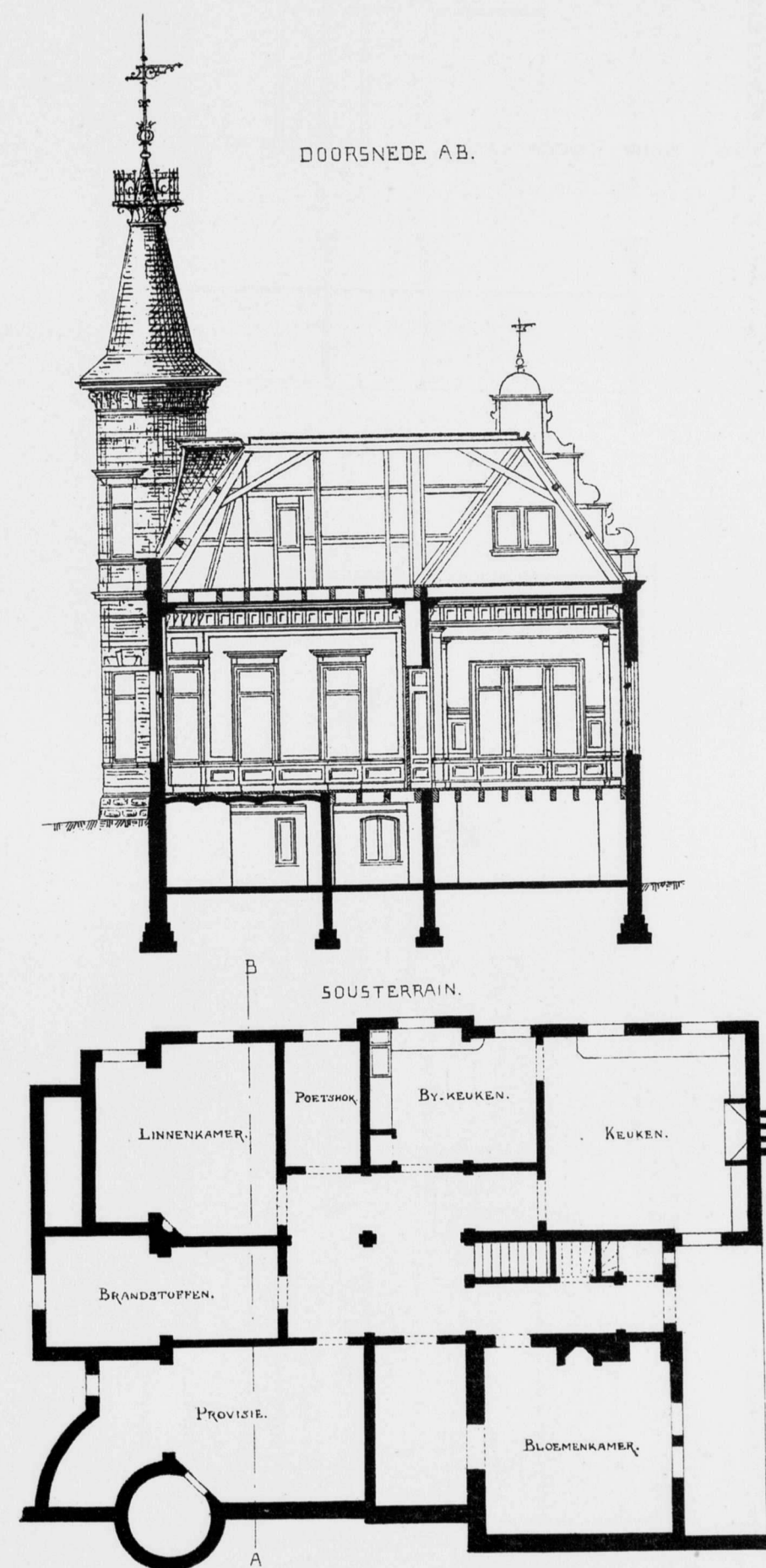
ZOLDERVERDIEPING.

PARTERRE

C. MUYSKEN
Architekt.

VILLA TE ZUTPHEN.

C. MUYSKEN
Architekt.

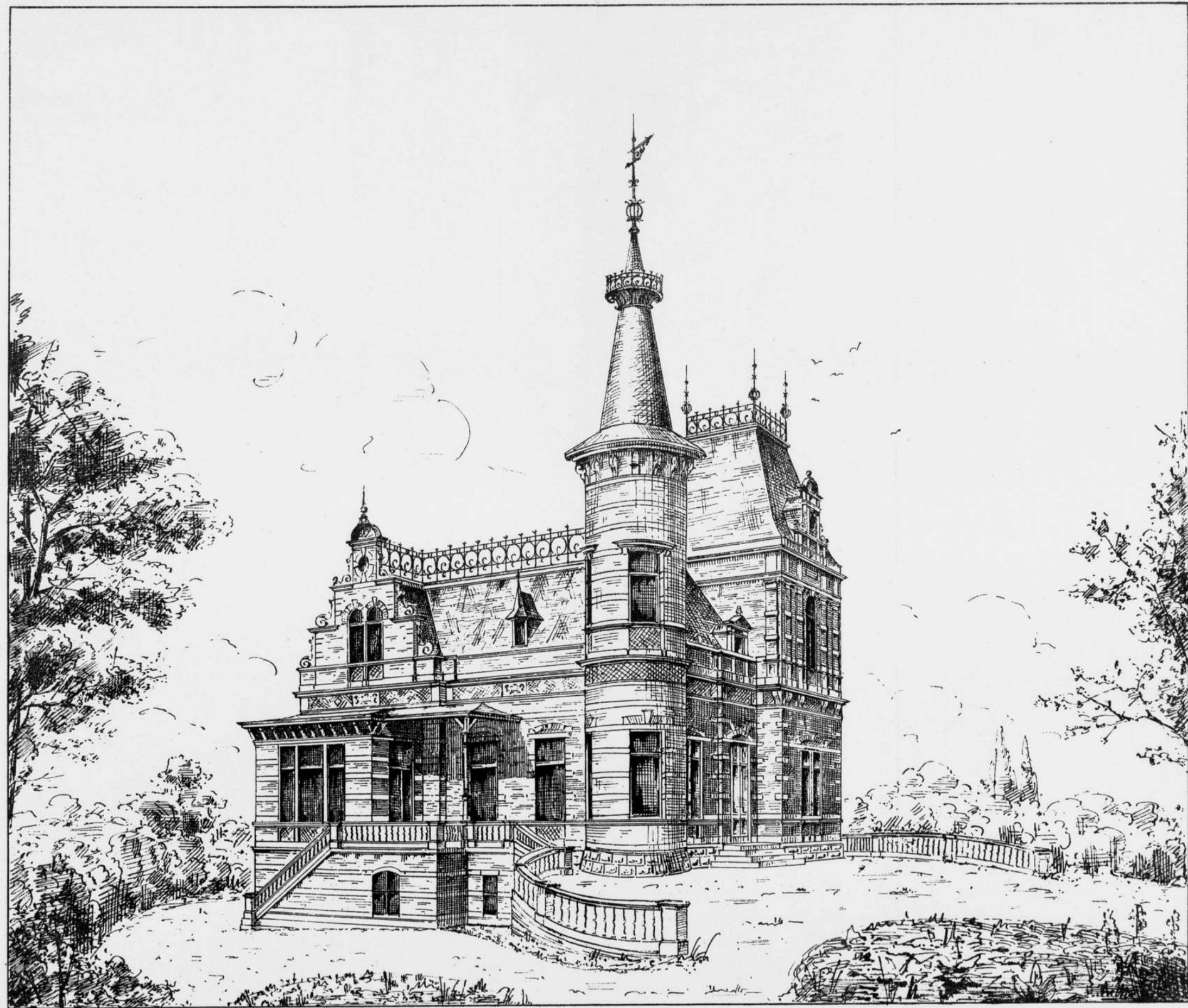
Photolithographie v. Wegner & Mollat, Amst.

Bouwkundig Tydschrift 5^e Deel
(Deel 31 der Bouwkundige Bijdragen)

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon, Amsterdam.

VILLA TE ZUTPHEN.

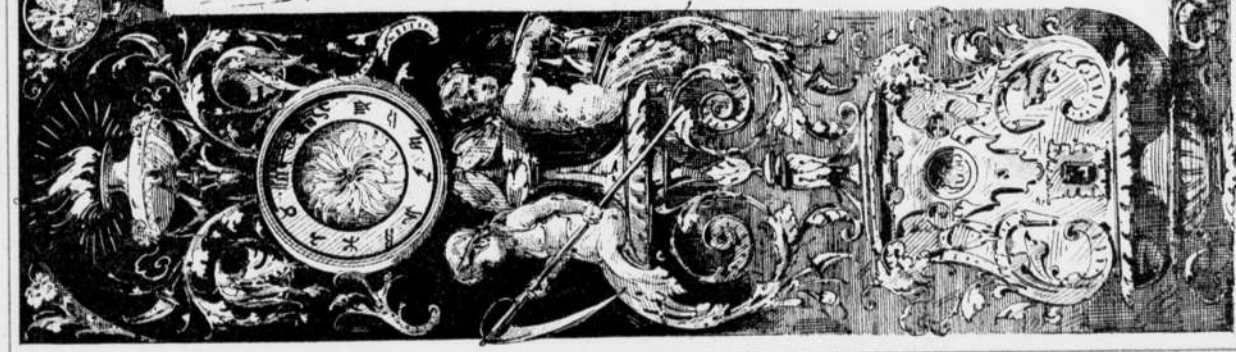
*Bouwkundig Tydschrift 5^e Deel
(Deel 31 der Bouwkundige Bijdragen)*

Uitgave van de Erven H. van Munster & Zoon, Amsterdam.

VILLA TE ZUTPHEN.

C. MUYSKEN
Architekt.

Photolithographie v. H. van der Nijet in Amsterdam.

KALENDER 1886

	Januari	Februari	Mart	April	Mai	Juni
Zondag	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30
Maandag	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24 31
Dinsdag	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25
Woensdag	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25	8 15 22 29	5 12 19 26
Donderdag	7 14 21 28	4 11 18 25	8 15 22 29	5 12 19 26	9 16 23 30	6 13 20 27
Vrijdag	1 8 15 22 29	5 12 19 26	6 13 20 27	7 14 21 28	1 8 15 22 29	4 11 18 25
Zaterdag	2 9 16 23 30	6 13 20 27	7 14 21 28	8 15 22 29	9 16 23 30	5 12 19 26

	Juli	Augustus	September	October	November	December
Zondag	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24 31
Maandag	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25
Dinsdag	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25	8 15 22 29	5 12 19 26
Woensdag	7 14 21 28	4 11 18 25	8 15 22 29	5 12 19 26	9 16 23 30	6 13 20 27
Donderdag	1 8 15 22 29	5 12 19 26	6 13 20 27	7 14 21 28	1 8 15 22 29	4 11 18 25
Vrijdag	2 9 16 23 30	6 13 20 27	7 14 21 28	8 15 22 29	9 16 23 30	5 12 19 26
Zaterdag	3 10 17 24 31	7 14 21 28	8 15 22 29	9 16 23 30	1 8 15 22 29	6 13 20 27

Christelijke Feestdagen

Goede Vrijdag 20 April

Pasch 25, 26 April

Ascensiedag 3 Juni

Pinksterdag 13, 14 Juni

Koninkrijk 25, 26 Dec

Protestantse Feestdagen

Trinitatis 21 Mart

Trinitatis (vrijd.) 10 Aug

Trinitatis 20, 21, 22 April

Trinitatis 5 April

Wetfeest 9, 10 Juni

Wetfeest 14, 15, 20, 21 Oct

Wetfeest 23 Dec

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING
DER BOUWKUNST

Amsterdam 1885

Amsterdam 1885

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAGEN
VAN DE
ALGEMEENE VERGADERINGEN.

EEN-EN-VIJFTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING
gehouden op Woensdag 20 en Donderdag 21 Mei 1885 in het Maatschappelijk Gebouw.

TWEE-EN-VIJFTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING
gehouden op Dinsdag den 29 September 1885, in het Koffiehuis „Brinkman, te HAARLEM.

GEDRUKT BIJ
DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZON.
1885.

omdat hierin het bewijs moet worden gezien, dat de leden medegaan met het beleid van hun Bestuur, en na de Commissie van stemopneming dank te hebben betuigd, geeft spreker den hamer over aan den Vice-President, den heer P. J. H. Cuypers, aangezien moet worden overgegaan tot het benoemen van een Voorzitter.

De heer Cuypers stelt voor den aftredenden Voorzitter bij acclamatie te herkiezen, vertrouwend dat niemand zich zal verzetten tegen deze wijze van stemmen.

Onder luid applaus wordt de heer Muysken tot Voorzitter herkozen, en het woord nemende, verklaart hij te meenen wel te doen, met geen scrupules te hebben over deze wijze van stemmen, die al eens meer op dergelijke wijze heeft plaats gehad; spr. zegt de vergadering dank voor het ondervonden bewijs van sympathie, beveelt het Bestuur aan in de welwillendheid der leden, en zich zelve ook in dien van de overige Bestuursleden.

Op verzoek van den Voorzitter doet de Secretaris mededeeling van de conclusie der Jury over de prijsvragen, in 1883 uitgeschreven. Deze is als volgt:

„De commissie is van oordeel, dat het ontwerp, ingekomen als antwoord op de eerste prijsvraag, voor geen bekroning kan in aanmerking komen, maar zij stelt voor aan den ontwerper tot aanmoediging en tot vergoeding der gemaakte kosten f 75 toe te kennen, met eene eervolle vermelding.

Aan het ontwerp Excelsior, N°. 7, van de tweede prijsvraag, stelt de commissie voor f 100 toe te kennen tot bestrijding van kosten en een vereerend getuigschrift tot aanmoediging.

Ofschoon volgens de overwegingen van de commissie, het ontwerp ingezonden op de derde prijsvraag niet voor bekroning kan worden voorgedragen, is zij toch van meening, dat de prijs van f 50 aan den ontwerper tot aanmoediging en voor het fraaie tekenwerk moet worden toegekend.

De Voorzitter deed de vraag of de vervaardiger van het ontwerp „Pro Arte”, in de eerste plaats genoemd, aanwezig was; niemand meldde zich echter aan.

Als ontwerper van het antwoord op de 2 prijsvraag, Excelsior, maakte de heer H. H. Kramer, architect te Leeuwarden, zich bekend. De Voorzitter wenscht den overwinnaar geluk, en hoopte, dat de behaalde zege hem een spoorslag moge zijn, om op den ingeslagen weg voort te gaan.

Op de vraag of de ontwerper van het antwoord op de derde prijsvraag, met het motto: „al roest het ijzer, de kunst blijft wijzer”, aanwezig was, meldde zich aan de heer J. de Haan, architect te Breukelen, die eveneens de gelukwensen van den Voorzitter ontving met de hem toegewezen onderscheiding.

Na het toekennen van deze onderscheidingen, zeide daarop de Voorzitter, geloof ik dat het oogenblik gekomen is, om hier in het openbaar een woord van hulde te brengen aan de commissie, die zich belast heeft met het opmaken van een Rapport over de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling van 1883. Over het werk zelve behoef ik niet uit te wijden; het is u bekend en in uw aller handen. Ik behoef hier dan ook niet meer te zeggen, dan dat dit rapport het eenige degelijke werk is, hetwelk over deze merkwaardige tentoonstelling is verschenen. Het Bestuur heeft gemeend in den geest van de leden der Maatschappij te handelen,

door de leden der commissie voor het Rapport een bewijs van erkentelijkheid aan te bieden, en het heeft gemeend dit in geen beteren vorm te kunnen doen, dan door hen ieder een exemplaar van hun eigen werk in prachtband te vereeren.

Onder toejuichingen der vergadering ontvingen de heeren H. P. Berlage, I. de Haan, Jurriaan Kok en C. T. J. Louis Rieber het hun aangeboden geschenk (de commissie-leden John F. Groll en A. van Delden waren niet ter vergadering aanwezig), waarop de heer H. P. Berlage uit naam der Commissie dank betuigde voor het geschenk. Wij zien daar meer in dan een cadeau, zeide spreker; wij hebben met liefde voor de zaak gewerkt, maar ons geenszins de moeielijkheid ontveinsd van de taak die ons werd opgelegd. Het is ons echter eene eer geweest om te hebben kunnen bijdragen tot den bloei der Maatschappij.

Aan de orde is thans de begroting over 1886.

De Penningmeester, de heer Redeker Bisdom verkreeg het woord, en lichtte de cijfers, zoowel die der ontvangsten als die der uitgaven in korte woorden toe, waarna de Voorzitter de gelegenheid verschafte voor het houden van algemeene beschouwingen over de begroting.

De heer F. H. van Etteger achtte het cijfer van f 4500, gesteld als opbrengst van de tentoonstelling, eenigszins optimistisch, niettegenstaande de op de vergadering gedane mededeeling, dat reeds voor f 4300 was verhuurd geworden, en meende dat een geringere huurprijs de deelneming zou doen toenemen. Tegen de mededeeling van den Penningmeester, dat op de uitgave van het Tijdschrift zou moeten bezuinigd worden, kwam spreker op; hij hoopte, dat het niet tot vermindering zoude komen, daar de werken der Maatschappij, althans voor de buiten Amsterdam wonende leden, de hoofdzaak waren. Hij sprak den wensch uit, dat aan het voornemen geen gevolg zou worden gegeven, want hoe meer kosten aan die werken besteed werden, hoe beter dit was. Weekblad en Tijdschrift moesten hun plaats met eere blijven behouden. Waar de eene post verhoogd moest worden, kon de andere worden verminderd; post 14, groot f 990, achtte spreker o. a. te hoog.

De heer Dl. I. Sanches verklaarde daarop in de toelichting van den Penningmeester twee opmerkelijke inconsequentien te hebben bespeurd, die evenwel in den boezem van 't Bestuur consequent werden doorgevoerd. De heer Redeker Bisdom sprak eenerzijds steeds van Maatschappelijk Gebouw, en dat hij dit gebouw ook als zoodanig beschouwde, bleek uit de begroting; die van de Permanente Tentoonstelling was samengevloeid met die van de Maatschappij. Ten andere werd door den Voorzitter steeds gesproken van *het* Gebouw, en er scheen bij 't Bestuur dus niet de noodige vastheid te bestaan. In de Mei-vergadering van 1883 had spreker verklaard ten eerste eene permanente tentoonstelling van bouwartikelen voor te staan, omdat hij haar nuttig, en als niet onvoordeelig achtte. En nu thans uit de medegedeelde cijfers was gebleken, dat de zaak levensvatbaar was, achtte spreker het gewenscht om, alvorens tot eene verdere behandeling van de begroting over te gaan, niet alleen een naam aan het gebouw te geven, doch ook te verklaren, dat de tentoonstelling met alle lusten en lasten door de Maatschappij wordt overge-

nomen, zoodat beiden één geheel zullen vormen. Waar de gegevens bestaan om te accepteren, omdat uit dergelijke vereeniging geen nadeel zal voortvloeien, kan dit niet anders dan tot den bloei der Maatschappij bijdragen. De heer Sanches verklaarde daarom de eer te hebben voor te stellen, dat de Maatschappij het gebouw met de tentoonstelling overneme, alzoo trede in alle baten en lasten, en het gebouw wettelijk worde „het Maatschappelijk Gebouw.”

De Voorzitter vraagt of de vergadering dit voorstel goedkeurd: het Bestuur heeft er geen bezwaar in.

De heer van Etteger meende zich te herinneren, dat door de September-vergadering van 1883 reeds was beslist, dat het te stichten gebouw, Maatschappelijk gebouw zoude zijn.

De heer Leliman verzocht de vergadering voet bij stuk te houden, en de begroting verder te bespreken. Spreker gaf zijn verwondering te kennen, dat de verschillende posten niet nauwkeuriger waren omschreven, en in de begroting niet is opgegeven wat voor elken post afzonderlijk in 1884 is uitgegeven. Na eenige kleine opmerkingen, en den raad om de post die te laag is, te verhoogen met een gedeelte van een post die men te hoog acht, verklaarde spreker geen verdere aanmerkingen te hebben en stelde voor de begroting in haar geheel aan te nemen.

De Voorzitter, niet met den heer Leliman kunnende medegaan, acht het toch wenschelijk bij het voorstel des heeren Sanches stil te staan. Dat voorstel is met de beste bedoelingen gedaan, daar bij eenige leden nog twijfel bestaat, of het gebouw wel eigendom is van de Maatschappij. Dezen twijfel kan spreker echter niet begripen. Immers, het Bestuur aanvaardde de opdracht der leden om een gebouw te stichten, het leidde alle transacties, daartoe noodig, het sloot de leeningen; door de Maatschappij en de leden zelve werd geld aan de eigen zaak gegeven; de geschenken werden aanvaard, de exposanten namens de Maatschappij uitgenoodigd om deel te nemen. Ik geloof, zeide spreker, dat al wat we hebben, van de Maatschappij is. Wij kunnen het kind noemen zooals we willen, maar dit staat vast: de Maatschappij is thans in haar eigendom gevestigd. Het Bestuur heeft dan ook de vrijheid genomen boven de deur van het gebouw den naam der Maatschappij te doen plaatsen.

De heer Sanches antwoordde: er is een bezit de facto en een bezit de jure. Feitelijk is het gebouw in bezit van de Maatschappij, wettelijk echter niet. Tegenover derden heeft het Bestuur gehandeld ingevolge de statuten, doch niet tegenover de leden. Daarom is alsnog noodig, dat het Bestuur sanctie op zijne handelingen ontvangt.

De heer Redeker zegt het gebouw nooit anders dan als het Maatschappelijke beschouwd te hebben.

Het is, volgens mededeeling van den heer de Haan, altijd tegen den zin der Commissie geweest, dat de tentoonstelling door de Maatschappij wordt gedreven. Het verdiende de voorkeur om de exploitatie over te laten aan een consortium, zoodat de risico nimmer ten laste der Maatschappij zou kunnen komen.

De heer Redeker verklaarde wel eens te willen weten aan wien het gebouw wel toebehoorde, zoo het niet van de Maatschappij was, en vroeg: wie heeft het gebouw in de Wijde Kapelsteeg verkocht; wie heeft het bouwen van

dit nieuwe aanbesteed; wie heeft de leening gesloten en alle finantieele operaties geleid? Dit werd door de Maatschappij gedaan.

Volgens den heer de Haan had toch een consortium als huurder kunnen optreden. Spreker wenscht thans geen veranderingen, maar minder zorgen op de schouders der Maatschappij gebracht te zien.

Dezelfde kwestie was, volgens den heer v. Etteger in 1883 breedvoerig besproken geworden en er was machtiging verleend om te handelen ten name van de Maatschappij. Het zou nu dwaas zijn te zeggen, wij moeten maar toestaan hetgeen is geschied. Wij kunnen de zaak gerust achterwege laten, want het gebouw is van de Maatschappij. Spreker wilde aan de beschouwingen eenige wenschen vastknoopen, en wel deze, dat de leden buiten Amsterdam een tehuis kunnen vinden in dit gebouw, dat er wat gezelligheid zal te vinden zijn, en men er iets zal kunnen nuttigen.

Nadat de Voorzitter had geantwoord, dat hiervoor zorg gedragen was, verzocht de heer Muller de begroting weder ter hand te nemen en deze aan te nemen.

De heer W. C. Metzelaar is ook van meening, dat niet anders gehandeld had kunnen worden dan zooals is geschied; de Maatschappij heeft haar kapitaal in de zaak gestoken en na 35 jaar wordt het gebouw haar eigendom.

Volgens den heer Sanches had het Bestuur het recht te koopen, en verdere transacties te doen; maar hij meent toch, dat toestemming op deze vergadering thans noodig is.

De heer Leliman is dit met den heer Sanches eens, en wil den toestand nu zuiverder zien gesteld, tegen welke laatste uitdrukking de heer P. J. H. Cuypers zijn stem verheft, en vraagt of het Bestuur een machtiging ontving of niet.

Na eenige discussie tusschen beide laatstgenoemde heeren, bleek het, dat de vergadering de vraag van den heer Cuypers bevestigend beantwoordde, dat zij het gebouw als Maatschappelijk Gebouw aanvaardt, en de Maatschappij alle lusten en lasten ervan overneemt.

Andermaal verzocht de heer Muller de begroting nu aan te nemen, waarop de Voorzitter deze in discussie brengt.

Enkele vragen van weinig belang werden door den Penningmeester beantwoord, die tevens toezegt bij de voor de leden bestemde begroting in het vervolg meerdere toelichtingen te voegen. Hierna wordt de begroting en bloc door de vergadering goedgekeurd.

Voor de plaats waar de aanstaande September vergadering zal gehouden worden, wordt Haarlem gekozen. De Voorzitter der aldaar gevestigde afdeeling, de heer J. H. Stoel verklaarde, dat het voor de Afdeeling Haarlem hoogst aangenaam zal zijn, de leden aldaar te mogen ontvangen.

Voor het einde der vergadering verzocht de heer J. J. Weve het woord, en bracht hulde aan het Bestuur voor al hetgeen dit in het afgelopen jaar voor de Maatschappij had gedaan.

Hierna sloot de Voorzitter de Vergadering.

Donderdag 21 Mei.

De volgende Bestuursleden waren tegenwoordig: C. Muysken, Voorzitter; P. J. H. Cuypers, Vice-Voorzitter; J. R. de Kruyff; W. C. Metzelaar; H. Cramer; en H. W. Veth, benevens de Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Op de presentielijst was geteekend door de heeren:

J. H. Leliman en A. N. Godefroy, Eere-leden der Maatschappij; de afgevaardigden der afdeelingen: Jacob F. Klinkhamer voor Amsterdam; J. C. Stoeller Wzn. voor Arnhem; W. van Lith en P. Tirion voor 'sGravenhage; J. B. Jager voor Groningen; J. H. Stoel Azn. voor Haarlem; J. E. G. Noordendorp en S. Baron voor Leeuwarden; P. G. Lancel en W. C. Mulder voor Leiden; I. H. J. van Lunteren en Alb. Nijland voor Utrecht; verder door de leden, H. P. van den Aardweg, J. G. van den Arend, G. H. Bauer, B. H. Beijderwellen, B. Blanken, H. L. Boersma, J. N. Breebaart Azn., A. A. M. Bruning, J. Dik Jr., G. van Driel, C. M. Droogleever Fortuijn, F. H. van Etteger, H. H. A. van Eykelen, F. W. van Gendt JGz., J. C. de Groot, J. de Haan, C. H. de Haart, D. H. Haverkamp, C. C. van der Heide, J. P. Henneveld, G. J. Hennink, A. R. Hol, R. Jurling, W. J. Klerk de Reus, G. Krook, J. T. Kok, H. H. Kramer, G. H. Lagers, A. N. de Lint, G. Looman, D. Lijsen, F. H. van Malsen, D. C. Molenkamp, J. H. Muller, J. A. Mulock Houwer, Jb. Olie Jbz., J. N. Scheltema, Th. G. Schill, J. G. Schreuder, A. Stoutjesdijk, K. Swagerman Pzn., H. Wakkie, H. Westra Jr., J. J. Weve, H. J. Wolter en E. D. van Wijngaarden.

De vergadering werd te ongeveer elf uren door den Voorzitter heropend, die tevens de leden, welke gisteren niet tegenwoordig waren een woord van welkom in het nieuwe gebouw toeriep.

De beide volgende vragen waren thans aan de orde:

1. Welke eischen dient men te stellen aan een goede regeling van vakonderwijs voor de handwerkslieden in de bouwambachten?

2. Welke eischen dient men te stellen aan een goede regeling van vakonderwijs, meer bepaald voor de opleiding van bouwopzichters?

De Voorzitter bracht de eerste daarvan in behandeling, en herinnerde, alvorens het debat te openen, met een enkel woord aan het ontstaan dier vragen. De heer W. C. Metzelaar diende indertijd een schrijven in bij het Bestuur der Maatschappij, de vraag behandelende of het bouwkundig onderwijs, zooals het thans en sinds vele jaren hier te lande wordt gegeven aan den a. s. handwerksman, werkbaas en opzichter, in alle opzichten voldoet aan de eischen, die men daaraan tegenwoordig stellen mag. Naar aanleiding van dat schrijven werd de heer Metzelaar uitgenoodigd zijne denkbeelden uiteen te zetten; dit geschiedde in de September-Vergadering te Leeuwarden (1884). Het Bestuur heeft gemeend het best te handelen, door het advies in te winnen van de verschillende afdeelingen; deze hadden allen aan de uitnoodiging voldaan, en spreker bracht namens het Bestuur zijn welgemeenden dank voor de volbrachte taak; de lijvige rapporten waren zeer de aandacht waard, en zijn meest allen in het Weekblad opgenomen.

Hoewel het Bestuur zeer goed weet, zeide de Voorzitter, dat veel goeds in zake het bedoelde onderwijs werd tot stand gebracht, is het eveneens overtuigd, dat hier en daar nog wel iets te verbeteren valt; en daarom is het eene zaak wier behandeling in deze vergadering tehuis behoort. Geen afbrekende kritiek op 't bestaande, maar het wijzen op het goede, en op datgene wat verbeterd kan worden, is in het welbegrepen

belang van deze zaak. In 't vertrouwen, dat dit ter harte zal worden genomen, heeft het Bestuur de vragen hier ter sprake gebracht.

De heer J. C. Stoeller Wzn. gaf met verwondering te kennen, dat het rapport, uitgebracht door de Afdeeling Arnhem, niet in het Weekblad was opgenomen; de Secretaris der Maatschappij deelde daarop mede, dat genoemd stuk te laat was ontvangen om nog in het laatst verschenen Weekblad te worden opgenomen. De Voorzitter voegde er aan toe, dat hetzelfde geval zich had voorgedaan met het rapport der Amsterdamsche Afdeeling, en vroeg of de heer Stoeller lezing van 't rapport Arnhem wenschte.

De heer Stoeller verklaarde, niet daarop te willen aandringen; ook de vergadering bleek dit niet noodig te achten.

De heer J. E. G. Noordendorp zag geen heil in een nadere behandeling van deze zaak. De Afdeelingen toch waren de integreerende deelen van de Maatschappij, en deze hadden een antwoord gegeven, althans op de eerste der vragen; verder debat was dus niet noodig. Toch zou het uitspreken van een oordeel in deze vergadering gewenscht zijn, daar te Bolsward en te Kampen, o. a. werd afgezien van de stichting van ambachtsscholen, na kennismaking met de bezwaren door den heer Metzelaar geopperd. De Maatschappij moet spoedig hare zienswijze bekend maken om geen nadeel te berokkenen aan het oprichten van dergelijke scholen.

De heer C. M. Droogleever Fortuijn verklaarde het eens te zijn met den heer Noordendorp. Te Kampen scheen werkelijk het oprichten van een ambachtsschool reeds te zijn afgestuit op de gehoorde opinie van den heer Metzelaar. Spreker wenschte de discussie te bekorten, en gaf daarom in overweging de conclusie, die is voortgevloeid uit het rapport der afdeeling Leeuwarden, als basis van bespreking aan te nemen. Deze luidt als volgt: *de oprichting van vakscholen worde bij de wet geregeld, zoodanig dat theoretisch en practisch onderwijs hand aan hand gaan; het worde kosteloos gegeven op dien voet, dat de aanstaande ambachtsman in den kortst mogelijken tijd de vereischte kundigheden voor zijn vak opdoet.*

Dit is volgens spreker de duidelijkste en beknopte der conclusiën, waarom hij aanraadt daarover te debatteren.

Volgens den heer Metzelaar zal wel iedereen in zeker opzicht het met deze conclusie eens kunnen zijn; dat komt omdat zij te algemeen is gesteld. Spreker heeft een motie — uit vijf punten bestaande — opgesteld, en wil die ter behandeling voorstellen. Zij luidt aldus:

1. Alle aanstaande ambachtslieden, die door handenarbeid in hun onderhoud moeten voorzien, hebben recht op goed en voor hen geschikt technisch en bouwkundig onderwijs.

2. Het moet zoodanig worden ingericht, dat de bijwoning ervan door maatschappelijke toestanden zoo min mogelijk verhinderd wordt.

3. De winter-avondschool verdient daarom de voorkeur boven de dagscholen met doorlopenden cursus.

4. Noch uit een financieel, noch uit een practisch en technisch oogpunt is het mogelijk en wenschelijk om alle aanstaande ambachtslieden op scholen onderwijs te geven in het hanteeren van het gereedschap en verwerken van materialen.

5. Betere regeling der practische opleiding in de werkplaatsen is echter wenschelijk en noodig.

Nadat door den Secretaris, ter vergelijking, de conclusie Leeuwarden is voorgelezen, deelt de heer Metzelaar art. 1 van zijn motie andermaal mede, daar hij de 5 afdeelingen geleidelijk wensch behandelt te zien, om tot een praktisch resultaat te komen. Spreker geloofde, dat niets meer aan zijn motie behoefde te worden toegevoegd; alleen dit: bij veel verschil van opinie zooals hier, moeten wij constateeren wat nuttig is, en het is ons nu te doen om geschikt praktisch onderwijs.

De heer F. H. van Malsen vraagt of de algemeene beschouwingen reeds gesloten zijn nu de heer Metzelaar in bijzondere gaat treden. Spreker wil een debat vermijden, omdat het geen praktisch resultaat kan opleveren, maar mag niet nalaten er op te wijzen, dat er punten in de motie Metzelaar zijn, waarover hij struikelt. Dit is in de eerste plaats het geval met het *recht* hetwelk werklieden zouden hebben op degelijk onderwijs. Wanneer b. v. daarover geredetwist zou worden, zou men zeker niet tot een einde komen. De gestelde vragen moeten een wijder strekking hebben, en daarom zou het wenschelijk zijn, dat de Maatschappij een prijsvraag uitschreef over het te behandelen onderwerp; laat zij wat meer uitgeven om te zien of het nuttig en noodig is, één enkel vak meer te bevoordeelen dan andere, of dat één enkele categorie van menschen het onderwijs kosteloos geniet waarvoor anderen vele offers moeten brengen. Spreker ziet geen ander heil dan in een prijsvraag.

De heer Cuypers zou wel genegen zijn het denkbeeld van den heer van Malsen te steunen. De conclusiën van Leeuwarden en van den heer Metzelaar zijn niet gelijk te stellen. De eerste is algemeen, in de tweede straalt door, hetgeen de ambachtsscholen gedaan hebben. Wenschelijk ware het dan, de 5 door den heer Metzelaar gestelde punten in overweging te geven en aan te bevelen aan hen, die de prijsvraag willen beantwoorden. Dit zou voor de beoordeeling gemakkelijk zijn. Ook is de spreker het met den heer van Malsen eens, dat het woord *recht* door *wenschelijkheid* moet vervangen worden.

De heer Droogleever Fortuyn verklaart tot zijn leedwezen niet te kunnen medegaan met de aanbevolen prijsvraag, daar deze de zaak zal ophouden. De meeste ambachtsscholen, zegt spreker, zijn particuliere instellingen, met subsidiën, en de besturen hebben heel wat te doen om er te komen. Wanneer hier nu geen resultaat volgt, dan zal heel wat strijd gevoerd worden over de uitgesproken opinie tegen die scholen. De conclusie Leeuwarden acht spreker niet zoo algemeen als gezegd is, en zij kon met de motie Metzelaar worden behandeld.

Het denkbeeld van den heer v. Malsen kon de heer Metzelaar ondersteunen, en hij achtte te veel eer bevestigen aan zijne beschouwingen, indien de oprichting van scholen er op wachtte. Het onderwijs voor den ambachtsstand is een zaak van groot belang voor elke gemeente, en daarom is spreker tegen overijde besluiten; het is beter grondig te onderzoeken. Nog steeds is er meer licht gezocht, en het vraagstuk der kosten is nog steeds niet opgehelderd. Dit laatste te doen is meer noodig. Liever nog een tijd gewacht, dan een half onderzoek.

Hieraan wil de heer Cuypers nog toevoegen, dat een onderzoek *noodig* is naar de kosten van elke school en van den leerling, overtuigd dat de zaak nog onvoldoende is toegelicht. Men moet het resultaat der ambachts-

scholen stellen tegenover dat van oefenscholen, die, op meer bescheiden leest ingericht, volgens zijne meening, de voorkeur verdienen. Op laatstgenoemde scholen kan de theorie beoefend worden, terwijl de praktijk te huis behoort in het atelier. Daar de zaak nog niet voldoende is toegelicht mag hier nog geen resultaat worden uitgesproken.

Op de vraag van den heer v. Malsen om zijn voorstel in stemming te brengen, antwoordde de Voorzitter, dat er eigenlijk drie aan de orde zijn: de conclusie Leeuwarden, de motie Metzelaar en het voorstel v. Malsen. Daar in deze drie veel goeds is gelegen, zou door het op den voorgrond stellen van één dezer, de discussie worden afgebroken. Spreker geloofde dat het noodig is de Vergadering te doen beslissen, welk van de drie voorstellen het meest urgent is. De heer v. Malsen zegt daarop: mijn voorstel sluit de discussie niet uit.

De heer Metzelaar verklaarde daarop zijn motie te willen intrekken, zoo het denkbeeld om een prijsvraag uit te schrijven ingang vond.

Maar de heer v. Etteger zou dat betreuren, omdat daardoor de gelegenheid zou benomen worden om die motie te bespreken. Hij meent dus den heer Metzelaar te moeten verzoeken haar niet in te trekken. Ook de heer Cuypers was het zelfde gevoelen toegedaan.

De heer van Malsen wenschte stemming omtrent het voorstel van een prijsvraag, waarop de Voorzitter vroeg of de vergadering zich daarmee kon vereenigen.

De heer J. H. Leliman deed de vraag of de conclusie Leeuwarden niet door de prijsvraag in de doos werk gestopt. Is die conclusie werkelijk zoo goed, dan moet de prijsvraag daarover worden uitgeschreven. Spreker ging niet mede met het denkbeeld van avondscholen, waar geknutseld werd door slaperige jongens, die overdag reeds veel gewerkt hadden.

De heer Cuypers verklaarde nu in te zien, hoe groot het verschil van zienswijze omtrent deze zaak wel was. Den laatsten spreker bracht hij onder het oog, dat de jongens des avonds theoretisch onderwijs moeten genieten en des daags het technische, in de werkplaats.

Welk voorstel de prioriteit verdiende, verklaarde de heer Droogleever Fortuyn hem straks onverschillig geweest te zijn. Thans meende hij in overweging te moeten geven alleen de conclusie Leeuwarden te bespreken.

De heer van Malsen meende, dat een prijsvraag de meest praktische weg zoude zijn. Na aanneming van de conclusie Leeuwarden of een motie Metzelaar, blijft de zaak zooals zij is. Zij verandert evenwel met een prijsvraag, en het voorstel om deze uit te schrijven achtte spreker de verste strekking te hebben.

De heer J. R. de Kruyff vroeg, of met de prijsvraag een nader onderzoek wordt bedoeld, en of dit onderzoek, langs dezen weg, wel tot het beste resultaat zoude leiden? Is het niet beter, vroeg spreker, eene commissie te benoemen, die een zeker prestige heeft? Hij geloofde dit wel, en gaf daarom het benoemen van zulk een commissie zeer in overweging.

Ook de Voorzitter gaf de voorkeur aan een commissie, waardoor de bezwaren die aan een prijsvraag zijn verbonden worden opgelost. Ook zal zulk een commissie beter alle gegevens kunnen verzamelen.

Eveneens steunde de heer Leliman het voorstel de Kruyff.

De heer van Malsen geloofde zich er ook wel mede te kunnen vereenigen, maar had toch één bezwaar, namelijk dit, dat niet alle zienswijzen behoorlijk in 't licht zouden worden gesteld. Spreker meende, dat het beter zoude zijn door de commissie al de bouwstoffen te doen verzamelen, waarnaar dan een prijsvraag kon worden uitgeschreven. De onpartijdigheid der commissie zou moeilijk te verkrijgen zijn.

De heer Metzelaar geloofde echter, dat wel een onpartijdige commissie samen te stellen was, door personen van verschillende overtuiging er in te benoemen.

Volgens den heer Cuypers kon het geen bezwaar hebben om, met het werk der commissie vóór zich, een prijsvraag uit te schrijven.

De heer Noordendorp kon zich wel met het benoemen der commissie vereenigen, maar acht de zaak er door verschoven.

De heer van Malsen wees er nu op, dat de heer Cuypers beide tegelijk wil, én prijsvraag, én commissie; spreker wil echter liever een officieelen weg bewandelen, omdat er tijd genoeg is.

De heer de Lint acht het moeilijk, het denkbeeld van den heer Cuypers uit te voeren, en geeft in overweging om het Bestuur te verzoeken een commissie van beoordeeling te benoemen over de ingekomen antwoorden.

Met dit denkbeeld kon de heer van Malsen niet medegaan, daar hij de nadere regeling omtrent een besluit liever aan het Bestuur zou wenschen opgedragen te zien.

De heer Veth bespreekt den langen duur van een prijsvraag, en stelt daartegenover het werk van een commissie, die spoediger tot een resultaat zal kunnen komen. Hiermede is de heer van Etteger in alle deelen eens. De heer de Kruyff herhaalde andermaal zijn voorstel om eene commissie te benoemen, en deze voorts te machtigen alle die maatregelen te nemen welke zij noodig acht om de zaak tot een goed einde te brengen.

De Voorzitter deed de vraag of iemand stemming verlangde; dit niet het geval zijnde werd het voorstel des heeren de Kruyff bij acclamatie aangenomen.

De heer Leliman wenschte thans over de onderdeelen te spreken, en verklaarde in de reeds uitgebrachte rapporten veel goeds te hebben opgemerkt. Daarom hoopte hij, dat men de commissie op die rapporten zoude wijzen.

Deze aanbeveling lokte de vraag van den heer v. Etteger uit, of nog verder over de zaak mocht worden gesproken, waarop het bevestigend antwoord van den Voorzitter volgde, die nu den tijd gekomen achtte om over de samenstelling der commissie te besluiten. Het Bestuur zal er prijs op stellen indien de Vergadering voorlichtingen wil verstrekken.

De heer de Lint wil dit aan 't Bestuur overlaten; en met deze zienswijze vereenigt zich de Vergadering.

De Voorzitter bespreekt nu het aantal leden der commissie en acht 7 wenschelijk; de heer Baron geeft in overweging 9 te benoemen, de heer Lijsen daarentegen 5.

De Vergadering neemt de wenschelijkheid aan, om de commissie uit 5 leden samen te stellen, die door het Bestuur zullen worden benoemd.

De Voorzitter deed daarop toezegging, dat de commissie zal worden uitgenoodigd om zoo snel mogelijk te werken, en daarbij gebruik te maken van de afdeelsrapporten over de Bestuursvragen. De heer v. Malsen hoopte, dat

deze niet alléén zullen geraadpleegd worden, maar dat de commissie ook verder onderzoek zal doen.

Op de vraag van den Voorzitter of de Vergadering de keuze der commissieleden aan het Bestuur kan overlaten, werd de bijval der Vergadering vernomen.

Door den heer v. Etteger werd daarop de wensch uitgesproken, dat de commissie niet alleen haar oog vestige op groote Gemeenten, maar ook op kleine. Beide partijen toch in deze veel besproken zaak hebben gelijk, want wat in grootere Gemeenten niet wenschelijk is, is soms goed voor kleinere. Daarop moet behoorlijk gelet worden. Het onderwijs in de kleinere Gemeenten is veel moeilijker te regelen.

De Voorzitter verklaarde, de commissie hierop te zullen wijzen; de heer v. Malsen sprak in zooverre daarop den heer v. Etteger tegen, dat juist in groote steden het resultaat van het onderwijs slecht is, en daarvoor moet tegengif gevonden worden. De groote vraag blijft steeds, waar het geld te vinden voor het onderwijs. Bovendien: is het rechtvaardig, dat één speciaal vak, op kosten van het Rijk, zou bevoordeeld worden? De commissie zal moeten trachten middelen te beramen om het onderwijs zoo goedkoop mogelijk te maken, en het moet de taak van onze Maatschappij zijn, om de kleinere gemeenten de middelen aan te wijzen om het beste onderwijs op de minst kostbare wijze te kunnen geven.

Eén denkbeeld wilde de heer Metzelaar vooral op den voorgrond zien gesteld, het finantieele gedeelte namelijk van het onderwijs in de kleinere gemeenten. Zou het niet de voorkeur verdienen, om des daags praktisch onderwijs in de werkplaats of op de Ambachtsschool te geven en des avonds het theoretisch onderwijs in de school; terwijl men nu, naast een ambachtsschool die en theorie en praktijk geeft, nog een avondschool noodig heeft, voor de talrijke leerlingen die van de ambachtsschool geen gebruik kunnen of willen maken, en dus een dubbel stel onderwijzers voor de theoretische vakken noodig heeft, zou men dan, door van de ambachtsscholen tenminste uitsluitend praktische dagscholen te maken, verbonden aan een avondschool voor de theorie, komen tot een zuiveren toestand op 't gebied van 't vakonderwijs.

De heer J. J. Weve achtte het niet wenschelijk, dat de vergadering den weg der oplossing aan de commissie wees, en drong daarom aan op bekorting der debatten.

Dit was de heer van Etteger niet met dien spreker eens, en hij achtte het zeer in 't belang der zaak om haar nu nog verder te behandelen. Spreker wees op Zutphen, waar een werkschool bestond in verband en vereenigd met een burger-avondschool. Deze regeling zou dus in den geest van den heer Metzelaar zijn. De resultaten van die inrichting konden wegens hare jeugd nog moeilijk worden nagegaan. Toch moest op deze organisatie de aandacht worden gevestigd.

De heer de Kruyff herinnerde aan het rapport hetwelk indertijd was uitgebracht door eene Commissie uit verschillende Maatschappijen op het initiatief der Vereeniging voor Fabriek- en Handwerksnijverheid, onder het voorzitterschap van prof. Pekelharing uit Delft. Van dit rapport behoorde de Commissie insgelijks kennis te nemen.

De heer Leliman wenschte aan deze belangrijke discussiën nog iets toe te voegen omtrent de eerste ambachtsschool, opgericht in 1859 door de toenmalige Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand, thans

beter genoemd: Maatschappij voor den werkenden stand. Men begon met 22 leerlingen, en met zeer weinig geld. Thans bestaan twee dergelijke scholen, die evenwel veel kosten, 't geen echter niet kan worden vermeden.

Spreker dweept niet met de conclusie Leeuwarden, omdat theorie en praktijk aan elkaar worden gebonden, noch kon hij zich vereenigen met het genieten van onderwijs aan ambachtsschool en avondschool tevens.

De genoemde conclusie had spreker zelfs mishaget, omdat er van *kosteloos* onderwijs in gesproken wordt. De heer Metzelaar sprak zelfs van *recht* op onderwijs. Het een noch 't ander was goed. Beter is het de ouders aan de school te binden, door hen een kleinigheid te doen bijdragen. De werkmans zal gaarne daarvoor iets betalen, en hij moet dan dankbaar zijn, dat voor luttel geld zijn kind goed onderwijs kan genieten.

De heer Cuypers wilde aan de Commissie ter overweging geven om de werkplaats vooral in eere te houden. Gaat men de geschiedenis der ambachten na, dan zal men zien, dat in vroeger tijden het ambacht zeer goed werd beoefend. Waar zoeken wij thans nog de voorbeelden voor onze meubels? Wij laten ons nog vaak inspireeren op de oude. Laat ons dus niet alles in een school centraliseeren, maar het oog geopend houden voor hetgeen door lange ondervinding bewezen is goed te zijn. Spreker beveelt als zoodanig de werkplaats aan.

De heer v. Malsen verklaarde het niet eens te zijn met den heer Leliman, en de motie Leeuwarden goed te achten omdat zij niets zegt. De geopperde bezwaren tegen de werkplaats verklaarde spreker voor overdreven.

De heer de Kruijff wenschte nog verder te gaan en, hoewel zelve directeur eener Kunstindustrieschool, aarzelde niet te bekennen, dat volgens zijne meening de opleiding in de werkplaats meer waarde had dan in een school. Het ambachtsonderwijs moest overdag in de werkplaats en des avonds in de school worden gegeven.

Ook de heer Droogleever Fortuijn uitte een wensch en, wel deze, dat de Commissie de ambachtsscholen zoude bezoeken, om daardoor in staat te zijn een helderder oordeel te kunnen vellen. Volgens zijne meening werd het nut der avondscholen te overdreven voorgesteld, want slechts 10% der leerlingen kwamen uit den ambachtsstand voort. Te Rotterdam zijn alle leerlingen verplicht aan de lessen op de avondschool deel te nemen. Voorts trad de spreker in beschouwingen over resultaten en toestand der ambachtsschool te Rotterdam.

De heer Leliman verklaarde recht te hebben om hier te kunnen medespreken, omdat hij als jongen zelf gewerkt had. Betalende en niet betalende leerlingen op

een zelfde school kon spreker niet goedkeuren; steun moest bij den Staat gevonden worden, geen gilden teruggewenscht, maar de werkplaats toch in eere worden gehouden.

De heer van Lith wenschte nog te releveeren, hoedanig in den Haag is bewezen, dat de jongens overdag kunnen werken, en daarom toch 's avonds nog met ambitie ter school gaan.

Hierna sloot de Voorzitter de discussie, onder dankbetuiging voor de vele behartigenswaardige wenken, en brengt de tweede vraag onder de aandacht der Vergadering.

Deze vraag wenschte de heer v. Malsen eveneens ter behandeling aan eene Commissie te zien opgedragen.

De Voorzitter geloofde, dat het niet de bedoeling der Vergadering zal zijn om deze vraag nu nog te bespreken, achtte het niet wenschelijk om ook haar aan de Commissie voor te leggen, waardoor de arbeid te uitgebreid zoude worden, maar gaf in overweging haar in de September-vergadering te behandelen.

Hiermede vereenigde zich de Vergadering.

De heer Leliman achtte dit ook 't best. Voor dat de leden scheidden, wenschte hij nog drie zaken te bespreken. Ten eerste het patent als architect, dat afschaffing moest worden. De wenschelijkheid om het daaren te leiden, meende spreker in den boezem van het Bestuur te moeten leggen. Ten tweede werd de aandacht gevestigd op een artikel over prentjes maken, onlangs in een Tijdschrift opgenomen, en waarvoor gewaarschuwd werd. Niet alle platen moesten voor photolithografische reproductie geteekend worden, maar nu en dan moest ook eens een gekleurde plaat, zooals vroeger, worden gegeven; deze waren beter. Het derde punt betrof de permanente tentoonstelling; al het mogelijke moest worden gedaan om deze te doen bloeien. Zij was een voortreffelijk verschijnsel.

Voorts gaf spreker allen lof aan het Bestuur voor het gesmaakte genot op deze vergadering, en eindigde met een vers in herinnering te brengen van den heer Is. Warnsinck, overgenomen uit een der vroegere jaargangen van de Bouwkundige Bijdragen.

De Voorzitter bedankte den heer Leliman voor zijne woorden, beval de Maatschappij in de welwillende belangstelling der tegenwoordigen aan, die mede een woord van dank ontvingen, en sloot deze vergadering.

Opgemaakt volgens de aantekeningen op de 51e Algemeene Vergadering.

De Secretaris

C. T. J. LOUIS RIEBER.

Bijlage I.

RAPPORT DER COMMISSIE

belast met het beoordeelen der Prijsvragen, uitgeschreven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in 1883.

1e. Prijsvraag: EENE TRIBUNE VOOR HET HOUDEN VAN WEDRENNEN.

Op deze prijsvraag is slechts één antwoord ingekomen, onder het motto: **Pro Arte**.

Dit ontwerp, hoewel niet zonder verdienste, beantwoordt niet aan de eischen, die de commissie meende hier te moeten stellen.

De plattegronden, hoewel niet slecht wat de algemeene indeeling betreft, hebben groote gebreken.

Parterre. In het plan zijn de vereischte standplaatsen en boxes voor paarden aanwezig, maar de breedte der standplaatsen à 1.10 M., is veel te smal. De ontwerper had gelegenheid te over om die plaatsen breeder te maken, daar de ruimte hier niet ontbrak. De boxes zijn goed van afmeting.

De keuken rechts van de tribune, is te klein en onpraktisch gelegen, om den afvoer van rook en dampen.

De gemengde toiletkamers zijn niet aan te bevelen; afzonderlijke gelegenheden voor dames en heeren zijn gewenscht.

De weegkamer voor jockey's is in het hoofdgebouw, in plaats van, zooals het programma eischt, in een afzonderlijk gebouw ondergebracht. De gang achter de kleedkamer is slecht verlicht.

Tribune-verdieping. De trappen zijn onpraktisch aangebracht; de bezoekers van het bovenvlak komen met de bezoekers der tribune samen in de open galerij en hierdoor moet noodzakelijk gedrang ontstaan. Dit ware vermeden wanneer de boventrappen tot beneden hadden doorgelopen.

De koninklijke loge is goed gelegen, maar de hierbij onmisbare toiletkamers ontbreken; het aantal zitplaatsen is voldoende aanwezig, maar de ruimte voor iedere plaats is te gering; 0.50 M. is als minimum breedte te beschouwen; 1 M. is minstens noodig voor de diepte eener plaats, met inbegrip van het pad.

De helling der tribunes is ook te gering. De galerijen achter de tribunes zijn te laag. Ook de boventribune had hellend met trappen en niet horizontaal moeten zijn.

Constructie. Deze is ondoelmatig en zwak.

Onbegrijpelijk is het, waarom de ontwerper den scheidsmuur, tusschen galerij en overdekte tribune, niet als draagmuur heeft benuttigd.

Gevels. De gevels beantwoorden niet aan de eischen, die men aan zulk een gebouw stellen mag. Zij zijn, hoewel eenvoudig van conceptie, niet gelukkig. Vooral geldt dit van de middenpartij van den voorgevel; de onderbouw is hier zeer zwak in verhouding tot de zware bovenpartij.

Aangewezen was eene artistieke verwerking van steen

en ijzer, in verband met een schilderachtig silhouet. Voor het karakter raadplege de ontwerper, onder meer: La tribune des courses d'Auteuil — van den architect Detailleur; zie Encyclopédie d'architecture, 1877.

Teekenaar. Vrij goed.

Op grond dezer beschouwingen meent de commissie, dat het ontwerp voor geene bekroning in aanmerking kan komen, maar stelt zij voor aan den ontwerper tot aanmoediging en tot vergoeding der gemaakte kosten f 75.— toe te kennen, met eene eervolle vermelding.

2^e Prijsvraag: INGANG VAN EENE BEGRAAFPLAATS VOOR EENE HERVORMDE GEMEENTE.

Hierop zijn ingekomen acht antwoorden en wel:

N°. 1. Motto: **(C. E. op zwarten grond.)**

Niettegenstaande het vrij goede teekenaarwerk kan de commissie niet anders dan een ongunstig oordeel over dit ontwerp uitspreken.

Vooral de penanten zijn zeer smakeloos met de daarop aangebrachte geknakte boomstammen, en met hun ionischen pilastervorm. Ook zijn zij veel te licht in verhouding tot de zware hekken.

Deze laatste zijn niet slecht van teekening, de boven de sloot aangebrachte ijzerconstructies, misstaan daarentegen zeer.

N°. 2. Motto: **R. I. P.**

Ook over dit ontwerp kan de commissie geen gunstig oordeel vellen.

De geheele compositie is zeer zwak; de zijingangen zijn te laag; de caryatiden geheel misplaatst.

Het teekenaarwerk kon netter zijn uitgevoerd en is op de helft der gevraagde grootte geteekend.

N°. 3. Motto: **Laatste rustplaats.**

Ook dit ontwerp voldoet al zeer weinig aan de gestelde eischen.

De penanten zijn zwak en inconsequent; zij zijn uitsluitend in bergsteen uitgevoerd terwijl *berg-* en *bak-*steen gevraagd wordt.

Het hek is eer geschikt voor uitvoering in gegoten dan in gesmeed ijzer, maar is ook dan nog niet in ieder deel uitvoerbaar.

Het geheel drukt niet uit, dat deze ingang voor eene begraafplaats is bestemd.

N°. 4. Motto: **Omega.**

Dit ontwerp is overladen met details en er spreekt niet de ernst uit, dien het doel medebrengt; de vormen zijn geschikt voor bergsteen, maar passen niet voor eene

uitvoering van gemengden berg- en baksteenbouw, gelijk de vraag luidt.

De gemiddelde dikte der 6 M. hooge penanten is ongeveer 0.45 M. Dit is zeker te licht en maakt, vooral ter zijde gezien, een onaangename indruk.

De ijzeren hekken zijn ongeschikt om in smeedijzer te worden uitgevoerd.

De ingang-breedte van 2.50 M. is te gering.

Het teekenwerk is goed.

N°. 5. Motto: **Probeeren.**

Dit ontwerp is goed geteekend en maakt op het eerste gezicht een goeden indruk; bij nadere beschouwing zijn echter vele details zeer ongelukkig.

Zoo zijn de bekroningen boven de zijingangen met de doodshoofden, rustend op kleine marmeren zuiltjes niet gelukkig, evenzoo de consolevormige conterforten, eigen aan de gevels der XVIIIe eeuw.

Hetzelfde geldt van de obelisk en vazen, die de penanten afsluiten.

Het ijzerwerk van het ingangshek is flink en degelijk, dat van de balustrade op de overbrugging minder.

De schaal is niet de gevraagde.

Het teekenwerk is zeer net.

N°. 6. Motto: **(M. E.)
(R. A.)**

Het ontwerp is geheel in bergsteen uitgevoerd en voldoet dus niet aan het programma. Ook draagt het, wanneer men de 48 doodshoofden weglaat, meer den indruk van een parkingang, en mist het ernstige karakter, dat hier past.

De gesmeed ijzeren poort is niet kwaad.

De te steile brug is ondoelmatig.

Het teekenwerk is niet onverdienstelijk.

N°. 7. Motto: **Excelsior.**

Dit ontwerp geeft eene in vele opzichten, goede en waardige oplossing der vraag.

De detaillering van den gemengden berg- en baksteenbouw is zeer gelukkig.

De indruk van het geheel teekent ernst en rust.

Ook het ijzerwerk is constructief behandeld, al kon de behandeling wat minder eenvoudig zijn geweest.

Jammer, dat de ontwerper zich in zijn streven naar monumentaliteit heeft laten verleiden, om de afmetingen, vooral wat de hoogte aangaat, wat groot te nemen; ook sommige details, als het engelen hoofd op den sluitsteen van de hoofdboort, geven hier blijk van.

De beide opengeslagen bijbels zijn als symbolische voor-

stellingen zeker geheel ongeschikt vooral om aan beide zijden herhaald te worden, en dan wel in zoo enorme afmetingen.

De bekroning der pijlers tusschen de hekken met de huilende koppen is niet gelukkig.

Het teekenwerk is flink.

N°. 8. Motto: **Bon-Ton.**

Over dit ontwerp meent de commissie niet anders te moeten zeggen, dan dat „Mauvais-Gout" als motto passender ware geweest.

Op grond der voorgaande beschouwingen stelt de commissie voor aan het ontwerp N°. 7, Motto *Excelsior*, toe te kennen f 100 in geld tot bestrijding der kosten en een vereerend getuigschrift tot aanmoediging. Aan het ontwerp N°. 5 Motto *Probeeren*, dat in waarde hierop volgt, meent de commissie echter geen getuigschrift of belooning in geld te mogen toekennen.

3c. **Prijsvraag:** EEN ONTWERP VOOR EEN MARQUISE BOVEN EENE BUITENDEUR VAN EEN HEERENHUIS.

Op deze vraag is slechts één antwoord ingekomen onder het Motto: **Al roest het ijzer, de kunst blijft wijzer.**

Het ontwerp is zeer goed geteekend, maar is geene gelukkige oplossing te noemen.

Eene marquise op consoles eischt *vrije zijanten*, en de ontwerper heeft hier juist door de plaatsing der lantaarns en door de gekozen consolevorm, de marquise voor het onderrijden van rijtuigen geheel ongeschikt gemaakt.

Ook is de hoogte in verhouding tot den gegeven voorsprong te groot.

De goot achter de glazen kap, is met het oog op mogelijke lekkage hoogst onpraktisch.

Het ijzerwerk heeft veel meer het karakter van gegoten dan van gesmeed ijzer.

Ofschoon het ontwerp als zoodanig niet ter bekroning kan worden voorgedragen, is de commissie toch van meening, dat de prijs van f 50 aan den ontwerper tot aanmoediging en voor het fraaie teekenwerk moet worden toegekend.

Amsterdam, April 1885.

De commissie van beoordeeling:

P. J. H. CUYPERS.

W. HAMER.

JACOB. F. KLINKHAMER.

T. SANDERS.

Bijlage II.

1884.

Maatschappij tot Beoordeling der Bouwkunst.

REKENING EN VERANTWOORDING.

KASSA-REKENING.

Credit.

Debet.

Januari . . . December. 31	f	2218	20	December. 31	Per betaald in dit jaar, volgens Crediteuren- rekening	f	11443	65
					Onkosten op de inning, enz. der Con- tributiën		76	55
					Saldo op nieuwe rekening		2230	58
	f		78			f	13750	78

Debet.

Credit.

December. 31	f	9405	19	December. 31	Per Hollandsche Hypotheekbank	f	35000	—
					Geldrekening		23200	—
					J. A. MATTHES & C°.		7724	94
					Gebouw-rekening		8760	25
					Winst- en Verliesrekening		2942	32
					Saldo, zijnde de waarde der bezittingen der Maatschappij op heden		16063	07
	f		58			f	93690	58

AMSTERDAM, 19 Mei 1885.

S. E. & O.

De Penningmeester der Maatschappij,
N. REDEKER BISDOM.

BEGROOTING VAN ONTVANGSTEN EN UITGAVEN

VOOR DE

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST
over het jaar 1886.

VERMOEDELIJKE ONTVANGSTEN.

VERMOEDELIJKE UITGAVEN.

	1885 Begrooting.	1886 Begrooting.	Hoofdstuk.	1885 Toegestaan.	1886 Begrooting.
Contributie van Gewone leden	f 11310.—	f 11805.—	1	f 4500.—	f 4500.—
" " Buitengewone leden	285.—	210.—	2		900.—
" " Kunstlievende leden	220.—	127.50	3		100.—
Renten	150.—	200.—	4		600.—
Verkoop van druk- en plaatwerken	50.—	4500.—	5		400.—
Opbrengst der doorlopende Tentoonstelling		300.—	6		300.—
Verhuur van Lokalen		300.—	7		50.—
Opbrengst van Bezoekers		100.—	8		400.—
Onvoorzien baten			9		2975.—
			10		650.—
			11		350.—
			12		
			13		
			14		
			15		990.—
			16		400.—
			17		3721.—
			18		500.—
					106.50
					f 17542.50

Overgelegd in de Vergadering van 17 April 1885, ingevolge Art. 16 en 40 der Wet.

S. E. & O.

De Penningmeester der „Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst”,
N. REDEKER Bisdrom.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

TWEË-EN-VIJFTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Dinsdag den 29sten September 1885.

in het Koffiehuis „BRINKMAN”, te Haarlem.

Het Bestuur der Maatschappij was vertegenwoordigd door de heeren: C. Muysken, Voorzitter, J. R. de Kruijff, Th. Sanders, W. C. Metzelaar, H. Cramer, F. J. Nieuwenhuis en den Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Het Bestuur der Afdeling Haarlem was vertegenwoordigd door de heeren: Jacques Leyh, Voorzitter, A. van der Steur Jr., Vice-Voorzitter, J. H. Stoel Az., J. G. Michielse en H. J. Geijl Jr.

Uit de presentielijst bleek, dat tegenwoordig waren: de heer J. H. Leliman, Eere-lid der Maatschappij; als afgevaardigden der afdelingen, de heeren:

H. P. Vogel en P. Tirion, voor 's Gravenhage; Alb. Nijland en J. N. Breebaart, voor Utrecht; J. E. G. Noordendorp, voor Leeuwarden; J. B. Jager, voor Groningen en G. J. van der Goes, voor Rotterdam; voorts de heeren leden:

G. H. Bauer, H. P. Berlage, Th. Bierhorst, C. Blok, A. A. M. Bruning, H. M. Buijen van Weelden, J. W. G. Droste, Ferd. Engers, T. H. van Etteger, J. Gosschalk, J. de Haan, A. R. Hol, P. Kleiweg Dijserinck, W. M. Klerk de Reus, D. E. C. Knuttel, M. T. Leijh, H. Moen G Pzn., Nijenhuis, A. J. H. Reijnders, L. J. Ritter, Joh. G. Stemler Czn., S. J. Graaf van Limburg Stirum, A. J. Stoel, J. H. Stoel Jr., A. Stoutjesdijk, S. Tjallingii, Ads. Verhoog, H. Wakkie en H. J. Wolter.

Alvorens de vergadering te ruim 10 uur werd geopend, nam de heer Jacques Leijh, Voorzitter der afdeling Haarlem, het woord, om de aanwezigen een hartelijk welkom toe te roepen. Spreker verklaarde, dat de afdeling het recht aangenaam vond de leden te mogen ontvangen en hij hoopte, dat de dag zich zoude kenmerken door een gezelligen toon.

Namens het Bestuur der Maatschappij bedankte de Voorzitter, de heer C. Muysken, voor deze woorden, en verklaarde dat deze vergadering te Haarlem velen dubbel aangenaam was, omdat het de eerste was in deze stad,

alwaar pas sedert een paar jaren eene afdeling was gevestigd.

Met een enkel woord wilde spreker op de lichtpunten in de geschiedenis der Maatschappij sinds Mei wijzen; veel te zeggen was niet noodig, daar het *Weekblad* de leden genoegzaam op de hoogte hield. Het ledental was tot 880 aangegroeid, waaruit bleek dat de Maatschappij vooruitging. De doorlopende tentoonstelling kan op meer sympathie wijzen, daar weder eenige deelnemers waren toegetreden. De tijdelijke expositie op de vergaderzaal, bestaande uit de werken van den kunstschilder Jacob Smits, was eene nieuwe aantrekkelijkheid waardoor het bezoek zeer was toegenomen. De Commissie, die in de Mei-Vergadering was benoemd geworden om een rapport uit te brengen over het ambachtsonderwijs, had met ijver hare taak opgevat; maar de werkzaamheden bleken van zulk een omvangrijken aard te zijn, dat een eind-rapport thans nog niet ter tafel kon worden gebracht.

Na deze mededeelingen opende de Voorzitter de vergadering met den wensch, dat hare resultaten mochten bijdragen tot den bloei der Maatschappij.

In de eerste plaats werd aan de orde gesteld een schrijven van den heer J. de Haan, luidende als volgt:

*Aan HH. Leden van de Maatschappij
tot bevordering der bouwkunst.*

De tegenwoordige tijd kenmerkt zich door een toenemende vermindering van werkzaamheden.

Aanvang van belangrijke bouwwerken voor rijk, gemeente of particuliere bestemming is gering; de ondernemingsgeest, door achteruitgang in waarde van terreinen gedrukt, is klein, zoodat het bouwen voor eigen rekening merklijk is ingekrompen, waardoor gebrek aan werk den maatschappelijken toestand van velen in gevaar brengt.

Daarom is het noodig, het werk dat hier verricht kan

worden, hier te behouden, de beste bevordering tevens der werkverschaffing.

In het *Bouwkundig Weekblad* N°. 35 van 5 September gaf het adres der steenhouwers-werklieden, ingediend aan de Gemeente Amsterdam, mij aanleiding dit met eenige beschouwingen toe te lichten.

Het geheel gereed aanvoeren uit het buitenland van groote partijen bewerkte steen, somwijlen geheele gevels, afwijkende van de vroeger gevolgde gewoonte, doet bij gemis aan werk den toestand nog slechter worden en niet ten onrechte den werkmans eene redelijke verzuchting slaken. Bovendien begint ook in andere vakken dergelijke toestand te ontstaan.

Belangrijke stucadoorwerken zijn in het afgelopen jaar in handen van Belgen gesteld en uitgevoerd.

Duitsche metselsteenen verdringen het Hollandsch fabriekaat, waarvan de schoonste werkstukken van eeuwen her nog ten gunste van kleur en deugdzaamheid getuigen.

Waar dat geschiedt, is het noodig dat die concurrentie, moeielijk buiten te sluiten, toch door ons beperkt wordt, om daardoor onze werklieden tegen meerderen achteruitgang te vrijwaren.

Alleen de goede wil om dit te steunen is in staat den toestand, die nu nog in den aanvang is, niet te bestendigen of te verergeren, waarom een beroep op alle bouwkundigen oorzaak kan zijn, door behoud van werk, naderende armoede te weren.

De Maatschappij tot bevordering der bouwkunst vestige daarom, door vaststelling van de volgende motie, de aandacht van allen aan het bouwvak verbonden en ook van hen die daar buiten staan, op dit onderwerp.

„Zoolang gebrek aan werk den maatschappelijken toestand drukt, stelt de Maatschappij tot bevordering der „bouwkunst aan al hare leden en verdere betrokkenen „bij het bouwvak, particulieren enz., voor:

„Alle werkzaamheden, vatbaar voor geschikte uitvoering „hier te lande, bestaande in de daarstelling van steenhouw-, „stucadoor- en andere werken, en bovenal de toepassing „onzer metselsteen, zooveel mogelijk te bevorderen, en „niet dan na gebleken dringende noodzakelijkheid door „vreemde arbeid en materialen te vervangen.”

J. DE HAAN.

Naar aanleiding van dit schrijven, hetwelk werd opgenomen in het *Weekblad* N°. 36 van 12 September 1885, ontving het Bestuur den volgenden brief:

Aan het Bestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst te Amsterdam.

Mijne Heeren!

Naar aanleiding van het voorstel, door den heer architect J. de Haan aan de leden uwer Maatschappij gedaan, ter behandeling op de algemeene vergadering op 29 a.s. te Haarlem te houden, van welk voorstel wij kennis namen in het *Handelsblad* N°. 17508, achten wij het onzen plicht dat voorstel krachtig bij u te ondersteunen. Waar wij ons volkomen vereenigen kunnen met de redeneeringen van den heer de Haan en de gronden door hem voor zijne motie aangevoerd, was het vooral met ingenomenheid dat wij mochten zien, dat de heer de Haan ook een geopend oog had

voor den zeer gedrukten toestand waarin onze nijverheid, voor een zeer groot deel ook tengevolge van den invoer van Duitse steenen verkeert, terwijl de Nederlandsche steenen in deugdzaamheid en kleur voor de Duitse niet behoeven onder te doen.

Uit de aanbesteding van de gebouwen voor het Slachthuis, dd. 7 September l.l. te Amsterdam gehouden, is bovendien uit de inschrijvingsbiljetten gebleken, dat de Nederlandsche steenen, ook in prijs, de concurrentie met de Duitse gemakkelijk kunnen volhouden, daar de minste aanbieding van Nederlandsche steenen f10,400 lager was dan de goedkoopste aanbieding in Duitse steenen.

Terwijl er dus geene redelijke gronden kunnen worden aangevoerd om aan het Duitse fabriekaat de voorkeur te geven, nemen wij, in deze moeielijke tijden, de vrijheid om bij de leden uwer Maatschappij met den meesten ernst aan te dringen om, door aanneming der motie van den heer J. de Haan, datgene te bevorderen wat noodig is om den Nederlandschen werkmans aan een eerlijk stuk brood te helpen. Niet langs kunstmatigen, maar alleen langs natuurlijke weg, zooals dit door den heer de Haan wordt voorgesteld, kan in den nood van den werkmans worden voorzien.

Het Bestuur der Vereeniging van Nederlandsche Steenfabrikanten.

NICOLAS V. HEUKELUM, Voorzitter.

JAC. HELLENDORP, Secretaris.

INDOORNIK a/ RANDWIJK, 15 September 1885.

Na mededeeling van deze brieven verkreeg de heer J. de Haan het woord en las het volgende voor, bevattende de ontwikkeling zijner denkbeelden.

Mijne Heeren!

Zij het mij vergund, u mede te deelen welke redenen oorzaak zijn geweest, de aandacht onzer Maatschappij en van u allen te vestigen op een feit, belangrijk voor geheel onze Nederlandsche Nijverheid.

Wie de vermetelheid zou hebben den waterval der Niagara te willen stuiten, gaat er mede ten onder; toch is het mogelijk, met kalm overleg, den stroom eene andere wending te geven.

Hetzelfde is van toepassing op de concurrentie; deze machteloos te maken, zou even onnuttig als onmogelijk blijken; toch is het zaak haar betere richting te geven.

Concurrentie houdt den geest wakker, doet naar middelen omzien, door verbetering van grondstof of bewerking, om haar met succes te bestrijden.

Waar de markt met slechte inlandsche producten wordt overvoerd, is haar bestaan een weldaad, die het gebrekkige van onzen arbeid aantoonst, ten bate der maatschappelijke toestanden.

Bovendien geeft aanvoer van vreemde artikelen op onze markt gelegenheid, ons oog op die nijverheid te vestigen, en van andere vormen of samenstelling partij te trekken.

Vatten wij het in de volgende stelling samen:

„Als arbeidskracht en grondstof ontbreken, is aanvoer „uit den vreemde een zaak, waartegen geen enkele stem „zich zal verheffen.”

„Dan is concurrentie een machtige hefboom tot ver- „hooging van ons bestaan.”

„Treedt zij echter op een terrein, waar wij eeuwen „lang meester waren, wordt zonder gezonde redenen onze „arbeid achteruit gezet, dan doodt zij onze welvaart.”

Een enkel voorbeeld daarvan:

Toen de grensstations eens overvol waren met pakketten van de Louvre, Printemps en andere fransche magazijnen, en onze kooplustige dames deze met wonderlijke naïviteit wisten in te palmen, verhief zich, en zeer terecht, een klaagtoon onzer winkeliers. Dat men elders ging was hier merkbaar; daaronder kwijnde de handel, die toch, al was de vorm eenvoudiger, hetzelfde bood. Het woord was niet te vergeefs tot onze Hollandsche vrouwen gesproken; nog tijdig zag men in, dat het zot was in den vreemde te zoeken wat eigen omgeving gaf. Daarin, hetzij tot haar eer gezegd, gaven zij een prijzenswaardig voorbeeld.

Wat leert ons de tegenwoordige tijd?

Er is in het bouwvak en alles wat daaraan verwant is een tijd geweest, verre van onvoorspoedig. De lang in ouden vorm gehouden steden verbraken hun toestand; land en slooten werden in ellenlange straten vol van plat-gelijste huizen herboren.

De kunst kwam er slecht af; alles was haar afkeerig en deed slechts zien, hoe men naar de waarheid der leer zocht:

Met geen geld te bouwen en toch nog geld over te houden; daarin gaf menig hypotheekkantoor van vrijgevigens aard onderwijs.

Niettemin bracht die toestand welvaart onder de arbeidende klassen; de talrijke fabrieken die ons land telt kregen hun deel, en al zag men eens noode, millioenen steenen aan het buitenland ter levering opgedragen, de groote vraag die nog overbleef, schonk troost.

Aanbieding van werk riep talrijke gezellen op, waardoor hun aantal ontzaglijk vermeerderde. Letten wij maar eens op onze kunstbroeders; hun getal nam zoodanig toe, dat de vleugelen van één genootschap niet toereikend schijnen hun kunstbelangen te beschermen, maar het spoedig zelfs van het eiland Marken zal worden vernomen: „De tweede bouwkundige vereeniging heeft zich hier opgericht.

Te midden van dien voorspoed treedt de reactie op. Het werk wordt minder; wat vooruit te berekenen was bij zulk een grooten aanvoer, geschiedde. Vele handen, anders in beweging, raken in rust, vele hoofden krijgen de beurt, en gaan bij menigeen op hol.

De toestand eischt ernstige overweging; zelfs knappe werklieden, waarvoor verzuim een onbekend woord was, hebben geen doel. Hoe menig fabrikant houdt met verlies het werkvolk bezig, en vraagt zich af, wat het lot van die allen zal zijn?

Nu moet er voor zelfbehoud gezorgd worden. Geen vreemde hulp meer, waar menigeen smachtend uitziet langs eerlijken weg een steun der zijnen te blijven; want redelijk zou het gemor zijn, dat door onrechtmatige verplaatsing van den arbeid gekweekt werd.

Neerlands grootste dichter schreef eens boven den schouw in een der zalen van het aloud stadhuis te Amsterdam, thans Koninklijk paleis:

Gelukkig is het land
Waar 't kind de moer verbrand.

Toen hij dat dacht, herinnerde hij zich zeker de machtige nijverheid, de productie onzer metselsteen. Uit

den bodem getrokken, gevormd en gekneed, door de op dezelfde wijze verkregen turf tot bestemming gebracht.

Ja wel gelukkig is het land, wij zeggen het hem na, waar zoo de eene grondstof, de andere tot ontwikkeling brengt en daardoor aan eene ontzaglijke maatschappij welvaart en zegen schenkt.

Fabrikanten, verveners, schipperij, welk een leger en vloot vormt ge niet met uwe onderhoorigen?

Waar dus des dichters lied in 't niet verzinkt is het met uwen voorspoed gedaan.

Indien wij de oogen niet geopend houden, kon die tijd wel eens nader bij zijn dan wij vermoeden.

Nederland telt nu reeds zijn Duitse bouwmeesters, tot de uitvoering van belangrijke werken groepen. Overbodige concurrentie waar wij zelf een keur van deskundigen tellen. Is dan al het werk dat van u getuigt, zijn al die monumenten van den laatsten tijd nog niet voldoende? Heeft dan de Beurs-prijsvraag nog geen gewicht genoeg in de schaal gelegd, om te bewijzen dat Hollands kunstbeoefenaars niet angstig naar hun aanverwante broeders behoeven op te zien?

Ja, hoor ik u zeggen, het is ook niet onze wil, dat dergelijke gevallen voorkomen, zelfs betreuren wij het: *het publiek leent nu eenmaal een willig oor aan alles wat uit den vreemde komt.*

Het is zoo; maar waarom dan ook het voorbeeld gegeven, door zelf Duitse aannemers, Duitse metselsteenen, Duitse wandtegels en cement tot ons toe te laten, tot een ander nog Bismarck bij ons introduceert, en de kroon op het werk gezet is; alhoewel hij ons zou leeren den nationalen trots wat meer te bevorderen.

Wat gij niet wilt dat u geschiedt
Doet dat dan ook aan anderen niet.

Hebt gij er wel eens ernstig aan gedacht, toen u een nieuwen vorm van steen werd voorgelegd, hoe wij hetzelfde in rijke verscheidenheid in ons eigen land terugvinden? Is een van die fraaie gevels, die de Groote Markt alhier zoo pittoresk maken, saamgesteld uit baksteen van elders ingevoerd? Leggen kleur en gehalte niet de beste getuigenis af, en zullen uwe Duitschers nog een zelfde familietrek bezitten, wanneer even zoovele jaren over hun kruin zijn getogen? Ik zou het bevestigend antwoord daarop niet gaarne willen geven.

Is dan onze industrie zoo in verval geraakt, dat dergelijke concurrentie gebillikt is. Wij hebben thans voorbeelden genoeg, om aan onze steenbakkers te doen zien, welke kleur en vorm onze lievelingen zijn; blijve het daarbij.

Welvaart vermeerderd hun kapitaal, en geeft ons gelegenheid proeven te nemen met de opgedane ervaring; dat bevordert de nijverheid. Volgen wij echter den sleur, hoe licht kent geen enkel bestek de Hollandsche materialen meer; en hoe kan dan die nijverheid zich opgewekt gevoelen eene doodende concurrentie het hoofd te bieden?

De prijs, men lette slechts op de onlangs te Amsterdam gehouden aanbesteding van het slachthuis, is geen beletsel. Waar een tienduizendtal guldens in het voordeel pleiten is reeds genoeg gezegd.

Toch had het kunnen zijn dat een aannemer vooraf met Duitse leveranciers gecontracteerd had, en zijne overige berekeningen hem tot de minste hadden gemaakt, Was dan geen onrechtvaardig toeval oorzaak geweest van de verdrukking onzer industrie?

Leest de berekening, door Jules van Hasselt, de ijverige kampvechter voor ons materiaal, gemaakt, — hoe, wanneer de Deutsche steen aangenomen ware, een kapitaal van ongeveer f 35.000 verloren ging aan loonen en grondstoffen, hier omgezet, daargelaten nog de voordeelen die uit omzet van kapitaal zelf hun oorsprong vinden. Wordt het dan niet meer dan tijd een streep door die concurrentie te halen? Steunen wij eigen kracht, en wij kunnen veel.

Zie slechts hoe in 'taloude Delft Jos. Thooft het vaandel der echt Nederlandsche tegel-industrie omhoog houdt. Hebben de talrijke magazijnen, waar het fabriekaat uitgesteld is, niet iets aantrekkelijks voor ons? Juist dat is de weg om het tot eere te brengen: van achter de winkelruit naar de huiskamer. Zoo leert het volk zijn eigen kunst, opvatting en productie kennen. Het was goed begrepen, om te midden van die uit alle oorden saamgestroomde rijkdommen ook dat Hollandsch blauw te plaatsen; het was voor het fabriekaat de beslissing over het bestaan.

Stel u eens voor, dat elke winkel gesloten ware gebleven, uit vrees, omdat Delft de geboortegrond was, dat de kooplust gering zou zijn. Hoe zou een niet genoeg te waardeeren industrie onder die miskening geleden hebben?

Zoo bestaat alles; bij deugd en geen omzet sterft zelfs de best begrepen kunst weg.

Naar aanleiding der motie, die ik de eer had aan uwe geachte vergadering voor te stellen, gaf menig fabrikant, hetzij per brief of in gesprek, mij te kennen, dat hij het aannemen daarvan met belangstelling te gemoet zag, niet als een redmiddel voor de werkloosheid, maar als eene eerste schrede op den goeden weg tot ondersteuning van onze eigene nijverheid.

Een wensch door de Maatschappij geuit, zou gehoor vinden bij alle mannen van het vak, ja zelfs bij velen die daar buiten staan.

Hoe komt het, vroeg de Portland cement fabrikant te Farnsum bij Delfzijl, dat mijn fabriekaat, hetwelk bevesten heeft de proef te kunnen doorstaan met vele van de beste merken, beter van gehalte is dan het Deutsche cement, dat dikwerf onder geheel andere benamingen wordt ingevoerd, *bijna niet gevestigd wordt*, zoodat ik gedwongen zal zijn, mijne werklieden te moeten ontslaan?

Waarom, vroeg een ander, schrijft men buitenlandsch gemalen tras voor, terwijl mijne inlandsch gemalen dezelfde deugden bezit?

Kan het zijn „*omdat onbekend, onbeminde maakt*“, dan biedt het gebouw der Maatschappij het terrein tot kennismaking aan; is het dat niet, dan is de handeling even onverklaarbaar als zoo vele andere.

Waarom wordt zoo veel ijzerwerk van Dusseldorf en elders naar hier overgebracht, waar wij zelf zoo vele fabrikanten kennen? Of pleit een trapversiering als die in onze maatschappelijke woning nog niet genoegzaam voor Vincent, als een uit velen?

Waarom wordt nog zooveel verwerkt hout aangevoerd, waar wij inrichtingen als die van van Malsen en anderen gevestigd zien? Hebben die nog niet genoeg getoond, dat het niet noodig is geheele betimmeringen ter concurrentie op te roepen?

Waarom de meubels gekocht in exportatiewinkels? Raadt den patroon bij de stoffeering van het nieuwe huis

aan, zijn Deventer tapijten met Hollandsche meubelen in overeenstemming te brengen. De vroegere woning met haar degelijke eikenhouten meubels kende geen anderen geboortegrond.

Ja, waarom zooveel niet? Genoeg zij het, dat de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, die bij de bescherming der kunst ook die der materialen in hare woning opnam, een woord tot bevestiging daarvan spreke; het zal den fabrikant moed, de nijverheid kracht bijzetten.

Nog een enkel woord over de werklieden.

Werkeloosheid is de bron van alle kwaad. Een ledig-ganger voelt zich anderen, eindelijk zich zelf in den weg, en waar het geweten vroeger nauwgezet was, volgt uit dien toestand, dat het hoe langer hoe ruimer wordt.

Er ontstaat demoralisatie. Het is op te merken in de benevelde lucht die over ons werkvolk samenpakt.

Waar een goed beginsel, bij bezit van werk, goede vruchten kan dragen, gaat dit thans in geheel tegenovergestelde richting tot wasdom over. Algemeen stemrecht, de kronyk van het heden, hoe goed ook, wanneer het tot een meer billijke uitbreiding komt, eischt men, niet uit besef om het recht, maar als de gewaande geneesheer van den maatschappelijke toestand.

Wanneer wij maar eerst een woord mee mogen spreken, dan zal het wel beter worden, is nu nog het parool van een deel des volks, dat zelfs in gunstige tijden toch niet tevreden is; houdt de werkloosheid echter aan, *het wordt het ideaal van allen; men troost zich zoo gaarne met een ideaal, al is het dikwerf het ware niet.*

Toch brengt het ons niet dadelijk verder.

Alleen het begrip, zoo van werkmans als patroon, zoo van burger als regeerder, dat er aan onze nijverheid nog veel te verbeteren valt, haar te ondersteunen voor alles noodig is, kan het verloren evenwicht herstellen; en gaat dan meer uitgebreid stemrecht daarmede gepaard, dan zal het gevoel van eigenwaarde meer worden geprikkeld en de toestand duurzamer en beter zijn.

Voor al in het belang van den werkmans is het noodig, dat wij den tegenwoordigen toestand niet bestendigen. Wat baat al het degelijk onderwijs, dat thans gegeven wordt, indien de school niet gewisseld kan worden met de praktijk van het leven? Stelselmatige werkverschaffing, hoe goed ook voor enkelen, kan allen niet bevredigen; ook is haar levensduur slechts kort, daar de weldadige hand niet altijd tot geven gevraagd kan worden.

In N°. 35 van het *Bouwkundig Weekblad*, gaf het adres der steenhouders-werklieden, ingediend aan den gemeenteraad van Amsterdam, mij aanleiding een kalm omschreven griepe te ondersteunen. Herhaling daarvan is voor u onnoodig.

Al te veel hebben wij ons overgegeven aan de manier, om het werk reeds vóór de besteding geheel gereed aan het buitenland op te dragen, zonder een enkele der hier gevestigde vakmannen over prijs of tijd van levering te raadplegen. Valt er nog wat voor den Hollandschen werkmans af, dan is het, dat hij de scheepslading of waggon mag helpen lossen, de steen vervoeren en opstellen, de fouten en afgestooten hoeken herstellen; soms zelfs is ook dat overbodig, daar de leverancier zijn eigen werkvolk dan medebrengt.

Is door het talrijke werk dat er geweest is, het aantal onzer werklieden sterk toegenomen, hebben vooral de steenhouders, bij de groote verandering die de bewer-

king van het materiaal vroeg, zich flink weten te schikken, om aan die vraag te kunnen voldoen, — hoe moet het hun zijn, waar de concurrentie hen verdringt zonder gekend te zijn, en zij met de handen in den zak, morrend moeten toezien hoe vreemde hulp doet, wat anders in hun gezin vrede en geluk had bewaard?

De steenhouders waren in vroeger jaren inrichtingen van belang hier te lande. Hoe veel te meer zouden zij dat kunnen zijn, nu de toepassing van het materiaal grooter is geworden? Maar zwijgt op de meeste der werkplaatsen het geklop niet? Is de eenige levensbron niet daar nog, waar de concurrentie niet kon binnensluipen, dat wil zeggen *te gering voor haar is?*

De concurrentie alleen draagt daarvan niet alle schuld. Het leeuwendeel ging, omdat vele bouwmeesters de contracten sloten voor de besteding, zonder voorkennis van de inrichtingen in eigen omgeving bestaande. En zelfs, al was een luttel verschil het gevolg der concurrentie, dan dient nog eerst onderzocht of dat wel van dien aard is, om daardoor in bange tijden zulk een weggeven van werk te wettigen, en daardoor de zorgen van zoo velen te vermeerderen. Het is waar, men kan zijn patroon of het bouwkapitaal niet tot philanthropische doeleinden aanwenden, maar daar waar blijkt, dat de slotsom leert gelijke cijfers te tellen, is het geen philanthropie meer, maar vervreemden van onze welvaart. Een volgend voorbeeld daarvan.

Toen in het vorige jaar aan het Administratiegebouw der Hollandsche IJzeren Spoorweg-maatschappij de stucadoorwerken moesten worden aangebracht, bleek de directie zeer gestemd voor een Belgischen leverancier. Een verschil van ongeveer f 600.— op 27 mille in de opgave van de Hollandsche en Belgische concurrenten, deed de laatste zegevieren. Wat bleek toen? Dat de laatste, gecontracteerd zijnde het werk op Belgische wijze aan te brengen, zijne specie op het meer aaneengesloten tengelwerk aanbracht, ook voor zijne staande muurvlakken geheel andere bewerking had, die, toen men het inzag, als in strijd met de opvatting der directie, door zijn contract gewaarborgd, niet tot wijziging te brengen was. De Hollandsche leverancier nam zijn tengelwerk op de gewone wijze, en dan beriet; van daar een niet onbelangrijk verschil in grondstoffen en arbeidsloon opgegeven. Had men nu vooraf de zaak onderzocht en overwogen, in hoeverre de eene bewerking gewenschter, solider en ernstig concurrerend was, voorzeker had de gunning in omgekeerden zin plaats gehad.

Zoo ging een kapitaal van 27 mille, meerendeels uit loon gevormd, verloren voor onze eigene nijverheid.

Een geval, zooals er meerderen zijn, die door ieder uwer kunnen worden aangetoond maar, erkennen wij het rondit, geeigend om onzen voorspoed den nekslag te geven.

Zal ik u nog langer bezighouden met het aanvoeren van bewijzen, die er duidelijk voor spreken, dat overvloed van werk ons dikwerf weinig consciencieus gestemd hebben tegenover de belangen, die in staat zijn tot bevordering der welvaart mede te werken.

In den aanvang heb ik gezegd, daar is een ommekeer in zaken. Zal de kunst die wij allen liefhebben, daar beter bij worden, waar het te voorzien is, dat geoefender oordeel aan het roer zal komen? Het is te wenschen; want in de herleving der kunst zien wij ons eerste

streven bekroond; vergeten wij dan ook zelf niet evenzoo op te treden voor alles wat kan bijbrengen tot verheffing van den drukkenden toestand die reeds is en staat vermeerderd te worden.

Naast onze nationale kunst staat onze nationale nijverheid. Zij zijn één; waar het beiden goed gaat is het volk gelukkig. De kunst, zij troont hier onder ons. Elke gedachte, elke schepping die van haar uitgaat, bezielt de nijverheid; laat het zoo blijven. Laat, waar de geschiedenis eens zal spreken, wijzende op het werk van heden, gezegd kunnen worden: zoo streedt de negentiende eeuw tot behoud en verheffing eener echt vaderlandsche kunst die onder de eeuwen begraven was geworden.

Zoo streeden diezelfde mannen, die haar het leven en aanzien op nieuw teruggaven, voor het behoud hunner nijverheid.

Wanneer wij van die waarheid doordrongen zijn, dan is er ook geen bezwaar om, gericht met het oog op het critieke onzer dagen, de volgende motie te huldigen; dan ga het van onze Maatschappij uit: niet alleen een tehuis bood ik het materiaal, maar ook de bescherming, waar die noodig was. Zoo blijft de woning vol, waar anders een verlaten tehuis zou zijn.

Mag ik daarom uwe goedkeuring en overweging vragen, voor het eerste ten uwer kennis gebrachte voorstel, hetwelk luidt als volgt:

„Zoo lang gebrek aan werk, enz.

Nadat de Voorzitter den heer de Haan dank had gezegd voor zijne toelichtingen, verkreeg de heer J. Gosschalk het woord.

Spreeker verklaarde dit alleen te vragen om het stilzwijgen te verbreken. Hij was van meening, dat het aan de orde zijnde onderwerp niet op deze vergadering te huis behoorde. Het grijpt zoo diep in, en de behandeling er van vereischt zooveel kennis van zaken. De motie is daarom gevaarlijk. Zij doet echter eer aan den verdediger die pal voor zijn overtuiging staat, maar wiens hart zijn verstand in den steek heeft gelaten. De motie is bovendien gevaarlijk, omdat zij in vage termen is verrat.

De heer Gosschalk ontleedde daarna de motie om deze laatste bewering te staven en daarbij aan te toonen, dat zij in hoofdzaak zoodanig is gesteld, dat er geen bezwaren bestaan om haar aan te nemen; maar is dit geschiedt, dan zal men daarmede nog niet veel gewonnen hebben. Gebrek aan werk zal altijd drukken, de motie doelt echter op den tegenwoordigen toestand. De uitdrukking „vatbaar voor uitvoering hier te lande“ is rekbaar. Wanneer men een werk heeft uit te voeren, hetwelk spoedig gereed moet zijn, dan zal men wel moeten zoeken naar de beste werklieden; en zijn die niet hier te lande te vinden, dan zal men hen uit het buitenland moeten halen.

Omtrent de steenhouders, door den heer de Haan genoemd, geldt hier de vraag: zijn zij met hun tijd mede gegaan? Twintig jaren geleden bloeide het steenhoudersvak; men was toen echter tevreden met enkele stukjes gehouwen steen. Door de betere middelen van vervoer werd een anderen toestand geboren: er werd veel meer natuurlijke steen verwerkt.

In den laatsten tijd is onder anderen bij groote gebouwen veel la Rochette-steen verwerkt geworden, en daarbij is gebleken, dat Belgische arbeiders 1½ malen meerder loon per dag kunnen verdienen dan Hollandsche.

Dit is een gevolg van meer ontwikkelde spierkracht en handigheid der eersten, die vanaf hun jeugd in de groeven werkzaam zijn. Wil men nu met het voorstel van den heer de Haan medegaan, dan moet men ook verbieden Belgische werklieden in dienst te nemen, en daardoor zou men veel werk niet meer kunnen uitvoeren. De vraag is of men daarmee iets goeds zal verrichten. Hollandsche werklieden zullen bovendien het hoofd opsteken, en de toestand zal nog slechter worden.

De heer Gosschalk verklaarde verder, dat hij met leede oogen het werk van onze stukadoors aanziet; dit laatste staat verre achter bij dat der Belgische. Men vergelijke den korten tijd waarin het stukadoorwerk van den Parkscheurweg te Amsterdam werd uitgevoerd door Belgische werklieden, en het langzame werk van de onze.

De baksteen-industrie gaat den spreker zeer ter harte. Sinds 1875 verklaarde hij reeds gewezen te hebben op de goede eigenschappen der Deutsche steenen, steeds de Nederlandsche Industrieelen waarschuwend: zorgt dat ge de markt behoudt, door beter fabriekaat en formaat te leveren. In Duitschland hebben de steenbakkers, ook door het stichten van een Verein, steeds naar verbetering gestreefd. Maar wat heeft men hier te lande gedaan? Wanneer het bleek dat men buitenslands beter materiaal maakte, waarom heeft men dan het inlandsche niet tevens verbeterd? Men heeft hier te lande alleen een Vereeniging van steenbakkers opgericht en ons verder overstroofd met adreskaarten en prijscouranten. Men prijst ons wel aan dat het fabriekaat goed is en eeuwen tartend, maar men heeft geen geopend oog gehad voor 't geen elders beter is. Over de kleur, een kwestie van smaak, wilde de heer Gosschalk niet uitweiden; de gladheid van oppervlakte der Deutsche steenen kan hier echter niet te zeer gewaardeerd worden; op zulk een vlakke zet zich het vuil niet af, wel op een zanderige.

Wanneer, zeide spreker, de steenbakkers den tijd, verspild met het bezoeken van architecten, het schrijven van adressen en verzenden van prijscouranten, besteed hadden om te trachten verbeteringen in het fabriekaat te brengen, dan zouden zij meer nut gesticht hebben.

Ook andere industriën haalde spreker aan, en wees er op wat een geopend oog voor verbeteringen kan aanbrengen. Zoo is de uitmuntende kwaliteit der Deventer tapijten oorzaak, dat zij overal verspreid zijn. Welk een inspanning heeft de heer Thooft zich niet moeten getroosten om het fabriekaat der Delftsche tegels op de hoogte te brengen waarop het nu staat? En wat hebben de Nederlandsche steenbakkers gedaan om hunne ovens te verbeteren?

Door minder gebruik van inlandsche steenen wordt minder turf gebruikt; maar dit is ook in het algemeen het geval. En bovendien moest door verbetering van de ovens zoo min mogelijk gebruikt worden.

Men zal ons niet van onvaderlandslievendheid kunnen beschuldigen, wanneer wij de motie niet aannemen. Men denke er aan, dat, waar 't getijde verloopt, de bakens verzet moeten worden.

Spreker herinnerde voorts aan de soort van toast, nu onlangs door den heer Jules van Hasselt in de courant voor turf- en steen-industrie geplaatst, en zegt naar aanleiding daarvan, dat reeds voor een gedeelte van het slachthuis te Amsterdam Deutsche steenen waren gebruikt en dat voor de aanbesteding van 7 September

de keuze was vrijgelaten; men had immers beschreven, muren van 25 cM. dikte van Deutsche-, of van 22 cM. van Waalsteen. Gaat men de cijfers na, en let men op den kubieken inhoud, dan zal men ongetwijfeld tot de slotsom komen, dat deze aanbesteding meer in het nadeel dan in het voordeel van de Waalsteen is uitgevallen.

De heer Th. Sanders verklaarde den vorigen spreker niet in alles te willen volgen, maar het in hoofdzaak met hem eens te zijn. In de motie meende hij een begin van protectionisme te zien, dat niet is te bereiken. Er moest zijns inziens een woord tot opwekking in worden gelegd; er moest op gewezen worden dat men behoorde na te gaan, of de binnenlandsche nijverheid niet beter aan de behoeften kon voldoen dan de buitenlandsche, waaraan velen nu de voorkeur geven.

Omdat spreker zich niet in alle onderdeelen met de motie, zooals die is gesteld, kon vereenigen, stelde hij een andere voor van dezen inhoud:

„De Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, steeds er naar strevende om onze nationale nijverheid, in verband met het bouwvak, te ondersteunen en aan te moedigen, noodigt hare leden en alle betrokkenen dringend uit, bij de tegenwoordige schaarschte van werk, *meer dan ooit* er op bedacht te zijn, om *alle* werkzaamheden, vatbaar voor geschikte uitvoering hier te lande, te bevorderen, en niet dan na gebleken dringende noodzakelijkheid door vreemde arbeid en materialen te doen vervangen.”

De heer Sanders toont nu aan, dat het verschil in vorm van de moties tweeledig is:

1°. de heer de Haan doelt alleen op den tegenwoordigen tijd, terwijl men er voortdurend naar moet streven om de benodigde arbeid en materialen hier te lande te zoeken;

2°. is het niet goed om bepaalde industriën te noemen bovendien hebben die, waarop gewezen werd, de minste sympathie. Andere takken van nijverheid hebben evenzeer met moeilijke omstandigheden te kampen, b. v. het meubelvak, het decoratieschilderwerk, de lood- en zinkindustrie, enz. Juist die takken hebben krachtigen steun noodig.

De heer de Haan verklaarde wel geweten te hebben, dat de door hem genoemde vakken niet geapprecieerd werden; hij had echter de zaak zoo ruim genomen om aan een ieder eigen keuze over te laten. Wat de Deutsche steenen betrof, beweerde spreker dat het nog niet bewezen was, dat deze beter zijn dan de onze: men zie het Rijks Museum waarvan eerstgenoemde steenen reeds vaal worden.

Biedt men, zeide spreker, aan onze steenbakkers de gelegenheid, dan zullen ook zij concurreeren. Wijzende op het goede voorbeeld van Haarlem, alwaar men tracht de uitvoering van werken binnen de gemeente te behouden, beveelt hij ten eerste aan om het werk, hetgeen daartoe geschikt is, hier te lande te doen uitvoeren.

De heer W. C. Metzelaar kon zich niet met alle beschouwingen van den heer Gosschalk vereenigen, en achtte het beter de motie na te gaan in verband met het adres der steenhouders aan den Raad van Amsterdam. Er zijn thans vele handen ledig; is het nu niet te waardeeren dat men naar arbeid zoekt voor werklieden? En dat wordt in beide moties gedaan. Concurrentie is wel is waar een zegen, maar nu nog door te gaan op den

ouden voet, zou verkeerd zijn. Wij behooren te vragen, of wij den tegenwoordigen toestand kunnen verbeteren; en dit kan door de concurrentie te weeren en daardoor aan een overvloed van werkrachten steun te verleen. Het valt daarbij niet te ontkennen, dat de werkmansstand door onnadenkendheid zeer sterk is toegenomen, zoodat de ellende voor de deur staat, nu zich een geringe vermindering van werk doet gevoelen. Spreker eindigde met den raad, de motie aan te nemen.

De heer J. H. Leliman achtte het een voorrecht, dat op deze vergadering over de groote kwestie van den dag gesproken werd, en verklaarde zich voor de motie, die uit nobele harten is gevloeid. Wel mag men geen aannemer dwingen om Hollandsche steenen te gebruiken indien de Deutsche beter zijn, maar men kan het werken met deze laatste nog wat uitstellen. Persoonlijk gaf spreker de voorkeur aan Hollandsche en Friesche steenen. Let men voorts op verschillende buitenlandsche steensoorten, dan zal men wel zien, dat de vreemdeling nog niet iets gemaakt heeft, dat de Nederlander niet insgelijks kan voortbrengen. Wij zijn hier op praktisch terrein, zeide spreker; praten geeft niet, maar kapitaal moet er zijn en dan hebben de arbeiders werk. Het verheugde hem dat reeds twee Bestuursleden zich vóór de motie hadden verklaard en gaf nu in overweging deze aan te nemen. Zij was onschuldiger dan de heer Gosschalk meende, want men geeft niet meer dan een wensch te kennen.

De heer T. H. van Etteger deed naar aanleiding van het reeds gesprokene de vraag, welke de gevolgen zullen zijn van de in de motie uitgedrukte wenschen; de vraag is: zal het aannemen van die motie nut stichten? Men zal zeker gaarne een goede oplossing zoeken voor de heerschende kwaal, maar, moet daartoe in 't bestek opgenomen worden, dat buitenlandsche fabrikanten worden geweerd?

In de motie is alléén een wensch uitgedrukt, zeide de heer de Haan, en verder kan men niet gaan. Men zal zien, dat het noodig is alles zooveel mogelijk hier te houden.

Ook de heer J. E. G. Noordendorp was van oordeel, dat men niet verder mocht gaan dan wenschen te uiten, daar de Maatschappij zeker niet in protectionistischen geest werkzaam mag zijn.

De heer Th. Sanders zag dergelijken geest niet in de motie, die hij alleen als een wensch beschouwde. Protectionisme zou nadeelig op het bouwen werken. Spreker haalt daarbij, tot staving van zijn bewering, als voorbeeld aan, dat voor een der onder zijn beheer zijnde werken, voor steenhoudwerk door buitenlanders een prijs werd gevraagd, die de helft bedroeg van dien door Nederlanders bedongen.

Het vroeger door den heer de Haan aangehaalde voorbeeld uit Haarlem werd door den heer H. J. Geijl nader toegelicht. Spreker deelde omtrent de gevolgen van den maatregel mede, dat hij zelve aannemer is geworden van eene school, waaromtrent aan Burgemeester en Wethouders werd verzocht bij de aanbesteding de aandacht te vestigen op den Haarlemschen arbeid. Hoe wel met eenige opofferingen hier en daar, had hij al het werk toch aan Haarlemsche werklieden kunnen geven, en hierop wees hij tot verhooging van de waarde der motie.

De heer H. P. Vogel herinnerde er aan dat de heer

Noordendorp van protectionisme had gesproken, en oordeelde ook dat allen schijn daarvan uit de motie moest verdwijnen. Spreker koesterde nu tevens de hoop, dat de fabrikanten zouden zorg dragen bestand te zijn tegen de concurrentie. Men moest hen op 't gemoed drukken hun fabriekaat te verbeteren.

De heer Gosschalk was van oordeel, dat men zich weinig aan de motie zoude storen indien deze werd opgevat alléén als een wensch. Men kan in kleinen kring in den gewenschten geest iets uitrichten, maar bij groote werken zal men er zich weinig aan storen. Hoogst gevaarlijk achtte spreker het, zich thans te beroepen op het kapitaal en overproductie, en wees er voorts op dat hij nimmer bovenmenselijke inspanning bij steenhouders en steenbakkers had waargenomen. Bovendien, al beloven de architecten alles, zij zijn niet bestand tegen hunne bouwheeren. Een en ander was oorzaak dat spreker niet instemde met de motie.

De heer de Haan wees nog op hetgeen bij de sluiswerken te Vreeswijk was geschied, en beval zijn motie andermaal aan.

De heer J. E. Michiels pleitte voor de inlandsche baksteenen. Spreker had hooren beweren dat de Deutsche beter waren, maar dit was volstrekt nog niet bewezen. Alvorens zich in dier voege uit te laten, moest de bewering door proeven gestaafd worden.

Ook de heer Stoel verklaarde uit ondervinding, dat de Hollandsche steenen beter dan de Deutsche waren, maar wees er tevens op, dat er steenbakkers zijn die slechte waar leveren.

Volgens den heer Leliman scheen de vergadering langzamerhand in een keurcollege over te gaan, en daarom drong hij op stemming aan.

De Voorzitter der Maatschappij bracht nu den heer Gosschalk onder 't oog, dat ware met de motie de bespreking eener huishoudkundige kwestie bedoeld, zij niet door het Bestuur zou zijn ter tafel gebracht. Namens het Bestuur verklaarde de Voorzitter, dat het geen protectionistische strekking in de motie heeft gezien; het is van oordeel dat hier slechts bedoeld wordt den tegenwoordigen toestand van den handwerksman eenigszins te verbeteren, hem aan werk te helpen; en dit is een verplichting die op ons rust. Het geven van vermomde aalmoezen zou intusschen zeer moeten worden afgekeurd. De heer Gosschalk had rechtmatige grieven doen hooren, en b.v. aangetoond dat de Hollandsche steenhouders niet kunnen opwerken tegen de buitenlandsche. Dit is natuurlijk, en meer dan eens bewezen geworden. Naar aanleiding van een adres van eene steenhoudersvereeniging, had men bij de publieke werken te Amsterdam eene proef genomen, om werk aan binnenlandsche steenhouders uit te besteden; de opgaven hadden evenwel bewezen dat het werk in 't buitenland voor de helft der kosten kon uitgevoerd worden, waarvoor men het hier te lande wilde aannemen. Dit was een te groot verschil. Spreker wilde verder niet in details treden, maar verklaarde het te krassche oordeel van den heer Gosschalk over de inlandsche baksteenen te betreuren; zij zullen na genomen proeven, wellicht beter blijken te zijn dan de buitenlandsche. Men had te Amsterdam de proef genomen met de kosten van een muur van inlandsche of van Deutsche steenen, omdat men met beide soorten kon volstaan. Spreker verklaarde het opsommen van de verschillende vakken in

de motie een bezwaar te achten, en vroeg den heer Sanders, of deze zijne gewijzigde motie in stemming wilde zien gebracht.

De heer Sanders drong daarop aan en den heer de Haan verklaarde nu zich geheel te kunnen vereenigen met de voorgestelde wijzigingen.

De heer Metzelaar achtte het wenschelijk een protectionistische tint uit de motie te verwijderen; dit kon geschieden door er in te wijzen op den tegenwoordigen tijd.

Hetgeen de vorige spreker wenschte, was reeds, volgens den heer Sanders, in zijne motie uitgedrukt; deze ademde geen beschermenden geest en daarom was zij doeltreffend.

De gewijzigde motie van den heer Sanders werd daarop, in stemming gebracht zijnde, met algemeene stemmen aangenomen, ook met die van den heer Gosschalk, die verklaarde er niet tegen te zullen zijn omdat de strekking zoo onschuldig was.

Op verzoek van den Voorzitter, deed vervolgens de heer E. von Saher, Directeur van het Museum en de school voor Kunstnijverheid te Haarlem, de aangekondigde mededeelingen over beide instellingen.

Deze zijn als volgt:

Mijne Heeren!

Het is mij een aangename taak te voldoen aan het vereerend verzoek, mij door het Bestuur der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst gedaan, om u in deze vergadering eenige mededeelingen te doen, betrekking hebbende op het Museum van- en de Teekenschool voor Kunstnijverheid alhier.

Na het belangrijke debat, dat wij het genoeg hadden aan te hooren, wil ik uwen kostbaren tijd niet al te lang in beslag nemen, en kort zijn. Hetgeen ik te zeggen heb, zal slechts een bescheiden plaats innemen naast het belangrijke onderwerp dat reeds behandeld is.

Het museum van kunstnijverheid is door de Directeuren der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van nijverheid gesticht en in Juli 1877, tijdens het eeuwfeest, geopend. Het staat onder het beheer eener commissie van zeven leden, waarvan de heer A. C. Kruseman voorzitter is. Deze commissie brengt in eene vergadering, die jaarlijks onder het voorzitterschap van Professor A. Pierson gehouden wordt, verslag over de werkzaamheden uit aan den Raad van Bestuur, waarvan de leden worden gekozen uit personen, die door eene jaarlijksche bijdrage van f 100.— of door een gift in eens van f 1000.—, het museum hunnen geldelijken steun verleenen.

Het is vooral aan het krachtig initiatief van de heeren Dr. A. Vrolijk, Oud-Voorzitter, thans Eere-Voorzitter en den heer T. W. van Eeden, algemeen Secretaris der Maatschappij te danken, dat deze stichting tot stand kwam.

Op zeer bescheiden wijze aangevangen, mocht het museum zich langzamerhand door toenemende belangstelling uitbreiden en is op het oogenblik reeds in het bezit van een duizendtal gipsafgietsels, 500 exemplaren op het gebied van textiele kunst, 600 voorwerpen van porcelein en aardewerk en 250 reproductiën van werken in metaal. Nochthans hopen wij dit jaar een nieuw tijdperk van vooruitgang te gemoet te gaan, daar de groote zalen van het Paviljoen, waarin vroeger de verzameling schilderijen van moderne kunst geplaatst was,

door de Regeering welwillend ter uitbreiding van het museum zijn afgestaan.

De Commissie heeft voor dit doel een plan ontworpen, waarvan eene korte beschrijving aan ieder uwer, wanneer wij heden middag het museum zullen bezoeken, zal uitgereikt worden.

Het is zeker hier niet de plaats om over het nut en de strekking van het museum uit te weiden, want heeren leden der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst zijn daarmede geheel bekend. Zij weten hoe onze tegenwoordige kunstnijverheid bij vroegere glorierijke dagen ten achter staat, en beseffen welk een nuttige invloed eene verzameling van goedgekozen voorwerpen op het gebied der Kunstnijverheid uit verschillende landen en tijdperken kan uitoefenen. door niet alleen den beoefenaar de beginselen der schoonheidswetten te openbaren en daardoor de ontwikkeling van het natuurlijk stijlgevoel te bevorderen, maar door ook tevens hare bezielende kracht op het publiek uit te oefenen.

De boekery van het Museum bestaat thans uit 500 boeken en plaatwerken, die op verschillende takken van Kunstnijverheid betrekking hebben.

Een zeer belangrijke afdeling, waarop ik in het bijzonder de aandacht der heeren wensch te vestigen, is de verzameling opgeplakte platen, die in verschillende rubrieken ingedeeld in genummerde doozen geborgen worden. Deze verzameling omvat omstreeks 5000 kartons, die over de verschillende vakken en rubrieken zijn ingedeeld; zoo is het meubelmakervak ingedeeld in kasten, stoelen, tafels enz., alle in afzonderlijke doozen geborgen.

De verzameling heeft haar ontstaan te danken aan de bereidwillige medewerking van het lid der Commissie Graaf S. van Limburg Stirum, die deze verzameling grootendeels zelve heeft geregeld.

De werken der boekery en de plaatwerken kunnen op vastgestelde tijden gratis door het publiek worden geraadpleegd en worden op aanvraag zelfs ter inzage toegezonden.

Als eerste gevolg van het Museum is de oprichting van de Teekenschool als eene jongere zuster te beschouwen. Hare eerste levensschreden waren niet voorspoedig; want geruimen tijd had de Commissie te arbeiden, vóór het haar gelukte een geschikt lokaal te verkrijgen. Eerst gevestigd in een verlaten ziekenhuis, vond men later een gastvrij onderkomen bij twee verschillende genootschappen, waardoor het onderwijs gesplitst moest worden, hetgeen daarop zeer nadeelig werkte; totdat eindelijk de Hooge Regeering hare goedkeuring gaf om de stallen van het Paviljoen tot school te verbouwen. Het gebouw dat toen verrees, is door den heer Lockhorst ontworpen. Met het weinige geld, dat beschikbaar was, namelijk f 25000 (waarvan de helft door de Regeering verstrekt, de wederhelft door de commissie bijeengebracht werd) heeft de heer Lockhorst werkelijk wonderen verricht, indien men berekend dat op 300 M². die het gebouw beslaat, 16 teekenzalen, een timmermanswerkplaats, eene vormerij en een conciergewoning zijn opgericht.

De school wordt op dit oogenblik bezocht door 60 dagleerlingen, 75 avondleerlingen en 52 leerlingen der Normalschool voor onderwijzers, die er teekenenonderwijs ontvangen, dus in het geheel door 187 élèves. Er zijn hiervoor zeven leeraren en een Directeur. De heeren

Grabijn en Borgman zijn hoofdzakelijk met het onderwijs in handteekenen belast, de heer Kuijper met het industriële teekenen, terwijl aan den heer Jakob Smits de lessen in het decoratieve schilderen zijn toevertrouwd. Het bouwkundig onderwijs, dat door verschillende omstandigheden eerst sedert korten tijd zich kon ontwikkelen, wordt door de heeren Klinkhamer en Koot gegeven; verder worden er nog lessen in bootseeren, stijlleur, kunstgeschiedenis en andere theoretische vakken verstrekt.

De school stelt zich in hoofdzaak ten doel de opleiding van jeugdige werkkrachten, die, voor dat zij tot de praktische beoefening van eenig vak van kunstnijverheid overgaan, zich wenschen te bekwamen in het teekenen, schilderen en bootseeren; tevens bestaat er gelegenheid voor hen, die later tot inrichtingen van hooger teekenenonderwijs wenschen toegelaten te worden, hunne voorbereidende studiën hiertoe te maken.

Voor de mannelijke leerlingen die de scholen van het lager onderwijs hebben doorlopen en die den geheelen dag-cursus volgen, is een cursus van herhalingsonderwijs ingericht, waarin het voor een beschaafd werkman noodzakelijke wordt onderwezen.

Het programma van de teekenschool is voor belangstellenden die de school bezoeken, verkrijgbaar gesteld. U kunt daaruit zien dat alle pogingen in het werk gesteld worden om de leerlingen grondig voor hun vak voor te bereiden en dat er door algemeene ontwikkeling getracht wordt hen in staat te stellen een flink werkman te worden, die achting en liefde voor zijn vak heeft en vreugde in den arbeid.

Het ligt niet op onzen weg om kunstenaars te kweken; daartoe is het gestelde leerplan van 4 jaren onvoldoende; de werkplaats en eigen aandrift moeten onze leerlingen, na afloop hunner studiën, verder helpen.

Ik heb zorg gedragen dat bij uw bezoek aan de school de arbeid der leerlingen ter bezichtiging ligt; ik moet daarbij echter een beroep doen op uwe toevriendheid, want veel, zeer veel blijft ons nog te doen overig; de eerste steen is slechts gelegd van het werk, dat wij, gesteund door toenemende belangstelling en medewerking, hopen te volbrengen.

Aldus voort arbeidende, hopen wij dat het Museum en de Teekenschool het hunne er toe zullen bijdragen om goede werkkrachten te kweken en den Nationalen kunstzin te ontwikkelen.

Mocht men bij het bezoek nog nadere inlichtingen verlangen, dan ben ik gaarne bereid die te verstrekken.

Nu blijft mij nog over aan u, Bestuur, en u allen hier ter vergadering, mijnen hartelijken dank te betuigen voor de betoonde belangstelling; ik hoop dat allen voldoening

zullen hebben van hun bezoek aan onze inrichtingen en dat zij daarvan eene goede herinnering zullen mededragen.

Namens de vergadering betuigde de Voorzitter den heer von Saher dank voor deze mededeelingen, die van veel gewicht bleken te zijn bij een bezoek, dat straks aan de inrichting zou worden gebracht.

De Voorzitter bracht nu punt 3 van de agenda aan de orde: discussiën over voorstellen, staande de vergadering gedaan.

De heer G. H. Bauer maakte terstond gebruik van deze gelegenheid, mededeelende dat door de Maatschappij van nijverheid een adres was ingediend aan de regeering, waarbij verzocht werd het teekenenonderwijs verplicht te stellen op de lagere scholen.

Zoo het niet reeds was geschied, dan drong spreker er op aan, dat de Maatschappij zich in gelijken zin tot de regeering wendde.

Aangezien de vergadering blijken gaf van instemming verklaarde de Voorzitter het verzoek met het Bestuur te zullen overwegen.

De heer de Haan betuigde vervolgens zijn dank voor de welwillende ontvangst die de motie, die nu twee vaders had, in deze vergadering te beurt was gevallen.

Nadat vervolgens de heer Leliman, naar aanleiding van het gesprokene door den heer von Saher, de beste wenschen uitte voor den zetel der kunstindustrie te Haarlem, en voor den invloed dier inrichting op de Nederlandsche industrie, welker bespreking hij zeer op hare plaats achtte in deze vergadering, gaf de heer Bauer een aantal programma's ter verspreiding, waarin de voorwaarden enz. waren opgesteld voor een eerlang te houden wedstrijd voor handwerkslieden en leerlingen.

Omtrent punt 4 van de agenda, de vraag: „Welke eischen dient men te stellen aan een goede regeling van het onderwijs, meer bepaald voor de opleiding van bouw-opzichters?“ liet de Voorzitter de keuze om haar nu, of na eene pauze te behandelen.

De heer Leliman achtte het wenschelijker dit onderwerp in het *Weekblad* te behandelen, met welk gevoelen de Voorzitter zich kon vereenigen, evenals de vergadering. Spreker hoopte dat over dit belangrijke onderwerp door velen zou geschreven worden.

Aangezien niemand verder het woord verlangde, sloot de Voorzitter, met een woord van dank aan de belangstellende aanwezigen, deze vergadering.

Opgemaakt volgens de aantekeningen op de 52e Algemeene Vergadering.

De Secretaris,
C. T. J. LOUIS RIEBER.

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

BESCHERMHEER Z. M. DE KONING.

BOUWKUNDIG
TIJDSCHRIFT

DEEL VI.

DEEL 32 DER BOUWKUNDIGE BIJDAGEN.

AMSTERDAM
DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1886.

INHOUD.

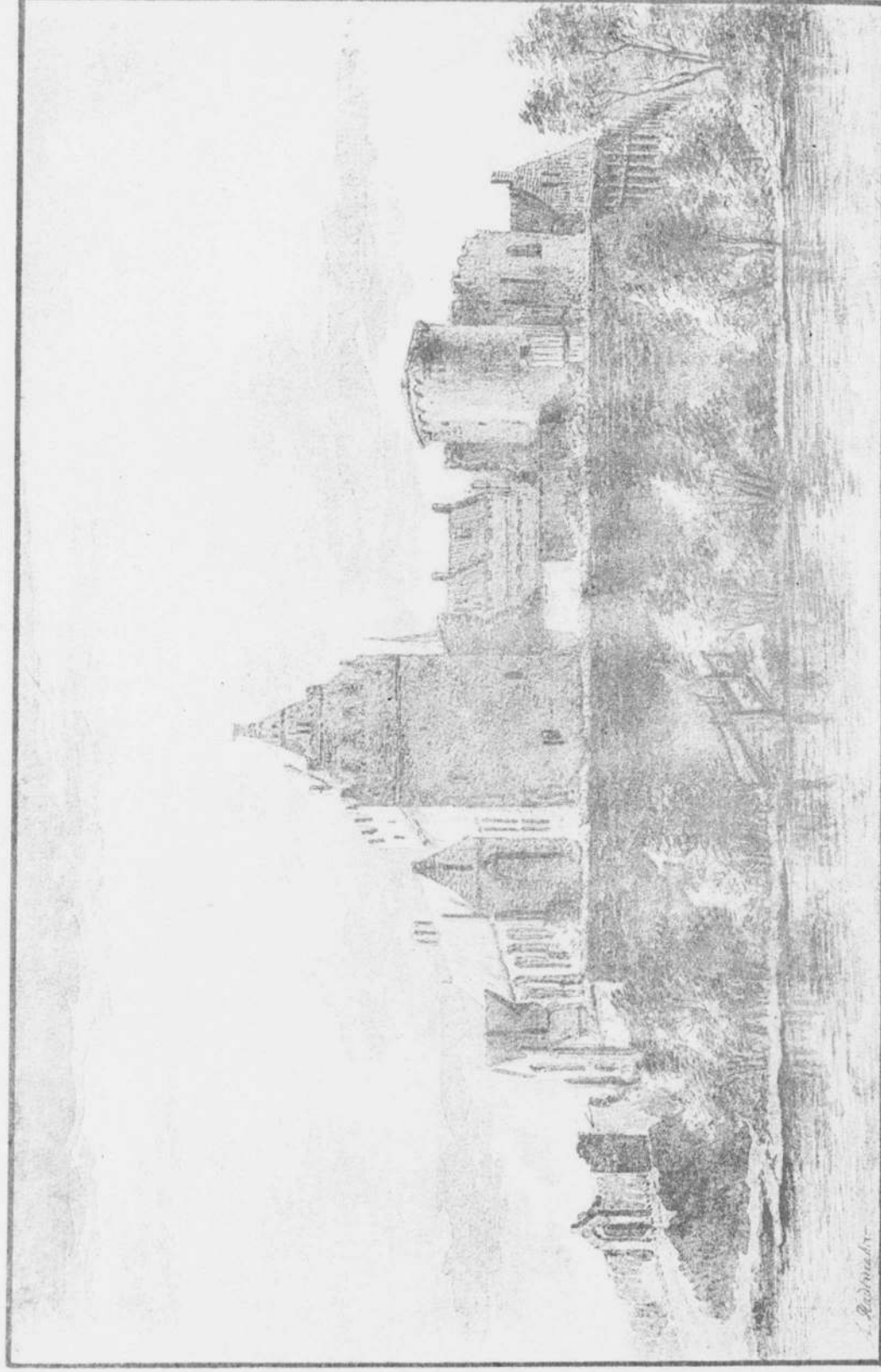
BEURSGEBOUW TE AMSTERDAM.

PRIJSVRAAG VOOR DEN BOUW VAN EENE NIEUWE BEURS TE AMSTERDAM.

Programma, met bijlage	bladz.: 1.
Rapport van de internationale Jury.	" 4.
Nota van de leden der Jury, vertegenwoordigende den handel	" 6.
Rapport van de internationale Jury	" 8.

PLATEN.

- I. Ontwerpen N°. 172, Y, en N°. 150, HET WAPEN VAN AMSTERDAM, met het motto: In hoc signo floresco (geteekend); platte-gronden van de rez-de-chaussée en van de eerste verdieping.
- II. Ontwerpen N°. 20, LA BOURSE OU LA VIE, N°. 73, MERCATURÆ, en N°. 91, AMMERACK, platte-gronden van de rez-de-chaussée en van de eerste verdieping.
- III. Ontwerp N°. 172, Y, Zuidwestelijke- en Noordoostelijke gevel.
- IV. " " " " Perspectief.
- V. " " " " Doorsneden.
- VI. " " " " Détail van een gevel.
- VII. Ontwerp N°. 150, HET WAPEN VAN AMSTERDAM met het motto: In hoc signo floresco (geteekend), Zuidwestelijke- en Noordoostelijke gevel.
- VIII. Ontwerp N°. 150, enz. Perspectief.
- IX. " " " " Doorsneden.
- X. " " " " Détail van een gevel.
- XI. Ontwerp N°. 20, LA BOURSE OU LA VIE, Zuidwestelijke-, Noordoostelijke- en zijgevel.
- XII. Ontwerp N°. 73, MERCATURÆ, Zuidwestelijke-, Noordoostelijke- en zijgevel.
- XIII. Ontwerp N°. 91, AMMERACK, Zuidwestelijke- Noordoostelijke- en zijgevel.
- XIV. Ontwerpen N°. 20, LA BOURSE OU LA VIE, N°. 73, MERCATURÆ en N°. 91, AMMERACK, Doorsneden.

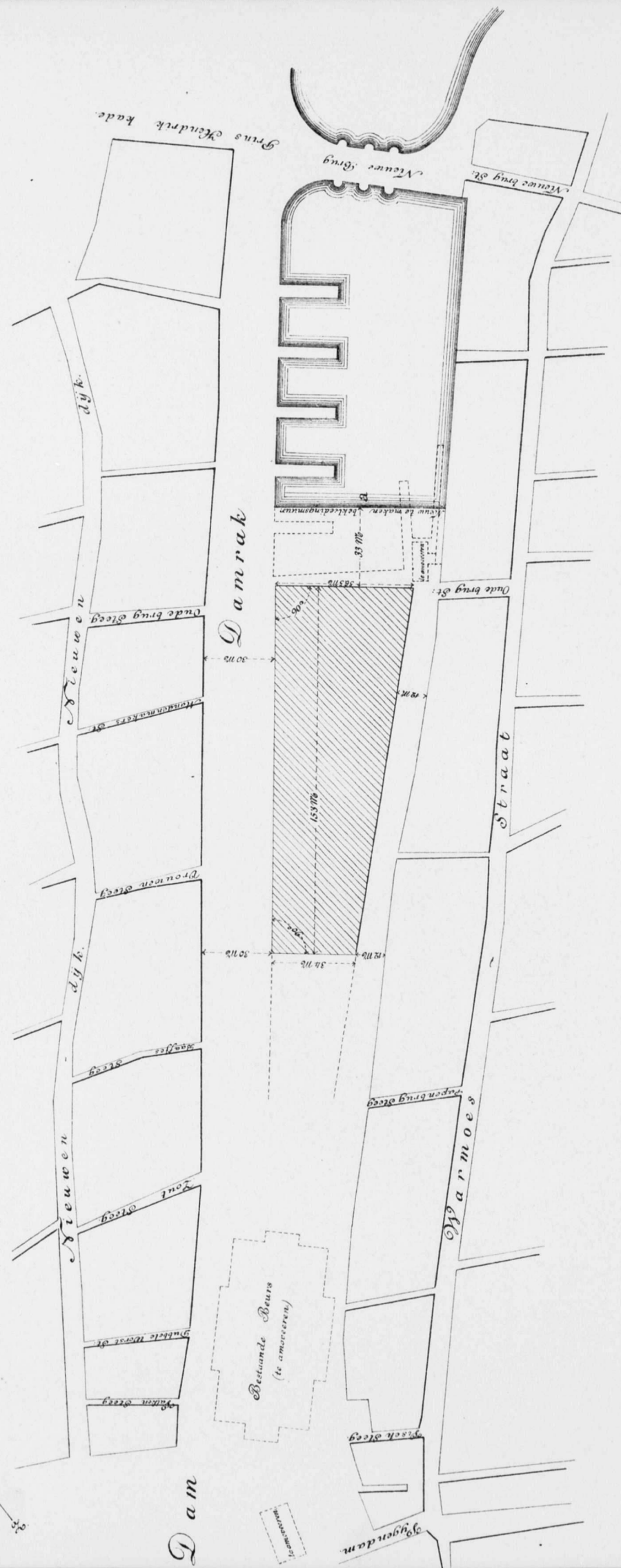
T'OUDE SLOT TE VOLLENHOVEN

PROEF VAN HET NIEUW PROCÉDÉ MOTTU NAAR EENE GEWASSCHEN TEEKENING.

Gemeente Amsterdam.

Beursterrein.

Behoort bij het programma
der Prijsvraag voor eene Nieuwe Beurs

BEURSGEBOUW TE AMSTERDAM.

Prijsvraag voor den bouw van eene Nieuwe Beurs te Amsterdam.

(Bouwsom f 1,500,000.— à f 2,000,000.—)

PROGRAMMA.

I

- 1 De mededinging staat open voor Nederlanders en Vreemdelingen.
- 2 Binnen vier maanden na uitgifte, blijkens daarop vermelde dagteekening, moeten van dit programma door de mededingers aan Burge-meester en Wethouders zijn verzonden: het situatieplan van het gebouw met omgeving (schaal 1:500).
twee platte-gronden
de vier gevels
eene lengte doorsnede
drie dwarsdoorsneden } (schaal 1:200)

Uit deze teekeningen moet de distributie van het gebouw in alle onderdeelen duidelijk zijn na te gaan.

- 3 De plannen moeten zijn vergezeld van een korte memorie van toelichting, geschreven met Latijnsche, goed leesbare letters in de Nederlandsche, Fransche, Engelsche of Duitsche taal en, ten einde met den inzender te kunnen korrespondeeren, zonder diens naam te weten, van een gesloten en verzegelden naambrief, vermeldende van binnen den naam des ontwerpers en voorzien aan de buitenzijde van een adres en een motto, welk motto tevens moet vermeld staan op de teekeningen en de memorie.
- 4 Geene naambrieven zullen worden geopend dan na schriftelijke toestemming van den inzender.
- 5 Bijaldien de vervaardiger van eenig ontwerp eene der bepalingen van het programma niet behoorlijk nakomt, blijft zijn ontwerp buiten aanmerking voor eenige onderscheiding.

- 6 De plannen zullen uitsluitend worden beoordeeld naar de doelmatigheid der distributie en het artistieke karakter van het ontwerp.

(Eene begroting wordt dus niet gevraagd.)

- 7 De jury is internationaal, wordt door Burge-meester en Wethouders benoemd en, zoo noodig, tot het eenmaal aangegeven getal aangevuld.

- 8 Zij bestaat uit elf leden, wier werkzaamheden worden geleid door een lid van het Dagelijksch Bestuur als Voorzitter; aan haar wordt toegevoegd een, door Burgemeester en Wethouders, buiten de jury, aan te wijzen Secretaris.

- 9 Zij leggen bij het Dagelijksch Bestuur der Gemeente schriftelijk de verklaring af, dat zij:
a zich ten volle vereenigen met alle bepalingen van het programma der prijsvraag;
b niet tot de mededingers zullen behooren, en
c geheel afzien van eenig aandeel in de uitvoering van het bouwplan, van welken aard ook.

- 10 De jury zal 10 plannen aanwijzen, die naar haar oordeel de beste zijn. De ontwerpers dier plannen ontvangen ieder eene premie van f 1000.— en staan daarvoor hunne plannen aan de Gemeente af.

Van deze 10 plannen zal zij nader een 5-tal kiezen, waarvan de ontwerpers zullen worden toegelaten tot eene beslotene mededinging.

De naambrieven dezer 5 laatstbedoelde ontwerpers worden niet geopend vóór den einduitslag der beslotene mededinging.

- 11 Gedurende minstens 14 dagen na bekendmaking van de uitspraak der jury worden alle ingekomen plannen in het openbaar tentoongesteld,

terwijl mede het rapport der jury wordt openbaar gemaakt.

Dit rapport wordt tijdens de tentoonstelling der plannen daarbij ter inzage gelegd.

II

- 12 Het programma voor de beslotene mededinging wordt door de jury opgemaakt, en aan den Gemeenteraad ter goedkeuring voorgedragen.
- 13 De deelnemers aan de beslotene mededinging ontvangen, naar gelang van de verdiensten hunner plannen, en in zooverre als die plannen aan de gestelde eischen beantwoorden, respectievelijk eene premie van f 10,000.— f 6,000.— f 5,000.— f 4,000.— en f 3,000.—, en staan daarvoor hunne plannen en verdere bescheiden aan de Gemeente af.
- 14 Wanneer het plan, dat aan de gestelde eischen het best voldoet, tevens voor uitvoering geschikt wordt geacht, zal die uitvoering — tenzij overwegende redenen bestaan, om tot het tegendeel te besluiten — aan den ontwerper worden opgedragen.
Hij zal daarvoor een honorarium ontvangen, door den Gemeenteraad te bepalen, na de jury te hebben gehoord. De bovengenoemde premie van f 10,000.— komt alsdan in mindering van dit honorarium.
- 15 Wanneer de uitvoering van dat plan niet aan den ontwerper wordt opgedragen, zal hem eene belooning in geld worden uitgekeerd, waarvan het bedrag door den Gemeenteraad wordt vastgesteld, na de jury te hebben gehoord.
- 16 Alle voorstellen der jury, betrekking hebbende op de beslotene mededinging, worden aan de goedkeuring van den Gemeenteraad onderworpen.
- 17 Vóór de uitspraak van den Gemeenteraad worden de plannen der beslotene mededinging gedurende minstens 14 dagen in het openbaar tentoongesteld, terwijl het rapport der jury daarover openbaar gemaakt en tevens bij de plannen ter inzage gelegd wordt.

III

- 18 Het Beursgebouw zal worden gesticht op de plaats, die op de situatietekening, bij dit programma behoorende, met arceering is aangeduid; evenwel met dien verstande, dat men aan de zuidwestelijke gevellijn niet gebonden is, doch desnoodig naar die zijde over meer-

dere lengte voor het gebouw beschikken kan, doch zonder afwijking van de in stippellijnen aangegeven richtingen en nimmer verder dan tot aan de Papenbrugsteeg.

Het trottoir langs den noordwestelijken gevel (breed 5 M.) kan geheel of gedeeltelijk worden ingenomen door arkaden, mits daaronder het openbaar verkeer onbelemmerd kan geschieden.

Langs de zuidwestelijke en noordoostelijke gevels kan eene breedte van 8 M. geheel of gedeeltelijk worden ingenomen tot het maken van voorsprongen, trappen en dergelijke constructiedeelen.

Ten aanzien van de hoogte van het gebouw is den bouwmeesters geene beperking gesteld.

- 19 Bij het ontwerp van het Beursgebouw verlangt men tevens te zien aangegeven de decoratieve behandeling van den openbaren weg ten zuidwesten van het gebouw tot aan het Damplein en ten noordoosten van het gebouw tot aan den bij *a* vereischten bekleedingsmuur, met dien verstande, dat die muur, van de Nieuwebrug gezien, architectonisch een samenhangend geheel vormt met den beursbouw.

De kosten van dien muur zijn begrepen onder de genoemde bouwkosten.

Overigens zijn de kosten van den aanleg van beide bovengenoemde gedeelten openbaren weg onder die bouwkosten niet begrepen.

- 20 De waterspiegel ligt gemiddeld op 1.30 M. beneden den bovenkant van het trottoir.

De bovenkant van den vloer der *rez-de-chaussée* moet niet lager liggen dan 1.30 M. boven het trottoir.

- 21 Het gebouw moet de volgende lokalen bevatten, waarvan de grootte is aangegeven, zooals die ongeveer gewenscht wordt, en waarvan die, welke met een * gemerkt zijn, in de *rez-de-chaussée* moeten liggen:

Een *beurszaal** voor den goederen-, effecten- en graanhandel, groot minstens 4000 M².

Dit lokaal moet van de straat afzonderlijke toegangen hebben voor geabonneerden en niet-geabonneerden.

Lokalen voor verschillende doeleinden ten behoeve van den graanhandel*, grenzende aan de beurszaal en aan de noordzijde liggende, groot minstens 200 M².

Een lokaal* voor de noteering ten dienste van den effectenhandel, groot minstens 250 M².

Een *hulppostkantoor**, bestaande uit 2 lokalen, samen groot minstens 180 M².

Het eene, het eigenlijke postkantoor, moet in de lengterichting aan een gevel liggen; de tegenoverstaande lange zijde moet grenzen aan de beursruimte en gelegenheid aanbieden tot het plaatsen van lockoboxes en loketten. Het andere lokaal, dienende voor de bestellers, minstens groot 20 M², moet onmiddellijk grenzen aan het vorengenoemde, daarmede en met het beurslokaal in onmiddellijk verband staan. Tevens moet het een rechtstreekschen uitgang hebben naar de straat.

Een *telegraafbureau**, bestaande uit 3 lokalen, samen groot minstens 180 M².

Het eerste, een seinvertrek, groot 60 M², moet in de lengterichting aan een gevel, en tusschen de beide andere lokalen liggen. Het tweede, een aanneembureau groot 85 M², moet door deuren en loketten in gemeenschap zijn met het seinvertrek en tevens met de beursruimte. Langs de wanden moet plaats zijn voor ten minste 25 schrijftafeltjes voor de beursbezoekers. Het derde, een bestellersvertrek, groot 35 M², moet in onmiddellijke gemeenschap zijn met het seinvertrek, met de beursruimte en met de straat. Desverkiezende kan het seinvertrek boven de beide andere vertrekken gelegen zijn, die dan echter door trappen met het seinvertrek in gemeenschap moeten staan.

Een *telefoonbureau**, groot minstens 50 M².

Een *leeskamer*, groot minstens 100 M².

Een of meer *schrijfkamers*.

Hiervan moet ten minste ééne in de *rez-de-chaussée* liggen en eene oppervlakte groot minstens 100 M² hebben.

Drie of meer *kamers voor den effectenhandel*, ter gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 350 M².

Een daaraan grenzende *kamer voor het bestuur der Vereeniging voor den effectenhandel*, groot minstens 50 M².

Een *café-restaurant*, van het beurslokaal binnenshuis toegankelijk, en naast de leeskamer gelegen, groot minstens 250 M².

Twee aan elkander grenzende *kamers voor de Kamer van Koophandel*, te zamen groot minstens 70 M².

Een *gehoorzaal voor de Kamer van Koophandel*, groot minstens 160 M².

Een *kamer voor de beurscommissarissen*, groot minstens 40 M².

Een *kamer voor commissarissen van den graanhandel*, groot minstens 40 M².

Een *kamer voor de portiers en beursbedienden*, groot minstens 25 M².

Ruime tochtvrije *vestibulen*, *trappen*, *corridors* en eene *garderobe* bij iederen ingang.

Retiraden, welke goed verlicht en onmiddellijk met de buitenlucht in gemeenschap moeten zijn.

Een *woning voor den conciërge*, bestaande uit 3 woonkamers, keuken enz.

Verder, voor zooverre de ruimte daarvoor aan wezig is:

a Lokalen voor kantoren en het houden van openbare verkooping.

b Lokalen voor *politie-bureau* en daaraan verbonden *bureau voor het buurt-secretariaat*, ter gezamenlijke, over de verschillende verdiepingen verdeelde oppervlakte van ongeveer 500 M², aan den zuidoostelijken gevel, niet in gemeenschap met de beurslokalen, waarin, in sousterrain of *rez-de-chaussée*, wachtlokalen voor dienstdoend politie-personeel en publieken arrestanten-bewaarplassen.

Aldus vastgesteld door den Gemeenteraad van Amsterdam in zijne vergaderingen van

21 November 1883 en 7 Mei 1884.

De Burgemeester,

VAN TIENHOVEN.

De Secretaris,

LE JOLLE.

RAPPORT van de INTERNATIONALE JURY.

De Jury heeft onmiddellijk na hare installatie en bijeenkomst in het Rijks Museum verschillende maatregelen getroffen, om het groot aantal projecten aan een ernstige beoordeeling, volgens een vooraf vastgestelde wijze van onderzoek, te onderwerpen.

Zij is eenstemmig van oordeel geweest, dat, met het oog op de beslissende tweede prijsvraag, onder de ingezonden antwoorden die ontwerpen moesten worden opgespoord, welke — naast de beste bouwkundige ordonnantiën uit een praktisch oogpunt — bij de eind-mededinging meesterwerken, der uitvoering waardig, konden doen verwachten. Bovendien is zij van meening geweest, dat de ordonnantiën van het gebouw moeten voldoen zoowel aan de eigenaardige bestemming, als aan de omgeving waarin het zal opgericht worden. Zij heeft geoordeeld, dat de architectonische opvatting van het geheel niet in strijd mag zijn met den schilderachtigen aanblik der stad en haar eigenaardig karakter.

Onder den indruk dezer beschouwingen heeft de Jury na verscheidene opeenvolgende bijeenkomsten onderstaande tien projecten voor de premien van f 1000.— bij stemming aangewezen, in volgorde van hun nummering:

- N°. 3. A. G. R.
- „ 20. La bourse ou la vie.
- „ 38. Ne(e)derland.
- „ 69. Het Wapen van Amsterdam met het motto: Je maintiendrai (*geteekend*).
- „ 73. Mercaturae.
- „ 83. Persévérance.
- „ 91. Ammerack.
- „ 106. Lieven de Key.
- „ 150. Het Wapen van Amsterdam, met het motto: In hoc signo floresco (*geteekend*).
- „ 172. Y.

Na eene nieuwe stemming, heeft de Jury uit

deze tien ontwerpen, het volgende vijftal, in dezelfde volgorde, voor de eind-mededinging aangewezen:

- N°. 20. La bourse au la vie.
- „ 73. Mercaturae.
- „ 91. Ammerack.
- „ 150. Het Wapen van Amsterdam, met het motto: In hoc signo floresco (*geteekend*).
- „ 172. Y.

Deze vijf projecten onderscheiden zich allen door min of meer merkwaardige eigenschappen.

Zonder bij de hoedanigheden, die de keuze bepaald hebben, stil te staan, meent de Jury meer in het bijzonder in elk dezer projecten de verbeteringen aan te moeten wijzen, die bij de aanstaande mededinging daarin zouden moeten zijn aangebracht.

PROJECT N°. 20. De ingang aan den Dam schijnt goed gegroepeerd te zijn; die aan de grachtzijde zoude verbeterd kunnen worden. Het ware wellicht wenschelijk dezen ingang in de as van de groote zaal te verleggen, ten einde daarvoor een gunstiger gevel-oplossing te verkrijgen. Overigens heeft de gerekte beurszaal een eenigszins industrieel karakter, terwijl zij tevens de in het programma gevraagde grootte overschrijdt. De dienstlokaleen blijken in het algemeen behoorlijk te zijn ingedeeld. Het ware wenschelijk dat bij het restaurant een diensttrap ware ontworpen. De noordwestelijke hoek van het gebouw aan de grachtzijde behoort gewijzigd te worden. Het geheele ontwerp toont goede eigenschappen aan.

PROJECT N°. 73. De ontwerper is er in geslaagd, aan de gevels een schilderachtig aanzien en een artistiek karakter te geven. De gelukkig gekozen buiten-ordonnantiën beantwoorden goed aan de eischen van het plan en van de ligging.

Uit dit oogpunt bezit de decoratieve behande-

ling wezenlijke verdiensten. De Jury heeft gemeend het te moeten betreuren, dat in het inwendige *te veel* nadruk op de indeeling tusschen de drie zalen gelegd is, waardoor gelijktijdig de circulatie en de verlichting in de vakken, die deze indeeling in het leven roepen, belemmerd schijnen te worden. De verlichting kwam der Jury voor, onvoldoende te zijn, vooral in de groote lokalen. Het zou wenschelijk zijn, de gemeenschap tusschen de graanbeurs en de lokalen ten dienste van den graanhandel te vergemakkelijken en de aldaar aangebrachte uitgangen te doen vervallen. Men konde wellicht de groote trappen gemakkelijker bereikbaar maken uit het ronde lokaal, dat tot monsterkamer dient.

De inwendige decoratie schijnt niet genoeg in overeenstemming te zijn met die der buiten-architectuur; enkele daken komen der Jury overdreven hoog voor. Eenige binnen-ordonnantiën zouden verbeterd kunnen worden, ook voor de verlichting, ter voldoening aan de aanwijzingen van de Leden der Jury, vertegenwoordigers van den handel.

PROJECT N°. 91. De verschillende lokalen komen der Jury voor goed ingedeeld te zijn. Het ware wenschelijk het lokaal ten dienste van den graanhandel te vergrooten door wijziging van enkele steunpunten. Dit lokaal zou door de vermeerdering der vensteropeningen overvloediger licht kunnen ontvangen — het onderzoek der graanmonsters toch vereischt een ruim en gelijk verdeeld licht. De Jury oordeelt, dat de platte gronden en het geheel getuigen van oorspronkelijkheid der ordonnantiën. Zij meent, dat de ontwerper de groote zaal uitwendig wellicht meer bijzonder had kunnen doen uitkomen, terwijl de uitgestrekte bekapping — te zeer overladen door dakvensters — zoude winnen, indien zij onderbroken ware. De ontwerper zou hiermede wellicht bereiken, dat de te zware indruk van de doorgaande bekapping — welke het gebouw overspant zonder uitwendig het verschil in hoogte, in verband met het verschil in belangrijkheid der onderscheidene ruimten, te doen spreken — verminderd werd. De ontwerper zoude wel doen, den ingang aan den Dam aan een nieuwe studie te onderwerpen, en er het eenigszins te absidaal karakter aan te ontnemen.

PROJECT N°. 150. Het geheel van den bouw bezit een monumentaal karakter. De voet of plint van het gebouw geeft den indruk te zwak te zijn. Het open voorportaal, dat den ingang aan den Dam vormt, is niet grootsch genoeg opgevat. De onderdeelen van de balustraden van

binnen en de versiering der topgevels vereischen nadere studie. Het is der Jury voorgekomen, dat de drie indeelingen der groote zaal op gelukkige wijze uitwendig zijn weergegeven door de groepeerings der daken. — De gevels in het algemeen zijn zeer schilderachtig. Het ware wenschelijk, dat inzonderheid voor de groote beurszalen een stelsel van verlichting, beter in verband met den algemeenen decoratieven stijl, ware aangenomen door voor deze verlichting een ruim gebruik van de dakvensters te maken.

PROJECT N°. 172. Het heeft der Jury toegeschenen, dat dit project, van wezenlijke artistieke waarde, in zijn geheel zeer gelukkige samenvoeging van ordonnantiën aanbiedt. De aslijn is goed gekozen; de algemeene indeeling schijnt eenvoudig en de verschillende dienstlokaleen, gevestigd in de ondervervdieping, ontvangen behoorlijk licht en lucht van de open plaats langs den publieken weg. Op de rez-de-chaussée schijnen de buiten-galerij, naar het Damrak gekeerd, en de groote galerij, die op de eerste verdieping teruggevonden wordt, goede schikkingen te zijn. De groote galerij maakt het verkeer in het gebouw buiten de groote zaal, welke bestemd is voor de eigenlijke beurs, gemakkelijk. De groote zaal, inzonderheid de ruimte voor den Graanhandel bestemd, zoude noordoostwaarts behooren doorgetrokken te worden, om een voldoende uit het noorden verlicht gedeelte te verkrijgen. De ingang zoude alsdan onder den toren aangebracht kunnen worden. De zichtbare ijzeren kapspanten schijnen aan een nieuwe studie onderworpen te moeten worden. Het is te betreuren, dat de dakvensters niet voor de inwendige verlichting zijn aangewend. De algemeene decoratieve behandeling van dit project, opgevat in den nederlandschen stijl, is eenvoudig en toch schilderachtig en levert tevens een zeer artistiek aanblik op. Het kwam der Jury voor, dat deze studie in haar geheel een welbegrepen toepassing is voor de hedendaagsche behoefte van den bouwstijl, die gedurende de 16de eeuw in de Nederlanden in eere was.

De mededingers zullen de nota van de Leden der Jury, vertegenwoordigers van den handel, moeten raadplegen. Deze nota betreft in het bijzonder de inrichting van de verschillende dienstlokaleen in het inwendige der Beurs.

Om kort te gaan, — mogen deze vijf ontwerpen beschouwd worden als merkwaardige compositiën, welke in een of ander opzicht de gelukkigste combinatiën en de meest artistieke motieven opleveren.

Alvorens haar rapport te eindigen, acht de Jury zich gelukkig, te kunnen gewagen van den ijver, waarmede de mededingers aan de oproeping van het Gemeentebestuur van Amsterdam voldaan hebben. Twee honderd projecten, blijken dragende van veel inspanning, zijn ingezonden. Vele ontwerpen, hoewel achtereenvolgens ter zijde gesteld, bezitten onwederlegbaar goede hoedanigheden en getuigen van veel talent. Tot haar

leedwezen heeft de Jury zoovele ontwerpen moeten opofferen, om zich tot een tiental te bepalen, waaruit zij de genoemde vijf gekozen heeft tot deelneming aan den beslissenden wedstrijd. De Jury gevoelt zich gedrongen hulde te brengen aan den ijver van alle mededingers om Amsterdam te verrijken met een Beursgebouw, haar roemrijk verleden en toekomstige grootheid waardig.

DE JURY:

D. CORDES.	FR. VON SCHMIDT.
P. J. H. CUYPERS.	PAUL SÉDILLE.
L. H. EBERSON.	R. PHENE SPIERS.
S. HEPNER.	A. L. WURFBAIN.
J. R. DE KRUIJFF.	J. J. VAN IJSENDIJK.
J. C. RASCHDORFF.	

NOTA van de LEDEN DER JURY, vertegenwoordigende den handel.

(BIJLAGE van het Rapport der Jury.)

In overleg met de Jury hebben wij gemeend aan haar rapport enkele opmerkingen, de plannen uit een handelsoogpunt betreffende, te moeten toevoegen, voorafgegaan door eenige algemeene aanwijzingen en nadere omschrijvingen van het programma voor de eerste mededinging.

Het wordt wenschelijk geacht, dat de vijf mededingers voor den engeren wedstrijd hiermede zooveel mogelijk rekening houden, opdat het gebouw kunne beantwoorden aan de practische eischen, die er door den handel aan gesteld moeten worden.

Bij deze opmerkingen, evenals bij de beoordeeling der plannen zelve, hebben wij evenwel gemeend rekening te moeten houden met de eigenaardige zwarigheden, welke aan de distributie verbonden zijn, als noodzakelijke gevolgen van den gegeven grondvorm en situatie.

Het wordt wellicht door de mededingers van belang geacht, bij het projecteeren der ingangen, op de hoogte te zijn van de uren, waarop de beurstijd voor de verschillende takken van den handel aanvangt:

de graanbeurs is den geheelen dag geopend;

de effectenbeurs ten 1 uur;

de goederenbeurs wordt geopend ten 1½ uur;

In het algemeen is eene indeeling der 4000 M² in drie ruimten, voor de verschillende takken van handel bestemd, waarbij aan deze onderdeelen een sprekend karakter gegeven is — zonder de circuleering en de verlichting te schaden — uit een handelsoogpunt, een gelukkig denkbeeld.

Het wordt wenschelijk geacht, dat voor elken tak van handel een afzonderlijke ingang bestemd worde, waaraan vestiaires gelegen zijn.

Voor goede ventilatie, verwarming en verlichting der beursruimte en der bijbehorende lokalen behoort zorg gedragen te worden.

De ligging van telegraaf-, post- en telefoonkantoren behoort in het algemeen geriefelijk te zijn, dat is, dat deze door de drie takken van handel — niet het minst door de effectenhandelaren — gemakkelijk bereikbaar zijn.

Aan de Beurs voor den graanhandel moeten bijzondere eischen gesteld worden, in de eerste plaats ten aanzien van de verlichting. In het algemeen is de vraag gerezen, of door de mededingers aan dezen laatsten eisch voor de graan-

beurs wel volmaakt voldaan is. Een groot deel van de ruimte voor de graanbeurs moet ruim en onbelemmerd uit het noorden verlicht worden.

Het is een vereischte, dat de zaal bestemd voor het opmaken der noteering van den Fondsenhandel onmiddellijk grenst aan de Effectenbeurs en langs korten afstand gemeenschap geeft zoowel tot den publieken weg, als tot een trap, leidende naar de lokalen, welke op de eerste verdieping voor dezen handel bestemd zijn.

Voor de Kamer van Koophandel, die op de eerste verdieping kan gelegen zijn, is eene gemakkelijke bereikbaarheid van den publieken weg een vereischte.

PROJECT N°. 20. Het is wenschelijk, dat de eischen van verlichting van den graanhandel meer in het oog worden gehouden.

Voor den effectenhandel ware een omwisseling van Post- en Telegraafkantoren gewenscht.

PROJECT N°. 73. De vraag rijst of de graanbeurs genoegzaam uit het noorden verlicht wordt door het venster in den noordoostelijken gevel.

Een afzonderlijke toegang tot de in verhouding te groote beurszaal voor den Effectenhandel en tot de lokalen der Vereeniging voor den handel ontbreekt, alhoewel daartoe behoefte bestaat.

PROJECT N°. 91. De vraag doet zich voor of de zes vensteropeningen voldoende afmeting bezitten voor de vereischte verlichting in de ruimten, bestemd voor de korenbeurs.

Door de plaatsing van twee ingangen in de torens aan den noordoostelijken gevel, ter zijde van de graanbeurs, zullen de graanhandelaren te zeer belemmerd worden in het ongestoord gebruik van de voor hen bestemde ruimte.

PROJECT N°. 150. Indien de door glas afgedekte bekapping der graanbeurs het vereischte licht in die ruimte verzekert, dan kan dit project geacht worden te voldoen aan den eisch van verlichting voor den graanhandel.

De „mur borgne” in de beurs voor den effectenhandel is geen vereischte.

Het telegraafkantoor ligt wel wat verwijderd van de effectenbeurs.

PROJECT N°. 172. Uit het oogpunt van den handel bestaat tegen dit plan eenige bedenking.

Moge toch de ligging der voor den effectenhandel bestemde ruimte voor dezen laatsten vrij gunstig zijn, het is niet verkieselijk voor de overige takken van handel, dat al de bijbehorende dienstlokalen in het zuidwestelijk deel zijn samgetrokken. Deze lokalen liggen voor de handelaren in graan en goederen te zeer verwijderd, en zijn eenigszins bezwaarlijk te bereiken, zonder stoornis te geven aan de effectenhandelaren, voor wie tevens de grondvorm wellicht minder gunstig is, uit een oogpunt van circulatie en voor spoedige afdoening van zaken.

Overigens zoude voor den graanhandel de verlichte ruimte gevonden kunnen worden onder het terras en het Café-restaurant, indien de ingangen aldaar in vensters veranderd wierden.

Wij behouden ons voor, zoodra de Jury het voor de uitvoering meest geschikte project zal hebben aangewezen, op enkele noodzakelijke onderdeelen van distributie terug te komen. Wij hebben o. a. het og op een zoogenaamden schippershoek van ruim 100 M², met afzonderlijken ingang, gelegen in de nabijheid van de goederen- en graanbeursen, de inrichting van kleine afgiftébureaux van dépêches welke nabij de verschillende beursvakken aangebracht, door het grootere telegraaflokaal zoo noodig pneumatisch bediend kunnen worden, een lokaal, ingericht als Café op de rez-de-chaussée, grenzende aan de graanbeurs, en dergelijke punten. Deze zijn vooralsnog bij deze mededinging van ondergeschikt belang en kunnen geregeld worden, alvorens tot den bouw der Beurs worde overgegaan.

De Leden der Jury, vertegenwoordigende den Handel,

D. CORDES.
A. L. WURFBAIN.
S. HEPNER.

RAPPORT der JURY.

De Jury is op den 1sten en den 2^{den} Juni bijeen gekomen om de vijf ontwerpen te bestudeeren, die ingezonden zijn voor den eindwedstrijd voor het nieuwe Beursgebouw, te Amsterdam op te richten,

De Jury heeft de plannen beoordeeld met het oog op de architectonische verdiensten en het karakter van een monument dat Amsterdam waardig behoort te zijn, zoowel als wat betreft de behoeften en de verschillende eischen die aan een nieuw Beursgebouw moeten gesteld worden.

Na gedurende geruimen tijd de algemeene waarde, zoowel als de bijzondere onvolmaakt-heden van elk der ingezonden plannen besproken te hebben, en in aanmerking nemende, dat verschillende voor den handel gunstig geoordeelde indeelingen door het in de eerste plaats gerangschikte ontwerp zullen verwezenlijkt kunnen worden, heeft de Jury besloten de vijf ontwerpen in rangorde te stellen als volgt:

1. N°. 172. Y.
2. „ 150. Het wapen van Amsterdam, met het motto: In hoc signo floresco (*geteekend*).
3. „ 20. La Bourse ou la vie.
4. „ 73. Mercaturae.
5. „ 91. Ammerack.

De Jury verklaart, dat waar de meerderheid harer leden aan het ontwerp N°. 172 de eerste plaats heeft aangewezen, zoowel om de geheele opvatting der indeeling als de hooge artistieke verdiensten, zij in N°. 150 aan de praktische indeeling, gunstig voor de verschillende onderdeelen van den handel, de voorkeur schenkt.

Na deze ontwerpen te hebben gerangschikt volgens hunne verdiensten, merkt de Jury op, dat zij bij hare beoordeeling geen rekening heeft kunnen houden met de begrootingen, door de ontwerpers ingediend, zulks naar aanleiding der volgende overwegingen:

1ste, omdat zij voor het uitspreken van een slechts bij benadering te geven oordeel, inlichtingen noodig heeft die haar thans ontbreken en vergelijkende studiën zoude moeten maken die weken arbeids zouden vereischen;

2de, omdat, indien de begrootingen van eenige ontwerpers de vastgestelde som overschrijden of er beneden blijven, het der Jury niet als bewezen voorkomt, dat deze begrootingen juist zijn opgemaakt;

3de, omdat, in aanmerking genomen dat de uitgaven evenredig moeten zijn aan de oppervlakte en den inhoud van het bouwwerk, een schijnbaar minder kostbaar ontwerp duurder kan zijn, als het minder oppervlakte en inhoud heeft, en omgekeerd een duurder ontwerp minder kostbaar kan zijn, in aanmerking genomen zijn inhoud en oppervlakte; overigens zijn aan de Jury niet alle door haar gevraagde inhouden en oppervlakten verstrekt geworden.

4de, omdat de kosten afhankelijk kunnen zijn van de min of meer duurzame en met zorg uitgevoerde constructie. Een bouwwerk kan veel meer of veel minder kosten dan een ander met eenzelfde indeeling en eenzelfde voorkomen, naar gelang de bouwmeester de constructie meerder of minder volmaakt en duurzaam maakt. De eene bouwmeester kan eene zuinigheid beoogen, die te betreuren is indien zij schaadt aan de toekomst en de duurzaamheid van een monument, dat ten behoeve van vele opvolgende geslachten is gesticht; maar ook kan een te kostbaar ontwerp vereenvoudigd worden, niet alleen in het belang der bezuiniging, maar ook in dat der kunst; de kalmte van het lijnenspel en de eenvoud der details zijn immers vereischten van het bouwkunstig schoone;

5de, omdat de Jury, rekening houdende met begrootingen, die zij niet kan nawerken, aan de andere zijde onrechtvaardig zou kunnen zijn tegen-

over de algeheele en oorspronkelijke verdiensten en geneigd om een minder verdienstelijk ontwerp te kiezen, ten einde binnen de enge perken te blijven van eene som, die is vastgesteld zonder hare voorkennis en die zij reeds in hare eerste bijeenkomst onvoldoende heeft geacht.

Naar aanleiding hiervan is de Jury van oordeel, dat de stad Amsterdam, wat betreft de bouwsom en de wenschelijk voorkomende wijzigingen, in overleg behoort te treden met den architect, aan wien de bouw van de nieuwe Beurs zal worden opgedragen.

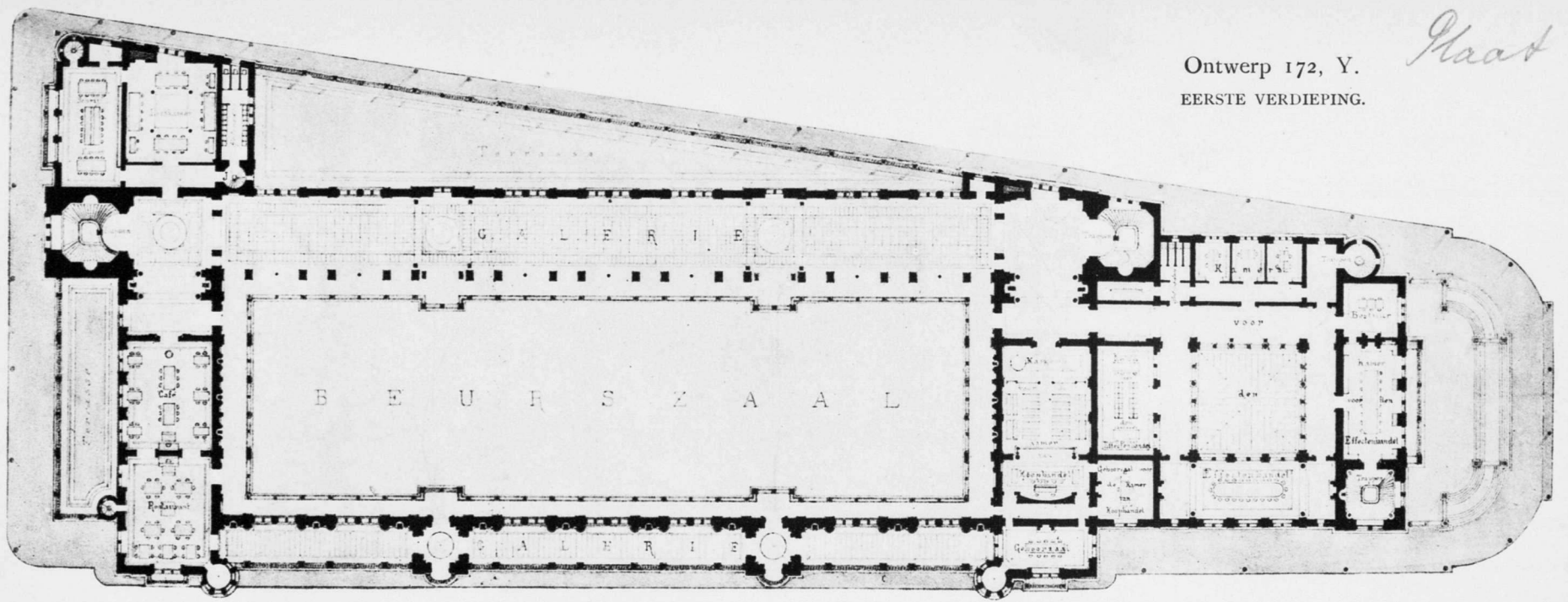
DE JURY:

D. CORDES.
P. J. H. CUYPERS.
L. H. EBERSON.
S. HEPNER.
J. R. DE KRUYFF.
J. C. RASCHDORFF.

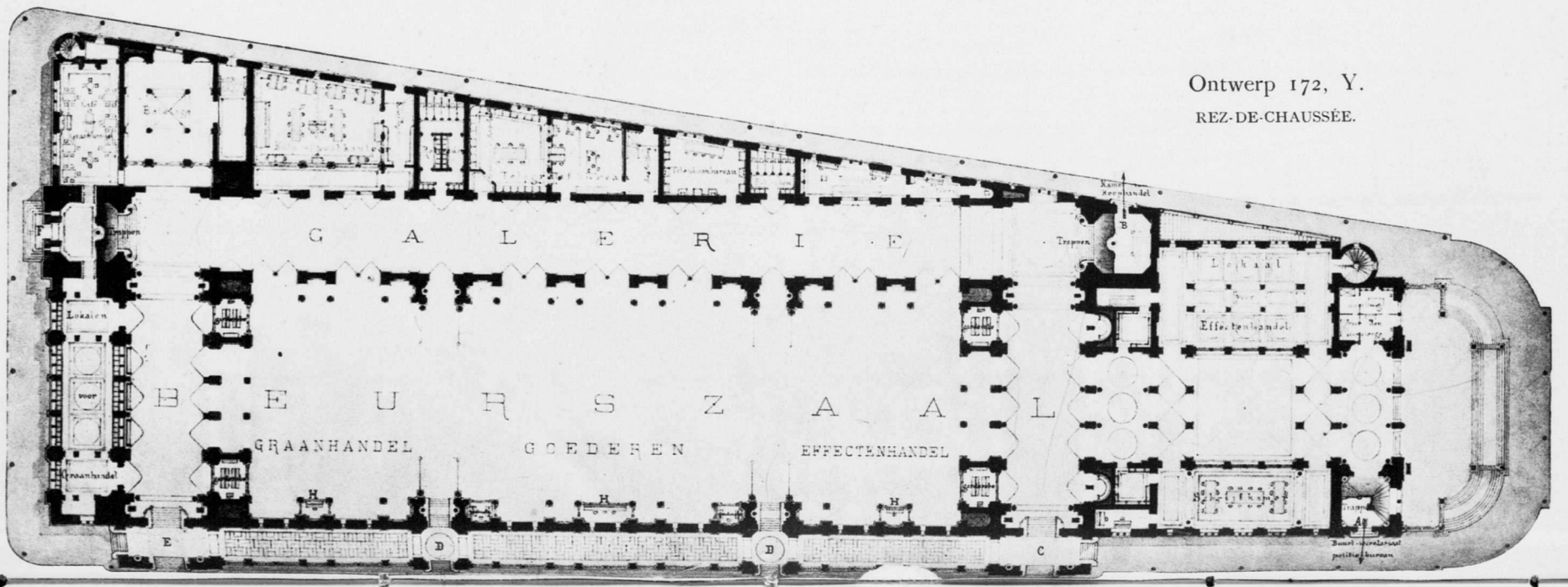
FR. VON SCHMIDT.
PAUL SÉDILLE.
R. PHENE SPIERS.
A. L. WURFBAIN.
J. J. VAN IJSENDIJK.

Plaat I

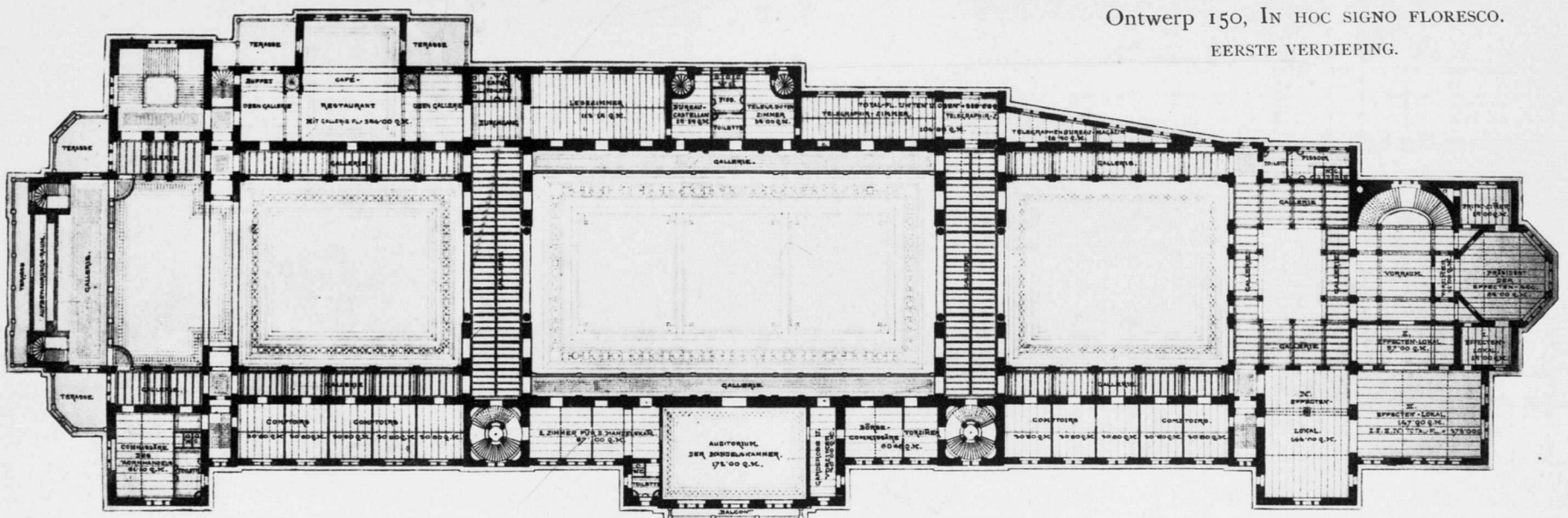
Ontwerp 172, Y.
EERSTE VERDIEPING.

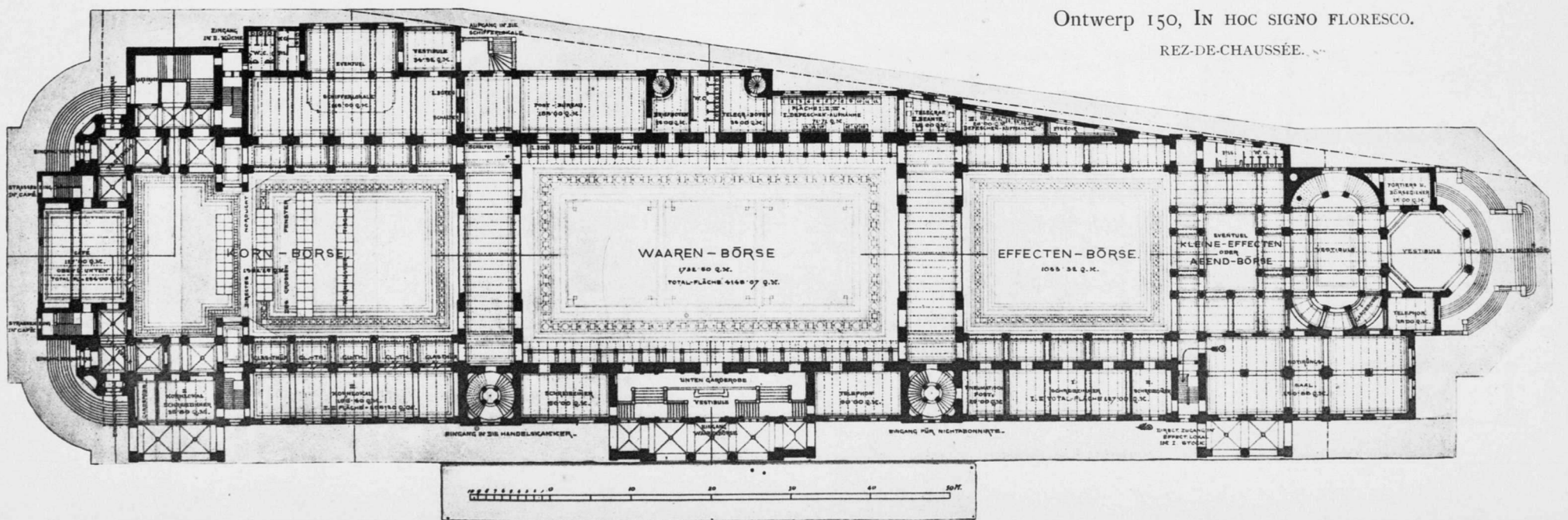
Ontwerp 172, Y.
REZ-DE-CHAUSSEE.

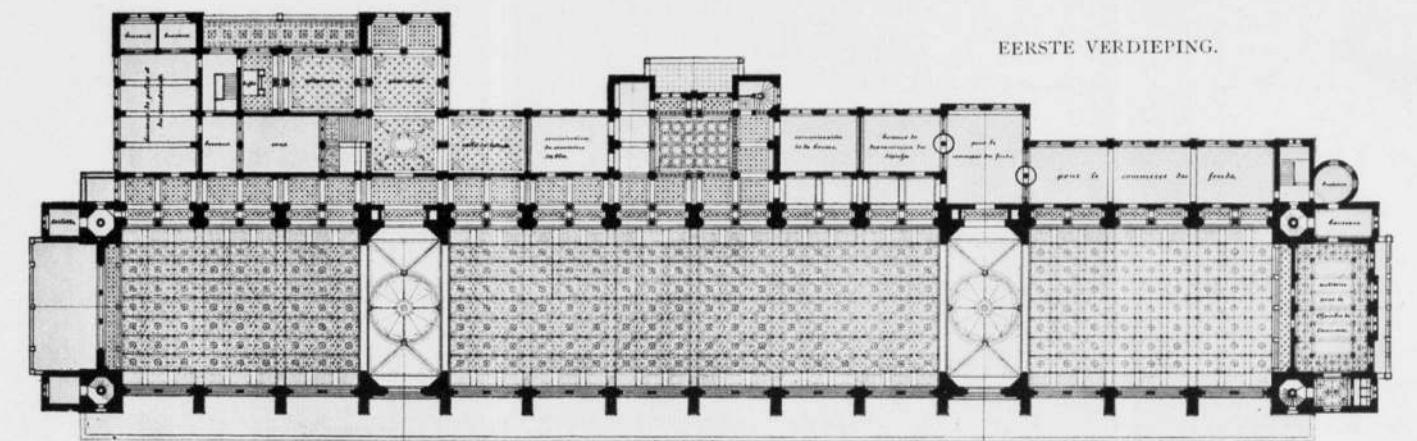
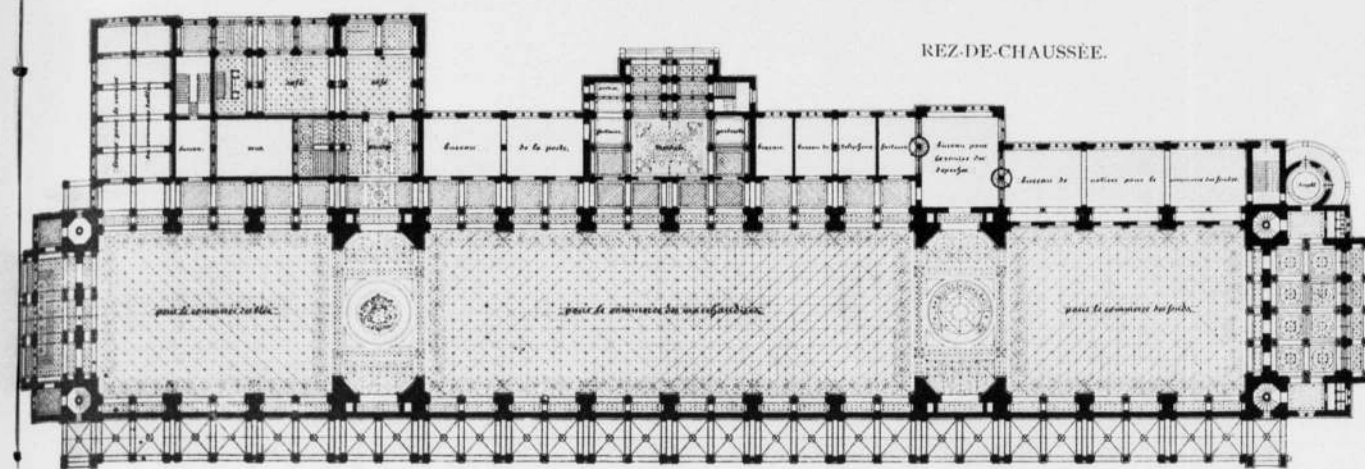
Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.
EERSTE VERDIEPING.

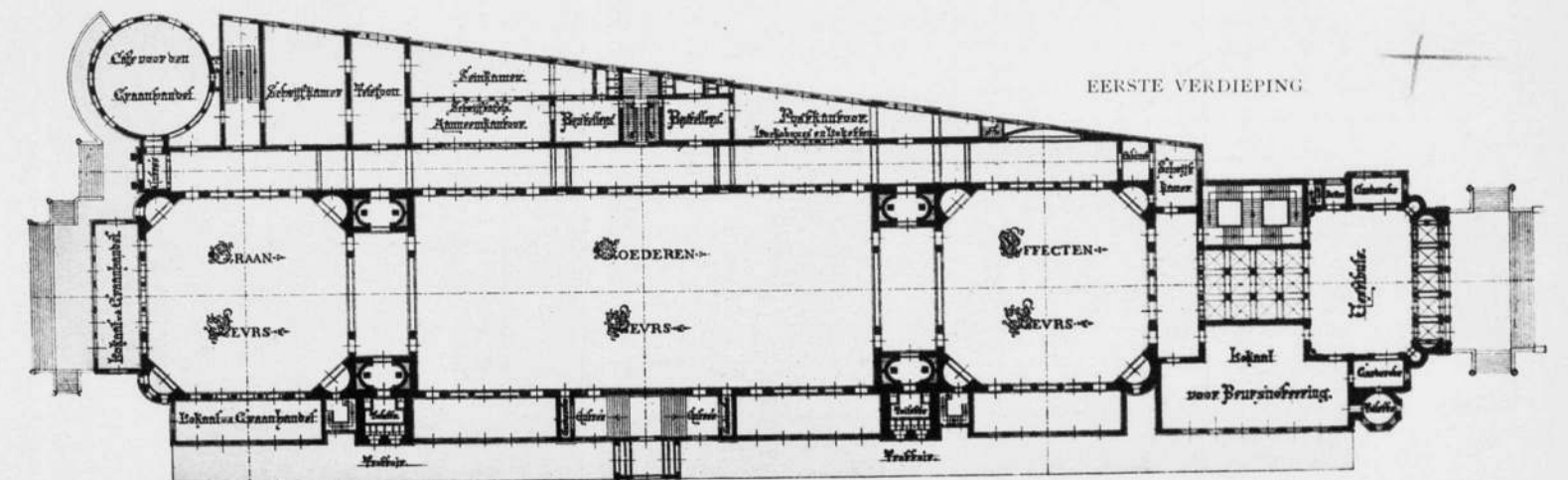
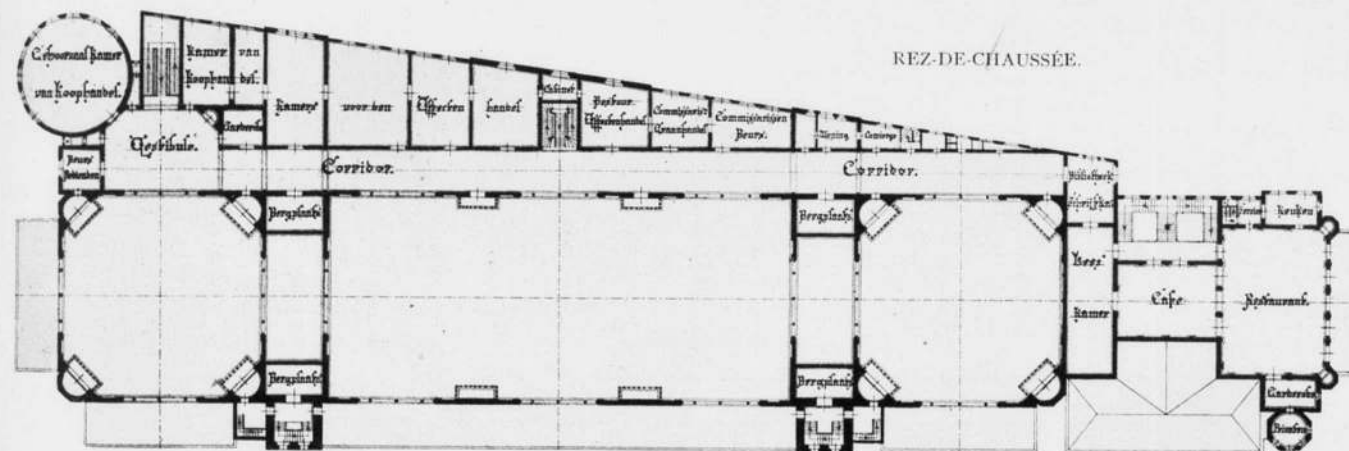
Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.
REZ-DE-CHAUSSEE.

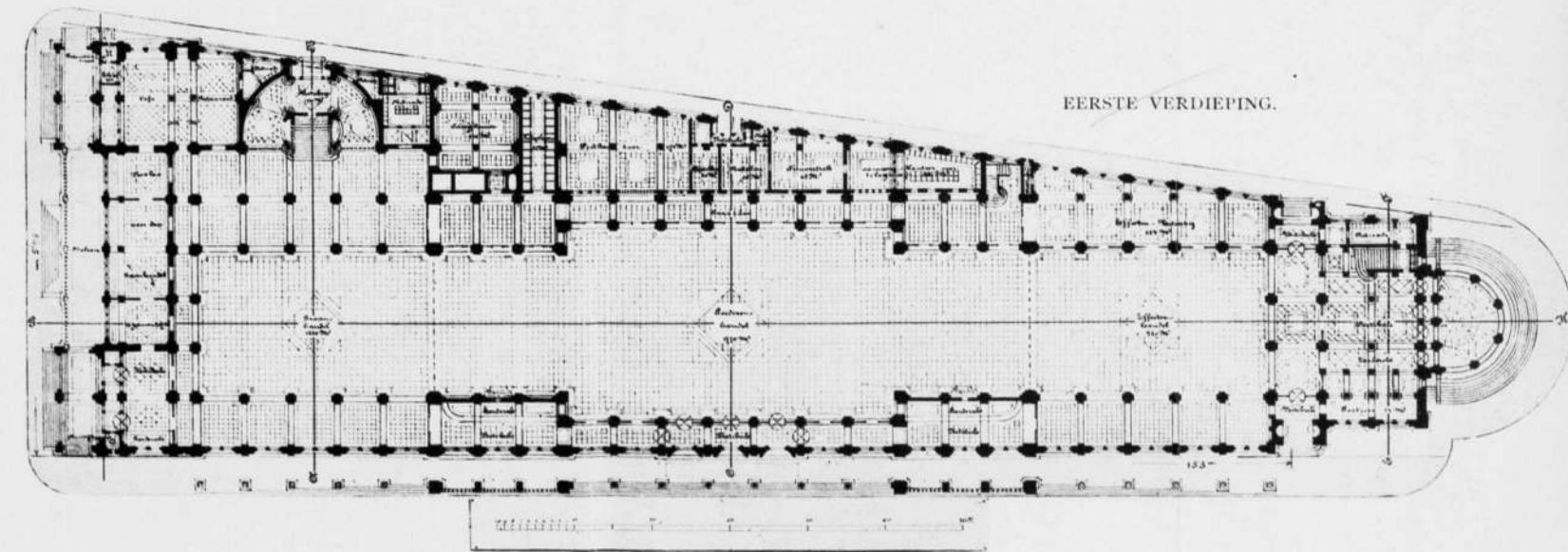
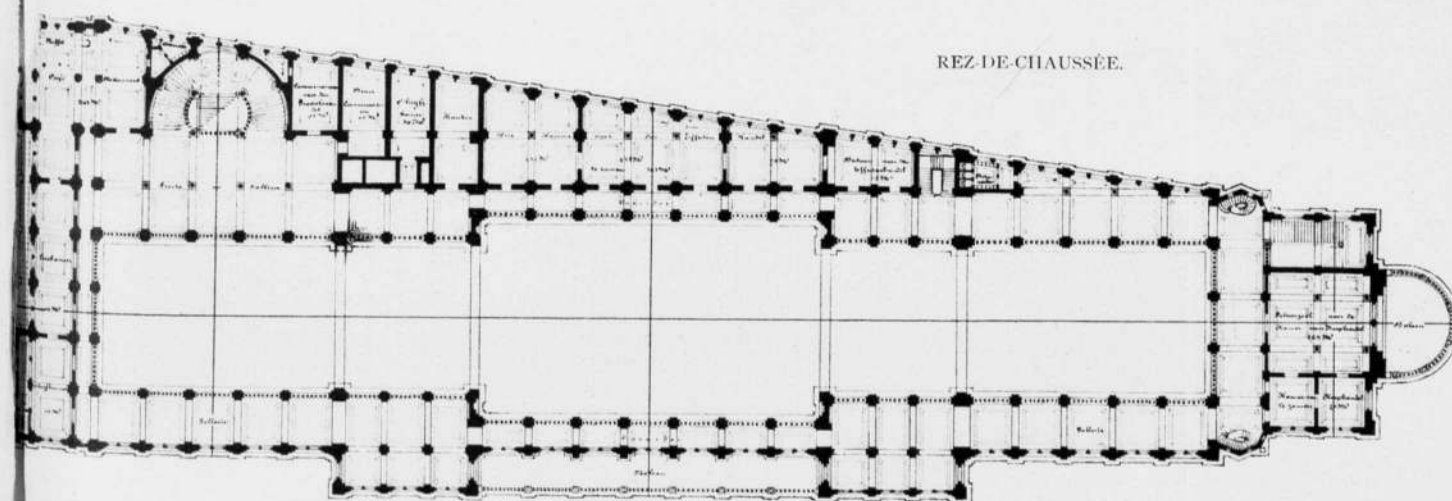
Ontwerp 20, LA BOURSE OU LA VIE.

Ontwerp 73. MERCATURAE

Ontwerp 91, AMMERACK.

NOORD-OOSTELIJKE GEVEL.

10 0 10 20 M

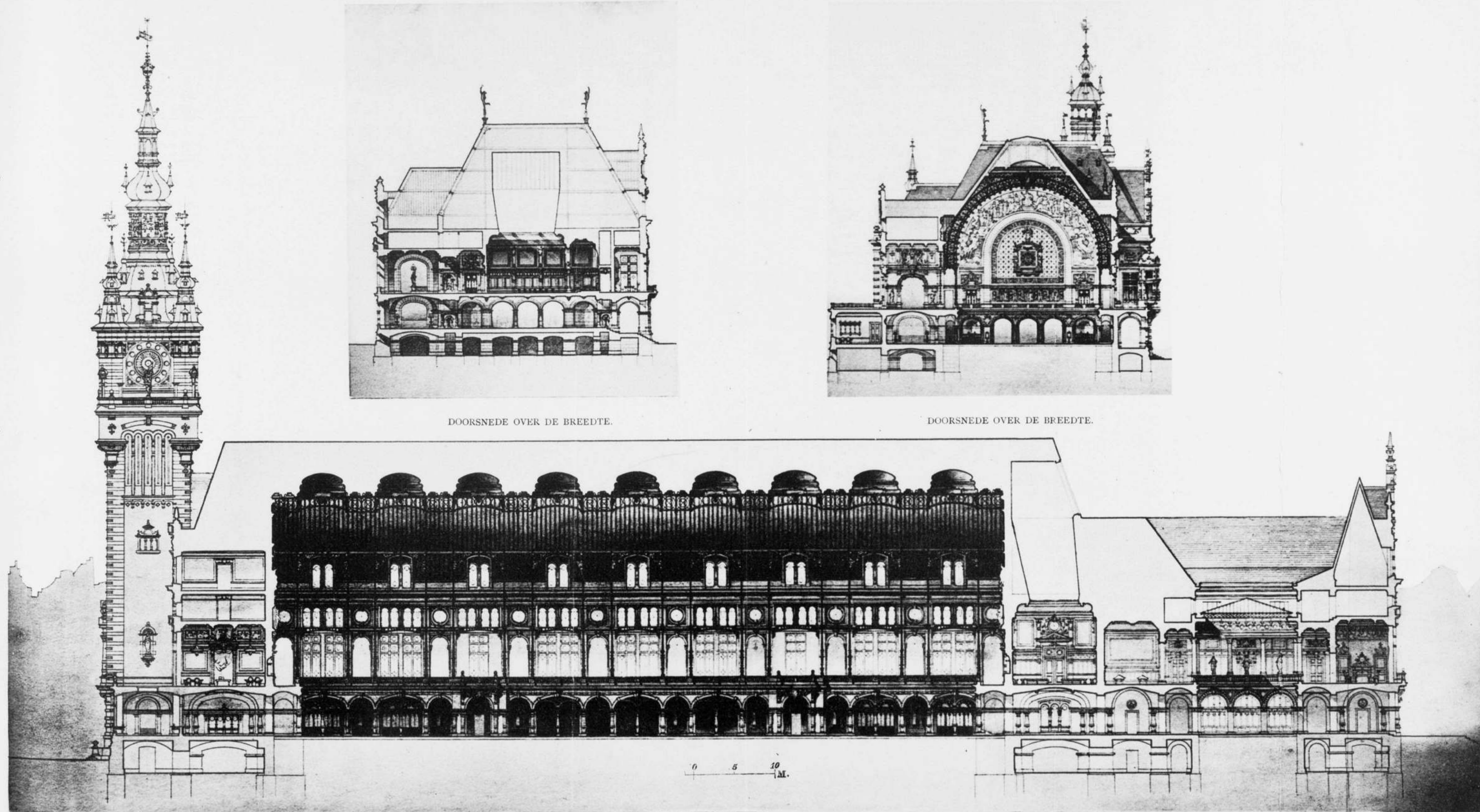
ZUID-WESTELIJKE GEVEL.

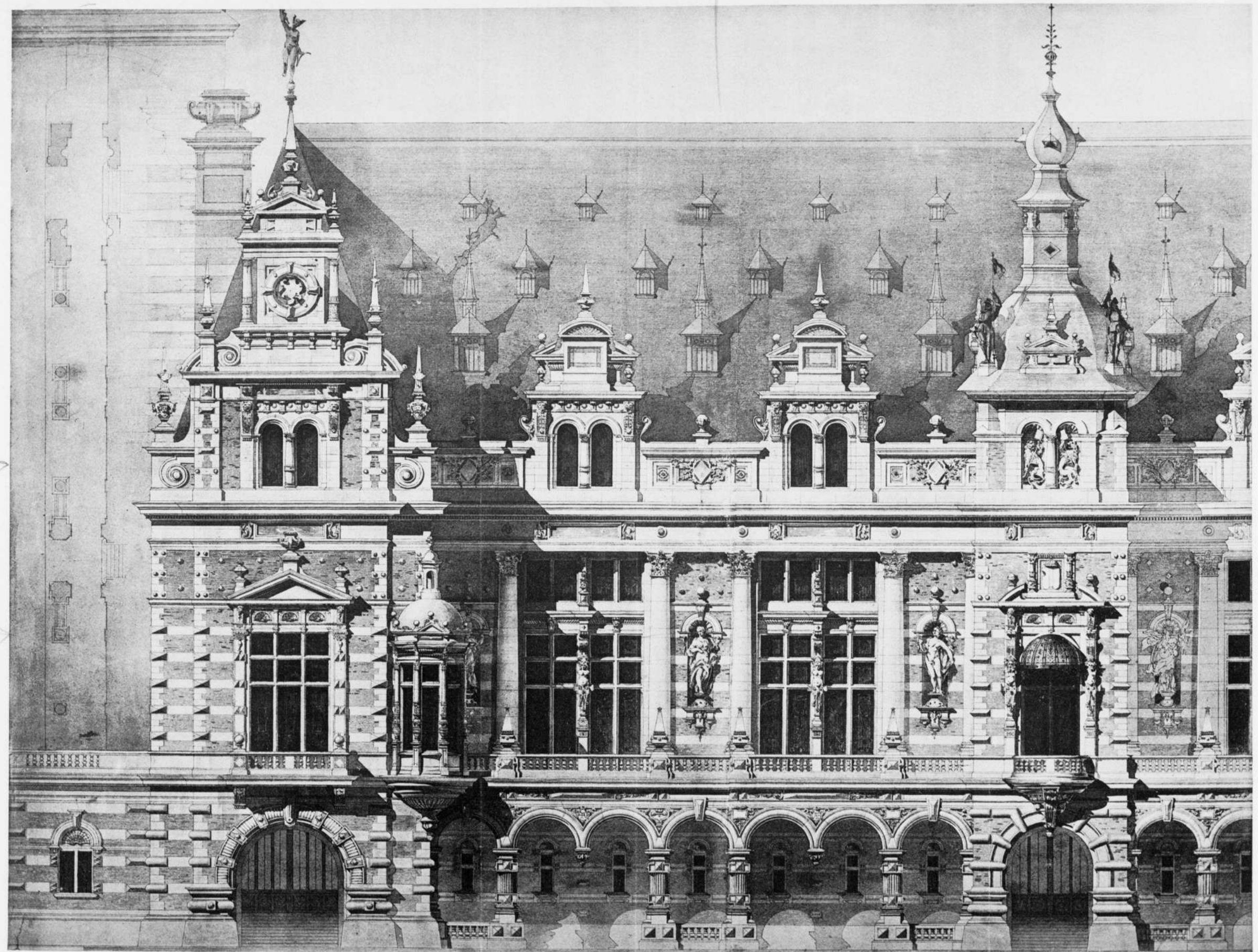
Ontwerp 172, Y.

PERSPECTIEF.

Ontwerp 172, Y.

DETAIL VAN DEN NOORD-WESTELIJKEN GEVEL.

0 10 M.

Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.

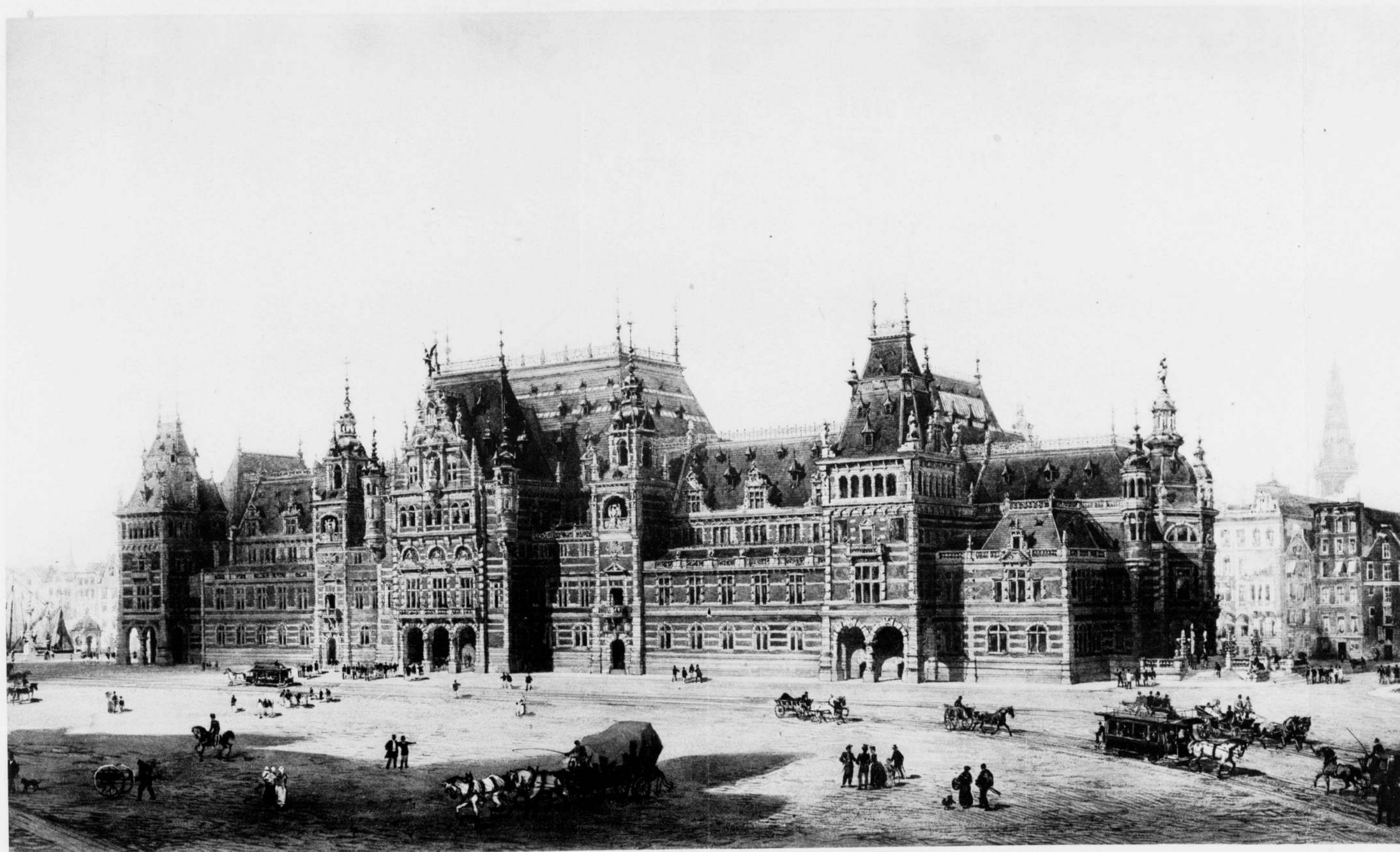

NOORD-OOSTELIJKE GEVEL.

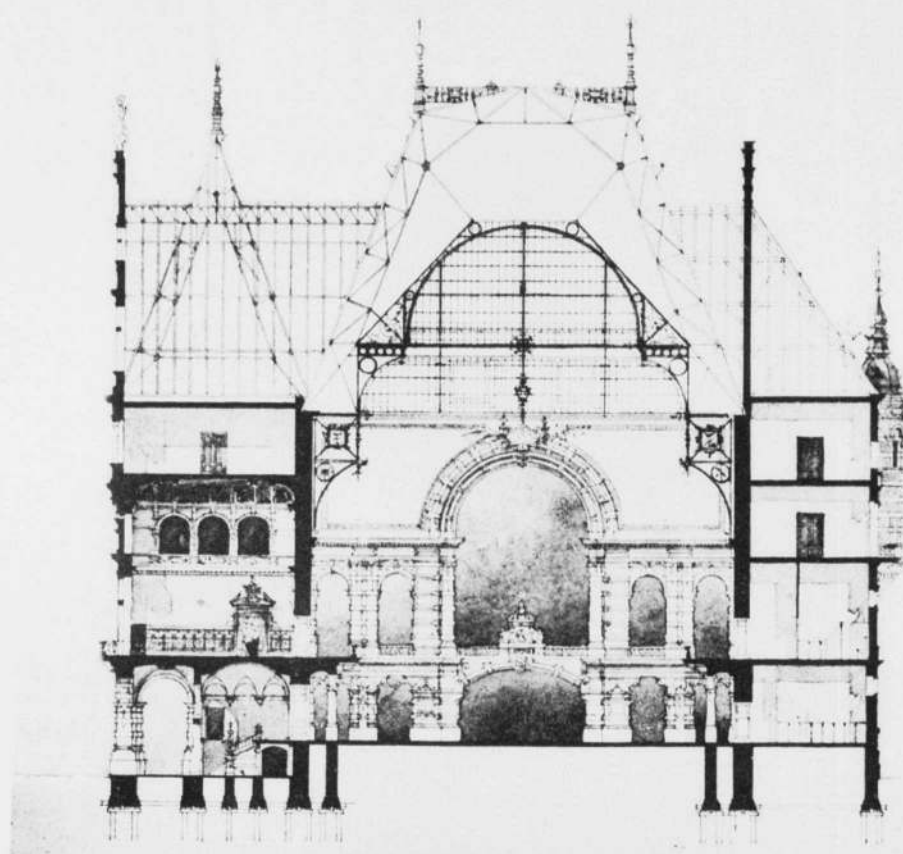
ZUID-WESTELIJKE GEVEL.

Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.

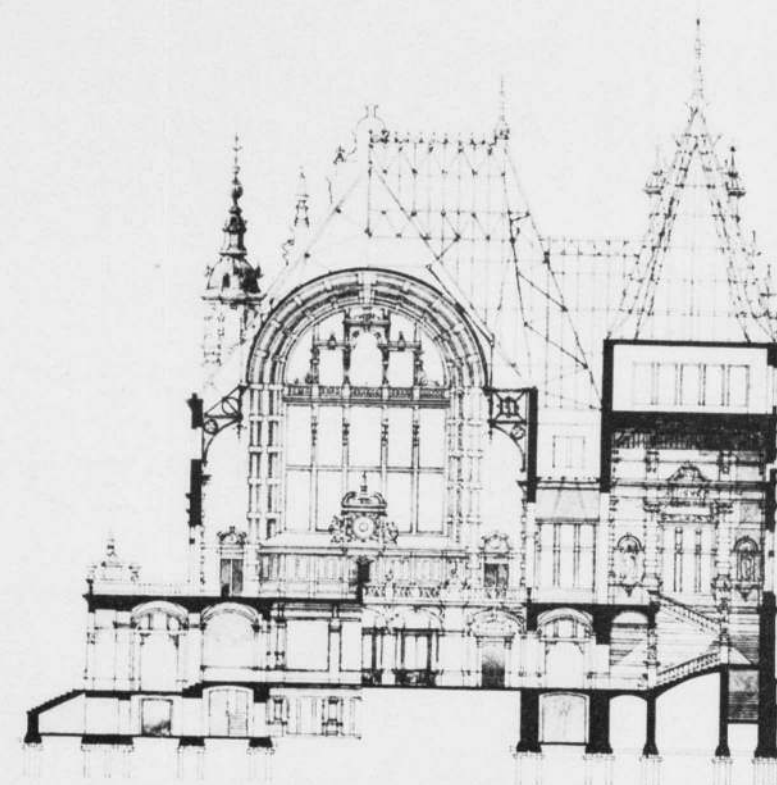

PERSPECTIEF.

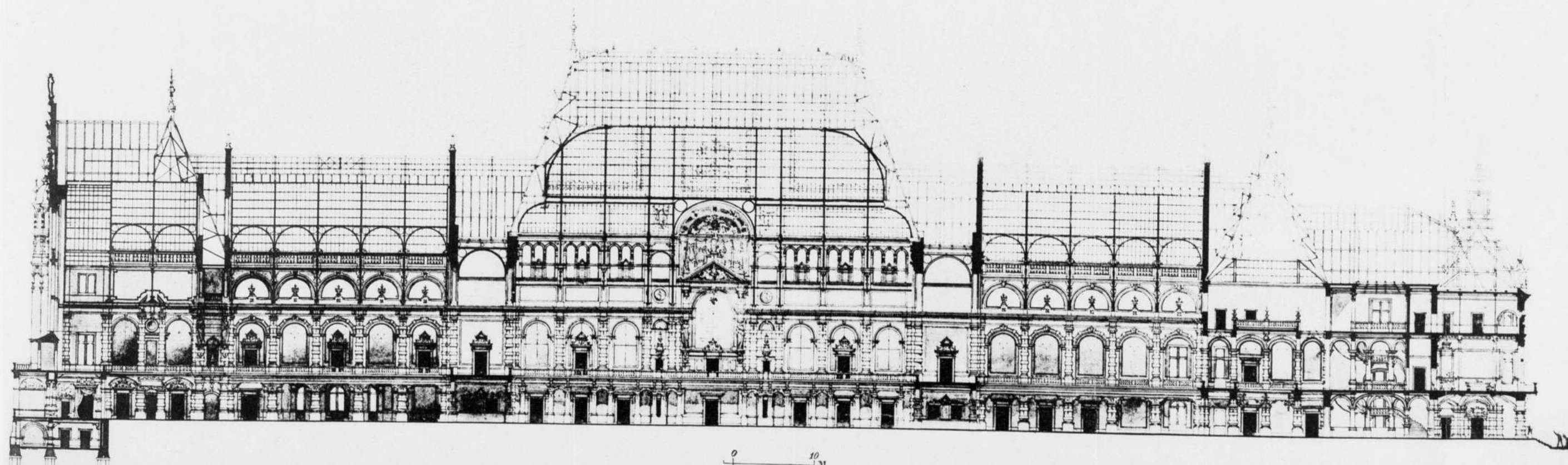
Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.

DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.

DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.

0 10 M.

DOORSNEDE OVER DE LENGTE.

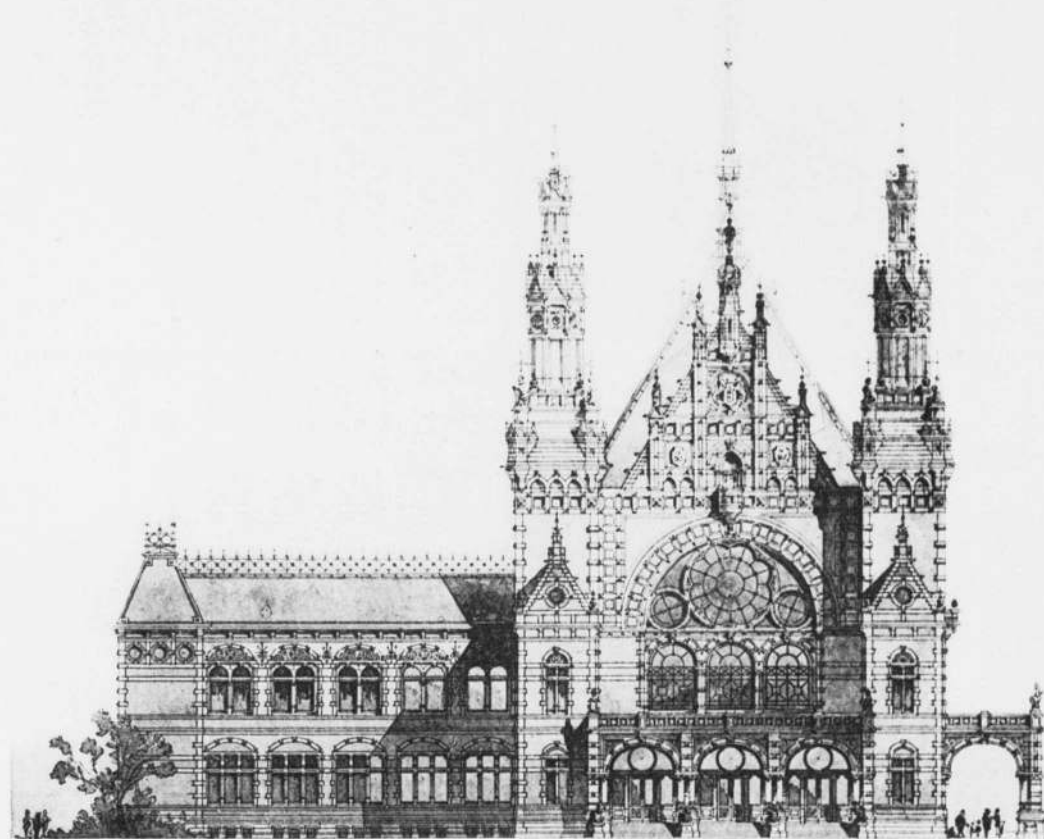
*Bouwkundig Tijdschrift, 6e Deel,
(Deel 32 der Bouwkundige Bijdragen.)*

Ontwerp 150, IN HOC SIGNO FLORESCO.

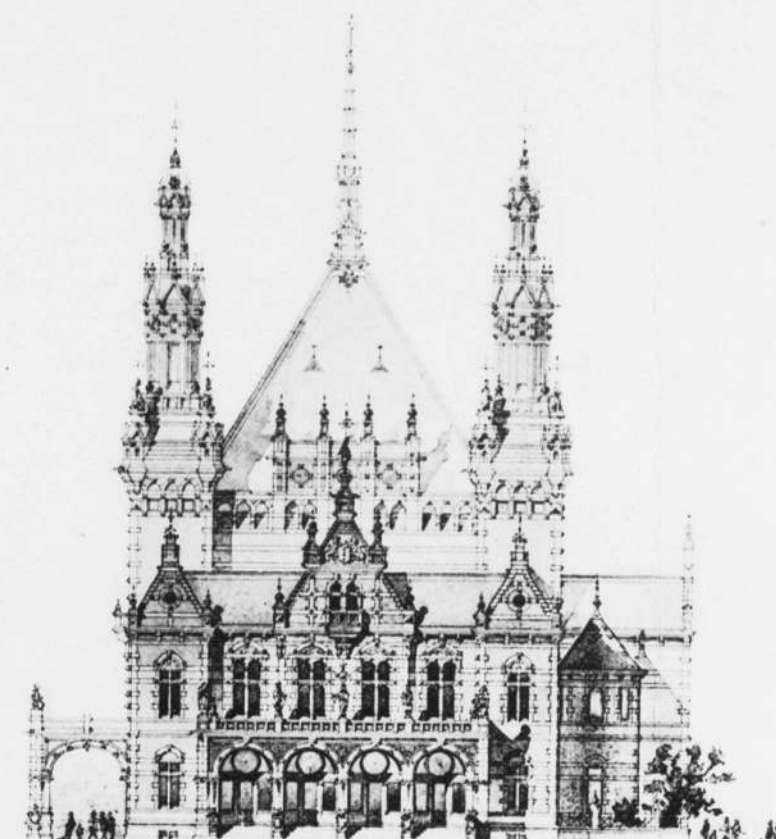

DETAIL VAN DEN NOORD-WESTELIJKEN GEVEL.

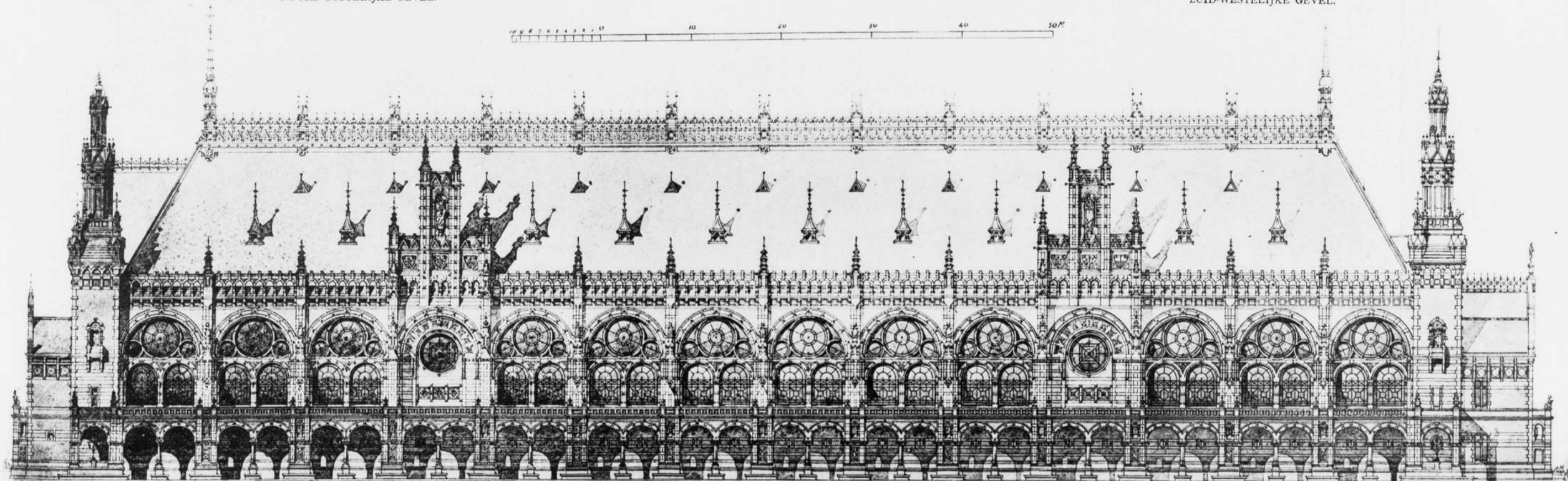
Ontwerp 20, LA BOURSE OU LA VIE.

NOORD-OOSTELIJKE GEVEL.

ZUID-WESTELIJKE GEVEL.

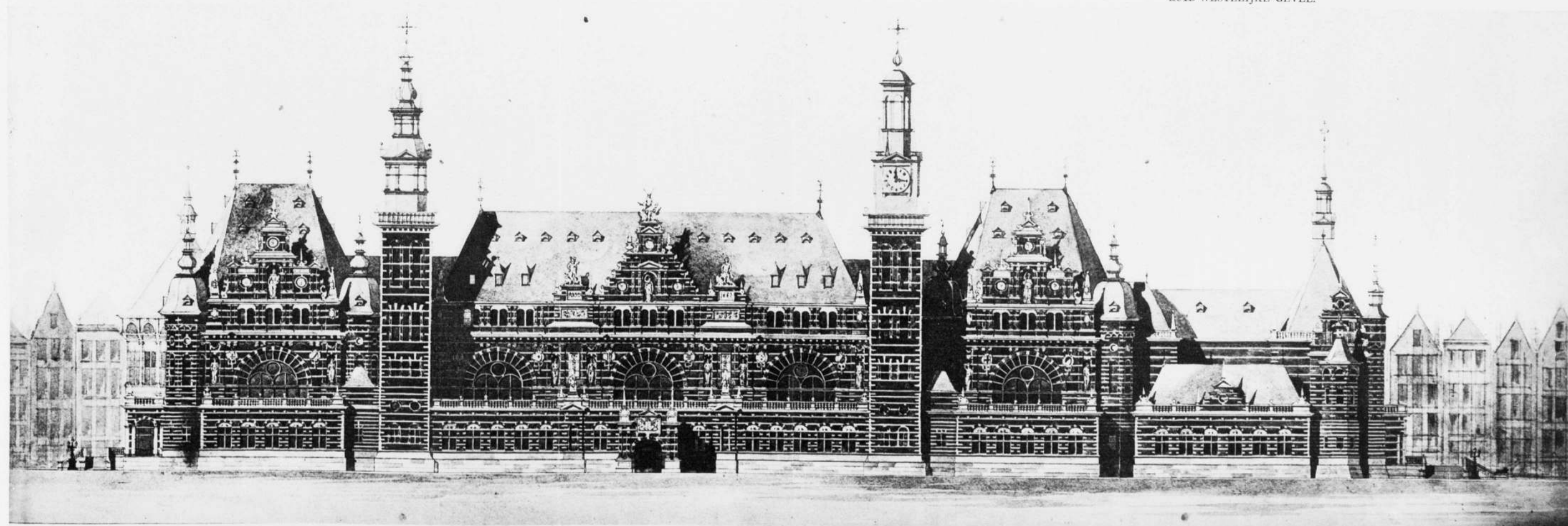
NOORD-WESTELIJKE GEVEL.

NOORD-OOSTELIJKE GEVEL.

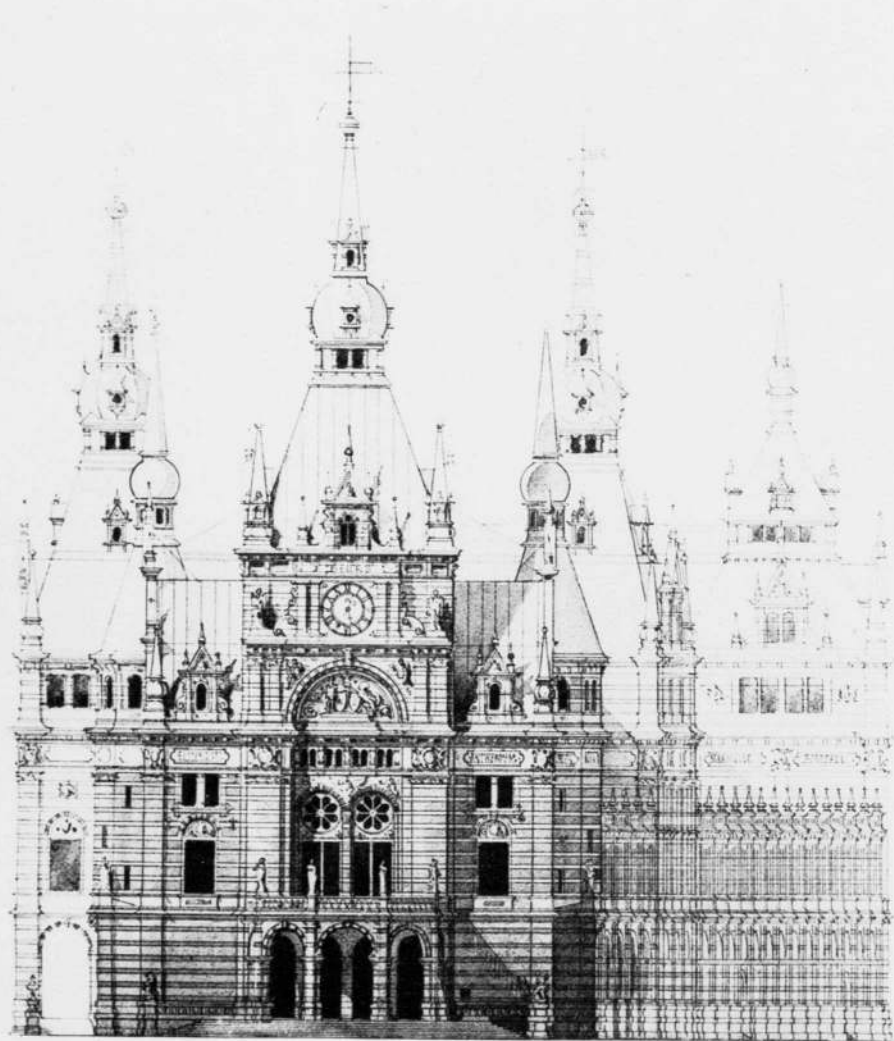
ZUID-WESTELIJKE GEVEL.

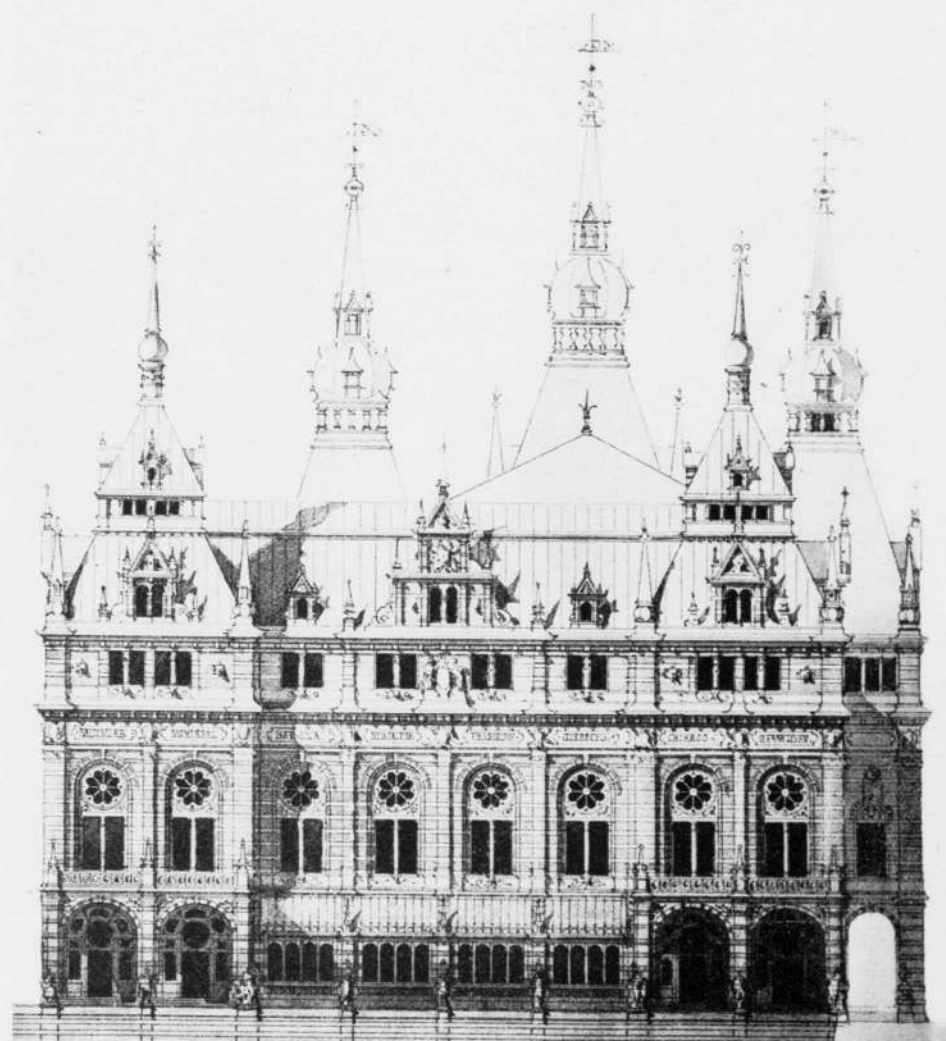
NOORD-WESTELIJKE GEVEL.

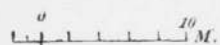
Ontwerp 91, AMMERACK.

ZUID-WESTELIJKE GEVEL.

NOORD-OOSTELIJKE GEVEL.

PERSPECTIEF.

Ontwerp 20, LA BOURSE OU LA VIE.

Projet

d'une nouvelle Bourse

pour

la ville d'Amsterdam.

Notes:

La Bourse ou la Vie

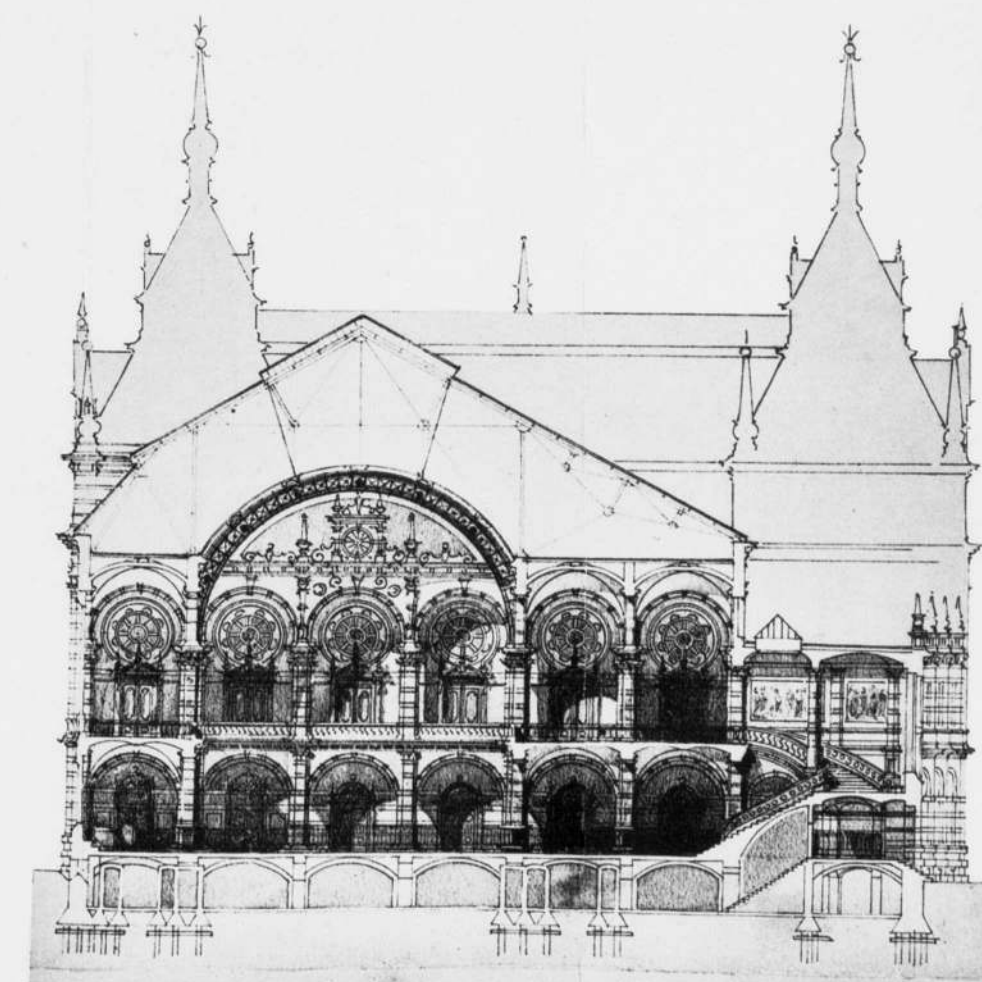
DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.

Ontwerp 73, MERCATURAE.

DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.

Ontwerp 91, AMMERACK.

DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.